Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Biblioteques
1500650211

A J Rambaud autografa

Memòria d'antiguitats comp

N. Novembre 19[illegible]

I. Puig. cMoss

L'ARQUITECTURA ROMANA
A CATALUNYA

23-4-07

L'ARQUITECTURA ROMANA A CATALUNYA

PER

J. PUIG I CADAFALCH

EDICIÓ SEGONA DEL VOLUM PRIMER, LLIBRE PRIMER
DE L'ARQUITECTURA ROMÀNICA A CATALUNYA,
PER J. PUIG I CADAFALCH, A. DE FALGUERA I J. GODAY

Premiada en el Concurs Martorell de Barcelona de l'any 1907
i amb el Premi Du Seigneur de l'Académie des Inscriptions et
Belles Lettres de París l'any 1919

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA, 1934

FACULTAT DE LLETRES
BIBLIOTECA

2.23115

QUEDEN RESERVATS TOTS
ELS DRETS DE PROPIETAT

ADVERTÈNCIES

Hem procurat reduïr els plans dels edificis a la mateixa escala 1:400, i així són tots aquells que no porten indicació especial.

Els llibres citats abreujadament es trobaran en la bibliografia, amb llur títol i caràcters bibliogràfics complerts.

Al baix dels gravats hom indica l'autor de la fotografia o dibuix, o bé el del llibre del qual han estat reproduïts.

GUINART I PUJOLAR, IMPRESSORS; BRUCH, 63. – BARCELONA

PRÒLEG DE LA PRIMERA EDICIÓ

Van escrites, en començar aquestes ratlles, unes quantes mils paperetes arreplegant dades incoherents i centenars de fulles volent esvair l'olor prosaic de ciència grisa feta mecànicament, que, com el regust de la floridura del vi, no acaba mai d'anar-se'n de les planes dels llibres d'investigació científica. Portem fets en arribar aquí, innombrables fotografies, i croquis, i plans, i dibuixos de monuments, alguns gairebé descoberts per nosaltres; hem recorregut i estudiat personalment els edificis més importants de la nostra terra, i pacientment hem acompanyat, seguint llurs descripcions, els excursionistes que han resseguit vall per vall tot Catalunya.

Fa anys que aquest treball va començar; algunes planes foren escrites a l'aula, tot no escoltant les lectures ensopides d'Història de l'Art estantissa i mitològica que es donaven a l'Escola; algunes planes i clixés foren fets en les excursions en què uns quants nois ens agrupàvem per a seguir món a peu, tot rient alegrement; expedicions pintoresques mig de deport, mig de rudimentari estudi. Són aquells temps ben lluny, i els qui llavors marxàvem per un mateix viarany, seguim ara camins ben diversos.

Passaren anys, i les fotografies han anat acumulant-se, els caixons han anat omplint-se de notes, i les carteres de documents extractats;

i els deixebles d'un dia, formats al taller d'arquitecte, en el seminari casolà extra-universitari, han esdevingut col·laboradors i companys, i aquesta obra ha estat finalment elaborada pels qui la firmen. Treball de resseguir obres publicades, d'extractar els corpus d'inscripcions i cartes, de fer plans i perspectives, i estructures; treball de fotògraf; esforç de paciència, esforç intel·lectual, esforç de cames i de resistència física corrent muntanyes, són transformats en llibre, i ara en veure'l quasi a punt de relligar sobre la nostra taula, pensem en els anys esmerçats, els auxilis rebuts i els obstacles vençuts per a passar de les dades incoherents a l'organisme que representa tota obra científica.

No sap ningú dels qui escriuen en els grans centres europeus, el que és el treball d'investigació científica en els llocs apartats, amb biblioteques velles, sense l'usual utillatge; sovint, com en l'Edat Mitjana, els estudiosos desterrats, havent de peregrinar i passar les fronteres per a llegir el llibre vulgar. Podríem dir com tal llibre usual ha vingut per primera vegada a Barcelona, i com no posseïm encara un mapa geogràfic, ni un catàleg monumental, ni cap dels corpus de coses amb què l'esforç oficial ajuda en altres terres aquests estudis. Les informacions fetes per les Escoles oficials, les col·leccions de fotografies de les excursions pagades amb fons públics, romanen secretes, sobretot per als estudiosos, que el cancerver guardador del tresor considera com a competidors en la seva obra, no com uns aliats o uns auxiliars en la generosa empresa de l'obra científica.

L'esforç local ha suplert a vegades l'esforç de l'Estat; a ell es deuen les institucions que més directament presten la col·laboració a aquesta mena d'estudis. Així el patriotisme dels tarragonins ha creat el primer Museu d'antiguitats romanes d'Espanya en la vella Tarragona; l'esforç local ha fet les col·leccions emporitanes dels Museus episcopal i provincial de Girona, i els d'antiguitats medievals de Lleida i de Solsona, i el

de Vilanova i els municipals de Manresa i Mataró, i sobretot el gran Museu d'Art cristià de Vic, honor del seu fundador, el bisbe Morgades.

Barcelona, la urbs segona en població, a vegades la primera, segons l'enginy de qui confecciona l'estadística, no té gairebé Museu de l'Estat. En una església, l'antiga capella reial, hi té acumulats heterogenis objectes, molts interessantíssims, sovint de difícil estudi degut a llur col·locació. El Museu d'Arles, de Provença, és un model d'ordenació, i l'església narbonesa que alberga el Museu Lamourgier és un model d'instal·lació al costat del nostre Museu nacional espanyol de Barcelona. El Municipi i la Diputació provincial han suplert, d'uns quants anys ençà, aquesta falla. Un Museu va ésser improvisat al Parc municipal, i continuat després amb la creació de la Junta de Museus, mena de comitè autònom com els *trustees* del «British Museum». Heus aquí un primer auxili rebut en les fotografies i gravats de les col·leccions dels diversos Museus catalans.

Vingué després la creació dels Estudis Universitaris, el començament de la Universitat lliure catalana, i als autors d'aquests llibres els fou encarregada la càtedra d'Història de l'Arquitectura. En ella prengué cos tot el que comprèn el present volum. Dos anys enters un nombre considerable d'oients omplí la sala d'actes del «Círcol Artístic de Sant Lluc»: una multitud heterogènia d'estudiosos; deixebles de les escoles d'Arquitectura i Belles Arts; gent de tota mena i estament; treballadors als quals interessa saber la història de l'Art, mare de tota ornamentalitat; industrials i comerciants que fan de l'Arqueologia un esport ennoblidor de llur vida d'afers ordinaris; gent de lletres als quals interessen totes les manifestacions de la vida espiritual; i entre ells dames i senyoretes que es complauen a seguir aquestes disciplines en què s'estudia el procés de les formes actuals de l'arquitectura. Al costat de la sala de conferències s'improvisà un reduït Seminari que extractà documents i féu dibuixos. Cada lliçó setmanal fou un capítol; cada setmana anà ordenant les fu-

lles disperses de notes i apuntacions, i al cap de l'any aquest volum estava a punt d'ésser escrit a màquina i tenia una estructura semblant a la d'ara.

Vingué llavors un esforç suprem. Un home, il·lustre arqueòleg, el senyor Manuel Martorell i Penya, féu, fa temps, un llegat a la ciutat de Barcelona per a la creació d'un premi, cada quatre anys, a un treball d'arqueologia, i aquesta obra fou una de les honorades amb aquest premi. Poc després, la Diputació Provincial de Barcelona amb la cooperació del Consell municipal, fundava l'Institut d'Estudis Catalans, que benèvolament acordava la publicació d'aquest llibre i l'ajudava amb els seus mitjans poderosos, i el llibre ha anat completant-se, i refent-se, i retocant-se, fins que els seus fulls han sortit impresos de la màquina tipogràfica. Cal expressar aquí el sentiment d'agraïment al fundador benemèrit de premis quantiosos als treballs d'arqueologia hispànica i a les honorables Institucions que han acollit sota llur patronat el nostre llibre. I després, als generosos col·laboradors que amb fotografies i dades han vingut sovint al nostre auxili; als que ens han acollit benèvolament en els nostres romiatges pel país; als que ens han aclarit els dubtes i il·luminat en els errors; que aquestes obres són sempre col·lectives, i cal, a tothom que hi ha portat la seva pedreta, dedicar-li aquí el nostre record.

Tot llibre té aquell període caòtic de les dades incoherents, i és, fins a cert punt, com una mena de creació en el moment esplèndid de prendre la forma definitiva d'obra artística per nosaltres ardentment desitjada, encara que no assolida. Al lector que es cansi entre l'àrida prosa d'aquestes planes, cal dir-li, per tal que el llegeixi amb més indulgència, la penosa tasca, les suades com d'un treball forçat que passa qui s'entesta a fer aquests cossos de coses, fonament de la Història de l'Art tal com actualment s'entén. Al lector que hi trobi capítols arrossegats pesadament, cal explicar-li com és difícil convertir un inventari de temes decoratius

o de formes arquitectòniques en literatura, i l'esforç quasi acrobàtic de fer avenir l'extensió de la lletra als blancs dels gravats per tal d'obtenir fins a cert punt la bellesa de les planes... per a qui no les llegeixi. Hem trobat, lector amic, totes les aspreses del camí no fressat, i el que hi hem aplegat temem que tingui l'agror del fruit no prou madur i l'aspror dels que lleven les plantes selvàtiques.

Tota la Història ha hagut d'ésser modernament refeta, sobretot la Història de l'Arquitectura medieval.

Molt aviat, massa de pressa, els primers investigadors fixaren una cronologia i entreveieren uns orígens, i enunciaren una llei a què obeïen les formes i llur evolució. Aplicaven a les formes medievals uns deixos de la Història de l'Art clàssic, i aquestes formes lliures no tenen ni la simplicitat ni la generalitat del poderós art grec, ni la força com d'un precepte legal de l'omnipotent art romà. Hi ha en elles una varietat que obeeix a la real existència de diversos pobles i nacions, a una multiplicitat de races, a estats diferents col·lectius d'esperit, les fronteres ètniques dels quals no són les dels Estats actuals, ni coincideixen exactament amb les fronteres polítiques històriques. La varietat d'escoles medievals amb geografia i cronologia diferents, relacionades, encara que no coincidents, amb la geografia i amb la cronologia dels esdeveniments polítics, ha estat la primera conseqüència de l'actual revisió de la Història artística.

I fer aquesta Història múltiple, amb evolucions locals diferents, és la penosa tasca moderna dels nous pacients investigadors. Al Nord, la cronologia i les formes són diferents del Sud; a tal país hi arriben primerenques renaixences que tarden segles a florir en altres terres no tan sortoses. Tal forma roman en una àrea determinada, resta d'una vella geografia, extingida i morta a Europa.

Això ha suposat una doble tasca; d'una part, l'examen de les ruïnes

i llur anatomia, element per element, fins a arribar a les minúcies dels procediments materials de construcció i a la mecànica de l'estructura i als detalls de l'organització del treball i la condició social dels qui erigien els edificis, i els mitjans econòmics amb què es feien; i d'altra part, la crítica dels documents literaris: actes i diplomes, contractes notarials i solemnials preceptes dels Emperadors, inscripcions lapidàries i llegendes que decoren les pintures murals, i tot allò que pot servir per a datar les obres inventariades. Aquesta és la diferència entre l'antic amor a la raresa i fins a la bellesa de les coses, i el mètode modern de llur estudi.

En l'arqueologia arquitectònica medieval, aquest és el problema difícil que la diferencia, en general, de l'arqueologia clàssica: l'època de la construcció la dóna el document escrit, que no té una connexió directa amb l'edifici. Una inscripció lapidària, conté sovint la data en què fou feta; l'edifici quasi mai va acompanyat d'inscripció, i es presenta el problema de relacionar les obres amb els documents. I aquest és el treball més complicat d'escollir entre les diverses dates que l'arqueologia literària assenyala a cada edifici, aquella a què realment pertanyen les ruïnes arribades a nosaltres.

Dues són les fonts d'estudi: els monuments i els documents literaris.

Es molt el treball fet sobre els primers, i data el començament de la investigació de llarg temps, gairebé des que s'ha tingut consciència que existia una ciència arqueològica.

Ja a l'antigor els nostres prínceps de tant en tant sentien l'amor a les coses velles. Es conegut aquell document desenterrat per Pròsper Bofarull (1), en què el rei Joan, l'amador de la gentilesa, parla del temple romà de Barcelona i encomana la seva conservació, considerant-lo obra

(1) BOFARULL, P. de, *Los Condes de Barcelona vindicados.* Barcelona, 1836, t. II, pàgs. 282 i següents.

dels seus avant-passats. No fa gaire, el senyor Antoni Rubió i Lluch donà a llum la carta amb què el rei Martí s'interessa pels vasos antics casualment descoberts prop d'una església de Sant Basili, sobre Roses, la vila grega veïna d'Empúries, avui perduda. Son més conegudes encara aquelles paraules de lloança del Partenon, *la pus richa joya qui al mont sia*, del nostre rei Pere III, desenterrades també per l'estimat amic president de l'Institut d'Estudis Catalans (1). A aquests textos dels diplomes reials, cal afegir les breus indicacions dels cronistes dels segles XV i XVI, des d'en Tomich, en Jeroni Pau, en Beuter i en Carbonell, fins a la Crònica d'en Pujades, a la d'en Feliu de la Penya i la d'en Mayans, i els erudits dels segles XVII i XVIII.

Però això no era l'estudi ni la investigació. Començà aquesta ja fa molt temps, i és agradable en aquest moment per als que seguim aquest camí, rememorar els que ens precediren; els que han tractat el mateix tema, i els que han portat llur esforç a temes anàlegs, que aquesta ciència de l'arqueologia arquitectònica catalana ha tingut de llarg temps ençà els seus treballadors; des d'els treballs dels *acadèmics desconfiats i de les bones lletres*, fins a les excavacions fetes en el temple romà de Barcelona per la Junta de Comerç, la memorable Junta, que, veient íntegra la vida, s'ocupa de tots els aspectes de la cultura pàtria.

Les investigacions històriques es fan, en aquest període, des d'un punt de vista de crítica artística; no s'investiga la història de les obres arquitectòniques, sinó llur valor estètic, millor dit, llur conformitat amb el Vignola o el Vitrubi inflexibles. Amb aquest criteri fou escrit el *Viaje de España, en que se da noticia de las cosas más apreciables y dignas de saberse que hay en ella* (2), en la qual obra el senyor Antoni Pons, enviat

(1) RUBIÓ I LLUCH, A., *Documents per a la Història de la Cultura Catalana Medieval*. Barcelona, 1908, pàgs. 443 i 286.

(2) Madrid, 1772-1794.

de l'Acadèmia de San Fernando, féu una sumària descripció de la riquesa artística del país, i aquelles enfarfegades erudicions de Bozarte (1). A un criteri anàleg obeeix la *Noticia de los arquitectos y arquitectura de España*, de Llaguno i Amirola, ampliada per Ceán Bermúdez (2). Es aquest primer moment, el clàssic, que ha guardat coses profitoses, que ha descrit centenars de coses desaparegudes, més amb un sentit d'estètica aprioríst ica o d'examen de cànons complerts que en el sentit d'observació de com l'efecte estètic s'ha realitzat i amb quins mitjans; més d'estètica fixa, tancada, quasi dogmàtica, que no pas d'estudi del fenomen històric d'aparició de formes.

Fent contrast amb aquest treball d'estudiar secament amb la mida a la mà, i sols amb la mida, els monuments antics, s'inicià el moviment romàntic, on la mida és substituïda per l'ull multiplicador i la fantasia del dibuixant; on la descripció metòdica, excessivament subjecta a cànons, és substituïda per la descripció pintoresca a la manera de Montalembert, Schlegel i Victor Hugo. El representant a Catalunya d'aquesta escola de dibuixants és en Parcerissa; en les seves mans les coses petites, les capelles humils, els claustres baixos, s'engrandeixen com catedrals colossals o com amples llotges; els castells esdevenen més ruïnosos, més coberts d'eura; és una ciència rudimentària com un mite predecessor, com una alquímia fantàstica que aplega per al saber de després, visions de coses perdudes, dibuixos a reduir a la seva escala veritable.

Els representants literaris d'aquest període poètic de la Història de l'Arquitectura, foren en Piferrer (3) amb les seves virolades descripcions,

(1) BOZARTE, *Disertación sobre los monumentos antiguos pertenecientes a las nobles artes de la pintura, escultura y arquitectura que se hallan en la ciudad de Barcelona.* Madrid, 1786.

(2) Madrid, 1829.

(3) PIFERRER, Pablo, *Principado de Cataluña* en «Recuerdos y Bellezas de España». Barcelona, 1839. — *Mallorca* en «Recuerdos y Bellezas de España». Barcelona, 1842.

successor d'en Campmany en el seu amor a Catalunya (1) i en Quadrado (2) amb la seva erudita visió dels monuments de Mallorca, successor d'en Jovellanos, el qual s'avança al seu temps en la visió afectuosa dels monuments medievals de Mallorca, i després en Llorente (3) poeta i historiador de València i en Pi i Margall que barreja la seva política amb el sentiment de les obres d'art (4).

Aquesta arqueologia de visió poètica, romàntica, de tant en tant, auxiliada per l'estudi dels diplomes, però sense un sòlid coneixement científic dels nostres monuments, va tenir la seva trascendència. Per primera vegada els castells nostres eren castells tal com els del Rhin o com els de Normandia; els nostres claustres eren claustres tal com els de Llenguadoc o de Provença, i les nostres catedrals eren catedrals tal com les del Nord de França, a tenir en compte: la Història de l'Art també s'havia realitzat a casa, entre nosaltres, a Catalunya. Això era un gran pas, però en Piferrer i en Quadrado n'havien donat un altre: l'art nostre era fet per nosaltres i per a nosaltres: era un art català, obeint els corrents que es vulgui, transformat per aquestes o altres influències, però català, eminentment català. Per primera vegada es tenia idea de què els fets artístics s'havien realitzat a casa nostra. I per primera vegada també s'entrava en l'examen dels documents literaris que feien referència als edificis.

Aquestes afirmacions, fetes amb visió de poeta i ciència de literat tingueren el seu metoditzador, el seu home de ciència. A França les visions fantasioses havien tingut per successor a De Caumont, a Lassus i a Viollet-le-Duc. A Catalunya, darrera Piferrer i Quadrado vingué Rogent.

(1) Campmany, Antonio de, *Memorias históricas sobre la Marina, Comercio y Artes de la antigua ciudad de Barcelona.* Madrid, 1779-1792.

(2) Quadrado, J. M., *Recuerdos del Real Palacio de Mallorca.* Palma de Mallorca, 1860. Id., *Islas Baleares.* Barcelona, 1888, en «España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia».

(3) Llorente, Teodoro, *Valencia* en «España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia».

(4) Pi Margall, Francisco, *Cataluña* en la obra «España». Barcelona, 1842.

Era Rogent un home d'aspecte venerable; el cap i la barba blancs, la barba més aviat descuidada, llarga dels costats, el que aixamplava i arrodonia la seva cara; una mica gros, el coll ample, la testa decantada enrera, feta a mirar enlaire; parlava amb una irònica bonhomia i un sentit realista eminentment català. Fou un dels primers revolucionaris contra la tirania neoclàssica. Ell i els seus companys cremaren el Vitrubi, el gran llibre romà ple d'interès com a document històric, digne de l'aute de fe per l'opressió que durant segles havia exercit sobre els arquitectes d'una part d'Europa. Rogent investigava, sobretot, l'art romànic català amb un gran sentit històric, però també com a forma destinada a tornar a florir novament, fent amb ell a Catalunya, el que les ciutats italianes havien fet amb l'art clàssic, que bo i copiant-lo i reproduint-lo havia infantat el Renaixement; i com tots els revolucionaris innovadors havia fet una mena d'aliança entre l'art neoclàssic i les formes romàniques. Els patis de la Universitat de Barcelona semblen els patis de l'Alcàzar de Toledo, vestits amb ornaments derivats del Claustre de Sant Cugat o de Ripoll. Era interessant sentir-lo en la seva càtedra, parlant de les nostres humils esglésies de les valls del Ter, o de les del Cardoner, o de les del Llobregat; de la Cerdanya, del Vallespir i del Conflent, després de descriure els palaus florentins i les monumentals graonades dels patis genovesos. Es avui encara un document curiós la seva Memòria sobre l'obra de Ripoll (1), els fonaments de la qual anà a cercar en les terres catalanes dels dos costats del Pireneu, principalment la seva expedició a Sant Jaume de Frontinyà, cercant en els recons d'una vall afluent del Llobregat, l'abscondida església que ell creia predecessora de la forma del temple de l'antic cenobi reial de Catalunya.

El seu esforç no arribà a formar un llibre que en síntesi abreujada

(1) ROGENT, E., *Santa María de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración.* Barcelona, 1887.

aparagué esbossat en la Monografia de Sant Cugat del Vallès (1), que llegí solemnement sota el llorer del claustre, una de les meravelloses obres de l'escultura romànica, davant l'Associació d'Arquitectes de Catalunya. Es fora del nostre record l'acte solemne d'aquesta lectura; però, sí que hem escoltat i fins tenim anotades, algunes de les seves lliçons, i recordem l'obra arqueològica, malmesa per ell mateix en els darrers anys de la vida d'aquell home venerable. Regirant les seves carteres intentàrem fer-la reviure amb el seu fill l'arquitecte Francesc, malauradament perdut per a l'arqueologia de Catalunya. Una part ben petita ha estat recollida pels seus deixebles: Bassegoda recollí la seva Monografia sobre Sant Llorenç del Munt (2); nosaltres en aquest llibre, gràcies a l'amabilitat del seu altre fill Josep, podrem aprofitar una part dels plans que aixecà i de les fotografies que tragué, de gran valor arqueològic. Ell conseguí veure molts edificis abans de la seva transformació; és interessant sentir explicar als que l'acompanyaven, la visió de la Seu urgellesa amb les seves golfes plenes de tresors, avui mal venuts; ací i allí vertaderes joies recobertes per la pols antiga, entre les pissarres i lloses arrencades de la coberta del segle XII; allí trossos de teixits i de tapissos, embolicant restes de venerables pintures que engruixiren col·leccions, avui per desgràcia emigrades.

A Rogent va unit el treball arqueològic de l'«Associació d'Arquitectes», després d'ell esvaït lentament, avui perdut en visites d'edificis moderns, més per a lloar-los que per a estudiar-los. Durant anys les monografies són calcades a la seva; se'n copià el pla i el to de l'al·locució i fins el moment de la pintoresca descripció de l'edifici, il·luminat per la llum del sol, contemplat des de tal o qual punt de vista, com si hagués donat la pauta definitiva. Ben poques se'n escapen; cal, per això, que

(1) *San Cugat del Vallés. Apuntes histórico-críticos.* Barcelona, 1881.
(2) *Monasterio de Sant Llorens de Munt. Memoria descriptiva.* Barcelona, 1900.

arribi el moment d'una altra generació com en les monografies dels germans Bassegoda.

Ni uns ni altres havien estat aïllats, que és impossible un home sense un estol d'homes que el rodegi. A Viollet l'havia rodejat un conjunt d'homes il·lustres, els quals constituïren com una mena de partit contra l'Acadèmia clàssica de Belles Arts, que interrompé més d'una vegada la tranquil·litat serena d'aquell palau de la rue Bonaparte i féu escruixir la cúpula solemne de l'Institut. A Rogent el rodejà també una colla de collaboradors, deixebles admiradors.

Recordem els plans d'esglésies romàniques aixecats per l'aplec dels seus deixebles: els seus fills; Gallissà, Font i Gumà, Bassegoda, Claudi Duran; recordem les excursions de l'Escola d'Arquitectura, aquella invasió de joventut a Poblet, que donà per resultat el pla definitiu del monestir; les anades a Vilabertran, a Tarragona, que donaren per resultat, en el tercer curs de l'Escola, a reflexes de les restauracions a la manera de Viollet-le-Duc.

Un altre esforç és el de les Associacions d'excursions científiques. Tenen els actes dels països endarrerits un paral·lelisme amb els més grans i poderosos. De Caumont havia encarnat la seva acció científica en obra social: en la «Société française d'Archéologie», que ha recorregut tot França i ha estès per ella un exèrcit d'associats que estudien i apleguen tots els monuments artístics. Les nostres associacions excursionistes es formaren a imitació seva, encara que prenent diferent caràcter. S'iniciaven aleshores les societats alpinistes, geogràfiques i de viatges, associacions barreja d'esport i d'estudi de ciències naturals. I les nostres societats d'excursions vingueren a ésser una cosa per l'estil: associacions arqueològiques, associacions alpinistes, associacions de viatges, amb una mica d'associació de propaganda política i amb un xic d'associació per a la fecunda acció social del complexe moviment catalanista. Es interessant

fullejar els seus antics volums de Memòries. Uns quants joves presidits per Josep Fiter i Inglés, s'enprenen la tasca de seguir la terra. Llurs primeres sortides amaguen l'entusiasme jove sota unes aparències parlamentàries: asseguts al vagó, el president obre la sessió i es llegeix una acta; la sessió se suspèn per a dinar i continua després davant el monument l'estil del qual i cronologia es discuteix i es vota. Bromejant o seriosament, les associacions d'excursions han recorregut avui gairebé tota la terra catalana; excepció feta d'alguna vall pirenaica, d'algun recó apartat de la ratlla d'Aragó i de la zona de l'Ebre, tota la terra és més o menys ben descrita. S'ha fet un complet estudi geogràfic d'algunes comarques que tenen plans i guies perfectes (vall d'Aran, comarca de Camprodon, valls de Ribes, Garrotxa, Vallespir, Conflent, valls altes del Segre i Ripollès, Alt Llobregat i vessants del Fluvià, Llusanès, valls del Flamisell). S'ha donat notícia de nombrosos monuments i s'han fet grans aplecs de fotografies. Han suplert l'Estat en molts serveis, i les seves obres són interessantíssimes per a l'arqueòlog.

Al costat de l'Associació d'Excursions ha existit, des de molts d'anys, l'Associació artístico-arqueològica barcelonina, l'Associació arqueològica de Tarragona i l'Associació Literària de Girona, d'acció urbana local, més aviat que d'examen i metodització, atresorant objectes, recollint dades, formant museus interessants, alguns amb catàleg documentat.

A la resta d'Espanya s'inicia també la transformació de l'arqueologia arquitectònica. En l'«Ensayo histórico sobre la arquitectura española», de Caveda (1), es dedica algun que altre capítol a la nostra arquitectura i en *Los monumentos arquitectónicos de España* (2), s'hi descriu únicament els monestirs de Sant Pau del Camp i Camprodon. Apareixen en aquests estudis com a una variant d'un art uniforme o com a una

(1) Madrid, 1848.
(2) Madrid, 1859-1895.

enutjosa excepció poc explicada. Amb tot, cal agrair aquí la col·laboració rebuda dels estudiosos madrilenys. Poc a poc la personalitat artística catalana ha anat essent reconeguda, i sobre ella han estat escrits capítols apart en les investigacions d'alguns erudits, entre els quals cal esmentar Lampérez, i han estat dedicats als seus monuments articles i monografies en Butlletins acadèmics i en els de les Associacions d'excursions castellanes, i en les conferències públiques; mica en mica ha deixat d'ésser considerada la nostra arqueologia com una apèndix de la general, tal com encara es fa en molts tractats d'Història.

Cal, al costat d'aquesta col·laboració, parlar un moment de la rebuda de l'exterior. Ha estat aquesta, ja des de temps, importantíssima, i a vegades fa tristesa considerar com els savis estrangers s'han avançat al país en l'estudi del que havia d'ésser matèria pròpia dels nostres centres científics. Les escoles i la càtedra universitària, seguint un criteri extremadament generalitzador, han oblidat l'art local com si aquest es trobés fora de l'art universal, o com si no fos un element per a fixar la marxa de les corrents de l'art i de l'evolució de l'obra artística, i es dóna encara el cas que mentre en algunes de les nostres càtedres s'explica el Tibet segons aquestes o aquelles relacions de Marco Polo o un o altre temple o jardí encantat i misteriós egipci, seguint la relació d'Herodot o de Diodor de Sicília, no es descriu l'art romànic ni l'art gòtic de Catalunya.

Les missions estrangeres venen sovint, amablement, amb el to protector de les missions que s'envien a l'Armènia o a Creta, amb un to benèvol d'exploració geogràfica a terres ignotes. Per l'obra napoleònica de Laborde, coneixem una part dels nostres monuments romans (1); per la

(1) LABORDE, Alexandre de, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*. 1806-1820. Colaboració d'«Une Société de gens de lettres et d'artistes de Madrid».—*Itinéraire descriptif de l'Espagne,* Paris, 1808-1820.

missió Cartailhac, coneixem els talaiots i navetes de Mallorca (1); pels Siret, tenim notícia de les viles neolítiques de les terres del Migdia (2); per Street (3), vingué la primera metodització de l'arquitectura medieval espanyola, i per Brutails (4), el primer tractat d'arquitectura catalana a l'estudiar l'art rossellonés. Passem per alt aquí les obres massa ràpides en el que es refereix a Catalunya, de Marignan i d'Enlart, tot agraint-los que per ells el nom de la nostra arquitectura romànica circuli en els estudis d'Història universal.

Després de la sèrie gràfica, cal estudiar els documents, i això és una dificultat per a l'arquitecte, al qual li és impossible fer investigacions en els arxius i s'ha de valdre de les col·leccions publicades. Aquestes dificultats augmenten perquè els arquitectes no som llatinistes ni erudits en coses de diplomes, ni posseïm el saber educador de les humanitats.

Són aquestes fonts literàries principalment per a l'arqueologia catalana: el *Corpus*, d'inscripcions de Hübner (5); la *Marca Hispánica* (6), el *Viaje literario a las iglesias de España, de Villanueva* (7); la *España Sagrada*, del P. Flores (8); les *Noticias históricas* publicades per Monsalvatge (9); els *Orígenes históricos de Cataluña*, de Balari (10); la *Colection diplo-*

(1) CARTAILHAC, E., *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*. Paris, 1886. *Monuments primitifs des Iles Baléares*. Toulouse, 1882.

(2) SIRET, Enrique y Luis, *Las primeras Edades del metal en el sudeste de España*. Barcelona, 1890.

(3) STREET, G. E., *Some account of gothic Architecture in Spain*. Editat per GEORGIANA GODDARD KING. London Toronto, 1912.

(4) BRUTAILS, J. A., *Notes sobre l'art religiós del Roselló*. Traducció de J. MASSÓ I TORRENTS. Barcelona, 1901.

(5) *Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Berlin, 1869. *Inscriptionum Hispaniae Latinarum Supplementum*, Berlin 1892. *Inscriptiones Hispaniae Christianae*, Berlin, 1871. *Inscriptionum Hispaniae Christianarum Supplementum*, Berlin, 1900.

(6) Paris, 1688.

(7) Volums V a XX. Madrid, 1806-1851.

(8) Volums XLII a XLVII. Madrid, 1853-1859.

(9) Olot, 1889-1908.

(10) Barcelona, 1899.

matique d'Alart (1); la *Histoire générale de Languedoc* (2) i la colossal publicació alemanya els *Monumenta Germaniae Historiæ*.

Un problema interessant que han de plantejar-se els que estudien la Història de l'Arquitectura, és el de l'àrea geogràfica a abarcar. Es usual guiar-se pels límits dels Estats actuals, com si la divisió política d'avui fos la mateixa en la qual s'han desenrotllat els aconteixements històrics, o com si la divisió política fos la causa determinant única de l'obra artística.

Es parla d'Història de l'Arquitectura espanyola o d'Arquitectura francesa, i fins hi ha estudiosos que al començar la seva obra científica proclamen la unitat artística a Espanya, on tantes escoles i civilitzacions diferents han viscut a la vegada; on l'art musulmà ha coexistit amb les escoles cristianes, i on, en un mateix moment, s'han construït les obres romàniques d'Astúries i Lleó, i les esglésies pirenaiques de Catalunya. Es confon la veritat científica amb l'aspiració política; el que és existent actualment o l'aspiració futura, amb el que és impossible avui de variar: la Història.

L'àrea geogràfica del nostre estudi no és un país constituït en Estat actual. Catalunya — escrivim això per a el que, de terres foranes, fullegi aquestes planes — és un tros de terra que limita cap a Ponent el Cinca i cap a Migdia l'Ebre, que s'estén a l'altra banda del Pireneu pel Rosselló; la Catalunya de França que ha eixamplat la seva acció, en certs moments, cap a les Balears i València, i ha entrat fins a terres de Múrcia. Terra partida en dos Estats, part a Espanya part a França, té una història artística orgànica, té en la major part dels seus periodes una història artística, reflex d'una unitat nacional, d'una agrupació natural

(1) *Cartulaire-Roussillonnais, Privilèges et titres concernant l'histoire du Roussillon.* Perpignan, 1878-1880.

(2) Toulouse. — Edició Privat.

d'homes amb pensament col·lectiu. En certs moments l'art arquitectònic que es desenrotlla en la nostra terra, perteneix a un cicle més extens i és tan solament una variant d'ell; però va penetrant-hi la civilització i la seva personalitat col·lectiva va precisant-se. No sempre les fronteres de l'escola artística que en ella es formen coincideixen amb les seves fronteres polítiques; a vegades és feudatària d'altres més extenses, mentre que en altres moments, envaïda per dominacions extranyes, les obres produïdes per elles unicament ocupen una part del país. Nosaltres no ens subjectem als límits que la geografia senyala a Catalunya, sinó que els traspassem per a cercar els edificis anàlegs.

En l'època romana, un art més o menys provincià s'estén per gran part d'ella; intens en la gran capital Tarraco, bàrbar, rústic en les valls arreconades del Pireneu, principalment les que donen al Garona. En el començament de l'Edat Mitjana, mentre les Balears, com en la part baixa de València, brillen els llunyans esplendors de l'imperi de Justinià, la part nord està lligada al domini visigòtic. Al començar el segle VIII, aquest domini perdura en la part N.O., mentre l'altra part de la terra és recorreguda per les invasions musulmanes. El renaixement carlovingi travessa el Pireneu, i va baixant lentament, poc a poc, fitant les terres conquerides amb esglésies romàniques que pertanyen a un sol tipus, a una sola escola. Aquest conjunt de país que té per centre la terra catalana, és l'area del nostre estudi, estenent-se, ara, per tot el *Conventus tarraconensis* romà i fins a les terres d'Elx, ara travessant el Pireneu, no sols cap al Rosselló, terra catalana, sinó cap al Coserants, o cap al Cominges, o cap al país de Foix, o penetrant per l'Aragó actual cercant els límits de l'escola artística, diferents en cada època. Voldríem que la geografia artística marqués en cada moment els límits geogràfics del nostre estudi, senyalant un tros de terra amb unitat espiritual, deixant que l'art marqués les seves fronteres, traspassant les valles actuals dels Estats o creuant les

antigues. El centre del nostre estudi ha estat la terra catalana, sovint però hem sortit dels seus límits polítics, aplicant a les terres veïnes la nostra investigació, amb menys coneixements, havent-les recorregut menys vegades, amb menor intensitat d'estudi.

L'art que anem a estudiar té els seus precedents en els temps, en l'art romà, i resumint el que d'ell coneixem, hem començat la nostra investigació, seguint després en les escasses restes de l'arquitectura cristiana preromànica: art cristià romà, primeres basíliques que els bizantins aixequen en les Balears o en les terres de migdia de València, esglésies visigòtiques de Terrassa, escola de construcció amb arcs de ferradura la qual basteix modestos oratoris en la terra catalana.

A aquests precedents segueix un període d'art que aixeca esglésies, a voltes sumptuoses, amb mètodes lombards de decoració, amb mètodes constructius de tradició probablement romana; on poc a poc fa aparició l'escultura, on poc a poc els capitells floreixen i entre llurs flors estilitzades, i entre els entrellaçats complicadíssims baixats de les boires septentrionals, hi nïa una fauna fantàstica; els vells somnis de les antigues generacions.

Temps després noves corrents universals portades per les ordres religioses, duen nous sistemes de construir les voltes i austeritats abans desconegudes, desterren l'ornamentació zoològica de l'escultura, substituïda per entrellaçats de cistelleria pobra o per reproduccions de les plantes més modestes de l'hort dels monestirs; mentre que l'art antic romànic desterrat dels grans cenobis, fa els esclats més brillants en la Catalunya d'Occident, a l'ajuntar-se el saber fer dels escultors que fugen de les guerres religioses del Llenguadoc, amb la maestria dels treballadors mudèixars.

Aquest és en síntesi, el cicle de l'art a Catalunya que anem a desenrotllar. Voldríem, en la nostra obra fer a la vegada l'esbós d'un catàleg

monumental i el Manual que guiés als nostres estudiosos per a futures investigacions; voldríem fer el resum de l'estat actual de coneixements en el país i intentar la revisió de coses donades massa lleugerament com a constituïdes, en els grans centres on es forma la ciència arqueològica.

No sense recança acabem aquestes ratlles i llencem el llibre en mans dels qui estudïen. Pressentim, tot desitjant-ho, la curta vida de les obres de conjunt dedicades a la ciència arqueològica. Voldríem que les investigacions noves, nombroses, el fessin envellir aviat; voldríem que les veritats, novament acumulades, portessin nova llum a les coses que resten en les tenebres, i que els problemes que s'hi plantegen i les hipòtesis que s'assenten, trobessin aviat solucions clares, i que les noves generacions, desitjoses de saber, trobessin, per l'afany de les actuals, resolts els problemes del passat per a llençar-se a la investigació dels nous problemes de la vida que sommouen als pobles.

Any 1908.

PRÒLEG DE LA SEGONA EDICIÓ

Ha arribat el moment de reprendre l'edició segona de l'obra «L'Arquitectura romànica a Catalunya» i em cal escriure aquest segon pòrtic d'entrada al llibre revisat i augmentat amb els treballs arqueològics duts a terme en el període de vint anys que van des de la publicació del primer volum al dia en què n'emprenc la revisió.

Aquesta tasca en la que he esmerçat els anys millors de la meva vida agitada, ha estat com un joc placèvol i calmant després d'hores d'intensa lluita i de feina aclaparadora. No és estrany que la nova lectura pausada de coses vistes i escrites fa anys ressusciti en mi records de mena diversa i m'interessi en corregir la marca inevitable que l'esperit distret deixa en aquestes obres d'erudició i comparació minucioses.

Els homes de ciència i el poble l'han acollida amb amor. La primera edició d'aquest primer volum s'exhauria més aviat del terme usual en la nostra terra i els exemplars han estat cercats amb avidesa i pagats extraordinàriament, a Catalunya i a fora. La Dictadura ajudà a l'exhauriment d'altres volums, cremant en un pira inquisitorial pel pecat d'ésser escrits en català uns pocs exemplars que restaven.

L'obra ha estat coronada amb honors diversos per l'*Académie d'Inscriptions et Belles Lettres* i altres Societats i Corporacions. La Sorbona i la Universitat de Harvard m'han obert llurs càtedres per a explicar-hi

les conseqüències que es deriven d'aquests estudis per a la història general de l'art.

Vaig escriure el primer pròleg cap als quaranta anys en ple vigor de la vida. Vaig posar en ell la vibració excitada del meu esperit conscient de l'endarreriment de la meva terra. La meva ploma va escriure el que sentia. Quinze anys no havien estat prou per a curar l'ofensa rebuda a les aules endarrerides ni per perdonar l'engany del professor sever, tant sever com ignorant.

Escric ara aquesta introducció, els cabells blancs, calba la testa, més enllà de la seixantena, després d'haver tingut la sort de poder, des d'elevades magistratures on vaig ésser elegit pel poble, treballar per la cultura del meu país. En explicar com han progressat les institucions de ensenyament i estudi, temeria fer el propi elogi, si no hi hagués en elles l'aliena cooperació eficaç i de vegades l'aliena iniciativa de l'amic que fou com part de mi mateix, el meu predecessor en la Presidència de la Mancomunitat de Catalunya, En Prat de la Riba.

Aquests anys han estat els més fruitosos per a la investigació científica a Catalunya. La fundació de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, començada amb la de la Secció Històrico-Arqueològica, fou el mil·liar auri d'on sortiren les noves vies a recórrer. Un nou mètode, auxiliat de millor utillatge, donà caràcter a les noves obres científiques. Un estol d'historiadors i d'arqueòlegs treballa des de llavors en les diverses branques de la investigació, des de la Prehistòria fins a la Història moderna, en els estudis històrics catalans, tan complexes per llur origen antic, per llurs relacions medievals amb el món oriental, grec i eslau, amb els musulmans d'Espanya, Africa i Asia i amb els jueus de tot el món; amb la França del Migdia, amb la Itàlia i amb l'Espanya cristiana.

No hi ha avui descoberta casual que no sigui metòdicament discu-

tida, ja en estudis monogràfics, ja en breus notícies que formen una crònica científica en els Anuaris de l'INSTITUT; no hi ha palpitació científica de la ciència històrica referent a Catalunya que no hi sigui minuciosament reflexada.

A l'extensió i a la intensitat del treball ha acompanyat una depuració assenyada i una més severa crítica científica. M. Salomon Reinach, ple sovint en ses crítiques de severitat i Mr. Brutails la ploma del qual era de vegades tallant com la fulla d'un coltell, han pogut lloar el mètode i la crítica de la nostra Corporació.

L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ha fet passar la ciència arqueològica catalana de l'estat caòtic d'un temps, descrit amb pena en el prefaci de la primera edició, a un estat normal en què disposem a casa dels mitjans de treball indispensables i s'exerceix entre nosaltres la crítica que abans no trobàvem enlloc. No tenim encara la gran Biblioteca que cal a la ciutat de més d'un milió d'habitants; però la Biblioteca de Catalunya ha reunit els llibres de treball més necessaris per a l'estudi i ha inventariat en un Catàleg general, ja molt avançat, la riquesa bibliogràfica de la nostra ciutat. No tenim la Biblioteca de milions de llibres com a París o a Berlin o a les Universitats nordamericanes; però tenim els principals llibres per al treball.

Encara podem dir que som un país sense mapa geogràfic; però el mapa és ja a mig fer i una oficina cartogràfica resol els dubtes dels estudiosos i auxilia en llur aspecte geogràfic els nostres treballs.

L'INSTITUT amb els auxilis econòmics que li han donat primer la Diputació de Barcelona, després la Mancomunitat de Catalunya i ara la Generalitat, ha format el Servei de Conservació y Catalogació de Monuments que no sols s'ocupa de les obres indispensables per a evitar llur ruïna, sinó que ha reunit nombroses fotografies i dibuixos que formen el catàleg artístic de Catalunya; ha dirigit excavacions, ha aixecat plans minuciosos i dibuixos diversos.

L'INSTITUT ha format encara el Servei d'Excavacions prehistòriques i arqueològiques que van aclarint els orígens de les primeres manifestacions artístiques del país i les primeres colonitzacions i el desenrotllament monumental de l'arquitectura romana.

L'INSTITUT ha emprès més tard la revisió metòdica dels monuments literaris, ja donant organització tècnica als arxius, ja estudiant els documents medievals, començant pels anteriors a l'any mil, que permetrà una crítica de les fonts documentals, base indispensable de l'arqueologia de l'Edat Mitja. Ell ha organitzat la revisió de l'epigrafia clàssica i medieval i emprèn ara la de la ibèrica.

La Junta de Museus de Barcelona ha ofert també abundants auxilis a l'esforç d'investigació de l'arqueologia romana i medieval, no solament patrocinant les excavacions d'Empúries i costejant la reproducció de les pintures murals romàniques, sinó fent el titànic esforç de conservar-les a la pròpia terra per a la cultura pàtria, lliurant-les així de seguir el camí de l'emigració cap a les terres riques d'Amèrica que saben amorosament donar valor a les despulles que el vell món en certs moments llençava. Ella ha organitzat una Biblioteca d'Art que completa la Biblioteca de Catalunya.

La Junta de l'Exposició de Barcelona, d'abans que vingués la Dictadura, havia format un gran arxiu de l'art hispànic de més de cent mil fotografies, mitjà poderós de comparació. Després vingué la crisi dictatorial, com una trista invasió bàrbara. Fou interessant experiment històric el contemplar com tot es vestia de mediocritat i vulgaritat. L'INSTITUT fou condemnat a desaparèixer lentament; les lletres de bronze del portal foren arrencades i quedaren els forats com en les inscripcions romanes que els vàndals robaven per vendre el metall; les nostres publicacions foren suspeses i alguns dels llibres del nostre magatzem cremats o esqueixats; hi hagué qui pensà en vendre la nostra Biblioteca; les nostres

juntes foren clandestines: les de la Secció històrico-arqueològica honoraren la meva casa. La publicació oficial en català fou prohibida i la nostra llengua, execrada pel poder civil, fou quasi llençada dels llocs sagrats on tants de sants l'havien ennoblida predicant la doctrina i lloant Déu.

El Museu suspengué l'estudi de la ceràmica de Paterna i de Manises com a feina inútil i s'entretingué esqueixant les llegendes en català ilustradores dels objectes; les excavacions d'Empúries foren aviat abandonades com a feina d'escàs interès.

Els aspectes científics de l'Exposició foren trobats cosa supèrflua. Mai no s'hauran reunit com en ella tant de tresors arqueològics i artístics d'Espanya; però mai més tampoc ho seran exposats amb tanta manca de mètode ni catalogats amb major desconeixement i desordre.

Totes les nostres institucions passaren la terrible crisi com en una invasió de bàrbars estantissos, sense la fortitud dels bàrbars vinguts del nord. Fou com una Edat Mitja de set anys imposada pels baixos fons de la ciutat; baixos fons que habitaven de vegades en palàus, que es vesteixen a la moda de París, que col·leccionen quadros exòtics falsos i que tenen una biblioteca formada sols de lloms de llibres, més fàcils d'espolsar. Sempre hem estat mancats de l'auxili estatal d'Espanya, però aquests anys erem mancats doblement del nostre propi diner, despès en lluminàries, en fonts màgiques i en recepcions reials.

Però aquesta crisi tingué la força de promoure l'auxili particular a l'obra científica, que no sols ajuda a les despeses indispensables de l'Institut sinó que crea noves fundacions gràvides d'energia.

Una d'elles fou la Fundació Bernat Metge, obra de Francesc Cambó. Amb ell em lliguen la vella companyonia nascuda de la camaraderia d'armes polítiques que s'ha mantingut viva en l'exuberància de la prosperitat i en les penalitats de la desgràcia; però això no m'ha de privar de notar ací el fet insòlit a la nostra pàtria, de l'home polític i l'home d'empresa

que aixeca, en començar els anys més calmosos i serens de la seva carrera, l'esplèndid monument a les lletres clàssiques i a la llengua catalana i a les arts antigues de Catalunya; i encara li sobren mitjans i energies per a fundar a la Facultat de Lletres de la Universitat de París, dintre el seu Institut d'Història de l'Art, la Institució per a l'estudi de l'art i la cultura catalanes; parada amistosa i acollidora sota la protecció, si es vol distreta, del Govern de la República francesa, obert per la Sorbona als nostres estudis el mateix dia que els coloms voleiant i les fonts lluminoses de l'Exposició de Barcelona feien oblidar a molts catalans que per ells passaven les hores més vergonyoses de la història.

Després la Fundació Patxot que ha tingut la generositat, sacrificant les pròpies aficions a les ciències físico-matemàtiques, d'obrir els seus tresors a les ciències històriques ha fet possible la continuació de les nostres recerques i de les nostres publicacions.

I, encara, el Conferentia Club que ens ha permès en festes elegantment mundanes, guardar la relació amb la ciència estrangera de la qual ens havia aïllat la força.

Tot això ens ha portat per diferents viaranys a un major coneixement propi, a un millor esclariment dels dos elements que, com dues columnes centrals, sostenen la història artística: els documents escrits i els monuments mateixos.

Els documents escrits referents a Catalunya: inscripcions, llibres, cartes i diplomes han estat curosament revisats i les cites documentals en la nova edició seran corregides i referides a les edicions millors dels documents publicats o en altre cas als arxius on es conservin inèdits.

El coneixement dels monuments ha augmentat. L'arquitectura indígena en el moment de la invasió romana no és ja una nebulosa imprecisa.

Un llibre acollit sota l'ombra de la Fundació Bernat Metge, definirà completament l'estat de l'art al moment de la invasió romana; mentrestant una nombrosa bibliografia, principalment els nostres Anuaris, ens permet descriure el sistema urbanista ibèric, l'estructura de llurs murs; els plans de llurs cases; l'escultura de les esteles de llurs tombes; i les fonts dels temes de l'art que ennobleix llurs joies i llur ceràmica.

Els monuments romans van novament estudiant-se. Coneixem l'escultura romana catalogada per M. Albertini quan no era el mestre del Col·legi de França i l'investigador savi de l'Africa romana i feia les seves primeres armes a l'Ecole Française d'Espagne, en son treball *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis* publicat a l'Anuari de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS de 1911-1912. M. Albertini subvencionat per la Universitat de París va dur a terme per les terres catalanes del Conventus Tarraconensis un treball anàleg al que el comandant Espérandieu va portar a terme per la Gàl·lia romana (1) i son treball em permetrà completar el meu així com els meus estudis anteriors varen contribuir als seus.

Per altra part l'INSTITUT ha emprès la publicació de la part que li pertoca de la *Forma orbis romani* contribuint a l'acord de la Unió Acadèmica Internacional i aquesta nova enquesta geogràfica permetrà depurar les descripcions de les obres romanes contingudes en aquest primer volum.

Una clara successió de les obres arquitectòniques és establerta a Catalunya des dels monuments paleo-cristians, entre ells, principalment, els descoberts a Tarragona, als monuments bizantins de la costa llevantina, i als plenament influïts de l'art copte de la Basílica visigòtica d'Egara (Terrassa), on l'art visigot de Catalunya ha pres caràcters de major precisió amb les excavacions de la basílica de Santa Maria i del Baptisteri. El grup d'edificis catalans ornats amb arcs de ferradura ha passat a ésser

(1) ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine.* Paris, 1908-1918.

clarament una ramificació d'un art influït per Córdova ben definit, en la seva cronologia i en les seves evolucions, que florí al centre de l'Espanya.

El primer període romànic descrit en el segon volum d'aquesta obra es ben conegut en els seus orígens, relació amb l'art de les terres de França i de la Itàlia en la seva àrea geogràfica de dispersió i en la seva evolució. S'ha pogut explicar com sobreposant-se als exemples esporàdics de l'art mussàrabic ve un gran corrent artístic originat a l'Orient que roman com embassat a Ravenna i a Milà i a Bizanci d'on s'estén i innunda a la vegada una gran part d'Itàlia, la vessant mediterrània de França i pujant cap els Alps i saltant pel Rhin (els corrents artístics es regeixen per lleis diferents de la Hidràulica) segueix el gran riu germànic fins a la terra plana de Flandes. Aquest art simple i rústec és l'hereu tardà en la Mediterrània de l'art més antic fet per l'home civilitzat a la Mesopotàmia. L'art hel·lenístic ja barroquitzat que fou l'art romà que omplena tot l'Occident, fou substituït llavors pel renaixement d'un art asiàtic, signe plàstic del que esdevingué en altres aspectes de la civilització. I a aquest sector interessant de l'art medieval pertany geogràficament aquest petit triangle al sud del Pireneu que fou la Catalunya del segle XI, sense que penetri més enllà en la Península ibèrica.

Clarícies noves han encara estat fetes en l'art romànic del segle XII, el segon art romànic, evolució de l'anterior. Sàvies col·laboracions vingudes de França, d'Itàlia i de l'altra banda del mar, de les Universitats de Yale, de Harvard i de Princeton han estudiat la nostra escultura i la nostra pintura romànica i han precisat els corrents d'influències diverses que hi convergeixen i distingit el que ens és propi del que devem a l'esforç aliè.

Coses cregudes locals han passat a ésser reflexe de grans corrents mundials antiquíssims; coses velles s'han modernitzat, qualque cosa ha perdut en son romanticisme patriòtic i s'ha fos en el gran tot universal.

Aquestes noves investigacions han posat en clar com és l'arquitectura romànica un art independent de tot art local anterior i com fou poc lligada amb l'art romà a no ésser en els elements de construcció. El mot romànic, com el mot gòtic, és avui una tradició sense un gran significat. L'estudi sempre aixeca i destrueix en son avenç solemne i quan les idees moren en queda el mot que és com llur envoltura, tal com en els fòssils de les edats en què la terra es formava.

En començar els meus estudis creia trobar l'art romà fondament lligat amb l'art romànic i vaig incloure'l en un primer volum de precedents sota el títol general de l'art romà a Catalunya. Les arquitectures cristianes que s'interposen entre la romana i la romànica, no representen tampoc moments d'evolució; potser ho són parcialment, en part mínima; però llur enllaç amb el romànic és feble a Catalunya. L'art romànic és arribat com una invasió sense un lligam extraordinari amb l'art anterior; així no era lògic mantenir en primer terme el títol general de l'arquitectura romànica a Catalunya als volums que s'ocupaven de l'art romà i de les arts cristianes prerromàniques. La nova edició prendrà doncs una nova estructura: un primer volum sota el títol de l'Arquitectura romana a Catalunya i un segon volum sobre l'Arquitectura prerromànica constituiran la segona edició, ampliada amb les noves recerques, del primer volum de l'Arquitectura romànica a Catalunya i aquest títol servirà per a designar exclusivament els volums destinats a estudiar el primer i el segon art romànic i correspondran als volums segon i tercer de l'edició primera.

L'obra serà una segona edició de la primera en què cada volum prendrà pel seu títol la individualitat i la major independència que en la realitat tingui la matèria de què tracti.

Des de l'acabament de cada volum de l'edició primera he anat anotant en l'ample marge blanc de les pàgines, les noves observacions i les descobertes pròpies o d'altri. Moltes d'aquestes en el que concerneix a Catalu-

nya, han estat publicades per mi en els volums de l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans. El present llibre és fins a cert punt la recapitulació i com la síntesi d'aquest material escampat. A cada tipus abans conegut han vingut altres exemples a juntar-s'hi. El nou material ha vingut a completar l'estudi; qualque vegada l'ha rectificat. Alguna part del llibre, així, ha estat profundament renovada.

Tal és el manuscrit d'aquesta nova edició. Acabat el manuscrit comença l'obra de la impremta. Jo dec aquí agrair el treball dels qui m'han ajudat, principalment els meus col·legues de l'Institut d'Estudis Catalans senyors Francesc Martorell i Ramon d'Alòs que han corregit les proves i dirigit la formació dels índexs, el senyor Serra i Ràfols que m'ha ajudat en l'estudi de qualque nou monument. El darrer mot ha d'ésser per a l'Institut mateix que ha acollit aquesta segona edició, com havia patrocinat la primera.

Barcelona, maig de 1931.

LLIBRE I

EL MEDI SOCIAL

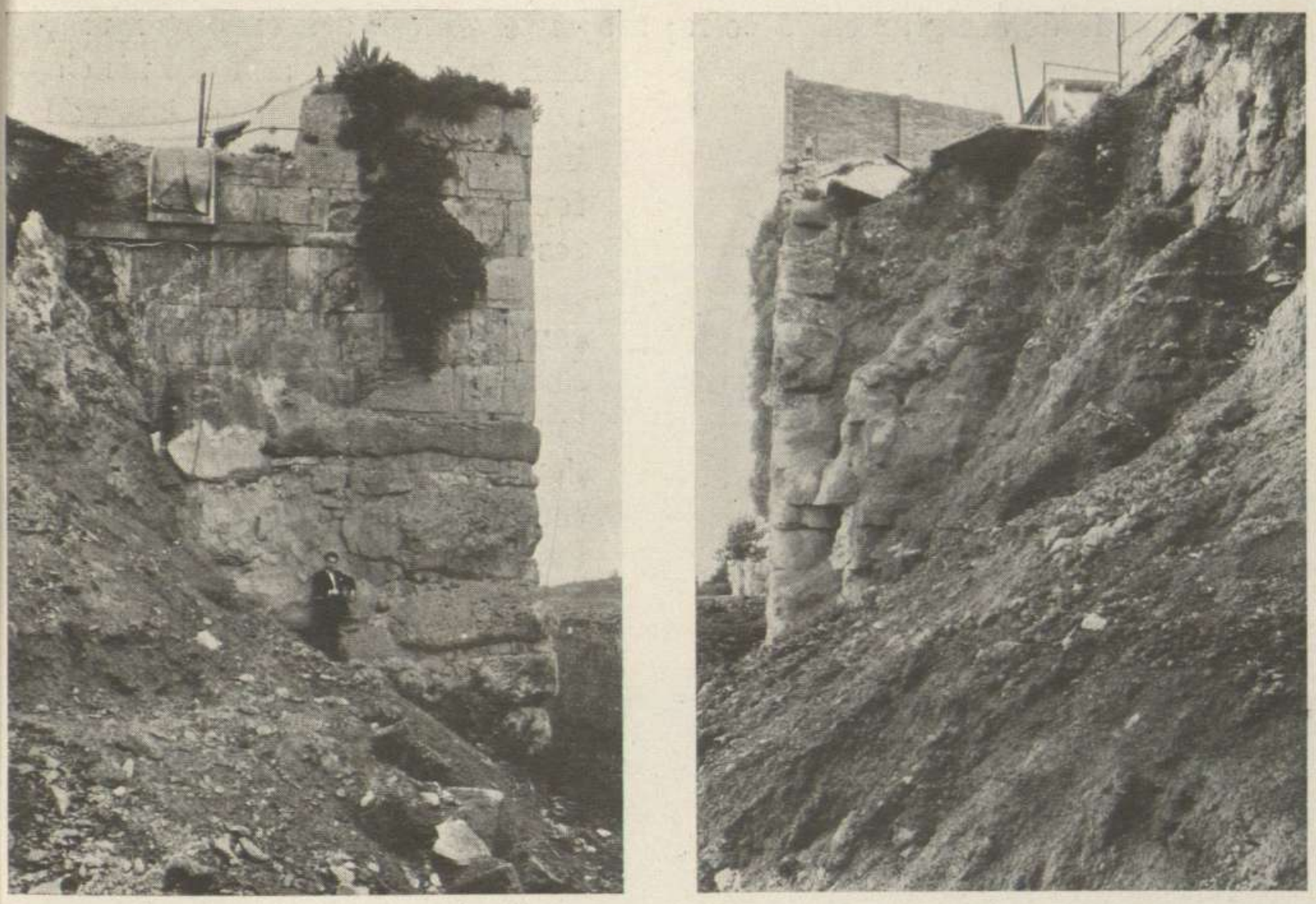

Figs. 1 i 2. — Muralles de Tarragona *(Serra i Ràfols)*

I

ESTAT DEL PAÍS CATALÀ EN EL MOMENT DE LA INVASIÓ ROMANA

En la producció de les obres d'arquitectura històrica hi ha una llei d'evolució que les lliga estretament com si gradualment s'anessin transformant. Fins a les terres on l'art ha degut els seus canvis a influències exteriors no és possible estudiar un període isolat dels altres; l'actuació d'aquestes influències ha estat lenta, pausada i quasi mai no han substituït enterament l'obra anterior. Unes vegades el medi físic ha imposat els caràcters propis de l'art del país; altres, els treballadors

s'han hagut de reclutar en la terra; ara en el detall, ara en el conjunt, han sobreviscut a la influència nova certs caràcters de l'art vell indígena. Un art uniforme, com fou l'art romà prengué per aquestes causes un cert aire local.

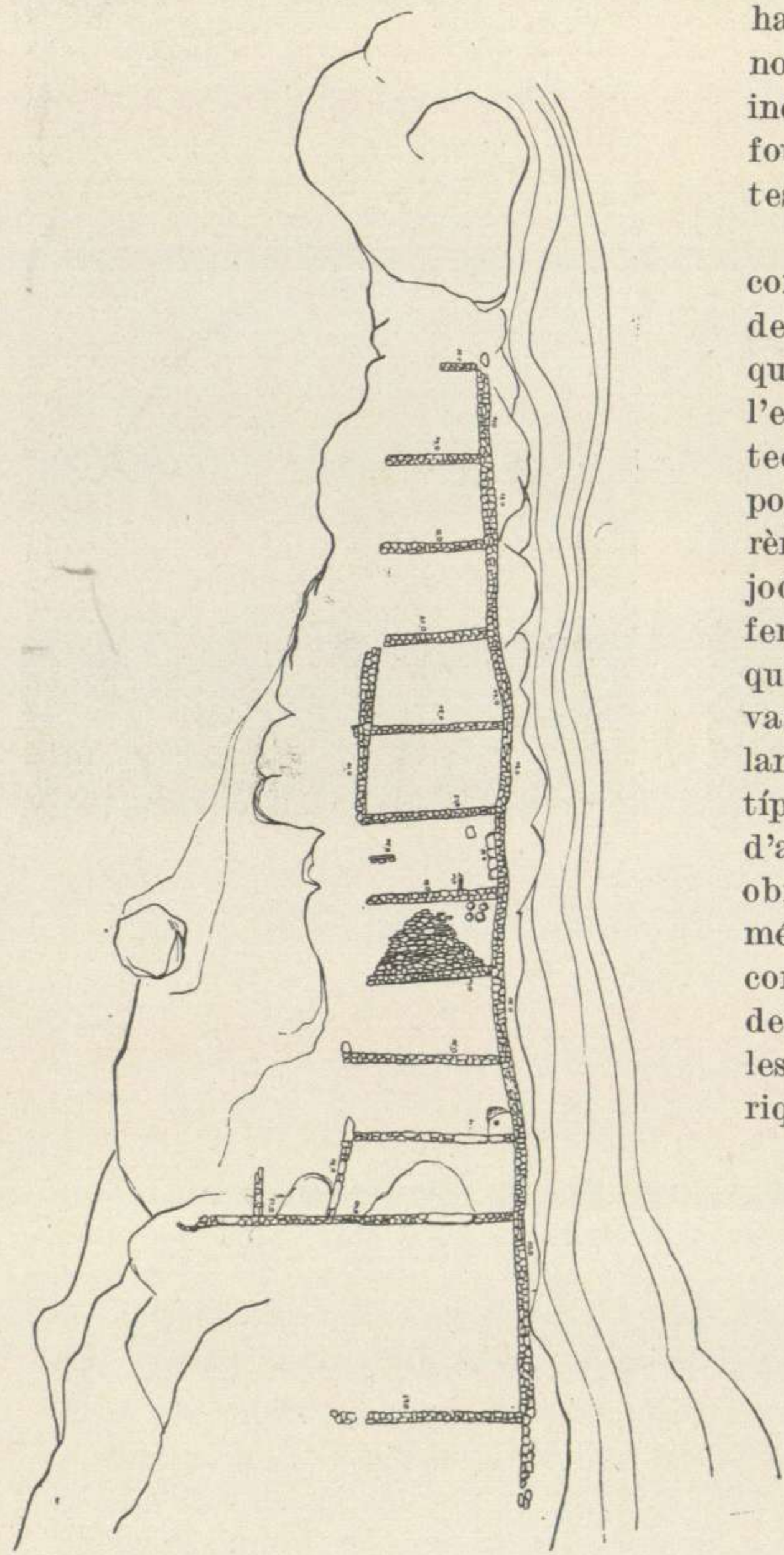

Fig. 3. — Poblat ibèric d'un sol rengle de cases.
Les Escodines baixes (Maçalió)
Escala 1:500 *(Bosch Gimpera)*

Es relativament modern el concepte de les escoles regionals de l'arquitectura romana, de les quals parlà primer que ningú l'enginyer historiador de l'arquitectura August Choisy (1) i que popularitzà en les seves conferències al Louvre Lluís Courajod (2). El nostre propòsit en fer l'inventari de les obres d'arquitectura produïdes per la invasió romana a les terres catalanes és cercar el que tinguin de típic i encaixar-les dintre d'una d'aqueixes escoles. Elles són les obres de caràcter arquitectònic més antigues en el nostre país, conservades fins a nosaltres, si deixem de banda Empúries i les rústegues construccions ibèriques i són per tant, el precedent més important, en ordre al temps, de tota l'arquitectura catalana.

L'art romà obeeix en la seva història en la nostra ter-

(1) Choisy, A., *L'Art de bâtir chez les romains*. Paris, 1873, pág. 183.

(2) *Leçons professées à l'Ecole du Louvre* (1887-1896). — *Origines de l'art roman et gothique*. Paris, 1890.

ra, a una causa: l'estat bàrbar del nostre país, sense intenses colonitzacions anteriors a la romana, que al moment d'arribar-hi les primeres formes artístiques, passa de cop i volta de la incipient cultura ibèrica al dòric del temps de la República o al temple corinti augusteu. Aquest origen té les seves conseqüències: l'art romà adquirirà a la nostra terra un aspecte de rusticitat, i en desaparèixer la civilització romana, la barbàrie serà la característica de les obres arquitectòniques fins arribar a les noves importacions d'altres corrents d'art estrangers.

Per a comprendre el seu caràcter en aquestes terres extremes de la Mediterrània, cal notar primerament que l'invasor trobava ací les obres

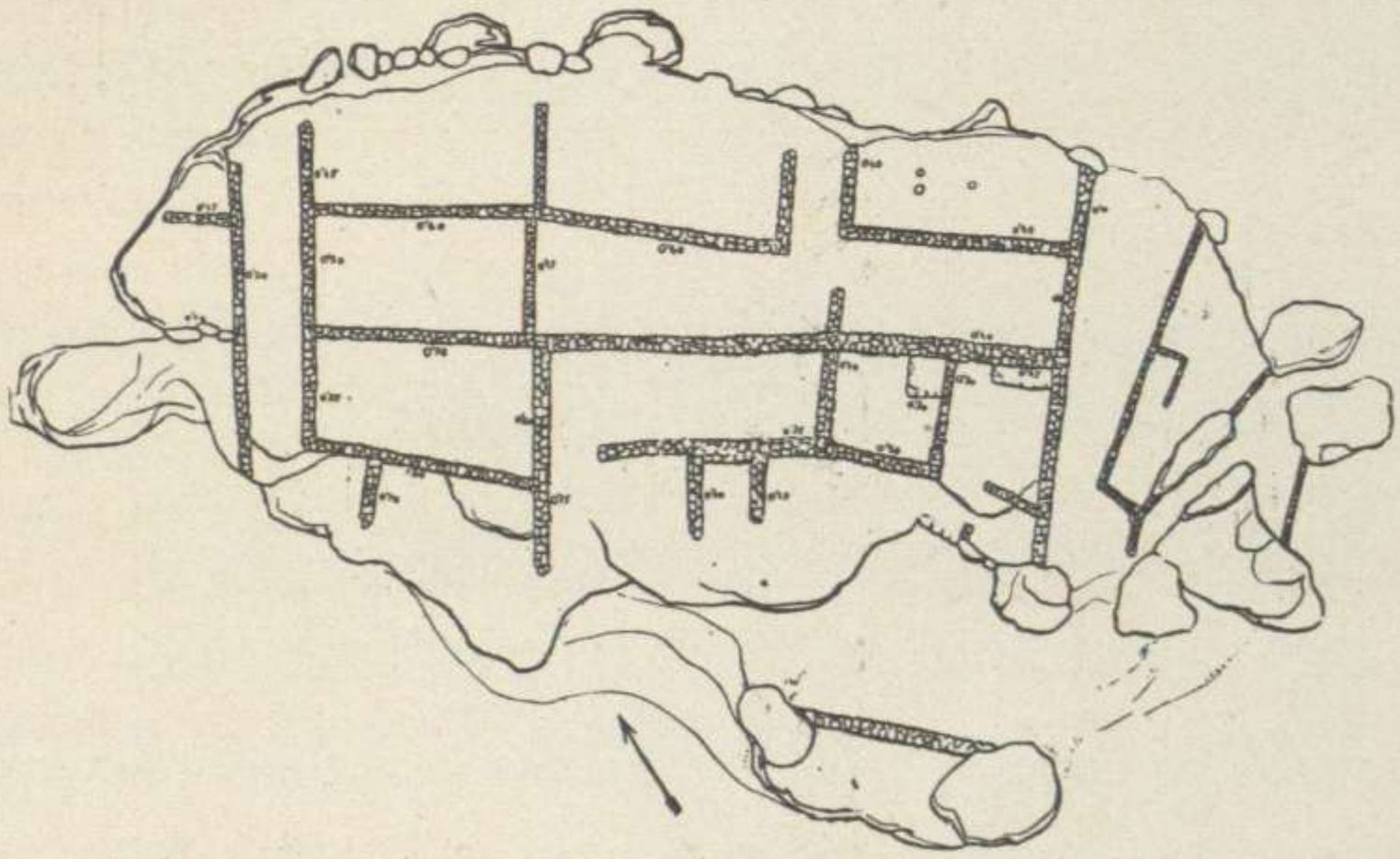

Fig. 4. — Poblat ibèric de dos rengles de cases juxtaposades.
Escala 1:500 Les Escodines altes (Maçalió) *(Bosch Gimpera)*

bastides per una civilització rudimentària. Mentre els pobles fenici i grec havien cobert amb intensa civilització una gran part del Migdia i de la costa oriental d'Espanya; la civilització grega era estesa per la Provença, i Marsella, la seva capital, establia la llunyana i aïllada colònia d'Empúries; la nostra terra conservava la seva primitiva i rudimentària cultura entre aquestes dues grans extensions de terra més civilitzada. La nostra arquitectura fou obra colonial. Es curiós estudiar aquell art que precedí al romà en les reduïdes ciutats ibèriques i en les restes de llur civilització.

LA GEOGRAFIA FÍSICA DE LA IBÈRIA PRE-ROMANA

Qui contempla un mapa geogràfic d'Europa s'enganya en creure que la península ibèrica pintada d'un sol color és geogràficament uniforme. La natura «l'ha dividida en com-

partiments sense fàcil comunicació els uns amb els altres i profondament diversos» (1). L'altiplanície central i les regions perifèriques tenen llur sòl i llur clima ben diferents. L'altiplanície central era sense arbres, mentre el bosc i el conreu poblen les zones marítimes. Les mateixes costes, les de l'Atlàntic i les de la Mediterrània són geogràficament terres ben distintes.

Els textos dels geògrafs i dels historiadors grecs i llatins ens deixen imaginar el que fou llavors el tros de terra on anem a veure-hi florir per primera vegada una arquitectura. Amb més boscos que avui, la poblaven també les oliveres i les vinyes. Entre les terres de conreu hi havia, més grans en superfície que avui, clapes ermes i els mateixos camps àrids. Aviè ens parla ja dels oliverars de la costa E. i dels de l'antiga Cal·lípolis (2); com avui, eren celebrats els vins de Laletània i de Tarraco; els peixos eren abundants en les goles de l'Ebre; els boscos poblaven el Pireneu i les muntanyes de la marina on Marcial parla de caçar l'isard, el cérvol i el senglar (3). El lli es collia a les terres d'aigüerols d'Empúries i de Tortosa i els joncs creixien a les planes empordaneses de la Jonquera *(campus juncarium);* mentre

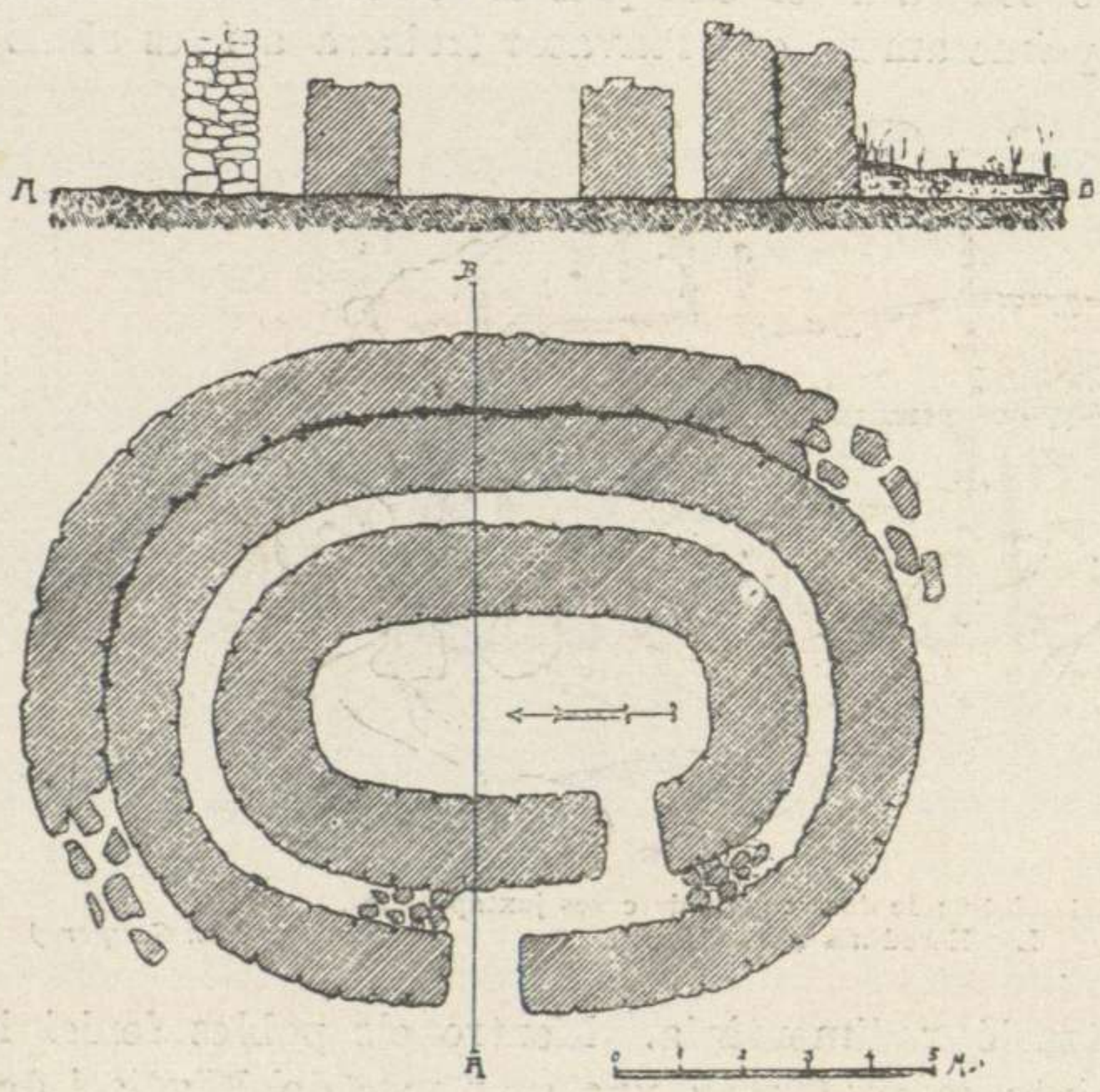

Fig. 5. — Llucena del Cid : Els Foyos. Torre ibèrica
(Senent Ibáñez)

(1) Albertini, E., *Les divisions administratives de l'Espagne romaine,* Paris, 1923, pàg. 1. — Schulten, *Hispania. (Geografía, etnología, historia.)* Traducció de Bosch Gimpera i Artigas Ferrando. Barcelona, 1920, pàgs. 20 i següents.

(2) Schulten, *Hispania,* pàg. 55.

(3) *Epigrames.* Llib. I, 50.

als llocs secs es feia el fonoll *(campus funicularium)* (1) i a les muntanyes àrides del Migdia creixia l'espart *(campus spartium)*.

LA CULTURA

Cap part del món com la península ibèrica no havia rebut potser tantes immigracions d'origen variadíssim (2) atretes per les mines i per la fama de fabuloses riqueses. Per això al moment de la invasió romana tenia també una gran diversitat sota el punt de vista humà. Mai la seva població no s'agrupa sota un

Fig. 6. — Llucena del Cid : Els Foyos. Torre ibèrica
(Senent Ibáñez)

sol comanament. Estrabó nota que els habitants d'Espanya no parlen la mateixa llengua ni es serveixen del mateix alfabet; aquest testimoni és confirmat per l'examen de les monedes (3). «Moltes tribus poden ésser compreses sota un mateix nom que no és més, com el nom d'Ibèria, sinó una expressió geogràfica que significa la contigüitat en l'espai però no correspon a una realitat política» (4).

Dintre l'extensió geogràfica objecte concret d'aquest estudi hi ha també una varietat de cultures extraordinària.

Quan els geògrafs o historiadors antics fan referència a les nostres viles primitives, en parlen com de petits llocs poblats de gent salvatge i ferotge, que habita encara a les cavernes, contraposant-los a certes ciu-

(1) Estrabó, *Geografia*. Llib. III, cap. IV, ix.
(2) Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, pàg. 2.
(3) Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, pàg. 4.
(4) Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, pàg. 6.

tats, on el comerç exterior hi havia portat un estat d'elevada cultura. R. F. Aviè, segons alguns etrusc, fill de Volsinium, el qual va escriure un poema geogràfic *Orae maritimae*, en els darrers anys del segle IV de l'Era Cristiana, valent-se d'un viatge del segle VI abans de J. C., després de fundada Marsella, descriu les costes que veu des de la nau venint

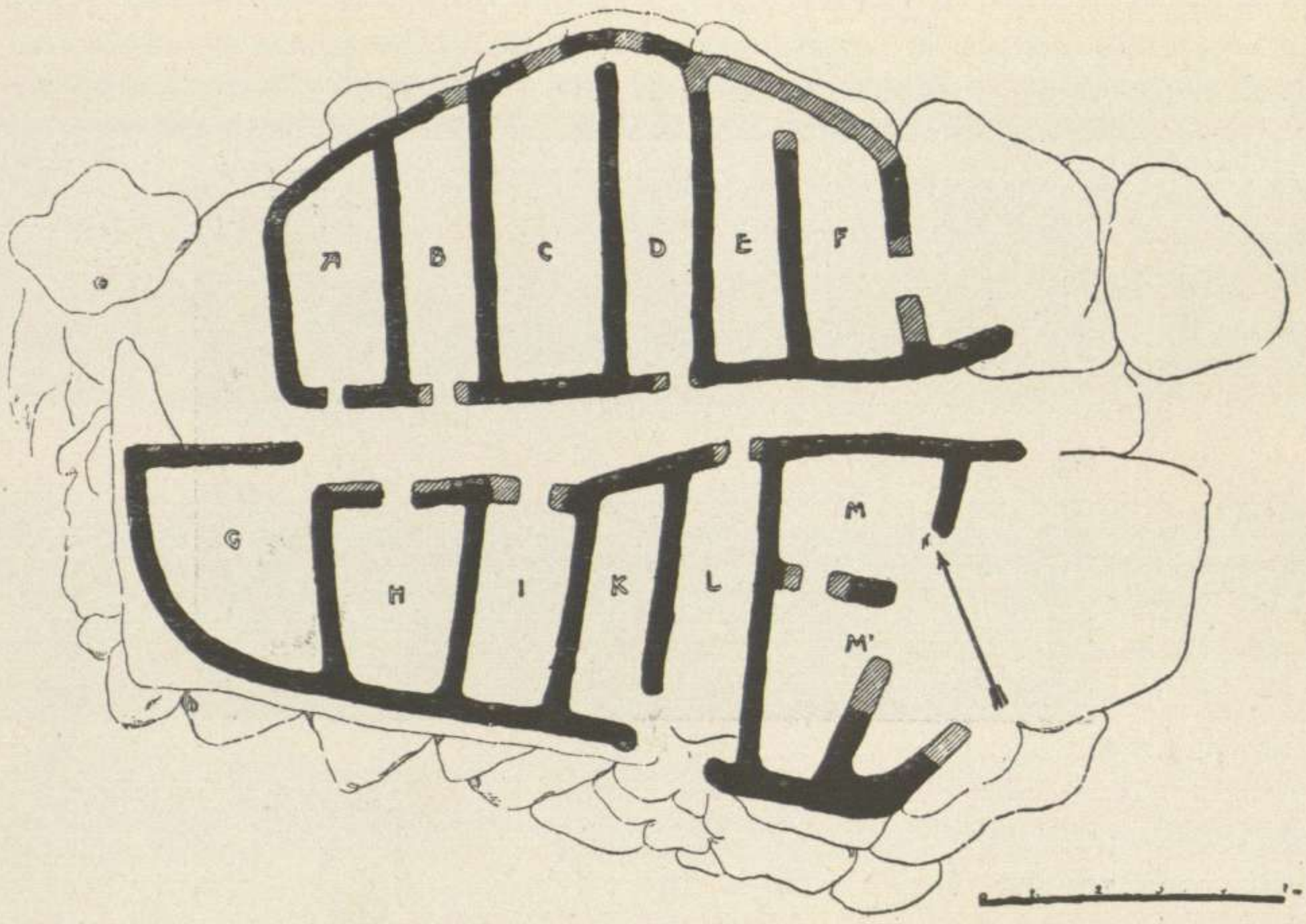

Fig. 7. — Poblat ibèric amb carrer central : La Gessera (Casserres) *(Bosch Gimpera)*

del Migdia i recala a Barcelona, «rica i amena que estén els braços del seu port segur, i el seu pla, solcat de rierols, de verdes vinyes...»; però més amunt troba els actuals empordanesos «aspres, gent dura i feroç per la caça i aferrada a llurs coves» (1). El mateix Titus Livi, que parla per referències de Cató (any 195 abans de J. C.), explica les precaucions que havien de prendre els grecs i romans d'Empúries, contra els hispans «nació bàrbara i bel·licosa» (2). Diodor de Sicília descriu els pobladors de les

(1) Festus Avienus, R., *Ora maritima (Periplo massaliota del siglo VI a. de J. C.)*, edición de A. Schulten. Barcelona, 1922. «Fontes Hispaniae Antiquae», fascicle I. — Serra i Ràfols, J. de C., *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcelona, 1930. «Enciclopèdia Catalunya», XV, pàgs. 106 i següents.

(2) Titus Livi, *Història romana*. Llib. XXXIV, IX.

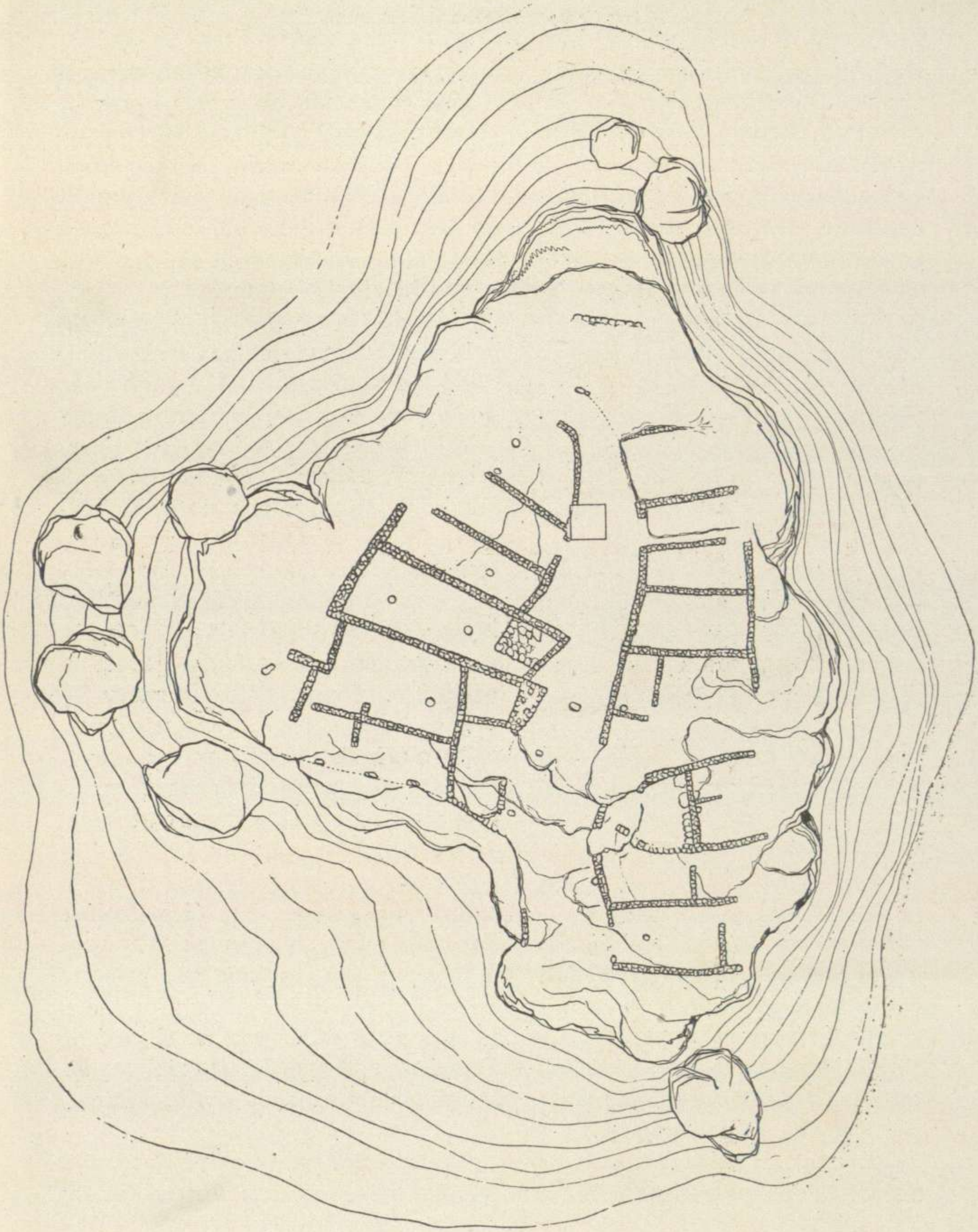

Fig. 8. — Poblat ibèric amb carrer central : El Piuró del barranc fondo (Maçalió)
Escala 1:500 *(Bosch Gimpera)*

Balears que habiten a les coves amb llurs dones en comunitat, menyspreant els metalls preciosos, usant la fona com arma de guerra i esquarterant els morts: «Les dues illes són molt fèrtils, diu, i alimenten prop de trenta mil habitants. Hi creix poc la vinya, i aquesta raresa del vi és causa que els agradi extraordinàriament. L'amor i l'estima que tenen per les dones és tant, que si els corsaris els prenen una dona, no s'hi pensen en donar dos homes per al rescat. Habiten en les coves i en els espadats, on fan forats i nombroses grutes. Els que hi viuen cerquen amb compte l'habitació i la seguretat» (1). Aquesta població indígena perdura en la dominació romana. De les 179 poblacions de la Tarraconense, 135 eren estipendiàries, habitades per gent de la terra; les menys, 34, eren colònies militars o municipis de ciutadans romans o llatins i fins en aquestes la majoria eren indígenes (2).

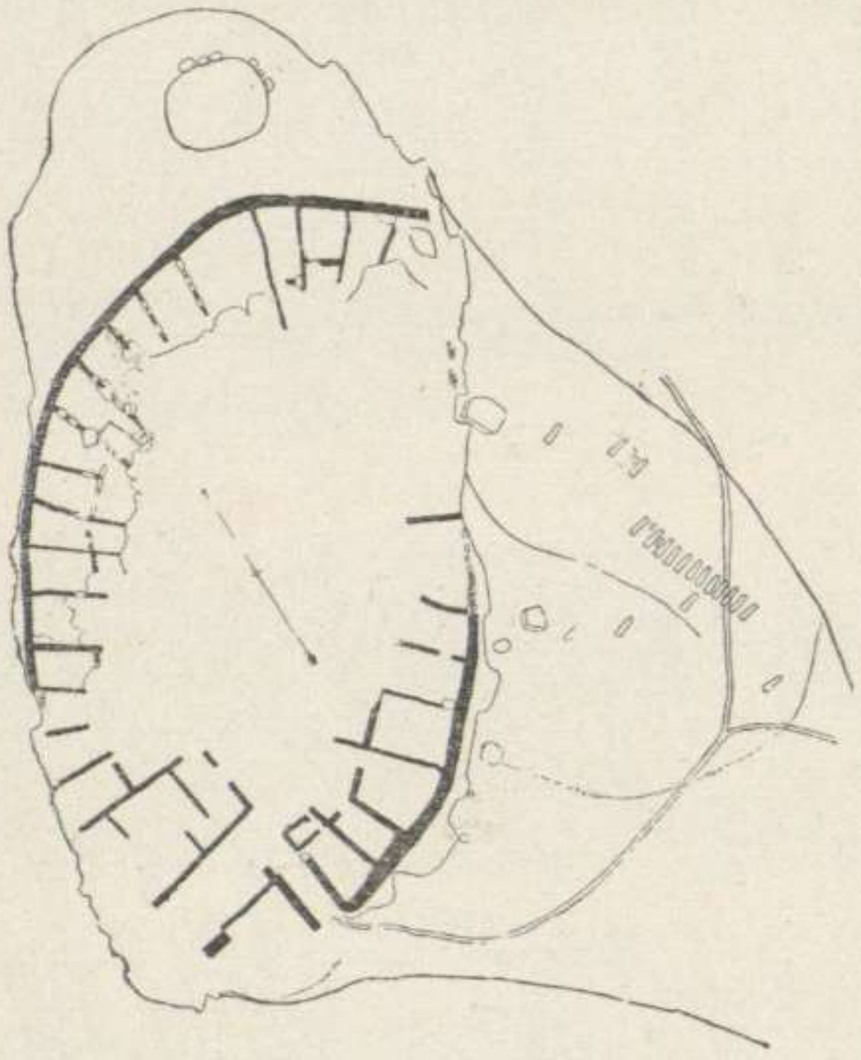

Fig. 9. — Poblat ibèric al voltant d'una plaça. Vilaró d'Olius
(Serra i Vilaró)

La complexitat de la població de l'Espanya pre-romana és un antiquíssim fenomen que es troba ja en el paleolític inferior. Sobre la massa informe d'uns pobles desconeguts d'una cultura acheliana que comença a evolucionar cap a la musteriana, es sobreposa d'una part la invasió africana dels anomenats per els prehistoriadors, precapsians, i d'altra part la invasió pirenenca. En el paleolític superior es parteixen la península ibèrica dos estats de cultura: la franco-cantàbrica que ve de l'altre costat del Pireneu i la capsiana que es corre a tota la costa de la Mediterrània.

La invasió del poble formador de la cultura d'Almeria en el període neolític final i les colonitzacions del període històric determinen les diverses civilitzacions ibèriques que ens fan entreveure els textos antics i les troballes arqueològiques.

Els textos redactats pels navegants es refereixen principalment a la costa; segons el periple d'Aviè la poblen els ibers des de cap el riu

(1) Diodor, XVII, 3.
(2) Plini, *Història natural.* Llib. III, cap. IV.

Xúquer i arriven fins a les serres que pel sud limiten la conca del Llobregat, que tantes vegades han estat un límit històric, i s'estenen, exercint-hi un cert domini, cap al nord per la resta de la costa catalana i fins a l'altre costat del Pireneu i terres endins del Llenguadoc. Cap al sud hi ha els Tartessis; cap al nord del Pireneu començaren a poblar-la els ligurs (1).

Conviuen principalment, doncs, tres estats de cultura distinta segons el grau en què hi ha penetrat la cultura dels ibers vinguts del sud. La pròpiament ibèrica que ocupa des del nord d'Alacant fins a les serres al nord de Sagunt, es perllonga per la muntanya que limita la plana de Castelló, envaeix el baix Aragó i arriba fins a les planes del baix Urgell; la dels pobles que serven encara rastre de l'antiga cultura neolítica i eneolítica a la qual s'ha superposat la cultura de Hallsttat dels celtes i després, per una dominació més o menys permanent, la dels ibers que ocupa la plana de Castelló i segueix després la costa catalana i arriba fins a la comarca de Solsona; la dels pobles de base neolítica i eneolítica que no arriben a posseir la cultura ibèrica. Una supervivència de la cultura eneolítica del sud-est o d'Almeria subsisteix a la part meridional de València (2). A les Balears es conservava encara al moment de la invasió romana una cultura supervivència de l'edat del bronze (3).

Els ibers formaven tribus grans i petites en un estat polític anàleg a les tribus del nord d'Africa, sense lligam permanent entre si, les quals eventualment unides sota l'autoritat d'un capdill es deslligaven després de la pau, victoriosa o no. Sobressurt en elles llur caràcter guerrer i llur esperit d'independència. Ocupen diverses viles i cada vila és un estat independent. Les viles que descobreixen els arqueòlegs són en major nombre que les actualment poblades; són, doncs, versemblants les dites dels generals romans que s'alaben d'haver conquerit o destruït en llurs expedicions guerreres nombrosíssimes ciutats.

En un grau més o menys avençat exerceixen diverses indústries: la mineria, l'agricultura, la ramaderia, el teixit de lli i de llana. Les viles pròpiament ibèriques coneixen les arts del metall, especialment la fabricació d'armes, saben d'orfebreria, de l'art del niellat amb metalls preciosos; fonen la plata i el bronze i tallen la pedra. Tarraco i Emporion eren cen-

(1) Bosch i Gimpera, Pere, *Etnologia de la Península Ibèrica*. Barcelona, 1932.

(2) Anuari de l'I. E. C., 1915-1920. Barcelona. *La cultura ibèrica,* pàgs. 593 i següents. — Serra i Ràfols. J. de C., *El poblament prehistòric de Catalunya.* «El poblament ibèric», pàg. 81.

(3) Anuari de l'I. E. C. citat. *Plena Edat del Bronze,* pàgs. 561 i següents.

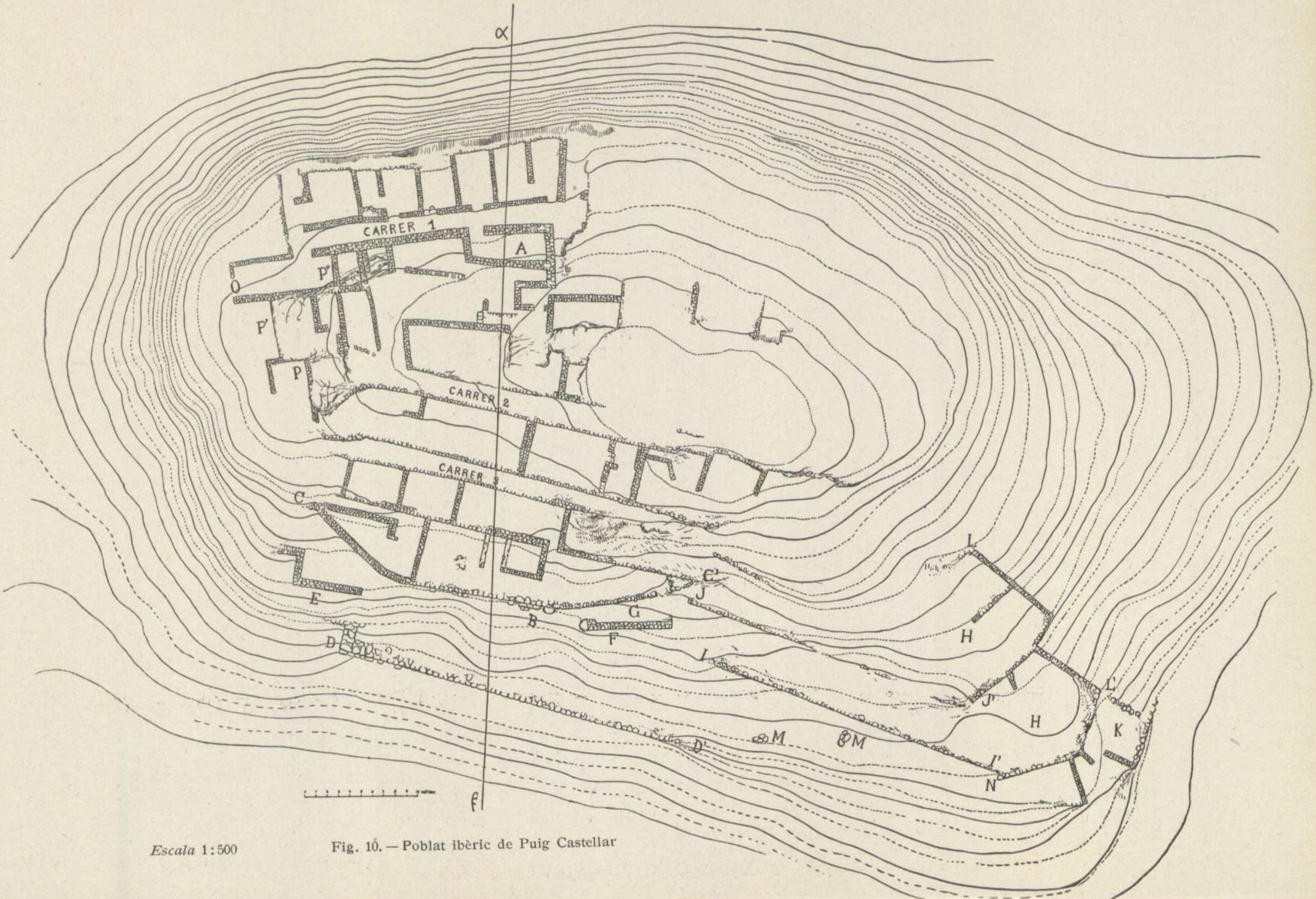

Escala 1:500

Fig. 10. — Poblat ibèric de Puig Castellar

tres de comerç exterior de productes de la terra agrícols i minerals, del vi i la pesca salada i dels teixits d'espart, de tradició neolítica.

Els ibers coneixien l'escriptura amb un alfabet emparentat amb el fenici i que es conserva fins a l'època romana i encunyaven en els darrers temps de llur independència monedes de coure i d'argent d'un cert valor artístic. Les arts ens donen una idea de la seva civilització relativament avançada, principalment la ceràmica feta al torn, pintada, que

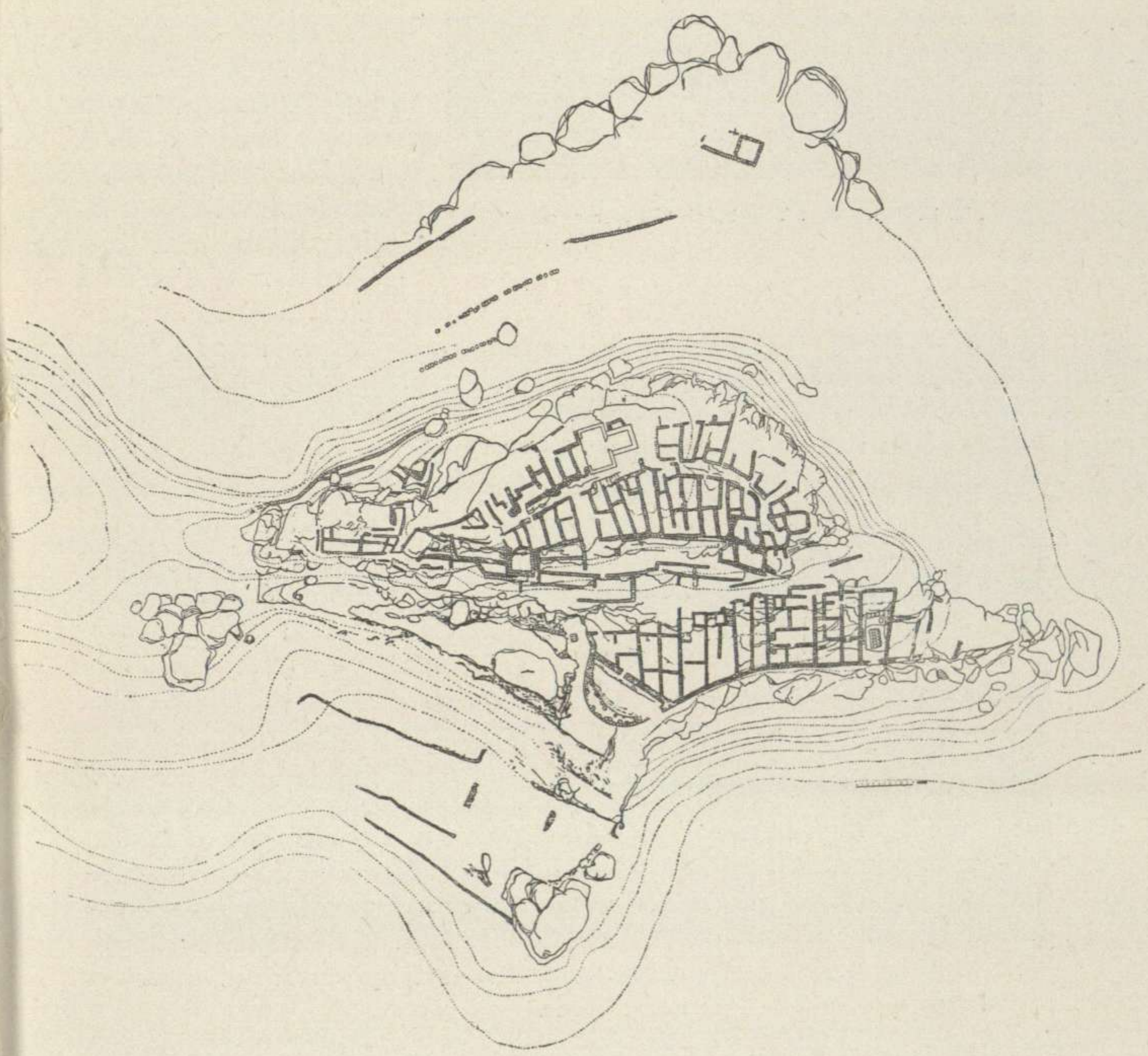

Fig. 11. — Poblat ibèric de Sant Antoni de Calaceit *(Bosch Gimpera)*

Fig. 12. — Calaceit : Tossal Redó El carrer central
(Serra i Ràfols)

prové del S. E. d'Espanya, penetra per la conca de l'Ebre i per la Costa de llevant, on es troba al costat d'una ceràmica feta a mà, continuació de tècniques de velles civilitzacions. La gramàtica decorativa de les composicions que ornen els vasos ibèrics és interessantíssima: una complicació de línies ondulades i cercles fets a base de pinzells de múltiples puntes; belles decoracions florals i d'animals fortament estilitzats, obtingudes sempre a base de línies; teories de guerrers o caçadors, amb visió sovint escassa de la figura humana i amb reminiscències dels vasos grecs.

L'orfebreria ens és revelada per la diadema trobada a Javea (1) per les arracades i vasos de plata de Tivissa (2), i l'escultura per les obres trobades a la regió meridional, fronterera de la terra que estudiem.

Entretant els habitants de la plana central es dedicaven als conreus, cullien un blat curt i poc granat; però principalment els ocupava el pasturatge i fabricaven amb la llana teles primitives. Més cap al nord de la Península, cap al país dels càntabres i dels asturs la cultura era menor, propera a la vida selvàtica. Pobre gent que menjaven els aglans de les alzines i menyspreaven la vida agrícola.

L'ASPECTE DELS POBLATS IBÈRICS

L'aspecte del país devia ésser com el de qualsevol colonització actual. El país conquistat quedava en part amb la seva primitiva independència sense més que el pagament d'un tribut, el reclutament militar, i una nominal subjecció, i els poblats continuaven la seva cultura. Altres havien estat cremats o abandonats davant el pànic produït per la força de l'invasor. Els conqueridors estableixen llocs isolats amb petites guarnicions i aprofiten les mateixes torres ibèriques per a dominar el país.

(1) Museu de Madrid.
(2) Museu de Tarragona. Vegeu Anuari de l'I. E. C. de 1913-1914, pàg. 598.

Un viatge imaginari pel sector en què radica el nostre estudi ens faria veure una geografia de l'habitació anàloga a la de certes regions del nord d'Africa. No hi existeix la casa aïllada, com a terra insegura; en canvi les petites poblacions, de vegades d'una dotzena de cases, situades sempre dalt de turons fortificats, ocupen amb gran densitat tot el país (1). Són excepcionals les ciutats relativament grans com Tarraco, ciutat antiquíssima que Aviè qualifica de bella (Cal·lípolis), o Olèrdola, fortificada per la naturalesa més que per la mà de l'home; o Emporion, la colònia grega, que atrau prop d'ella una vila ibèrica; o Sagunt d'ascendència cartaginesa.

La renglera senzilla (fig. 3) o doble (fig. 4) de cases dalt d'una carena més o menys espadada, és ja la forma d'una urbanització rudimentària. De vegades una torre fortificada o un petit castell que servien de reducte darrer en cas de perill s'aixequen a un dels extrems del petit poblat (figs. 5 i 6) (2). Aquestes torres feien de guaita i comunicaven les unes amb les altres per mitjà de senyals.

Fig. 13. — Casseres : La Gessera. El carrer *(Bosch Gimpera)*

(1) Serra i Ràfols, *El poblament prehistòric de Catalunya,* pàg. 113.
(2) Bosch Gimpera, P., i Senent Ibáñez, J. J., *La torre ibèrica de Llucena del Cid,* en l'Anuari de l'I. E. C., 1915-1920, pàg. 621.

El poblat ja més format consisteix en una juxtaposició de cases en dos rengles, la façana posterior de les quals fa de muralla pel costat accessible mentre els espadats defensen les altres parts del poblat. Al mig dels rengles de cases es forma així un carrer (figs. 7, 8, 12 i 13). En qualque poblat molt rústec les cases són al voltant d'una plaça (fig. 9). En algunes s'inicia la idea de la muralla independent de les cases i construïda en forma més

Fig. 14. — Sant Antoni de Calaceit : La bassa per l'aigua
(Bosch Gimpera)

sortida, feta de fang i pedres més grosses. Aquestes eren les disposicions primitives conservades encara en el període immediat a la invasió romana.

Els poblats s'engrandeixen per juxtaposició de carrers en la mateixa direcció del que existia en el nucli de la primitiva població. Aquests omplen primer la calma superior del turó o bé s'esgraonen pel pendent de la muntanya, com en els poblats de Puig Castellar (fig. 10) i de Sant Antoni de Calaceit (fig. 11).

Entremig d'aquests nuclis urbans densos hi ha el de les agrupacions formades de cases i barraques aïllades, voltades de corrals per al bestiar, com sembla que era el de Burriac prop de Mataró, (1) o de sitges per a guardar els grans. En les pendents de la muntanya de Burriac, es formaven feixes amb grans marges aguantats per pedres, i una muralla les defensava pel costat més accessible.

(1) SERRA i RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis.* I. *Baetulo-Blanda,* en les «Memòries de l'I. E. C., Secció Històrico-Arqueològica». Barcelona, 1928, fig. 31. — SCHULTEN, *Hispania,* pàg. 93. — ESTRABÓ, *Geografia,* pàg. 155.

Aquests pobles són de dimensions diverses i els plans adjunts en donen clara idea: n'hi ha de formats d'unes quantes cases amb una àrea que no anava més enllà de 200 a 300 metres quadrats; molts arriben als 2.000 i 3.000 metres. Sant Antoni de Calaceit té una àrea de 7.000 metres quadrats.

Les ciutats grans i les petites es proveeixen d'aigua en la forma elemental: una gran bassa (fig. 14) com a les ciutats d'Aragó (1).

A les Balears hi havia encara gent que habitava les coves i les ciutats construïdes en la forma primitiva de l'edat de bronze (2).

TARRAGONA, GIRONA, OLÈRDOLA, SAGUNT

Entre aquestes ciutats en general petites, moltes d'elles minúscules, cal esmentar algunes de dimensions extraordinàries pel temps: Tarragona, Girona, Olèrdola, Sagunt.

Tarragona i Girona eren ciutats més antigues que la major part de les viles que trobaren els romans. Llurs muralles eren construïdes amb pedres de grans dimensions sobre les quals es sobreposa la fortificació romana.

Tarraco era la més gran ciutat indígena de Catalunya. Les seves muralles havien cridat l'atenció del navegant grec autor del periple que ens ha tramès Aviè: «aquella Cal·lípolis que per la gran alçada de les seves muralles i pels seus grans edificis s'eleva pels aires; que per l'àmbit de son vast solar tocava pels dos costats la mar sempre abundant en peixos» (3). Les seves muralles datarien, per tant, d'abans de la meitat del segle VI, fet comprovat per la ceràmica trobada a les capes més profondes i que segons Bosch Gimpera pertany al primer període de la segona edat de ferro i correspon a Catalunya a una primitiva civilització ibèrica. De la ciutat primitiva (fig. 15) no queda sinó una part de les muralles que coronen el turó sobre el qual s'aixecava la ciutat en una llargada de 1.245 m. però el recinte sembla que era major i baixava, segons Pons d'Icart, fins al mar (4). Hom diu que dos murs transversals dividien l'interior de la

(1) SERRA-RÀFOLS, *El poblament prehistòric de Catalunya,* pàg. 127.

(2) COLOMINES ROCA, J., *Habitació romana dels «Antigors» a les Salines de Santanyí.* Anuari de l'I. E. C., 1915-1920, pàg. 725.

(3) «Cal·lípolis deu situar-se a Tarragona i les paraules *inde Tarraco oppidum* són una interpolació». Vegeu aquesta tesi sostinguda per Bosch Gimpera en *Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina.* Tarragona, 1925, pàgs. 13 a 16. La tesi té per fonament principal el que entre Salauris (Salou) i Tarraco en què seguint Aviè hi hauria d'haver Cal·lípolis, no hi ha cap lloc de les condicions geogràfiques que el periple assenyala, ni s'han trobat restes de ciutat. — AVIENUS: *Ora maritima,* pàg. 122, notes 513-519. Cal·lípolis, ciutat bella, podria, segons Schulten, ésser un nom ibèric deformat tal com Calipula.

(4) *Libro de las grandezas de Tarragona.* Lleida, 1572.

Fig. 15.—Pla de Tarragona *(Laborde)*

1, Temple de Júpiter; 2, Murs romans en els claustres de la catedral; 3, Temple d'August; 4, Forum; 5, Pretori o Palau d'August; 6, Circ; 7, Forum macellum; 8, Teatre; 9, Termes; 10, Amfiteatre.

ciutat en barris. Suposant, com molts creuen, que el recinte es clogués en l'actual Rambla de Sant Carles, comprendria unes disset hectàrees.

La construcció era de pedres colossals, extraordinàriament grosses, comparables a la dels murs de les ciutats micèniques (figs. 1 i 2, 16 i 17). L'altura de la muralla en els llocs en què és més sencera, és de més de 7 metres, l'ample d'uns 6 metres; hi han pedres de 4 metres de llarg per 2 d'alt. El recinte tenia diverses portes fetes amb grans pedres i amb llindes colossals (figs. 18 i 19). Se'n conserven sis, altes d'uns 2 a 2'5 metres i amples de 1'30 a 1'85. Formen un estret passadís d'uns 6 metres de llarg que és l'ample de la muralla, i eren defensades per torres, l'alçària de les quals és de 6 a 7 metres (1).

La ciutat de Girona tingué les muralles romanes assentades sobre altres de pedres rústegues, de grans dimensions, que coronaven el turó sobre el qual s'aixeca la ciutat (figs. 20 i 21). Resseguint el mur romà es veu clar, en la seva part inferior, aquest mur antic fortament arruïnat. Avui no es pot deduir la distribució interior de la ciutat, i ens hem de limitar a descriure la forma general irregular dels murs, dels quals hom pot donar una idea sumària dient que era la d'un rectangle surmontat d'un triangle, un dels costats del qual era perllongació del costat més curt d'aquell. Torres quadrades i torres circulars

(1) Navascués, Joaquín M. de, *Tarragona*. Barcelona, 1929.

fortificaven la muralla. L'extrem més alt terminava possiblement en una gran torre. Algunes pedres amiden 3,50 per 0,80 d'alçada. L'antic camí que anava cap al Pireneu, atravessava la ciutat per la part propera al riu.

Olèrdola era edificada dalt d'un turó espadat. En el costat de fàcil accés, hi ha un mur de 3 metres d'espessor de pedres diferents de magnitud, d'1 a 3 metres de llarg i de 0,50 a 1 metre d'altura, en filades sense guardar l'horizontalitat (figs. 22 a 25). Els paraments dels carreus són paral·lelograms i trapezoides de totes dimensions. Sovint hi ha un gran carreu en una filada i la seva irregularitat és corregida per un altre carreu més petit. Tot el parament del mur és vertical i les pedres són ben ajustades mitjançant un morter grosser, quasi un formigó. En alguns llocs es veuen grossos cilindres que surten (fig. 26 A) com indicant un medi d'elevació (1). Assenyalen una civilització més avençada. Choisy (2) explica

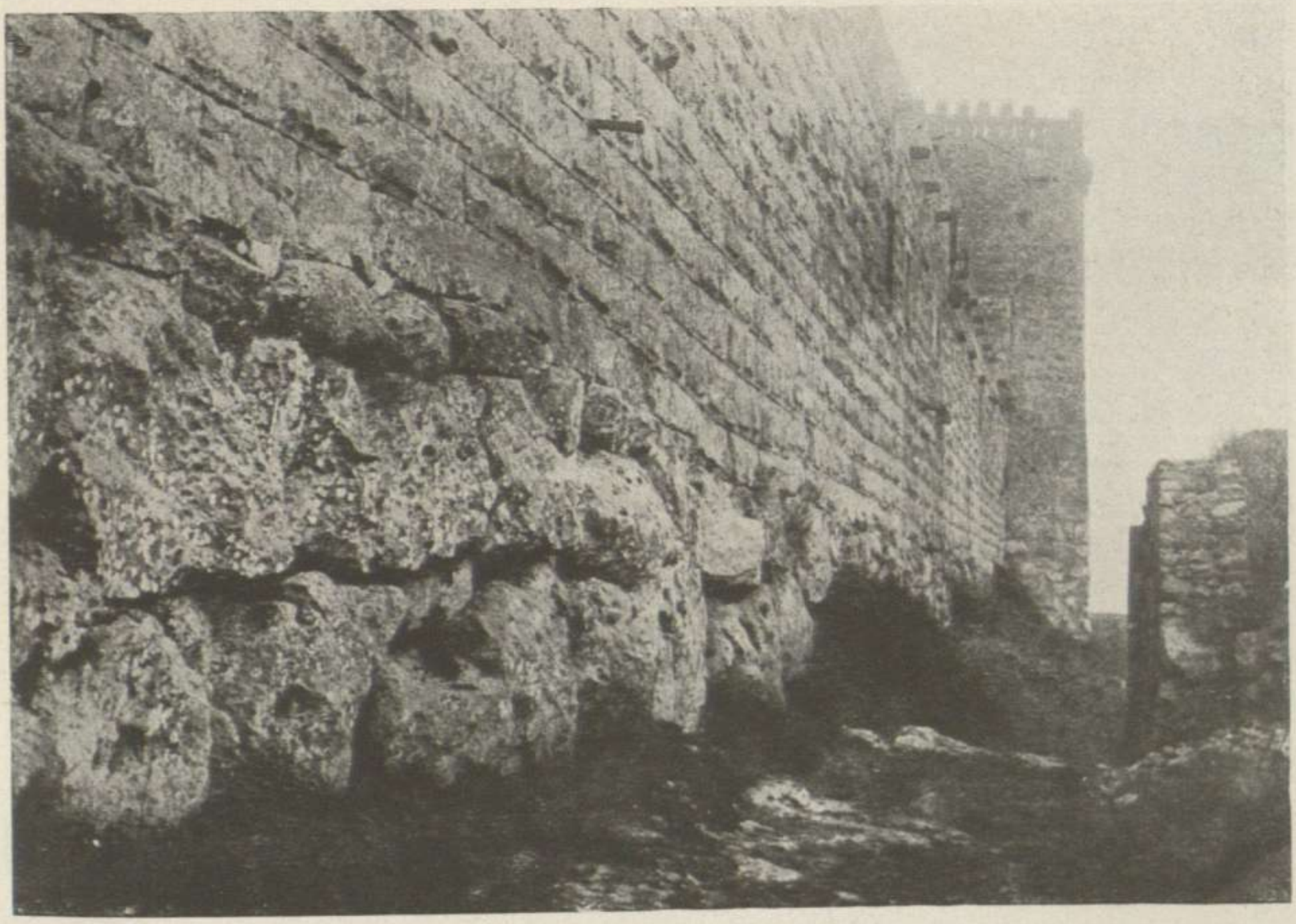

Fig. 16. — Tarragona : Muralla *(Bosch Gimpera)*

(1) Martorell y Peña, *Apuntes arqueológicos.* Barcelona, 1879, pàgs. 102 i següents. — Milá y Fontanals, *Apuntes históricos sobre Olérdola.* «Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona», tomo II (1868), pàgs. 505 i següents.

(2) *L'Art de bâtir chez les romains,* pàg. 111.

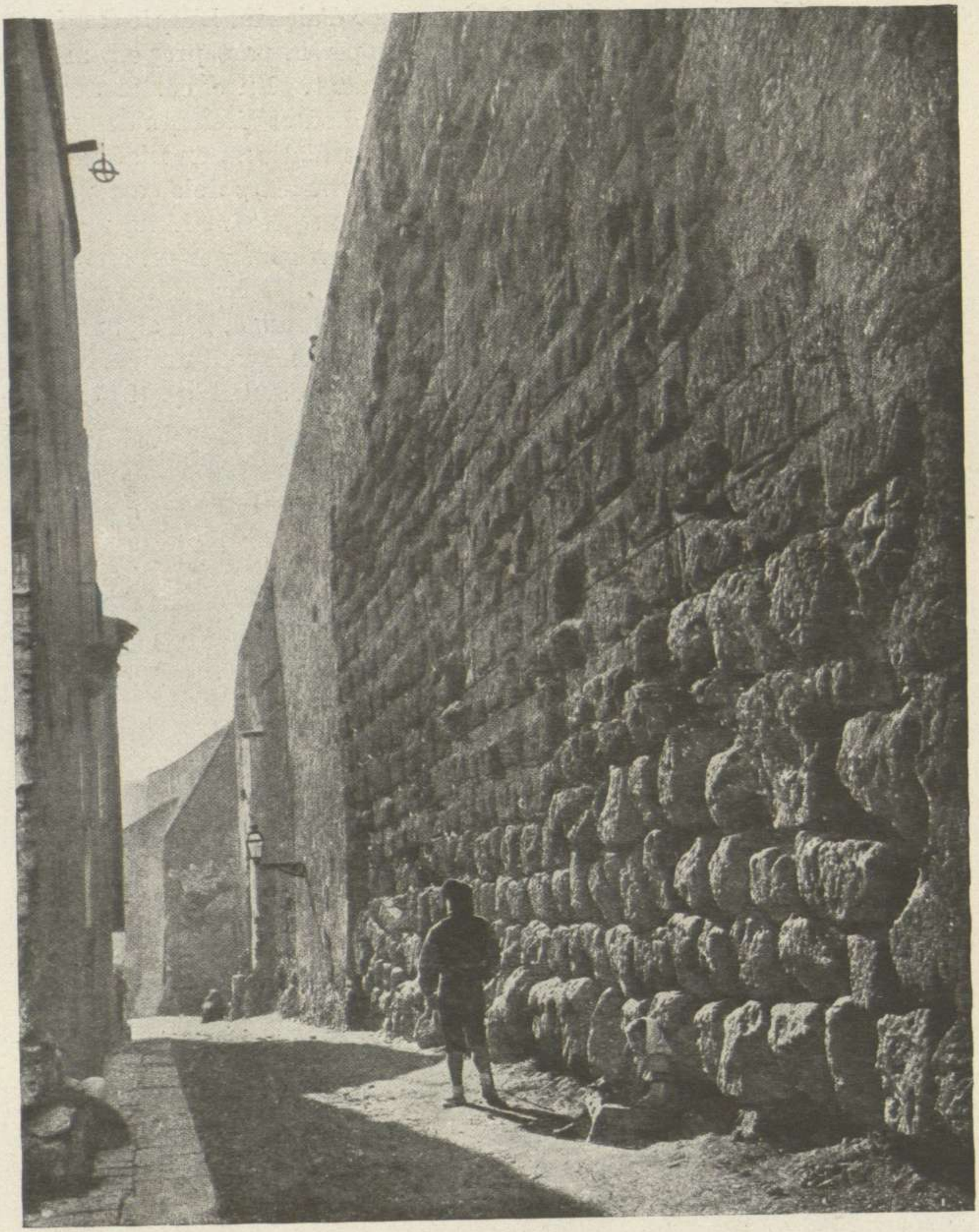

Fig. 17. — Tarragona : Muralla. Parament del costat interior de la ciutat *(Laurent)*

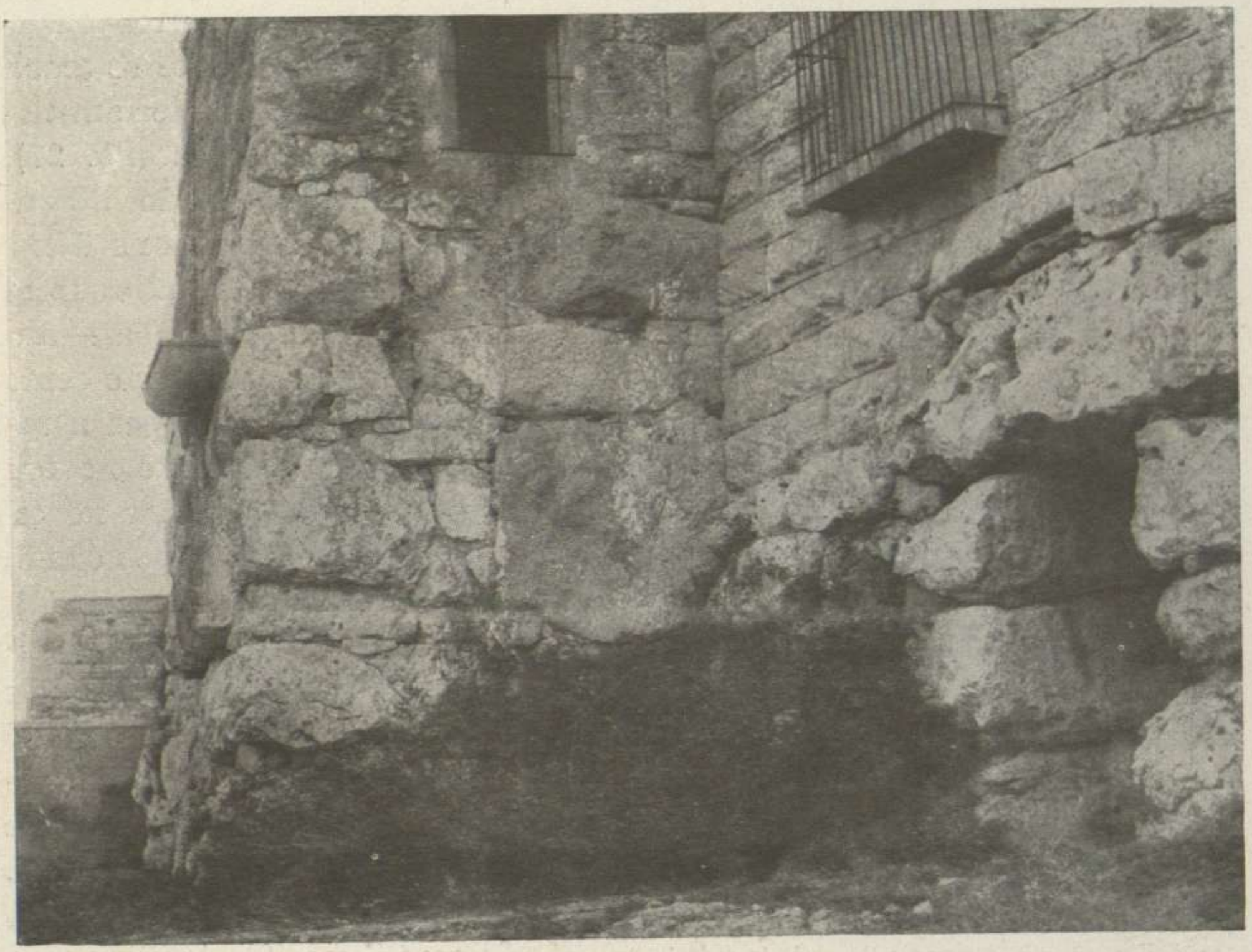

Fig. 18. — Tarragona : Muralla *(Bosch Gimpera)*

la costum dels antics constructors grecs de deixar al mig del parament de cada carreu un dau o una forma cilíndrica sortint que serveix ja per lligar les cordes per alçar-lo, ja per fixar la justa retribució de picapedrer. Les excavacions fetes han proporcionat fragments de ceràmica que permeten datar la ciutat d'Olèrdola com posterior al segle III abans de Jesucrist (1). En l'interior de la ciutat queden restes de grans dipòsits d'aigua i en l'exterior és freqüent de trobar-hi sots de forma ovoide destinats a enterraments.

A Sagunt els romans trobaren, molt destruïda pel formidable setge cartaginès d'Aníbal, una ciutat ibèrica que ocupava principalmnet l'actual plaça de l'Almenara, a la qual s'havia unit un recinte construït certament pels cartaginesos. Aquests dos recintes que formen avui la plaça de l'Almenara i la plaça d'Armes, són com dues explanades separades per

(1) Anuari de l'I. E. C., 1915-1920, pàgs. 5-8.

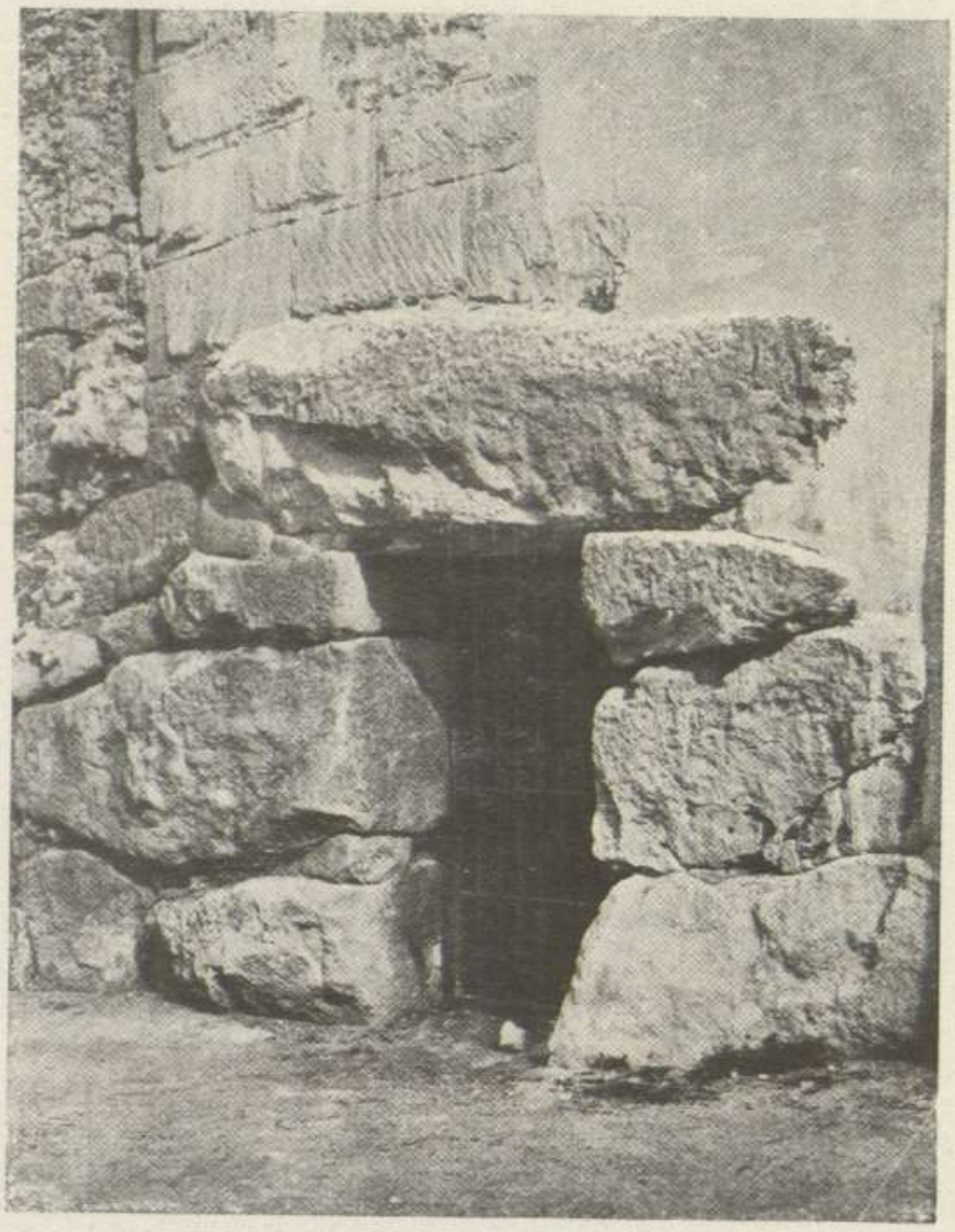

Fig. 19. — Tarragona : Porta de la muralla

una depressió del terreny. Més enllà i en pla inferior es troba encara un lloc d'enterraments de la ciutat ibèrica (fig. 27).

Sagunt, abans de la conquesta d'Aníbal, segons Titus Livi, tenia les muralles fetes de fang i pedra. «Aníbal—diu el text — posà uns cinc cents africans amb picots per a socavar els murs. Això no fou difícil, perqué la pedra no estava lligada amb calç, sinó amb fang segons l'ús dels antics» (1). La descripció de Livi coincideix amb la disposició dels murs de les viles ibèriques del segle III, però és possible que fos d'aquesta mena d'obra feble sols una part de la fortificació. Certament Sagunt era poblat de gent ibera (2). Aquesta muralla de pedra en sec es trobava en la punta oest del castell actual anomenat la Plaça de l'Almenara. Fora d'aquest recinte es conserven murs de pedres de grans dimensions, més antics. El barri cartaginès que fou com un engrandiment de la ciutat ibèrica, tenia les muralles reforçades de torres construïdes de formigó i de diversos contraforts. Aquest és el lloc on més tard s'establí el centre de la ciutat romana (plaça d'Armes actual) (3). El cementiri s'estenia possiblement fora del recinte de la plaça d'Armes, en les grans places nomenades de Sant Ferran i dels Estudiants, on les excavacions han assenyalat moltes urnes cineràries de terra negra.

(1) *Tum Annibal occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit: nec erat difficile opus, quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto, structurae antiquae genere.* Història de Roma. Llibre XXI, XI.

(2) BOSCH GIMPERA, *Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina,* pàgina 10.

(3) GONZÁLEZ SIMANCAS, *Excavaciones de Sagunto.* «Junta Superior de Excavaciones y antigüedades», 48. Madrid, 1923. — Id., id., *Sagunto,* Barcelona, 1929.

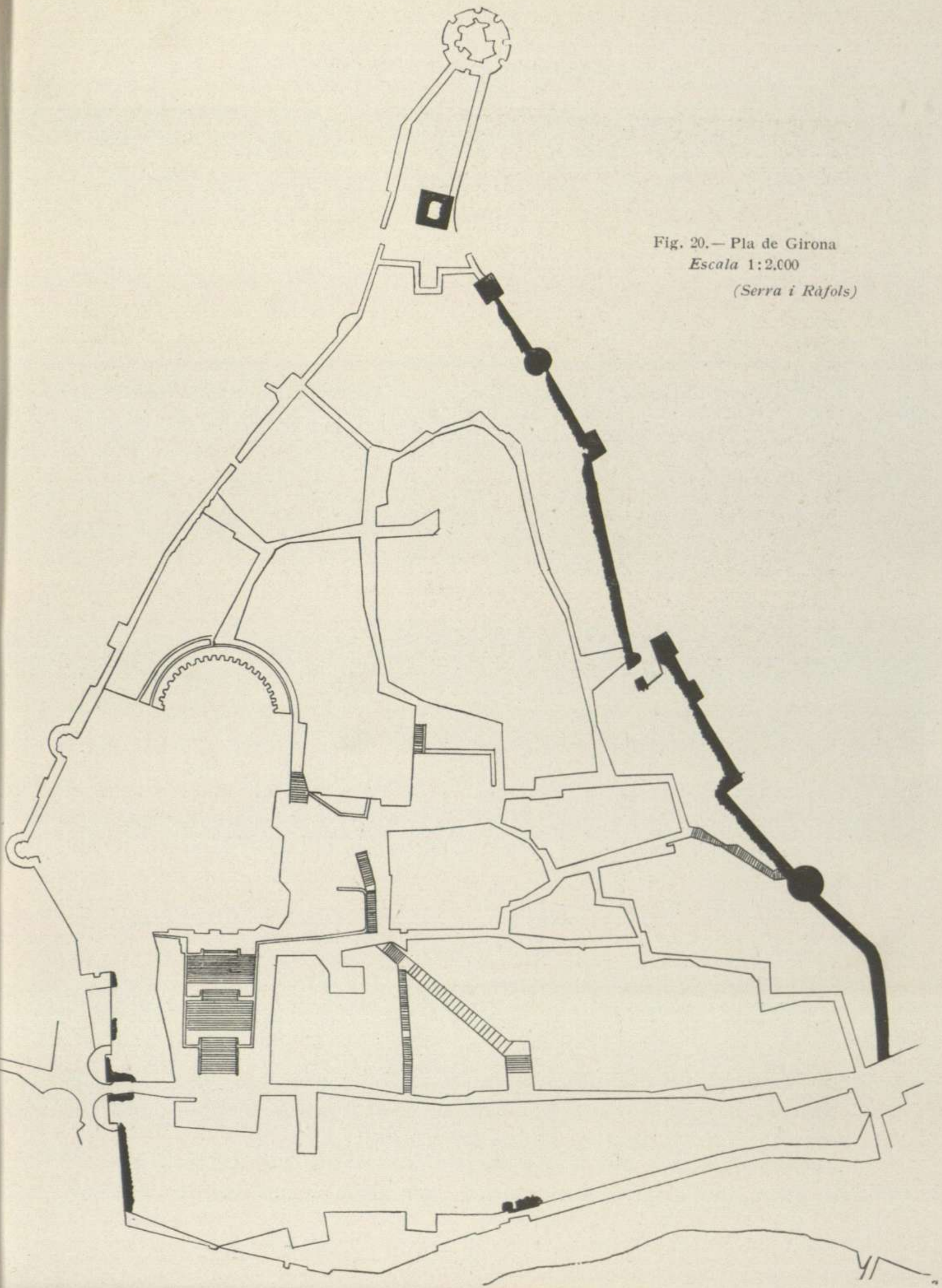

Fig. 20.— Pla de Girona
Escala 1:2.000
(Serra i Ràfols)

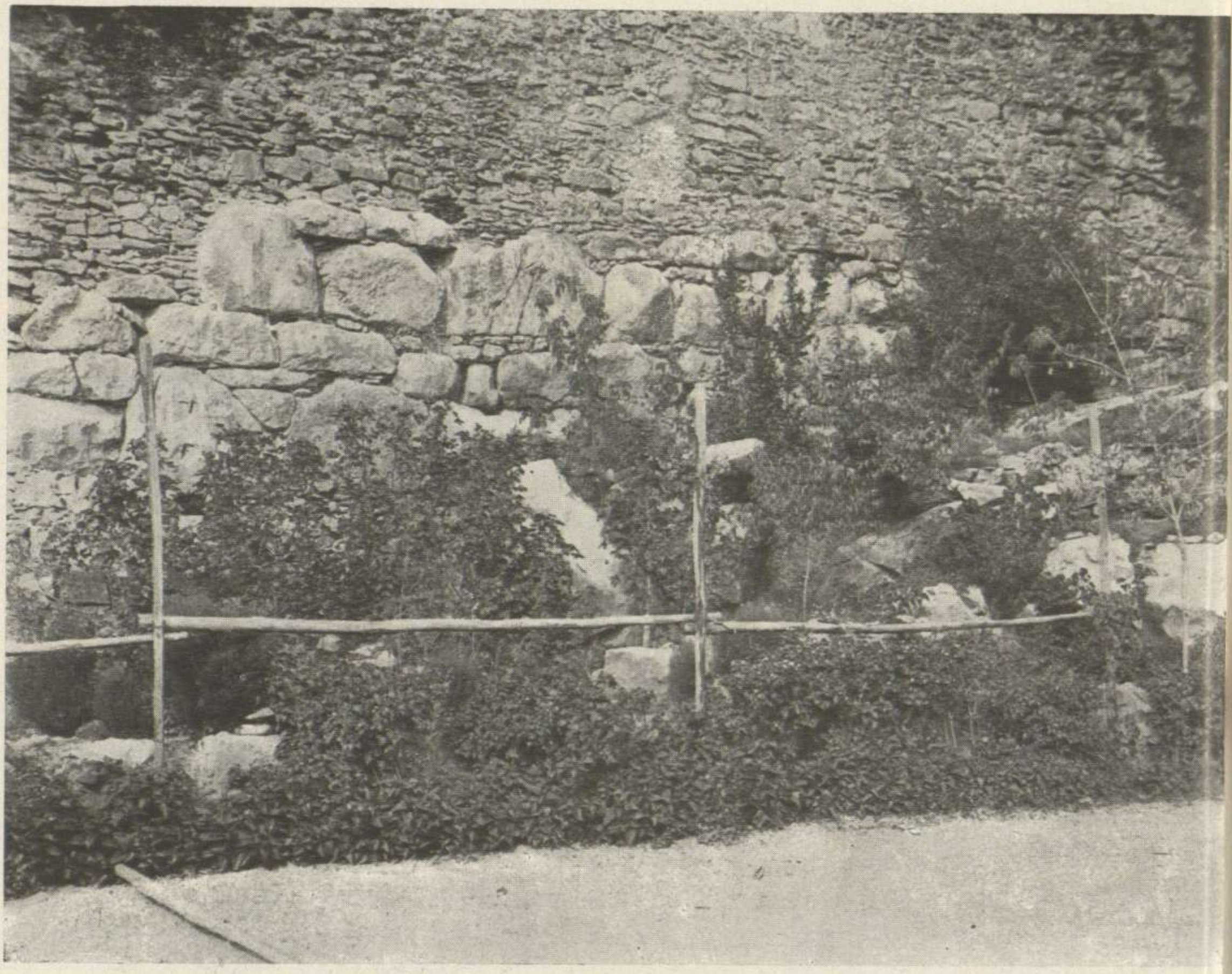

Fig. 21. — Girona : Detall del mur de les Àligues. A la part inferior, entre la vegetació, es veuen les roques naturals, al seu cim els blocs ciclopis i a sobre el petit aparell irregular

(Serra i Ràfols)

EMPORION

Una altra gran ciutat era Emporion. Des del segle VI els grecs de Focea estableixen a la costa oriental d'Espanya llurs factories: Rhodes, Emporion, Hemeroscopion.

Només és coneguda la topografia d'una d'elles: Empúries. Titus Livi la descriu segons referències de Cató que hi havia manat un cos d'exèrcit. «Ja llavors Empúries, diu (any 195 abans de Jesucrist), es componia de dues ciutats separades per un mur, habitada l'una pels grecs originaris de Focea com els de Marsella, i l'altra pels hispans; però la ciutat grega, que donava al mar, estava guardada per un recinte d'uns qua-

trecents passos; la ciutat hispana, més allunyada del mar, la circuïa un mur de tres mil passos. Empúries rebé després una colònia romana que el diví Cèsar hi establí després de la derrota del fill de Pompeu. Aquests tres pobles es troben avui confosos en un sol, ja que els hispans primer i els grecs després, es conver-

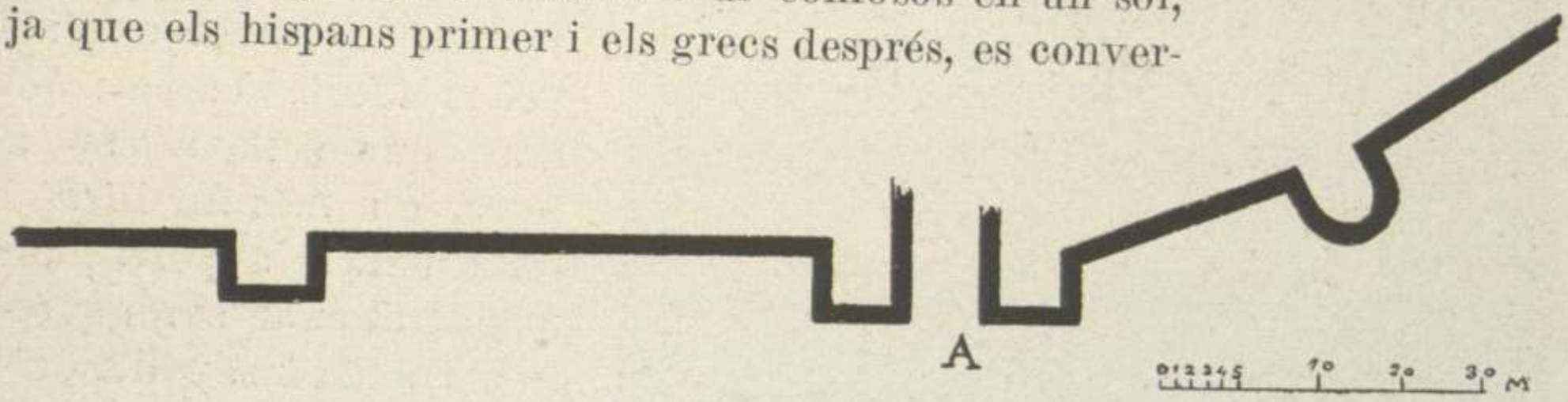

Fig. 22. — Olèrdola : Pla del mur del portal

tiren en ciutadans romans. Si es té en compte que sa ciutat estava llavors oberta per un dels seus costats a incursions marítimes i per l'altre als atacs dels hispans, nació bàrbara i bel·licosa, és d'extranyar com podia

Fig. 23. — Mur d'Olèrdola *(Puig i Cadafalch)*

Fig. 24.—Olèrdola : Torre angular del mur

viure amb seguretat. La salvaguarda de la seva debilitat era la vigilància regular i contínua que dóna sempre la temença d'un veí més fort. La part del mur, que donava cap a terra, era més fortificat i tenia una sola porta; un magistrat guardava aquesta entrada sense poder deixar el seu lloc un sol instant. Durant la nit una tercera part dels ciutadans feia guàrdia als baluarts i no era pas per cerimònia ni per respecte a la llei que les guàrdies se succeïen i passaven les rondes; s'hi posava compte com si l'enemic hagués estat a les portes. Cap hispà no era rebut dintre la ciutat i els habitants no sortien fora els murs sinó amb precaució; en canvi del costat del mar l'entrada era lliure. No sortien mai els de la ciutat grega que no fossin en bon nombre per la porta que donava enfront de la ciutat hispana, i aquests solien ésser els que havien estat de guàrdia als baluarts la nit pre-

Fig. 25.—Olèrdola : Conjunt del mur

cedent. A aquesta sortida els obligava el comerç que feien amb els hispans, inhàbils en l'art de navegar, que es contentaven amb poder comprar les mercaderies estrangeres que es rebien per mar, i lliuraven per a l'exportació els productes de llurs terres» (1).

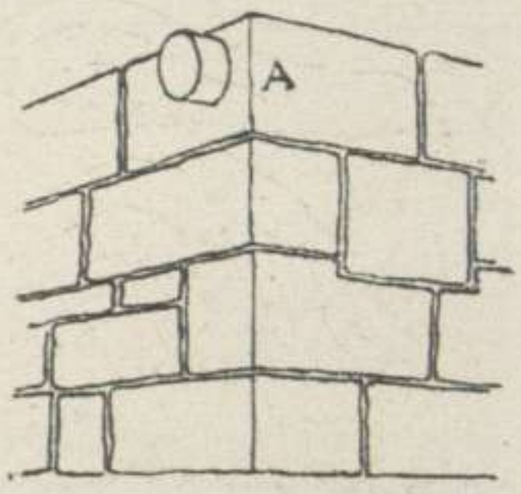

Fig. 26. — Olèrdola : Detall d'un carreu angular

En el pla (fig. 28) es veu clarament la disposició de la diàpolis d'Estrabó i de la gèmina de Plini.

L'Empúries grega (fig. 29), per les seves dimensions i per l'existència de temples i edificis públics, per la forma més recta dels seus carrers, pels serveis d'aigues, és diferent en absolut de les ciutats indígenes, pero és d'un art endarrerit en relació a les colònies gregues que representen com un reflexe a l'extrem del món conegut d'aquella gran civilització.

Al costat nord de la ciutat d'*Emporion* (fig. 30) hi havia el port que al començament fou potser, com digué Estrabó, la desembocadura del riu *Clodianum*, el Fluvià, tal com avui és el petit port de Sant Pere Pesca-

Fig. 27. — Pla de Sagunt *(Laborde)*

(1) Llib. XXXIV, cap. IX.

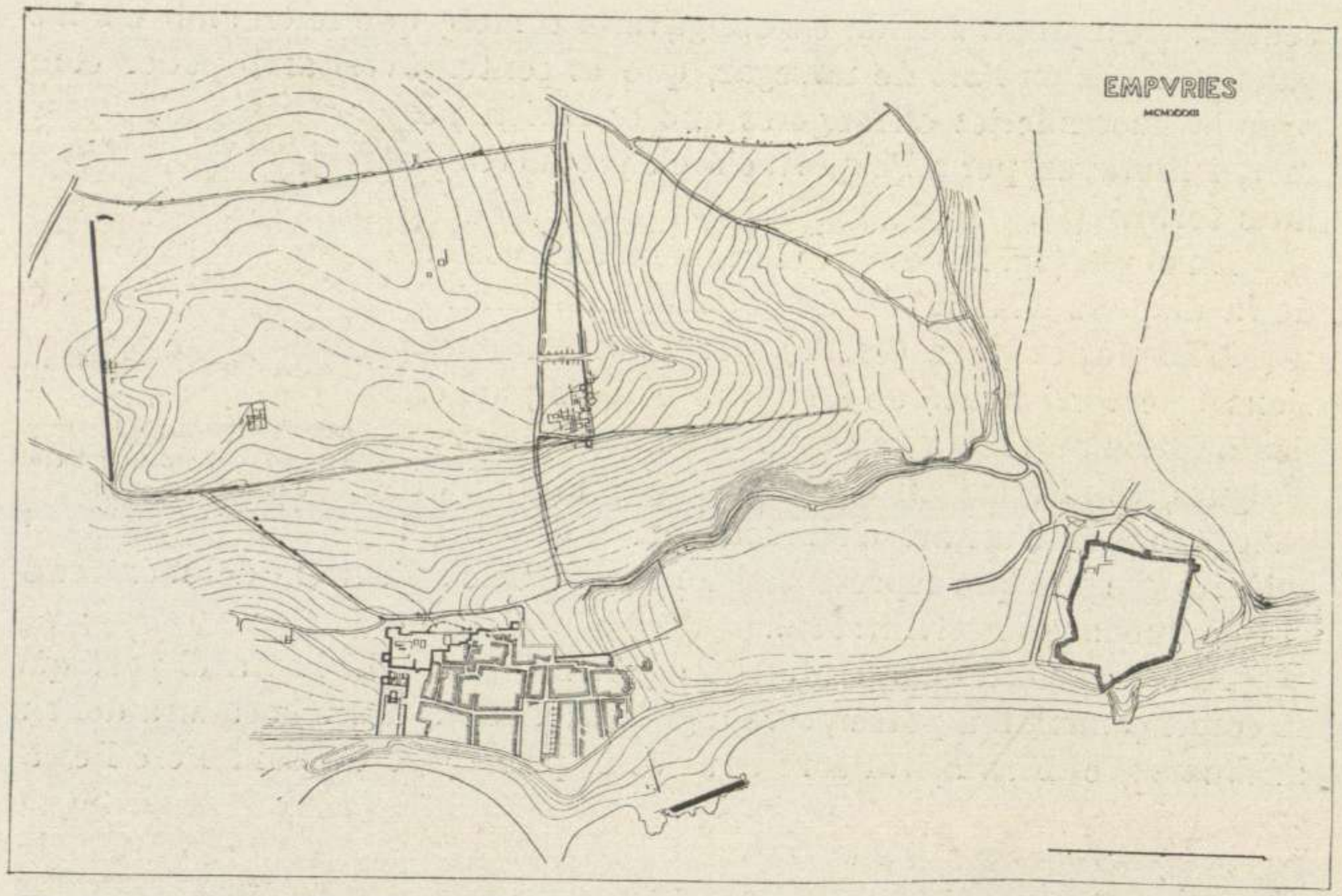

Fig. 28. — Empúries : Pla general d'Empúries. A la part superior la ciutat romana. A la part inferior, al centre, la ciutat grega nova (Neàpolis), a la dreta la ciutat grega vella (Paleòpolis)

dor, resguardat per la illeta de la Paleòpolis. Després fou tancat potser per el costat del mar per un moll essent probablement la seva boca entre aquest i la illeta de la Paleòpolis. En aquest port d'uns 350 metres de llarg per 200 d'ample, s'aculliren gran part de les naus comanades per Cneu Scipió i les vint-i-cinc que formaven la flota de Cató al començar la invasió romana.

Solament en comparació amb les vies tortes i estretes de les viles ibèriques es pot parlar a Empúries d'una urbanització en rectangles i carrers rectes. Les irregularitats són nombroses. Es ben clar el sistema de limitació de pas dels carros a certs carrers longitudinals i places mentre els carrers transversals, sovint amb graons, són destinats sols a la gent de peu. Una part prop les muralles restava sense edificar. Aquesta precaució era necessària a les ciutats murades.

A l'angle N.W. un cert espai pla format per terraplens sostinguts per murs de carreus més ben tallats (fig. 31), estava destinat als temples i altars i possiblement al pritaneu, el lloc de reunió dels magistrats al voltant d'uns altars i d'unes estàtues a l'aire lliure; en un altre espai al cen-

Fig. 29. — Ciutat grega d'Empúries *(Aviació naval de Barcelona)*

tre del mur nord hi havia els forns dels gerrers. Al centre de la ciutat hi havia l'àgora porticada engrandida pels romans. Junt als temples i a l'àgora, les cisternes públiques.

Pel portal, entre les dues torres de la ciutat grega s'entra a un llarg passadís apte per a la defensa i tancat pel seu extrem oriental, segons la pràctica de l'arquitectura grega, per un altre portal. El pas dels carros ha deixat les roderes i els senyals dels botons de les rodes en els brancals.

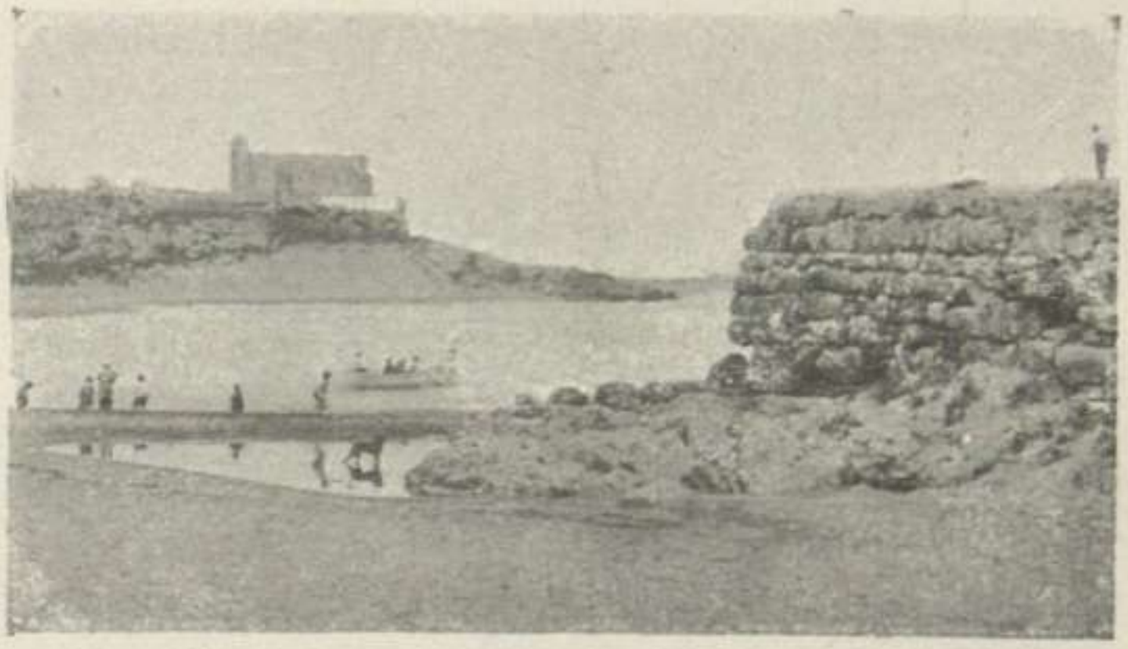

Fig. 30. — Empúries : El port i la illeta de la Paleòpolis *(Gandia)*

Fig. 31. — Empúries : Mur de la terrassa del temple *(Gandia)*

Noti's la proximitat d'una font i probablement d'un altar, com en la porta del Dipylon d'Atenes.

Fig. 32. — Empúries : Carrer major *(Gandia)*

El portal menava a una plaça trapezial de la qual sortia el carrer major de la ciutat antiga que anava a l'àgora (figs. 32 i 33), on la via es trencava i anava a cercar son cantó N.W. des d'on duia al port; prop d'aquest s'estrenyia i trobava potser els carrers més vells del temps de la fundació. Un altre carrer paral·lel existia més al nord que tombava en angle. Diversos carrers més estrets, quasi a escaire

Fig. 33. — Via major d'Empúries *(Gandia)*

a aquesta via principal, dividien en quadrilàters la ciutat. Sortint del portal, únic segons els textos i l'únic també que han descobert les excavacions, en direcció al mar, la fortificació trencava dues vegades en angle recte i es perllongava a dret fil fins a les ones. Aquesta cortina de murs era reforçada amb torres. Avui és colgada pel mar o destruïda pels treballs dels enginyers forestals per a fixar les dunes d'Empúries. Es probable que després seguís paral·lelament a la costa fins a trobar el dic del port. Sortint altra vegada del portal i dirigint-nos cap a terra, seguint el mur, després del tram que fou destruït pels calcinaires i constructors de les obres posteriors, segueix en cremallera pel costat de ponent. Així seguia fins a trobar el port on un espadat rocós substituiria la muralla. Recordem que Titus Livi fa notar que Empúries era oberta pel costat del mar.

Les excavacions han comprovat fins a un cert punt els textos: els colonitzadors marsellesos s'establiren, com diu Estrabó (1) primer en una

(1) Estrabó, *Geografia.* Llib. III.

illa, prop la desembocadura d'un riu que els feia de port: la Paleòpolis del text, on és possible que en arribar les naus de Scipió es conservessin els temples dels antics. Hi ha estat trobat un fris arcaic amb esfinxs. A les darreries del segle VI s'establiren al continent, a la nova ciutat, la Neàpolis, que fou fortificada amb grans murs de pedres colossals com els de Tarragona, formant un gran quadrilàter.

Tal era una de les dues ciutats, l'habitada pels grecs.

La vila indígena propera s'aixecava cap al nord potser en el lloc on es bastí després la colònia romana i és en gran part destruïda. Hi han estat descoberts restes dels murs d'un aparell que recorda els d'Olèrdola (1) però de caràcter incert.

El mur mitger és un error de Livi i no existí fins després d'instaurar-se la colònia romana i quan aquesta fou unida per murs amb l'antiga ciutat grega.

L'ARQUITECTURA

Els historiadors assenyalen tant sota l'aspecte ètnic com sota l'aspecte arqueològic, dos períodes en l'evolució de la cultura ibèrica: el primer que va dels segles VI al III; el segon del segle III a la romanització. En el primer es desenrotlla una cultura arcaïtzant amb fortíssima influència de la cultura de les antigues cavernes eneolítiques i de la d'Almeria i pertany al primer període de la segona

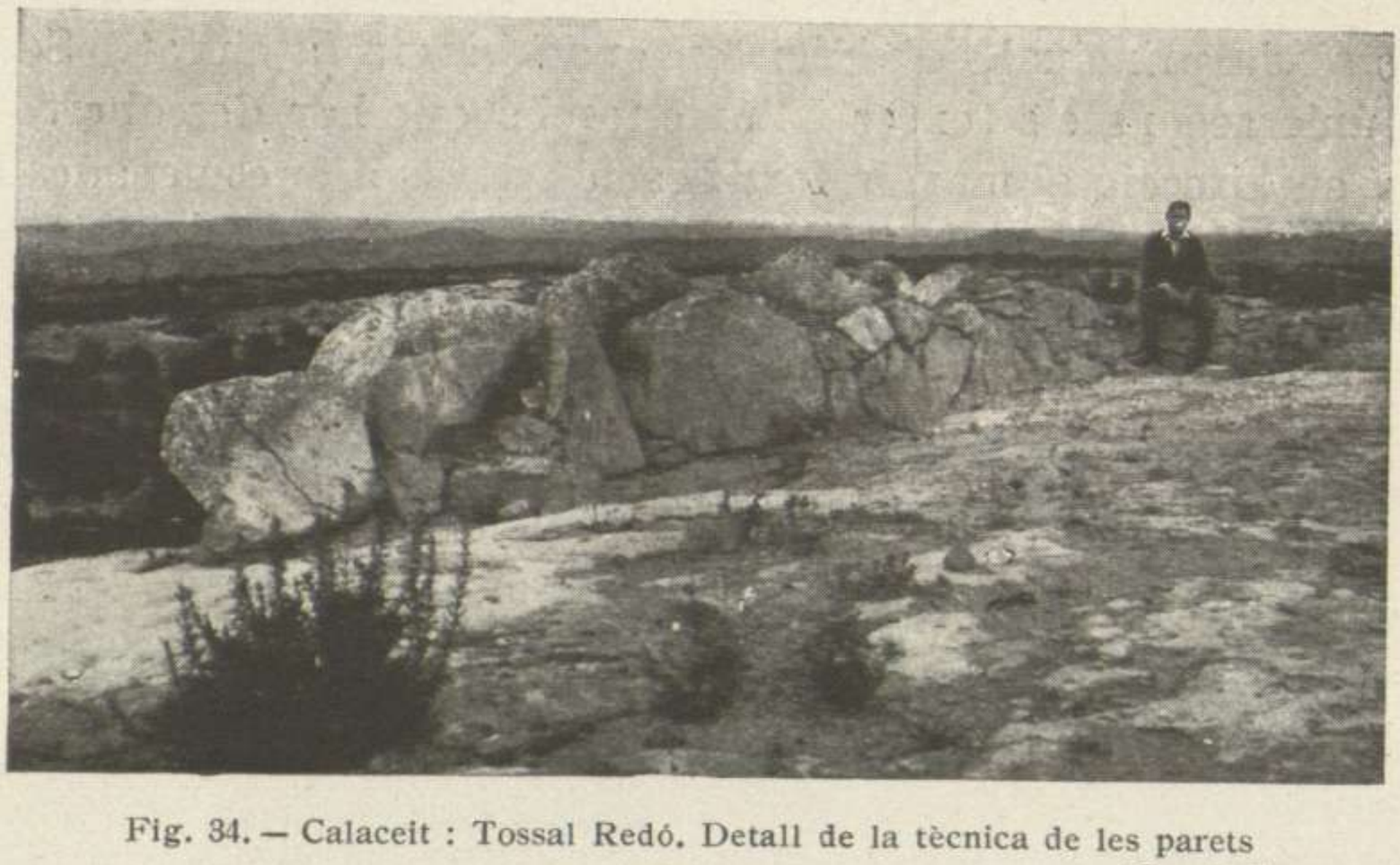

Fig. 34. — Calaceit : Tossal Redó. Detall de la tècnica de les parets
(Bosch Gimpera)

(1) J. P. I C., *Les excavacions d'Empúries*. Anuari de l'I. E. C., 1921-1926, pàgines 81-84, i 1927-1931. pàgs. 56-59.

edat del ferro. En el segon la cultura dels vasos pintats, i pertany al segon període de la segona edat del ferro (1).

En el primer període els murs són de grans pedres com a Tarraco (figures 16 a 19), Gerunda (fig. 21), els murs exteriors trobats a Sagunt. Aquest sistema fou el de la construcció de les fortificacions de la Neàpolis d'Empúries obra dels treballadors indígenes, en desacord a la manera

Fig. 35. — Cretes : Mur dels Castellans *(Bosch Gimpera)*

del treball grec de l'època. Els murs de pedres petites sentades amb fang o amb morter magríssim són els de les viles del segle III. Els exemples són nombrosíssims, des de les viles de la ratlla d'Aragó i de Puig Castellar, als poblats de Burriac i d'Alfar (figs. 12, 13). El pas del megalitisme a l'obra de reble feta amb pedres petites es veu clar a les diferents viles excavades (fig. 34) (2). Gradualment per tot les pedres irregulars van transformant-se en carreus, tant les pedres colossals com les més reduïdes. A Sant Antoni de Calaceit les pedres de prop la porta són ja ben esqua-

(1) Bosch Gimpera, *Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina*, pàgines 44 i 45.

(2) Bosch Gimpera, *Problemes d'història antiga i d'arqueologia tarragonina*, pàgines 58 i següents.

drades. Olèrdola representa per la construcció dels murs un progrés en la construcció (figs. 23 i 24). Les filades són al començament sovint interrompudes i després tendeixen a la continuïtat. Al costat de l'obra de pedra hi havia la de tàpia i la de toves. En pedres menors igual s'observa a Cretes (fig. 35).

Fig. 36.—Estela ibèrica de Barcelona *(Pahissa)*

L'arquitectura està representada en els nostres pobles ibèrics en diversos estats coexistents d'una evolució i aquesta presenta una gradació que depèn no solament del temps sinó de la situació geogràfica.

A les terres meridionals el temple és o una cova treballada o una cel·la construïda amb pedra acarreuada. Així sembla que era el lloc on foren trobades les nombroses estàtues votives que han popularitzat el nom del Cerro de los Santos, prop Montealegre (Albacete). Més cap al nord s'han cercat en va en les ciutats els edificis religiosos. Cap senyal de culte no ha estat trobat, com si aquests actes estessin concentrats en qualque ciutat santa. L'edifici públic manca també. No hi ha més servei públic que la bassa per a l'aigua de beure, les fortificacions i un rudimentari servei de la via pública.

Fig. 37.—Estela ibèrica de Badalona *(Serra i Ràfols)*

Els llocs d'enterrament són a una certa distància dels poblats; freqüentment es descobreix el poblat i ens manca trobar la necròpolis. Quan coneixem la residència dels vius i la dels morts, la primera la trobem dalt d'un turó en lloc fàcil per a la fortificació i la defensa, mentre que la segona és cap al pla, com en el poblat de Burriac, que té la necròpolis a Cabrera, com si els morts estiguessin en lloc segur a guisa de cosa sagrada, sense necessitat de la defensa per la força. El sistema de sebollir és sempre la incineració; però el detall del sepulcre varia segons el lloc: en els llocs de major cultura ibèrica dominen les cistes construïdes de lloses o de reble (1), les quals tanquen una cavitat on es dipositen la gerra de ceràmica pintada que conté les cendres, i el menjar i les joies del difunt. En els

(1) Coromines Roca, J., *Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salzadella.* Anuari de l'I. E. C. 1915-1920, pàgs. 616-619.

llocs de la cultura menys perfecta, com la costa catalana, o bé l'urna és enterrada o bé les cendres i les ofrenes són dipositades en sitges col·lectives de forma diferent, barrejades les unes amb les altres, o bé com a la necròpolis del Turó de les Corts d'Empúries es crema el cadàver a la mateixa fossa (1).

Sobre l'enterrament s'aixeca un petit túmul i de vegades, com a senyal exterior i com a monument commemoratiu, l'estela.

Coneixem dos tipus d'esteles: un de trobat als voltants de Barcelona; altre característic del Baix Aragó.

Cal assenyalar l'estela ibèrica, avui perduda, trobada a Barcelona (fig. 36) i que coneixem per un dibuix, que sembla minuciós i fidel, d'Esteve Pahissa (2). A la part superior hi ha inscrita en un cercle una estrella de vuit puntes feta d'arcs de circumferència; a sota dos dofins; més en sota una representació de la lluna; una inscripció en lletres ibèriques; línies d'ornament en forma de rectangles; una fila de triangles. La trobada a Badalona (figura 37) té grans analogies amb la que acabem de descriure: a la part superior hi ha una inscripció després una tarja amb la svàstica a un costat i tres ferros de llança a l'altre; a sota, la representació de la lluna; segueix després la forma estrellada de sis puntes; a la part inferior una tarja estreta i llisa (3). A Vic s'ha trobat una pedra de dimensions anàlogues en la qual sols resta la inscripció (4). La representació solar en forma d'estrella amb distint nombre de puntes es troba també a la regió

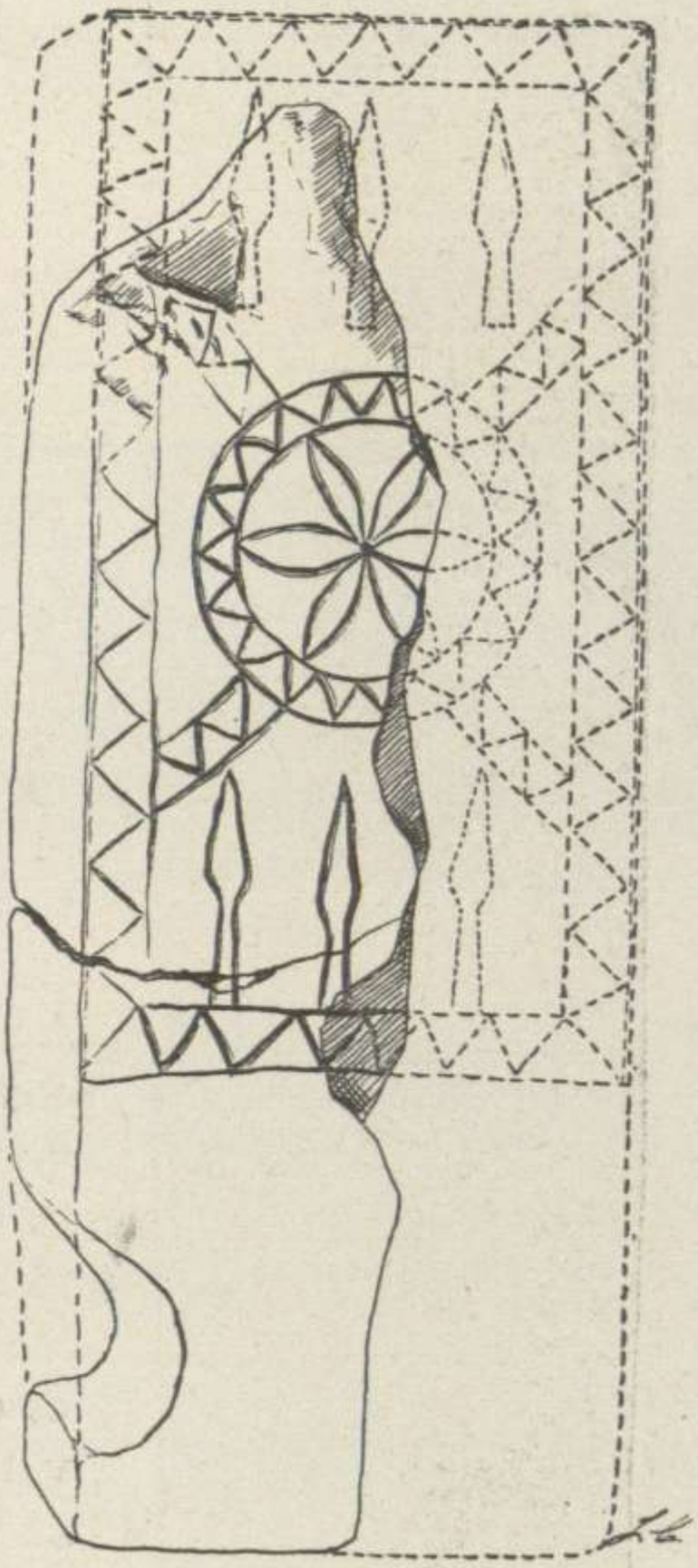

Fig. 38. — Cretes : Estela del Tossal de les Forques
Escala 1:10 *(Cabré)*

(1) J. P. i C., *Les excavacions d'Empúries,* Anuari de l'I. E. C. 1927-31, pàg. 58.
(2) Bofarull, P. de, *Historia crítica de Cataluña,* vol. I, pàg. 143. Barcelóna, 1876.
(3) Serra i Ràfols, *Forma Conventus Tarraconensis,* I. *Baetulo-Blanda.*
(4) Anuari de l'I. E. C., 1927-31.

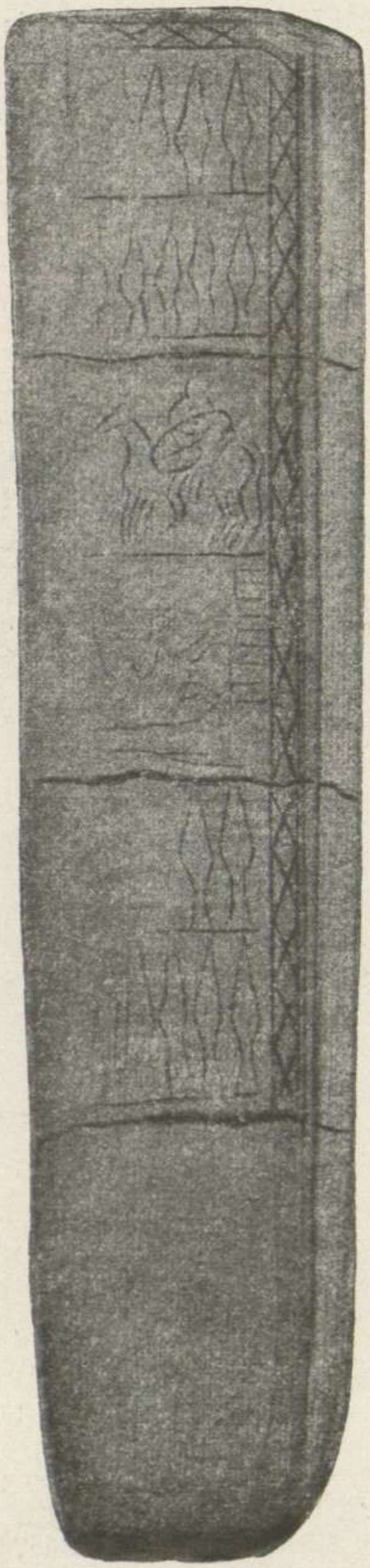

Fig. 39. — Calaceit : Estela del camí de Santa Agna
(Bosch Gimpera)

asturiana, a Palència, l'antiga *Pallantia*, i a Leon, lloc d'aquarterament de la Legió VII gèmina (1). Freqüentment la forma solar està representada per un cèrcol amb raigs curvats en el mateix sentit partint del centre, que li dóna un aspecte de moviment de rotació. Aquestes representacions d'astres responen a una idea religiosa. El sol i la lluna segons diversos historiadors antics eren efectivament adorats en distints llocs de la Ibèria (2). En l'estela de Badalona hi ha demés, la representació dels ferros de llança, element que predomina en les esteles del Baix Aragó.

Aquestes esteles aragoneses (fig. 38), són ornades de relleus aplanats, voltades d'orles amb un tema senzill o doble en zig-zag, amb un cercle al mig orlat dels mateixos ornaments, amb representacions de ferros de llança tal com revela la pràctica funerària que dels ibers ens ha conservat Aristòtil, d'enterrar en el sepulcre tantes llances com enemics havia mort el difunt (3). Es sabut que la llança en les seves diverses variants fou la gran arma de combat ibèrica (4). En la mateixa forma en què es veu representada a les esteles la trobem a les excavacions (5). En altres esteles hi ha al centre la representació d'un cavaller amb el seu escut elíptic (6), que té als peus, en algunes, el cadàver del vençut amb el cavall aterrat (fig. 39). Aquestes esteles semblen pertànyer al segon període des del segle III al I. Notem com la forma de l'escut del cavaller ibèric és

(1) Vegeu el capítol XXV.
(2) SCHULTEN, *Hispania*, pàg. 98.
(3) ARISTÒTIL, *Política*. — SCHULTEN, A., *Les pointes de lances representées sur les stéles funeraires*. «Bulletin Hispanique», vol. XIV. Bordeaux-Paris, 1912, pàgina 196.
(4) SCHULTEN, *Hispania*, pàg. 89.
(5) Anuari de l'I. E. C., 1921-26, pàg. 70.
(6) Anuari de l'I. E. C., 1915-20, figs. 438 i 493.

Figs. 40 i 41. — Altar descobert a Solsona *(Serra Vilaró)*

diferent de l'usat per les tribus celtíberes de la regió de Clunia, que és circular (1).

Un sol altar amb les senyals característiques de la cultura ibèrica ha estat descobert fins ara. Té la mateixa disposició que els altars romans: una base i un coronament motllurats i un cos rectangular ornat de símbols religiosos i funeraris, en part romans, en part característicament ibèrics. En una de les cares hi ha tres fulles en forma de cor, i restes d'un nom romà, *C. Severu*, que Albertini completa amb la fórmula usual funerària de dedicació als manes. En l'altra cara hi ha dues plantes, una de les quals és una vinya amb els seus raïms. En la tercera hi ha, com en les esteles ibèriques, dues estrelles de sis radis i una *patera* amb *umbus*. En la quarta el tema ibèric de les llances, set en aquest cas (2). A excepció d'aquest darrer tema, l'altar segueix la disposició dels altars romans. Han variat solament alguns símbols i el caràc-

(1) Cabré Aguiló, J., *Esteles ibèriques ornamentals del Baix Aragó.* Anuari de l'I. E. C., 1915-20, pàg. 629, figs. 445 i 446. Vegeu també les esteles descrites per Bosch Gimpera en el mateix Anuari, pàgs. 654, 655 i 664.

(2) Mossèn Serra Vilaró, que va descobrir aquest interessant monument en una casa entre Cardona i Solsona, el publicà en l'Anuari de l'I. E. C. 1909-10. Albertini el reprodueix i descriu minuciosament en el seu estudi *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 152, Anuari de l'I. E. C. 1911-12. L'altar és de dimensions modestes, 1 m. × 0,51 × 0,43.

ter de les lletres. El personatge a qui és dedicat l'altar, *C. Severus*, ha romanitzat no sols l'alfabet, sino també el seu propi nom.

Igual observació pot fer-se respecte a les esteles de Barcelona i Badalona en les quals tots els elements recorden els usats en les esteles romanes. La lluna creixent haurà substituït una garlanda habitual en aquelles i posada en el lloc semblant.

Les cases en el Baix Aragó, en el primer període són de forma amb tendència a rectangular, d'un cos (figs. 3 i 4, 7 i 8) o de dos, amb comunicació entre si (fig. 11). En un recó es noten senyals de la llar de foc. Les parets són en llur part inferior de reble de les dimensions més distintes: sobre aquest basament de pedra s'aixecaven bigues, peus drets i brosta que sostenien la terra de la coberta. Tal és el sistema de les barraques del país. La decoració devia ésser l'enguixat o l'emblanquinat amb calç. En un dels poblats, Sant Cristòfor de Maçalió, s'han trobat restes d'un pilar de fusta revestit amb guix brut, amb una ornamentació de cintes perlades, que marquen més o menys uns quadrats omplerts de ratlles, ara horitzontals, ara verticals (fig. 42). Formes anàlogues aparegueren també al Tossal Redó.

Fig. 42. — Maçalió. Sant Cristòfor : Pilar de guix decorat

També evoluciona la disposició de la casa en la part més moderna dels poblats. Els plans tendeixen més a la forma rectangular: algunes aprofitant el pendent, tenen dos pisos en la part de darrera, l'inferior dels quals serveix de celler o de graner (fig. 43). La vida, com es veu, és concentrada en una o dues peces que eren ornades potser amb teixits, amb rudimentàries catifes d'obra domèstica; on es cuinava, es

treballava (en una casa en la vila ibèrica descoberta a Barcelona, al Guinardó, s'han trobat sobre un banc junt al mur, diversos pesos de teler emmotllats, preparats per a coure), i es dormia com en els *gurbis* de la gent seminòmada del nord del Sahara.

Després dels monuments arquitectònics, cal encara fer l'inventari dels temes decoratius usats per aquest estat de civilització pre romana en l'escultura arquitectònica. Desgraciadament els elements a inventariar són pocs.

Després de les esteles, la llosa conservada al Museu de Girona, trobada a Empúries, és potser el principal monument que coneixem de pedra ornada degut a l'art ibèric. Es de pedra sorrenca de la localitat, treballada en les cares principal i lateral. La cara principal presenta un ornament simètric en línies ondulades, que es clouen en la part baixa en cercles concèntrics; segueix després un complicat meandre i en sota un tema incomplet de cercles concèntrics. Recorden de seguida aquests ornaments els dels vasos ibèrics dibuixats amb pinzells de diverses puntes (fig. 41). Les cares laterals són idènticament ornades per línies ondulades que enllacen entre elles diverses espirals. Aquesta pedra, per la tècnica i pels temes, fa venir a la memòria les lloses micèniques.

Fig. 43.—Calaceit, Sant Antoni : Cambra inferior d'una casa del poblat

En canvi, més al sud de la terra catalana floreix abundantment l'escultura, en són prova els monstres que recorden de lluny els que guardaven les portes en els palaus assiris i perses; ja en relleus com els d'Osuna amb escenes de guerra que semblen reminiscències dels frisos grecs; ja en les figures votives del Cerro de los Santos o en bronzes i sobre tot en el bust de dona plena d'elegant naturalitat, ornat de típic pentinat, que és coneguda amb el nom de la «Dama d'Elx».

LES MURALLES DE TARRAGONA AMB MARQUES DE PICAPEDRER IBÈRIQUES, I LES D'EMPÚRIES

La major part dels grans nuclis de conqueridors s'estableixen en aquestes ciutats de vella cultura, convertides en centre de la civilització romana i sobre els murs megalítics posen els seus carreus treballats a la romana (figs. 16-21), executats sovint per gent del país i marcats amb lletres ibèriques com apareix d'una manera claríssima a Tarragona.

Aquest fet és interessant en la nostra història. Sobre l'arquitectura de les més antigues civilitzacions mediterrànies, anava a sobreposar-se un art, a l'igual que sobre les muralles de grans pedres com les que coronaven els turons de les ciutats ibèriques, el constructor romà aixecava la seva obra que devia formar les defenses de la romana Tarraco o de Gerunda. Això és un indici clar de l'estat de civilització de les poblacions indígenes en arribar per primera vegada la civilització romana amb l'expedició de Cneo Scipió, que desembarcà a Empúries l'any 218 abans de J. C. L'arquitectura romana anava a implantar se, doncs, entre un poble rústec i així ella fou quasi sempre rústega i pobre, com un art d'exportació a colònies llunyanes, com un art sobrevingut, art d'imitació de la metròpoli, que deu els seus caràcters a les condicions especials del nou medi en què deu aclimatar-se i a la poca habilitat dels bàrbars artífexs. Els indígenes eren auxiliars en l'obra: manobres, picapedrers, per exemple (1). Així ho indiquen les marques dels picapedrers que es troben en els carreus romans de les muralles de Tarragona, en els trams de migdia i occident, en la part interior del recinte (fig. 45). Aquestes

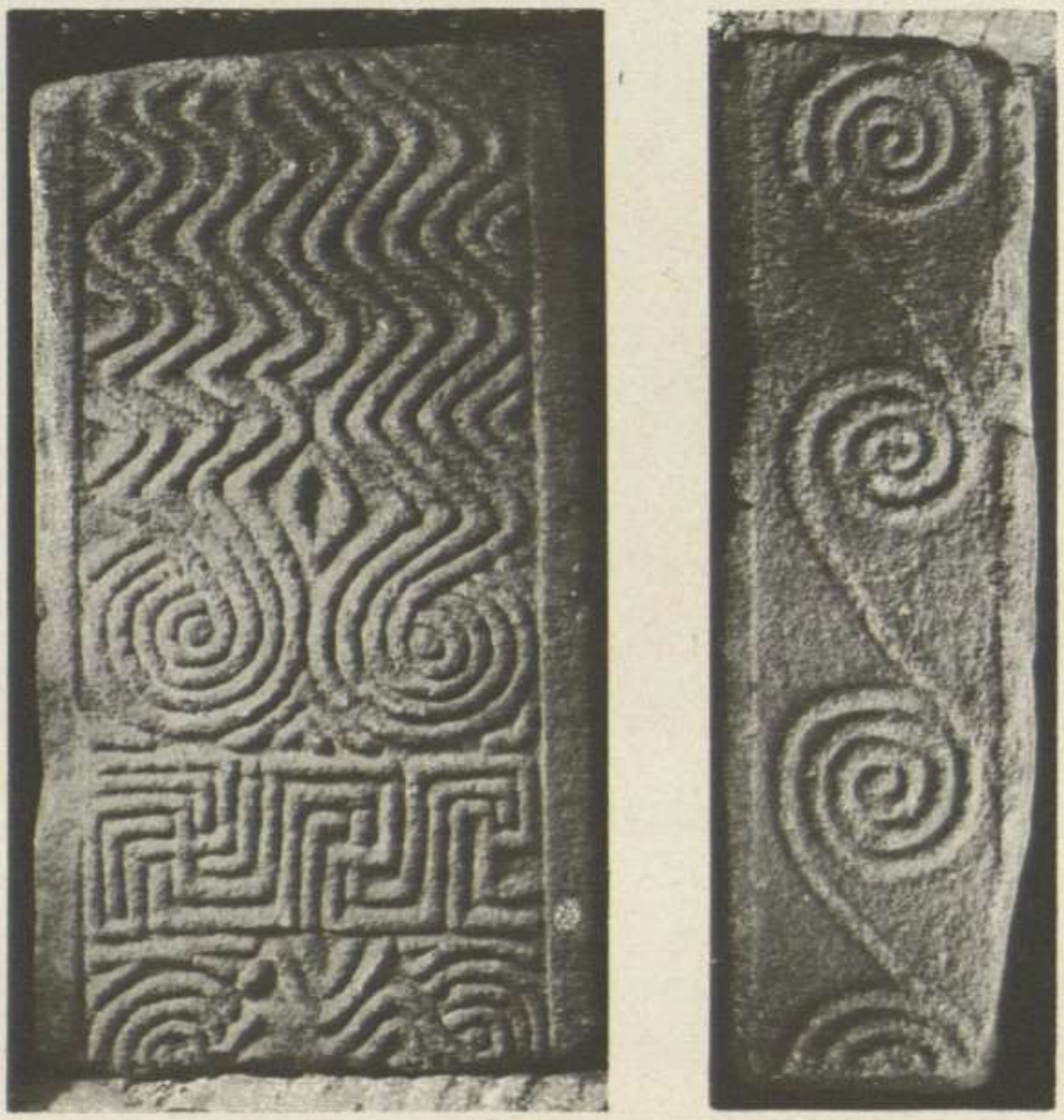

Fig. 44. — Empúries : Pedra amb ornaments ibèrics (Museu de Girona)

(1) Era comú l'ús dels legionaris, dels presoners i dels pagesos en les obres romanes. Era aquesta prestació personal una mena de contribució en espècie, regulada per les lleis. Vegeu sobre aquesta qüestió el capítol «L'art de bâtir et l'organisation des classes ouvrières», en l'obra citada de CHOISY, *L'art de bâtir chez les romains*.

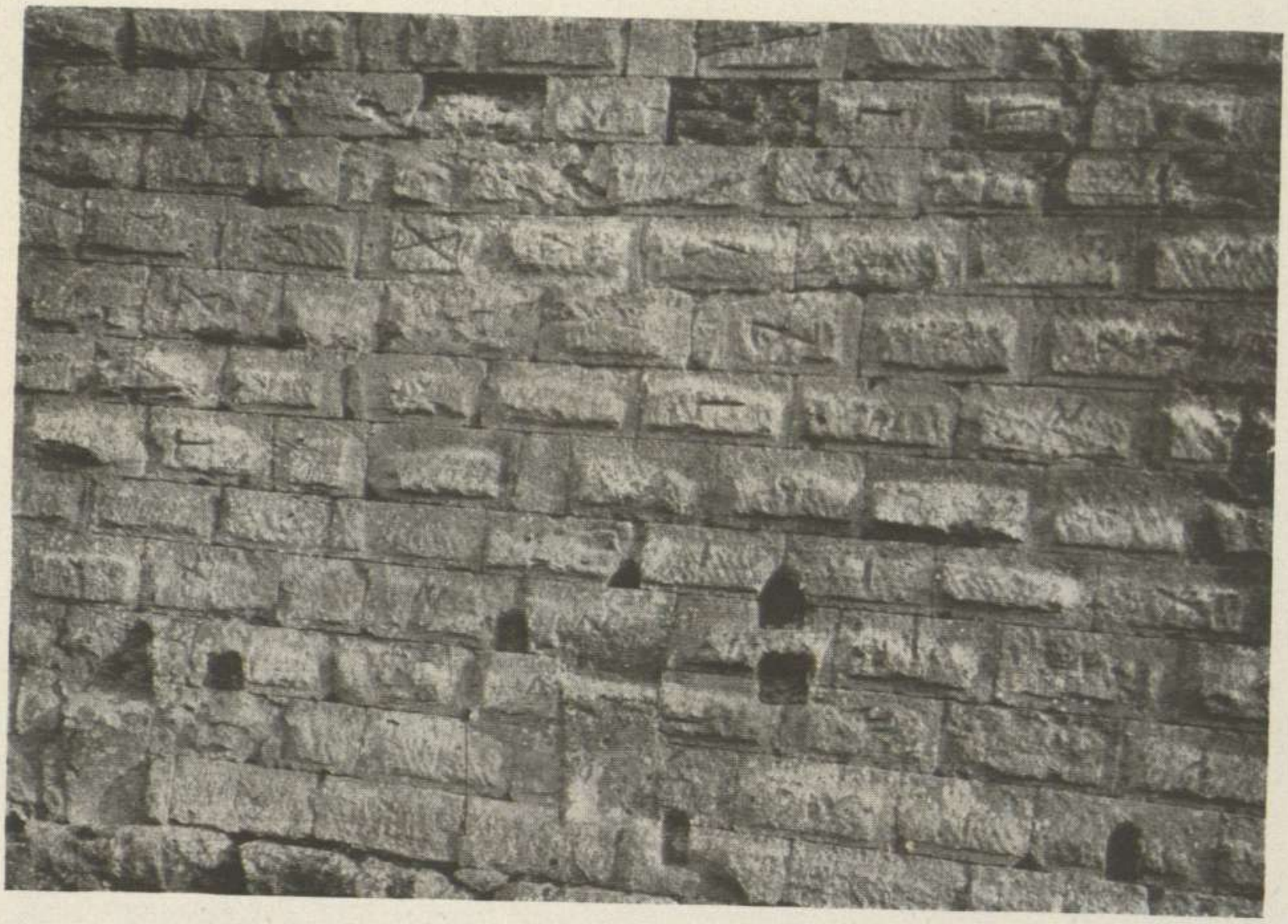

Fig. 45. — Fragment de la muralla de Tarragona amb lletres ibèriques com a marques de picapedrer

pedres estan col·locades sobre el vell mur megalític i sota carreus romans, que Hübner judica del temps de l'Imperi (1). Algunes d'aquestes

(1) A Tarragona, diu HÜBNER, en pedres de la vella muralla que tanca la ciutat cap a migdia i occident, en la part interior, col·locades sobre antiquíssims murs i sostenint-ne de més moderns, que creu dit autor de l'època dels emperadors, es troben les adjuntes inscripcions. La part amb lletres ibèriques és obra dels Scipions. Les lletres són molt grosses i col·locades, segons les pedres, ja a la dreta, ja a l'esquerra; també n'hi ha d'invertides.

Les més freqüents són: 𐌀, 𐌁, 𐌄, 𐌍, 𐌌, 𐌗; són freqüents: 𐌋, 𐌊; menys freqüents: 𐌉, 𐌅, 𐌕, 𐌓, 𐌔, 𐌖, 𐌌; rares: 𐌐, 𐌖 𐌙, 𐌒; raríssima: 𐌂; Berlanga, que les vegé, els dibuixa així: 𐌄. 𐌀𐌗. 𐌋. 𐌀. 𐌅. 𐌅. 𐌋. 𐌊. 𐌀. 𐌅. 𐌗𐌀𐌄. 𐌉. 𐌍𐌅𐌍. 𐌌. 𐌖.

Són signes de picapedrers, els que solien antigament assenyalar les pedres de les fortificacions i altres edificis públics, dels que se n'han trobat sovint a Roma, en els vells murs de Servius i en moltes muralles d'altres ciutats antigues. Foren col·leccionats per Otto RICHTER, *Ueber antike Steinmetzzeichen*, Berlin, 1885, qui cita també Tarragona (pàgines 1, 26). Els que estudien aquests signes, judiquen d'una manera certa que són efectivament signes dels picapedrers ibèrics pel fet de trobar-se'n d'esculpits en pedres no acabades d'esquadrar per a posar-se en les muralles, en una pedrera no lluny de Tarragona. Els signes de Tarragona són tots ells lletres ibèriques, d'una manera certa, no essent possible que siguin falses. (HÜBNER, *Monumenta linguæ ibericæ*. Berlin, 1893, pàgina 146, XI).

lletres estan col·locades a la inversa o de cap per avall, ço que indica clarament que es tracta de marques de picapedrer, fetes abans de posar les pedres a l'obra, amb el fi de distingir el treball de cada operari. Aquest costum de marcar amb lletres grosses les pedres de les muralles, era general a la Mediterrània; se n'assenyalen a Jerusalem en el basament de les muralles del Temple, a Knosos, de Creta, a Erix, de Sicília (1). L'obra dels Scipions fou realment importantíssima i la seva fama trascendí a Roma, fins al punt que Tarraco fou creguda fundació del conqueridor. Es possible que l'exèrcit romà trobés les antigues muralles enrunades; tal idea suggereix la poca altura de la construcció megalítica. Plini, ponderant aquesta reconstrucció dels generals romans, en la Història Natural, diu a Tarragona colònia, obra dels Scipions, com Cartago és l'obra dels fenicis (2).

No s'havia oblidat amb tot el seu origen més antic. Ausoni, retòric, professor de Burdeus, que visqué des de 310 (?) a 391 de J. C., en l'epístola a Paulí diu: «Però la teva residència al present, és més enllà dels Alps, més enllà del Pireneu de marbre, dintre els murs de Cèsar Augusta, no lluny de la Tyrrhenica Tarraco i de Barcelona, seguda sobre el mar ostrífer» (3). Aquestes senzilles pedres marcades amb lletres ibèriques, són el monument arquitectònic romà català més antic.

(1) MÉLIDA, J. R., *Iberia arqueológica ante-romana,* Madrid, 1906. — PERROT et CHIPIEZ, *Histoire de l'Art dans l'antiquité,* vol. III, Paris, 1885, figs. 34 i 35.

(2) *Colonia Tarraco, Scipionum opus, sicut Carthago Phoenorum* (PLINI, *Història Natural,* Llibre III, cap. IV).

(3) Epístola XXIII, a Paulí.

Fig. 46. — Fris del Museu de Tarragona, números 209-211

II

L'ARQUITECTURA ROMANA A CATALUNYA
ART COLONIAL

L'Arquitectura romana era un art decadent, híbrid i barroc. La construcció no tenia relació de cap mena amb les formes que l'exornaven. Diverses combinacions d'arcs i de voltes, sistema importat principalment d'Orient, eren revestides de les formes pròpies del pòrtic del temple grec, sense lligar amb l'estructura. El fenomen artístic no és extraordinari; encara mitja Europa el practica avui.

Els ornaments grecs eren usats, com en l'art barroc, sense pensar en llur funció originària; les cornises creades per apartar l'aigua dels murs externs, encimbellaven també els murs interiors on no plovia; les columnes i els entaulaments que no sostenien res, recobrien els murs i es sobreposaven als arcs i a vegades omplien les façanes en molts pisos; l'ordre dòric es superposava i barrejava al jònic i al corinti; els frontons es trencaven i s'encorbaven. Aquesta barreja responia al fet material originari de la independència dels constructors i dels que exornaven els edificis. Actualment en molts països l'extranya i infecunda independència subsisteix encara.

A les colònies l'art de la capital era copiat servilment. Les fòrmules d'art arquitectònic eren com una part del bagatge de les legions. Coneixem el tractat de Vitrubi en el qual es donen fòrmules i mides per a la construcció dels edificis, de la mateixa manera que per armar una

catapulta, i és possible que en l'exèrcit hi hagués encara formularis més precisos per a les obres necessàries a les noves ciutats, tal com avui els formularis d'obres públiques. Sense aquest preceptisme no s'explica la igualtat d'obres arquitectòniques construïdes per la civilització romana en llocs molt apartats del món.

Per altra banda, no existia la idea de l'originalitat artística, ni la de la propietat de l'obra creada, ni la de l'exclusiva de la possessió de l'obra d'art; les escultures gregues eren reproduïdes en sèrie; als cossos de les estàtues hom adoptava la testa que volia el comprador, i un mateix tipus de sarcòfag es trobava en diferents parts del món a punt d'ésser-hi esculpit el retrat del seu eventual propietari.

L'arquitectura romana a Catalunya no fou sinó un art oficial: l'art dels funcionaris estrangers, dels colonitzadors i emigrats, no pas un art popular ni pròpiament ciutadà. Ací, més que a la Gàl·lia romana, té aplicació la qualificació de Courajod: d'art de superfície, art de funcionaris i de llatinitzants (1). Hem de començar dient que anem a estudiar l'arquitectura d'un país de viles mitjanes. Ausoni en la seva obra que hem esmentat *Ordo nobilium urbium,* enumera les grans ciutats en l'ordre següent: Roma, Constantinoble, Cartago, Antiòquia, Alexandria, Trèves, Milà, Càpua, Aquilea, Arlés *petita Roma de les Gàl·lies,* Mèrida, Atenes, Catània i Siracusa, Tolosa *murada de maons,* Narbona i Bordeus la seva pàtria. No s'hi esmenta cap ciutat catalana.

El nostre centre, Tarraco, era una vila vella fortificada, a la qual solament es podia dir gran i rica en comparació a les pobres viles indígenes o als llocs estratègics habitats pels colonitzadors que ocuparen el país, com així ho fa Pomponi Mela (2). No tenia port, segons explica Estrabó (3), però tanmateix tenia tot el necessari, freqüen-

(1) *Leçons professées de l'Ecole du Louvre.* I. *L'élément gallo-romain.*

(2) Pomponi Mela, dels primers anys de l'Era cristiana, diu parlant del nostre litoral: *Inde ad Tarraconem parva sunt oppida, Blanda, Eluro, Baetulo, Barcino, Subur, Tolobi: parva flumina, Baetulo juxta Jovis montem, Rubricatum in Barcinonis littore, inter Subur et Tolobin, Maius. Tarraco urbs est in his oris maritimarum opulentissima: Tulcis eam modicus amnis, super ingens Iberus Dertosam attingit... urbes complexus, et alias quidem, sed notissimas Valentiam, et Saguntum illam, fide et aerumnis inclitam... (De situ orbis,* Llib. 2, Cap. VI).

(3) Estrabó ens parla de Tarragona com d'una ciutat la més important de la Catalunya romana. *Inter Iberi ostia et Pyrenes, extrema, ubi posita sunt Pompeii trophaea, prima urbs est Tarraco, portu quidem carens, sed in sinu condita, et aliis satis instructa rebus, et nunc paucioribus quam Carthago frequentata hominibus. Commode enim sita est ad praefectorum in Hispania peregrinationes, est que metropolis non tantum intra Iberum sitae Hispaniae, sed et magnae partis ejus quae extra est...* (Strabonis, *Geographica,* Llib. III, Cap. IV, edició Didot. París, 1853).

tada, com Cartago, per la gent que els afers de govern hi duia. Era, amb tot, el cap de la Hispània citerior i la ciutat major de la costa oriental.

Catalunya no tingué la brillant civilització de la Bètica, que—segons Plini — «supera totes les altres províncies per la riquesa de la seva cultura», ni la de les ciutats com Mèrida, la «Colònia Augusta Emerita» citada amb elogi per Ptolomeu i Estrabó i Plini (1), ni tampoc com la de Sevilla, pàtria d'homes il·lustres. La part meridional de la Hispània havia heretat una antiquíssima riquesa factora d'una vida civilitzada i és sabut com la riquesa i la cultura cerquen els llocs on aquestes tingueren d'antic llur seu esplendorosa. Tampoc va tenir l'esplendor de certs llocs de la Gàl·lia fronterera, com Arlés de Provença, l'*Arelate*, l'antiga *Theline*, que les inscripcions anomenen: COLONIA JULIA PATERNA ARELATE SEXTANORUM (2), ciutat comercial on s'establí una colònia romana en temps de Cèsar; o com Tolosa, lloada per Estrabó, Ptolomeu, Plini i Pomponi Mela, i finalment com Narbona del Llenguadoc exalçada per Hecateu de Milet, de la qual Polibi, abans de la conquesta romana, declara que és una de les tres ciutats més importants de la Gàl·lia, nomenada en les inscripcions COLONIA JULIA PATERNA NARBO MARTIUS DECUNANORUM (3). Aquest concepte es reflexa clarament en la descripció que fa Ausoni de Narbona, Tolosa, Arlés i Mèrida en comparació de la qual i per a exalçar-la, esmenta Tarraco (4), i en la que fa Plini, (5) de la Bètica i de la Gàl·lia.

L'arquitectura i en general totes les arts eren en les terres colonitzades un element d'assimilació. Després de l'esforç dur i cruel de la conquesta calia atreure els vençuts i fer-los suportables els impostos i les lleves d'homes amb l'enlluernament de la civilització i amb l'atractiu d'una vida còmoda, i dels plaers més refinats.

Tàcit ho conta d'Agrícola: «que exhortava els particulars i ajudava les viles perquè construïssin temples, places i cases...» «d'on, a més, en vingué que lentament els enemics davallaren fins a agradar-se dels vicis, dels pòrtics, dels banys, dels refinaments, dels convits; i entre aquells

(1) HÜBNER, A., *Inscriptiones Hispaniæ Latinæ. Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II. Berlin, 1869, pàg. 52.

(2) FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France.* I. *La Gaule romaine*, Paris, 1891, pàg. 97, nota 2.

(3) FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France.* I. *La Gaule romaine*, pàg. 97, nota 2.

(4) AUSONI, *Ordo nobilium urbium*, XIII. *Narbo.*

(5) PLINI, *Història Natural*, llib. III, caps. III i V.

incautes prengué el nom de civilització el que no era altra cosa que un instrument de servitud» (1).

Un fet ens confirma l'epigrafia: l'art romà a Catalunya és obra colonial.

No coneixem ni un sol nom d'arquitecte a Catalunya, però posseïm en canvi nombrosos noms de donants d'edificis, de personatges honorats amb la pública commemoració, records dels col·legis i legions que intervenien en les obres i dels curadors i regidors que les administraven i guardaven.

Són les làpides romanes les que han fet viure fins avui la gent que aixecà els grandiosos monuments clàssics de la nostra terra. La població notable, la que és commemorada amb inscripcions i estàtues, la que exercia els grans càrrecs públics o la que donava les grans obres ciutadanes, era una població trashumant que sovint venia de les províncies més llunyanes de l'Asia i de l'Africa i se n'anava després a l'altre costat d'Espanya o a l'altra banda del món; població que exercia els diversos oficis que el servei militar o l'administració civil exigien; en fi, la mateixa mena de població de les ocupacions colonials actuals. Es una població militar o burocràtica; la majoria dels seus components exerceixen càrrecs de tribuns militars a les legions de la Hispània o els han exercit en les de diverses províncies; molts són gent romana, altres procedeixen de llocs allunyats de l'Imperi, uns altres són hispans que han adoptat noms romans en adquirir el dret de ciutadania (2), i altres, escassíssims, porten noms ibèrics. Això és l'indici segur d'un art d'importació administrativa, reflexe exacte de la situació de la nostra terra en la civilització romana.

ELS DONADORS DELS MONUMENTS

Els grans donadors que edifiquen i doten les nostres ciutats, són estrangers, empleats, grans militars o homes polítics poderosos de la ciutat de Roma. D'aquests fundadors d'edificis, commemorats amb epígrafs, en coneixem pocs i tots són donadors de termes,

M · MR · VINCENTIO · V · *p.* P *p. h.*
TARRACONENSIS · AC · SV*per*
OMNES·RELIQV*os* PRAESIDES·IVS
TISSIMO · RESTITVTORI
THERMARVM · MONTANARVM
MES*s*IVS · MARIANVS
CVR · RP · TARRACONEN*s*

(1) TÀCIT, *De vite et moribus Julii Agricolæ liber* en TÀCIT, *Obres menors*. Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1926, pàg. 89.

(2) Els *peregrins*, els no ciutadans romans, no podien portar un nom romà. *Peregrinae conditionis homines vetuit usurpare romana nomina, duntaxat gentilicia.* (SUETONI, *Claudius*, XXV. Cita de FUSTEL DE COULANGES, obra esmentada, pàg. 86).

Aquest dret s'adquiria individualment per convenis especials o pagament de serveis; més tard es comprava. Caracalla declarà que tots els ciutadans lliures eren romans. Una gran part, la més rica i instruïda de l'Imperi, renuncià als seus noms antics, per posar-se'n de llatins o llatinitzats en adquirir els drets de ciutadà.

L · CAECILIV · L
PÁP · OPTATVS
7 · LEG VII · G · FEL ·
ET · 7 · LEG · XV · APOLLN
MISSVS · HONESTÁ
MISSIONE · AB · IMP · M ·
AVR · ANTONINO · ET · AVR
VERO · AVG · ATLECTVS · ABAC
INTER · IMMVNES · CONSECVT
INHONORES · AEDILECIOS ·
II · VIR · III · FLAM · ROMAE
DIVORVM · ET · AVGVSTORVM
QVI · R · P · BARC · TA · LG · DO · LEGO ·
DARIQVE · VOLO · X · VII · D · EX
QVORVM · VSVRIS · SEMISSIBVS
EDI · VOLO · QVODANNS · SPECTAC ·
PVGILVM · DIE · IIII · IDVM · IVN
VSQVE · AT · X · CCL · ET · EADEM · DIE
EX · X · CC · OLEVM · N · THERMS · PVBLO
POPVLO · PRAEBERI · E · IECTA · PRAES
TARI · EA · CONDICONE · VOLO · VT ·
LIBERTMEI · EM · LIBERTORVM · MEORVM
LIBERTARVMQVE · LIBERTI · QVOS
HONOR
L · D · D · D

SEVERATVS · CONIGE
RIT · AB · OMNIBVS · MV
NERIBVS · SEVERATVS · EX
CVSATI · SINT · QVOT · SIQVIS
EORVM · AT · MVNERA
VOCITVS · FVERIT ·
TWEA · X · VIID · AT
REM · PVB · TARRAC ·
TRANSFERRI · IVBEO
SVBEADEM · FORMA
SPECTACVLORVM · QVOT
S · S · EST · EDENDORVM
ARRACONE ·

banys i aqüeductes o d'oli per als concurrents als tepidaris o fundadors de representacions al circ i a l'amfiteatre, els dos grans luxes col·lectius de l'època.

Un epígraf honorífic (1) erigit per la república tarraconense, commemora *M. Aurelius Vincentius*, varó perfectíssim, president de la província hispànica tarraconense, el qual restaurà les termes de muntanya de Tarragona, *restitutor thermarum montanarum. Praesides justissimus*, per sobre tots els altres, diu la làpida; el *praesides* regia tota una província en nom de Roma. El que dedica la làpida és *Messius Marianus*, el qual exerceix el càrrec de *curator* a la ciutat de *Tarraco*.

Lucius Cecilius Optatus, féu un llegat de 7.500 denaris per a una festa de lluitadors que es celebrava anualment a Barcelona, i proveí d'oli per a aquell dia les termes públiques per a ús del poble, de la seva família i dels seus lliberts i en cas que no fos possible a Barcelona, a Tarragona. La làpida especifica la quantia del llegat, set mil cinc-cents denaris (2) (unes 6.375 pessetes or) que venien a redituar 450 denaris (unes 382'50 pessetes) al 6 % *(usuris semissibus)*. D'aquests 450 denaris, 250 eren destinats a la festa dels lluitadors i 200 per a l'oli de les termes. Luci Cecili era fill de Luci de la tribu Papíria, centurió de la Legió Sèptima Gèmina Fèlix i de la XV Apolinaris, edil tres vegades,

(1) *C. I. L.*, II, n.° 4.112.

(2) Un denari equival aproximadament a 0,85 pessetes or. RICH, Anthony, *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, traduït de l'anglès per Cheruel. Paris, any 1861, mot. *Denarius*.

L · MIN*icius l. fil. gal . na* TALIS · COS · PROCOS
PROVINC · *africae . sodalis . augus* TÁLIS · LÉG · AVG · PR · PR · DIVI · TRAIÁ
NI · PAR*thici . et . imp . traiani . ha* DRIÁNI · AVG · PROVINC · PAN
NONIA *e. inferioris . curator . a* LVEI · TIBERIS · ET · RIPÁRVM · ET ·
CLOACAR*um . urbis . leg . divi . tra* IÁNI · PARTHICI · LEG · III · AVG · LEG · DI
VI · TRAIA*ni . parthici . leg . . . . doni* S · DONÁTVS · EXPEDITIÓNE · DÁCICa
PRIMA *ab eodem . imperatore .* CORÓNA · VÁLLÁRI · MVRÁLI · AVREA
HAS*tis . puris . iii . vexillis . iii . l* ÉG · PR · PR · PROVINC · ÁFRICAÉ · PR
TRIB · PL · Q · P*rov . . . . . iiiiivi* R · VIÁRVM · CVRANDÁRVM · · ET ·
L · MINICIVS · L · F · *natalis . quadro* NIVS · VÉRVS · F · AVGVR · TRIB · PLEBIS
DESIG · Q · AVG · ET · *eodem . tempore . leg . p* R · PR · PATRIS · PROVINC · AFRICAE · TR
MIL · LEG · T · ADIVT · P · F · L*eg . xi . cl . p . f . leg . xiiii . ma* RT · VIC · IIIVIR · MONETALIS · A · A · A · F · F ·
·BALINEVM · C*um . port* ICIBVS · SOLO · SVO · ET
DV*ctus aquae* FÉCERVNT

duumvir i flamen de Roma, dels déus i dels Augusts (1), enviat en honorífiques missions a diversos llocs del món romà pels emperadors Antoní i Verus.

Lucius Minicius Natalis (2), pare i fill, de la tribu Galèria, els quals pagaren en terrenys propis uns banys i pòrtics amb la corresponent conducció d'aigües, probablement a Barcelona, tenien també aquest caràcter de forasters transhumants. *L. Minicius*, pare, havia estat procònsol (107 de Jesucrist) i havia governat l'Africa proconsular, legat imperial, propretor de la Panònia inferior, curador del llit del Tíber i de les clavegueres i ribes de Roma, càrrec del *cursus honorum* senatorial. Fou legat imperial de dues legions, prengué part a l'expedició de la Dàcia, va ésser premiat amb la corona mural i la corona vallaria d'or, tres llances pures (sense ferro) i tres senyeres d'honor, fou propretor i llegat a la Província d'Africa i un dels quatre que curaven de les vies i dels camins. El seu fill exercí, a més d'altres càrrecs sacerdotals, el de tribú de la plebs, curator i propretor junt amb el seu pare a l'Africa, fou tribú militar prefecte de la marina i triumvir de la Casa de la Moneda. Ells són la imatge dels homes afortunats en llurs campanyes, dels colonials i dels homes sense pàtria dels grans imperis de tot temps.

O CORNLIA
ISI · N̄XL̄ ✠ E · TAD
CCC · XCV
CONSV

Una inscripció d'un fris en marbre del pòrtic d'un edifici, trobada a les ruïnes d'Empúries i guardada al Museu de Girona, commemora

(1) *C. I. L.*, II, n.° 4.514.
(2) *C. I. L.*, II, *Supp.* n.° 6.145.

Cornelianus el qual donà 40.000 sestercis en diner per a la construcció d'una obra avui desconeguda; la làpida trençada ha conservat la memòria del diner despès però no de l'objecte. Un sesterci valia aproximadament 20 cèntims de pesseta or; la quantitat despesa que es commemora gravada en marbre és relativament modesta: unes 8.000 pessetes or (1). La portada d'aigües en un municipi era com ara una obra extraordinària, i la pagaven els colonitzadors. A Eivissa una làpida (2) commemorava diversos individus de la *gens* Cornelia que amb llurs diners pagaren aquest element de vida.

L · CORNELIVS · LONGVS · ET
M · CORNELIVS · AVITVS · F · ET
L · CORNELIVS · LONGVS · ET
C · CORNELIVS · SERVINVS · ET ·
M · CORNELIVS · AVITVS · ET
P · CORNELIVS · CORNELIANVS · NEP · EX · L
ET · M · F · AQVAM · IN · MVNICIPIVM · FLAVIVM
EBVSVM · S · P · P

ELS HOMES COMMEMORATS AMB ARCS TRIOMFALS I ESTÀTUES

Lucius Licinius Sura, al qual, per manament testamentari seu, va ésser-li erigit l'arc de triomf més ben conservat i més monumental que queda en el nostre país, l'Arc de Barà, fou un home poderós, protector a Roma d'aquest tros de terra, elegit per la colònia barcelonina, patró de la colònia *(Patronus Coloniae)*. La inscripció del fris del seu arc triomfal (3), declara que se'l fa construir costejant-se així ell mateix la immortalitat. «A Luci Licini Sura, de la tribu Sèrgia, consagrat per manament testamentari». Luci Licini Sura (4), fou legat de l'emperador Trajà, fou cònsol tres vega-

(1) Sobre el sesterci vegeu l'esmentat diccionari de RICH.
(2) *C. I. L.*, II, n.° 3.663.
(3) *C. I. L.*, II, n.° 4.282.
(4) Sura fou un home de gran prestigi a Roma. Plini el Jove en una carta que li dirigeix *(Epistolarum*, Llib. IV, XXX, edició Nisard, Paris, 1865), descriu una font intermitent i acaba dient-li «Vós haveu de descobrir les veritables causes d'aquest prodigi. ¿Qui podrà fer-ho millor? Per la meva part estic content si us he exposat bé el fet».

Martial *(Epigramatum.* Llib. VII, 47), en parla com d'un savi, polític i orador eloqüent. «Vós, el més il·lustre dels nostres savis, *Sura,* vós que teniu una eloqüència que recorda el parlar dels nostres avis; quin fat us ha retornat a nosaltres després d'haver tastat l'aigua de Letha? Ja havíem deixat d'esperar i de témer, ja, plens de tristesa i segurs de la nostra malaurança, ploràvem pel que havia estat de vós. Però el rei del silenciós Avern va témer la nostra ira i tornà els fusos que havia pres a les Parques. Vós sabeu quins gemecs havia fet néixer el fals indici de la vostra mort i gaudiu ara vivent de la vostra posteritat. Visqueu com si arrebatessin la vostra existència; colliu de pressa els plaers i de la vida que recobreu no n'haureu perdut un dia».

En un altre epigrama (Llib. I, 49), parla d'ell com de l'home d'actualitat a Roma i el compara amb Licinianus, el qual cercà la vida plàcida del camp anant cap a Espanya: «Vós, que el vostre nom no callaran els pobles de la Celtibèria, vós veureu,

des en temps de Nerva i Trajà i obtingué els honors del triomf com ho prova la seva inscripció i l'estàtua del Fòrum trajà a Roma. A Barcelona és possible que hom el commemorés en forma sumptuosa. Al Museu Arqueològic es conserva un fragment en marbre: EX TESTAMENTO..... de caràcters iguals als d'un altre fragment que diu: L — LICINI.US. Les dues làpides formaven probablement part d'un fris d'un mateix edifici que féu construir Luci Licini Segon, per testament de Luci Licini Sura, el seu patró.

L'home que assoleix més vegades l'honor de l'estàtua o de la commemoració epigràfica a Catalunya, fou *Lucius Licinius Secundus*, llibert d'aquell personatge influent, al qual el seu patró féu el seu *accensus* en els tres consulats que ocupà en els anys 92, 102 i 107 de J. C. (1). En el clos de Barcelona s'han trobat fins a 16 epígrafs en làpides murals o en pedestals d'estàtues dedicades a Luci Licini Segon. D'aquestes, quatre foren costejades pels fons públics de la Colònia Barcelonesa, EX · D · D · BARC ·; una pels decurions ausetans; una altra pel municipi *flavilomontano* de la Illa menor; una altra pels sexvirs augustals de Barcino; una altra pels individus de la Societat *Assotana*; vuit per altres tants amics, uns sexvirs augustals de Barcino o de Tarraco, i les altres per persones sense cap càrrec i fins per un foraster *civis convena* i el que és més extraordinari, la última, per un llibert (2). Cal tenir en compte que mig segle abans el geògraf Pomponi Mela havia qualificat Barcino de població petita i de segon ordre, *oppidum parvum*.

doncs, Licinianus, l'alta *Bilbilis*, cèlebre per les seves aigües i per les seves vinyes, el vell Caunus cobert de neu, el sagrat Vadaveron, aïllat en mig de les altres muntanyes... Però quan vindran les gebres del desembre i les tempestes de l'hivern barrejaran llurs roncs als de l'Aquiló, vós retornareu a les platjes de Tarraco i a vostres finques de la Laletània. Allí l'isard pres a les vostres trampes, caurà als vostres cops; allí damunt un cavall vigorós rendireu la llebre espavilada i el senglar del país; deixareu els cérvols al masover. La fusta del bosc veí baixarà a la vostra llar on s'escalfarà la quitxalla. El caçador vindrà, convidat per vós, a la vostra taula. A casa vostra, senzill calçat, no pas togues, no pas ropatges que farien olor de porpra; que no hi sigui el grosser Sinburnius i el client importú, ni la vídua exigent. El pàl·lid rostre de l'acusat no privarà el vostre son i dormireu tota la matinada. Que sigui un altre el que compri l'absurd i buit aplaudiment; vós compadiu als més feliços i fruïu sense orgull de la felicitat veritable, *mentre que el nostre Sura obté totes les lloances.* Es pot justament reposar el que resta de vida, quan s'ha adquirit la glòria».

Dion Casi, diu d'ell que era tant ric i desitjós de glòria que edificà un gimnasi per al poble romà: *Adeo dives fuerat et gloriae cupidus, ut gymnasium aedificaverit P. Romano* (FLOREZ, *España Sagrada*, XXIV, pàg. 235).

(1) FITA, Fidel, *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona.* «Revista histórica Latina», Barcelona, 1876, III, pàg. 130.

(2) *C. I. L.*, II, núms. 4.536 (*a. b.*) a 4.548, Supp. núms. 6.148 (*c. d.*) i 6.149.

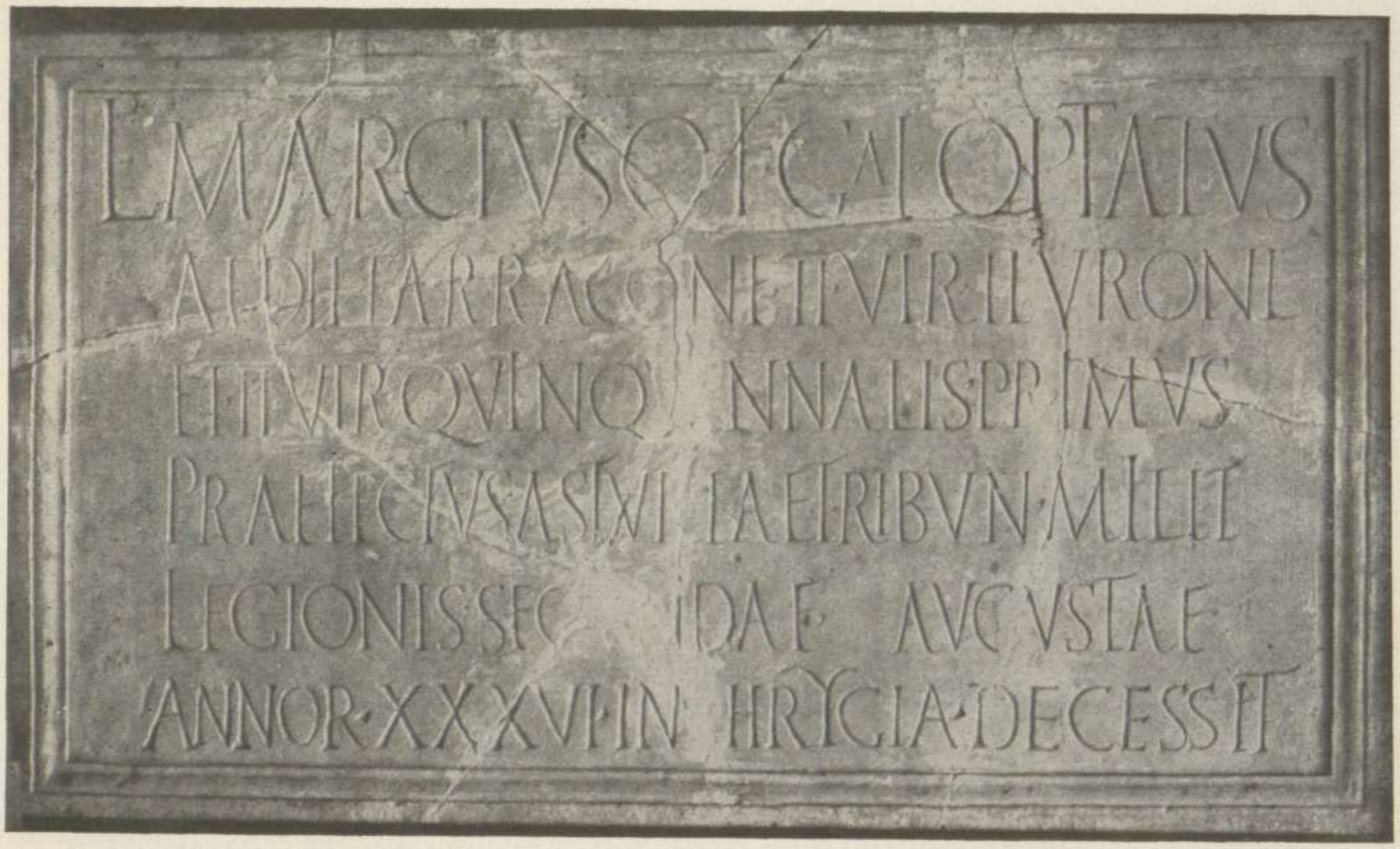

Fig. 47. — Làpida de *Lucius Marcius* (Museu Arqueològic de Mataró)

III

ORGANITZACIÓ DEL TREBALL ROMÀ A CATALUNYA

Roma es reproduïa a les colònies igual a si mateixa. Choisy, en la seva obra ja esmentada *L'Art de bâtir chez les romains* (1), es pregunta: «Quina era en la construcció la part del treball lliure i quina la de l'esclavatge? Per quin mitjà i a quines regions del poble es reclutaven els milers de manobres que aixecaven els monuments de Roma? Quina direcció podria ésser útilment donada a llurs esforços? Per consegüent, quins procediments pràctics havien d'emprar-se amb preferència? Totes aquestes qüestions són entrelligades; la condició de les classes obreres es pinta en l'estructura dels edificis,

Q · MVRRVS
THALES ·
HORILEGIVM
COL·FABR·D·D

MINERVAE
AVG
N · AVFVSTIVS
HOMVNCIO
IIIIVIR · AVG
COLLEGIO · FABR
DONO·POSVIT

(1) Cap. II, *L'Art de bâtir et l'organisation des classes ouvrières.*

de la mateixa manera que els costums romans es reflexen en la disposició dels plans antics; es treuria a l'estudi de la construcció el seu principal interès si es separés el quadre dels seus mètodes del de les institucions que les expliquen». I després, amb gran coneixement, respon ell mateix a les preguntes, analitzant l'organització dels treballadors romans, la part que en les seves obres es devia a les corporacions, el que es devia a la direcció centralitzadora de l'Imperi exercida per mitjà del *curator*, elegit sovint per decret imperial, el paper del treball dels legionaris, dels presoners condemnats i esclaus públics, i, finalment, el de la prestació personal obligatòria. Tots aquests recursos immensos eren necessaris per a aixecar les colossals obres romanes que ens han arribat en ruïnes.

C·AEMLIO·C·F
GAL · FRAETN
PRAEF · FABR · *II*
TRIB · MIL · LEG*IO*
NIS · V · ALAVD*Ar*
FLAMIN · P · H · C ·
HIC · CENSVM ·
EGIT · IN PROVINC
GALLIA·AQVITANC
P · H · C

ELS COL·LEGIS EN EL CONVENTUS TARRACONENSIS

Aquesta poderosa organització es reflexa en l'epigrafia. Pel nostre estudi anem a escollir l'àrea de les actuals València i Catalunya, que corresponen poc més o menys al *Conventus Tarraconensis*, un dels quatre en què es dividia la gran província Tarraconense, i, a més, les Illes Balears.

M·PORCIO·M·F·
ANIÉNS · APRO
IIVIRÓ · PRAEFEC·
FABR · TRIB · MILIT ·
LEG · VI · FERRÁT ·
PRÓC · AVGVST ·
AB,· ALIMENTIS ·
FLÁMINI·P·H·C·
P · H · C

L'organització del treball romà era per col·legis: a cada ofici corresponia una col·legiació o agremiació i el col·legiat havia de prestar determinats serveis al comú, verificar les obres públiques per preus estipulats per l'Estat i residir forçosament en un lloc fixe, en canvi rebia l'exenció de certes càrregues públiques, l'explotació de tals o quals terres o altra retribució gairebé sempre en espècie. La divisió del treball a Roma era extremada, corresponent a tal ofici una part de l'obra, i a tal altre independent una altra. D'aquests col·legis, dels més comuns en les ciutats de província, l'epigrafia n'ha conservat records en la nostra terra. Un dels més difícils d'estudiar i més discutit pels epigrafistes, és el *Collegium centonarium*, que ens revela una làpida feta malbé descoberta fa temps a Tarragona (1).

M · VALER · M · F
GAL · PROPINQVO
GRATTIO · CEREALI
EDETANO · FLAM · P · H · C
CVI · HONORES · CIVTATIS
SVAE · RES · P · AC GENIO
LVSIT · ADLECTO · IN
EQVITE · A · T · IMP · PRAEF
FABR · BIS · PRAEF · COHOR
SECVND · ASTVR · IN
GERM · TRIB · LEG · V · MAC
IN MOESIA · PRAEF · ALAE
PRHYGVM · ITEM · PRAEF
ALAE · III · THRACVM · IN SYR*ia*
P · H · C

(1) *C. I. L.*, II, n.° 4318.

Què eren aquests *centonarii?* Això ha estat dubtós i discutit: una mena de sastres de robes rústegues fetes de troços de roba (*cento*), uns enveladors que formaven robustos envelats sobre les màquines de guerra, aprofitant troços de roba de llana, menys combustible, a propòsit per a preservar-les dels incendis, o tendes per a acampar les legions (1).

Lucio CAECINAE
Cai Filio GALeria tribu SEVERO
IIVIRo (duumviro) Quinquenali FLAMini PRAEFecto
FABRum PRAEFecto CHOoRTis
I (primae) ET ORAE MARITimae
DECVRIONES
LARVM

Els oficis del treball de tallar cossos durs com la pedra, la fusta i els metalls, constituïen a Roma nombrosos col·legis: el dels *fabri ferrarii*, o dels manyans; el dels *fabri tignarii*, fusters de cobertes i de grans obres; *clavarii materiarum*, o clavetaires; els *sectores materiarum*, o serradors; els *fabri intestinarii*, o fusters de portes i de finestres (els *menuisiers* francesos), etc.

Tota aquesta complicació d'oficis es reduïen, a les capitals de províncies llunyanes, a un sol col·legi, el dels *fabri* (2).

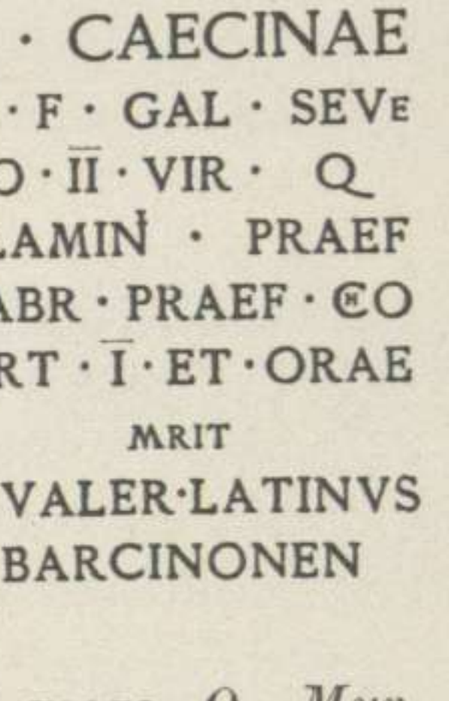

El col·legi dels *fabri* sovinteja en l'epigrafia romana del *Conventus Tarraconensis* per diverses causes. En unes inscripcions se li encomana de curar d'un pedestal dedicat als déus o d'una làpida commemorativa per a la seva conservació perpètua. Així, en una làpida dedicada a Minerva augusta per *Aufustius Homuncius*, sexvir augustal, es fa constar que en féu donació al col·legi dels *fabri* (3). Altres vegades els donants li encomanaven un servei públic. En una làpida de Tarragona (4) en la qual es commemora *Q. Murrius Thales*, donador, és encomanat al col·legi dels *fabri* un *horilegium*. L'*horilegium* és un aparell per a assenyalar les hores: una campana per a sonar-les, una *clepsydra* o rellotge d'aigua o de sorra, o un *solarium* o rellotge de sol (5); en aquest cas probablement un rellotge de sol monumental

Lucio CAECINAE[3]
Caii Filio GALeria tribu SEVERO
II (duum)VIRo Quinquinali
PRAEFecto FABRum
PRAEFecto COHORTis I (primae)
ET ORAE MARITIMae
Lucius BENNIVS ERMES
OB PLVRIMA EIVS
IN SE MERITA.

(1) Choisy, *L'art de bâtir chez les romains*, pàg. 202, nota. — Daremberg i Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Paris, 1877-1912.

(2) La llei en temps del baix Imperi, recomanava, per donar més força a les tres corporacions dels *fabri centonarii i dendrophori* que formessin un sol col·legi, *collegium* o *collegia fabrorum centonariorum dendrophororum*. Codi Teodosià, XIV, 8, 1 (llei de 315). Daremberg i Saglio, *Dictionnaire*, mot *Fabri*.

(3) *C. I. L.*, II, n.° 4498.

(4) *C. I. L.*, II, n.° 4316.

(5) Daremberg i Saglio, *Dictionnaire*, mot *Horologium*.

C · IVLIO · C · F ·
ANI · SENECAE
LICINIANO
FLAM · P · H · C ·
AED · II · VIR · FLM
PRAEF · FABR
TRIB · MIL · LEG · VI
VIC · P · F · TR · MIL
LEG · XV · APOLLN
D · D

M · AEMILIO
L · FIL · GAL
FRATERNO
PRAEF · FABRVM
TRIB · MILITVM
FRATRI ○
AEMILIVS ○
PATERNVS
P ○ P ○

L · AEMILIO
L · FIL · GAL ·
PATERNO · P · P
PRAEF · FABR · Ↄ · LEG · VII · G
Ↄ · LEG · I · M · Ↄ · LEG · VII · CL ·
Ↄ · LEG · XIII · G · Ↄ · COH · V *u r b.*
Ↄ · COH · IIII · PR · CCC · LEG · II · AVg
ET · P · P · TER · DONIS · DONATº
AB · IMP · TRAIANO · TORQVI
BVS · ARMILLIS · PHALERI,
CORONA · VALLARI · BIS
IN · DACIA · SEMEL · IN · PAR
THIA
ATILIA · L · FIL · VERA · BE
NE DE SE MERITO ○

col·locat en una plaça o en un jardí. Aquesta inscripció està gravada en un pedestal de marbre, conservat al Museu de Tarragona, amb lletres elegants del segle II.

PREFECTES DELS FABRI

Al costat dels col·legis hi havia constantment l'organització militar. Les legions romanes estaven preparades no solament pel treball de fortificació i atac, sinó encara per fer, soles o conjuntament amb les corporacions, els monuments municipals, i la llei permetia d'emprar-les a les ordres del *curator operum* dels temples, dels edificis públics i de les ciutats, en tota mena d'obres civils. Tàcit esmenta els amfiteatres de Bolonya i Cremona fets pels legionaris (1) i l'epigrafia ha conservat el record dels temples i pòrtics construïts pels soldats (2). Per això les legions tenien llurs cossos de constructors manats per prefectes *(Prefectus fabrum)*, que a la vegada eren llurs tribuns militars. Aquest fet es revela a la nostra epigrafia, en diversos prefectes *fabrum*, tribuns militars que exerceixen llur ofici, ara ací, ara als llocs més apartats de l'Imperi.

L·ANTONIO·L· *f.* *g*AL
NVMIDAE · PRA*efect*O
FABRVM · TR*ibuno milit*
LEG · PRIMA*e italicae*
M · SERGIVS · T . . . . . .
ET · SERG*ia* . . .
SERG*illa*?

L·ANTONIO·L·F·GAL
NVMIDAE · PRAEFECT
FABRVM · TRIBVNÓ · MÍLIT
LEG · PRIMAE · ITALICAE
L · RVBRIVS · POLYBIVS · MICO

A Tarragona solament, s'han posat set làpides, que commemoren a prefectes dels *fabri*, tribuns militars a la vegada. *Caius Emilius Frater-*

(1) *Història de Roma,* Llib. II, Cap. LXVII. Edició Nisard.
(2) CHOISY, *L'art de bâtir chez les romains*, pàg. 206.

nus, de la tribu Galèria, ho era de la Legió V Alauda. Havia exercit un càrrec administratiu: el de fer el cens de l'Aquitània i de la Hispània Citerior i tenia el càrrec religiós de flamen d'aquesta província. (1).

C·CLVDIO·RECTI
F·AN·RECTO·PROC
MONETAE·PRÆF
FABR·FLAMINI
PROVINCIAE·HIS
PANIAE·CITER
P·H·C

L·CLODIO·M F
VEL·INGENVO
PAlMENSI
OMNIBVS·HONORIBVS
INRE·PVBLICA·SVA·PERFVNC
pRAef. FABRVM
FLAMINI·ROMAE
DIVOR·ET·AVGVST
P·H·C

P · H · C

Marcus Porcius Aprus de la tribu Aniense, prefecte dels *fabri*, duumvir, era també tribú militar de la Legió VI Ferrata i *procurator Augusti ab alimentis*, un dels càrrecs del *Cursus honorum* de l'ordre eqüestre, i flamen de la Província Hispània Citerior (2). *Marcus Valerius Propinquus Grattius Cerealis*, de la tribu Galèria, edetà (València), flamen de la Província hispànica Citerior, tingué els càrrecs de prefecte de la cohort segona Asturicense a Germània, fou tribú de la Legió V Macedònica a la Mèsia, prefecte de l'ala de cavalleria dels Frigis i prefecte de l'ala tercera dels Tracis a la Síria; després d'exercir tots els càrrecs municipals, fou promogut per l'Emperador a l'ordre eqüestre i fou dues vegades prefecte dels *fabri* (3).

A *Lucius Caecinae Severus*, de la tribu Galèria, duumvir quinquennal, Prefecte de la primera cohort i de la ribera marítima *(ora maritima)*, li són dedicats tres epígrafs: un d'ells pels decurions de Tarragona *(decuriones Larum)*, i un altre per *Lucius Valerius Latinus* de Barcelona. De *Lucius Caecinae Severus*, en parla un altre epígraf de Tarragona dedicat per *Lucius Bennïus Ermes* (4). Un epígraf que ens ha arribat incomplet fou dedicat a *Armensis Candidus*, també prefecte dels *fabri*.

Q·AT·TIVS·MESSOR
EXHEDRA·CVM
FRONTE·TEMPLI
MINER·VAE·AVG
VETVS·TATE
CORRVPTO·PER·
FECTOR·ET·PICTOR
DESVO·REF
ET · C · D

A Barcelona es commemora a *C. Julius* de la tribu Aniense, flamen, edil, duumvir i tribú militar de la Legió VI Victrix i de la XV Apol·linària i prefecte dels

(1) *C. I. L.*, II, n.° 4188.
(2) *C. I. L.*, II, n.° 4238.
(3) *C. I. L.*, II, n.° 4251.
(4) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Madrid, 1929, pàgs. 11 i 30. «Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», 104. *C. I. L.*, n.° 4264.

fabri de les dues legions (1). A la vila d'Isona, avui vila reduïdíssima, s'han trobat commemorats dos germans, *M.* i *L. Emilius*, tots dos prefectes dels *fabri*. Un d'ells Marc (2) havia estat tribú militar i l'altre, Luci (3) centurió de la Legió VII Gèmina, de la primera Minerva, de la setena Clàudia, de la tretzena Gèmina, de la cohort cinquena urbana i de la cohort quarta i havia obtingut les condecoracions, el *torques*, l'*armilla*, dues vegades la *corona vallaria* a la Parthia i a la Dàcia. Dues làpides saguntines (4) commemoren a *L. Antoni*, de la tribu Galèria, de sobrenom Númida, prefecte dels *fabri* i tribú de la Legió primera itàlica.

CL · SATVRNI
NO· CL· FELI
CISSIMVS AFER
SAXO FAB
M B M F

Unicament per excepció, dues làpides commemoren prefectes dels *fabri* que no han exercit altres càrrecs militars, però pertanyen també a una de les diverses jerarquies de l'administració romana. Una (5), dedicada a *Caius Cludius*, de la tribu Aniense, *procurator monetae* i flamen provincial de la Hispània Citerior; l'altra és dedicada a *Lucius Clodius* (6), el qual obtingué tots els honors *in Republica sua*. Fou flamen de Roma, dels déus i dels Augusts a la Hispània Citerior.

D . M
AEM · ASSARACT
PLVMBARIO
CLOD · CAmILLA·
MARIT · B · M · F

COMMEMORACIÓ D'HOMES D'OFICI

Al costat d'aquestes dues organitzacions poderoses, els col·legis i les legions, alguna vegada apareix el nom de l'home d'ofici, que sobressurt i s'individualitza i es fa posar en la làpida funerària l'ofici que exercí o el col·legi al qual va pertànyer. Així, en una làpida de Tarragona (7), per acord dels decurions, es commemora a un col·locador de cobertes i pintor que refeu amb els seus diners, segons la inscripció, l'exedra i el frontó del temple de Minerva, fet malbé de vell, *vetustate corrupto*. En una altra inscripció del Museu de Tarragona, procedent d'un sepulcre descobert al raval de l'esmentada ciutat (8), es

AGATHOCVLES · V-
NA · VIENESIS · ANNO
RVM · XVIIII I N A V R A
OR · CORNEL · CRVSEID
SER · H · S · E

(1) *C. I. L.*, II, Supp., 6150.
(2) *C. I. L.*, II, n.° 4461.
(3) *C. I. L.*, II, n.° 4460.
(4) *C. I. L.*, II, núms. 3845 i 3850.
(5) *C. I. L.*, II, n.° 4205.
(6) *C. I. L.*, II, n.° 4206.
(7) *C. I. L.*, II, n.° 4085.
(8) Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona*, tom I, 2.ª part, pàg. 194.

commemora a *Claudius Saturninus* per *Claudius*, felicíssim africà, picapedrer. *Claudio Saturnino Claudius Felicissimus Afer Saxo Faber Monumentum bene merenti fecit* (1). Existeix al mateix Museu de Tarragona una làpida funerària d'un *plumbari*, al qual commemora piadosament la seva muller *Clodia Camila* (2).

M · F A D I V S
PRISCVS
IIIIVIR · VIARVM · CVRAN
DARVM · TRIB · MIL · LEG · I
Q · PROVINCIAE · ACHAIAE
CARONIO
SECVNDO · F

Una altra inscripció descoberta en un columbari a Tarragona, l'any 1886 (3), és dedicada a un jove de dinou anys, que tenia l'ofici de daurador (4), natural de Vienne, l'antiga *Vienna*: un treballador emigrat des de la colònia alpina de la Gàl·lia narbonesa fins al cap de la Hispània Tarraconense (5).

CURATOR OPERIS

Després dels oficis, pel damunt d'ells, hi havia el *curator operis*, càrrec del *Cursus honorum* senatorial, el qual tenia la direcció superior dels treballs i havia de respondre'n fins a ésser rebuts *opere probato* davant de l'administració pública (6); un càrrec semblant en la moderna organització d'obres públiques als enginyers i arquitectes de l'Estat. Aquests *curatores* eren o havien estat també al nostre país tribuns militars o alts empleats.

C · CALPVRNIO
P · F · QVR · FLACCO
FLAM · P · H · C
CVRATORI · TEMPLI
PRAEF · MVRORVM
COL · TARR · EX · D · D
C · CALPVRNIVS · FLACCVS
HONOREM · ACCEPIT
IMPENSAM · REMISIT

En una làpida de Tarragona (7), *M. Fadius Priscus*, un dels quatre *curatores* de les Vies, tribú militar de la Legió primera, qüestor de la província d'Acaia, dedica una memòria a Caroni Segon. El P. Flórez (8) creu que *M. Fadius* exercí el quatorvirat de les Vies a Roma, però el càrrec existia també als municipis i, per tant, a Tarragona.

En una altra làpida, també de Tarragona (9), es commemora a *Caius Calpurnius*, fill de Publi de la tribu Quirina, nome-

(1) *C. I. L.*, II, Supp., n.° 6075.
(2) *C. I. L.*, II, Supp., n.° 6108.
(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona,* tomo I, 2.ª part.
(4) *C. I. L.*, II, Supp., n.° 6107.
(5) L'epigrafia de Vienne no ens ha tramés el col·legi dels dauradors; únicament es troben en les làpides conservades el col·legi dels *dendrophori*, i els dels *fabri*. Vegeu *C. I. L.*, II, núms. 1917 i 1191.
(6) CHOISY, *L'art de bâtir chez les romains*, pàg. 203.
(7) *C. I. L.*, II, n.° 4117.
(8) *España Sagrada*, XXIV, pàg. 219.
(9) *C. I. L.*, II, n.° 4202.

nat *Flaccus;* era flamen de la província Citerior, *curator* del Temple i prefecte dels murs a la Colònia Tarraconense; per decret dels decurions, li fou aixecada una estàtua, i ell content amb l'honra, sufragà les despeses.

EDILS I CÀRRECS ADMINISTRATIUS DE LES OBRES

El mateix caràctèr militar i burocràtic te tot el nombrós personal que exercèix càrrecs relacionats amb les obres, els edils, encarregats de fer els camins, les obres municipals, els temples, etc.

Uns indígenes, adaptats a la civilització romana, que havien adquirit el dret de ciutadania i transformat llur antic nom ibèric, que sonava malament a l'oïda dels refinats de l'època, organitzaven a la ciutat un govern anàleg al de l'antiga República de Roma. El mot ciutat no tenia un significat com l'actual de nucli edificat, sinó que s'extenia agafant una gran extensió de terra, i comprenia diversos *pagi* i *vici* petits que presidia una urbs principal. Al cap de la magistratura de la ciutat hi havia els duumvirs, que exercien un poder superior, executiu i judicial en part i administratiu. Cada cinc anys afegien al títol ordinari el de *quinquenalis*, i exercien un càrrec semblant al del *censor* a Roma: feien el cens i el catastrè, fixaven la categoria dels ciutadans i la llista de decurions i de senadors. Sota d'ells hi havia els edils, que feien la policia dels mercats i dels carrers i un *questor* encarregat dels fons públics.

Hem citat a *Lucius Cecilius Optatus* (pàg. 45), el donant esplèndid d'oli per a les termes, fundador de festes públiques, tribú militar que havia conseguit tots els honors edilicis i a *C. Julius Licinianus* (pàg. 53), tribú militar prefecte dels *fabri* i edil.

Una inscripció funerària, trobada a Mataró (1), commemora a *L. Marcius*, edil de Tarragona, que havia estat duumvir quinquennal, prefecte d'Astúries, tribú militar de la Legió segona augusta i va morir a la Frígia a l'edat de trenta-sis anys.

Seria nombrosa la sèrie dels edils que ens ha llegat l'epigrafia catalana, tots amb caràcter anàleg, reflexant ço que era el món que intervenia en les obres i quines havien d'ésser llurs idees.

Totes aquestes categories dirigien i ordenaven, pel damunt dels *curatores*, les obres de les urbs, fent-les a estil i semblança de les de la urbs per excel·lència, la Mare Roma.

(1) *C. I. L.*, II, n.° 4616.

LLIBRE II

ELS MONUMENTS

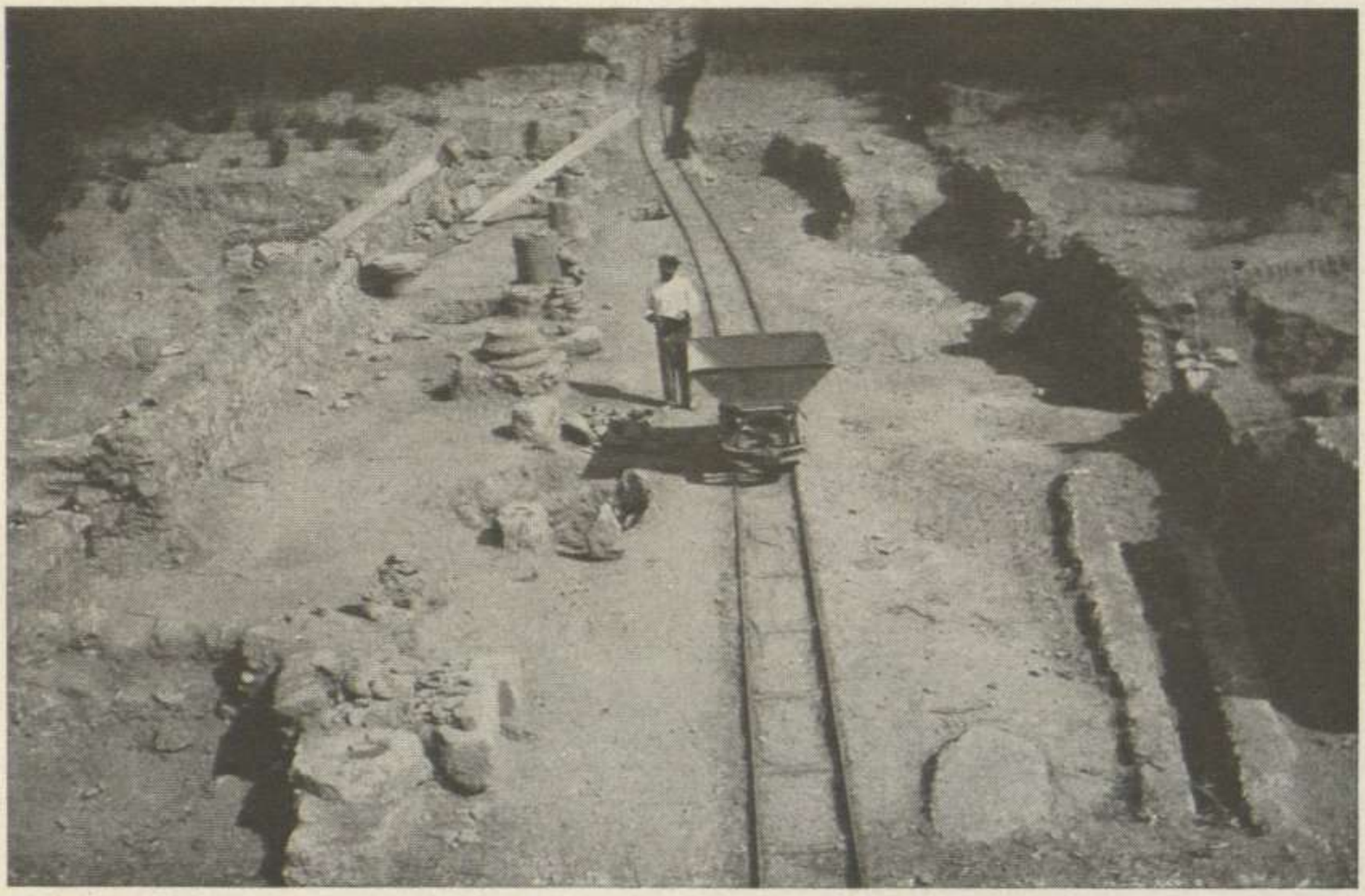

Fig. 48 — El *cardo maximus* d'Empúries *(Gandia)*

I

ELS POBLES I LES CIUTATS

Les antigues ciutats romanes de la nostra terra, tot i ésser modestes, eren més sumptuoses que les actuals: aleshores, una vila provinciana tenia nombrosos edificis de pedra que s'aixecaven per damunt l'habitació particular; posseïa llocs d'esbarjo, construïts, no pas de fusta ni de guix com els d'ara, sinó de carreus ben treballats; llurs places s'omplien d'innombrables estàtues i des de les portes, vorejant els camins, es passava per entre fileres de monuments funeraris.

ELS PETITS NUCLIS DE POBLACIÓ

Els nuclis elementals del poblat romà foren les cases isolades en mig de finques de gran extensió: la pacificació del país, la pau romana, així ho permetia; és comú avui trobar llurs ruïnes en els fonaments de les nostres cases de pagès i fins dels mo-

nestirs que eren les gran conreries medievals; a vegades un *agger* fortificat les defensava, com l'Ager que ha conservat el nom llatí a la vall afluent del Noguera Pallaresa. El nom d'Agell (*Aggellum*) indica l'existència de petits llocs fortificats. Els nuclis de població reduïda, com *Baetulo* i *Iluro*, s'aixecaven al mig de la plana, dalt de montículs, i eren formats de cases del tipus que els colonitzadors construïen per tot el món romà. S'agrupaven al redós d'un *Sacellum* on abundaven les ares dedicades a les divinitats predilectes. Al voltant, hi havia, com avui, les vil·les rústiques amb llurs grans cases aïllades al mig de les hortes i de les vinyes, els fruiterars i el bosc que ocupava la major extensió, i les vil·les urbanes on l'home de ciutat cercava el repòs i la salut. Entre les poblacions alguna que ha conservat el nom de *Vicus* (Vic) fou potser un carrer bastit als costats de la via antiga o un raval d'una vila indígena. A Vic indubtablement la població romana era presidida per un temple. Altres ciutats, les més grans, s'apretaven dintre els murs amb estrets carrerons on els edificis públics s'enduien el millor lloc i on el particular tot just hi cabia. Eren creuades principalment per dos carrers gairebé en angle recte, el *decumanus maximus* i el *cardo maximus* que encara s'entreveuen a moltes de les ciutats antigues d'Itàlia.

Aquests nuclis, essencialment romans, porten encara avui noms indígenes deformats, llatinitzats pels invasors. Probablement les viles indígenes fortificades foren desguarnides de llurs muralles i a vegades abandonades per llurs habitants voluntàriament o a la força, com una mena de concentració dels indígenes als llocs de la plana fàcils de batre per l'exèrcit romà. Es dedueix per la manca de ceràmica *sigillata* romana a moltes viles ibèriques. En pocs casos, com esdevé a *Iluro*, coneixem la situació de la ciutat romana dalt d'un turó de poca alçada proper al mar, i el de la vella ciutat ibèrica murada a uns 350 metres d'alçada, al mont acinglerat i esquerp de Burriac. Aquest fet segurament era freqüent encara que les excavacions no sempre ens el revelen. Sempre, però, com en els llocs colonials actuals, s'hi observa la separació entre la població indígena i els invasors.

GERUNDA

La regularitat de les ciutats aixecades de bell nou no s'ha conservat gairebé en cap ciutat romana de Catalunya.

La *Gerunda* romana (Girona) tenia una disposició de fortificacions adaptada a la irregularitat del terreny; amb la seva ciutadella de la qual emergia una torre a la seva part més alta, com a darrer reducte de defensa, que ha pres el nom de Torre Gironella o petita Girona. La ciutat romana s'havia

erigit damunt d'una vila indígena abandonada, i els murs romans foren bastits damunt les grans pedres de primitius murs (figura 21). Llur pla general, té una gran irregularitat (fig. 20); la part baixa, prop del riu Onyar, en l'època romana, també era travessada per la via que anava cap al Pireneu i a la Gàl·lia, i aquesta situació de dos dels seus portals, ni de lluny no seguia la regla geomètrica romana. Era una petita ciutat col·locada en un lloc estratègic; *Parva Gerunda*, l'anomenava Prudenci (1).

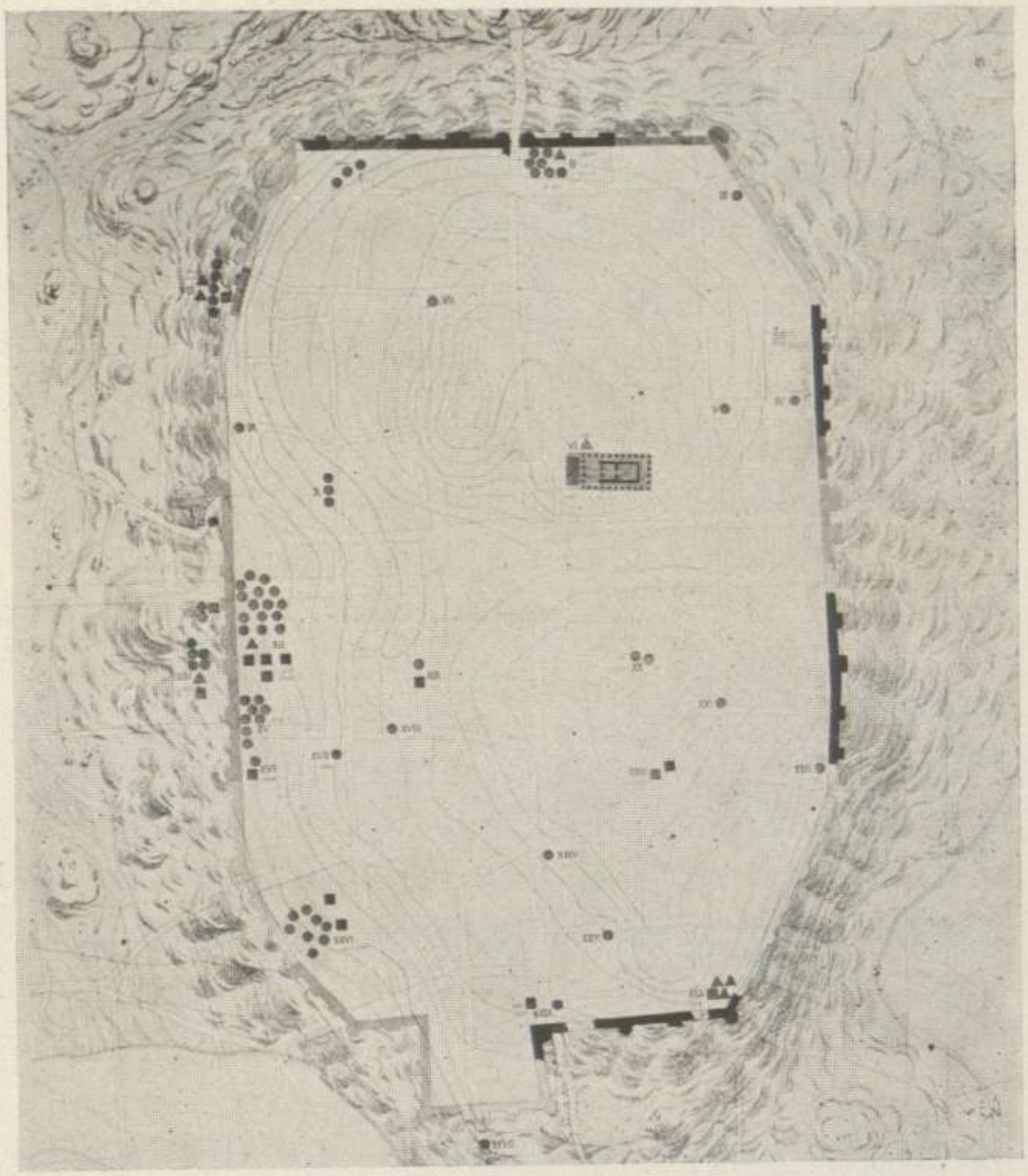

Fig. 49. — Pla de Barcino
(Escala apr. 1:5000) *(Duran i Sanpere)*

BARCINO

La Barcino romana estava situada damunt un turó que s'avançava al mar, el qual entrava terra endins per llevant i per ponent, i formava a aquest costat com una mena de badia entre el turó del Mont Tàber, damunt el qual s'aixecava el centre de la ciutat, i el Mont Jovis (Montjuïc). Aquesta situació donava un caràcter de ciutat forta a la petita ciutat predecessora de Barcelona (2).

El perímetre dels murs romans de Barcelona (fig. 49), que en gran part es conserva i que es podria restaurar totalment, diu el P. Fita (3),

(1) *Parva Felicis decus exhibebit*
Artubus sanctis locuples Gerunda...
(AURELIUS CLEMENS PRUDENTIUS, *Peristephanon, IV Hymnus,* 29).

(2) RUE DALMAU, Antonio, *El Puerto de Barcelona.* Barcelona, 1932.

(3) FITA, Fidel, *Estatua marmórea de estilo griego recien hallada en Barcelona,* en «Revista Histórica Latina», II, Barcelona, 1875, pàg. 194. — PI Y ARIMÓN, *Barcelona antigua y moderna.* Barcelona, 1854. Vol. I, cap. IX, art. I.

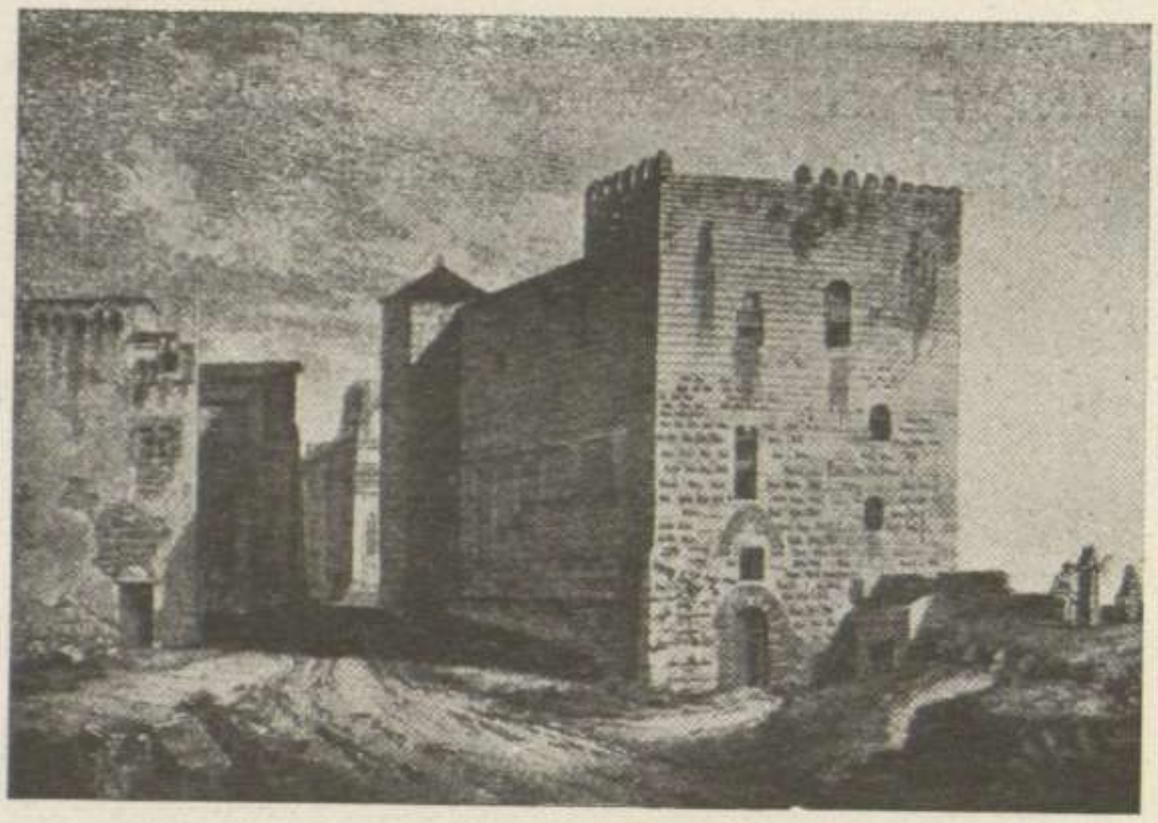

Fig. 50. — Tarragona : Castell de Pilat
(Laborde)

que corresponen, com el de León *(Legio VII gemina)* i com el de Londres *(Londinum)*, no al quadrat de Polibi, sinó al quadrilong amb llurs angles esmotxats i curviformes *(circinnatis)* del *Gramaticon* de l'Higinius, que prevalgué durant el primer segle de la nostra Era. Des de la Porta *Pretoria*, el portal de la plaça Nova (part alta del pla) (figura 49) les torres del qual es conserven el *cardo maximus*, seguint amb poca diferència el traçat del modern carrer del Bisbe, baixava fins a trobar el *decumanus maximus*, caient perpendicularment damunt d'ella i anava fins al carrer de la Ciutat, tocant a la plaça del Regomir, prop de la qual s'obria l'altre portal. El *decumanus maximus* transversal, acabava en les dues portes nomenades *Castrum vetus* i *Castrum novum* durant l'Edat Mitjana.

A l'extrem SE els murs formen un cos avançat com una ciutadella de darrera defensa i a la vegada com a castell que guardava la porta. A la part més alta de la ciutat senyorejava el temple, no gaire lluny d'on es troben les dues vies, lloc a propòsit per al fòrum.

La nostra Barcino era una ciutat provincial, no gaire gran. Es possible, però, que s'extengués fora les muralles construïdes que foren com un refugi davant les invasions dels bàrbars. Al *Corpus Inscriptionum Latinarum*, de Hübner, tantes vegades esmentat, l'epigrafia de la nostra COLONIA FABENTIA IULIA AUGUSTA PIA BARCINO presenta prop de cent cinquanta inscripcions. Gairebé tots, o al menys la immensa majoria de monuments llatins, tan artístics com epigràfics, procedeixen, bé del *recinte primer* de Barcelona o bé de les *muralles* que el constitueixen. Fins a darrers del segle XIII aquest recinte murat fou la ciutat (*civitas*), i la resta, extramurs, ravals creuats per rieres i encatifats de jardins, prats (1) i vernedes, vinyes i pinedes.

(1) Els carrers de la *Boqueria* i de la *Bòria*, gairebé tocant a les antigues muralles foren, a l'edat mitjana, la *boveria* o prats per a pastura de bous; el de la *Bòria* amb llur pleta, pertanyia al burg o raval al voltant del monestir de Sant Pere de les Puel-

TARRACO

Les ciutats que, com Tarragona, havien aprofitat els vells murs de la població indígena és evident que s'hi subjectaven. L'antiga capital que dóna nom a una gran part de la Hispània estava situada sobre un turó, la vessant del qual baixa en pendent suau de NE. a SO. fins a morir a les ones del mar. Els Scipions aprofitaren les fortificacions antigues i emmotllaren l'estructura de la nova ciutat a la més antiga que trobàren; d'aquesta manera el seu pla és irregular (fig. 15), i el seu mur segueix les ondulacions de la roca i facilita la defensa sense exigir gran alçada. El perímetre obeeix a l'antiga estratègia; els murs són gairebé rectes, el polígon presenta angles obtusos molt resistents. Les torres, contra èl precepte de Vitrubi i de Filo de Bizanci, eren rectangulars. (1).

Aquesta part alta, d'ascendència ibèrica, vingué a ésser una mena d'Acròpolis en la qual s'aixecaven els principals edificis dedicats als déus i els que eren destinats als serveis públics. La ciutat s'extenia després fins al mar ocupant unes trenta cinc hectàrees, quantitat considerable. Timgad no tenia gaire més de dotze hectàrees.

Un rectangle situat sota les graonades de l'actual catedral, que ha conservat la major regularitat, travessat avui pel carrer Major, és molt possible que fos ocupat pel fòrum. Un dels costats llargs del rectangle, donava a la muralla. En el costat situat al sur, en un corn de la muralla, hi havia l'edifici que coneixem avui per

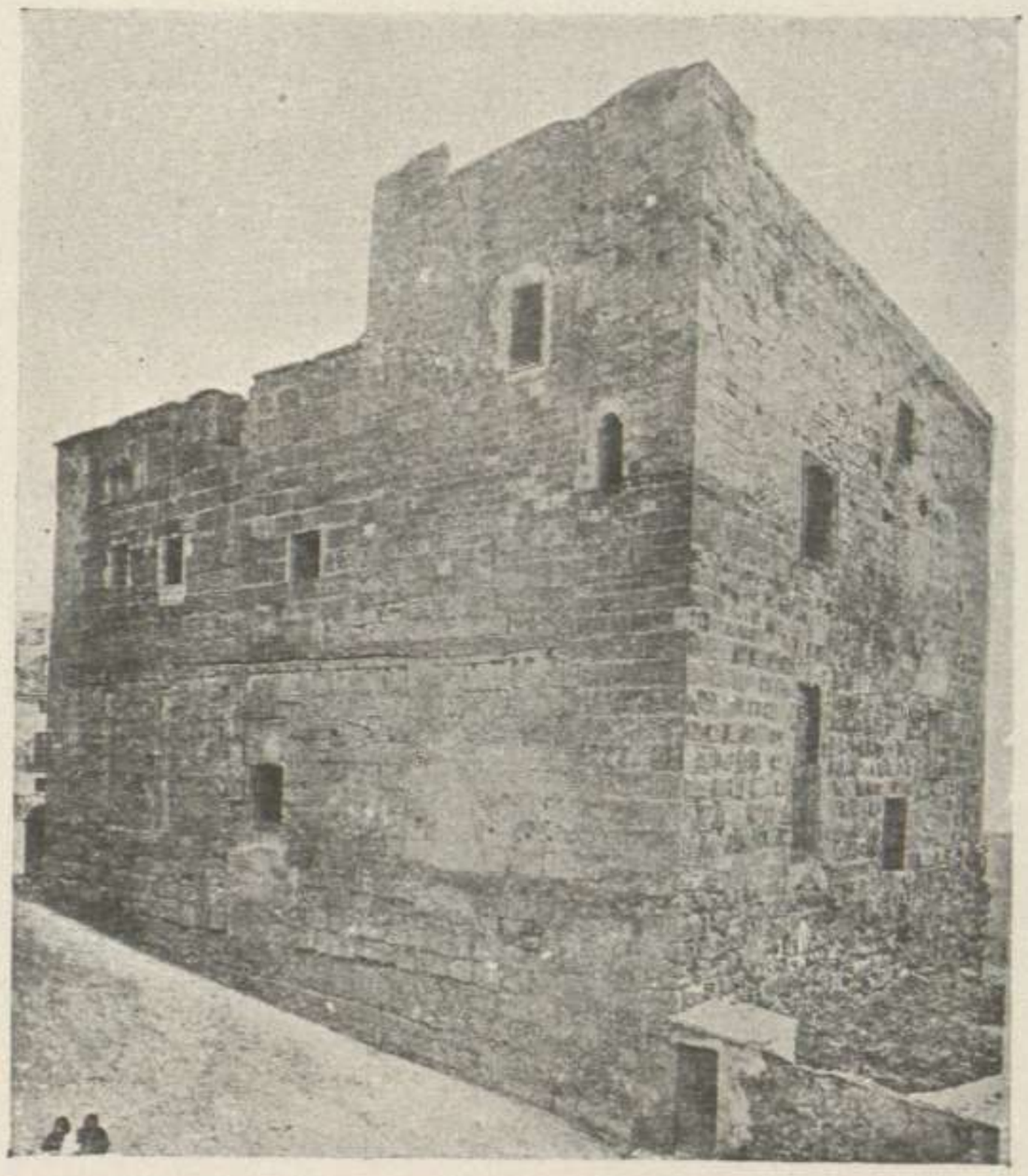

Fig. 51. — Tarragona : Castell de Pilat
(Martinez)

les. El de la *Boqueria*, al raval de Santa Maria del Pi o *burgo de ipso pinu*. Vegeu FITA, Fidel, *Antiguas murallas de Barcelona,* «Revista Histórica Latina», III, Barcelona, 1876, pàgs. 1-13 i següents.

(1) SERRALLACH, L., *Monumentos romanos de Tarragona*, Barcelona, 1886, pàgines 15 i següents.

Pretori o Palau d'August, exornat amb pilastres que sostenen l'entaulament de la façana (figs. 50 i 51). A la cara NO. hi ha diverses restes d'edificis arrenglerats, entre ells una arcada d'entrada al clos de la plaça. Al costat SE. es conserven restes de columnes corínties que sostenen un entaulament, part d'un pòrtic immediat al Pretori d'August. A l'altre costat més gran hi havia, igual que avui, la graonada que porta al pla superior, lloc dels temples. Una inscripció ens recorda el fòrum de Tarragona on s'erigí un epígraf a honor de *Lucius Valerius Tempestivus* (1).

El carrer Major venia probablement en línia recta amb el temple de Júpiter situat al lloc de l'actual catedral; al centre de la plaça superior, situada a la part alta de l'Acròpolis, com si fos el Capitol·li de Tarraco. En un dels costats s'aixecà el grandiós temple d'August. Sota el mur i recolzat al peu del palau d'August, es veia el circ; més lluny cap a l'O., prop també del mar, el teatre, les termes, el fòrum de la ciutat nova destinat a mercat, el temple de Minerva; al E. l'amfiteatre. La ciutat s'havia estès cap a la plana fora els murs de l'Acròpolis primitiva, en una gran extensió entre el mar, el riu Francolí i la Via Augustea, la carretera que, des de Barcelona, anava a Sagunt. (2).

De la topografia d'aquesta part de la ciutat únicament ens és coneguda la situació dels edificis que ja hem esmentat. Fou en un raval on s'establí en el segle IV-V la basílica cristiana igual que a Djemila i Timgad a l'Africa, al mig del barri cristià, edificat a part de la ciutat pagana. Un moll de pedra limitava el port de Tarraco. La Via Augustea era plena de monuments sepulcrals, les restes dels quals, aprofitades, es troben a la necròpolis cristiana. Un aqüeducte portava a la ciutat l'aigua del riu Gaià des de 32 quilòmetres lluny.

SAGUNT

Sagunt ibèrica i cartaginesa era una fortalesa que encimbellava un turó isolat, espadat per tots costats, fent difícil el seu accés; des de baix havia de semblar una fortalesa inexpugnable.

La ciutat antiga també imposà la seva disposició (fig. 27). A la part més alta hi havia les restes de la primitiva vila ibèrica, seguia en un pla més baix la vila cartaginesa i més avall encara dins la vella fortalesa, hi havia un engrandiment romà amb el fòrum (fig. 52) en un dels costats del qual hi ha una gran cisterna que sembla el subassament

(1) *C. I. L.*, II, n.° 4275-4278. Vegeu el capítol IX del present llibre.
(2) NAVASCUÉS, Joaquín María de, *Tarragona*. Barcelona, 1929.

d'una *stoa* i a l'altre costat, les restes d'un temple perípter; després la ciutat, s'extenia cap a la plana (1).

A la vessant de la muntanya es veia el teatre, i vora el riu, el circ; un pont de la via romana comunicava les dues riberes i la via seguia vorejant el turó, per la banda del pla dominada per les fortificacions.

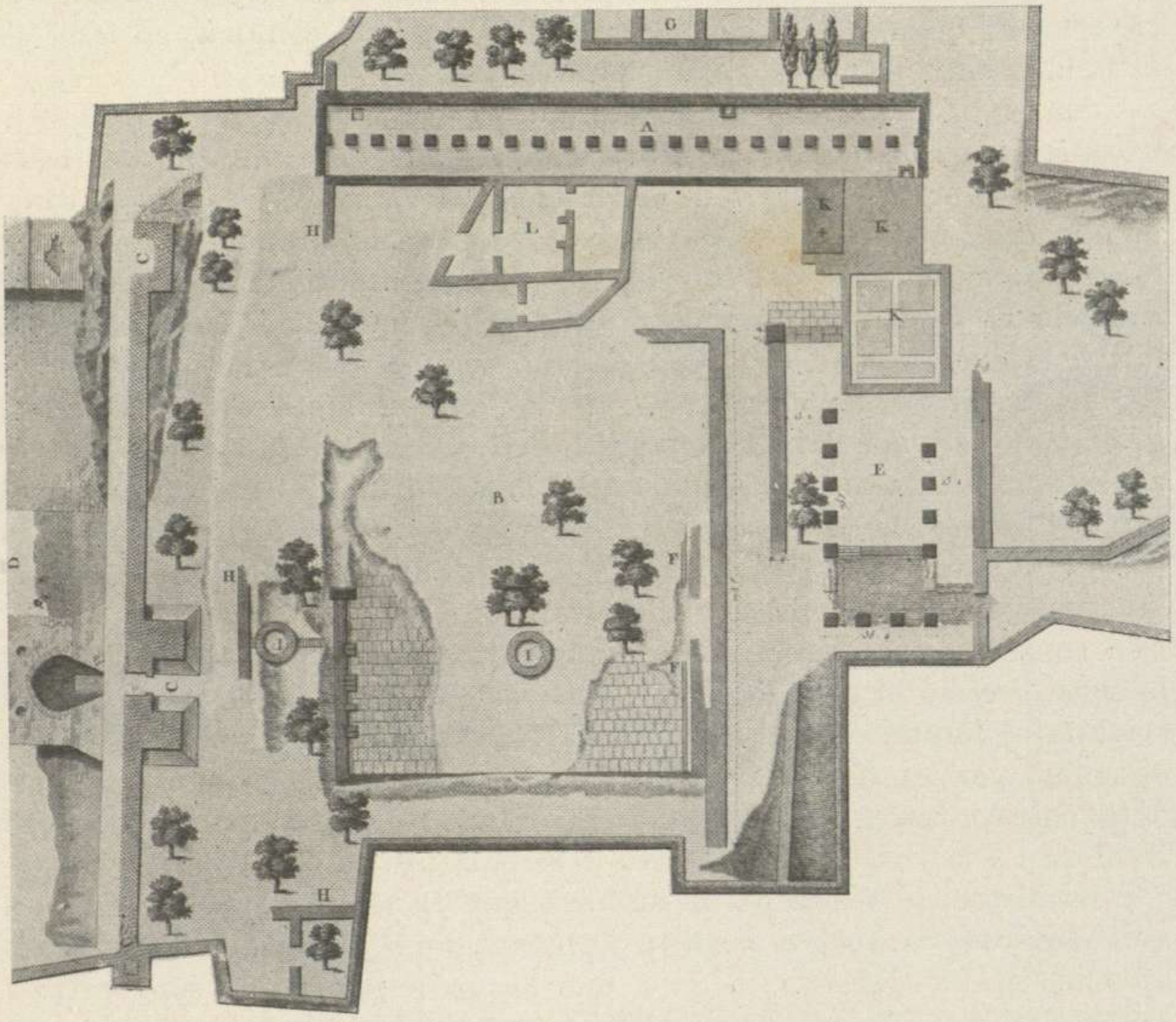

Fig. 52. — Sagunt : Plaça d'Armes o de l'Eco. A, dipòsit; E, temple; F, rigoles indici de pòrtic *(Laborde)*

EMPÚRIES

Tanmateix l'ideal de la ciutat era la ciutat quadrangular, com un *agger* militar i així les traçaven en el pla, com en la colònia romana d'Empúries (fig. 28).

El pla de la ciutat d'Empúries en el seu període romà, és el que hem trobat a les excavacions. Hi ha per a determinar-lo una característica:

(1) González Simancas, *Sagunto*. Barcelona, 1929.

la presència de la ceràmica campaniana (segles III a I de J. C.) i de la sigil·lata roja, la qual perdura amb l'Imperi.

La ciutat presenta quatre barris ben definits: el primitiu barri grec a la vella Paleòpolis; la Neàpolis, servant encara en part també el seu vell caràcter grec i la colònia romana fundada en la part plana i alta del nord i engrandida més tard, i després els barris intermitjos murats posteriorment, quan s'uniren els dos recintes, el grec i el romà, en fondre's la doble ciutat en un sol municipi.

En el barri grec de la Neàpolis, es conservava la vella estructura urbanística que ja havem descrit (1). Una part dels murs havien estat destruïts. Per les armes que s'han trobat amagades (2) i per l'alçada que ha quedat de les muralles, se'n desprèn un desarmament dels grecs fet pel romans, els quals començaren essent llurs aliats. Aquesta presumpció és confirmada per les construccions que es sobreposen a les fortificacions.

La distribució de la ciutat és clara; a l'angle Sud-oest de la Neàpolis, la part més elevada damunt el mar, hi havia els temples, a part, dels més antics que s'aixecaven a l'Illa de la Paleòpolis. Més avall del portal cap a l'Est, on hi havia construït el temple amb peribol dedicat a un culte alexandrí i situat fora de la muralla inútil i prop del mar que el limitava pel costat de Llevant, hi havia una plaça en trapeci de la qual se'n conserva una vorera. Del seu centre partia el carrer Major, per la seva direcció el *cardo maximus* dels romans, que travessant la ciutat conduïa al fòrum. Pel costat del mar, cap a l'Est, la ciutat ha estat destruïda per les ones; cap al Nord hi havia el port i el mar que aleshores entrava terres endins, voltava la ciutat grega i la romana pel costat Nord-est i a la vegada la defensava dels indígenes que no eren navegants.

La disposició viària era la mateixa que en el temps grec, amb els seus carrerons on totjust passava un carro, amb les seves travessies on solament podia transitar la gent que anava a peu i els seus carrers sense sortida. L'àgora grega s'havia engrandit; la gran plaça-mercat fou a Empúries una obra construïda segons els mètodes característics del període hel·lenístic; ho prova la forma del seu conjunt, la situació dels edificis que la volten i la seva disposició. Està situada no gaire lluny del portal, tal com prescriu Vitruvi per a les ciutats marítimes. La seva forma rectangular allargassada, era la pròpia del segle II abans

(1) Capítol I, pàgs. 21-29.

(2) La catapulta amb projectils i centenars de *glandes* trobats en la dependència del temple que hem anomenat de Serapi i les espases descobertes en una casa.

de J. C. per tot on la disposició del terreny ho permetia. Per influència jònica s'havia substituït la plaça irregular per la rectangular. L'àgora de Priena n'és potser l'exemple més sumptuós; aquesta forma es repeteix a Magnèsia del Meandre. La primera tendeix a una forma menys allargada tal com, probablement conservant velles tradicions de la Grècia jónica, prescrigué Vitruvi.

L'arquitecte d'August diu que «els fòrums entre el grecs són quadrats, voltats de dobles i amples pòrtics. Però, per als fòrums moderns, l'amplada ha d'ésser determinada de tal guisa que de la llargada, dividida en tres parts, n'hi han d'ésser dedicades dues». L'àgora de Priena, comprenent-hi l'amplada del carrer de la Porta de l'Oest, s'acosta a aquesta regla (1). Aquesta proporció es troba també molt semblant a Timgad, no pas en l'àrea lliure de la plaça, que gairebé és quadrada, sino en l'àrea ocupada junt amb els edificis que hi donen (2). La forma allargada es troba encara al fòrum de Pompeia l'amplada del qual és aproximadament la cinquena part de la llargada (157 × 33).

El fòrum d'Empúries tingué d'amplada uns 21,60 i de llargada més de 58 metres. A l'O. hi ha tres edificis rectangulars juxtaposats, precedits

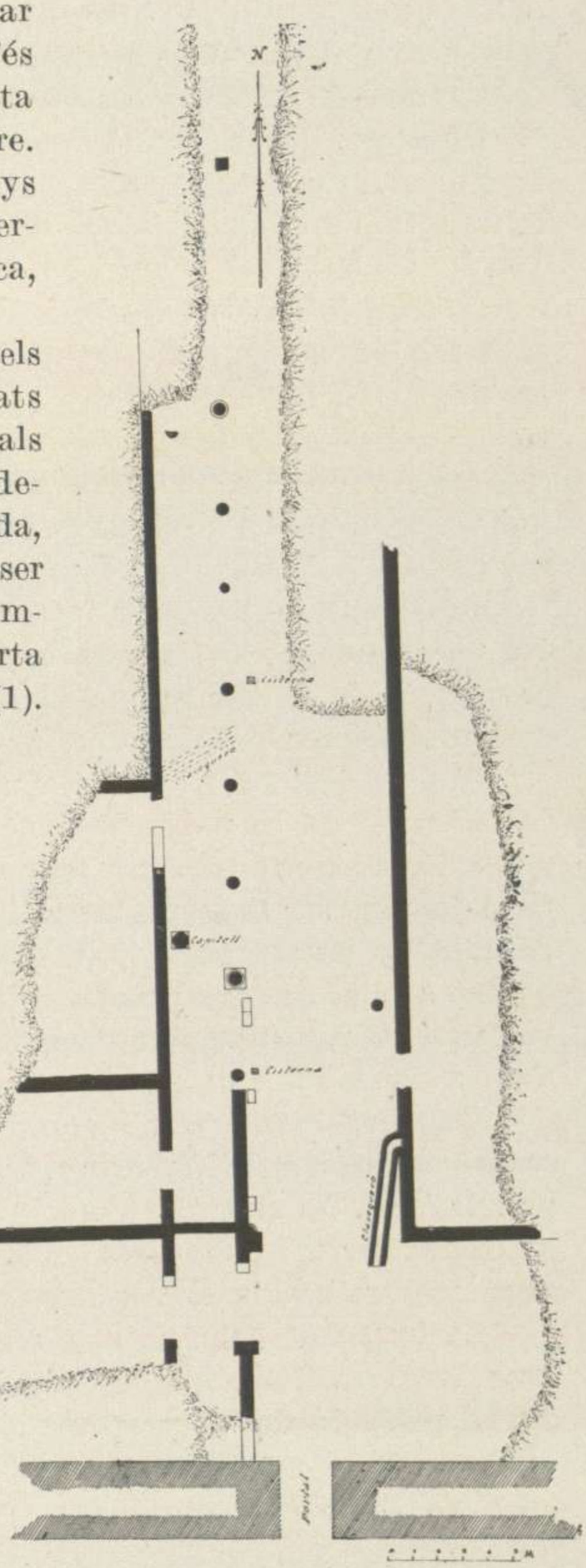

Fig. 53. — Pla del *cardo maximus* d'Empúries

(1) Les dimensions són: 75,63 × 55,59 m. Segons Vitruvi havien d'ésser 75,65 × 50,42.

(2) Boeswillwald, E., Cagnat, R., Ballu, A., *Timgad. Une cité africaine sous l'Empire romain.* Paris, 1905, pàg. 16 i següents.

de pòrtics que corresponen a les tres cúries del fòrum romà i als tres edificis de Pompeia destinats també al consell municipal i oficines públiques d'administració de la ciutat. Enfront d'elles es veu un gran pedestal damunt de grades i dos més, semblants però petits i un pou públic. Es sabut que l'àgora era el lloc on s'aixecaven nombroses estàtues que a Empúries no han estat trobades. Al costat S. hi havia un pòrtic senzill. Al costat nord hi havia la *stoa*, el mercat grec que descriurem en el lloc corresponent. El carrer que del cantó NO. del fòrum donava al port, segurament conservava el seu vell caràcter de barri marítim. Havien millorat les clavegueres i creat els serveis de cisternes públiques que es troben en l'àrea dels temples i a la *stoa*, a fi d'aprofitar l'aigua de les teulades i terrats dels edificis públics.

La colònia romana formava un gran rectangle de la qual en coneixem únicament el perímetre i els dos portals, el del costat del migjorn i el del costat nord. Els enllaçava una via de N. a S. el *cardo maximus*, porticada en una de les seves façanes i empedrada (figs. 48 i 53). Una altra via perpendicular la travessava pel centre: el *decumanus*. Prop de l'encreuament és de creure que hi havia el fòrum. La colònia romana destruí probablement el barri indígena del qual parlen els textes.

Tenim així en la història urbana de la ciutat d'Empúries quatre períodes: el de la població concentrada en una illa: la Paleòpolis; la població establerta en terra ferma i murada de grans pedres: la Neàpolis. Cató fa destruir totes les muralles i les noves construccions s'edificaren damunt de les antigues valls, mentre damunt el lloc de la vila ibèrica, o junt a ella, es construïa la colònia romana. En un quart període, el vell perímetre rectangular s'engrandeix cap al N. i el barri romà superior s'uneix per mitjà d'un mur, amb el barri grec proper al mar.

Estrabó, Livi i Plini, conegueren aquesta darrera disposició, que cregueren antiga, i li aplicaren les precaucions de defensa que havien de prendre's en les ciutats colonials gregues situades davant de les viles indígenes, fortes i bel·licoses. L'evolució successiva de la ciutat es troba clarament reflexada en els textes.

La forma de l'Empúries romana és la del pla (fig. 28), de forma irregular, grandiosa, que devia sobreexir els dies de mercat al qual acudia la població de les properes ciutats indígenes.

Fig. 54. – Barcelona : Portal de la Plaça Nova

II

FORTIFICACIONS

UNA part principal de cada ciutat era la fortificació; sobretot en els temps de la conquesta romana fins a la pau d'August i després, des de les incursions dels bàrbars en el segle III.

LES TORRES

La fortificació romana més elemental fou la torre aïllada, de tradició ibèrica; representava la defensa dels petits veïnats i dels casals isolats, que rebien el nom de *turris* i *castellum*, tal com avui a Barcelona les cases de camp s'anomenen torres i a

Fig. 55. — Llinàs : Torre romana «La torrassa del Moro»

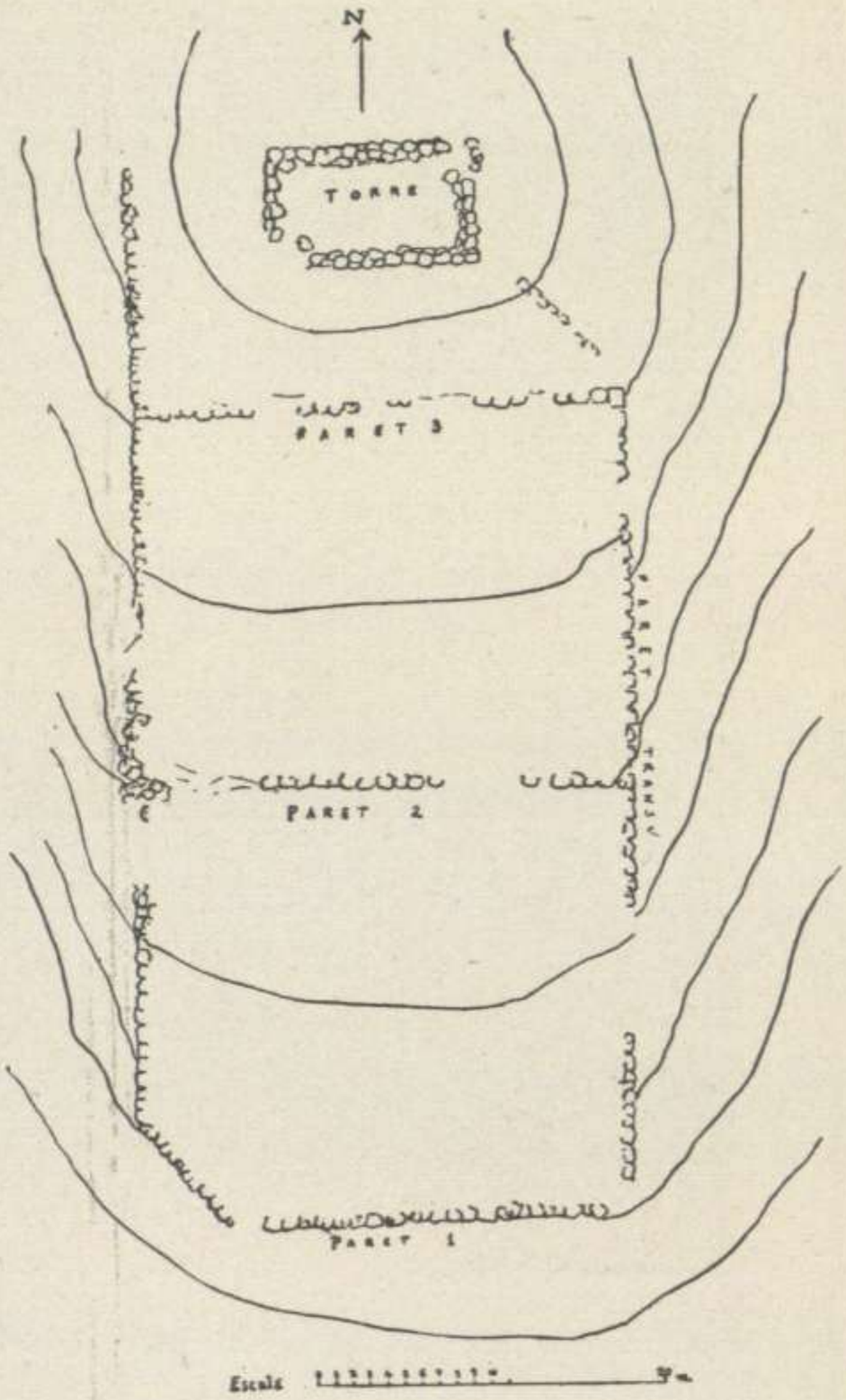

Fig. 57. — Sant Pol de Mar
Esboç del pla de la fortificació romana

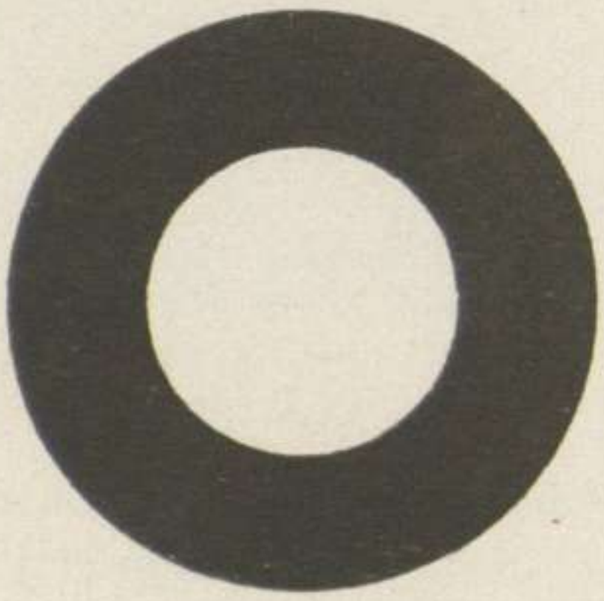

Fig. 56. — Llinàs : «La torrassa del Moro»
Planta
Escala 1:200 *(Pellicer)*

Osca *castellos*, com a sinònims de *vicus*. Les torres eren el primer element de dominació (1); servien de talaia i es comunicaven entre sí per mitjà de senyals; Livi s'hi refereix (2), les cita Plini en parlar de la construcció de tàpia (3) i el *Bellum Hispaniense* d'autor inconegut,

(1) TÀCIT, *Agricola*, XIV, 3. XVI.
(2) *Història Romana*, llib. XXII, XIX; llib. XL, XLVII.
(3) *Història Natural*, llib. XXXV, LXVII.

quan parla de la guerra entre Cèsar i Pompeu esmenta les torres de guaita. Fou una torre d'aquesta mena, feta de grans carreus de pedra, fins a una certa alçada, de tàpia en la part superior, la Torrassa del Moro situada dalt la serra que separa el Vallès de la Costa de Llevant, al terme de Llinàs (figures 55 i 56). Des d'allí es feien visibles quatre viles indígenes avui conegudes: eren Burriac, Cellecs, El Far i Castell Ruf (1), a més, dominava una gran part del Vallès i el coll més baix que el fa comunicar amb la Maresma. Es de pla circular; la part de pedra té 8 metres d'alçada i els seus murs 2 metres de gruix. Un mur exterior la rodejava i li donava un més gran valor de defensa.

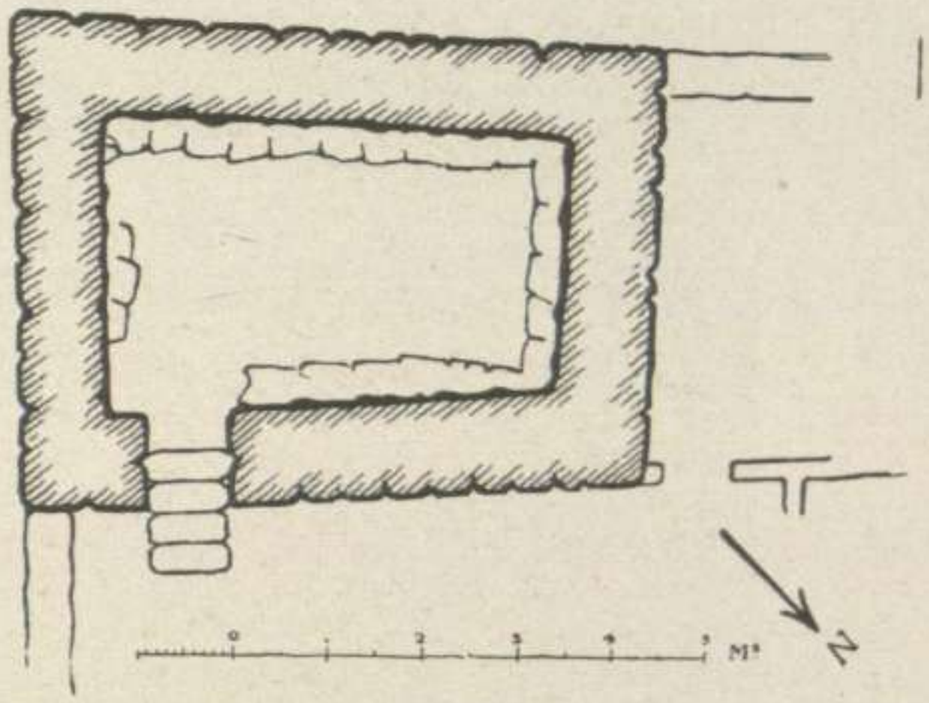

Fig. 58. — Serós : Pla de «La Torre dels Moros»
Escala 1:200

Prop de Sant Pol de Mar (figura 57), ha estat trobat el basament d'una torre rectangular de 9 × 12 metres, els murs de la qual tenen un gruix de 1 a 2 metres. El sòl de la part interior s'aixeca damunt de l'exterior cap a uns 2 metres. Orientats com la torre de N. a S., hi han tres reductes plans situats a diferents nivells que tenen per centre la torre. Hom pensa en un petit campament que dominava un antic camí paral·lel a la costa, que seguia per la muntanya (2). La Torre

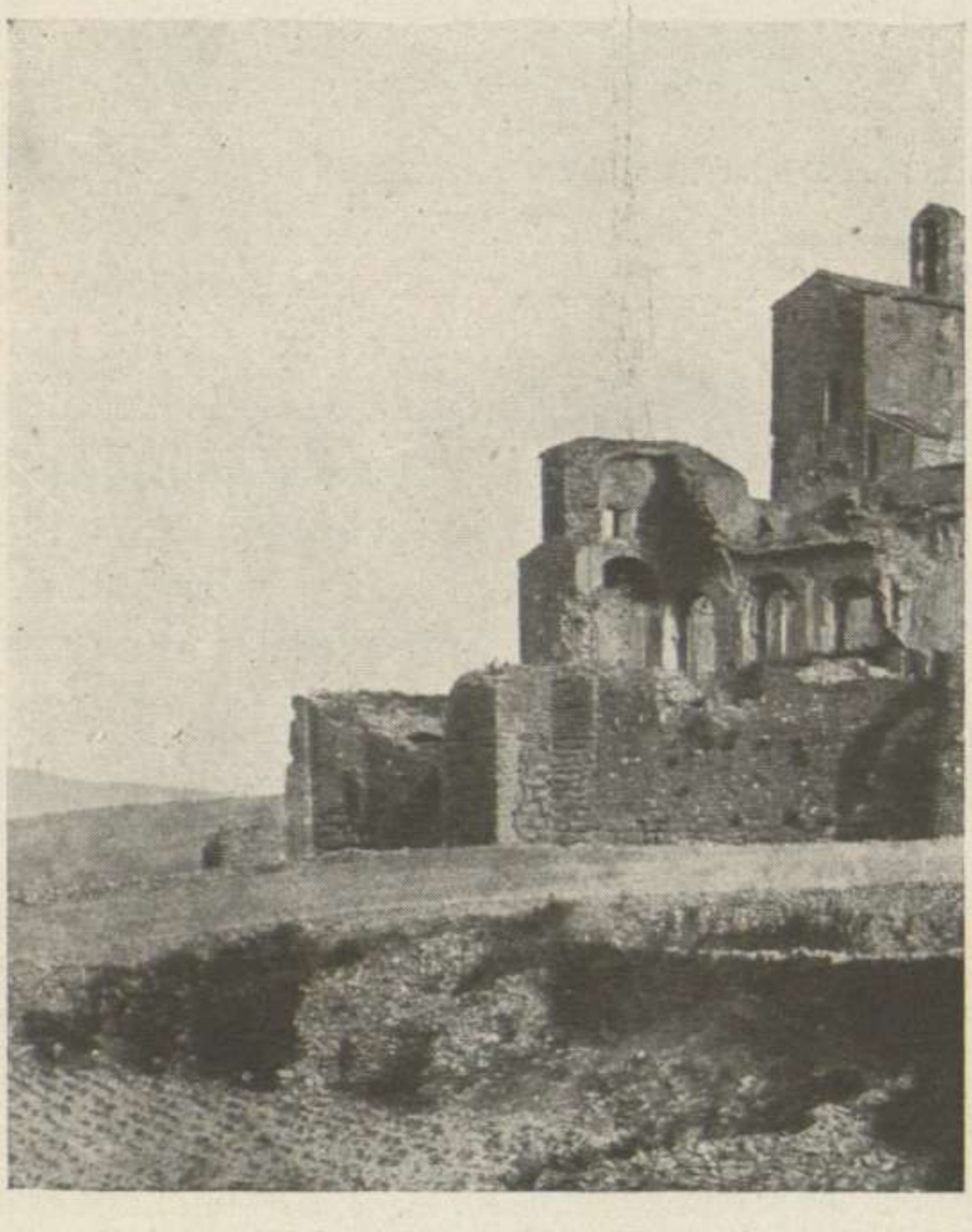

Fig. 59. — Ager : Muralles romanes

(1) Serra i Ràfols, *Forma Conventus Tarraconensis.* I. Baetulo-Blanda, pàgines 42, 51, 67 i 69.

(2) Serra i Ràfols, *Forma Conventus Tarraconensis.* I. Baetulo Blanda, pàg. 70.

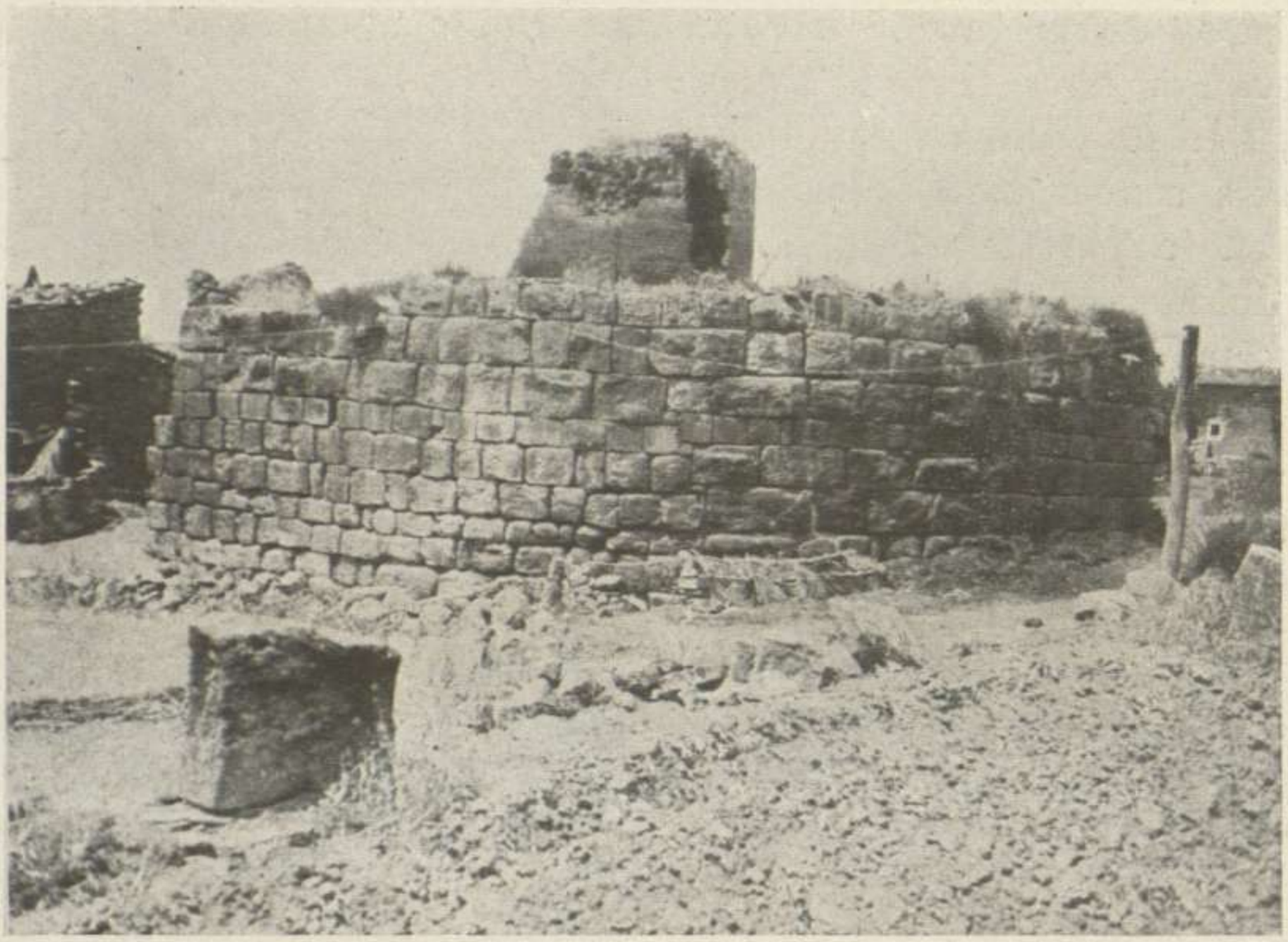

Fig. 60. — Castellnou d'Ossor : La Torre

dels Moros, de Serós, està situada a 3 quilòmetres del poble de Serós, no gaire lluny de la confluència del Segre amb el Cinca (fig. 58). El seu objecte era el de vigilar l'entrada de la vall del primer riu. Es una construcció de grans pedres, moltes de les quals amiden un metre de llarg, de les quals es conserven actualment vuit filades. El nivell interior és de 2 metres damunt l'exterior (1).

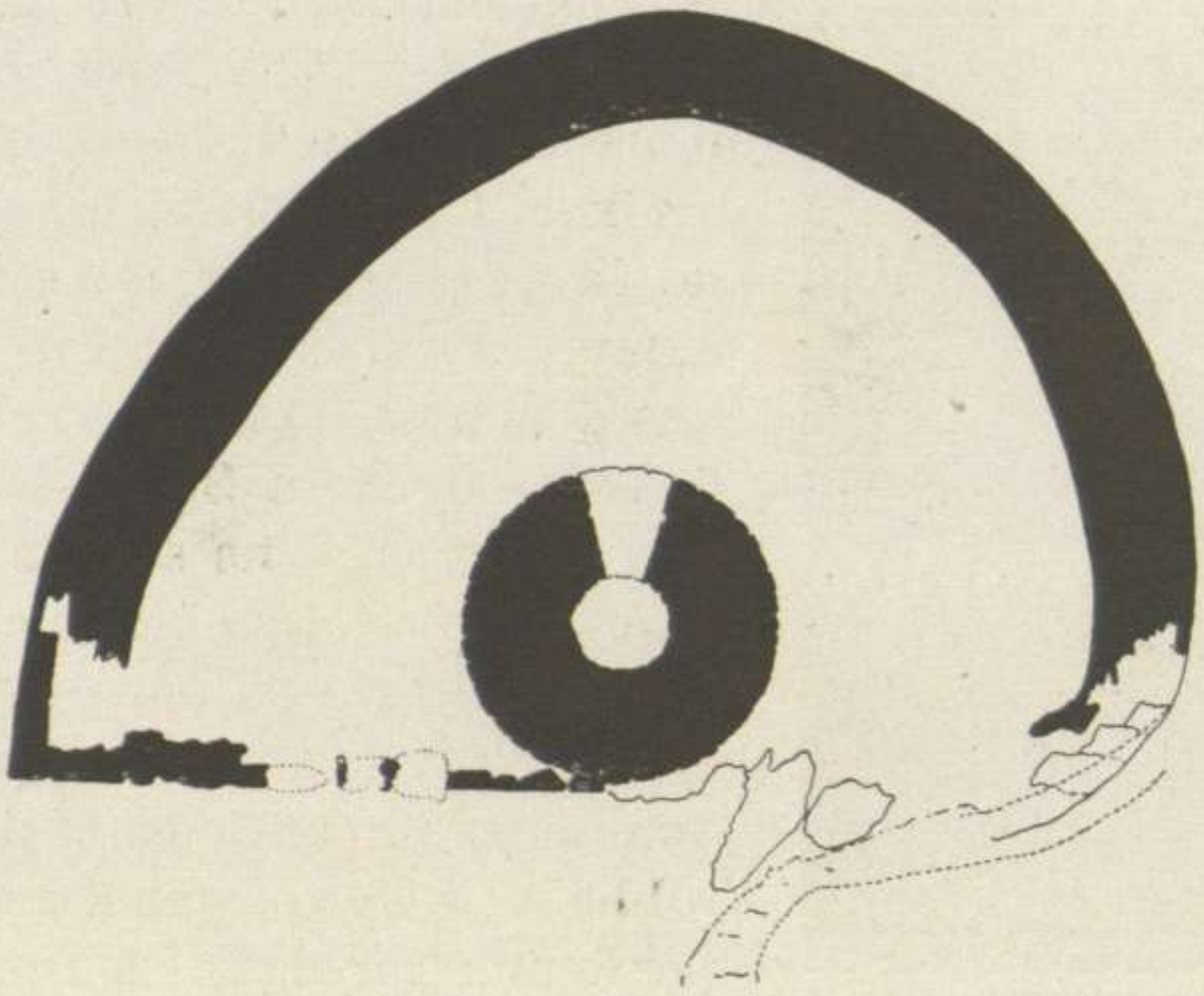

Fig. 61. — Castellnou d'Ossor : La Torre. Planta
Escala 1:400

A Castellnou de Meca o de Llord entre Agramunt i Ossor s'ha

(1) Anuari de l'I. E. C. 1927-1931, pàg. 75.

Fig. 62. — Castellnou d'Ossor : La Torre

descobert una interessantísima fortificació romana situada prop del riu Ció (1). Servia indubtablement per vigilar la població indígena de la conca d'aquest riu, les aigües del qual afluеixen al riu Segre. En el país hi ha rastre de poblats indígenes.

Consisteix la fortificació de Castellnou en una torre rodejada d'un mur (figs. 60-63).

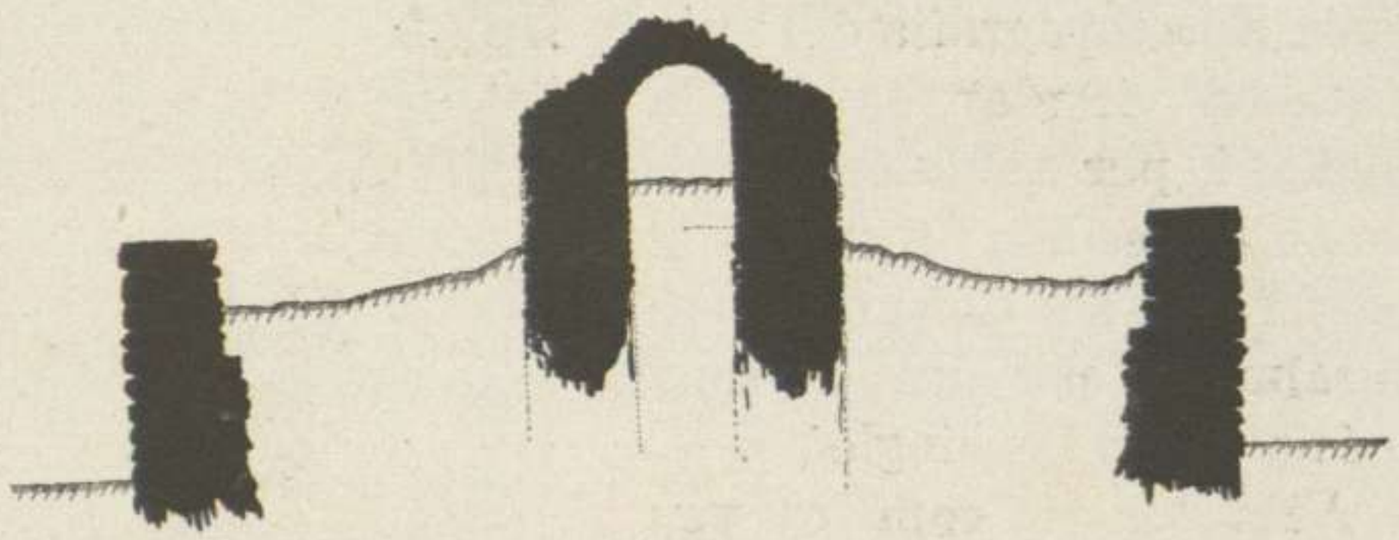

Fig. 63. — Castellnou d'Ossor : Secció de La Torre

Escala 1:400

La torre és circular, d'un diàmetre exterior de 8'30 ms. amb murs gruixudíssims de 2'87 ms. de gruix. Està revestida exterior i interiorment de carreus petits treballats de pedra sorrenca del país, allisats en llurs paraments. Té en la part interior una petita habitació cilín-

(1) Les ruïnes han estat assenyalades i fotografiades per el Sr. Josep Colomines del Servei d'Excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans.

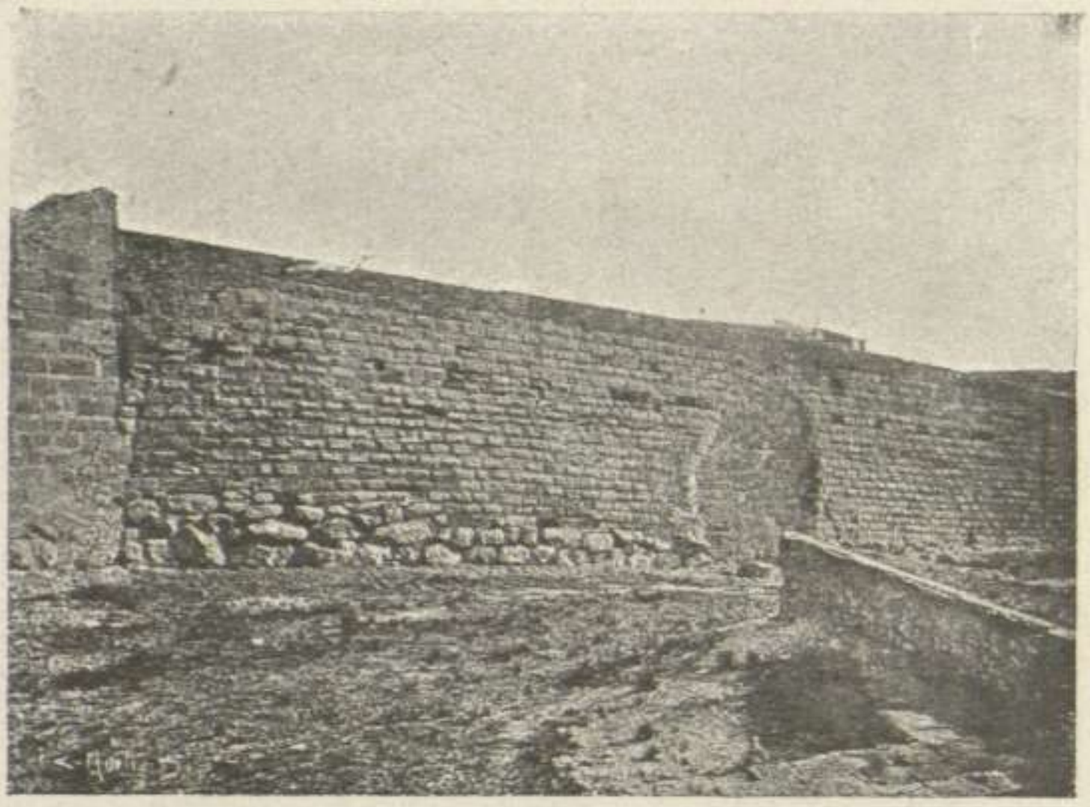

Fig. 64. — Tarragona : La muralla romana

drica coberta amb una cúpula. La part superior de la torre era de construcció més feble, tàpia possiblement, i ha estat destruïda.

La torre era voltada d'una muralla de 2'60 ms. de gruix que tenia aproximadament la forma de semicircumferència tancada per la seva corda. Té avui uns tres metres sobre el sòl, però és probable que hagués tingut una major altura construïda també d'obra més feble. Es construïda amb grans carreus perfectament treballats en una part dels quals es deixa, seguint la costum romana, la part central del parament sense treballar.

La forma de mig cercle que implica una part de la fortificació més dèbil, és deguda a la topografia del país. La part circular dava a la plana i per tant era fàcilment accesible, mentre la part recta era defensada naturalment per un terreny més o menys encinglerat.

Es tracta com es veu d'un terreny murallat on podia haver-hi les habitacions per una petita guarnició militar, amb una torre de guaita que al mateix temps era el darrer lloc de defensa en el cas d'ésser assaltat el recinte. La cavitat coberta amb volta de la torre podia ésser un magatzem de provisions per un cas de setge.

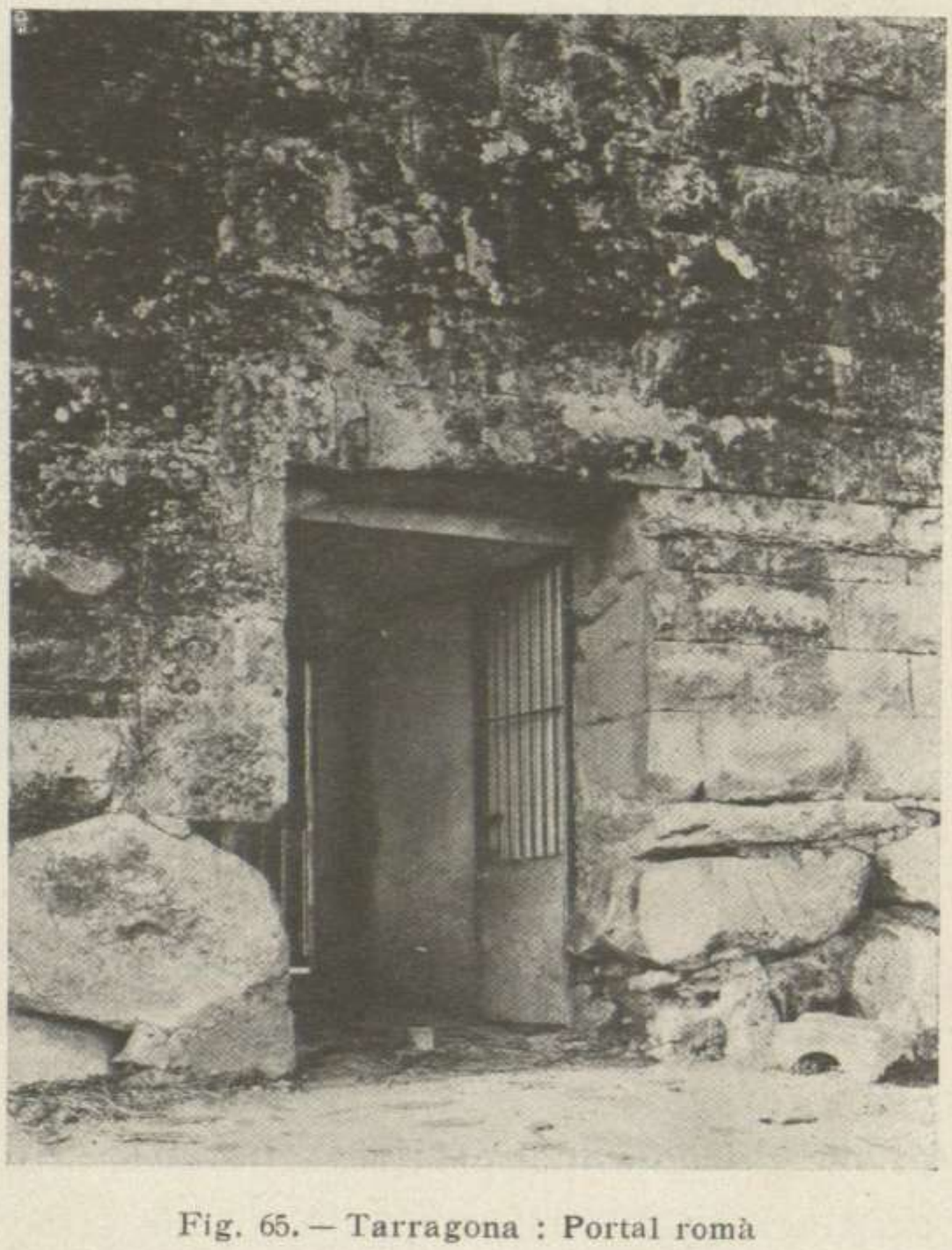

Fig. 65. — Tarragona : Portal romà

CASTRUM I CASTELLUM

El mot *castrum* i el seu diminutiu *castellum*, signifiquen una fortificació més important que la simple torre voltada de murs poc resistents; comunament formava aquesta fortificació una muralla reforçada de torres que tancava una petita extensió; a vegades en un dels seus corns hi havia una fortificació que podia servir per a una darrera defensa.

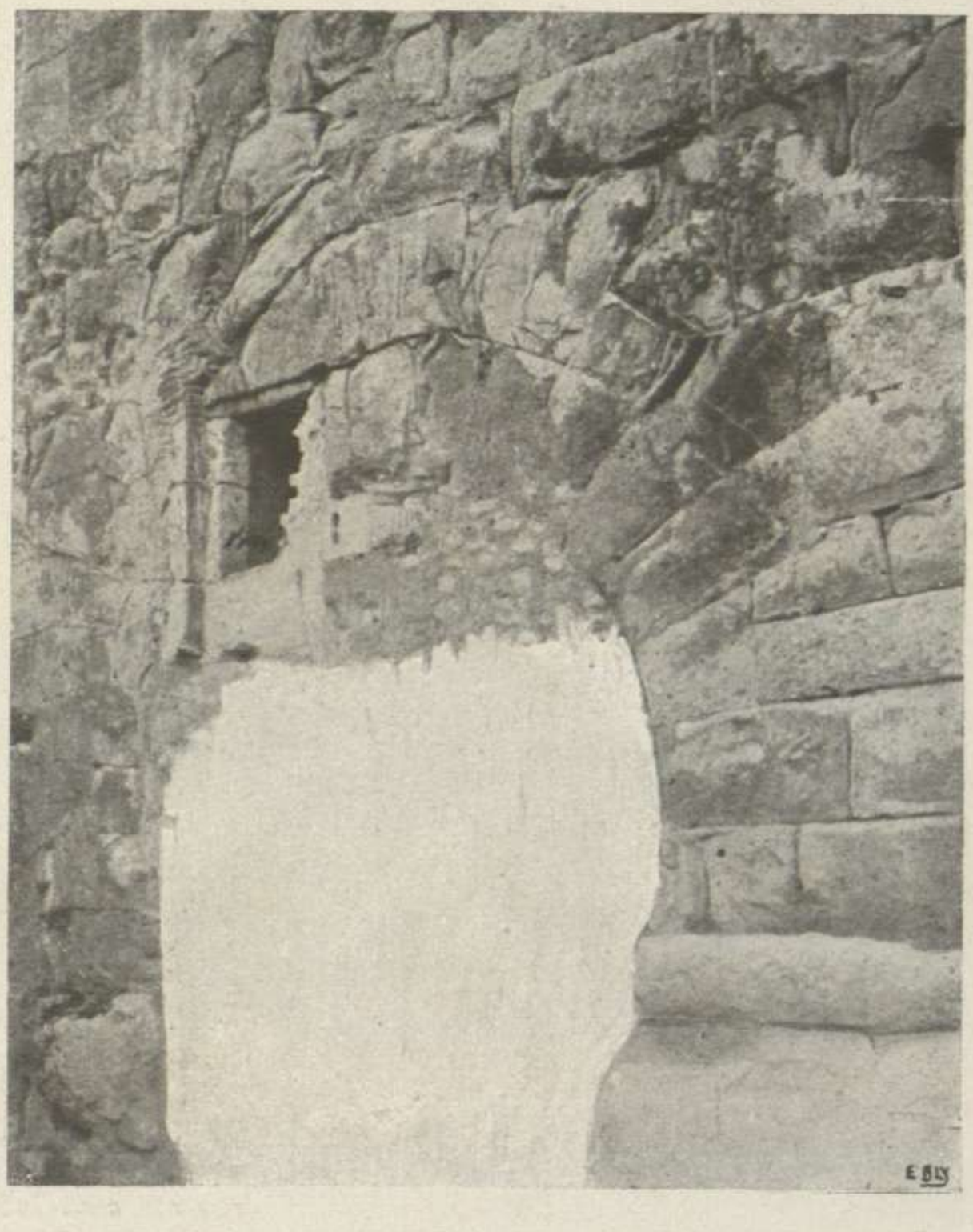

Fig. 66. — Tarragona : Portal roma

El *Castrum octavianum*, de Sant Cugat del Vallès, prop de Barcelona, és un exemple d'aquesta mena de fortificacions. Excavacions tot just acabades han posat de manifest una part del seu pla poligonal amb torres de tant en tant. Tal podria ésser la fortificació d'Ager (fig. 59).

LES MURALLES DE LES CIUTATS

Les muralles de les ciutats eren amples, per poder marxar-hi per sobre i sovint monumentals. A Tarraco, Scipió féu aixecar la muralla primitiva que, com hem dit, és possible que, en arribar-hi trobés en part destruïda (fig. 64); l'obra és de carreus alguns dels quals tenen per marques de picapedrers lletres ibèriques (fig. 45) (1), en la reconstrucció es renova un portal que té la llinda treballada (fig. 65), i se'n construí un altre amb un arc semicircular (figura 66). Junt a la muralla hi havia l'anomenat Palau d'August de pla rectangular i de grans dimensions, les parets del qual tenien 2 metres i mig de gruix. Aquest edifici ocupava una de les façanes del Fòrum.

(1) Vegeu capítol I, pàg. 37.

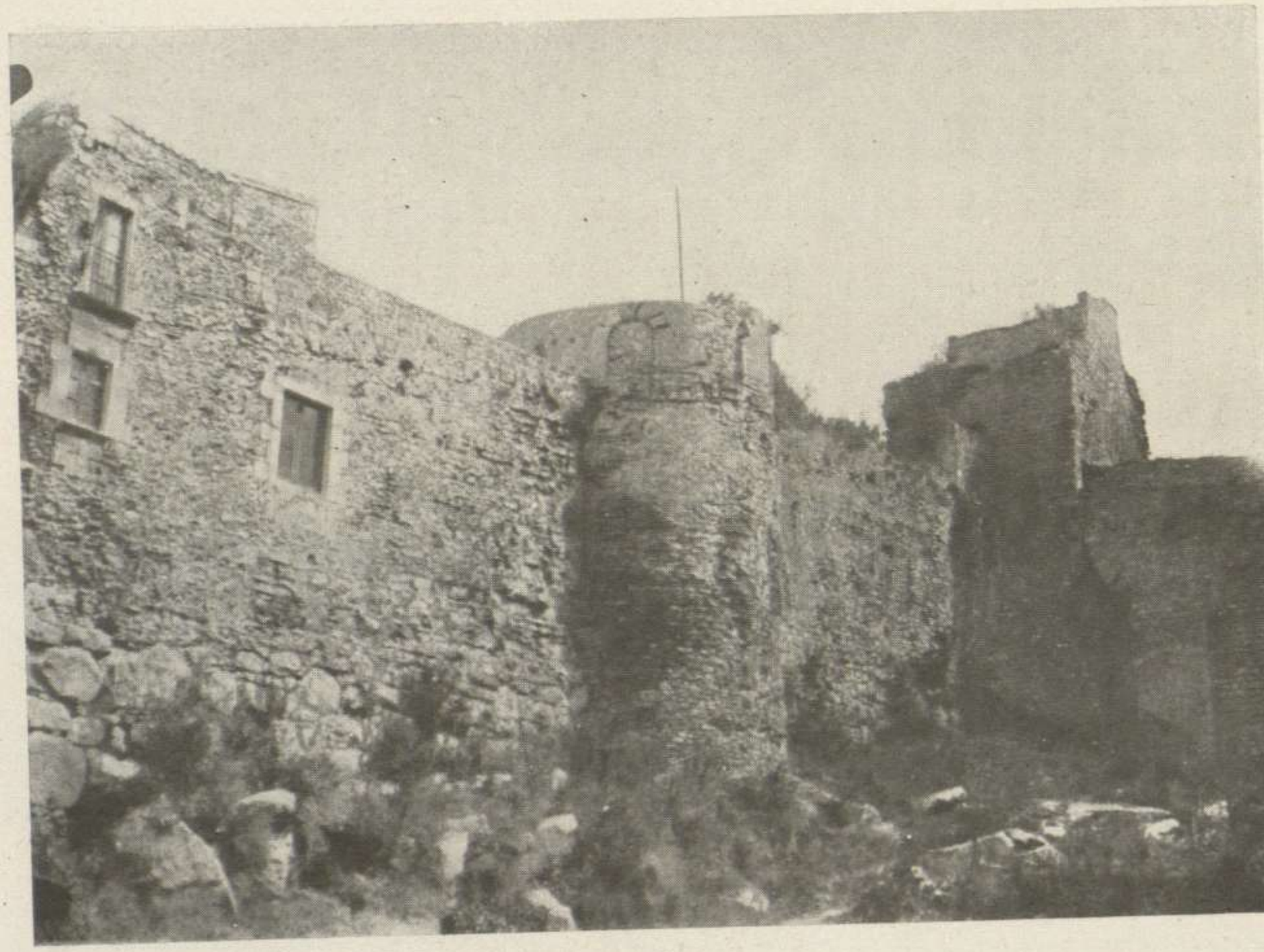

Fig. 67.—Girona : Muralla romana construïda sobre la indígena *(Serra-Ràfols)*

A Girona la fortificació romana construïda també damunt un mur primitiu està reforçada per torres coronades de finestres fetes en arcs semi-circulars amb claus de pedra barrejades amb maons (fig. 67), que recorden per la seva forma les torres de la Porta *Asinaria* de Roma construïdes per Aurelià, que s'eleven igual que aquelles damunt del nivell superior de la muralla. Una torre aïllada feia de guaita a la part alta de la ciutat (fig. 20).

A Empúries, Cèsar establí una colònia i aquesta construí una muralla feta de carreus (figs. 68-71) de la qual en coneixem el pla rectangular (fig. 28) i la situació dels dos portals a l'extrem de la via decumana. Ni els portals, ni la muralla, tenien torres de defensa, segons l'habitud més antiga dels romans. Més tard, probablement en el segle III, període dins el qual s'inicien les revoltes i invasions dels bàrbars, les muralles foren aixecades amb formigó (figs. 68 i 70).

La de Barcelona feta probablement en el segle III, destruint monu-

ments diversos, estava coronada per una mot-llura (figs. 72-74). Flan-quejaven la muralla torres quadrades i cir-culars en els llocs de més perill, especialment en els angles (fig. 49). Les portes eren abasta-ment defensades per tor-res circulars (Portal de la Plaça Nova), (figu-ra 54), o bé octogonals (Portal de la Plaça de l'Angel) (1). Tal era el precepte antic transmès per Vitrubi. Les torres tenien finestres a l'al-çada del mur, com les de Girona i s'aixecaven a gran alçada damunt d'ell (2) tal com ens ho ensenya Ausoni.

Fig. 68. — Empúries : Portal de la ciutat romana *(Gandia)*

Junt als murs hi havia la Ciutadella, la casa forta, emplaçament actual del Palau Episcopal de les ciutats anti-gues com a Barcelona, Tarragona, etc.; com si el bisbe hagués estat l'àrbi-tre del regiment de la ciutat en el moment que es desfeia l'Imperi. A fora, torres aïllades servien per a

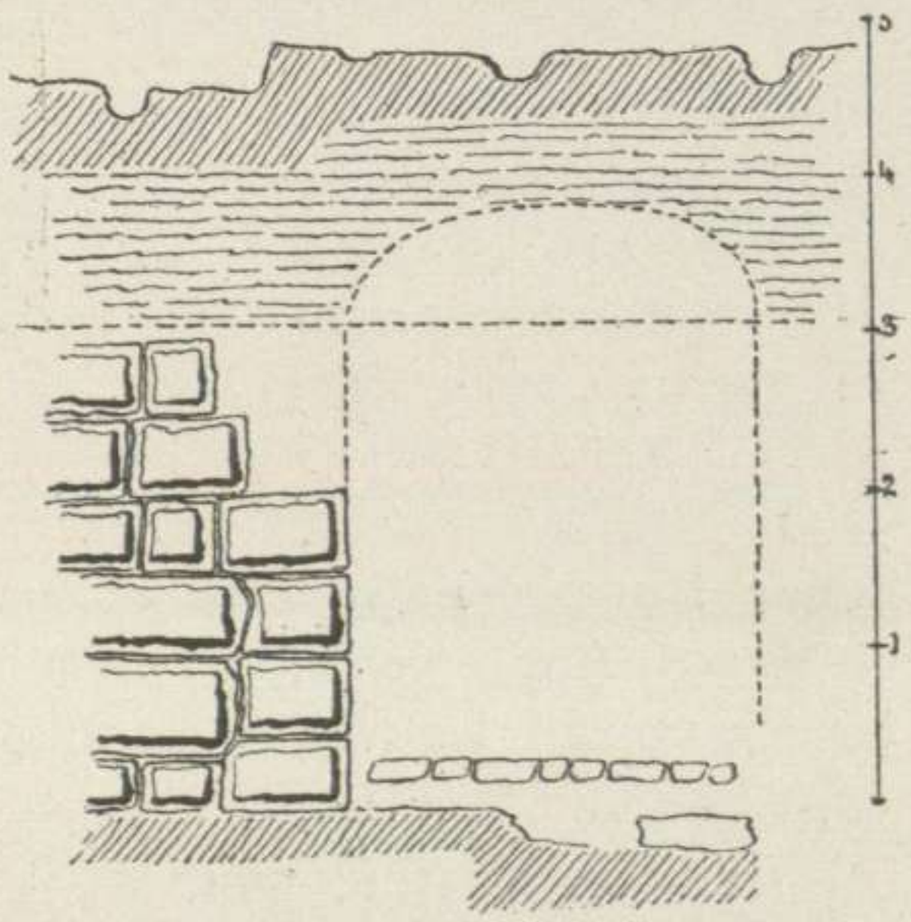

Fig. 69. — Empúries : Portal de la ciutat romana

(1) Pi y Arimón, *Barcelona antigua y moderna*, II, pàgs. 319 i següents.

(2) Les finestres han estat trobades en restaurar la Casa de l'Ardiaca, avui des-tinada a Arxiu històric de la Ciutat. Devem aquesta nova a la gentilesa del Sr. Agustí Duran i Sanpere, Director de l'Arxiu histò-ric de la Ciutat.

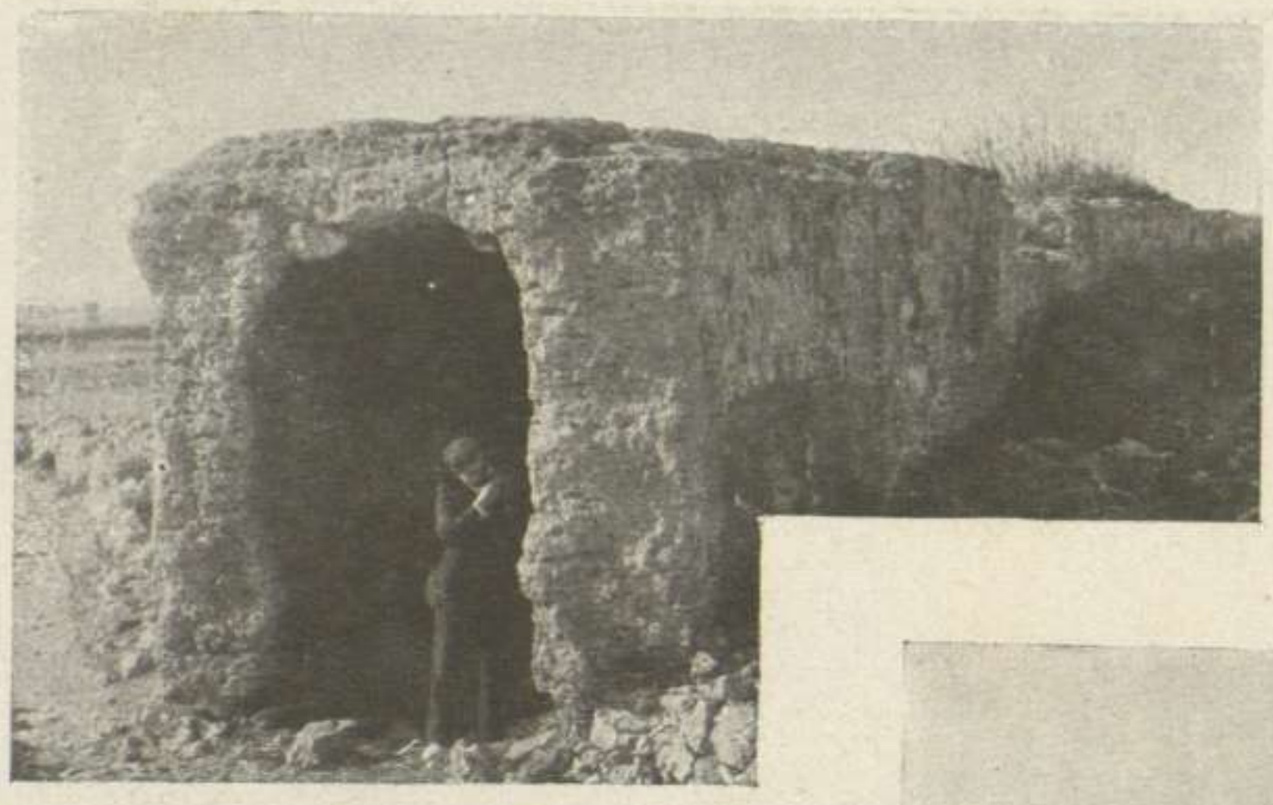

Fig. 70. — Empúries : Part superior de la muralla romana reconstruïda amb formigó

protegir la ciutat, igual com les torres i castells medievals.

LES MURALLES EN L'EPIGRAFIA

L'erecció de les muralles era una obra costosa, commemorada per l'epigrafia. A Alacant, *M. Tadius*, prefecte que va fer les torres, és commemorat amb un epígraf (1). Una làpida

-. TADIVS · M · F
RVF · PRAEF · TVR
FACIVN · COER

de Sagunt (2) commemora a *C. Lucilius*, el qual tingué al seu càrrec refer els murs i les torres. A Barcelona, una

-. FV*lvius* -. *f* · TITININ
C · LVCILI/S · L · F ·
II · VIR EX · D · D ·
TVRRIS · ET · MVR/OS
REFIC CO*er. i. q. p.*

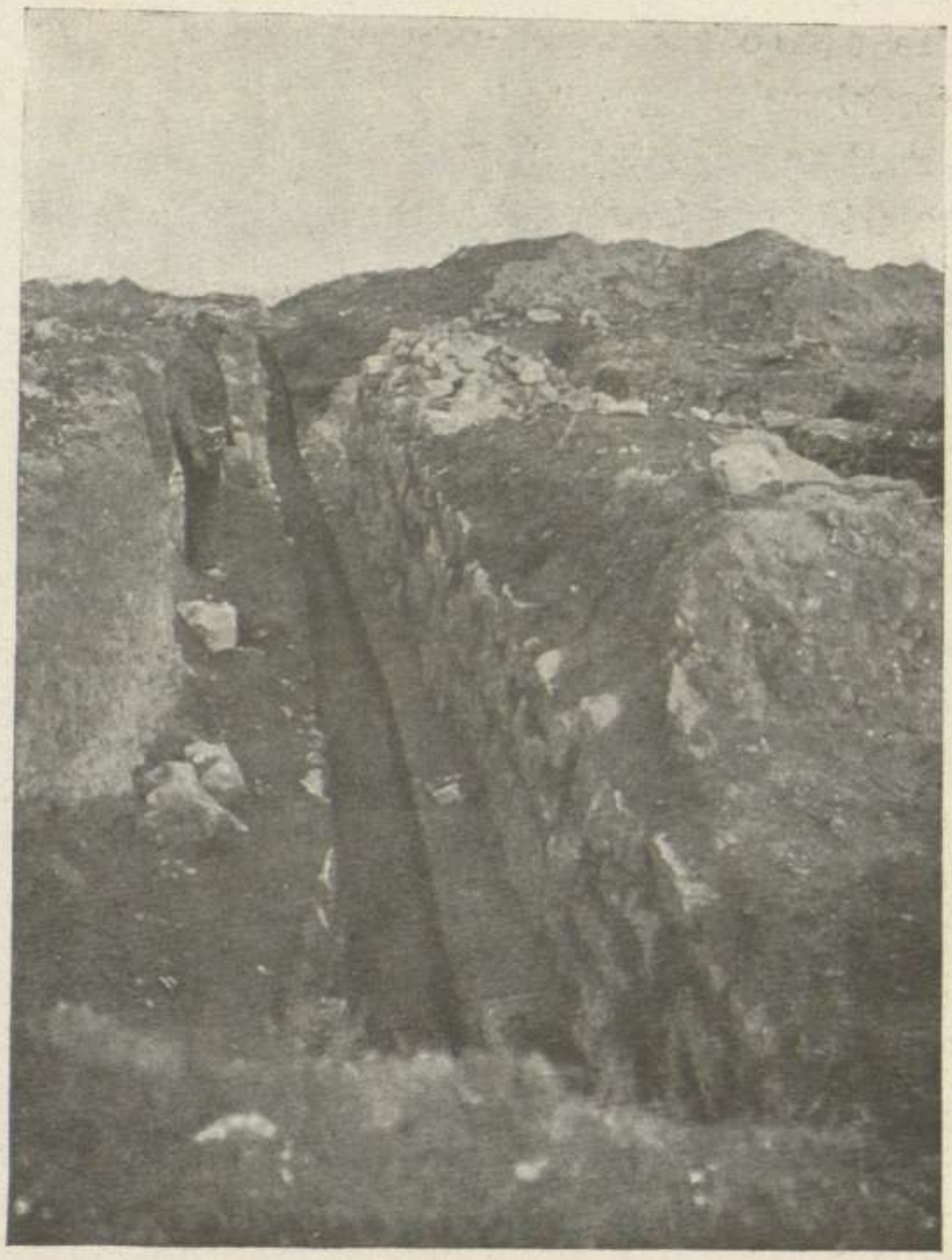

Fig. 71. — Empúries : Muralla en direcció d'E. a O. que divideix l'actual recinte romà *(Gandia)*

làpida trobada l'any 1903 al cementiri del S. O., que es conserva en el Museu Arqueològic, commemora a *C. Celius*, que prengué cura de fer els murs i les torres. La interpretació que d'aquesta làpida dóna el

(1) *C. I. L.*, II, n.° 3561.
(2) *C. I. L.*, II, Supp. n.° 6021. CHABRET, *Sagunto*, II, pàg. 158 i següents.

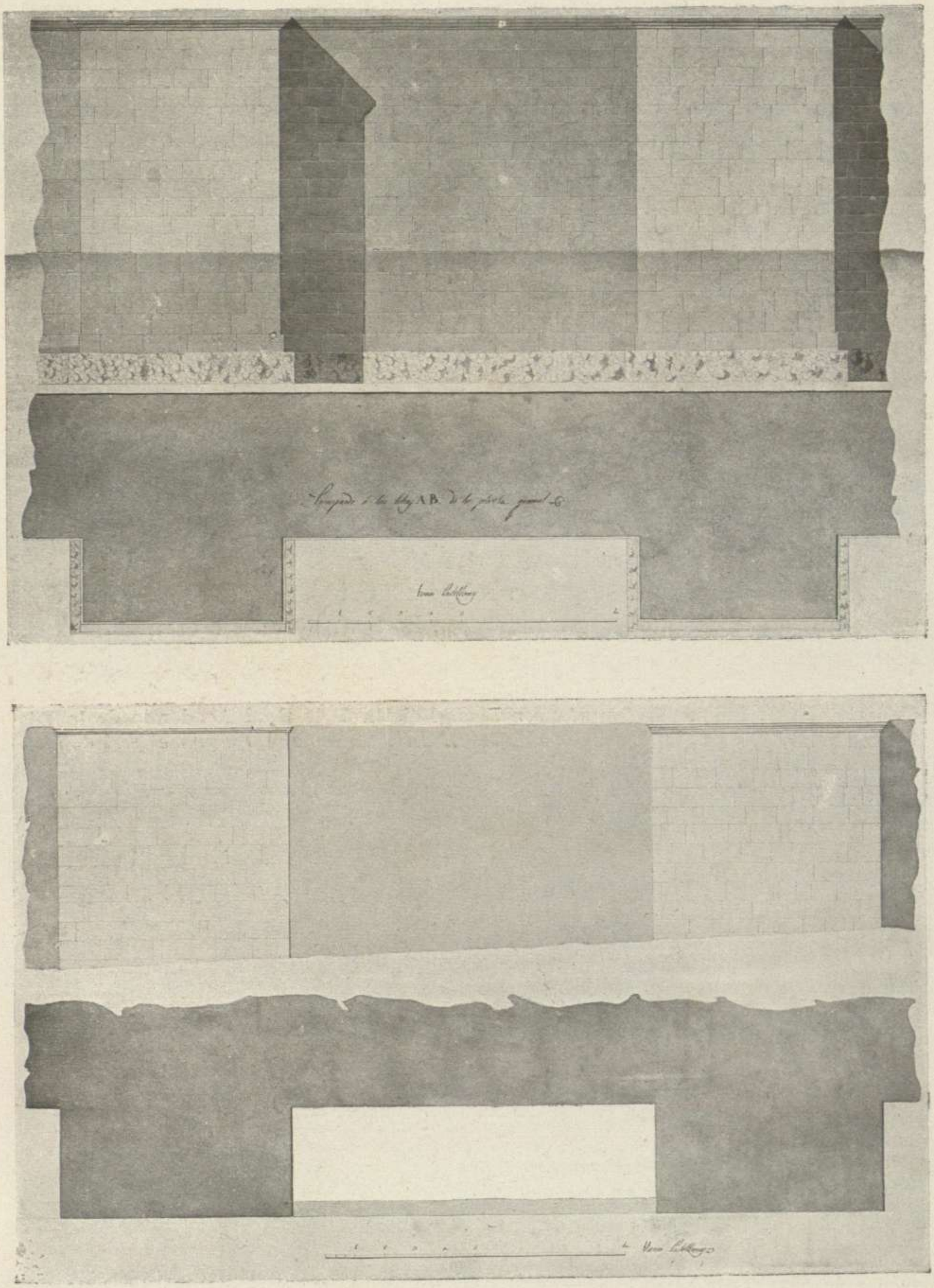

Figs. 72 i 73 — Barcelona : La muralla *(Celles)*

P. Fita (1) és la següent: *Caius Coelius, Atisi filius, duumvir quinquenalis muros turres portes faciunda coeravit.* El sentit de la qual segons el mateix autor és: «Caius Celius, fill d'Atis, duumvir quinquenal, curà que es fessin els panys de les muralles, les torres i les portes de la present ciutat». Expressa el P. Fita la idea que tal vegada la ciutat que amurallà *Caius Coelius* no és l'actual, el centre de la qual està en la plaça de Sant Jaume, sobre l'alt del turó denominat *Tàber* pels documents de l'Edat mitjana, sino el *castrum* del Port, cap al desguàs del Llobregat, en la falda de Montjuïc on radica el cementiri del S. O. L'erecció del recinte amurallat de Barcelona a què es refereix la làpida, diu el P. Fita, data del temps de la República romana com ho testifiquen els caràcters de les inscripcions.

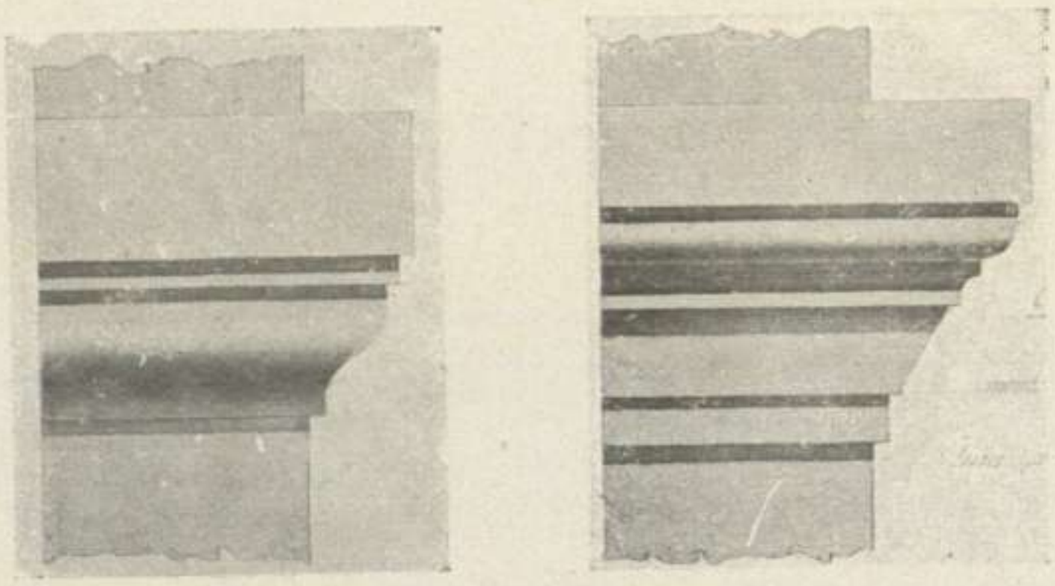

Fig. 74. — Barcelona : Cornisa de la muralla *(Celles)*

(1) Fita, Fidel, *Monumentos romanos.* «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLII, Madrid, 1903, pàgs. 459 i 460. *Barcelona romana. Su primer período histórico,* en el mateix volum, pàg. 481.

Serós : «La Torre dels Moros»

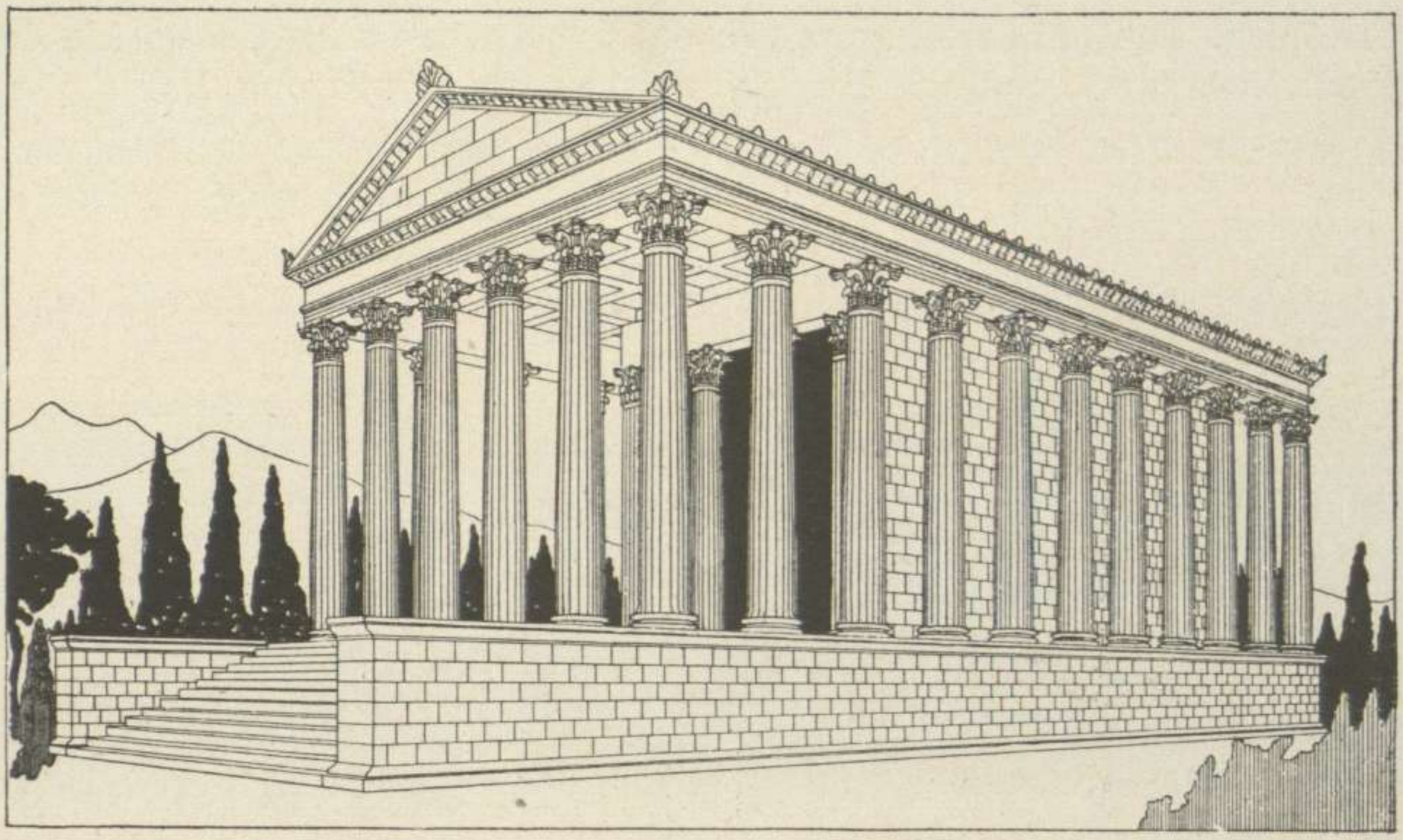

Fig. 75. — Reconstrucció del temple de Barcelona

III

ELS TEMPLES

Estudiat el conjunt de les aglomeracions urbanes romanes existents a Catalunya en la distribució de llurs plans i en la de llurs fortificacions, ens cal analitzar cada tipus d'edifici, tot fent com l'anatomia de les ciutats.

Començarem pels temples que destacaven per llurs dimensions, per la solidesa de l'obra i per la dignitat de llur arquitectura, sobre l'habitació privada, feta sempre d'obra més humil. Els temples foren el prototipus de l'arquitectura grega i de la romana i l'ordenació de llurs elements ha engendrat els estils arquitectònics que dominaren en el seu temps i dels quals fins ara ha viscut l'Europa; que sempre l'arquitectura dedicada a la divinitat ha creat les obres cabdals de la composició arqui-

tectònica. Dintre la regió compresa en el nostre estudi, tenim notícia de l'existència de temples a Empúries, Barcelona, Tarragona, Roses, Vic,

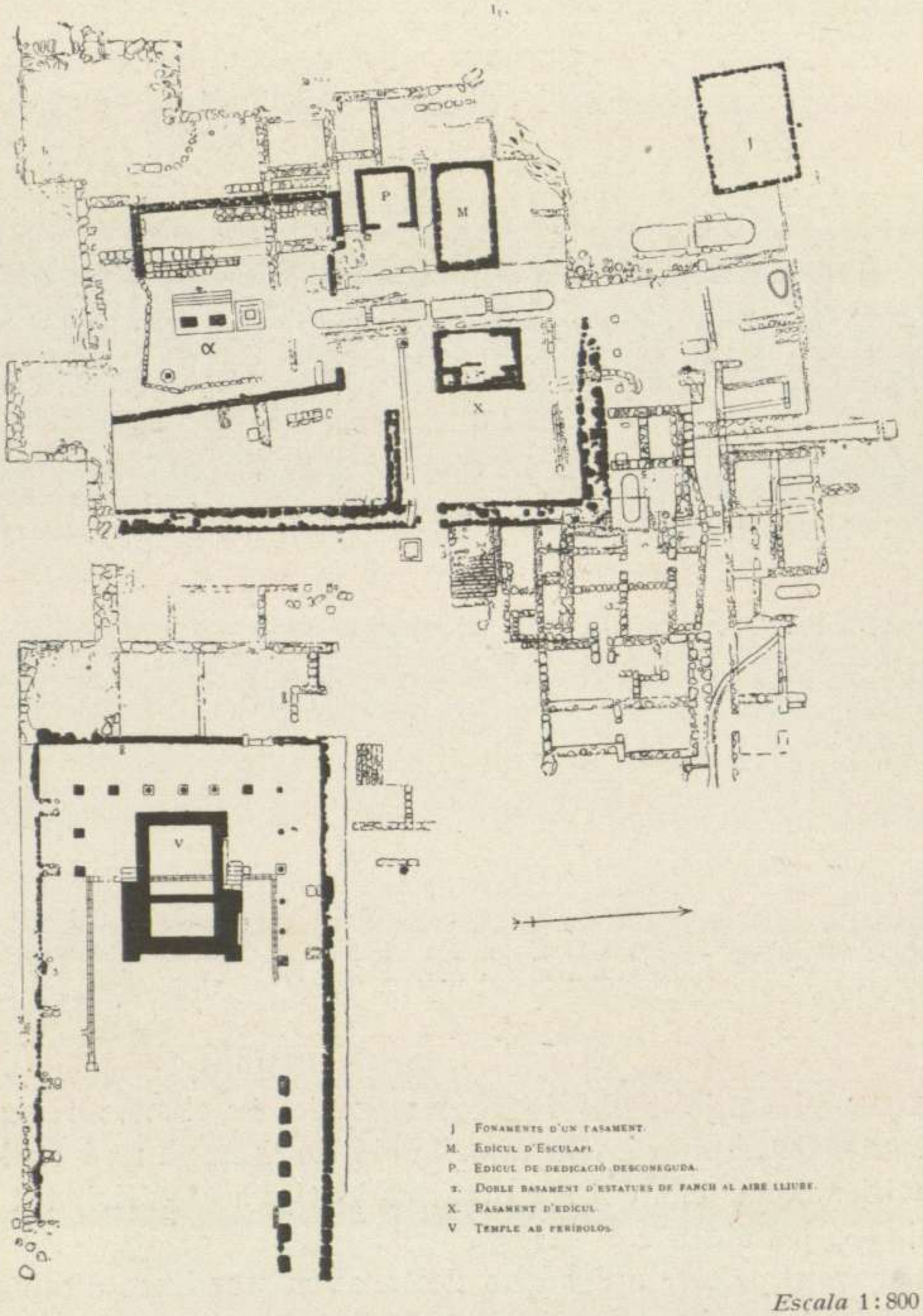

Fig. 76. – Empúries : Pla dels temples

Sagunt, València i Mahó. De pocs d'ells és possible refer la planta o l'alçat i de poquíssims es pot fixar amb certesa l'època de llur construcció i la divinitat a la qual foren dedicats.

ELS TEMPLES D'EMPÚRIES

Els llocs sagrats emporitans (1) ocuparen tot l'angle Sur-oest de l'antic barri grec immediat a les muralles de grans pedres, destruïdes perAtó (fig. 76) i els seus murs es sentaren alguna vegada sobre els de les torres abandonades. L'extensió d'aquest santuari respecte a la Neàpolis emporitana era extraordinària, contemplada amb els ulls de l'home modern: una vuitena part de la ciutat estava destinada als déus. Ell era per a la ciutat com el larari a la casa, l'altar permanent collectiu de les divinitats.

Fig. 77. — Empúries : Basament de l'edícul d'Esculapi

És sabut que el temple sofrí gradualment una transformació anàloga a la que posteriorment sofrí la basílica cristiana. A l'altar únic primitiu d'aquesta, gradualment s'ajuntaren les nombroses capelles, sovint independents, com les que caracteritzen les nostres catedrals. Així el clos sagrat grec es poblà de cel·les i edículs, tresors, ares i pedestals.

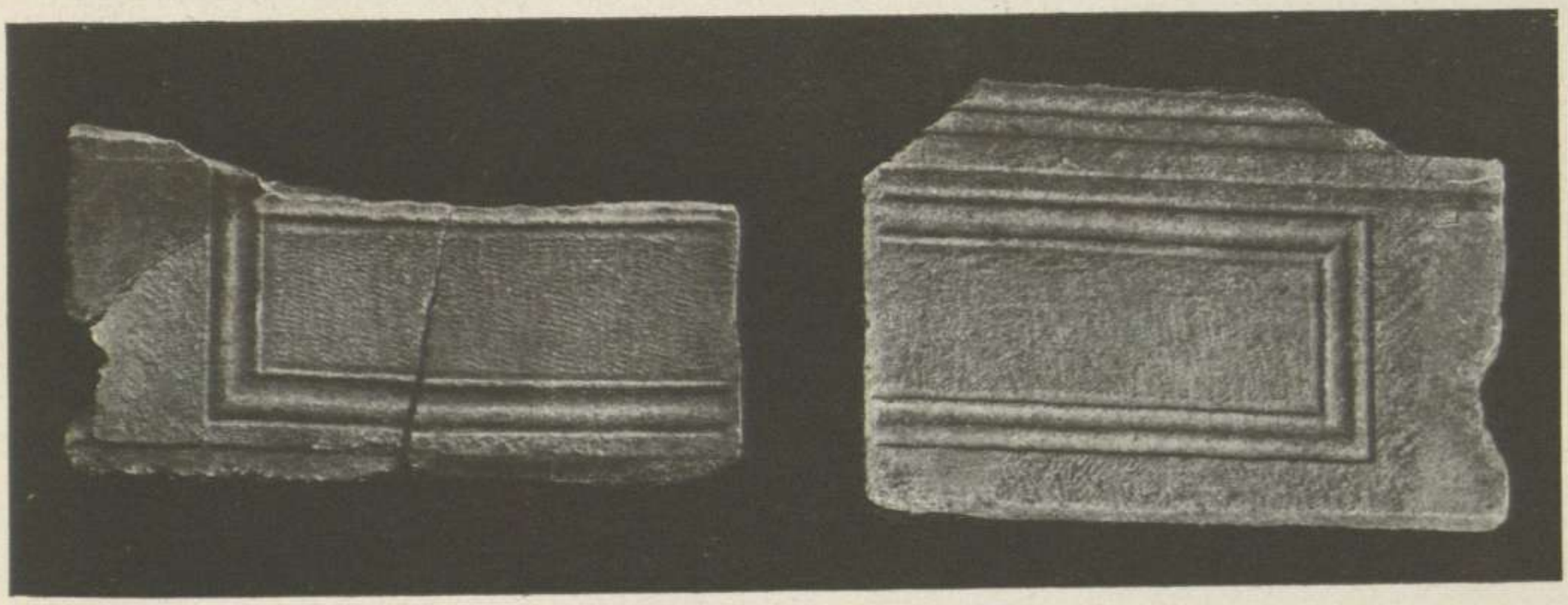

Fig. 78. — Fragments del fris de l'edícul d'Esculapi

(1) PUIG I CADAFALCH, *Els Temples d'Empúries*. Anuari de l'I. d'E. C., 1911-1912, pàg. 671. — Vegeu la figura 28 de la present obra.

Fig. 79. — Empúries : Fragments d'arquitrau de l'edícul d'Esculapi

La part més alta de la urbs emporitana que apareixia abans de les excavacions, era possible que fos coronada per un temple. En aquest punt més alt es troba un recinte rectangular fet de carreus petits (figura 76, I) enterament arrasat, com un fonament. La seva orientació era d'Occident a Orient com els temples; mes res més autoritza per a arribar a altra conclusió.

Fig. 80. — Empúries : Fragment del fris de l'edícul d'Esculapi

Dessota, seguint la muralla cap al migdia, es troba la cel·la M (fig. 76), àrea rectangular feta de grans carreus ben treballats (figs. 77 i 82). En aquesta àrea es descobrí la part inferior d'una estàtua d'Esculapi, trossos dels seus braços i de la serpent característica (1) i davant, dins d'una cisterna, es trobà la part superior. Quasi intacte en el seu lloc, dins de la *cella*, es descobrí una ara de forma d'escòcia, de superfície acanalada, com recordant la columna jònica coronada per un rudimentari capitell de volutes angulars del tipus comú a Grècia. Es tracta doncs, d'un edícul consagrat a Ascle-

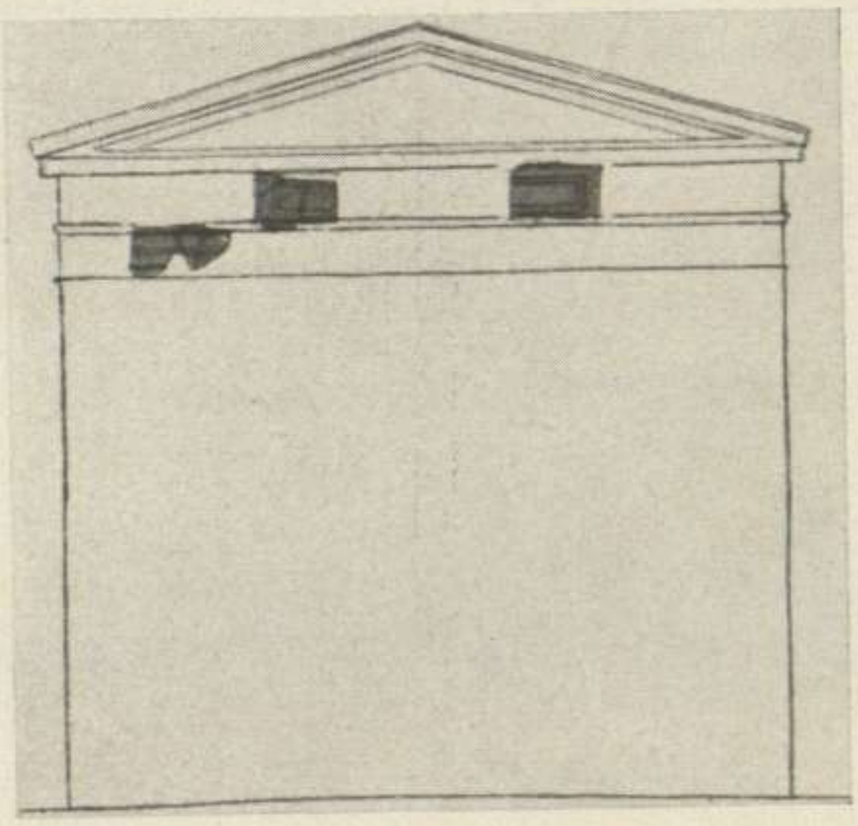

Fig. 81. — Reconstrucció del frontó de l'edícul d'Esculapi, d'Empúries
Escala 1:100

(1) PHILADELPHEUS, Alex, *Un chef d'œuvre de la sculpture grecque du Vème siècle en Catalogne. L'Esculape d'Emporion dans le Musée Archéologique de Barcelone.* Anuari de l'I. d'E. C., 1927-1931, pàg. 60.

Fig. 82. — Estilobat i capitells del temple (×) d'Empúries *(Gandia)*

pios. El basament de grans carreus (fig. 77) indica una obra grega la més antiga de totes les del recinte, però l'Asclepion, restaurat després, estigué obert al culte dels malalts en el període hel·lenístic i fins en el romà imperial.

Sota el bust d'Esculapi es trobaren dues plaques de marbre requadrades d'una motllura, apropiada per a una inscripció dedicatòria d'un edícul (fig. 78). Aqueixes i els trossos d'arquitrau (fig. 79) trobats prop de la muralla, tenen mesures apropiades per a un edifici de les dimensions de què es tracta (fig. 81). En la mateixa àrea del temple fou trobada una placa amb un lleó alat, de 0,205 m. d'alt (fig. 80). Són totes elles plaques de revestiment, d'una construcció en *opus caementicium* romà. L'àrea del petit temple era plena de trossos d'*imbricae* i *tegulae* de terra cuita, que indiquen una ruïna sobtada de l'obra.

Al costat mateix de l'edícul M hi ha l'àrea P (fig. 76) els murs de la qual són d'*opus caementicium* romà. Els murs laterals sembla que es

prolongaven cap a l'E., ço que fa suposar que es tracta d'un temple pròstil tetràstil o d'un edícul *in antis*.

En un nivell inferior hi havia l'edícul assenyalat en els plans (fig. 76) amb la lletra X. Se'n conserva sols l'estilobat terminat per una motllura. L'obra és de reble usual a excepció de la cornisa que és de pedra sorrenca estucada (fig. 82). Junt a ell s'ha trobat un tros de canya de

Fig. 83. — El doble pedestal d'Empúries *(Gandia)*

columna, una antefixa angular en forma de palmeta sobre dues volutes, dos capitells toscans, un capitell jònic de volutes angulars, molt malmès, i uns caps de terra cuita, característics de les cornises. Tot fa pensar en un edícul aïllat, simètric. Prop d'ell, al costat de migdia, es descobrí una ara.

Al costat S. del recinte sagrat hi havia un lloc tancat per murs en el qual es celebrava culte a l'aire lliure. Al centre, cap al costat de migdia, sobre un basament al que es puja per unes graus col·locades al costat de Ponent, s'aixeca un doble pedestal (fig. 83). Tota l'obra és de pedra acarreuada, sorrenca, revestida d'estuc blanc. Recorda la dispo-

sició de l'altar d'Egina reproduït per Furtwängler (1). Es tracta d'un *sacellum* «un lloc sagrat sense sostre» (2) segons l'expressió coneguda de Festus.

Fig. 84. – Escalinata i bancs davant del doble pedestal d'Empúries *(Gandia)*

Darrera, cap al N. hi ha uns bancs d'obra arrebossada, i lluïda i dues graus porten a una àrea més elevada a la part d'Occident del recinte, potser una mena de prytaneu on es reunien els caps de la ciutat (fig. 84). A l'angle S.E. hi havia també una ara sobre un basament quadrat amb unes senzilles motllures per base i una cornisa de cos acanalat. Es arrebossada i lluïda com els pedestals. A la part alta d'aquest hi ha un forat en el qual es veuen senyals del foc. Vora les ares s'han trobat restes de dues estàtues de terra cuita, de tamany natural.

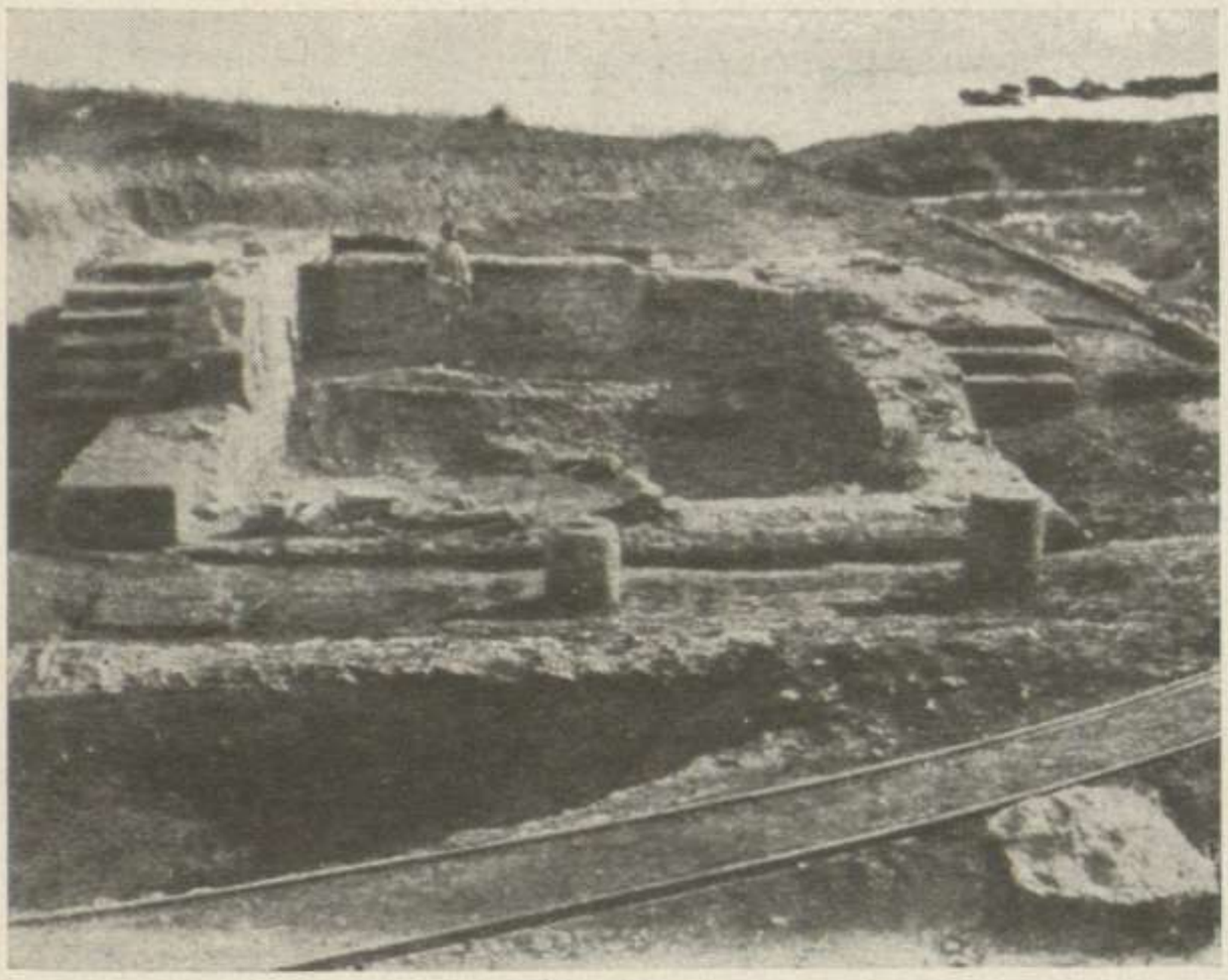

Fig. 85. – Empúries : Temple d'Issis *(Gandia)*

Més cap al mar, passada la via major que donava al portal de la muralla, hi havia una plaça porticada amb un edícul al centre d'una de les cares, que és el temple més important d'Empúries que les excavacions han trobat fins ara (fig. 76, V).

(1) FURTWÄNGLER, *Aegina: Das Heiligtum der Aphaia.* München, 1906.

(2) AVIENUS, *Ora Maritima,* pàg. 251,

Fig. 86. — Empúries : Temple d'Issis *(Gandia)*

La plaça, closa dintre d'uns murs, fou construïda junt a una llarga cortina de muralla i a la façana d'una torre del portal. Es de forma rectangular de 23,50 m. d'amplada; la llargada no ha estat encara descoberta en la seva totalitat i passa actualment de 45 m. La rodejava un pòrtic d'uns 4 m. d'ample en les cares N. i S. i d'uns 11 m. en la cara E. (figs. 85 a 89). El pòrtic era sostingut per columnes, de les quals foren trobats dos capitells toscans. Una rigola que recollia les aigües de la teulada del pòrtic, limitava el seu paviment i el separava del de la part de plaça descoberta. La rigola s'ha descobert a l'interior de la cel·la, la qual travessa sense comunicació amb l'exterior, ço que fa suposar el temple, obra posterior al pòrtic. A la part de darrera la cel·la prop del cantó N. E. hi ha el marxapeu d'una porta que dóna a una habitació amb un paviment enlluït. L'analogia del pla d'aquest peribol amb el del temple d'Issis, de Pompeia (fig. 90) és extraordinària. Les columnes de les galeries del cap són set, exactament en una i altra, i en els dos la teulada del pòrtic s'avença i rodeja els murs del *naos* del temple que queda inclòs en ell. L'edícul és en canvi més semblant a

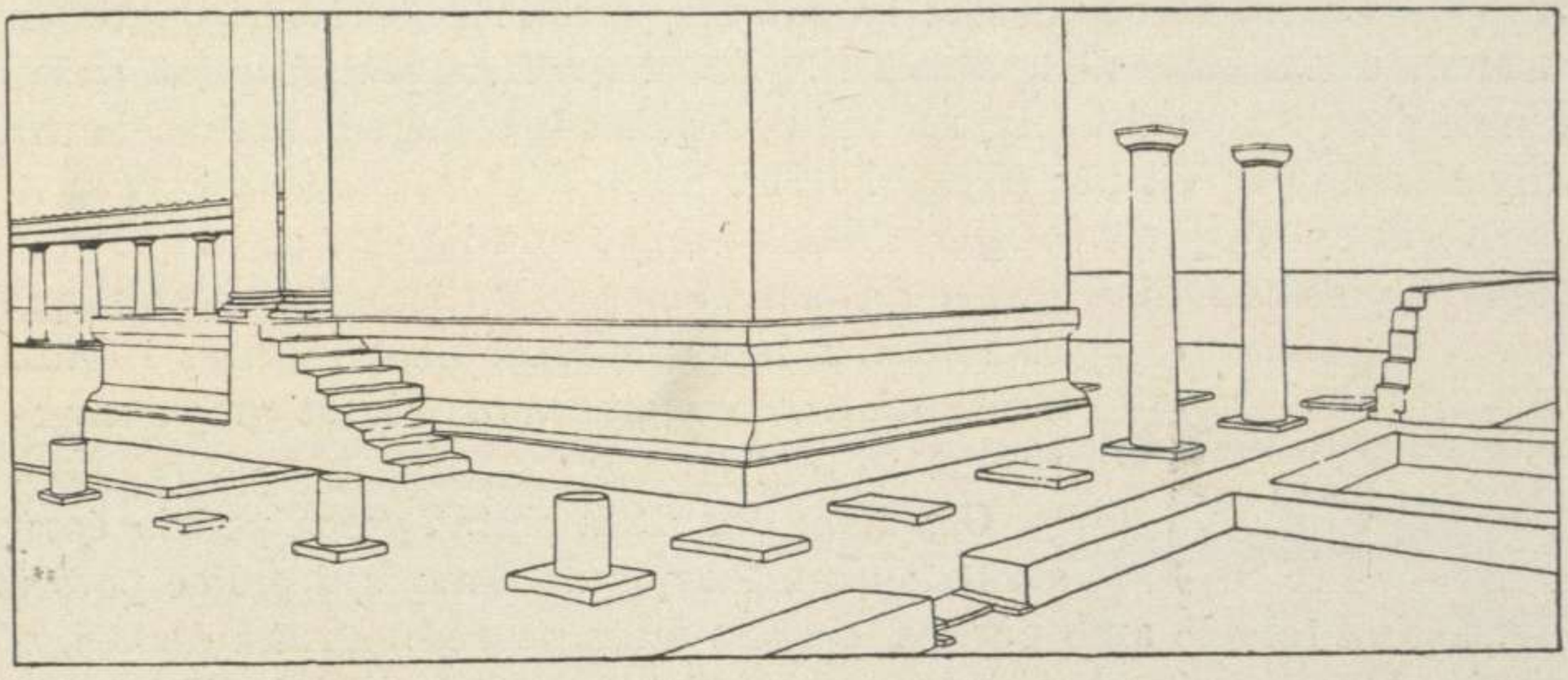

Fig. 87. — Reconstrucció del temple d'Issis, d'Empúries

l'altre temple pompeià, de dedicació desconeguda, anomenat temple de Mercuri (fig. 91) amb el *naos* rectangular precedit d'un *pronaos* més ample al que pugen dues escales laterals destinades als servents del culte. L'analogia arriba a les dependències posteriors que comuniquen al peribol per una porta col·locada al costat N. de l'edícul, i de la que s'ha conservat el marxapeu. Si seguíssim les atribucions donades a les peces anàlogues del temple d'Issis de Pompeia, la primera correspondria a la *schola*, lloc de reunió dels issiacs col·legiats, l'altra a la sala on es trobaren a la ciutat enterrada pel Vesubi nombrosos objectes del culte: el *sacrarium* o *donarium* del temple, sacristia i tresor a la vegada.

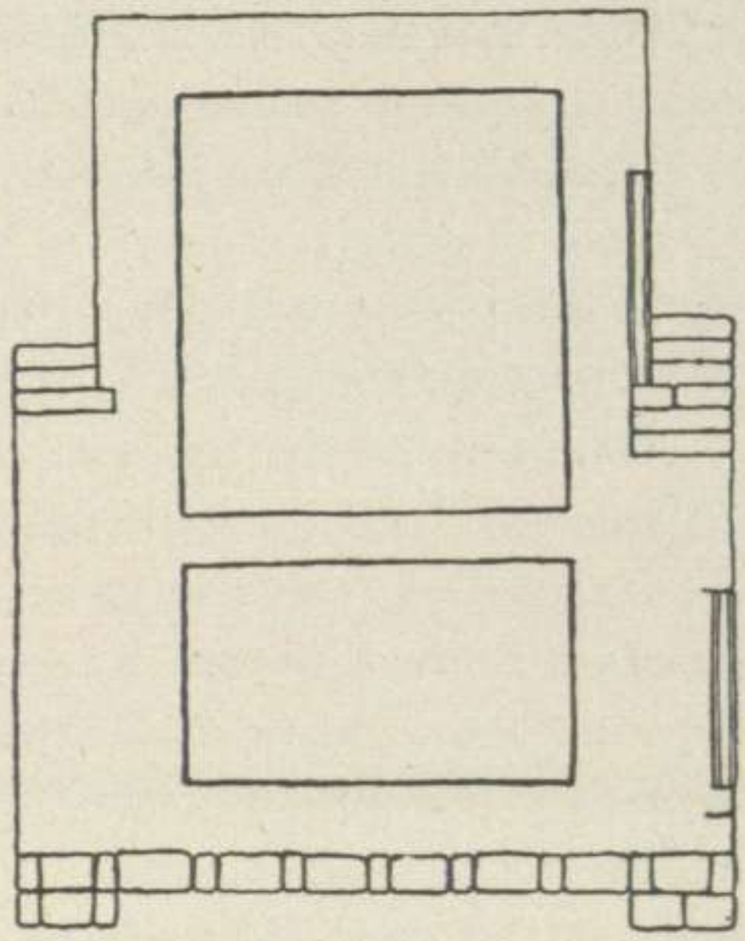

Fig. 88.
Empúries : Pla del temple d'Issis

L'estilobat de l'edícul és de pedra de grans carreus en el seu parament exterior; de carreus petits en el seu parament interior. La pedra és tota arrebossada i lluïda. L'aparell de l'estilobat el formen carreus lligadors rectangulars a la primera filada, col·locada vertical la major dimensió, quadrats a la segona filada, alternant amb altres rectangulars en què aquella és horitzontal com en el del mur del gran terraplè sobre el qual s'aixeca l'altar de Pèrgam, com en les muralles de Magnèsia del Mean-

dre (1). Dintre la cel·la s'ha trobat un paviment de formigó groller, recobert d'una capa d'altre més fi. Reconstruït el pla d'aquest edícul sembla ésser un pròstil tetràstil eustil, seguint la coneguda nomenclatura vulgaritzada per Vitrubi (figs. 87 i 89).

No lluny d'aquest temple, s'havia trobat una làpida, en la qual fan pensar aquestes ruïnes, i que, reconstruïda pel P. Fita (2), sembla que es referia a la restauració d'uns pòrtics i d'uns sitials d'un lloc sagrat de la ciutat grega emporitana.

. . . . *sera* PI · AEDEM
. . . . *sedili* A · PORTICVS
MENI · F
IVS

Cap altre lloc de la ciutat grega podria ésser atribuït a un temple de Serapis, i enlloc podria situar-se un temple amb pòrtics, els dos mots no reconstruïts de la inscripció. Una inscripció col·locada sobre l'entrada principal de l'Isium de Pompeia, commemorativa dels honors amb què fou premiat qui el restaurà després del terratrèmol de l'any 63, l'anomena també *aedes* i no *templum*. El mot *sedilia*, sitials, que el P. Fita tradueix per graus, és introduït per ell en la restauració de l'epígraf; mes es refereix a una característica dels temples dels cultes alexandrins. En els temples d'Issis i Serapis hi havia efectivament bancs per a seure davant de l'altar, al peu del santuari. Els fidels, després d'haver penetrat a l'interior del peribol, podien restar davant la imatge sagrada i passar còmodament les hores llargues en contemplació (3).

Això distingia els cultes hel·lènics exteriors, de les cerimònies a l'aire lliure, d'aquests novells cultes africans plens de meditació, d'ascetisme i de visions tristes de la mort i de misteris d'una vida d'ultratomba.

Els temples dedicats a Issis o Serapis eren comunment un edícul a l'extrem d'un peribol, dintre d'un cercat en el que es tancaven els iniciats, en les festes anyals (4). Vitrubi fa notar que els temples d'Issis i Serapis troben el seu lloc a la plaça porticada del Mercat (5). L'emplaçament a Empúries d'aquest temple vora les ones del mar, el fan a propòsit per a aquest culte, una de les cerimònies del qual tenia per escenari la mar mateixa.

(1) SCHRAMMEN, *Altertümer von Pergamon,* III, Berlin, 1906.

(2) FITA, Fidel, *Templo de Sérapis en Ampurias*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», III, Madrid, 1883, pàgs. 124-129.

(3) LAFAYE, Georges, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie, Serapis, Issis, Harpocrate et Anubis hors de l'Egipte depuis les origines jusqu'a la naissance de l'école néo-platonicienne,* Paris, 1884. pàgs. 119 i 181.

(4) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 128.

(5) *De Architectura,* llib. I, cap. XII, 5.

El culte de les divinitats egípcies havia guanyat des de la ciutat d'Alexandria les costes de Grècia (1). Cap a la meitat del segle II, Issis i Serapis rebien semblant culte en els temples de Puzoles, Pompeia i a tota la Itàlia meridional plena d'hel·lenisme (2). Al començament del segle I, l'onada alexandrina havia invadit Roma, més l'esperit popular que les esferes del Govern, i poc a poc malgrat el Senat romà que per quatre vegades feia destruir els edículs i les estàtues egípcies, el nou culte invadia la ciutat. Tota la terra grega de la Gàl·lia havia dedicat temples a Issis i a Serapis, des de Marsella a Empúries, a Arles, a Riez, a Nimes, a Manduest (Gard) (3) i els grecs estengueren llur culte per la costa ibèrica, cap al *conventus cartaginensis* i a la Bètica. A València ha quedat memòria epigràfica d'una confraria d'Issis i del culte de Serapis; a Tarragona i a Caldes de Montbui, a Catalunya, s'han trobat epígrafs dedicats a la primera d'aquestes divinitats (4).

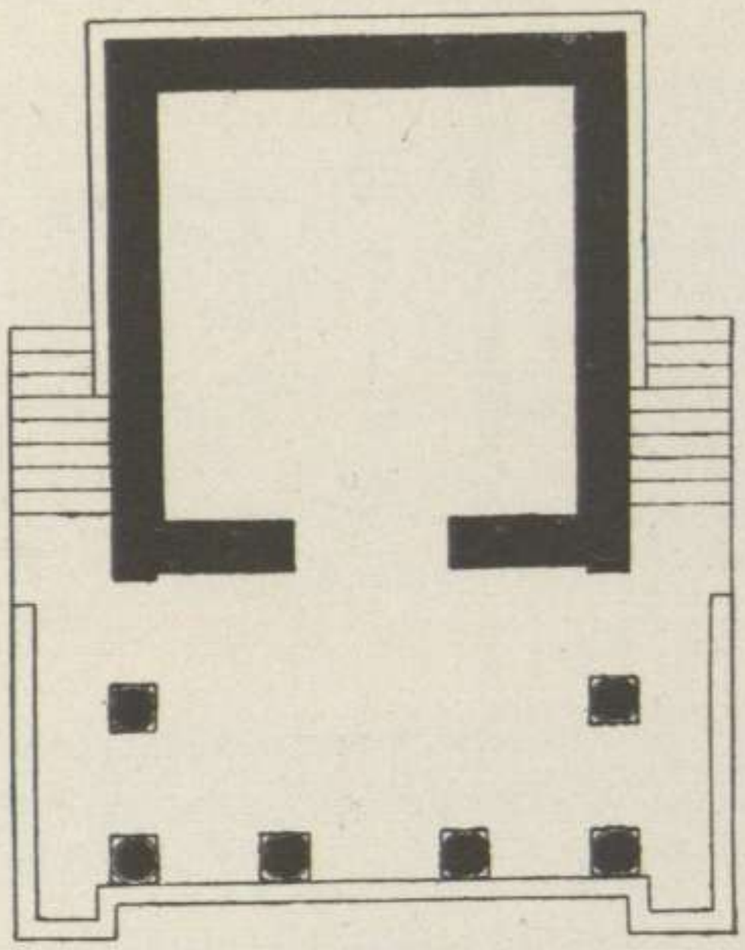

Fig. 81.
Reconstrucció del pla del temple d'Issis, d'Empúries

L'estil d'aquestes ruïnes, la seva estructura, els detalls de llurs plans, tot és concordant amb la data que els assigna la ceràmica campaniana, que es troba en el sòl sobre el que foren erigits, en ús en els segles III i II abans de J. C. Llur aspecte revela l'art hel·lenístic dels dos darrers segles pròxims al començament de l'era cristiana, que els tractadistes assenyalen entre l'any 280 i el 30 abans de J. C., període de decadència a la Grècia pròpia i d'activitat a l'Orient, a Pèrgam, a Samotràcia, a Priena, a Magnèsia, a Rodes que arribà a la seva major importància, a l'Egipte amb Alexandria capital del Mediterrani. Aquest corrent d'aires orientals, rejovenint amb nova florida l'antic art grec, arriba cap a Occident i Puzoles, el port principal del comerç siri i egipci a Itàlia i Herculano i Pompeia, eren en el segle II ciutats completament hel·lenitzades.

Tots el caràcters de l'art hel·lenístic apareixen en aqueixes ruïnes

(1) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 31 i següents.
(2) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 40.
(3) LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie*, pàg. 162.
(4) *C. I. L.*, II, 3730, 3731, 4080, 4491.

dels temples d'Empúries: els perfils de les motllures de pedra recoberta d'estuc, trobats en la major part dels edículs; l'aparell del pòdium del temple de Serapis que recorda el del gran basament de l'altar de Pèrgam i dels murs del teatre de Magnèsia comú a totes les construccions gregues coetànies; el nombre senàs de columnes dels caps del períbol del temple V (figs. 76 i 86), número buscat pels arquitectes hel·lenístics fins per front principal dels edificis com han revelat les pintures de Pompeia; els pòrtics vorejant les places i voltant els temples; l'*opus signinum* dels paviments, en ple ús en el segle II, i l'absència de l'*opus tesellatum*. Sols el capitell toscà de les columnes del pòrtic recorda l'art de la ciutat de Roma.

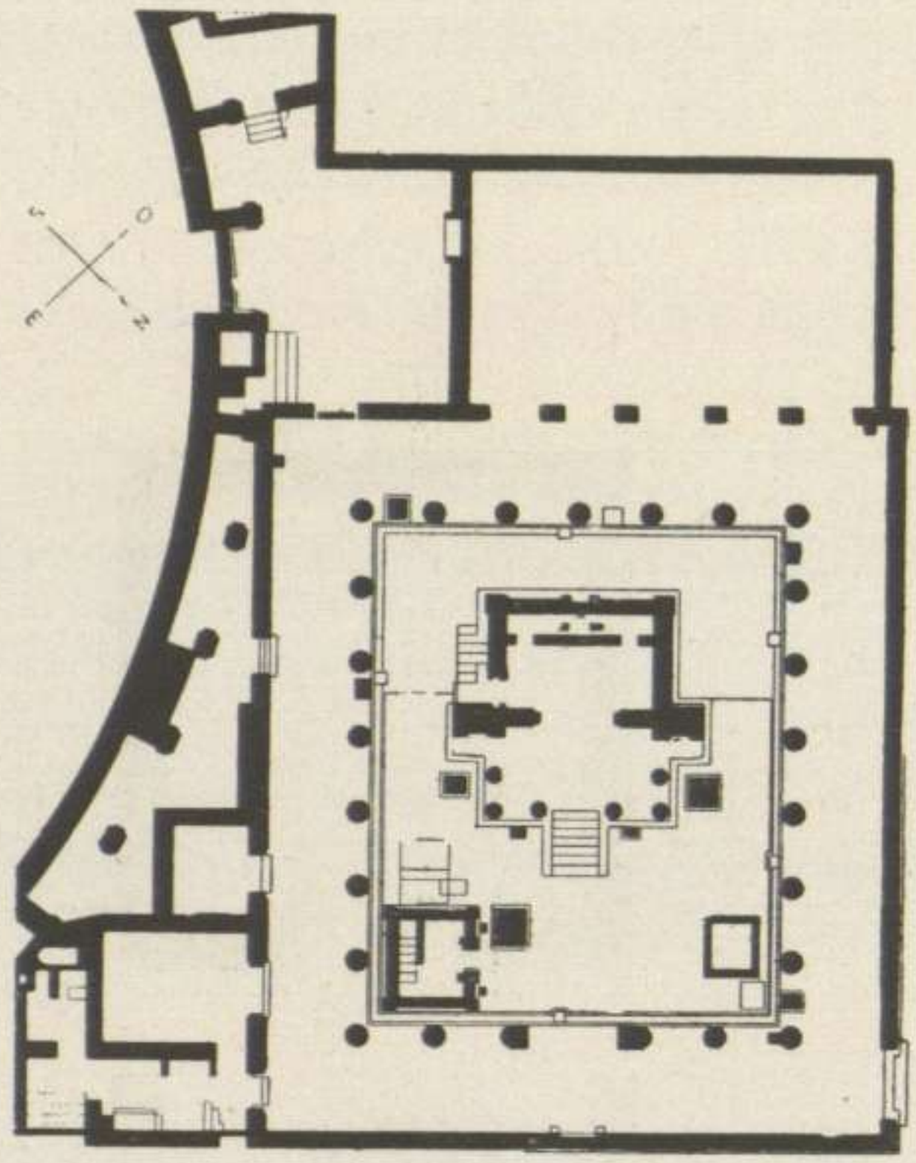

Fig. 90. – Pompeia : Temple d'Issis

La disposició del pla del temple V mateix, és per altra part ben característica. El temple grec havia anat sofrint una llarguíssima transformació; el rectangle del pla havia anat successivament escurçant-se: a l'època macedònica la proporció normal era una profonditat igual al doble de la façana, i Vitrubi, òrgan de les darreres tradicions de l'art hel·lenístic, adoptà encara una proporció menor; els pòrtics primitivament transitables, successivament han anat estrenyent-se o suprimint-se, fins a arribar al pòrtic simulat del pseudo perípter; després les graus que rodejaven el santuari han esdevingut fora de mesura humana, inaccessibles o han estat convertides en el mur del pòdium al qual pugen reduïdes escales; l'*epistodomos* ha successivament desaparegut, i hem arribat així al pla, exemple del qual són els dos temples pompeians coetanis de disposició anàloga al que estudiem, els citats temple d'Issis i l'anomenat de Mercuri (figs. 90 i 91), la dedicació del qual s'ignora. L'època de construcció d'aqueixos edificis pot servir-nos per a fixar la de les construccions dels recintes sagrats emporitans.

El de Mercuri, arruïnat en el terratrèmol de l'any 63, estava a mig reconstruir quan la catàstrofe de Pompeia; l'obra de maons i pedra in-

troduïda pels romans, estava encara sense revestir d'estuc i l'ara no estava acabada.

El temple d'Issis havia estat destruït pel terratrèmol de l'any 63 i reconstruït immediatament per *Nonnius Popidius Celsinus*. L'obra de maons era ben nova quan l'erupció de l'any 79 la sepultà novament entre cendres i pedres. Mes, sota d'aqueixa reconstrucció es revela clarament l'obra anterior coetània de la Palestra o Pòrtic de Vinicius o sigui del segle II abans de J. C., construïda en *tufo*. La pedra característica del període hel·lenístic a Pompeia és revestida d'una groixuda capa d'estuc, formada de calç i puzolana. Tal era també l'obra emporitana: pedra sorrenca, grollera, revestida d'estuc com l'obra usual a Pompeia desde la fi del segle II fins cap a l'any 80 del I abans de J. C.

Tindrem així en els temples d'Empúries tres períodes: el del basament M, de grans pedres calisses, anterior al segle II, obra grega de grans carreus, probablement del segle IV usat fins a la seva destrucció, probablement en el segle III de J. C.; el caracteritzat per la pedra arenisca revestida d'estuc dels edículs V i X i del doble pedestal, que és usual a Pompeia, on caracteritza les obres del segle II abans de J. C., i finalment, el de l'*opus caementicium*, de pedres petites, romà, introduït a Pompeia per la colònia militar que després de la guerra social hi establí el cònsul Sil·la (80 anys abans de J. C.) portada potser a Empúries per la colònia militar que Cèsar hi acantonà (45 abans de J. C.).

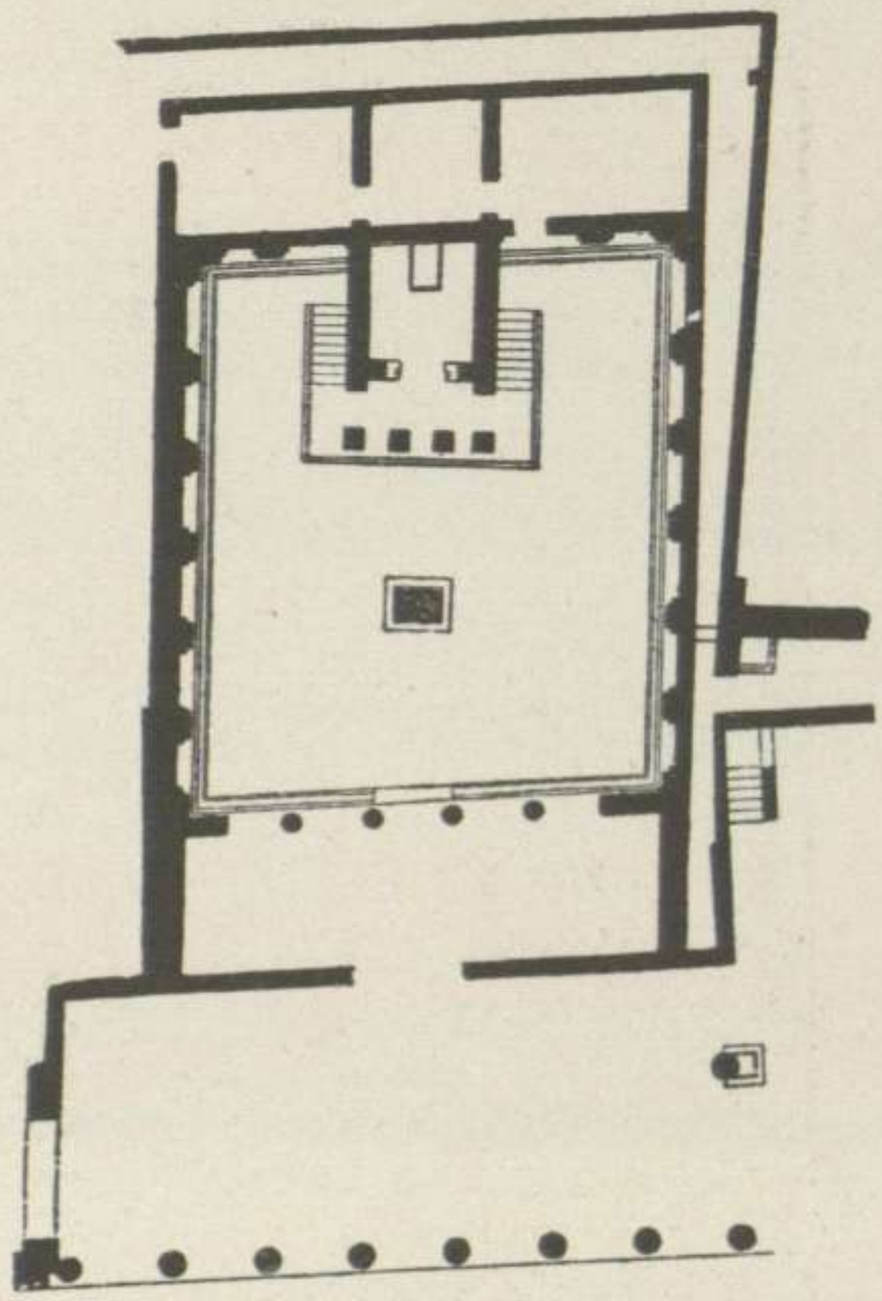

Fig. 91. — Pompeia : Temple de Mercuri

L'analogia de construcció no porta sempre al sincronisme amb les terres italianes. Triguen, en general, a arribar a les costes ibèriques els nous corrents artístics, quasi més de mig segle, a vegades cent anys. El que sí pot afirmar-se davant les ruïnes emporitanes és que estem en el període d'hel·lenització d'Itàlia, el de la influència greco-oriental a Roma, en l'època de la construcció en pedres de fàcil treball, revestida d'estuc, coneguda pels arqueòlegs italians per període del *tufo*

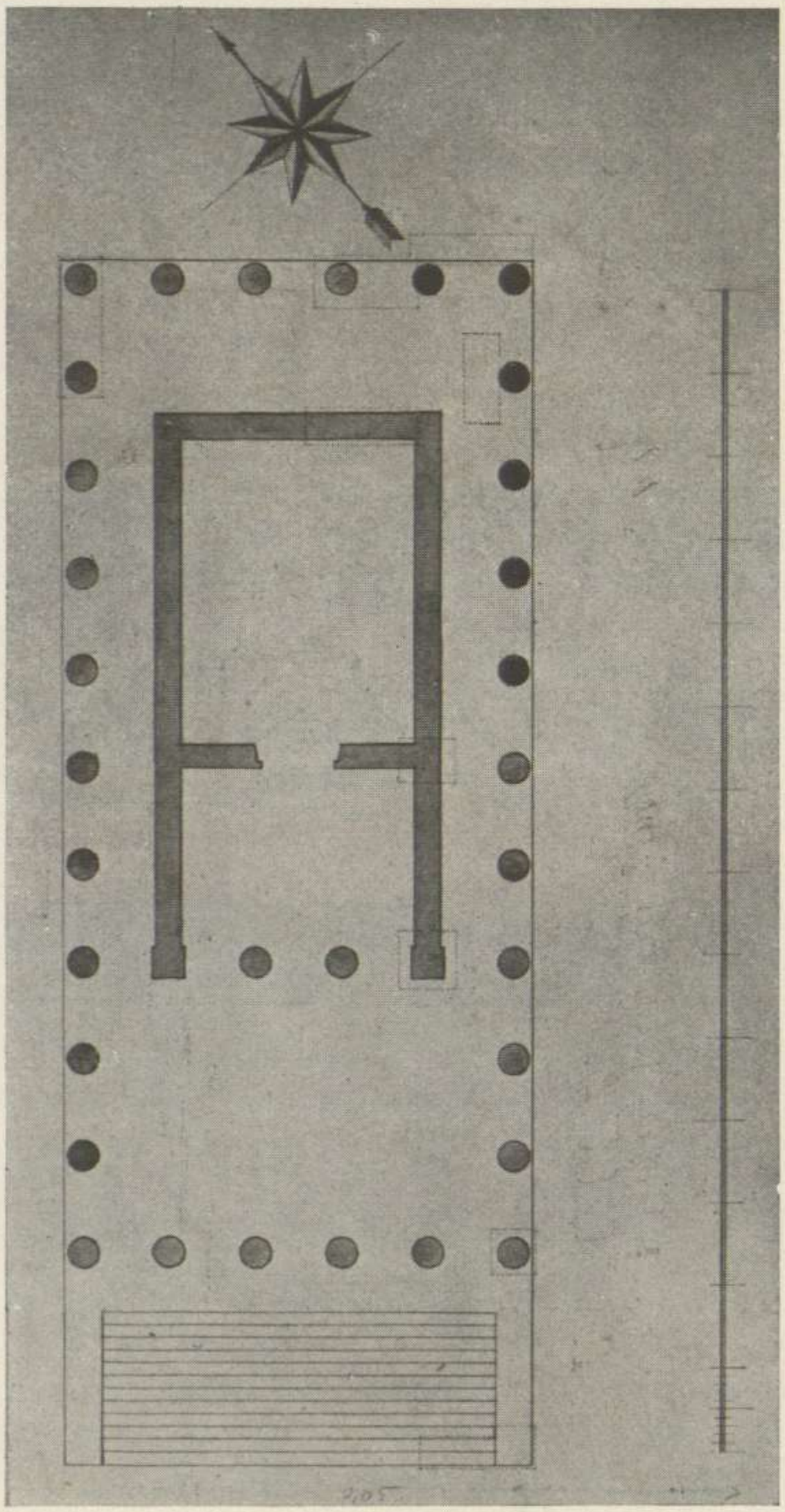

Fig. 92. — Barcelona : Temple segons el pla de Celles

i que per a Roma i per a Pompeia està entre els anys 200 i 80 abans de J. C. al que precedí la construcció grega de grans carreus i substituí més tard l'obra de reble menut i dels maons, l'*opus caementicium*, amb què és reconstruïda encara en el segle I la Pompeia destruïda pels terratrèmols, a l'ésser invadida per les cendres i les pedres del Vesubi i amb la qual es reparaven més tard les muralles de l'Empúries romana.

Estem doncs, en presència de les construccions sagrades de l'Empúries reconstruïda després de la destrucció de Cató, l'any 135.

EL TEMPLE DE BARCELONA

Es el més estudiat i del que es tenen dades gràfiques més completes (figures 92 a 100) (1); està situat en la part més alta de la

(1) Es conserven actualment tres columnes en el local del Centre Excursionista de Catalunya (figs. 93 i 94) apart d'una altra col·locada a la Plaça del Rei (fig. 96). Restes de cornisa guardades en el Museu Arqueològic i altres restes anàlogues han estat trobades al fer-se obres en les antigues cases dels Canonges.

L'arquitecte Antoni Celles practicà, en 1830, a expenses de la Junta de Comerç de Barcelona, diverses excavacions i logrà alçar una planta i escriure una Memòria plena de coneixements del llibre de Vitrubi, Memòria i plans que sols en part es publicaren (PIFERRER i PI Y MARGALL, *España: sus monumentos y artes, su naturaleza e*

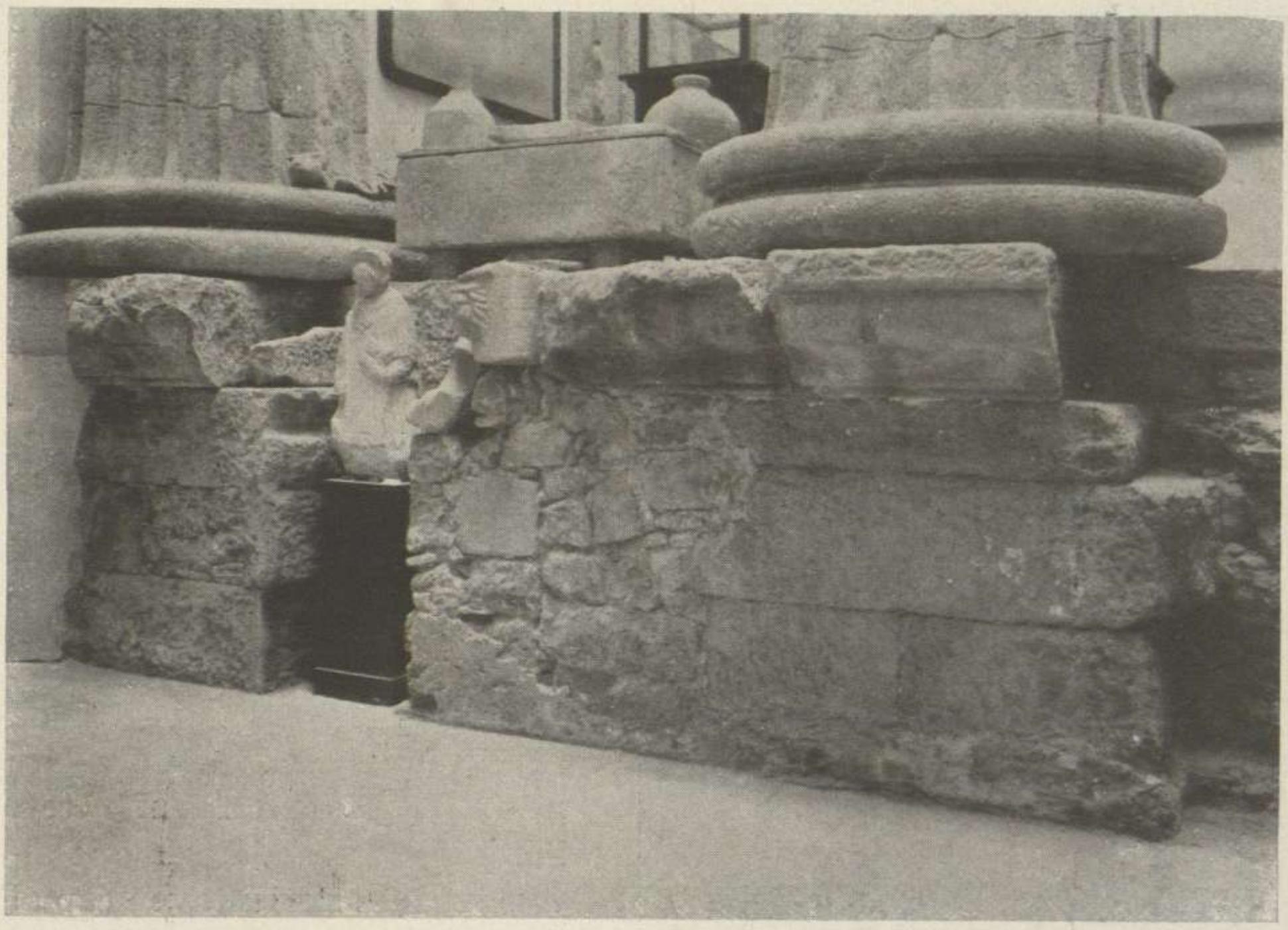

Fig. 93. — Barcelona : *Podium* i bases de les columnes del temple (Centre Excursionista de Catalunya)

ciutat (1); l'orientació, aproximadament, es N.E. - S.W.; és sabut que aquesta es determinava, en general, pel sol ixent del dia de fundació del temple, i que era el del simbòlic naixement del déu i el seu gran dia de festa. En el nostre horitzó, el màxim azimut del sol és d'uns 122º, que correspon al solstici d'estiu i l'orientació del temple de Barcelona, no es diferencia gaire del sol ixent d'últims de juny. Correspondria,

historia; *Cataluña*, con notas y adiciones de don Antonio Aulestia y Pijoan. Barcelona, 1884. I, apèndix 2). En l'Arxiu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona hi ha una planta traçada per en Celles, i una restauració executada sota la direcció de l'arquitecte Elies Rogent, però les dades gràfiques completes de les excavacions es guarden a l'Arxiu de la Junta de Comerç, avui a l'Institut d'Estudis Catalans.

(1) VITRUBI (*De Architectura*, llib. 1, cap. XII), tractant de la situació dels temples, determina la que cal al de cada divinitat. «Els temples dels deus tutelars de la ciutat, diu, i els de Júpiter, Juno i Minerva, s'aixecaran en el lloc més alt d'on es vegi la major part de les muralles. El de Mercuri serà en el *forum* o també, com els d'Issis i Serapis, en el mercat, els d'Apolló i Bacus, prop del teatre; el d'Hércules, on no hi hagi gimnàs ni amfiteatre, es situarà prop del Circ; el de Mars als afores, així com el de Venus que deu estar prop de les portes. La raó de totes aquestes coses es troba en els escrits dels arúspices etruscs...»

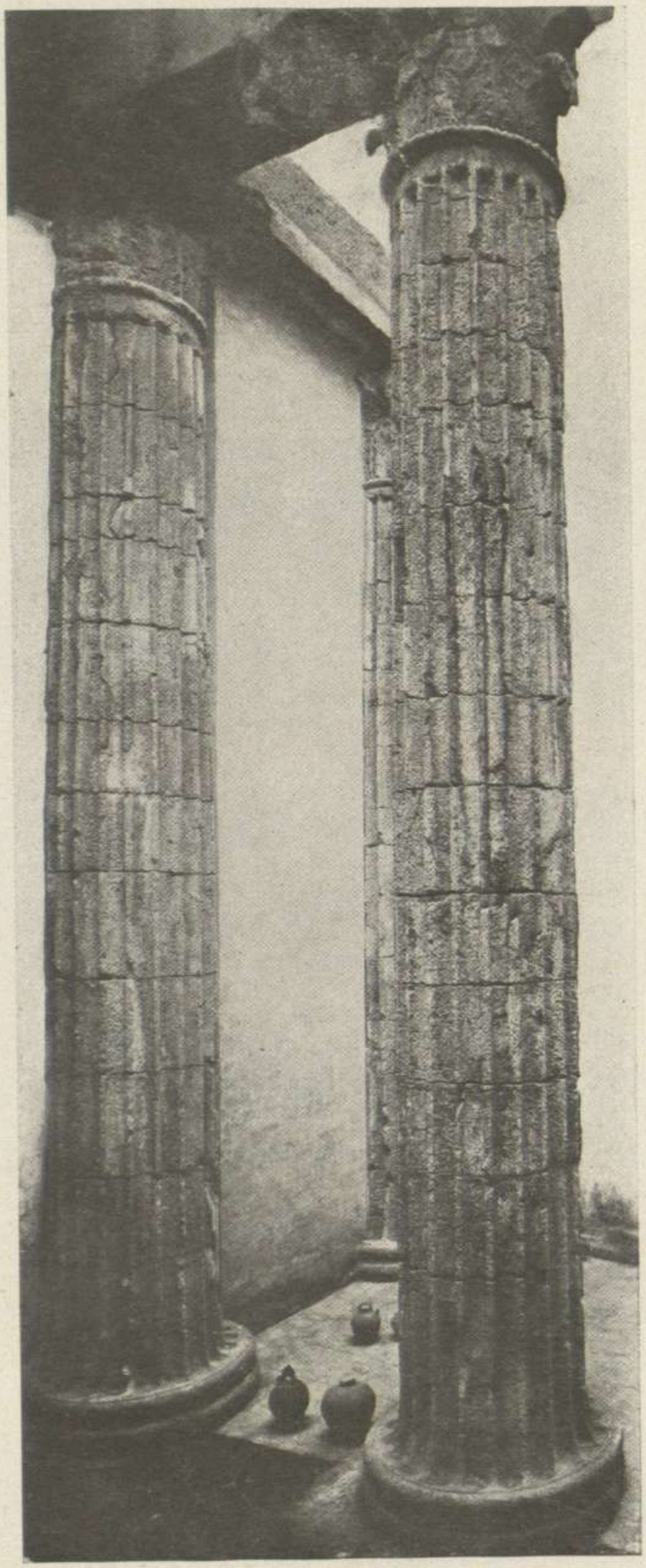

Fig. 94. – Barcelona : Columnes del temple (Centre Excursionista de Catalunya)

així, el dia de fundació en ple estiu. Vitrubi tracta d'aquesta qüestió (1). «Els temples dels deus immortals, diu, deuen orientar-se de tal manera que, si res no ho impideix, la imatge que és dins el temple miri a Ponent, a fi que aquells que aniran a sacrificar es girin cap a l'Orient i cap a la imatge, i fent llurs pregàries vegin a la vegada el temple i la part del cel que és a Llevant, i que les estàtues semblin aixecar-se amb el sol per contemplar els que els supliquen en el sacrifici; en fi, cal que sempre els altars mirin a Llevant». Amb tot, l'arquitecte romà afegia que altres vegades s'orientaven cap al carrer que hi donava, cap a la mar o cap a un lloc important de la vila. Per això es troben temples romans amb la major varietat d'orientacions. S'ha indicat si el nostre temple era dedicat a August: el dia de les grans festes augustals era el 8 de les calendes d'octubre, natalici de l'emperador; en aquesta data, per exemple, es celebraven els sacrificis a Narbona que ha commemorat una làpida (2), però l'orientació del

(1) *De Architectura,* llib. IV, 1.

(2) *C. I. L.*, XII, pàg. 530. Vegeu FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France,* I, pàg. 180.

nostre temple correspon al solstici d'estiu aproximadament. Les festes de les seixanta ciutats de les tres Gàl·lies, dedicades a August, es celebraven a les calendes d'Agost. Comprobaria això que el temple de Barcelona era, com algú ha indicat, dedicat a August, la festa del qual es celebraria en la mateixa diada que a les vores del Roine.

Les excavacions de Celles, assenyalades en la planta (fig. 92), foren perfectament dirigides per a determinar, guiat per Vitrubi, tots els elements del temple, fins a poder-lo dibuixar complet. La planta conserva el seu caràcter antic a la grega; és perípter, exàstil, té en les ales laterals onze columnes, i seguint a Vitrubi (1), dues columnes entre les antes. Seguint també el precepte transmès pel mateix autor, la cel·la té de llarg el doble de l'ample, i, de vuit parts, tres estan destinades a *pronaos* i cinc a *naos*. La descripció de l'arquitecte d'August (2), se li adapta perfectament: «El perípter té sis columnes en el front i en el *posticum* i en els costats onze contant les angulars; aquestes columnes són col·locades de tal forma, que l'espai que existeix entre els murs i el rengle de columnes que el volta és igual a un intercolumni i formen com un passeig al voltant del temple, com es veu en el pòrtic que Metellus féu construir per Hermodorus al voltant del temple de Júpiter Stator, i en el que Mutius ha afegit a l'erigit per Màrius a l'Honor i la Virtut, que són sens *posticum*. El *podium* del temple tenia un terç de l'alcària de la columna (fig. 97) com els temples vells de Roma, de Vesta a Tivoli i el de la Fortuna Viril de Roma. L'ar-

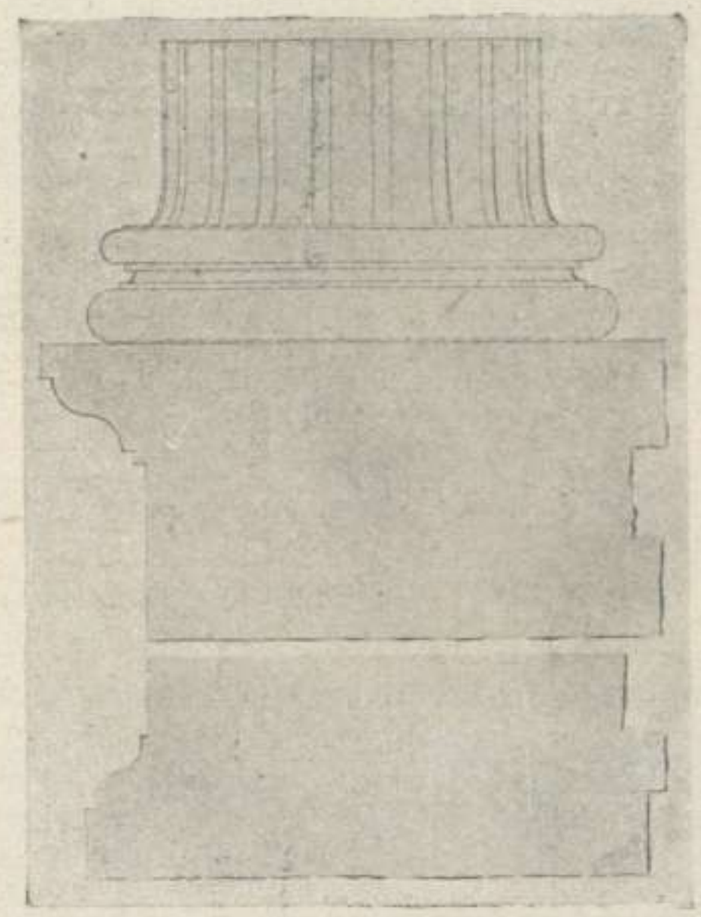

Fig. 95.– Barcelona : Base de columna i motllures del *podium* del temple *(Celles)*

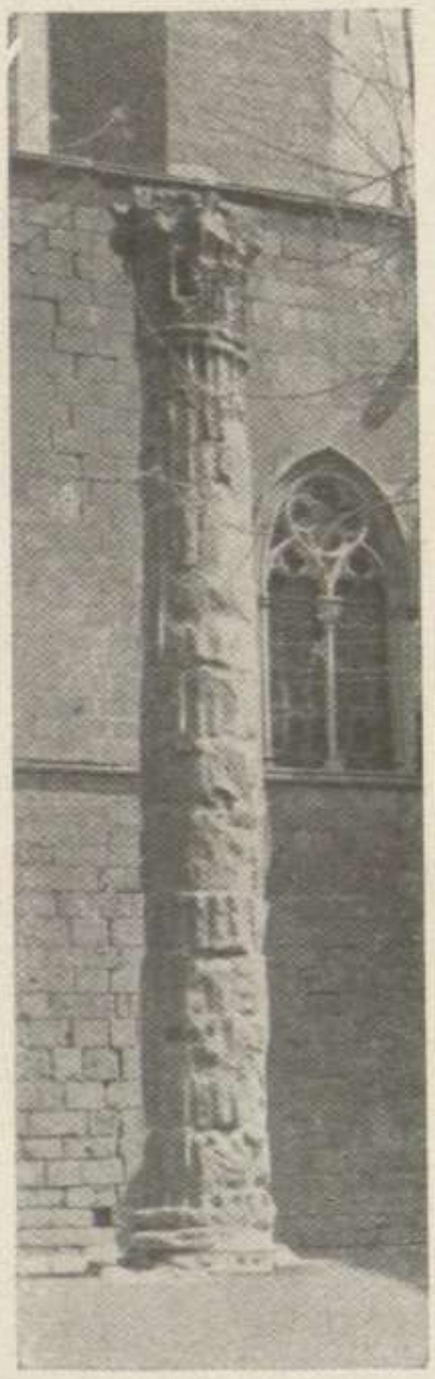

Fig. 96.
Barcelona : Columna del temple (Plaça del Rei)

(1) *De Architectura,* lib. IV, cap. IV, 5. «De la distribució de dintre els temples»... «Si el temple té més de vint peus d'ample, cal que entre les dues antes es posin dues columnes que tanquin l'espai i el separi del *pteromatos*, y entre aquests quaranta peus han de posar-se columnes dins...»

(2) *De Architectura*, llib. III, cap. II, 15.

quitecte Celles deduïa de l'examen de les columnes visibles en el seu temps i de tots els detalls del temple, que era anterior a l'Imperi Romà, en això el guiava el seu coneixement de Vitrubi, però s'errava en supo-

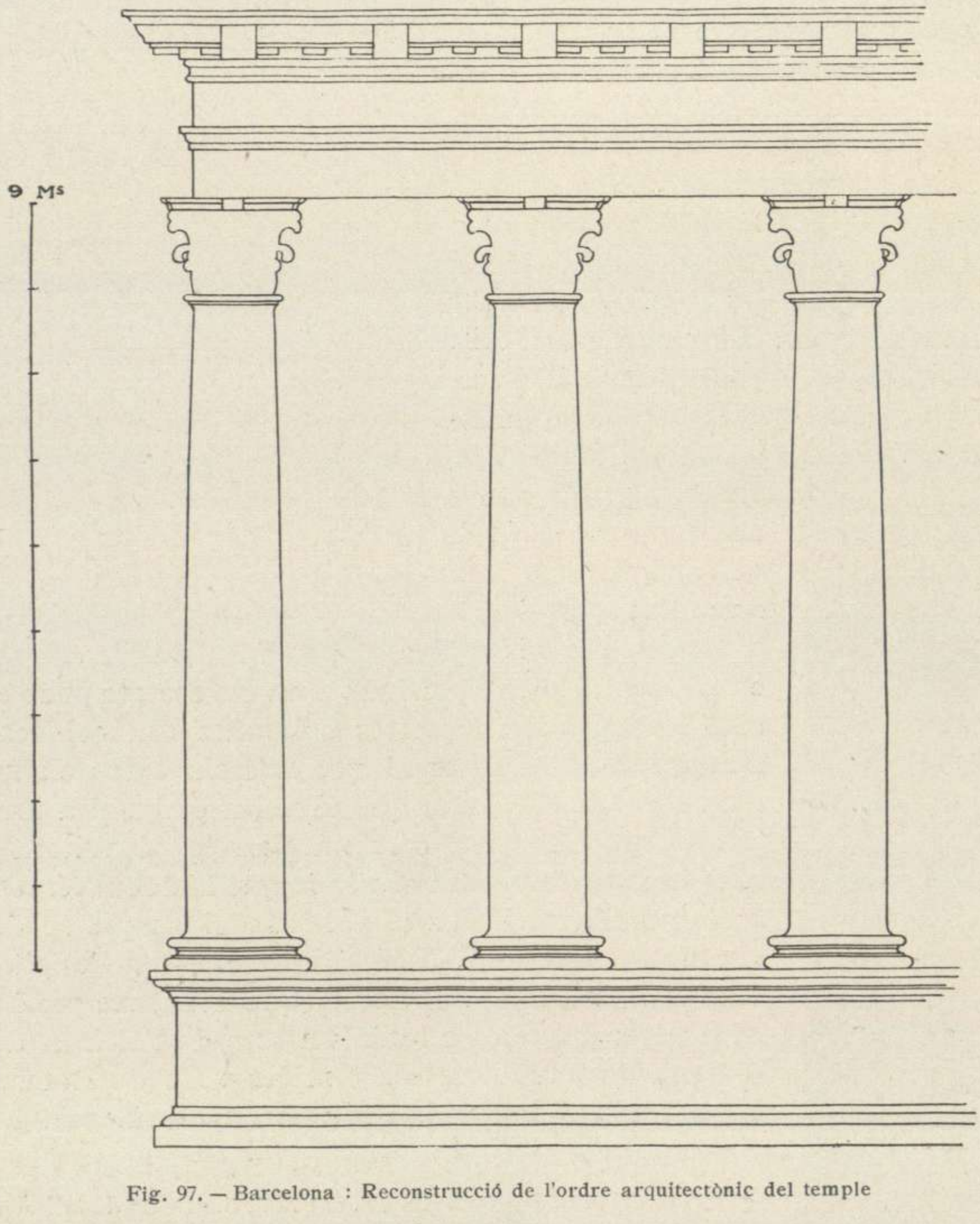

Fig. 97. — Barcelona : Reconstrucció de l'ordre arquitectònic del temple

sar-lo cartaginès. A aquesta mateixa conclusió ens portarà l'examen de les columnes i entaulament. Tots els seus caràcters indiquen pel nostre temple un cicle d'art dels temps de la República o començament

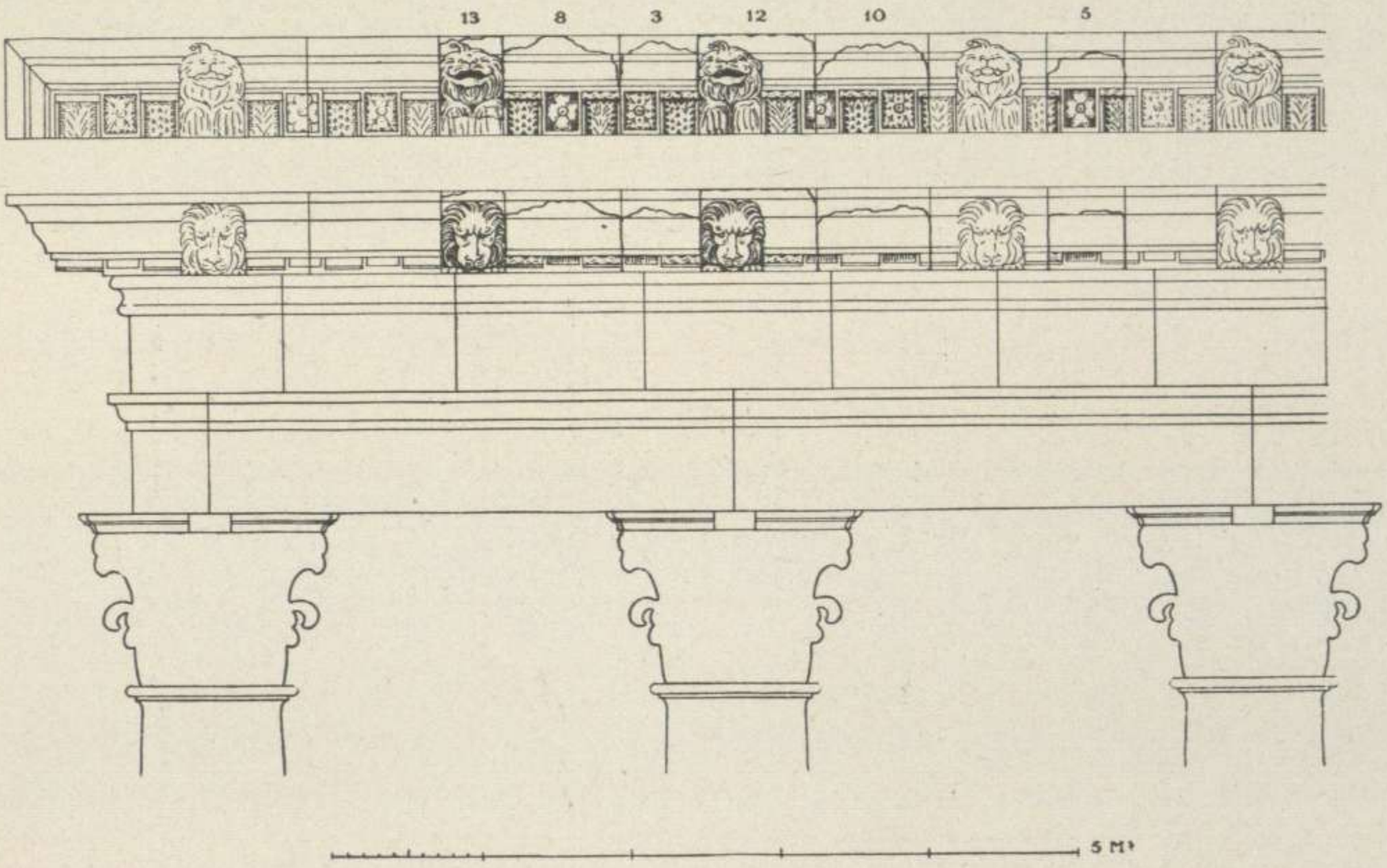

Fig. 98. — Barcelona : Reconstrucció de l'entaulament del temple

de l'Imperi, potser de més durada en la nostra terra allunyada de Roma (figures 75, 93 a 100).

TEMPLES DE TARRAGONA

A Tarragona, la Roma de Catalunya, és el lloc on trobem més profusió de temples, testificada per les seves ruïnes fragmentàries guardades en el Museu i per les monedes i làpides que s'hi refereixen. De cap d'ells se'n coneix la planta; però és útil per a formar-se idea de la nostra ciutat, capital de la Hispània Tarraconense, el conèixer les dades que ens en han conservat la memòria.

El temple del qual posseïm més elements és el que els tarragonins

Fig. 99.
Barcelona : Fragment de cornisa del temple
(Museu Arqueològic de Barcelona)

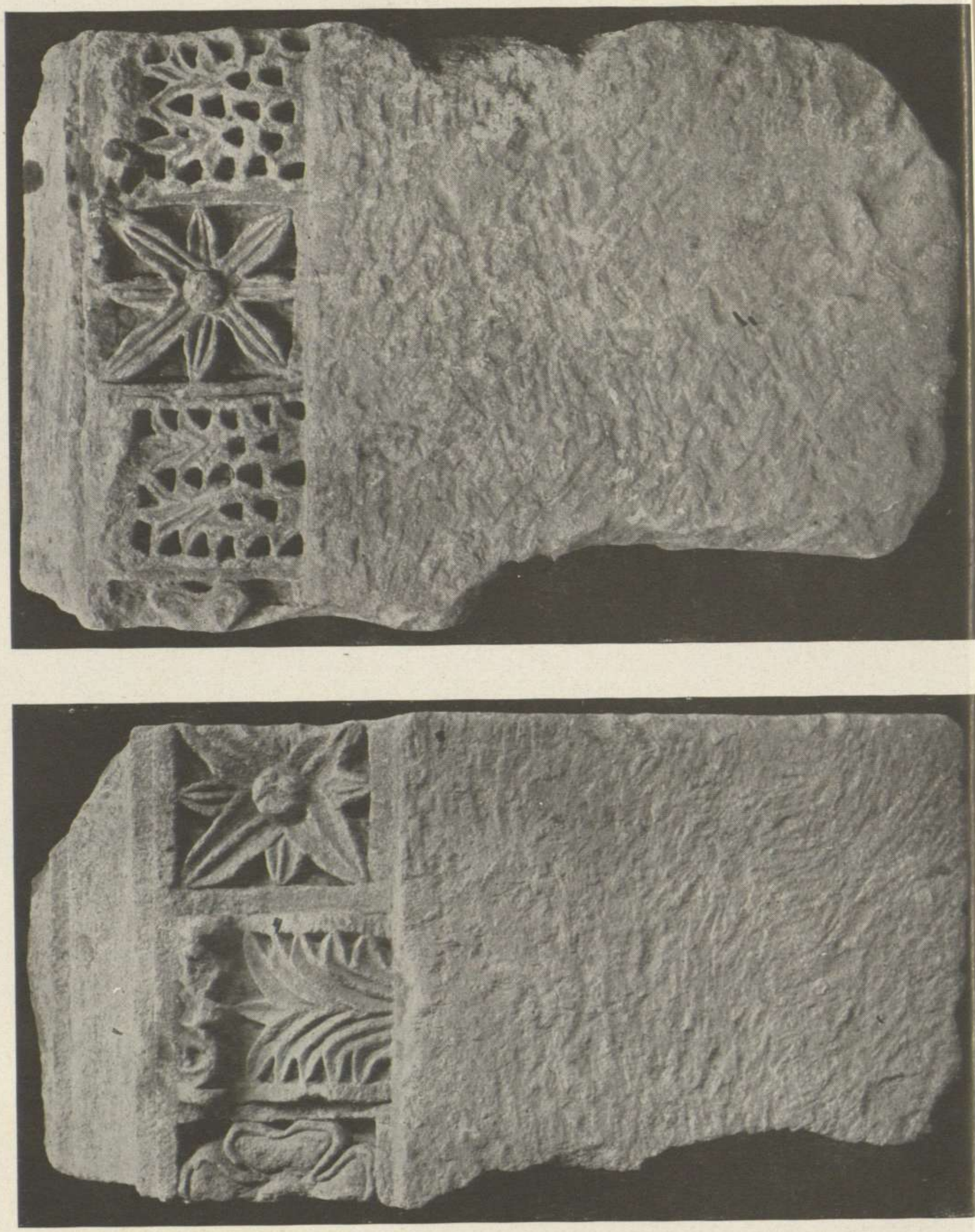

Fig. 100. — Barcelona : Fragments de la cornisa del temple

Fig. 101. – Medalles de Tarragona amb la representació del temple d'August

aixecaren a August: «Els espanyols, diu Tàcit (1), obtingueren el permís d'aixecar un temple a August en la colònia de Tarragona; aviat aquest exemple fou seguit per totes les províncies». Fou en temps de Tiberi, l'any 15 de Jesucrist quan s'autoritzà la província de la Hispània

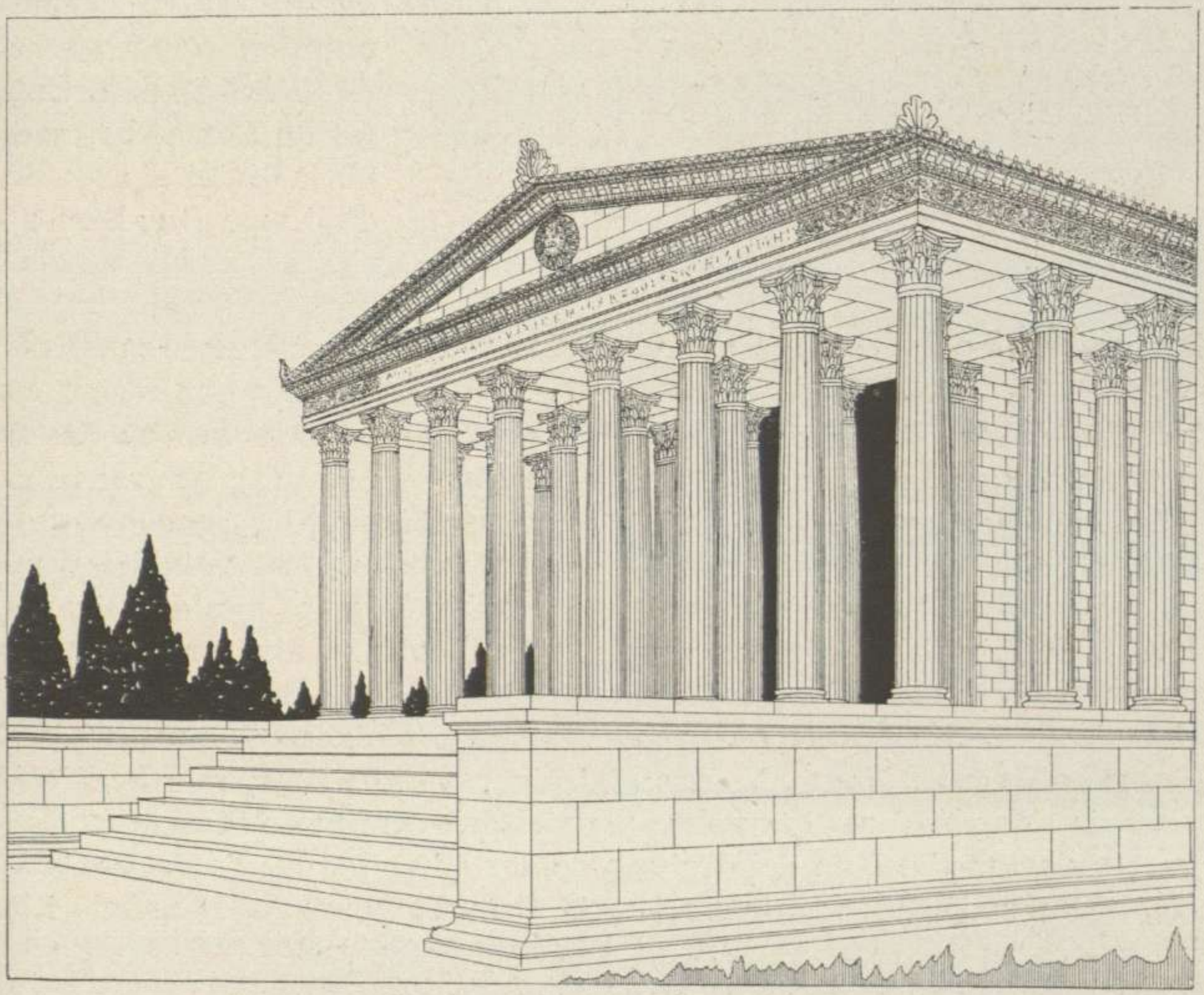

Fig. 102. – Reconstrucció ideal del temple d'August, de Tarragona

(1) *Annales.* llib. I, cap. LXXVIII.

citerior a erigir un temple a August i es proposà a les altres províncies seguir el seu exemple (1).

Fig. 103. — Clipeus amb la imatge de Júpiter Ammon (Museu Arqueològic de Tarragona, n.º 118) Diàm. 1'20 m.

En un decret conservat en una inscripció grega de Metilene en la illa de Lesbos, es menciona aquest temple dedicat a la divina Roma i als Augusts (2). L'erecció del temple de Tarragona és el reflexe d'un sentiment general de tot l'Imperi: l'emperador era com la síntesi de l'Estat i a la divinitat de Roma correspo-nia la divinitat augusta de l'*Imperator;* homes i ciutats s'hi consagraven; els sexvirs augustals, nomenats pels decurions, que regien els municipis entre els ingenuus i afranquits, cuidaven de les ares modestes que els hi aixecaven les ciutats i fins les viles reduïdes (3); les grans ciutats, les federacions de ciutats, nomenaven els flàmens i els sodales escollits entre l'aristocràcia i la guàrdia imperial per a que cuidessin dels temples monumentals que els hi erigien. La Gàl·lia entera, més de seixanta ciutats de l'Aquitània, la Lungdunesa i la Bèlgica, li aixecaren un altar en un terrer comú a la confluència del Ròdan i del Saona, prop de la Colònia de Lungdunum (Lió). Els Narbonesos aixecaren un temple a Roma i a August. Nimes, Vienne n'hi aixecaven d'altres; tota la Mediterrània s'omplí d'ares i temples augustals; els confins de l'Imperi encengueren davant l'estàtua del diví emperador el foc sagrat: l'Asia, la Galàcia, la Bithynia, l'Africa, la Grècia, la Gran Bretanya, la Pannònia i la

(1) ALBERTINI, Eugène, *L'empire romain*, Paris, 1929, pàg. 158.
(2) HÜBNER, E., *La Arqueología de España*, Barcelona, 1888, pàg. 248.
(3) S'han trobat inscripcions que denoten l'existència de sexvirs augustals a Tarraco, Baetulo, Dertosa, Vicus Ausonae, Barcino, Iluro, Egara, etc.

Tràcia (1); la Hispània n'hi erigia a la Lusitània i a la Bètica, a més de la Tarraconense (2).

Trobem representat dit temple en les monedes (fig. 101) única dada gràfica certa que del mateix posseïm. Segons elles, era corinti, octàstil; el centre del seu frontó estava decorat amb un *clypeus* i les seves acroteres eren en forma de palmetes. A Tarragona s'han trobat ruïnes que semblen indicar el seu emplaçament i elements complets del seu entaulament (3). El fet d'ésser octàstil indica que el temple era dípter com els més sumptuosos. Vitrubi (4) clarament ho declara. «El dípter és octàstil tan a la cara d'entrada com l'oposada i té a tot el voltant dos rengles de columnes; així és com són construïts els temples de Quirinus, d'ordre dòric i el de Diana a Efès d'ordre jònic, obra de Chersiphron».

L'Hernández Sanahuja (5) ha assenyalat les seves proporcions amb l'ajut dels fragments existents, servint-se principalment d'un tros de canya d'una columna, la circumferència de la qual està dividida en 24 canals; cada canal té quasi un pam d'obertura i el diàmetre de la canya amida 1,55 metres, ço que ha de donar aproximadament una alçada de 20 metres a l'ordre arquitectò-

Fig. 101.—Fragment de clipeus amb la imatge de Júpiter Ammon (Museu Arqueològic de Tarragona, núm. 117)

(1) FUSTEL DE COULANGES, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France.* I. *La Gaule romaine,* pàgina 181 i següents.

(2) Vegeu per a la Hispània el *C. I. L.*, II, núms. 473, 2221, 2224, 3329, 3395, 4191, 4199, 4292, etc., i, en general, els prefacis i les taules de tots els volums.

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona,* I, segona part, apèndix pàg. 28 i següents. L'arqueòleg tarragoní suposa situat el temple d'August entre els carrers de Sant Llorenç, Santes Creus, Mercé i part dels de Talavera i Granada que és un espai al S. de la catedral actual dalt de la planície superior de Tarragona.

(4) *De Architectura,* llib. III, capítol II, 28.

(5) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona,* pàg. 29.

nic sens el basament ni el frontó. L'estudi del fris que sembla correspondre a aquest temple, indica dimensions menors per a l'alçada de columna i entaulament: uns onze metres seixanta centímetres si seguís les proporcions que marca Vitrubi. El tema circular del centre del frontó pot restaurar-se en forma d'un *clypeus* com els que amb el bust de Júpiter Amnon (figures 103 i 104) es conserven en el Museu de Tarragona i poden ésser restes d'ell els fragments de la figura 105.

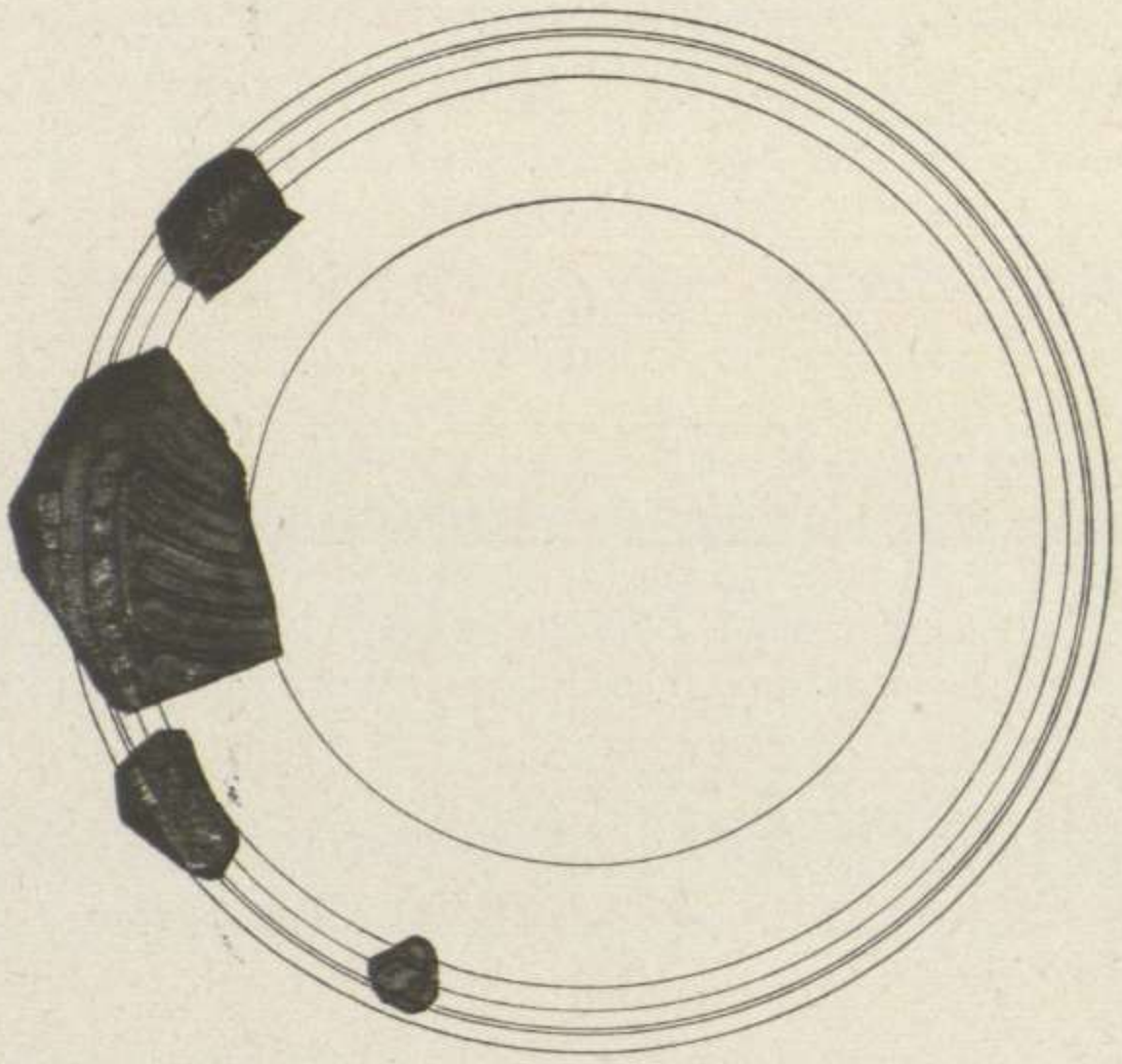

Fig. 105. – Fragment d'una *imago clypeata* (Museu Arqueològic de Tarragona, núms. 131, 145 i 147)

El tram central és representat més ample en les monedes seguint el consell vitrubià (figs. 101 i 102).

D'aquest temple coneixem a més la disposició de l'estàtua d'August que hi venerava la *Colonia Victrix Triumphalis Tarraco*. En una moneda de Tarragona (1) es representa en una de les cares el temple octàstil amb la inscripció C. V. T. T. AETERNITATIS AUGUSTAE (fig. 101) la transcripció de la qual acaba d'indicar-se (2) i en l'altra cara una estàtua sentada en un *solium* que té en una mà una *victoria* i en l'altra una llança amb la inscripció *Augusto Deo* (fig. 106). Devia ésser aquesta obra importantíssima quan la metròpoli designava un curador del temple per a conservar-lo: hem citat una làpida (pàg. 55 i n.º 4202 del *C. L. L.*, II) dedicada a *C. Calpurnio, curatori templi, proefecto morum*, per la *Colonia Tarraco*.

Fig. 106.—Moneda de Tiberi amb la representació de l'estàtua d'August al temple de Tarragona

El culte als númens imperials no s'extingia a Tarraco. Un altre

(1) DELGADO, Antonio, *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*, III, Sevilla, 1876, pàg. 394, làm. CLXXVII, 73.

(2) Altres han llegit en lloc de *triumphalis, togata o tyrrenica.*

epígraf trobat en la necròpolis cristiana, perpetua que la ciutat de Tarraco, *Colonia Julia urbs triumphalis Tarraco*, devotíssima del númen de l'emperador dedicà un altar a Marc Aureli (1).

IMPeratori CAESari Marco *AVRELIO*
ANTONINO *PIO FELICI*
INVICTO ET *MAX*imo *AVG*usto
PARThico II MAXimo BR*ITAN*ico *MAX*imo
GERManico MAXimo PO*NTIF*ici *MAX*imo
TRIBunicia Potestate XX IMPeratori *III CO*n*S*uli IV
PROCOnSuli PATRI *PATRIAE*
COLonia IVLia VRBS TR*IVMPHALIS*
TARRaco DEVOTISSIMA *NVMini EIVS*

Per les festes augustes anuals del temple de Tarraco s'hi reunien els representants de les ciutats de la Tarraconense (*concilium Tarraconensis provinciae*) com era costum en tot l'Imperi (2).

El temple de Júpiter estava en el lloc de la catedral actual. En practicar en 1884 la vall per a fer els fonaments del frontispici del nou Seminari Conciliar, al nord-est de la catedral i prop d'ella, es descobrí, entre altres fragments, un capitell d'ordre compost, mutilat en la seva part superior. Les proporcions del capitell, diu el Sr. Hernández (3), ens donàren el mòdul de l'edifici, i, seguint les proporcions del llibre de Vitrubi, resultà una alçada de 10,29, sense contar el frontó ni l'estilobat. Concorden aproximadament amb aquestes mides diversos fragments de marbre amb escultures en alt relleu, que segurament formarien part del fris (4). Consisteixen en guirnaldes sostingudes per elegants cintes amb un signe al centre de cada una com l'*apex* o mitra sacerdotal pròpia dels flamens i l'*aspergili* o hisop, objectes de la litúrgia dels sacrificis trobats en el subsòl de la catedral. Amb el capitell es trobaren o també els *clypei* reproduïts (figs. 103 a 105) amb la representació de Júpiter Ammon amb les seves banyes característiques. La situació de l'edifici en la part alta de la urbs, era apropiada per a un temple dedicat a Júpiter, segons el text citat de Vitrubi.

Albertini nota que «un text de Suetoni (*Galba*, 12) estableix l'existència a Tarragona d'un *vetus templum Jovis* i un passatge del retòric Florus citat en el *C. I. L.* II, pàg. 539, permet d'explicar aquest epítet

(1) Serra Vilaró, Juan, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* Madrid, 1928, pàg. 49, làm. XLV, 2. «Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», 93.

(2) Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France..* I. *La Gaule romaine*, pàg. 220.

(3) Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona,* I, segona part, apèndix, pàgina 27.

(4) Hübner i Laborde cregueren que aquest fris formava part del temple d'August. La mateixa opinió segueix Albertini apoiat en diversos raonaments. Hernández Sanahuja els havia cregut del temple de Júpiter. Pel lloc on foren trobats poden pertànyer a un temple situat en el lloc de la catedral a propòsit pel capitoli que era presidit pel temple de Júpiter.

de *vetus*. Es a Tarragona on una tradició feia arribar Júpiter, llavors que metamorfosejat en brau rapta Europa: *hic ille colitur corniger praedo, qui Tyriam virginem portans dum per tota maria lascivit, hic amisit et substitit et eius quam ferebat oblitus subito nostrum litus adamavit.* No és impossible que en el mateix temple s'hagi introduït a continuació el culte d'un altre Júpiter *corniger*, Júpiter Ammon, venerat també a València (*C. I. L.*, II, 3729)» (1).

Làpides diverses recorden a Tarragona a Júpiter Ammon. En la necròpolis cristiana fou trobada una làpida grega dedicada a una sacerdotessa seva (2).

El temple de Júpiter estigué, almenys després de 286, voltat d'un pòrtic que havien fet construir Dioclecià i Maximimí, als quals dedicà una làpida el president de la Hispània citerior *Julius Valerius* devotíssim dels seus númens.

SANCTISSIMI · AETERNIQUE · IMPERATO(RES · Caesares)
CAIVS VALERIVS DIOCLETIA(NVS Pius Felix)
MARCVS · AVRELIVS · VALERIVS · MAXIMIAN(VS Pius Felix)
INVICTI AVGVSTI
PORTICVM IOVIAE
FIERI IVSSERVNT
IVLIVS · VALENS · Vir · Perfectissimus · Preses · Provinfiae
Hspaniae · Citeroris · DEVOTI(ssimus · NVMI)
NI · EORVM CVRAVIT · ET DE(DICAVIT)

Les làpides ens han fet conèixer altres temples de Tarragona. Una làpida ja citada en aquest llibre (pàgina 54 i n.º 4085 del vol. II del *C. I. L.*) commemora a *Q. Attius Messor tector et pictor* qui restaurà el frontis i l'exedra del temple vell i en ruïnes de Minerva Augustea. Una ara que es descobrí en 1903, de pedra del país amb senzill cornisament, alta de 0,55 metres i de 0,35 metres d'amplada, amb lletres del primer segle, amb fulles i signes especials de puntuació, dona notícia d'un altre temple; la inscripció diu: «Exvot voluntàriament complert a la deessa Tutela per part de Baba, esclau de Luci Numisi Stici, per quant, sens desgràcies, bastí i acabà bé l'edifici sagrat amb les dues oficines del mateix». Es refereix aquesta inscripció a un temple dedicat a la Tutela de Tarragona entre les ruïnes de la qual es trobaren nume-

ISIDI · AVG
SACRVM
IN · HONOR ·
ET · MEMORIAM
C////LIÆ · SABINAE
CLOD · OrbiANA
MATER
SEMPRONIA·LYCHNIS
AVIA

roses inscripcions votives dedicades a la deessa protectora de la vella

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, nombre 122.

(2) TULLA, G. BERTRAN, P. OLIVA, C., *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona.* Madrid, 1927, pàg. 14. «Junta superior de Excavaciones y Antigüedades», n.° 88. —SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona.* Madrid, 1928, pàg. 27. «Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», n.° 93.

ciutat (1). Pons d'Icart (2) fa menció d'alguns temples de la ciutat suburbana de Tarragona, un d'ells en el lloc anomenat Sasaladas, i afirma que en el seu temps subsistien encara tres columnes jòniques. Sota les ruïnes es trobà una làpida dedicada a la deessa Issis, que es guarda avui al Museu (3). A un kilòmetre de Tarragona, prop de la carretera de Reus, Pons d'Icart, diu l'Hernández Sanahuja (4), vegé les ruines d'un altre temple que atribueix al déu Març campestre, per raó de l'ara de marbre trobada allí prop, que és una dedicació que feu Titus Aureli Dècim, en el primer de març de l'any 182 de J. C., al déu Març campestre per la salut de l'emperador Còmodus. Dita làpida (5) la recullí l'arquebisbe Antoni Agustin, trobant-se, diu, actualment aparedada en la paret del claustre del palau arquebisbal. Es possible que siguin sols inscripcions votives dedicades al déu Març i a Issis, que no suposen un temple.

MARTI · CAMPESTRI · SAC
PRO · SAL ·
MP · M · AVR · COMMOD
AVG · ET · EQVIT · SING
T · AVREL · DECIMVS
› · LEG · VII · G · FEL ·
PRAEP · SIMVL · ET ·
CAMP · DEDIC · K · MAR ·
MAMERT · ET · RVFO · ©S

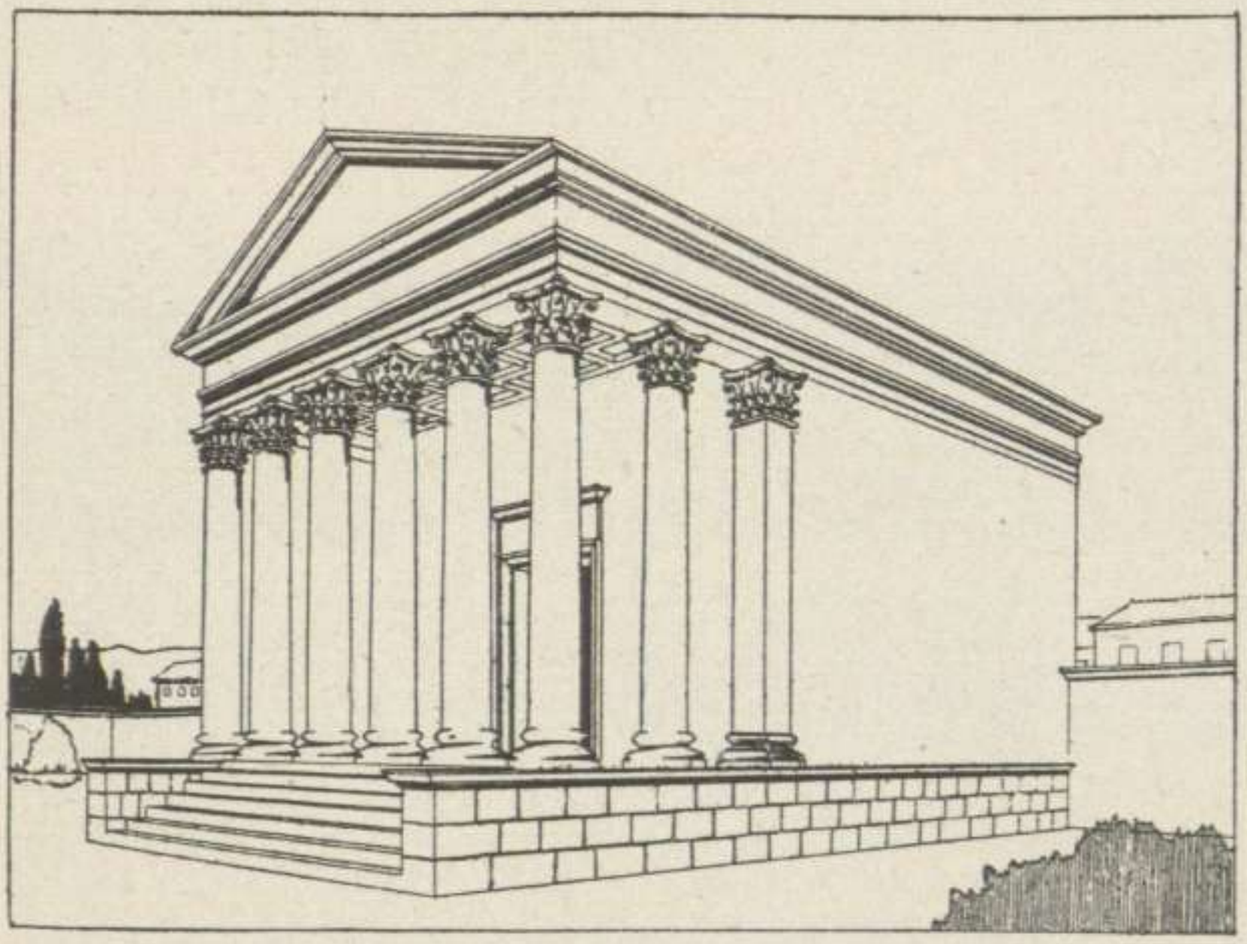

Fig. 107. — Vic : Restauració del temple

TEMPLE DE VIC

El temple de Vic és l'exemple d'una construcció rural senzilla i econòmica, el temple de l'antiga Ausa, el reduït Vicus (6). La seva cel·la era feta d'una obra mixta de pedra de fil en grans carreus i *opus emplecton* o paret

(1) ARCO, Angel del, *Nuevas lápidas romanas de Tarragona.* «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLIII, Madrid, 1903, pàgs. 453 a 455.

(2) *Libro de las grandezas de Tarragona*, cap. XXXVI.

(3) *C. I. L.*, II, n.° 4080.

(4) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona,* I, part segona, apèndix pàgina 59.

(5) *C. I. L.*, II, n.° 4083.

(6) Del temple romà de Vic n'ha parlat DIDELOT, Ch., *Notes archéologiques sur la Catalogne*, publicades en el «Bulletin Monumental», LIV, Paris-Caen, 1888, pàg. 48 i següents, i darrerament GUDIOL, Joseph, *L'Ausa romana y el seu temple.* Vich, 1907.

Fig. 108. — Vic : Entaulament del temple

de reble revestida de carreus reduïts (figura 109). Així són construïdes les galeries interiors de servei de teatres i amfiteatres provençals; així també les del circ de Tarragona. Aquesta fàbrica era destinada a ésser revestida d'estuc exterior i interiorment. En l'interior, en els recons se'n guarden trossos que simulen un encoixinat regular i sumptuós. Es possible que sols el parament del *podium* fet de grans carreus, i la part baixa dels murs quedés visible sense estucar. S'ha pogut refer perfectament tota la planta; de la cel·la es guarden els murs fins sobre l'arquitrau; del pòrtic, els fonaments. La cel·la té, amidada interiorment, $9 \times 10{,}90$ ms.; exteriorment té $10{,}10 \times 12{,}10$ ms.; la llargada calculada segons el cànon vitrubià fóra de 12,52 ms.; els seus murs s'aparten uns 17 graus cap al E. de la línia E.O. (fig. 111). El temple de Vic es exàstil, l'intercolumni resulta 1,20 ms. o sigui prop de dos diàmetres, que és el que cal al síxtil, segons Vitrubi (1). Si es fes el càlcul

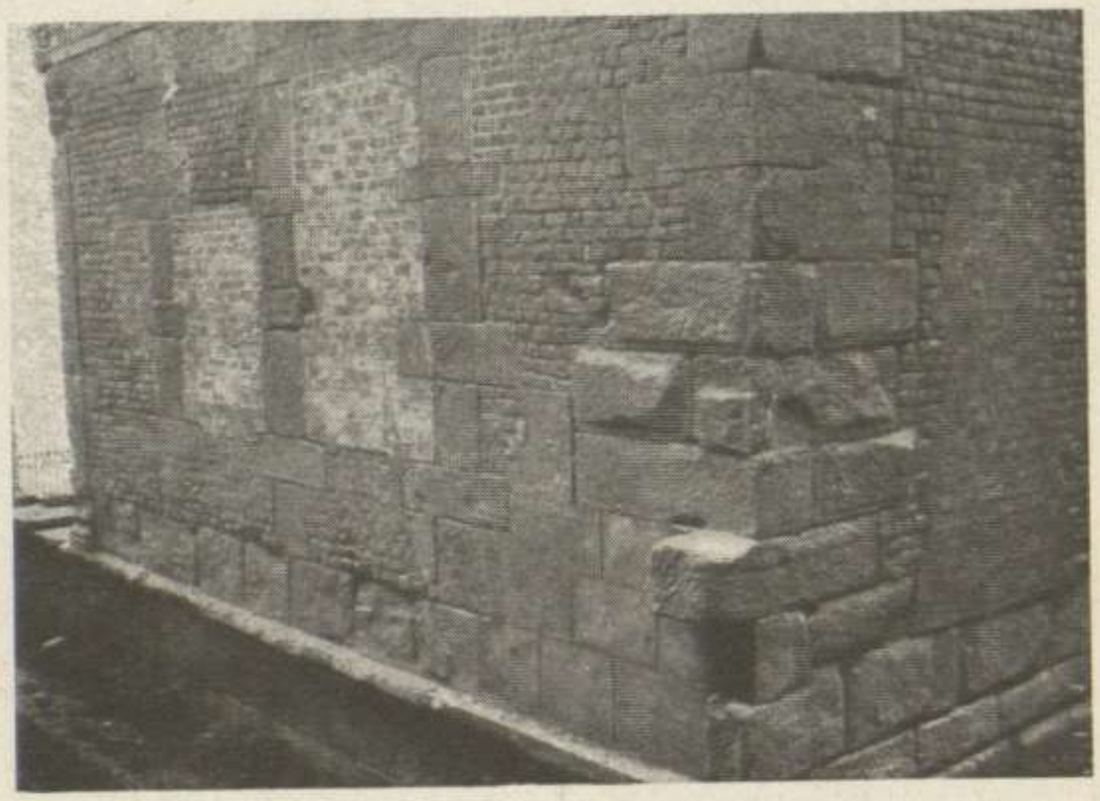

Fig. 109. — Vic : Murs de la *cel·la* del temple

(1) *De Architectura*, llib. III, cap. III, 7. «En el pignòstil, diu Vitrubi, l'intercolumni ha d'ésser d'un diàmetre i mig com s'ha practicat pel temple de Juli Cèsar i pel de Venus, que és en el fòrum que ell ha fet construir, i per altres edificis construïts amb aquesta regla. En el síxtil, l'intercolumni té dos diàmetres i els plintes de llurs bases són iguals a l'espai que hi ha entre els plintes, com en el de la Fortuna Eqüestre prop del teatre de pedra i en molts altres. Aquestes dues maneres teníen molts inconvenients: primerament, quan les mares de família pugen les grades, per les pregàries, no poden passar per l'intercolumni donant-se les mans, sinó una darrera l'altra; després tapen la vista de les portes impedint veure les imatges dels déus i priven el pas al voltant del temple. En el diàstil l'intercolumni ha

com a temple tetràstil tindríem per intercolumni 2,46 metres que és més gros que l'assenyalat pel temple diàstil. L'altura de la columna és de 6,35 ms., el diàmetre inferior és 0,68 ms. o sigui pròximament 10 diàmetres que és la del temple pignòstil. Era, doncs, el temple de Vic un temple pròstil exàstil síxtil perfectament romà, que s'apartava quelcom del cànon de Vitrubi, però de porxo relativament petit. Era d'ordre corinti, i constava de columnes sens acanalar. El seu capitell anàleg al de l'Arc de Barà fa pensar que data del segle II de J. C. L'entaulament i el frontó han pogut determinar-se per fragments trobats en les ruïnes (fig. 108). A l'interior es conserven clarament les caixes d'empotrament de les encavallades de la coberta *(columbaria)* que tenen 0,32 ms. d'alt per 0,60 ms. d'ample, dimensions realment extraordinàries comparades amb les d'un edifici modern. Cal, per explicar-ho, tenir en compte la disposició de les cobertes antigues. Vitrubi resumeix així les

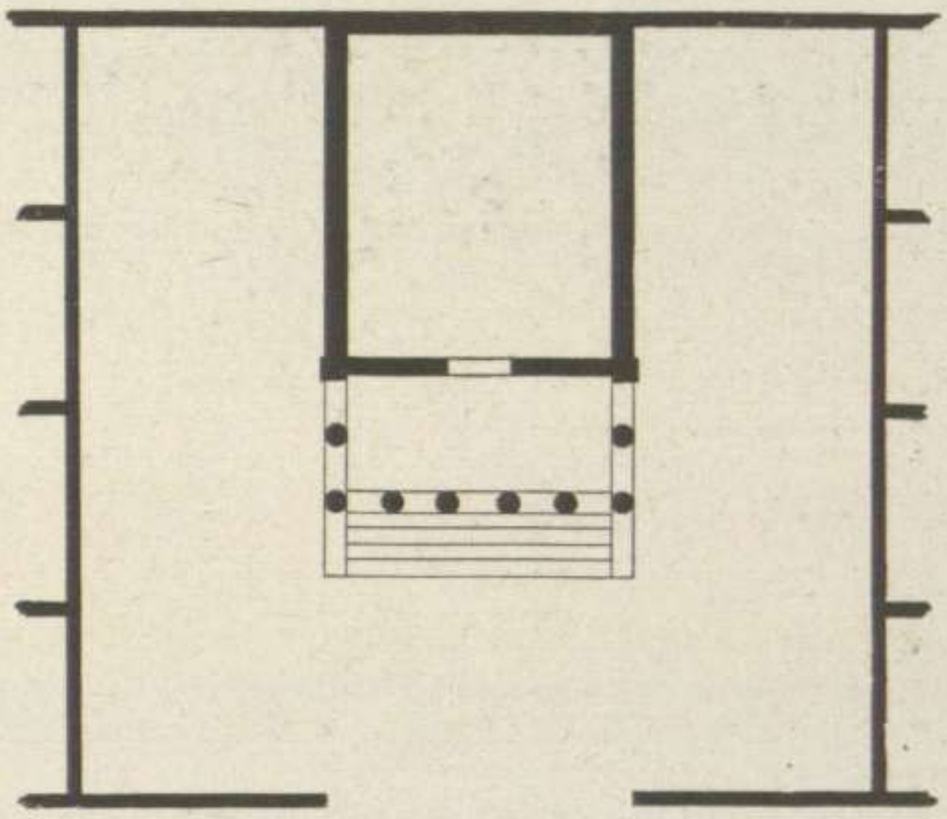

Fig. 110. – Vic : Reconstrucció del temple i el seu peribol

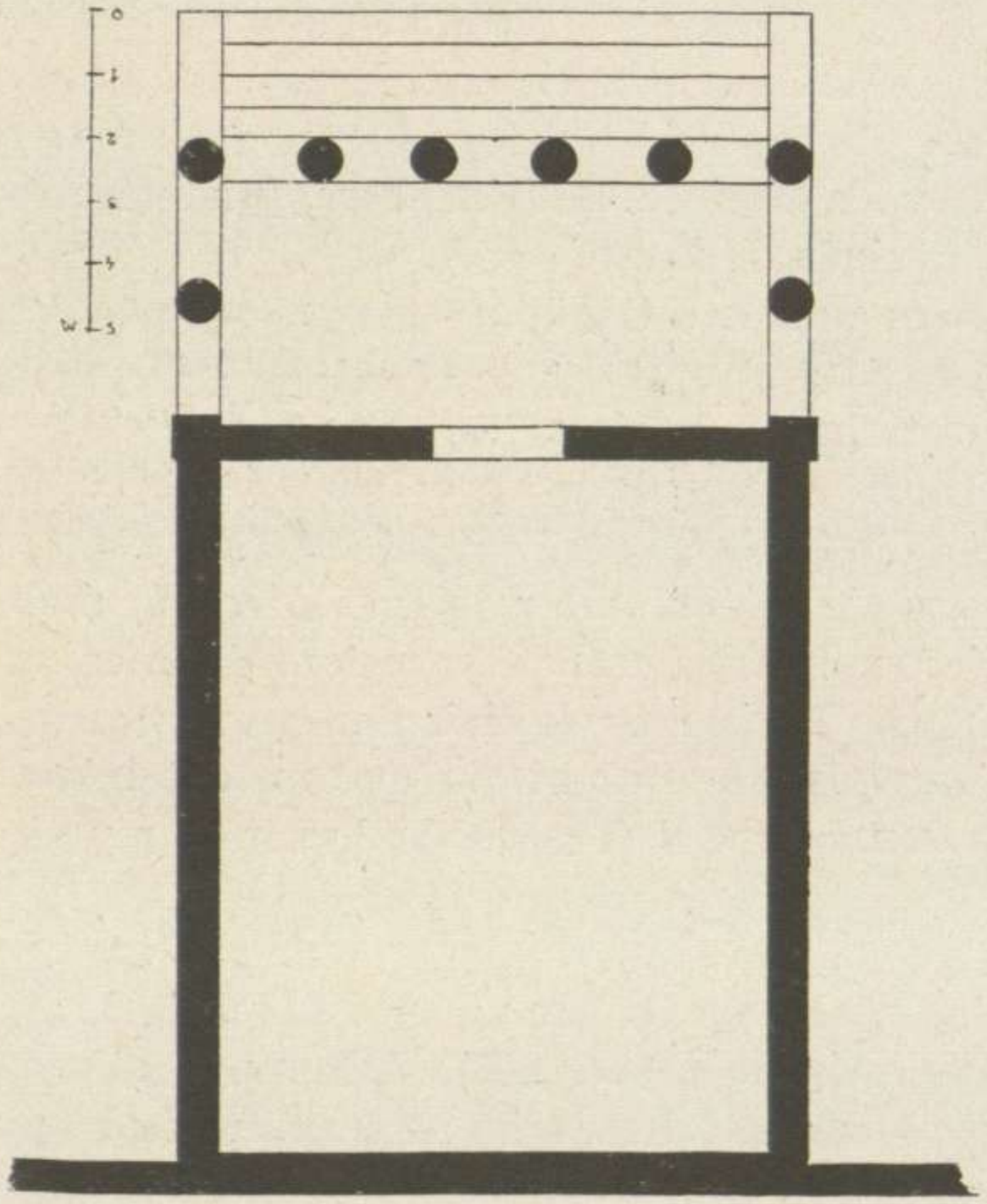

Fig. 111. — Vic : Reconstrucció del pla del temple

d'ésser de tres diàmetres; l'inconvenient d'aquest ordre és que els arquitraus es poden rompre. En l'aeròstil exigeix vigues de fusta i els frontispicis hi fan mal efecte. En l'èustil que és el gènere més aprovat, l'intercolumni deu ésser de dos diàmetres i un quart».

Fig. 112. — Sagunt : Temple
(González Simancas)

seves disposicions tradicionals (1): «Per a sostenir la coberta s'hi posarà, si els trams són molt grans, tirants *(transtra)* i les vigues *(capreoli)*; si els trams són regulars, un carener *(columen)* i les vigues sortides dels extrems formant barbacana; sobre les vigues llates travesseres *(templa)*. Després sota les teules posts *(asseres)* prou sortides sobre les parets per a protegir-les amb la seva volada». El primer és el tipus romà de la basílica de Fano, fet per Vitrubi; el segon és el tipus grec i etrusc. El primer tipus, propi per a cobrir temples de gran amplada, que és el d'encavallades que sostenen l'envigat, és l'aplicat a Vic. Es possible que la seva disposició fos anàloga a la que es conserva encara en les basíliques cristianes primitives de Roma. D'aquests sistemes d'encavallades de fusta, de tradició romana, han pogut arribar fins als nostres dies: la de la vella basílica de Sant Pere, fundada per Constantí, tramesa per l'obra titulada *Il Tempio Vaticano* i per una pintura que es guarda a Sant Martí dels Monts, a Roma; la de Sant Pau, construïda per Honori, que ha durat fins als nostres temps; la de Sant Joan de Letran representada també en les pintures de Sant Martí dels Monts.

M · BADIVS · HONOR*atus*
ET·CORNELIVS·SILV*anus*
TEMLVM · MATRI · MA*gnae et*
ATTHIN · DE · S · P*f.*

Són aquestes, dues encavallades acoplades amb un pendoló comú, amb doble joc de tirants. Aquest fet explica les grans dimensions de la caixa d'empotrament del temple ausetà. En alguns edificis aquestes armadures s'amagaven per medi d'enteixinats; Eusebi diu que un enteixinat amagava les de Sant Pau extramurs; aquest fet sembla haver-se repetit a Vic.

En la part posterior de la cel·la, a la banda baixa el mur s'allargava i el temple quedava voltat d'un pati, tancat com un modest peribol, alt com el temple de Mercuri a Pompeia (figs. 91 i 110). A Pompeia alguns temples eren circumdats per les construccions, però una tanca els isolava,

(1) *De Architectura,* llib. IV, cap. II. — Choisy, *L'art de batir chez les romains,* cap. III. *Les constructions en charpente.*

com en el d'Esculapi. El temple de Vic donava a un carrer per la seva façana posterior i estava probablement voltat de cases per les seves façanes laterals i separat d'elles per una tanca.

EL TEMPLE DE SAGUNT

Laborde reprodueix existent a Sagunt a la part alta de la ciutat, a la plaça d'Armes o de l'Eco, un temple tetràstil (E. de la figura 52) que, creu, correspon al Temple de Diana del qual parla Plini el Jove, treient-ho de Cornelius Bocchius. F. Llansol de Romani cregué veure-hi en el segle XVI la inscripció: *Templum Dianae*. Es difícil que el temple a que es refereix l'escriptor lusità L. Cornelius Bocchius sigui el descrit per Laborde, de tipus perfectament romà, mentres que el a que es refereix l'escriptor llatí devia ésser antiquíssim (1).

P · FABRICIO IVSTO
P · FABRICIO · RESPeCT ·
IIVIR · TEMP · IVNONIS
EX DECRETO · ORDIN ·
D · S · P · R · P · RESTITVIT

Les excavacions han posat al descobert el seu estilobat i part de les columnes (2) d'un temple de tipus romà imperial (figura 112). Una inscripció molt discutida trobada a Sagunt (3) es refereix a un sacrifici anàleg a la *Suovetaurilia* però substituïts els animals mascles per els corresponents femenins: una vaca, una ovella i una truja blanca dedicada a Diana.

M · VALERIO · SOLANIA
NO · SEVERO · MVRE
NAE · F · MAG
M · POPILLIVS · ONYXS
IIIIII · AVG · TEMPLVM · D · S
P · d. I · Q · P

A Mahó uns particulars, *Cornelius Silvanus* i *M. Badius Honoratus*, de llurs cabals fan construir el temple a la Magna Mare i a Athis (4).

RÈSTES DE TEMPLES DIVERSOS

A Almenara s'assenyalen unes ruïnes d'un temple a les quals hom creu que es refereix una inscripció en què consta que *Attis Endymion* el paga amb els seus diners i el dedica (5).

(1) LABORDE, *Voyage*, I, part II, pàgs. 79 i 88.

PLINI parla del temple de Sagunt en la seva Història Natural (XVI, 79, 3) amb els següents termes: A Espanya, a Sagunt es diu que el temple de Diana, portada de la illa de Zacynte amb els fundadors de la ciutat, és de dos-cents anys anterior a la caiguda de Troia, segons Bocchius, i que està sobre la ciutat. Aníbal el salva per respecte religiós; les vigues de ginebró existeixen encara.

L. CORNELIUS BOCCHIUS va ésser tribú militar de la Colònia Scalabitana (Alcazar do Sal, Portugal). (*C. I. L.*, II, n.° 35.)

(2) GONZÁLEZ SIMANCAS, Manuel, *Sagunto*. Barcelona, 1929.

(3) *C. I. L.*, II, n.° 3820.

(4) *C. I. L.*, II, n.° 3706.

(5) *C. I. L.*, II, Supp. núm. 6057. — SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, pàgs. 743 i segs. — LABORDE, *Voyage*, pàg. 90.

Més al sud ja dintre el *Conventus Cartaginense* però en terres de llengua catalana es troben notícies de temples avui perduts.

Així s'assenyalen els restes del temple de Diana en l'acròpolis de la colònia de Marsella, *Dianium* o *Artemisia* (1).

A Elx els duumvirs, amb fons municipals, restauren el temple de Juno (2). A Elx o a Alacant M. Valeri Solania mestre dels sevirs dels augustes i *M. Popilius Onyxs*, sevir augustal, paguen amb llurs diners un temple dedicat probablement a l'emperador (3) situat a *Lucentium* (Alacant).

Fig. 113. — Moneda amb representació de l'ara de Tarragona

ELS ALTARS

La forma anterior al temple fou l'altar a l'aire lliure. Tarragona abans del temple, que hi erigí la província de la Hispania Citerior, que hem descrit, havia erigit una ara a August la memòria de la qual ens han conservat les monedes (fig. 113). Tot i ésser molt sumari el dibuix numismàtic deixa entendre la disposició d'aquest altar: s'aixeca sobre un basament, dues pilastres decoren els seus angles i sostenen un entaulament simple; en el centre de la cara l'adorna un tema circular. En algunes monedes l'ara apareix ornada d'una garlanda i dels bucranis que semblen ésser un ornament accidental ja que no apareixen en altres monedes anàlogues. Delgado suposa amb certesa que representa una ara aïllada del culte d'August. La forma arborescent, que es veu representada en les medalles, el propi Delgado l'explica com segueix: «En temps d'August els de Tarragona li erigiren una ara. Al cap d'algun temps nasqué una palma sobre l'ara, ço

Fig. 114. — Altar conservat a Ribarroja (València) *(Albertini)*

(1) HÜBNER, *La Arqueología en España*, pàg. 248.

(2) *C. I. L.*, II, n.° 3557.

(3) *C. I. L.*, II, n.° 3563.

que féu enviar embaixadors a August dient-li, per adular-lo, que la palma aludia miraculosament a les victòries imperials. August els rebé agradablement però els digué, en to de burla, que l'ara no devia servir gaire ja que el foc no havia impedit la creixença d'una planta» (1).

I·O·M
IVNONI
MINERVAE
GENIO·PRAETORII
CONSVLARIS
DIIS·P····IBVS
T·FL·TITIANVS
LEG·AVGG·PR·PR
IIIIIIIIIIMiIIIIIIIA
EIVS
DICAVERVNT

De majors o menors dimensions l'ara dedicada als déus, com a monument religiós aïllat, persistí molt temps al costat dels grans temples monumentals. La seva disposició és ben coneguda: una base, un cos més o menys ornat terminat per una cornisa; a la part superior un buit per a recollir la sang de la víctima, i als costats les volutes característiques; les cares són ornades sovint amb els instruments litúrgics del sacrifici: la *patera* amb l'*umbus* (fig. 114) l'*aspergillium*, etc. (2). En els mateixos temples l'ara pròpia del déu a que estaven dedicats era molt sovint a l'exterior; la col·locada dintre el temple servia de taula de libació o per cremar perfums mentre que en les externes s'immolava i cremava la víctima oferta. En els pobles petits que no tenien mitjans d'erigir un temple, les ares els substituïen, posades dintre un cercat amb estàtues o pintures en fornàculs. En les nostres petites ciutats romanes es comú trobar les ares dedicades a diverses divinitats pels sevirs augustals; mentre no han aparegut els tambors dels fusts de les columnes, ni els capitells i bases restes dels pòrtics dels temples. Així a *Baetulo* (Badalona) a *Iluro* (Mataró) (3), *Egara* (Terrassa).

Fig. 115.—Empúries : Mosaic del sacrifici d'Ifigènia

(1) DELGADO, *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*, III, pàg. 400. Delgado al·ludeix al text de Quintilià: *Augustus nunciantibus Tarraconensibus, palmam in ara ejus enatam, apparet, inquit, quam soepe accendatis. (Oratoriae Institutionis*, llib. VI, cap. III.)

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 10.

(3) Un estudiós d'Iluro creu haver trobat carreus restes del temple en els murs de l'església de Santa Maria de Mataró. RIBAS I BERTRÁN, *El temple romà d'Iluro*, publicat en «La Paraula Cristiana», Barcelona, 1928.

A *Baetulo* (Badalona) s'havia conservat un lloc de culte al aire lliure amb una dedicació al Sol (1).

Fig. 116. — Relleu dels sacrificadors, en temps de Laborde

Un legat consular de Tarragona i sa muller aixecaren una ara a la Tríade capitolina, Júpiter, Juno i Minerva els déus de l'Imperi, al Geni protector del Pretori consular i als Déus Penates protectors de llur casa (2).

L'objecte de l'altar pot explicar-se, sense sortir de Catalunya, per mitjà del mosaic emporità que representa el sacrifici d'Ifigènia, que sembla que és una rèplica fidel d'un prototipus grec que inspirà el pintor Thimanthes d'Eythnos cap al 400 abans de J. C. i les pintures d'aquest tema que es troben a Pompeia (3) (fig. 115). S'alça en el centre un altar rústec de pedres; junt a ell una antorxa cap per avall, un bucrani i un exvot en el qual es descobreix una *hermae ithyphaliacia* de color vermell; el lloc és el bosc d'Artemisa; en la part alta, a la dreta, es veu la deessa amb trajo de caça amb doble sageta; en l'extrem oposat i també en la part alta, es veuen dues figures de déus, els fills de Letus: Apolló nu, sols amb el cap cobert amb el *modius*, que porta a la mà dreta la cítara, i Arte-

Fig. 117. — Relleu d'un sacrificador (Museu Arqueològic de Tarragona)

(1) SERRA RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis.* I *Baetulo Blanda.*

(2) *C. I. L.*, II, n.° 4076.

(3) HÉRON VILLEFOSSE, *Le sacrifice d'Iphigénie sur une mosaïque d'Espagne,* «Bulletin de la Société des Antiquaires de France», 1892, pàgs. 188-193.

misa, vestida amb corona radiant, que estén l'arc amb la mà dreta. Les figures centrals principals són a mà dreta Ifigènia conduïda per Odisseus, la qual té al seu costat un home barbut, amb mantell, cobert el seu cap amb l'*apex*, la gorra litúrgica del sacrifici, que empunya amb la mà dreta el coltell de sacrificador; sens dubte és el sacerdot Calchas que té al costat el rei d'Esparta. A la dreta un *camillus* que porta, en una plata d'or, una tovallola amb una capsa d'encens i la *mola salsa* (farina de grans d'espelta barrejada amb sal, llet i mel), etc.

Fig. 118.—Relleu d'un sacrificador (Museu Arqueològic de Barcelona)

Ifigènia era filla d'Agamennon i de Clitemnestra, segons uns, i de Teseu i d'Helena, segons la tradició de l'Argòlia. El rei de Micenes, abans de nèixer la seva filla, prometé als déus de sacrificar a Artemisa «el que l'anyada produiria de més bell». Ifigènia, la verge meravellosa, el fruit més bell de l'any, fou condemnada a mort. El diví Calchas recorda a Agamennon la necessitat del sacrifici de la seva filla per la salut dels grecs. El pare s'hi resisteix; per a vèncer-lo s'envia a Ulisses i a Diomedes a Micenes per a atraure a Ifigènia al camp, donant a Clitemnestra el pretext que Agamennon ha resolt casar la seva filla amb Aquiles. Conduïda Ifigènia a l'altar en presència de l'exèrcit grec, Agamennon plora, gira el cap i es tapa amb el seu mantell. El servidor del culte agafa la verge, la col·loca sobre l'altar del sacrifici, es consuma aquest i la sang corre abundant. Mes no és la sang de la verge: en el seu lloc hi ha una bèstia palpitant. Calchas declara al cap dels grecs, que Ifigènia no és morta, que la deessa ha volgut salvar-la. Aquesta substitució es troba en totes les versions de la llegenda; varien sols en la mena d'animal, que és un cérvol o una cérvola en la tradició més antiga i general.

*iu*NONI · VET
REGINAE
L · OCVLATIVS
QVIR·REctVS
ET·gEMINiA·C·F
RESTITVTA *uxo*R
ET·L·OCVLATIVS
QVIR · REctVS *f.*
um SVIS·D·S·*p. f.*

Aquesta escena sagnant davant d'una ara rústega, es repetia sovint

sobre les ares de marbre, col·locades davant dels temples descrits, tal com la representa el mosaic emporità, que és probablement importat dels tallers de mosaic de Grècia o d'Itàlia.

AVGVSTO · DIVI · F
C · MAECIVS · C · F · CELER
DEDIT · DEDICAVIT

LES ESTÀTUES DELS DÉUS
LES INVOCACIONS

Als voltants dels temples dintre llurs perí-bols, en els *sacella,* s'aixecaven estàtues a diverses divinitats. Al pedestal s'inscrivia la dedicació. Així a Eivissa s'ha conservat un pedestal amb la part inferior de l'estàtua de Juno adherida amb una inscripció que tota una família dedica a la vella regina, pagada de llur diner (1).

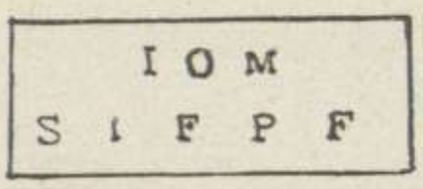

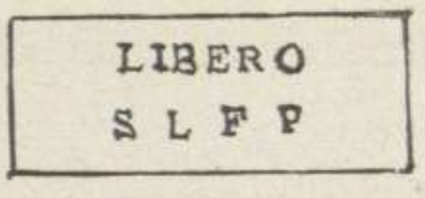

A Elx un ciutadà romà dedica una estàtua a August déu (2).

A uns dos kilòmetres de Sagunt sobre una columna es troba la següent inscripció a Júpiter: *Jove optimo maximo sua impensa fecit publici facere.* Al costat una altra deia: *Libero sua laude fecit publica* (3).

(1) *C. I. L.*, II, 3659.
(2) *C. I. L.*, II, 3555.
(3) CARRERAS CANDI, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Valencia*, vol. II, pàgs. 697, 698.

Testa de la cornisa del temple de Barcelona
(Museu Arqueològic de Barcelona)

Fig. 119. — Sepulcre de Fabara

IV

MONUMENTS FUNERARIS

Després de les ruïnes dels temples, venen a la imaginació els sepulcres que apareixen en els nostres camps i a les vores dels antics camins. La pràctica funerària romana feu simultàniament la incineració i la inhumació, herència de diferents races que compongueren el poble romà; en les primeres èpoques i en les últimes predomina la inhumació, i sempre és viva la tendència a considerar la terra com l'element que deu cobrir el cos fins quan se'l redueix a cendres. Els monuments funeraris es caracteritzen segons cada una de les pràcti-

ques. Els uns són destinats a guardar el cos en sarcòfags de pedra, de marbre, de plom o de terra cuita, o senzillament el cadàver amortallat sobre un llit funerari; els altres han de tancar les urnes que contenen les cendres i els ossos carbonitzats; urnes de petites dimensions, fetes de ceràmica, de vidre, de marbre, de pedra, de plom i fins de vegades de plata o d'or. Uns i altres es guarden en lloc soterrani, a l'interior d'un monument *(conditorium)*.

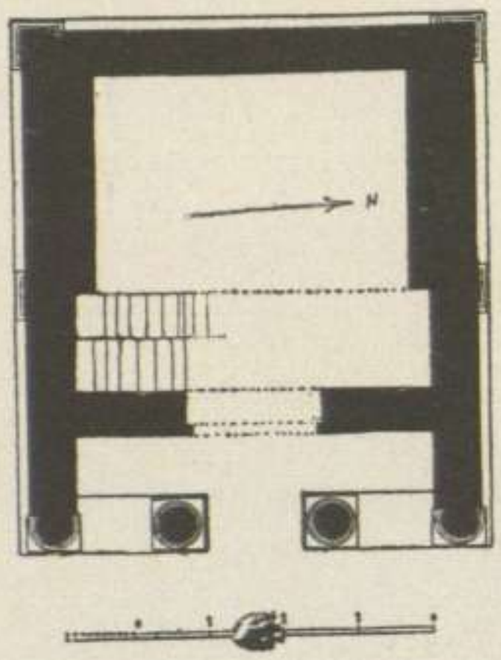

Fig. 120. – Pla del sepulcre de Fabara

Les tombes, per disposició de la llei de les Dotze Taules, repetida sovint en les constitucions de fundació dels municipis, estaven fora la ciutat, a les vores de les grans vies, adornant d'aquesta faisó els suburbis i convertint en sumptuoses i monumentals les vies de comunicació, i solament per especialíssim privilegi es concedien les sepultures dintre ciutat. Era comú que els grans propietaris es fessin enterrar en llurs finques a la vora

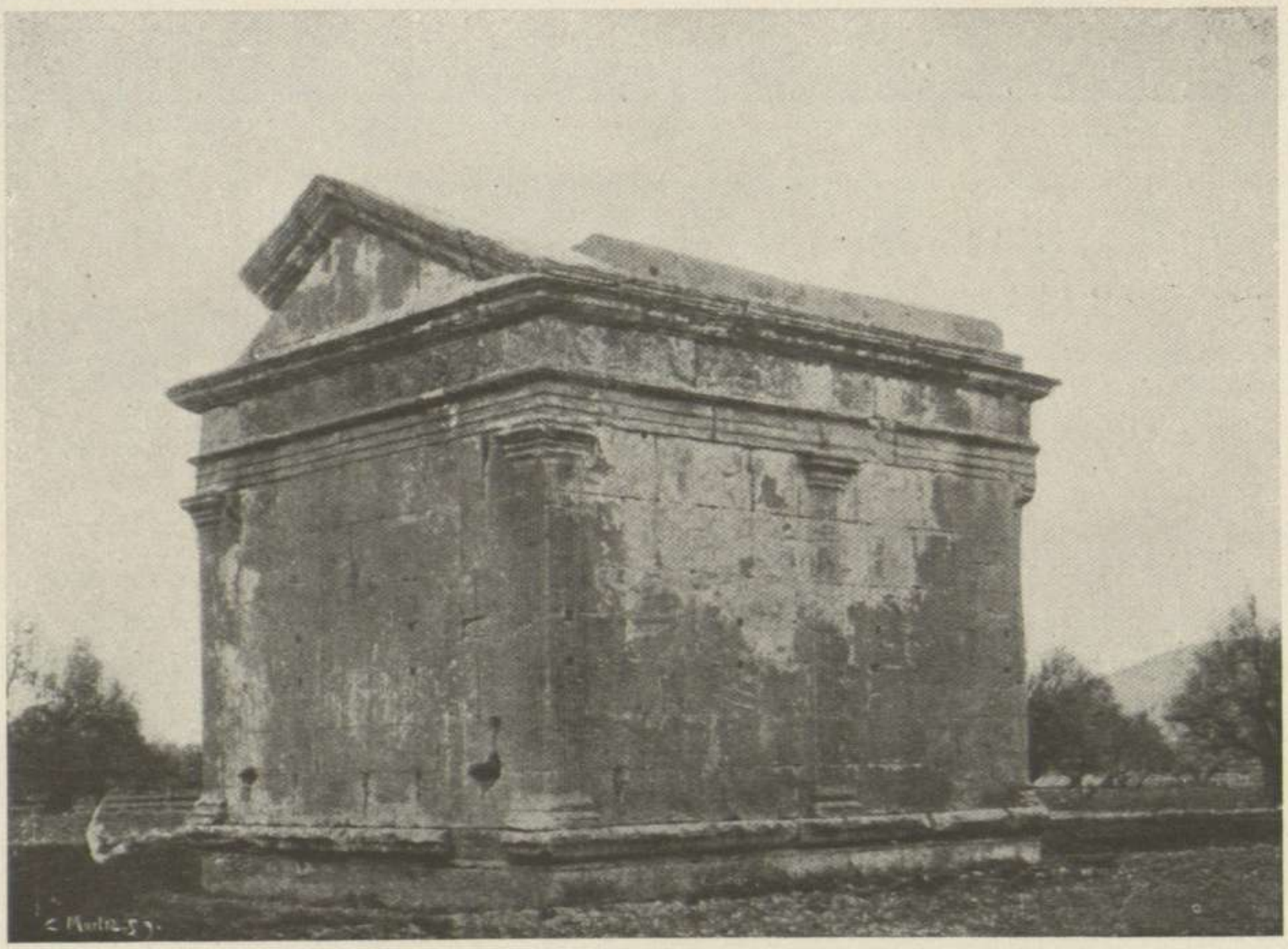

Fig. 121. — Sepulcre de Fabara

d'una carretera o en els horts propers a l'habitació. Aquest costum explicarà la situació, lluny de tota ciutat i dels camins freqüentats, de molts monuments funeraris catalans.

Els monuments funeraris construïts pels romans a Catalunya, obeeixen a dos tipus; un que reprodueix la forma del temple, altre la torre

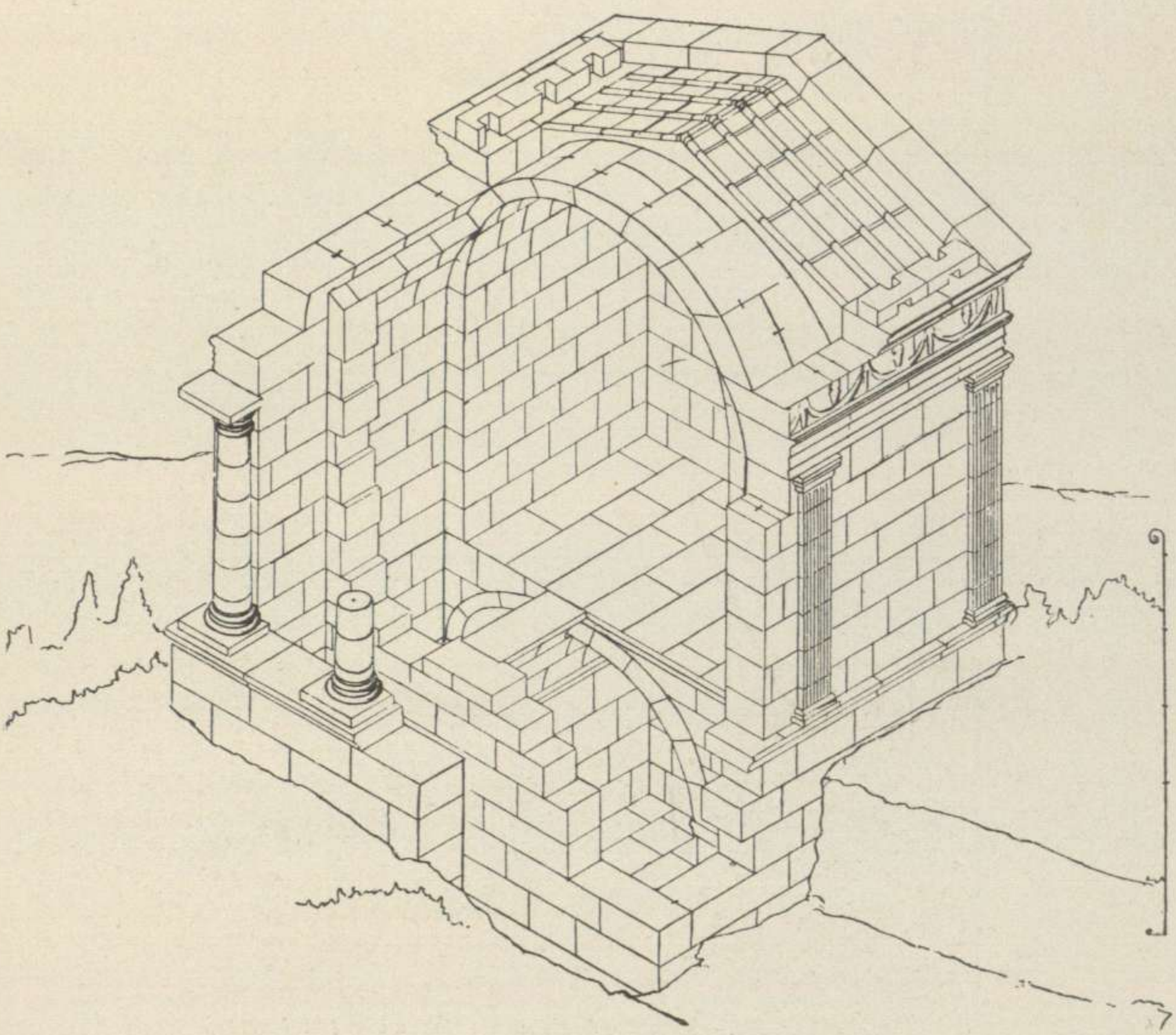

Fig. 122. — Sepulcre de Fabara : Perspectiva isomètrica

aïllada com síntesi de la casa. Són dos tipus comuns en tot l'Imperi. Hi ha després el monument en forma d'altar, de *cippus* o d'estela.

SEPULCRES EN FORMA DE TEMPLE

El sepulcre en forma de temple és derivat d'una tradició grega, esdevinguda romana i obeeix al fet de donar un veritable culte als *manes* dels difunts, costum introduïda a

Roma per influència grega en el segle I (1); així les formes que les tradicions hieràtiques destinaven als temples dels *dii superi*, foren imitades principalment en temps de l'Imperi, en els sepulcres, vertaders temples consagrats als *dii inferi*. El tipus més complet en la nostra terra és

Fig. 123.—Sepulcre de Fabara : Façana *(La Huerta)*

el sepulcre de Fabara (baix Aragó) prop del riu Matarranya, a la ratlla de la terra catalana; és en forma de temple *in antis* (figs. 119-124) i té en el seu frontó una dedicatòria als *manes* de L. Emili *Lupus* (2).

(1) CAGNAT, R. I CHAPOT, V, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, pàgs. 343 i següents. Paris, 1916.

(2) Era molt comú el nom de *Lucius* i *Emilius* a Espanya. El cognom Lupus és també freqüent, mes on es troba abundantment és a l'Espanya Tarraconense. HÜBNER, *La Arqueología de España*, pàg. 255.— *C. I. L.*, vol. II.

La planta *in antis*, en adaptar-se al monument funerari de Fabara, sofreix dues menes de modificacions; les unes per a apropiar-la a les necessitats del sepulcre i les altres per revestir-la amb el luxe postís al

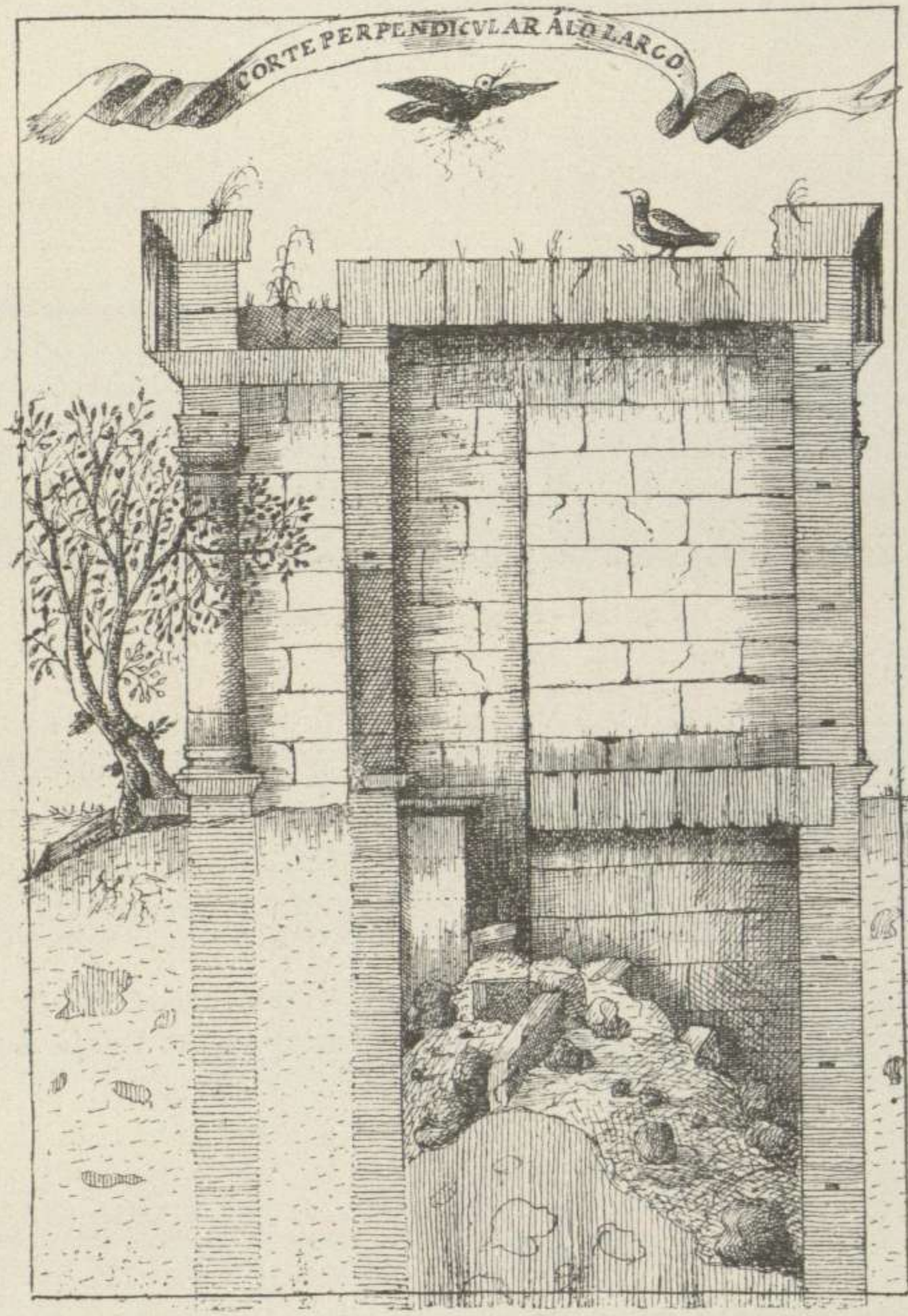

Fig. 124. — Sepulcre de Fabara : Secció *(I.a Huerta)*

qual tan aficionat era aquell poble; la planta, seguint la tradició etrusca, passa de rectangular a quadrada, el *pronaos* s'estreny i quasi desapareix i el frontispici es decora simulant el pòrtic d'un temple pròstil, el que realment no és més que una planta *in antis*. Sota l'edícul hi ha el *condi-*

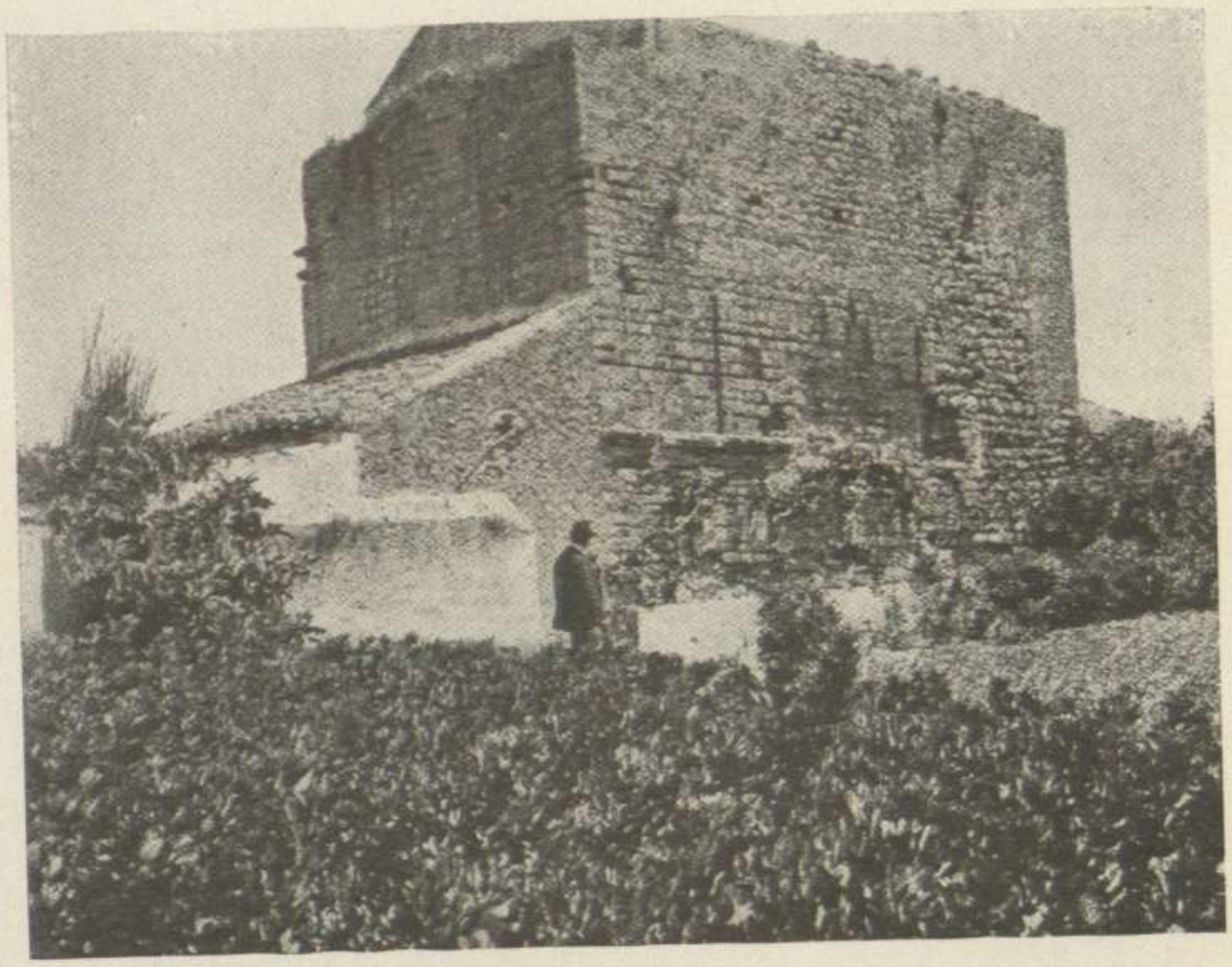

Fig. 125. — Sepulcre de Vilarrodona *(Puig i Cadafalch)*

torium subterrani, cobert amb volta de canó senzilla, reduït a les seves línies de construcció. En quant a l'orientació es serva en ell el costum més antic en la construcció dels temples que col·locava el pòrtic vers Orient (1) posteriorment invertit posant cap a Llevant el *posticum*. La volta arrenca dels murs, assenyalant el seu origen per mitjà de rudimentari cavet en el soterrani i s'uneix amb ells sense que l'assenyali cap motllura, en el cos superior de l'edifici

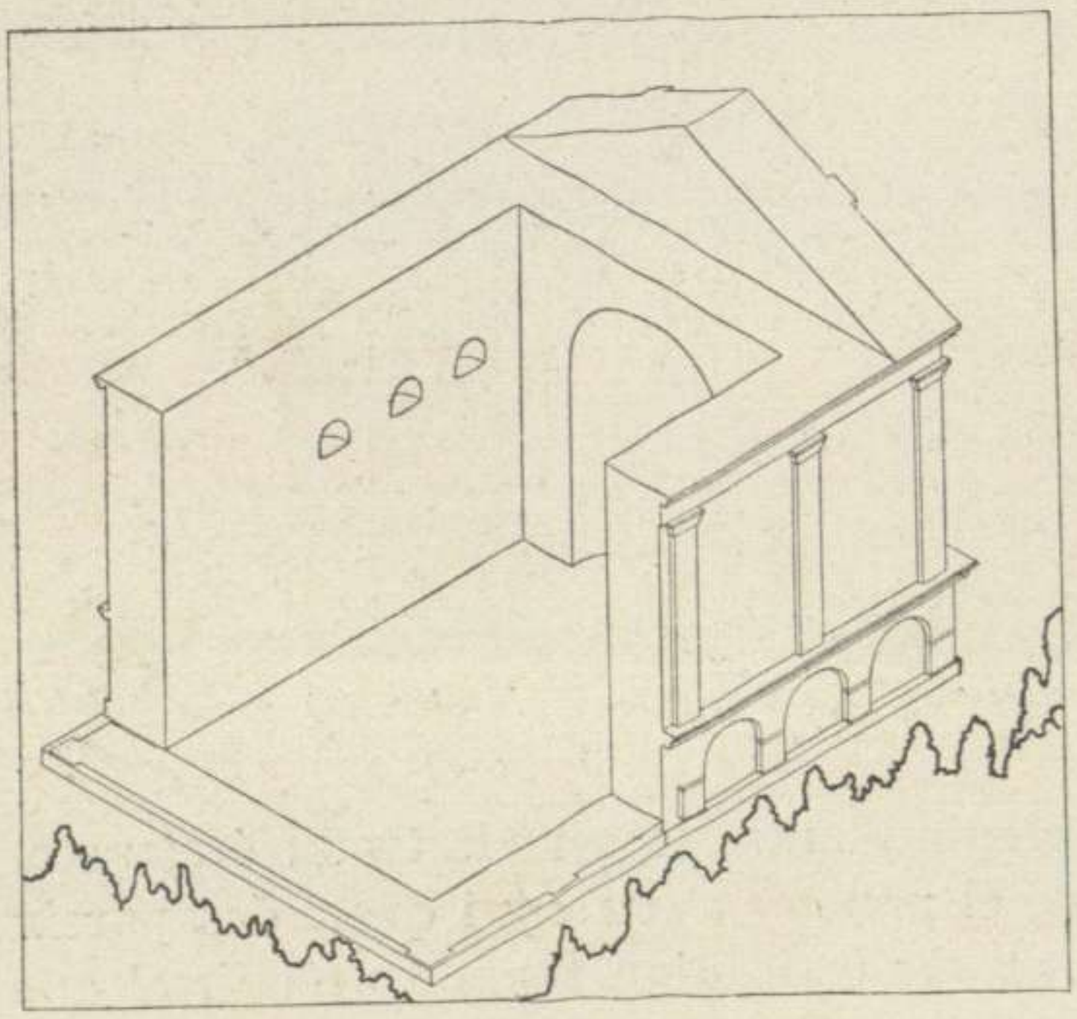

Fig. 126. — Sepulcre de Vilarrodona

(1) Puig i Cadafalch, Josep, i Brugués i Escuder, Casimir, *Estudi d'Arqueologia arquitectònica sobre el sepulcre romà de Fabara, anomenat «la casa dels Moros»*. Barcelona, 1892, pàg. 25. — J. P. i C., *El sepulcre de Lucius Emilius Lupus de Fabara*, en l'Anuari de l'I. E. C. 1921-26, pàg. 69.

(figura 122). Una escala comunica la *cel·la* amb el *conditorium*. El frontispici principal té un pòrtic de columnes dòriques, de canya llisa, que aguanta un entaulament jònic;

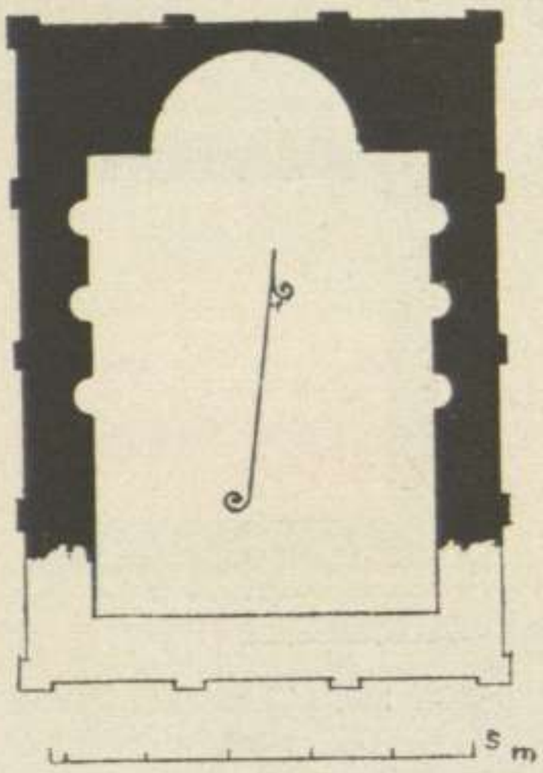

Fig. 127. — Sepulcre de Vilarrodona. Planta

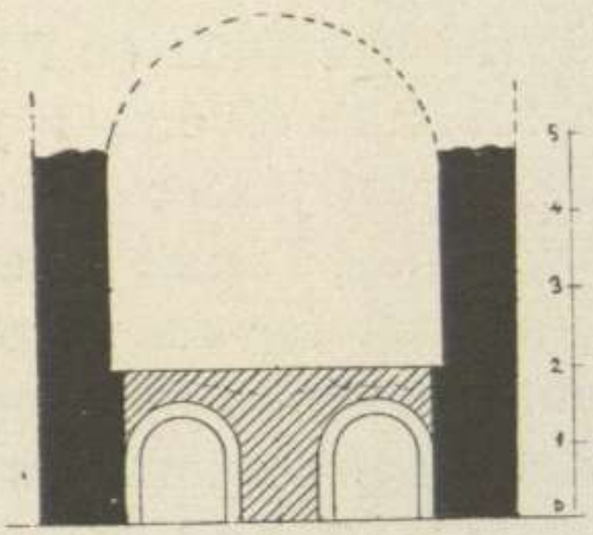

Fig. 128. — Sepulcre de Corbins Secció

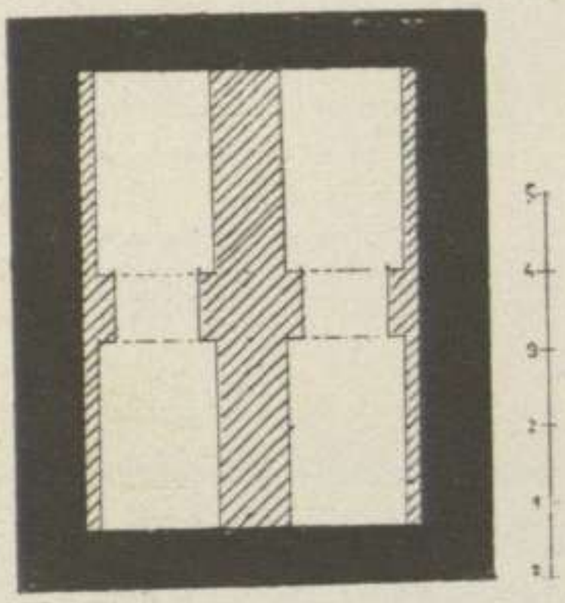

Fig. 129. — Sepulcre de Corbins Planta

els frontispicis laterals i posteriors estan decorats per pilastres acanalades del mateix ordre (figs. 119 i 121). Els seus murs estan formats de

Fig. 130. — Torre del Breny *(Laborde)*

grans carreus *(opus quadratum)* algun dels quals passa de dos metres de llarg per seixanta centímetres d'ample, sentats sense morter, units sols per peces de bronze *(ancon)* com les que Vitrubi descriu. Els carreus del mur són de tota la gruixària i s'estenen en filades horitzontals de diversa alçada, dividides per juntes discontínues verticals, sense guardar igualtat d'amplades. Al fris de la façana principal hi havia una inscripció amb lletres de bronze avui arrencades i que no han estat interpretades encara (1); en les façanes laterals hi ha, en la del nord, les àligues i en la del sud, bucranis entre garlandes; en la façana de ponent una tija ondulant de la qual es desprenen volutes de fulles.

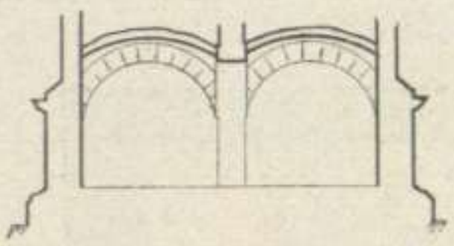

Fig. 131.
Torre del Breny. Secció
Escala 1: 400

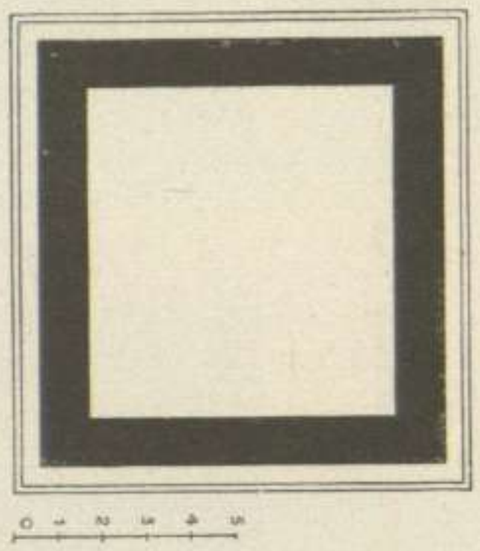

Fig. 132.– Torre del Breny. Planta

La data del sepulcre de Fabara és difícil d'establir. Podria ajudar

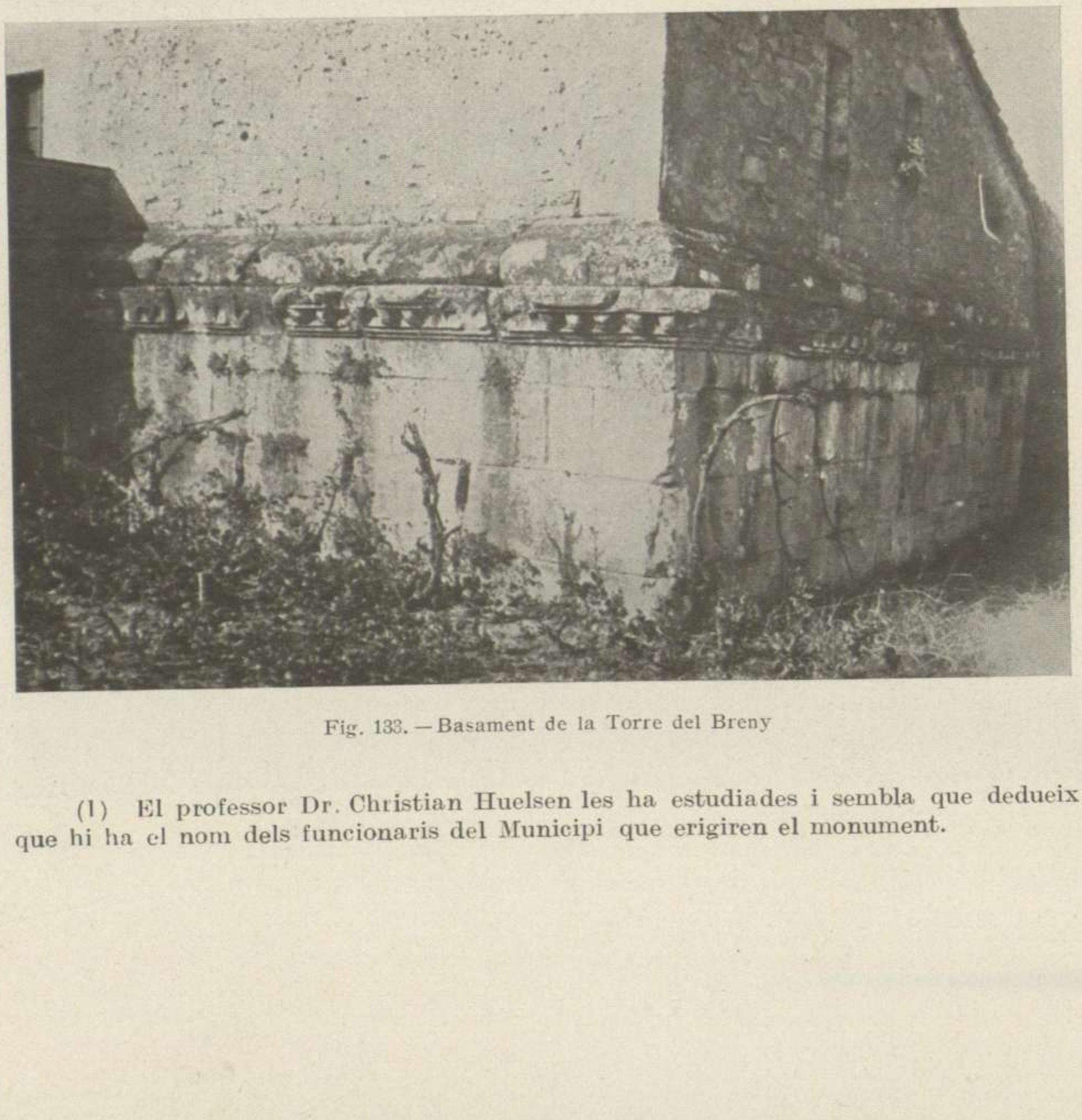

Fig. 133. — Basament de la Torre del Breny

(1) El professor Dr. Christian Huelsen les ha estudiades i sembla que dedueix que hi ha el nom dels funcionaris del Municipi que erigiren el monument.

a precisar-la la interpretació de la llegenda del fris, però en conjunt pel seu ordre dòric amb base, la barreja dels ordres arquitectònics, el caràcter epigràfic de les lletres de la llegenda dedicatòria del sepulcre i la forma del punt col·locat després de la L. *(Lucius)* en la inscripció ja esmentada, indiquen l'època dels Antonins.

Més senzill que el de Fabara, decorat amb pilastres també en forma de temple és el columbari de Vilarrodona (figs. 125-127), poblet a les vores del Gaià, que ha conservat potser el nom d'una antiga *villa rotunda.* Sobre un estilobat decorat d'arcuacions s'aixeca el cos de la petita cel·la; a dintre de la

Fig. 134. — Basament de la Torre del Breny

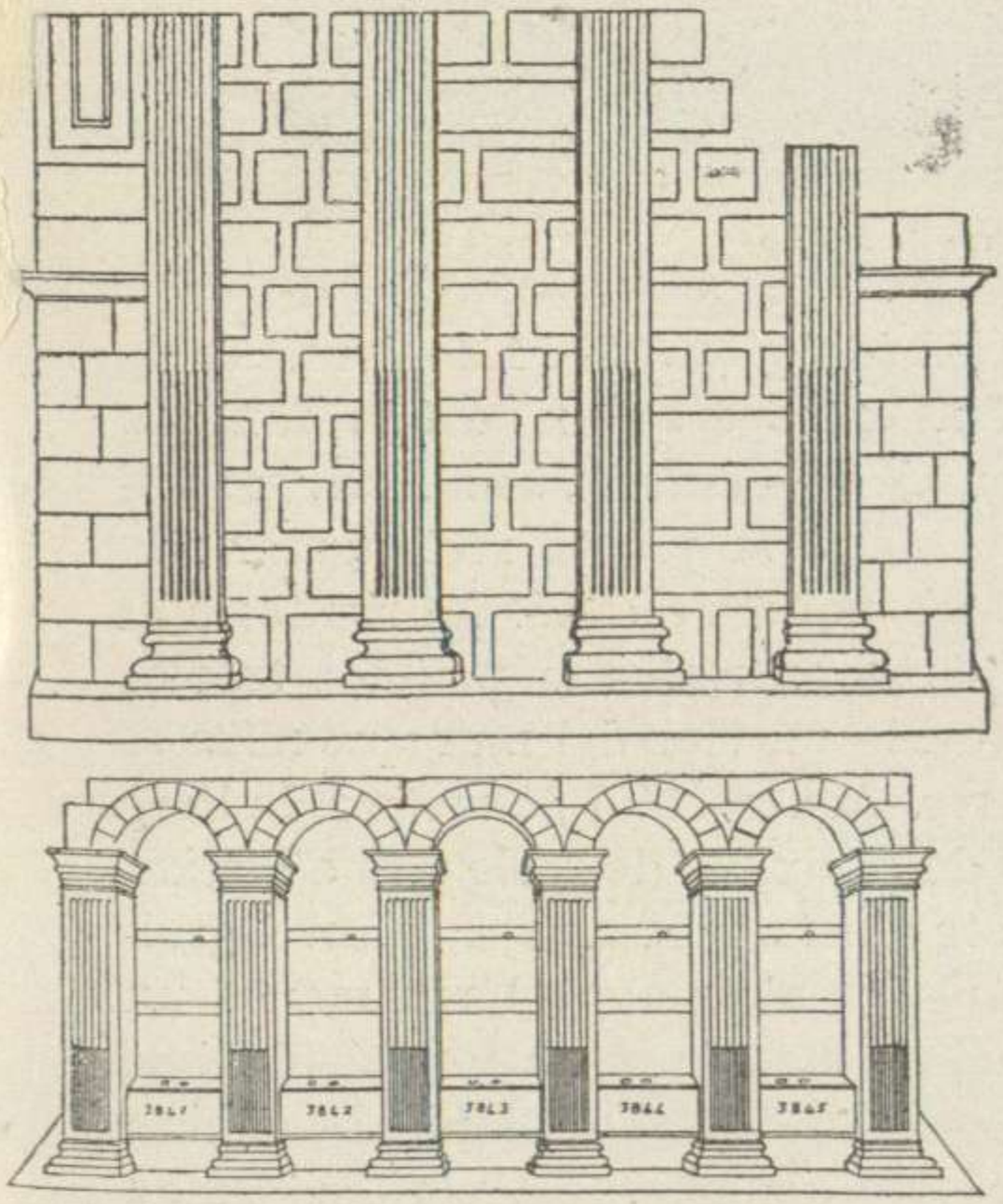

Fig. 135. – Sepulcre de Sagunt

qual, a un extrem, hi ha un absis i en els murs, els nínxols per a les *ollae* funeràries destinades a guardar les cendres. La construcció és de petit carreu amb grosses juntes de morter; les arcuacions de l'estilobat són sostingudes a l'ús romà sobre una filada de maons posats de pla i els seus carreus són menys ben treballats que els del cos superior; tot ell, interior i exteriorment, era recobert d'una gruixuda capa de granat morter del qual es conserven grans trossos; amb

el morter es motllurarien les cornises i capitells dòrics que són rústegament desbastats i es donaria sumptuositat a l'edifici.

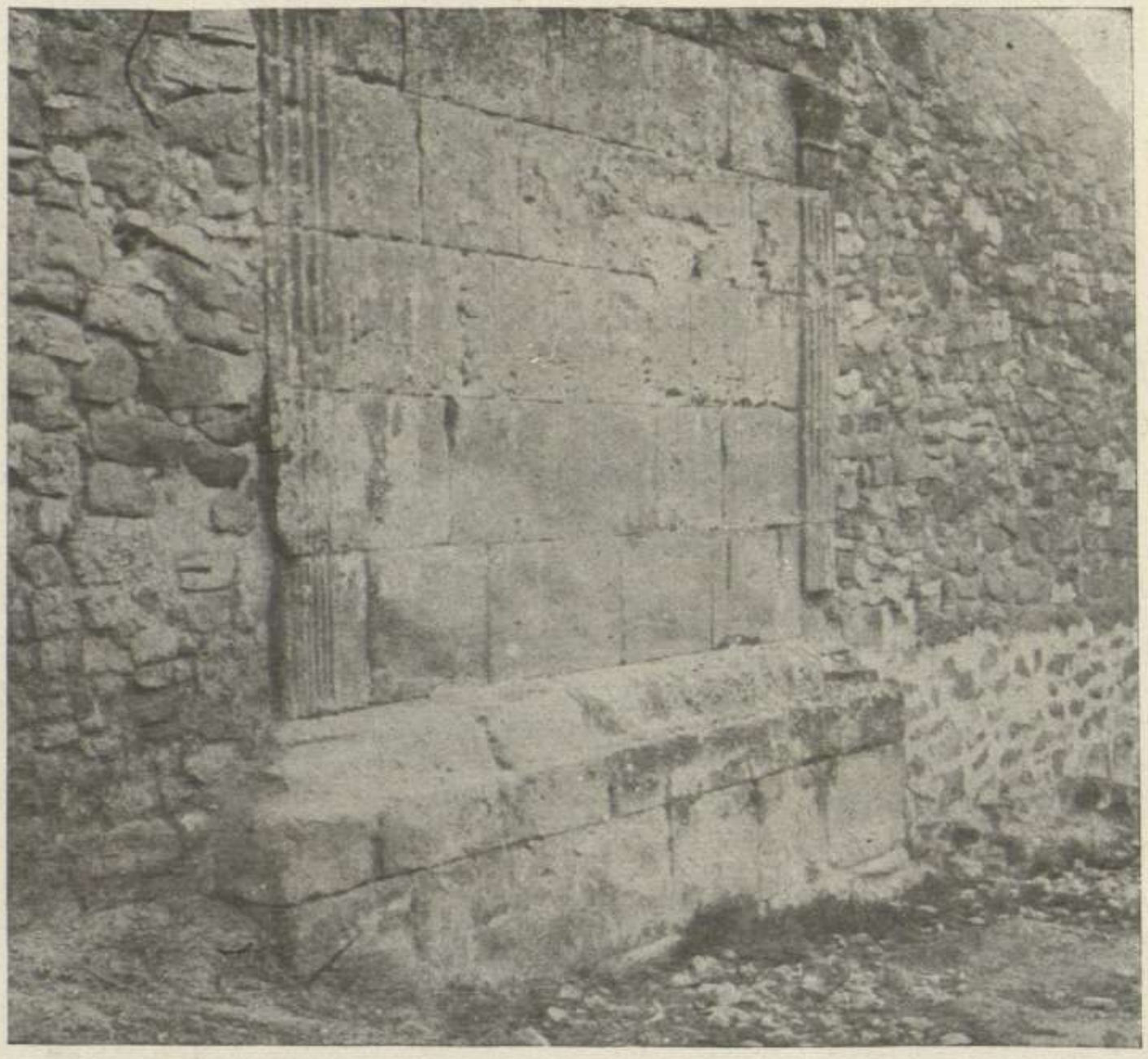

Fig. 136. - Sepulcre de Miralp

El monument funerari de Corbins (Lleida) (figs. 128 i 129) és una cel·la destruïda; unes restes de columna fan entreveure un edícul funerari potser *in antis*, com el de *Caius Julius Lacer* arquitecte del pont d'Alcàntara; la planta rectangular i la cel·la es cobreixen amb volta de canó. L'orientació és mirant a l'Est. Del pòrtic en resten en peu dos trossos de columnes, de la cel·la un tros del mur que mira al Nord i part dels altres. Aquest té 7,30 metres de llarg per 2,37 d'alt i 0,90 de gruix; és de reble i té a distàncies regulars uns forats que travessen tota la seva gruixària. A la part superior s'observa el rasament i un tros de la volta que cobria el monument, també de reble, col·locada en forma radial o de claus. La planta mesura interiorment 5,50 metres de llarg per 4,30 d'ample. La part soterrada està dividida en quatre *conditoria* iguals entre ells i separats per murs

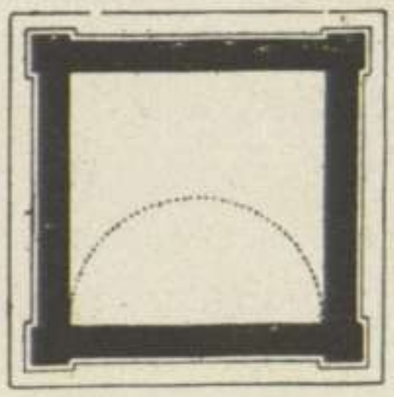

Fig. 137.
Pla del sepulcre de Miralp
Escala 1:400

paral·lels als eixos major i menor de la planta, de 0,32 metres de gruix. Les dimensions d'aquestes cambres són: 2,52 metres de llarg per 1,50

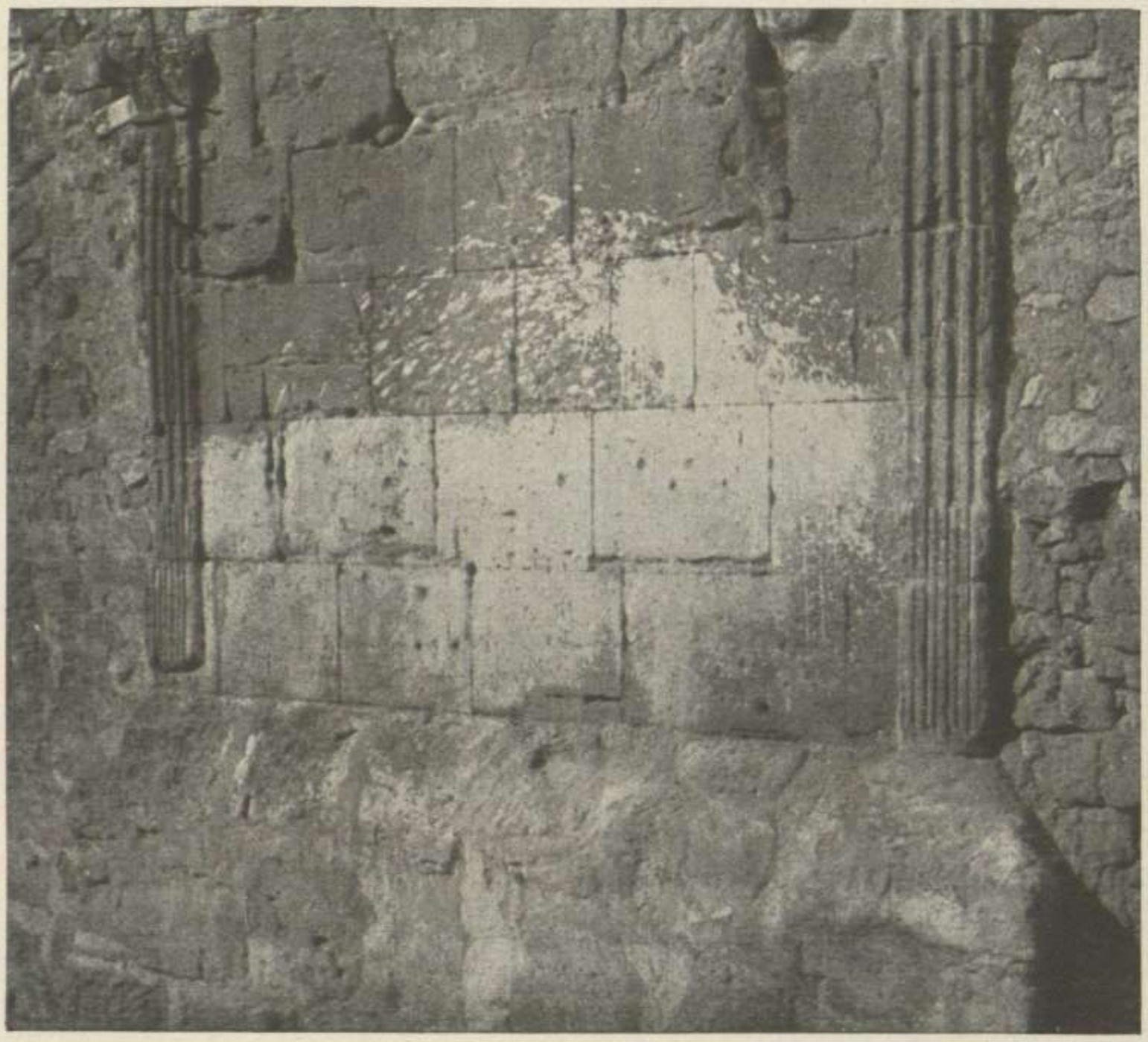

Fig. 138. — Sepulcre de Miralp

de ample i 1,90 de profunditat des del centre de la cambra fins a l'intradós de les voltes. Les seves parets són de menut reble, com un conglomerat; les voltes de maó de forma radial i reble són de canó semicircular. Sembla que era revestit interior i exteriorment de marbres (1) i en els murs es veuen clarament les posts de fusta dels motllos, mena de tapieres, amb què es construïren.

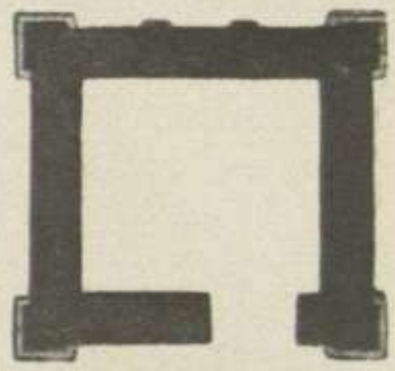

Fig. 139.
Sepulcre de Dayemus
Esc. 1:400 *(Laborde)*

La «Torre del Breny» (figs. 130-134) és un altre monument funerari romà d'aquest tipus. Sobre un gran basament s'aixecava l'edifici en forma de temple sense

(1) VILAPLANA, Joaquín, *Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbins (Lérida)*. «Revista de la Asociación-Artístico-Arqueológica Barcelonesa», vol. III (1901-1902), Barcelona, 1902, pàgs. 42 i següents. — *El sepulcre romà de Corbins* en l'Anuari de l'I. E. C., 1913-1914, pàg. 866.

pòrtic, reduït a la cel·la; mesurava 10,65 metres d'elevació per 8,90 d'amplada; la planta és quasi quadrada; és construït de carreus grans ben treballats, tan gruixuts com la paret que té un metre; a l'exterior

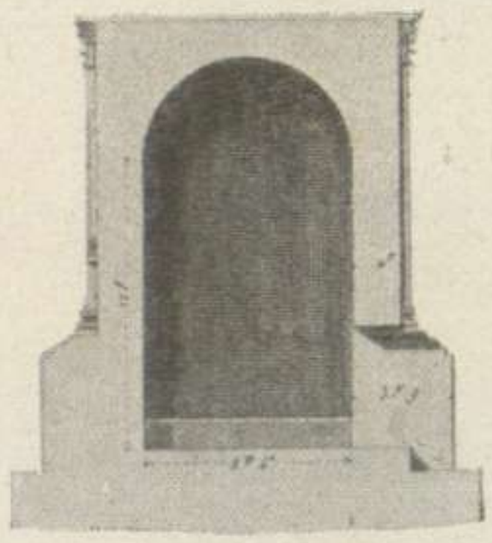

Fig. 140.
Sepulcre de Dayemus
Escala 1: 100 *(Laborde)*

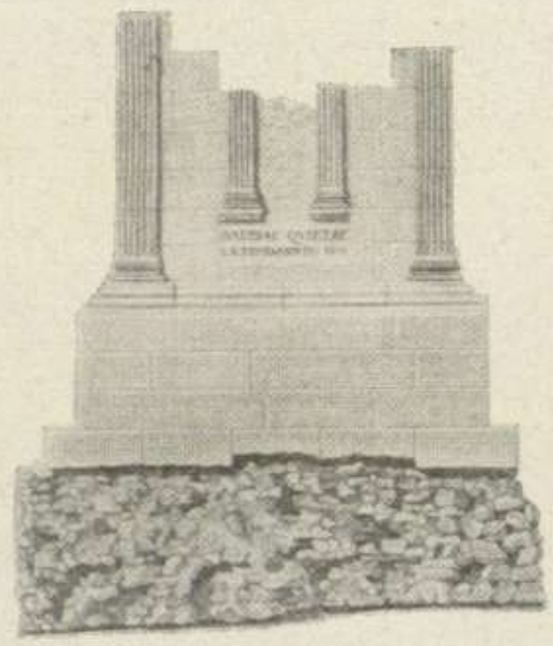

Fig. 141.
Sepulcre de Dayemus
Escala 1: 400 *(Laborde)*

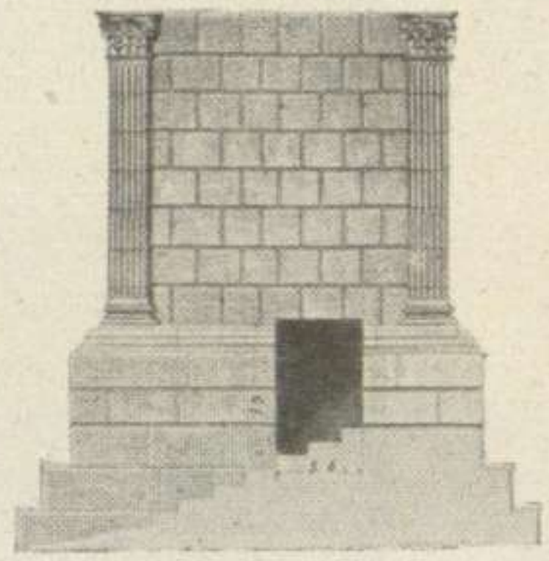

Fig. 142.
Sepulcre de Dayemus
Escala 1: 400 *(Laborde)*

les línies de juntes són fines i les filades iguals. El basament mesurava 9,40 metres d'amplada per 2,70 d'alçada, sense comptar el sòcol inferior. Coronava el monument una cornisa d'uns 0,40 metres de volada amb un fris amb relleus i tenia una motllura de sòcol en la seva part baixa; d'igual faisó el basament, tenia en la part superior una cornisa motllurada amb dentellons de 0,35 metres de volada i en la part inferior

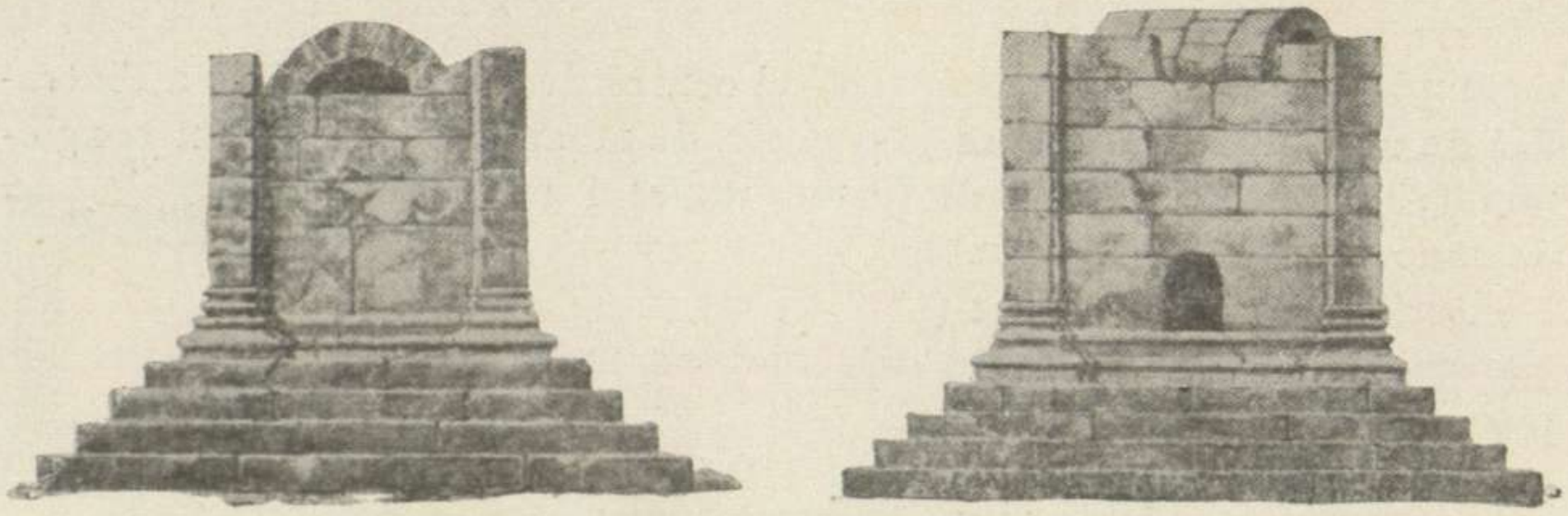

Fig. 143. — Sepulcre de Vilajoiosa *(Valcárcel)*

un sòcol; el cobria una volta, no tenia primitivament cap obertura a l'exterior i es veien en el parament interior les pedres ressaltant les unes sobre les altres com a lloc que no deu ésser visitat pels vivents.

Fig. 144. — Sepulcre de Vilajoiosa
(Serra Ràfols)

Avui és quasi destruït i queda sols l'estilobat i el *conditorium*.

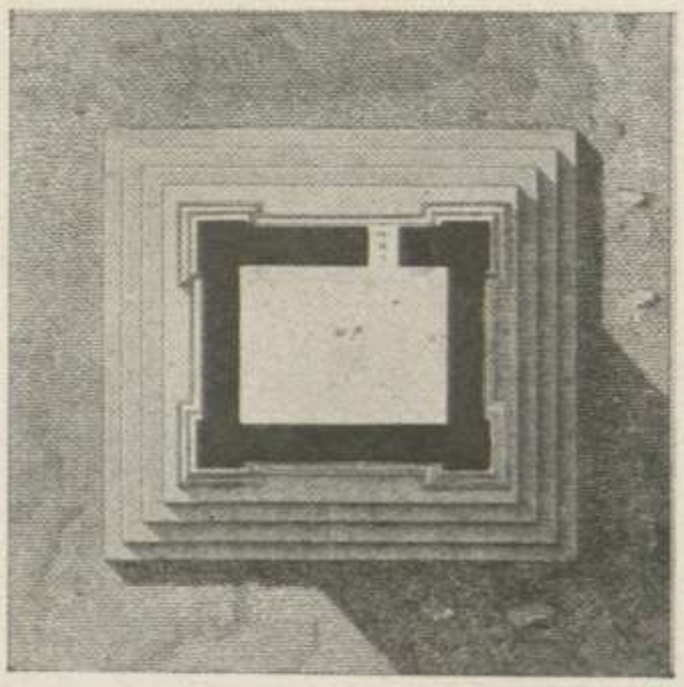

Fig. 146. — Sepulcre de Vilajoiosa
(Laborde)

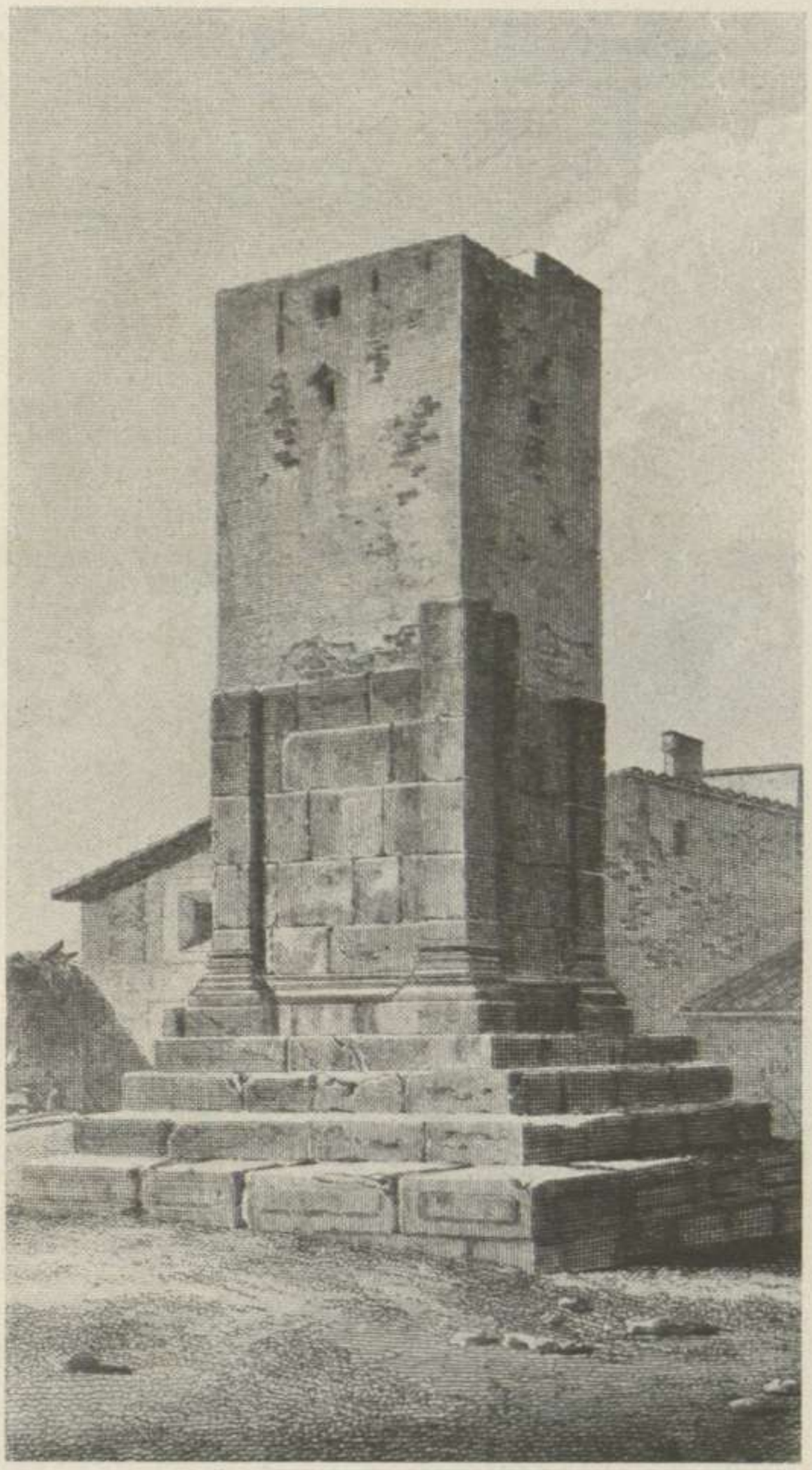

Fig. 145. — Sepulcre de Vilajoiosa
(Laborde)

El gravat de la figura 130 representa els costats de ponent i migdia (1).

A Sagunt, en 1526, es conservava, situat prop de la via romana que

(1) S'ocupen del monument: LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàg. 53. — MAS Y CASAS, *Ensayos históricos sobre Manresa*. Manresa, 1882, pàg. 356.—PIFERRER i PI Y MARGALL, *Cataluña*, II, pàg. 269, nota. — TORRES Y TORRENTS, Manuel, *Memorias o apuntes sobre la torre del Breny y castillo de Balsareny*. «Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona», III, Barcelona, 1880, pàg. 241 i següents. — CEAN-BERMÚDEZ, *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*. Madrid, 1832, pàg. 18.

Fig. 147. — Sepulcre d'Alcover *(Colomines)*

seguia la costa, no lluny del circ, el sepulcre de la família Sergia, del qual queden avui solament uns croquis (fig. 135) en un còdex guardat a la Biblioteca Ambrossiana de Milà (còdex O 125 inf. f. 351) manuscrit de Mariangelo Accursio que viatjà per Espanya en 1526, citat per Antoni Chabret. Diu així el text original que fa referència al dibuix inferior de la figura 135: «*Doricae aediculae pars haec meridionalis, alteraque septentrionalis, systili speciem operis habent. Columnae striatae sex, capitula et spirae dimidiae columnarum crassitudine. Plinthos autem unus, spireis*

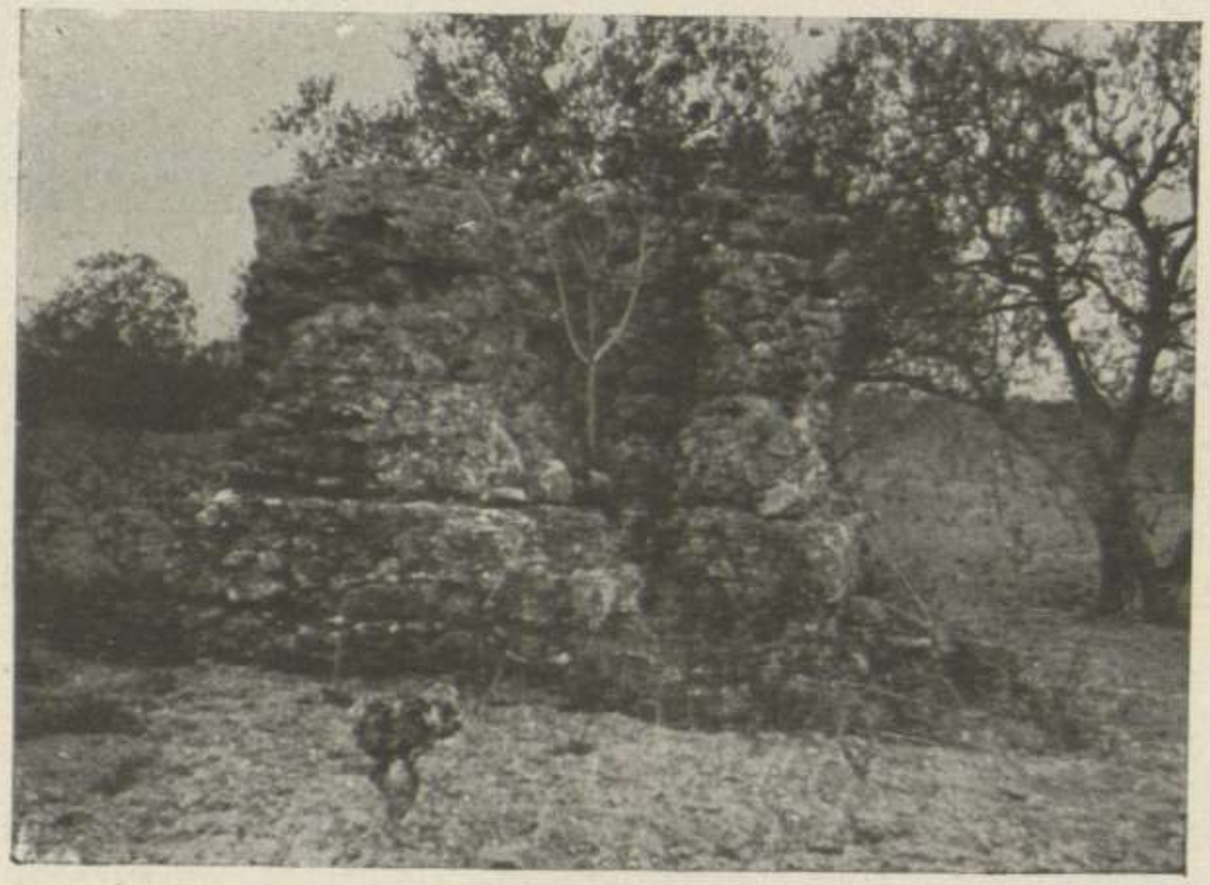

Fig. 148. – Sepulcre d'Alcover *(Colomines)*

omnibus subiiciendus, ideo crassior, ut plus nimio gracilior videretur. In singulis porro cenotaphiis fossulae duae statuas superimpositas fuisse indicant; neque minus foramina, quibus virga

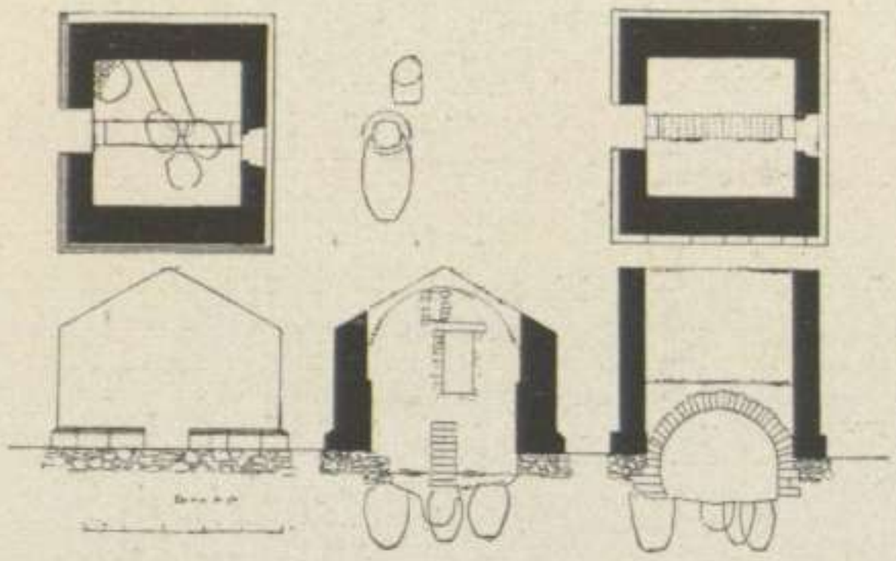

Fig. 149. — Planta i secció del sepulcre de Boades *Escala* 1:400

Fig. 150. — Sepulcre de Boades *(Serra Ràfols)*

ferrea impacta sustentavit eos laevo humero». El dibuix de dalt de la mateixa figura, porta la següent explicació: «*Pars occidentalis, altior et latior quam meridionalis. Nec procul hinc Circi vestigia, prorsus e regione et ita affinia, ut eiusdem cum aedicula operis fuisse credamus, forteque ubi ludi celebrarentur funebres*» (1).

Dos dels seus frontispicis, segons es dedueix, eren adornats de sis mitjos pilars dòrics acanalats, en els quals

Fig. 151.—Sepulcre de Boades *(Serra Ràfols)*

Fig. 152. — «Il Pilone» d'Albenga

(1) CHABRET, *Sagunto*, II, pàgs. 96 i 97.

recolzaven arcades semicirculars. En els intercolumnis hi havia inscripcions que menciona

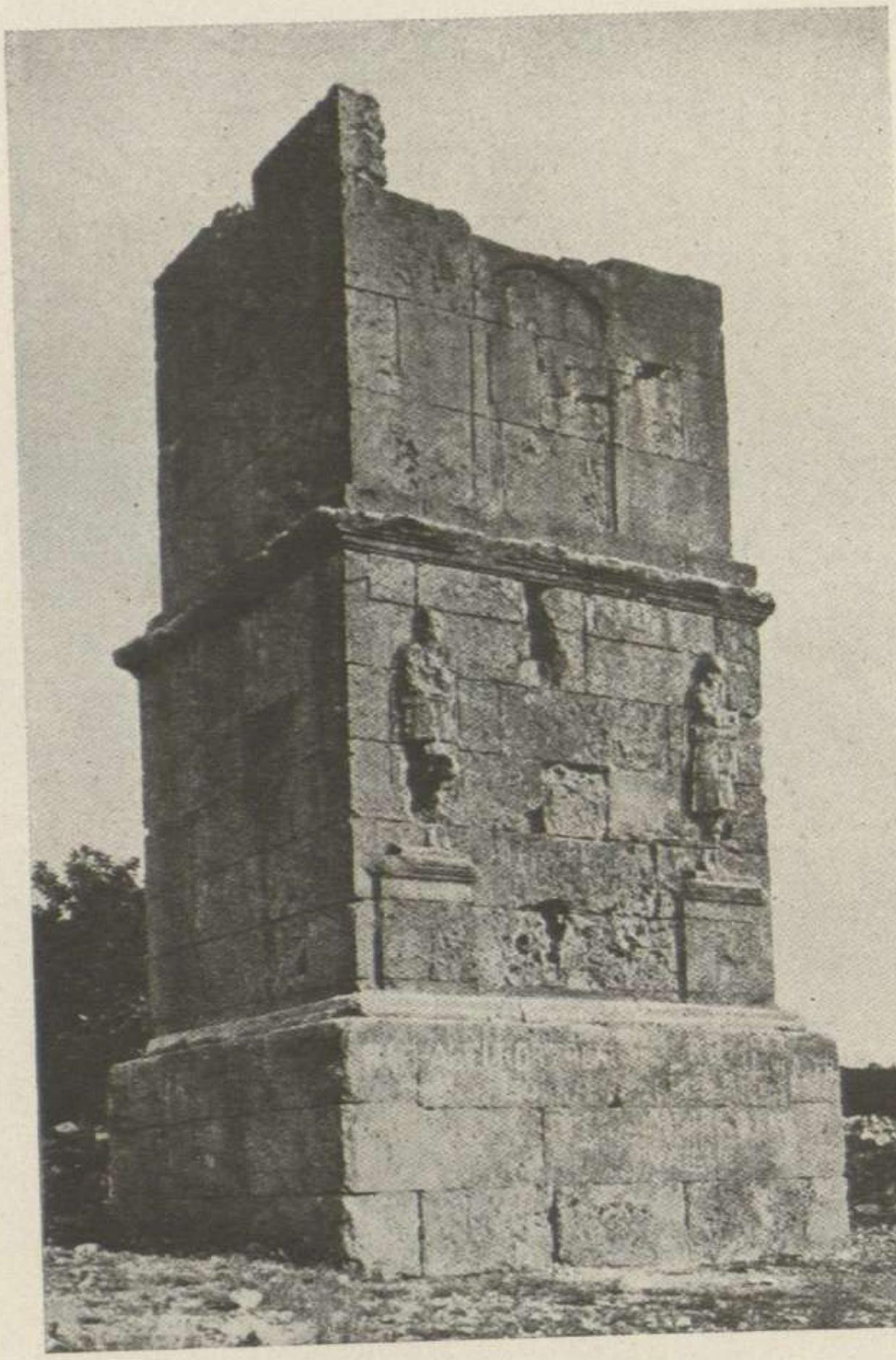

Fig. 153. — Torre dels Scipions

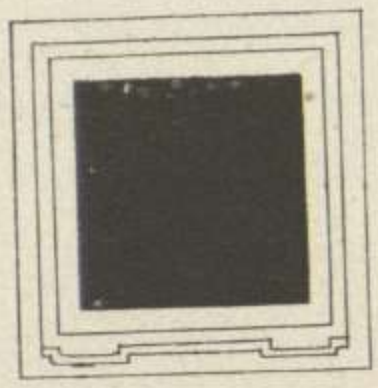

Fig. 154.
Planta de la Torre dels Scipions

Hübner (1) i tal volta estàtues; el frontispici

Fig. 155.—Relleu funerari amb la representació d'Athis (Museu de València) *(Albertini)*

occidental estava decorat amb quatre pilastres.

A Miralp, prop de Casp, a les vores del riu Guadalope, ha estat assenyalat un monument del mateix gènere que el de Fabara, encara que més senzill i de pla quadrat (2). Es un edifici en

(1) *C. I. L.*, II, n.° 3841-3850.
(2) J. P. i C., *El sepulcre de Miralp*. Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, pàg. 89.

Fig. 156 Sepulcre de Vilablareix *(Serra Ràfols)*

Fig. 157. - Sepulcre de Vilablareix

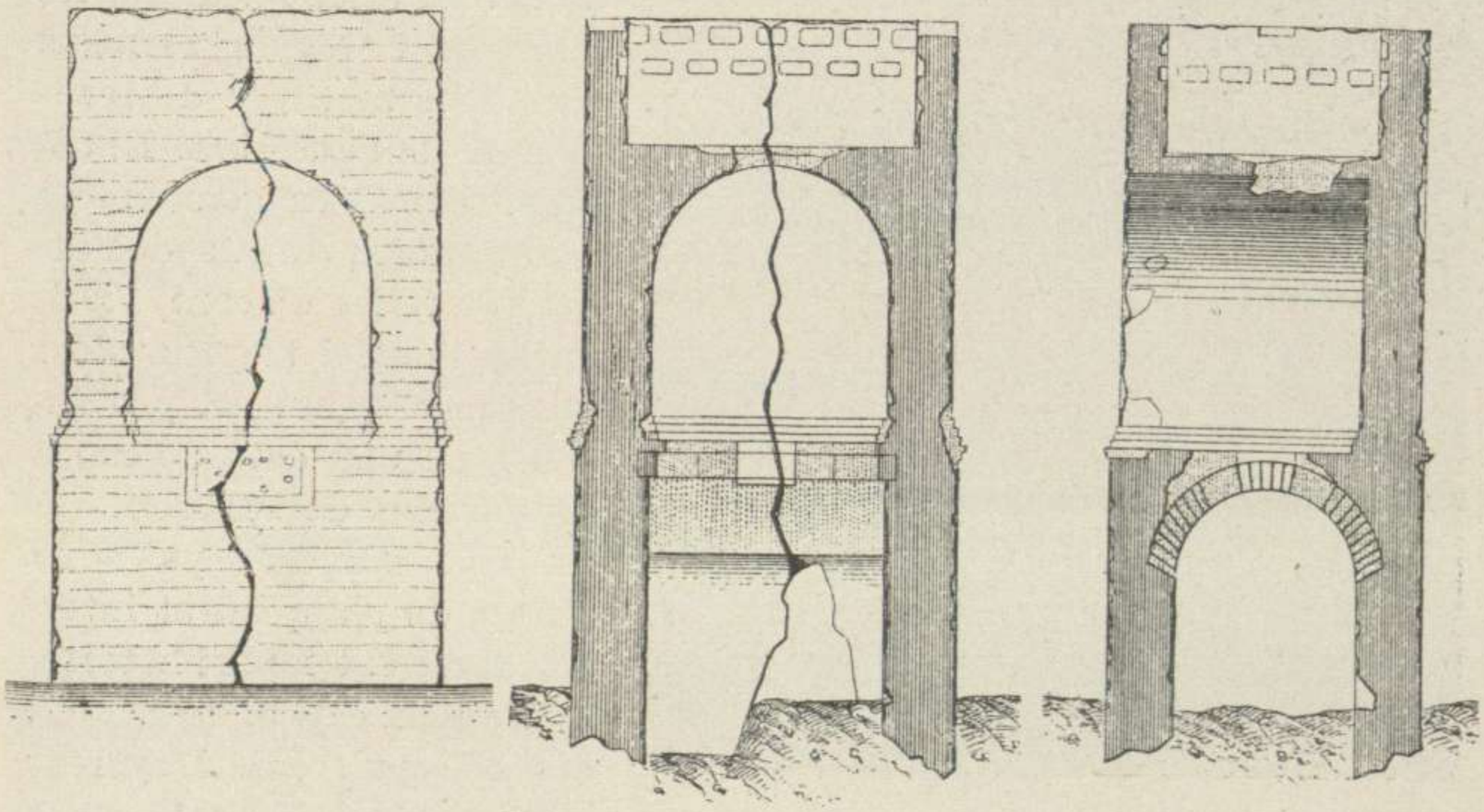

Fig. 158. — Sepulcre de Vilablareix *(Girbal)*

forma de temple que s'aixeca sobre un estilobat rectangular coronat d'una motllura (figs. 136-138). Com el sepulcre de Fabara, tenia en la

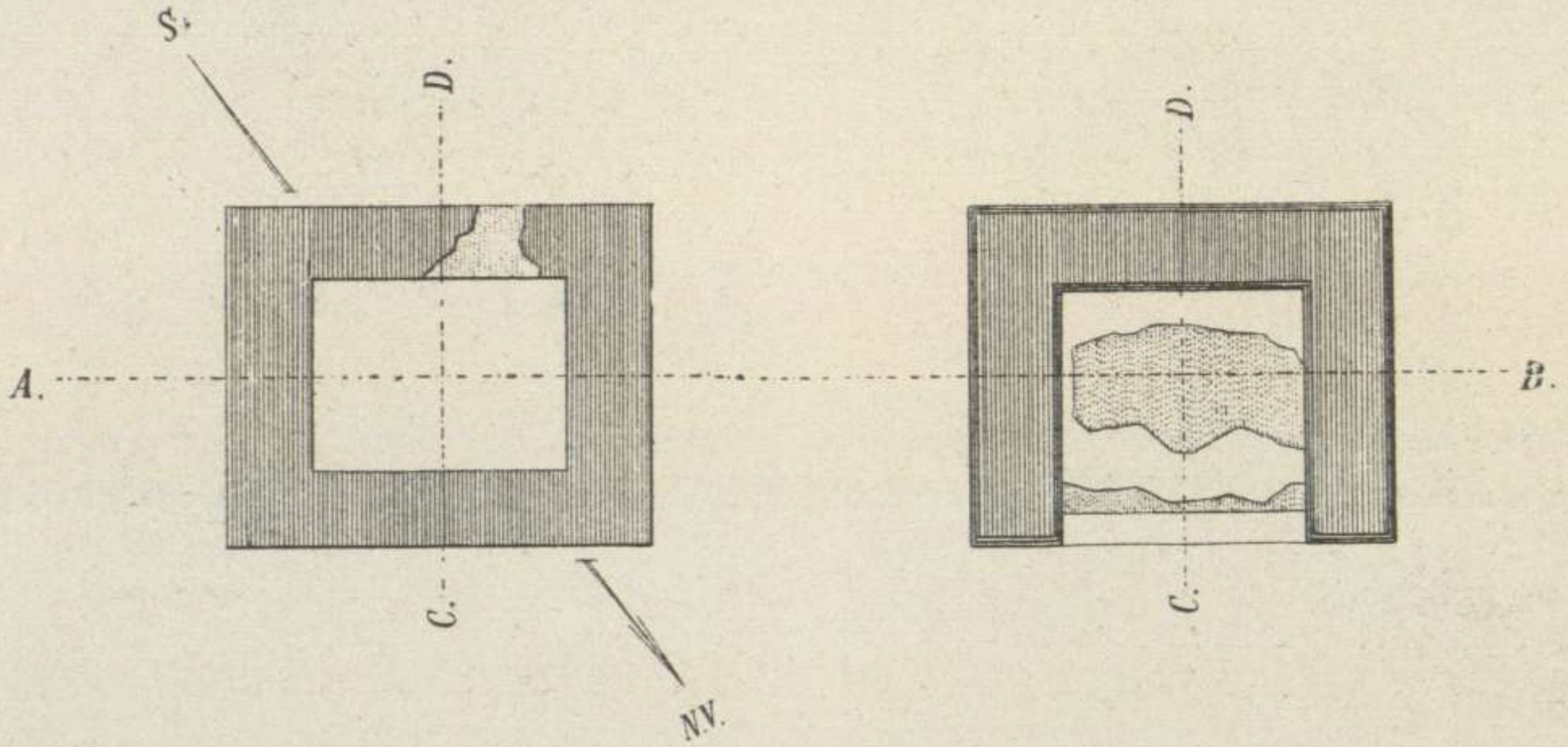

Fig. 159. — Sepulcre de Vilablareix *(Girbal)*

seva part inferior un *conditorium* cobert amb volta cilíndrica. La petita cel·la, de la qual són visibles dues de les façanes, és ornada de pilastres corínties de canya acanalada amb les canals omplenades de formes cilíndriques *(rudentures)* en la seva part inferior. El perfil de la base àtica retornava les pilastres i seguia formant part de la motllura de coronament de l'estilobat. El capitell corinti, exageradament acampanat, presenta dos ordres de fulles d'acant, on és visible l'ús del trepanat. Tot fa pensar en un art provincial i en una data de cap a les darreres de l'Imperi.

Fig. 160. — Sepulcre d'Aigüesvives

La forma del sepulcre de Miralp de pla quadrat intermig entre el temple i la torre, es repeteix cap al sud. Així era el sepulcre de Dayemus (València) petit poble de la

Fig. 161. — Sepulcre de Lloret de Mar

Fig. 162. — Sepulcre de Lloret de Mar

costa passat Xúquer, a la regió de Gandia (figs. 139-142). En el centre d'una de les façanes hi havia una inscripció: *Bebiae, F. Quietae Ex-Testamento suo* (1).

Anàloga disposició té el sepulcre de Vilajoiosa (Alacant) també proper al mar (2). Els dibuixos que publicà el príncep Pius de Saboia indiquen la volta de canó que el cobria (figs. 143-146).

Del mateix tipus encara que més senzills eren els sepulcres d'Alcover (figs. 147 i 148). Tot el revestiment exterior ha desaparegut, es veu sols la massa de reble interior en filades horitzontals. En un d'ells (fig. 147) dues pedres de la cornisa han estat conservades en la façana posterior i s'entreveu que la cel·la s'elevava sobre un estilobat.

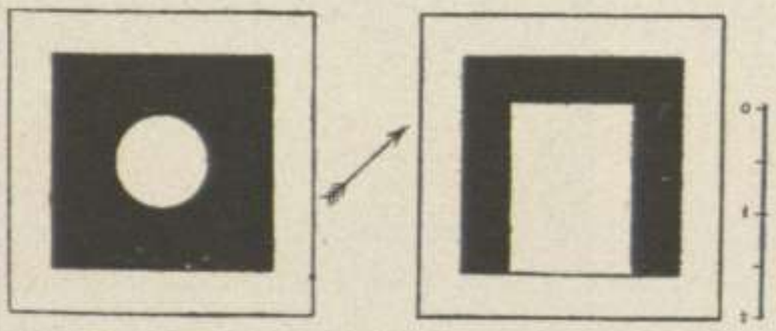

Fig. 163. — Sepulcre de Lloret de Mar

Es probable que un segon sepulcre situat no lluny de l'anterior tingués la mateixa forma (fig. 148). Es veu clarament també l'existència de l'esti-

(1) LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, pàg. 95. — *C. I. L.*, II, 3616.

(2) VALCÁRCEL, Pío de Saboya, *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*. «Memorias de la Real Academia de la Historia», V, Madrid, 1852, pàg. 100. — LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, làms. CXXXIV i CXXXV. — «Anuario Histórico Valenciano», vol. de 1888-89, pàg. 258.

Fig. 164. — Sepulcre d'Empúries *(Gandia)*

lobat. L'obra assenyala les grans filades com fetes amb formes de fusta a la faisó d'un formigó. Es de notar les grans dimensions de la pedra entre el menudall (1).

En una partida anomenada Boades, no lluny de la Torre del Breny, es conserva la massa de construcció d'altre sepulcre anàleg amb el seu *conditorium*, en el sòl del qual hi han dues tombes ibèriques (figs. 149-151). Sembla que fou erigit en un cementiri que seguia les pràctiques indígenes. Prop d'ell existeixen encara les restes d'una vil·la romana en una casa anomenada «Coll de Torre».

SEPULCRES EN FORMA DE TORRE

El tipus del monument, en forma de torre, és comú a tots els pobles de la Mediterrània: cal recordar el tipus fenici, del qual són exemple antic els dos Meghazil d'Amrith (2) i llurs reproduccions africanes com el Mausoleu de Thugga, en el qual existia una inscripció bilíngüe líbica i púnica que avui és a Londres (3); el monument conegut per Kamoa el Humul, descrit per M. Lockroy (4); el mausoleu de Sampsiceramus, prop d'Emeso, que és del temps dels Antonins (5); el de Caius Cèsar al Líban; un d'Antioquia; les tombes de Palmira, i passant després a Itàlia,

Fig. 165.
Ara trobada a Barcelona amb la representació d'un sepulcre

(1) J. P. I C., *Sepulcres d'Alcover*, «Anuari de l'I. E. C.», 1921-1925, pàg. 89.

(2) RENAN, *Mission de Phénicie*. Paris 1864, pàgina 59 i següents. làm. XI.

(3) GAUCKLER, Paul, *L'archéologie de la Tunisie*, Paris, 1897.

(4) RENAN, *Mission de Phénicie*, pàg. 117.

(5) RENAN, *Mission de Phénicie*, pàg. 119.

on poden citar-se'n de molt nombroses, entre altres, la cèlebre tomba siciliana de Theron a Agrigento, la dels Plantii a Tívoli; un de la via Appia, prop d'Albano, en completa ruïna, que Càmius restaurà, amb una superposició de cossos de diferent ordre; el d'Albenga (fig. 152), i altres (1).

A Catalunya poden citar-se'n alguns més o menys luxosos començant per la torre dels Scipions situada junt a la via que seguint la costa anava a Tarragona. Es de planta quadrada (fig. 153), està formada per tres cossos prismàtics superposats (2) (fig. 154) en una de les cares del cos del mig hi ha en alt relleu dues estàtues amb mantell militar *(sagum)*, i coberta la testa amb el *cucullus* característic. Són l'Athis usual en les tombes, «per llur vestimenta i llur actitud, un braç posat davant del cos i l'altre mà sostenent la barba» (3). En el Museu provincial de València es guarda una estàtua amb un vestit exactament igual (fig. 155). Laborde en reproduí una d'anàloga (4). Athis és una divinitat de

Fig. 166. — Sepulcre de Tarragona *(Laborde)*

Fig. 167. — Terminació d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona) *(Albertini)*

(1) La llista pot completar-se, vegeu CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, pàg. 350 i segs.

(2) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, 1, segona part, ap. pàg. 66 i següents. — *Album pintoresc monumental de Catalunya*, segona col·lecció, Barcelona, 1879. — LABORDE, *Voyage*.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 150.

(4) LABORDE, *Voyage*, pàgina 21.

Fig. 168. — Terminació d'un sepulcre (Museu Arqueològic de Barcelona) *(Albertini)*

l'Anatòlia, un déu caigut que personifica l'enyorament i l'esperança; mort a causa de la castració voluntària, és arrevatat per Cibeles que se l'emporta en el seu carro tirat per lleons. Laborde i Albiñana (1) que veieren el sepulcre dels Scipions fa molts anys, assenyalen en el portal que hi ha al centre del cos superior, dues siluetes de forma humana, tal com es veu en el *cippus* de la família Istacídia (2). Molt discutida ha estat la interpretació epigràfica del fragment de la inscripció dedicatòria del monument que existia en una tarja allargada sota la cornisa del cos del mig (3). Hübner dedueix de les restes mutilades, que es refereix a un personatge de nom Cornelius, tan comú en el *Conventus Tarraconensis*. La inscripció estava en la faixa que es veu sobre les figures.

Fig. 169. — Terminació d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona) *(Albertini)*

El monument de Vilablareix (figures 156-159) (a l'extremitat occi-

(1) Laborde, *Voyage*, pàgs. 26-27. — Albiñana y de Borrás, Juan Francisco, i Bofarull y Brocá, Andrés de, *Tarragona monumental, descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos,* Tarragona, 1849, pàgines 182-185.

(2) Cagnat, C. Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine*, vol. I, pàgs. 337-338.

(3) «*...sed apparet titulum fuisse hominis unius (fortasse Cornellii alicuius) aut plurium, qui sepulcrum sibi fecerunt, «ubi» ossa sua «perpetuo remanerent»*. *C. I. L.*, II, número 4283.

Fig. 170. — Gorgona d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona)
(Albertini)

Fig. 171. — Gorgona d'un monument funerari (Museu Arqueològic de Barcelona)
(Albertini)

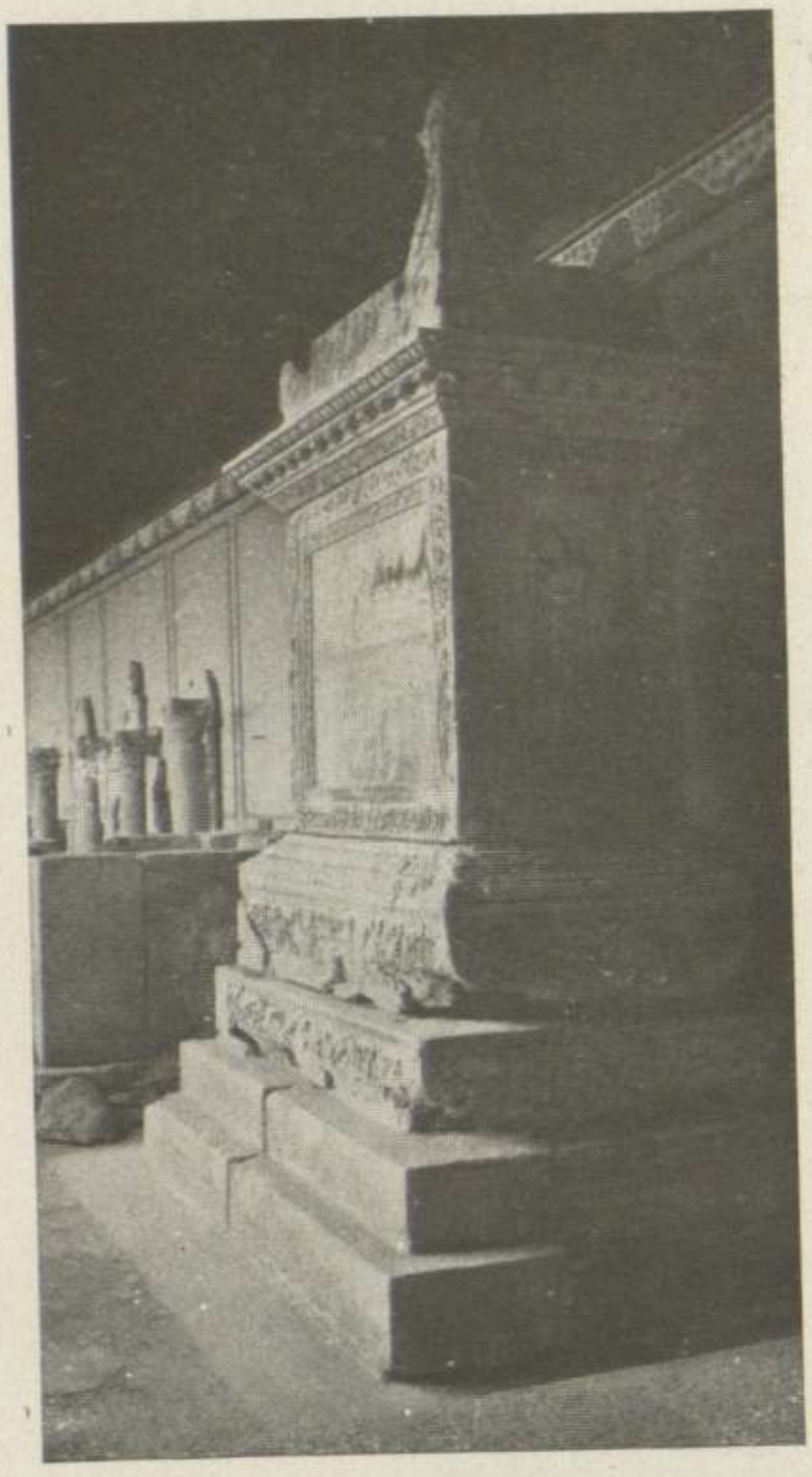

Fig. 172. — Sepulcre d'*Etuvius Capreolus* (Museu d'Aquileia)

dental del pla de Girona), està format per dos cossos de figura prismàtica recta de base rectangular, servint un d'ells de basament a l'altre i donant lloc aquell en el seu interior al *conditorium*. Està cobert aquest per una volta de canó seguit, feta amb maons. El restant del monument està construït amb formigó. La inscripció dedicatòria col·locada en la part superior del basament ha desaparegut. No sembla presentar orientació determinada, ja que la façana principal forma un angle de 30º 30′ amb el nord magnètic, envers l'oest. Serveixen de seient a les parets del cos superior tres filades de rajoles posades sobre el basament. En la façana del cos superior s'obre un arc de mig punt que és la testa d'una volta de canó seguit perpendicular a la façana principal i construïda amb el mateix formigó amb què estan formades les parets. Per la secció vertical es pot veure que dessobre de dita volta de formigó que cobreix el cos superior del monument, hi ha una mena de terrat, circuït per un ampit o barana. En les cares interiors de dit ampit es veuen uns forats que per la seva forma, així com per la disposició de llurs cares, semblen les caixes dels cairats o vigues que sostingueren el sostre, quedant d'aquesta faisó, entre aquell i la volta de formigó, un espai (1).

Semblant a l'acabat d'estudiar, és el sepulcre romà d'Aigüesvives, que es troba situat també en el pla de Girona (fig. 160).

Fig. 173. — Croquis de restauració d'un sepulcre en forma d'ara

(1) Girbal, Enric Claudi, *Sepulcre romà en los encontorns de Girona,* «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana», II, Barcelona, 1883, pàgs. 527 i següents.

Fig. 174. — Basament d'un sepulcre descobert en la necròpolis cristiana de Tarragona

Es reprodueix aquest tipus en el sepulcre de prop de Lloret de Mar (figures 161-163). Està dividit en tres cossos: basament, torre pròpiament dita i terrat, i és de planta quadrada. El basament és massís: sobre d'aquest corre una faixa formada amb filades de maons que van en degradació progressivament. El cos central és també un massís terminat amb una senzilla cornisa, formada per tres filades de maons. El tercer cos o terrat està solament obert per la cara que mira a migdia. El basament massís és pròximament quadrat i mesura 2,80 m. de costat. L'altura d'aquest sobre el nivell del terreny és de 0,60 metres. El terrat o plataforma oberta solament pel costat que mira a migdia està tancada per una paret de 0,44 metres de gruix per 0,94 d'alçada; l'espai lliure interior tenia 1,15 metres d'ample per 1,55 de llarg; la part exterior mesura 2,06 metres. Tot l'edifici està construït amb pedra del país carejada, disposada en filades irregulars i unida amb morter; l'exterior fou enlluït (1). En el centre de la torre hi ha una petita cam-

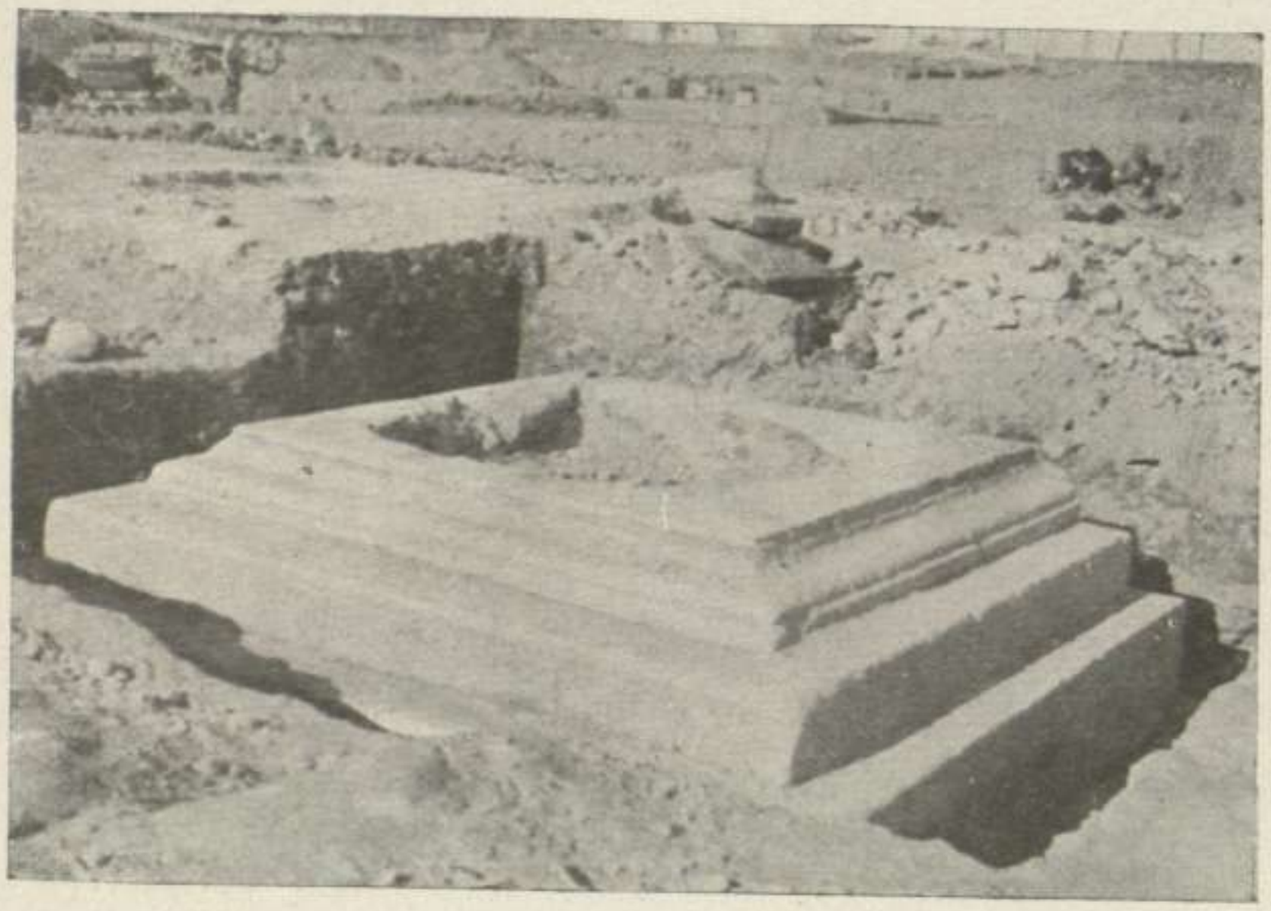

Fig. 175. — Basament d'un sepulcre descobert en la necròpolis cristiana de Tarragona

(1) Botet y Sisó, Joaquín, *Monumento romano de Lloret de Mar, villa de la provincia de Gerona.* «Boletín de la Real Academia de la Historia», XX, Madrid, 1892, pàgina 218 i següents.

bra semi-ovalada que sembla que estava destinada a guardar una o dues urnes. Un basament destruït pels anys, d'un monument funerari turriforme s'albira dalt d'un turó prop de les ruïnes d'Empúries (fig. 164); el seu pla és un quadrat de quatre metres noranta centímetres de cos-

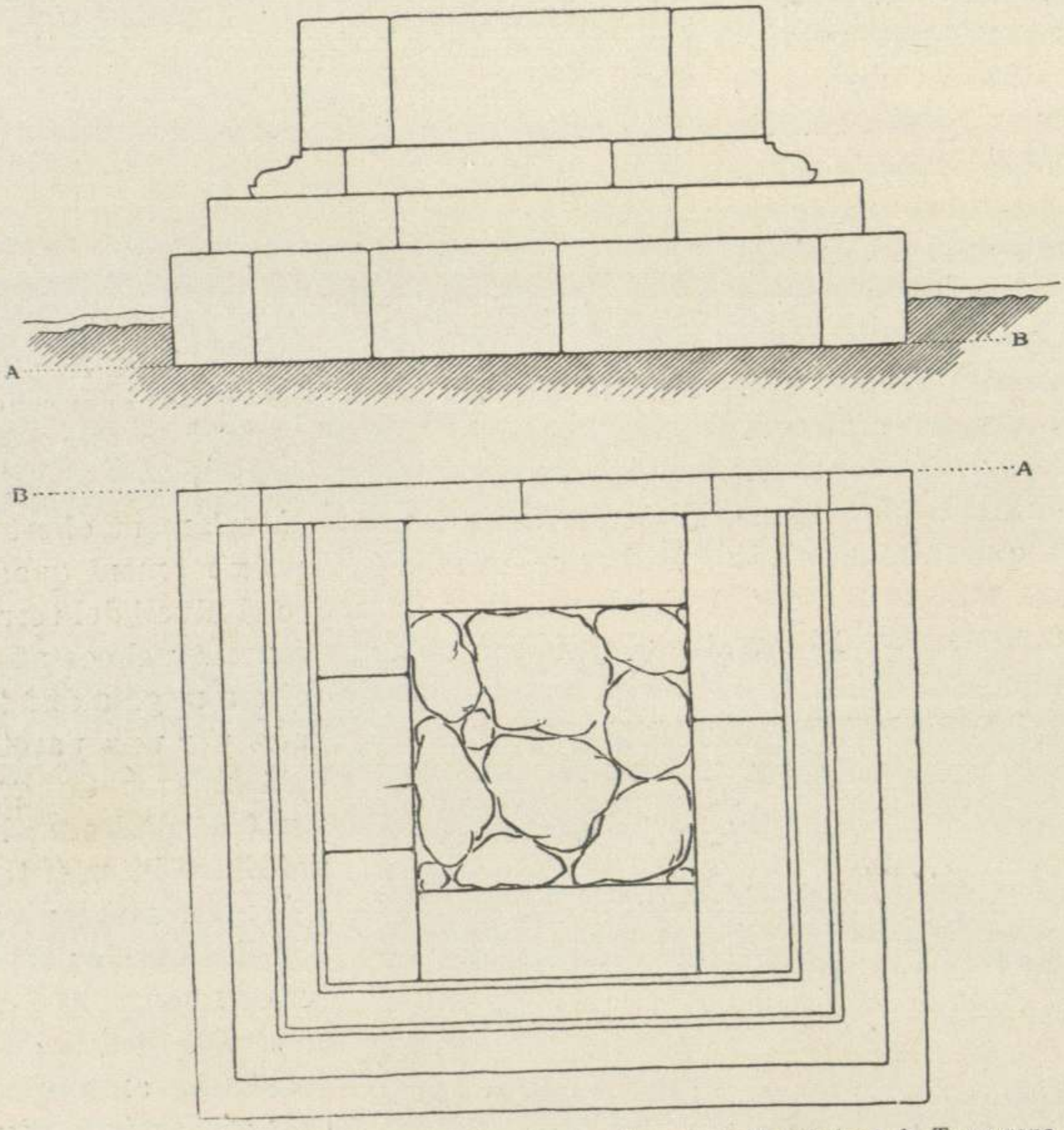

Fig. 176. — Basament d'un sepulcre descobert en la necròpolis cristiana de Tarragona

tat; queda d'ell sols el nucli interior de reble menut, fet a filades, enrasant amb les dels carreus que el revestien exteriorment, les entrades i sortides dels quals han estat com impreses en l'obra. Té les cares orientades als quatre vents i estava voltat d'una paret revestida de carreu petit. Al seu voltant ha estat descoberta una necròpolis d'incineració que sembla de la població indígena de temps romà.

A aquest gènere pertany el monument que es troba prop de Sagunt

a la carretera que segueix l'antiga via romana. Forma un cos prismàtic de base quadrada de 5,50 metres de costat amb una arcada en una de les seves cares que dóna a una petita cambra coberta amb volta circular (1).

Un monument trobat a Barcelona guardat al Museu Arqueològic explica els sepulcres de què parlem. Es una reproducció en petit d'una d'aquestes torres funeràries descrites (fig. 165), en les quals sobre un pedestal es veu, com en algunes d'elles, una gran arcada per aixoplugar l'estàtua del difunt al davant del qual s'aixeca l'ara funerària.

SEPULCRES DE PLA CENTRAL

Laborde va reproduir prop de Tarragona unes ruïnes d'un edifici de pla quadrat (fig. 166); amb fornàculs de pla circular en els angles, alternats amb altres rectangulars posats al centre de les quatre cares. Es un tipus comú de cambra funerària que hi ha en una gran part d'Itàlia (2).

SEPULCRES EN FORMA D'ARA

E. Albertini ha assenyalat dues peces ornades d'escultures, que coronaven un gran monument sepulcral (3) que foren trobades en la part exterior de la ciutat de Barcelona no lluny de les muralles, per tant al començament d'un camí, formes simètriques que recorden les volutes i els pulvinars del coronament d'una gran ara. En els cercles extrems hi ha la representació de testes de Medusa; en la part plana escenes d'amfiteatre; un home que caça un senglar ajudat d'un gos en un dels costats; la part externa és ornada d'imbricacions (figs. 167 i 168). El monument devia tenir la disposició del sepulcre en forma d'ara (fig. 173) com el que reproduïm del Museu d'Aquileia fet construir per *Q. Etuvius Capreolus* (fig. 172). El fragment (fig. 169) (4) forma part d'un altre monument anàleg; la testa de Medusa és ornada en la part superior de dos ales esborrades. Anàloga aplicació tingueren les escultures representades en les figures 170

Fig. 177. — Altar de Líria
(Albertini)

(1) SARTHOU Y MARTÍNEZ ALOY, *Província de València*, II, en *Geografía General del Reino de Valencia*, dirigida per CARRERAS I CANDI, pàg. 680.

(2) LABORDE, *Voyage*, I, làm. LVII, pàg. 35.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 172 a 176. — ALTMANN, Walter, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin, 1905.

(4) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 174.

Fig. 178. — Altar funerari de València (Museu de València) *(Albertini)*

i 171 (1). Trossos d'escultura semblants s'han trobat a la necròpolis de Tarragona procedents dels monuments pagans aprofitats (2). Cal assenyalar encara, el basament d'un sepulcre (figs. 174-176) potser d'aquesta disposició trobat en la necròpolis cristiana de Tarragona (3).

La Medusa era representada comunment en els sepulcres. Es sabut que amb la mirada sola la Gorgona tenia el poder de convertir els homens en estàtues de pedra; així l'horrible testa era una guarda del sagrat de la tumba. J. Carcopino l'assenyala com guardiana dels portals del Paradís imaginat per les sectes òrfiques. Pels pitagòrics el Paradís començava a la lluna i hi veien la testa de Medusa que succesivament es representava semblant a la cara rodona i aplanada que els esperits senzills han vist sempre en el nostre satèlit. Així en els sepulcres es representava la testa de la guardiana de l'entrada del Paradís (4).

Fig. 179. — Altar funerari de Vilamarxant (Museu de València) *(Albertini)*

Aquests monuments inspirats en la forma d'una ara eren inaccessibles pels sacrificis.

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 171, 174, 175 i 223.

(2) Fragments diversos del Museu de la Necròpolis cristiana de Tarragona.

(3) J. P. I C., *Necròpolis cristiana de Tarragona*, Anuari de l'I. d'E. C. 1921-1926, pàg. 107.

(4) CARCOPINO, Jerôme, *La Basilique Pythagoricienne de la Porte Majeure*. Paris, 1927.

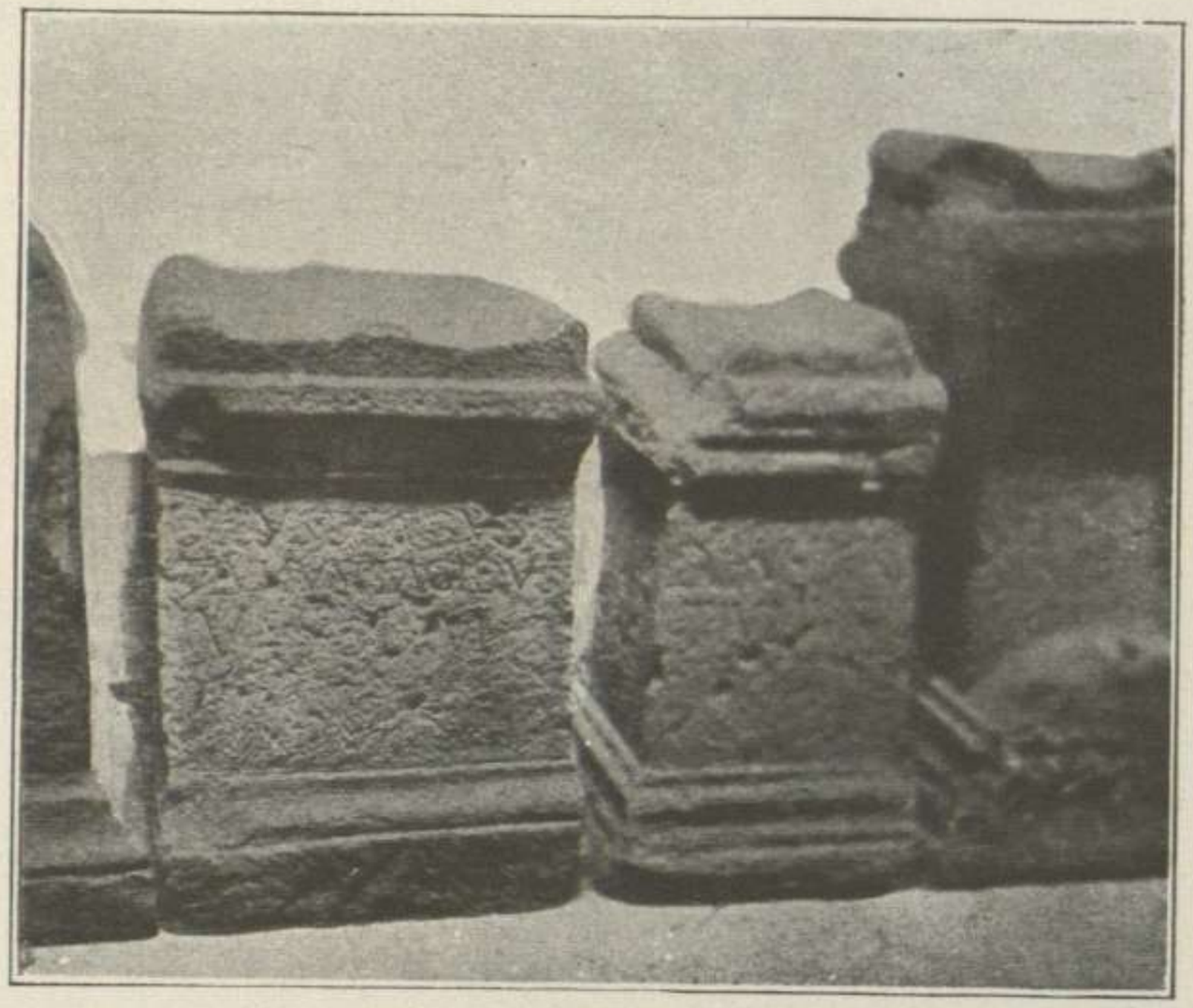

Fig. 180.
Altars funeraris (Museu Arqueològic de Barcelona)

Les ares propiament dites eren de menors dimensions. De vegades el monument funerari consistia en una ara de les dimensions usuals amb llur coronament característic, en les que la inscripció dedicada als déus Manes, indica llur caràcter sepulcral.

Les formes trobades al Conventus Tarraconensis són, en general, senzilles. La més luxosa fou trobada a Líria (1). La forma en la part superior és ja degenerada en un frontó circular amb dues acroteres (fig. 177). En el frontó hi ha una àguila devorant un serpent. El serpent és la representació de l'ànima immortal; l'àguila és l'ocell del sol encarregat de portar les ànimes, representades pel serpent, al cel. Als cantons sota el frontó hi han testes de moltó, dels corns dels quals penja una garlanda de flor, fulles i fruits, i al centre hi ha la inscripció dedicada als Manes de Cornèlia Panthera pel seu marit *Lucinius*

Fig. 181.
Altars funeraris (Museu Arqueològic de Barcelona)

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 15.

Fig. 182.
Cippus sepulcral amb una Gorgona

Licinius Nicomedes; sota el rectangle de l'epígraf hi ha la testa de Medusa.

Altra ara trobada a València (1) té el frontó triangular amb una estrella al centre (fig. 178). El frontó surmonta una cornisa. Al centre hi ha la inscripció de dedicació als déus Manes per *M. Fonterius*, Antitheus i Antoni Onesi que s'havien fet la sepultura per a ells i els seus; i en la part inferior una motllura de sòcol. Altres acaben en forma cilíndrica (figura 179).

Al Museu Arqueològic de Barcelona es troben diverses ares (2) en què la part superior està esculpida sumàriament; la part prismàtica central conté en una de les seves cares la inscripció; la motllura de sòcol la acabava en la part inferior (figs. 180 i 181).

Altres ares sepulcrals les coneixem incompletament; d'elles es conserven ja solament la base, ja el cos central (3), ja la part superior (4).

En la part horitzontal superior de les ares hi ha un clot rectangular en el qual hi ha encastada una forma de terminació que en els seus orígens representava la flama encesa

Fig. 183. — Estela (Tortosa)

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 7.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 183.

(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 12 i 146.

(4) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 8.

sobre l'altar, com en diversos altars del Museu d'Arlés a Provença. Poc a poc la forma general es converteix en una pinya i en un element terminal purament decoratiu.

Aquestes formes s'aixecaven sobre unes grades.

Els altars com els altres monuments menors que després descriurem, s'aixequen ja sobre un *conditorium*, ja sobre un enterrament individual que consisteix en una simple fossa d'inhumació o una urna d'incineració col·locada a terra, més o menys guardada per pedres i maons.

Fig. 184. — Fragment d'estela funerària de Sagunt, avui perduda
(Lumiares)

CIPPUS

Altres vegades el monument era sols un senyal indicador com el *cippus*, que era una pedra rectangular o circular que s'elevava sobre un sepulcre i assenyalava el seu lloc al vianant.

Els *cippus* trobats en el *Conventus Tarraconensis* prenen forma diversa. Un de Barcelona és coronat per la testa de Medusa guardadora dels sepulcres (fig. 182). Chabret (1) ens descriu el de Sagunt en el qual l'epitafi està voltat de senzilla motllura, forma romana usual. A Palma de Mallorca els *cippus* presenten la forma de portes tancades, amb llurs claus, tema que els romans havien après dels

Fig. 185. – Fragment d'una estela (Museu Arqueològic de Tarragona)
(Albertini)

(1) CHABRET, *Sagunto*, II, pàg. 103 i següents.

etruscs (1). En les valls del nord del Pireneu, en el Cominges i en el Coserans, a la vall de Luchon i a la nostra Vall d'Aran, el *cippus* pren una forma primitiva i bàrbara en la seva escultura. El termina un frontó en el centre del qual s'ha gravat grollerament un o dos estels; sota d'ell apareix el cos d'un home i una dona en silueta, recordant els retrats dels difunts, sovint dintre una arcada sostinguda per rudimentàries columnes. Es el senyal dels llocs on la civilització romana no hi pot portar l'art ciutadà.

Fig. 186. — Fragment d'estela funerària amb la imatge del difunt (Museu de Girona)

ESTELES

Els monuments funeraris es redueixen sovint a major simplicitat; a una llosa esculpida que els arqueòlegs anomenen amb el mot grec de *stela*. Un exemple és la guardada a Tortosa aparedada en els murs del Castell (2); ocupa el cos de l'estela la inscripció enquadrada dintre d'una motllura i sobre el requadrat hi ha la representació d'un vaixell; en la part superior un frontó ornat d'una rosàcea entre dos grans acroteres (figura 183).

Un fragment d'estela notable (fig. 184) existia a Sagunt i va ésser descrit pel comte de Lamiares (3): sobre el cos prismàtic que conté la inscripció hi ha una cornisa sobre la qual s'aixeca una forma apuntada. Aquest tipus, en la seva disposició general és usat en tot el món romà. Al costat de la part baixa de la forma terminal hi ha dos asters dintre sengles círcols. Al centre — diu Lumiares, que la va veure completa — hi ha un cistell místic del qual pengen serpents, representació de les ànimes. Hi ha esteles que conserven la tradició del monument funerari en forma de temple i acaben en un frontó (fig. 185).

Un relleu conservat al Museu de Girona (4) sembla ésser un fragment d'estela amb la imatge del difunt. S'hi veuen encara les motllures que l'enquadraven i les d'un rectangle superior (fig. 186).

(1) HÜBNER, *La Arquelogía de España*, pàg. 255. — GROUSSET, René, *Etude sur l'histoire des sarcophagues chrétiens*. Paris, 1885, pàgs. 3 i 4.
(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 49.
(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 40.
(4) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, n.° 241.

Fig. 187. — Sarcòfag amb la representació del rapte de Proserpina (Museu Arqueològic de Tarragona)

V

ELS SARCÒFAGS I URNES CINERÀRIES

L'ús dels sarcòfags s'extén a Roma cap al segle II en minvar la pràctica de la incineració i és freqüent al segle III. Són quasi sempre en el nostre país obra industrial de marbrista que els ven fets, decorats amb relleus que repeteixen models comuns, i que deixen únicament lloc per a la inscripció funerària o pel bust que s'hi ha d'esculpir, més o menys semblant al difunt. Per això els temes es repeteixen en indrets distants i en un mateix país, guardant una mateixa composició. Es posaven a l'aire lliure en els cementiris, dintre els monuments, junt als murs, i fins dintre el clos particular funerari de vora els camins i a vegades, els sarcòfags senzills eren simplement enterrats.

Descriurem en aquest capítol els sarcòfags que no continguin en llur escultura representacions iconogràfiques o símbols clarament cristians, encara que ho sigui l'epitafi que fou gravat en utilitzar-los com a sepulcre de cristians.

SARCÒFAGS HISTORIATS La representació del rapte de Proserpina es troba en els sarcòfags catalans, a Barcelona, a Tarragona i a Girona (1). El de Tarragona, el més groller (fig. 187) el publicà i estudià el P. Flórez (2). Les dimensions són: 1,87 m. de llarg, 0,68 m. d'alt i 0,59 m. d'ample. El sarcòfag que es guarda avui al Museu Arqueolò-

Fig. 188. — Girona. Església de Sant Feliu : Sarcòfag amb la representació del rapte de Proserpina

gic de Barcelona, amida 2,70 m. de longitud per 0,49 m. d'alçada i 0,69 m. d'ample (fig. 189). L'aparedat en el presbiteri de l'església de Sant Feliu de Girona, tallat en marbre blanc, té 2,18 m. de llarg per 0,54 m. d'alt (figura 188).

Per la seva descripció es poden considerar dividits en tres parts. En la primera, Proserpina collint flors en els camps de Nyssa amb els

Fig. 189. — Sarcòfag amb el rapte de Proserpina (Museu Arqueològic de Barcelona)

fills de l'Oceà; de cop la terra produeix davant d'ella un lliri; la filla de Ceres, s'apressa a collir-lo, però de sobte se li obra la terra, i surt d'ella Plutó, portat pels seus cavalls immortals i arrabassa damunt del seu carro

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 124, 204 i 242, on hi ha una completa bibliografia i una descripció minuciosa.

(2) *España Sagrada*, XXIV, pàgs. 242 i següents.

d'or la donzella, la qual clama en va al seu pare Júpiter. Unicament Hecate i Helius ho contemplen. Els dos moments d'aquesta escena estan representats al centre i a la dreta dels tres sarcòfags; Proserpina està ajupida en el moment que el vell Plutó l'agafa per la mà. Hi ha al costat, a terra, els cistells de flors que collia, com refereix Ovidi. L'Amor, causa del fet, s'hi representa en forma d'infants alats. Minerva, Mercuri i Diana hi assisteixen en actitud protectora. En va la donzella invoca Júpiter son pare, el sobirà de l'Olimp; ni els homes, ni els déus senten la seva veu; Plutó se l'emporta violentament en el seu carro tirat per quatre cavalls, els noms dels quals, ens ha conservat Claudi, guiats per Mercuri, representat a l'extrem esquerre del relleu principal dels tres sarcòfags de Tarragona, Girona i Barcelona. Els sarcòfags acostumen a reunir aquestes dues escenes amb el començament d'un altre moment de la llegenda. Els crits de Proserpina arriben a fer-se sentir per Ceres, la seva mare, la qual, desesperada, abillada amb un fosc mantell, munta al seu carro també guiat per cavalls (costat dret dels sarcòfags de Girona i Barcelona) o per serpents (com en el de Tarragona) en ajut de la seva filla; segons una altra versió de la llegenda grega, la desesperada mare corre durant nou dies la terra sense que cap dels déus, ni cap home li vulguin dir per on ha passat Plutó, fins que trista, apa-

Fig. 190.—Un dels costats del sarcòfag de la fig. 189

Fig. 191.—Un dels costats del sarcòfag de la fig. 189

Fig. 192. — Sarcòfag amb la representació d'una cacera (Museu Arqueològic de Barcelona)

rentant una vella fadigada, s'asseu a l'ombra d'una olivera, vora el camí d'Atenes a Eleusis, prop del famós pou Callichoron, on és recollida piadosament; allí es dóna a conèixer i es fa aixecar un temple, on, mare dolorosa, airada, resideix inflexible, sense donar la seva benedicció fecundant damunt la terra, negant-se als precs de Jove fins que la seva filla li sigui retornada. Júpiter envia aleshores Mercuri a cercar-la pels inferns, i dels braços de Plutó la porta als braços de la deessa al temple d'Eleusis; aquesta escena està representada en un dels caps del sarcòfag de Barcelona (fig. 190). Aleshores la terra floreix i Ceres abandona la soledat del temple per a tornar a fecundar-la cada any. Els misteris d'Eleusis eren com una representació de la peregrinació de Ceres i del seu dolor fins a retrobar la seva filla Proserpina (1). Els himnes que es cantaven en les eleusinies eren la relació del tema dels nostres sarcòfags i la contemplació de Ceres,

Fig. 193. — Testa del sarcòfag de la fig. 192

(1) Vegeu en DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire*, el mot *Ceres* on hi ha una extensa bibliografia sobre les nombroses representacions iconogràfiques d'aquesta antiquíssima llegenda grega.

la mare dolorosa de la mitologia clàssica. A l'altre cap del sarcòfag de Barcelona hi ha un pastor, amb el seu gos i dos moltons al costat d'un arbre, escena presa dels sarcòfags on es representa la llegenda d'Endimion, que com la de Demeter tenia caràcter funerari (fig. 191).

Fig. 194. — Testa del sarcòfag de la fig. 192

Aquest sarcòfag és un exemple de la representació d'escenes successives en relleu, compostes de manera que s'estableix entre elles una unitat de forma com si talment existís una sola i única escena.

Els sarcòfags del Museu Arqueològic de Barcelona (1) i el de Sant Feliu de Girona, son anàlegs, però més perfectes d'escultura que el de Tarragona. A les testes d'aquest sarcòfag hi ha Mercuri amb el seu caduceu i una filla de l'Oceà que porta a la mà dreta un cistell de fruita. Això demostra un mateix origen que potser sigui un centre d'exportació establert a la metròpoli o a Provença, on sembla que hi ha hagut una fabricació de sarcòfags i l'existència de determinats tipus iconogràfics que corrien tot el món romà.

Un altre sarcòfag digne d'ésser esmentat és el que representa una escena de caça que es guarda en el Museu Arqueològic de Barcelona (2)

Fig. 195. — Girona. Església de Sant Feliu : Sarcòfag amb la representació d'una cacera

(1) Elias de Molins, A., *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*, Barcelona, 1888, núm. 869.

(2) Albertini, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 205.

Facultat de Lletres

Fig. 196.—Béziers. Sainte-Aphrodise : Sarcòfag amb la representació d'una cacera *(Bonnet)*

(figura 192). L'escena principal és la lluita de dos cavallers, auxiliats per gossos, contra un lleó. Una matrona, Diana, deessa de la cacera, coberta amb un capell, conversa amb un personatge masculí que porta un ceptre, senyal d'autoritat consular, a la mà esquerra; tenen per fons una cortina; una deessa, *Virtus*, protegeix i incita els caçadors. La figura central és un cavaller que llença un *pilum* o *venabulum* a la fera atacada. Peons armats d'escuts ajuden als genets. En un dels caps hi ha un cavaller, un dels caçadors, invocant abans de començar la cacera una estàtua de Diana la qual s'aixeca sobre una columna (fig. 193); a l'altre cap (fig. 194) uns servents que transporten la caça sobre una mula.

Un tema anàleg de la caça del lleó es troba en el sarcòfag de Sant Feliu de Girona feta amb més o menys llibertat (1) (fig. 195); al centre, en una forma menys artística, la qual cosa indica un art de baixa època, es repeteix la mateixa escena del sarcòfag del Museu Arqueològic; el cavaller, muntat dalt d'un cavall que s'encabrita atacat pel lleó, protegit per la deessa *Virtus*, la qual cobreix el seu cap amb un capell; caçadors a peu i a cavall lluiten amb dues lleones; una de les quals defensa

Fig. 197. — Relleu de Tarragona amb la batalla de les Amaçones

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 243.

Fig. 198. – Ager : Sarcòfag amb representació de tritons i nereides

vigorosament els seus cadells. Aquests sarcòfags són una reproducció de temes comuns entre el marbristes escultors. Al Museu lapidari de Reims, es guarda un sarcòfag conegut per *Tombeau de Jovin*; és de factura pulcra, on es representa l'escena d'una cacera el grup principal de la qual és igual al sarcòfag del Museu Arqueològic. Un tema anàleg es troba en un sarcòfag del Museu del Louvre procedent de la Vil·la Borghese, de Roma. El sarcòfag de Sant Feliu de Girona té el seu parell amb el sarcòfag de l'església de Sainte Aphrodise a Béziers (1). La factura es anàloga; potser el de Béziers representa un estat de més perfecció en l'escultura, que és grollera i descurada en el de Girona, però les figures són les mateixes, en disposició semblant, canviades únicament les dimensions d'algunes (figura 196).

Fig. 199.
Ametlla del Vallès : Relleu amb cavalls marins afrontats
(Albertini)

La composició recorda relleus que representen la llegenda d'Hippolit (2).

A Tarragona es guardava fins fa poc un relleu que sembla la placa del davant d'un sarcòfag (3) (fig. 197). Hübner (4) hi veia uns cavallers lluitant contra peons amb trajos característics, que sembla indicar guer-

(1) *Géographie Générale du département de l'Hérault*, III, fascicle II: *Antiquités et Monuments du département.* Montpellier, 1095, pàg. 457.
(2) ROBERT, Carl, *Die Antiken Sarkophag-Reliefs*, III, 2, núms. 144 i 175.
(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 125.
(4) *La Arqueología de España*, pàgs. 264 i 265.

Fig. 200. — Sarcòfag dels lleons. (Museu de la necròpolis de Tarragona) *(Serra Vilaró)*

rers ibèrics atacats per cavallers romans; és fàcil diu, que hagin pertenescut a algun monument, tal vegada a un arc triomfal erigit a August en commemoració de la seva victòria sobre els càntabres. Aquesta ha estat l'opinió constant dels arqueòlegs de la localitat (1). Un examen atent del relleu i la seva comparació amb els nombrosos sarcòfags que representen un dels combats de les amaçones amb els grecs (2), fa pensar que el tema de l'escultura de Tarragona és el de les amaçones a cavall i a peu combatent contra els herois grecs, nuus, retuts, en primer terme.

Fig. 201. — Testa del sarcòfag de la fig. 200 *(Serra Vilaró)*

Aquest relleu actualment desaparegut de Tarragona, fou descrit per Pons d'Icart (3), essent perdut després i retrobat a començaments del segle XIX en la casa Montoliu del carrer de l'Abat, en la qual es conservà. Les dimensions són 2 m. de longitud per 0,71 m. d'alt i 0,25 de gruix,

(1) Vegeu les obres citades de HERNÁNDEZ SANAHUJA.

(2) ROBERT, *Die antiken sarkophag-reliefs*, II. Berlin, 1890, i especialment el de Sidon (Saida), avui al British Museum, làm. XLV del mateix volum i pàg. 76.

(3) *Libro de las grandezas de Tarragona*, pàg. 180.

la qual cosa fa verossímil la creença que es tracta de la part davantera d'un sarcòfag.

En un sarcòfag que es guarda actualment a l'església parroquial, procedent de l'antiga col·legiata d'Ager (1) es veuen representats quatre parelles de tritons, nereides i infants, en els intervals que rodegen un cercle amb el bust del difunt, la *conca imaginària*, tema comú en els sarcòfags romans (fig. 198). Els tritons assisteixen els morts a través de l'Oceà que és el fi de la terra i el començament del cel. Les nereides prenen part en l'apoteosi d'Aquiles després de la seva mort en el seu viatge triomfal a l'illa de Leuké on regna immortal. A les testes hi ha la representació de monstres marins. Es un tema comú en els sarcòfags romans.

Tots aquests relleus són obra feta en sèrie en obradors diversos, una imatge esfumada del que era l'escultura romana; d'una part les representacions alexandrines del paisatge amb llurs roques i arbres o de l'aigua del mar que havia iniciat l'art hel·lenístic (sarcòfags del rapte de Proserpina i de la caça, del Museu Arqueològic de Barcelona; sarcòfag d'Ager); d'altra part l'observació del natural que dóna als relleus un valor de crònica o de document, propi de l'escultura romana (sarcòfag de la caça, de Sant Feliu, de Girona). En alguns es marca la rigidesa pròpia de la decadència.

Albertini indica la possibilitat d'haver format part d'un sarcòfag, el relleu amb dos cavalls marins, conservats a l'Ametlla del Vallès (2), a «Can Draper» (fig. 199).

Fig. 202. — Sarcòfag de Tipassa *(Serra Ràfols)*

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 151.
(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 229.

SARCÒFAGS ESTRIGIL·LATS

Es cosa sabuda que en el segle III el tema dels estrigil·lats és profusament usat en els sarcòfags. L'excavació de la necròpolis de Tarragona ens ha proporcionat nous exemplars i nous tipus desconeguts abans en l'arqueologia catalana. Un d'ells (figura 200) és ornat en les seves testes amb figures de lleons abatent i devorant uns cérvols (1). La composició central és una figura de mig cos habillada amb una túnica i toga, posada damunt un pedestal, representant un personatge femení d'una certa edat, que té a la mà esquerra un volum i la mà dreta creuada damunt el pit, posició freqüent

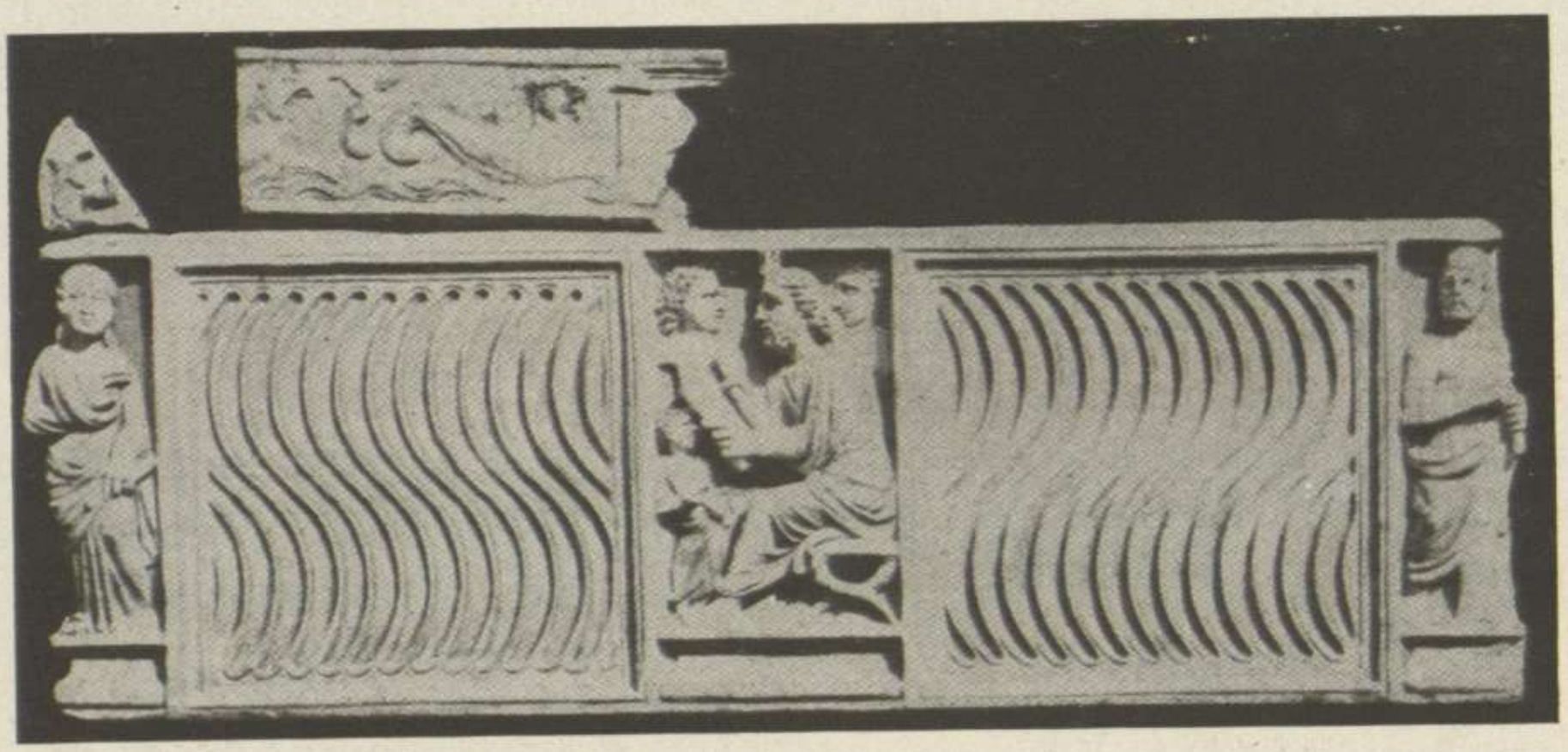

Fig. 203.—Sarcòfag amb la representació d'un filòsof. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona) *(Serra Vilaró)*

en l'estatuària romana. Una draperia fa de fons a la figura. A dreta i a esquerra es desenrotlla la decoració en estrigil·les fins a arribar als dos extrems, en els quals hi ha dos lleons que devoren llurs respectives preses, que són dos petits cérvols (fig. 201). Els cossos dels lleons donen la volta al vas funerari i ocupen els extrems. La crinera de les dues feres és abundosa i vigorosament treballada a cisell igual que la cara, les potes i les ungles, la qual cosa dóna un tipus de lleó a l'ensems naturalista i convencional. Els dos cérvols semblen com atuïts sota el pes de les feres. La part posterior del sarcòfag és sense treballar, el que ens demostra que anava adossat a una paret. El sepulcre no porta cap ins-

(1) BOSCH GIMPERA, *La necròpolis de Tarragona,* «Gaseta de les Arts», núm. 3 (juliol 1924), i SERRA I RÀFOLS, *Les troballes escultòriques de la Necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, idem, núm. 25 (15 maig de 1925).—POULSEN, Frederik, *Sculptures antiques des Musées de province espagnoles*, Copenhague, 1933, pàg. 64.

Fig. 204. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

cripció, en cas de haver-n'hi havia d'ésser a la tapa, que no existia en el moment de la troballa. Aquest sarcòfag no és res més que un nou exemple d'una sèrie estereotipada que compta ja amb nombrosos exemplars, que ofereixen entre ells diferències de detall, però tots es redueixen a la mateixa composició (fig. 202). El tipus (1) sembla correspondre als segles III, IV i V, havent-n'hi que sense variar en res la disposició són manifestament pagans i d'altres clarament cristians. El sarcòfag tarragoní dels lleons probablement és del segle III i no pot ésser considerat com a obra d'un marbrista de la localitat, sinó com a un vas funerari importat d'Itàlia completament acabat, per a servir de lloc de repòs a algún ric tarragoní. Ens ho demostra també la qualitat del material que no és de cap pedra del país.

Un altre sarcòfag estrigil·lat trobat a la necròpolis cristiana de Tarragona (fig. 203), és de marbre i amida 2,16 per 0,68 per 0,705 m. (2). Té en la seva cara principal dos quadrats posats simètricament, que ocupen tota l'alçada del sarcòfag, plens d'estrigil·les emmarcades per una motllura. En els dos cantons sobre un sòcol en forma d'escòcia hi ha una dona i un home. La dona va

Figs. 205 i 206. — Fragments de sarcòfags. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

(1) Sarcòfags de Tipassa i de Clieden.

(2) SERRA I VILARÓ, J., *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona.* Madrid, 1928, sepulcre núm. 74, pàg. 40.

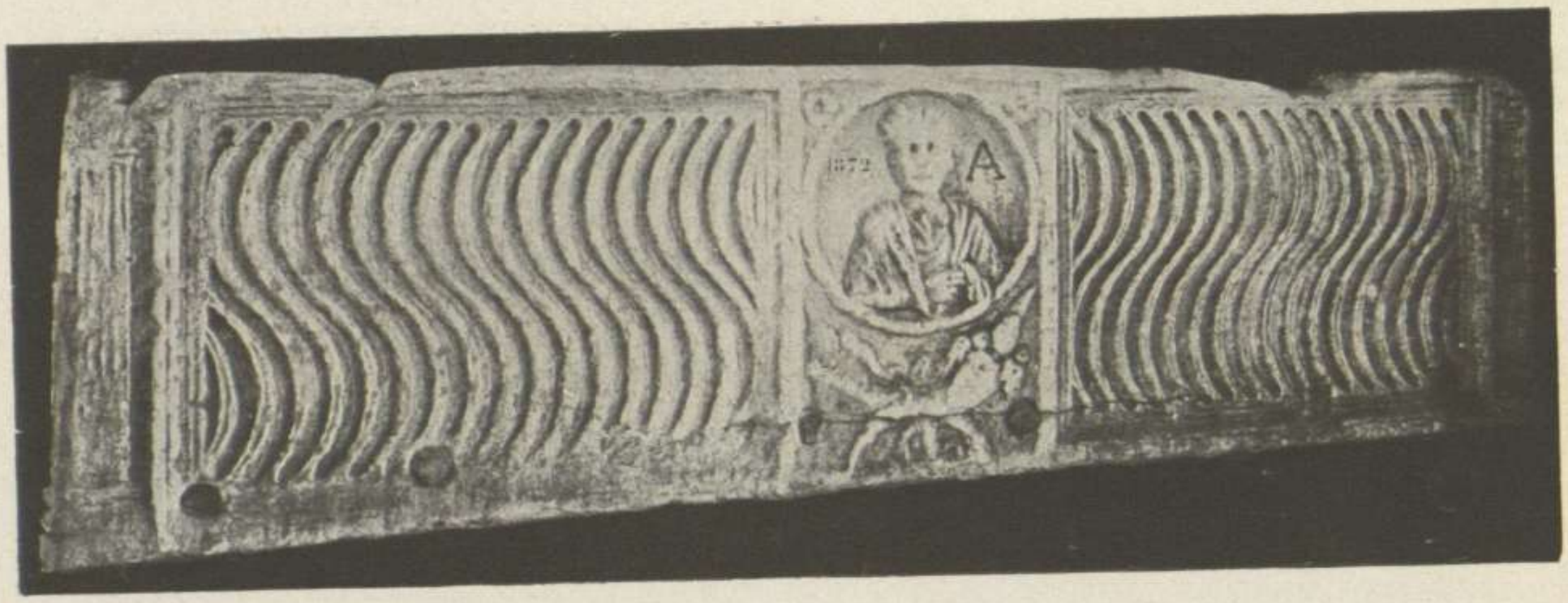

Fig. 207.—Sarcòfag procedent del monestir de Sant Cugat del Vallès. (Museu Arqueològic de Barcelona

habillada amb la *stola* i el *pallium* a l'espatlla, que li embolcalla el cos. Amb la mà dreta, al mateix temps que aguanta un *volumen*, sosté el *pal·lium*, mentre la mà esquerra surt per sobre els plecs del mantell. Darrera té esculpit un arbre. L'home porta solament el *pal·lium* que li abriga la part baixa del cos i li cobreix l'espatlla esquerra. En la mà esquerra porta també un *volumen*. El rectangle del centre és ocupat per un personatge barbut amb cabells llargs, un alt tupè al front, habillat amb túnica i pal·li, calçat de sandàlies, assegut sobre una cadira plegable, *sella*, senyal de dignitat. Està llegint amb gran expressió, com si ho fes a un públic a qui volgués convèncer, un *volumen* que desplega amb les dues mans; un home, representat més petit, barba-mec, habillat amb túnica i toga, escolta atentament; al fons dues *hermæ* de personatges joves, un de cada sexe.

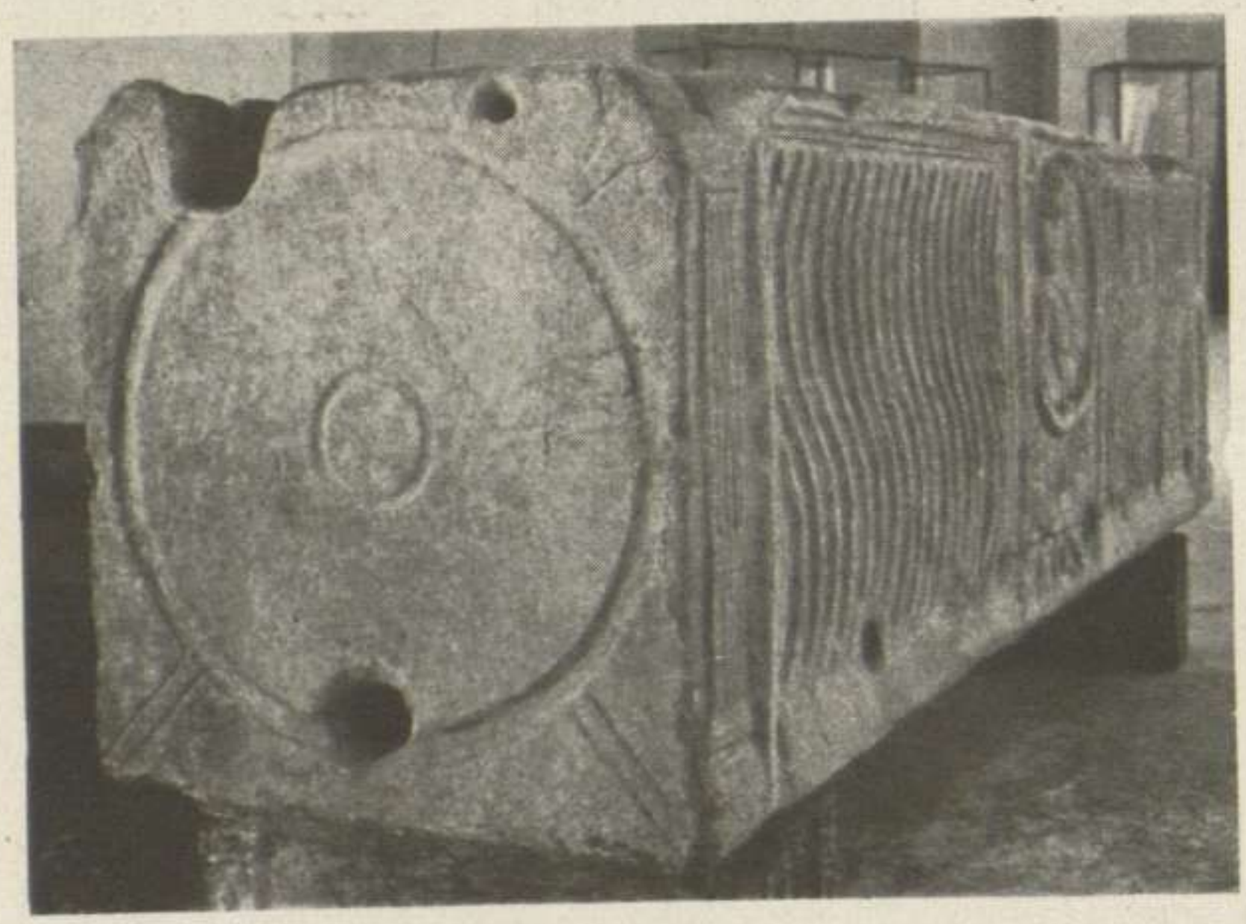

Fig. 208. — Testa del sarcòfag de la fig. 207

Es sabut que en la tarja del centre dels sarcòfags es representava el difunt amb les eines o instruments del seu treball. El relleu és potser simplement la representació d'un filòsof, al·lusió a la professió del difunt, pel qual el sarcòfag va ésser escul-

Fig. 209. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona
(Serra Vilaró)

pit. Marcial i Juvenal blasmen els que volien semblar filòsofs, per la forma estranya del pentinat del cabell i de la barba. Salomon Reinach (1) ha estudiat un grup de busts que en la part superior del cap porten un petit monyo fet amb els cabells de l'occiput recullits cap amunt, i ha formulat la hipòtesi que representen filòsofs del segle I coneixedors de les doctrines de Buda, del qual imiten la forma del pentinat, tal com es troba en l'escultura de Gandhara. El caracteritzar les idees pel pentinat fou costum general. Els sacerdots d'Issis i Serapis s'afaitaven tot el cap. Els sacerdots cristians heretaren parcialment aquesta pràctica antiga. Els *hermæ* del fons vol potser determinar el lloc on el mestre dóna son ensenyament: l'atri de la casa, per exemple, ornat dels *hermæ* dels

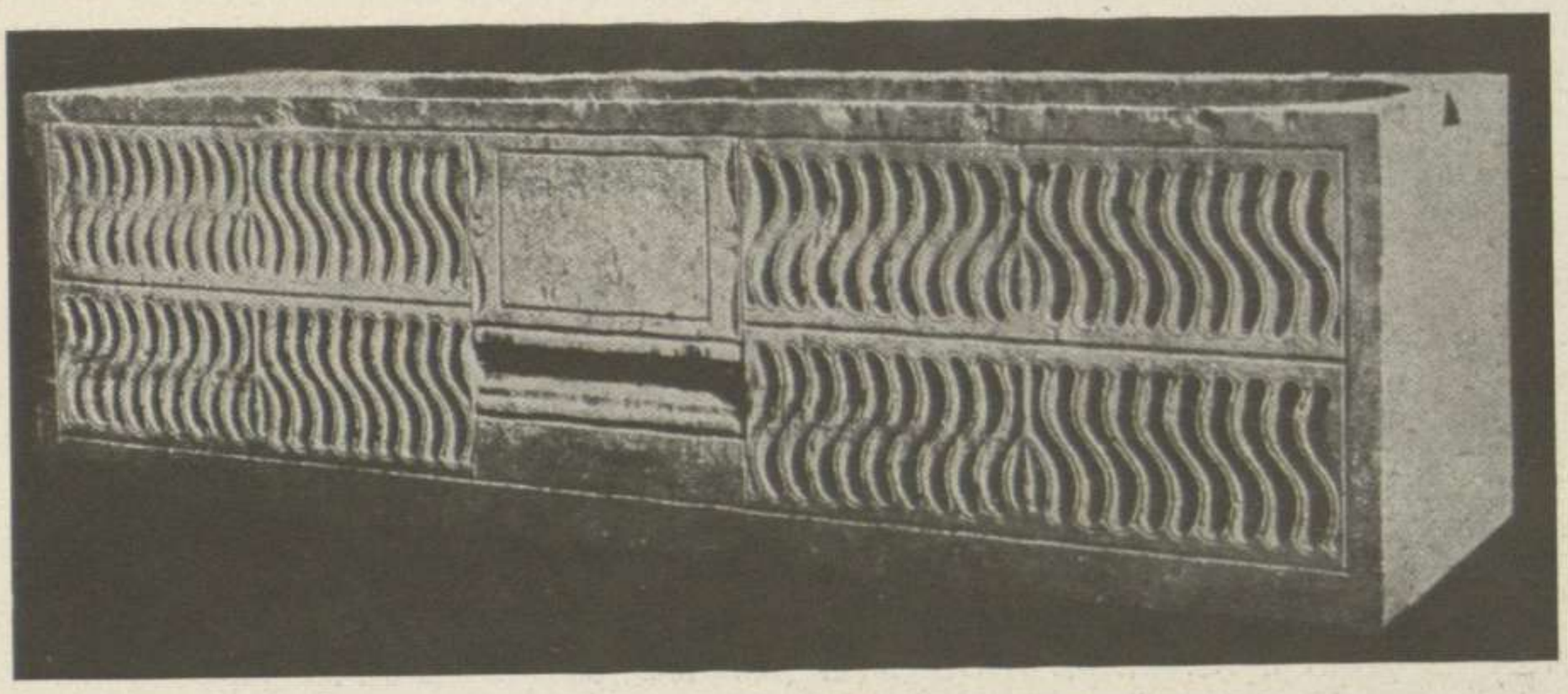

Fig. 210. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

(1) REINACH, S., *La touffe de cheveux sincipitale*, «Gazette de Beaux Arts», vol. II de 1929, pàgs. 1-9.— POULSEN, *Sculptures antiques*, pàgs. 65-67.

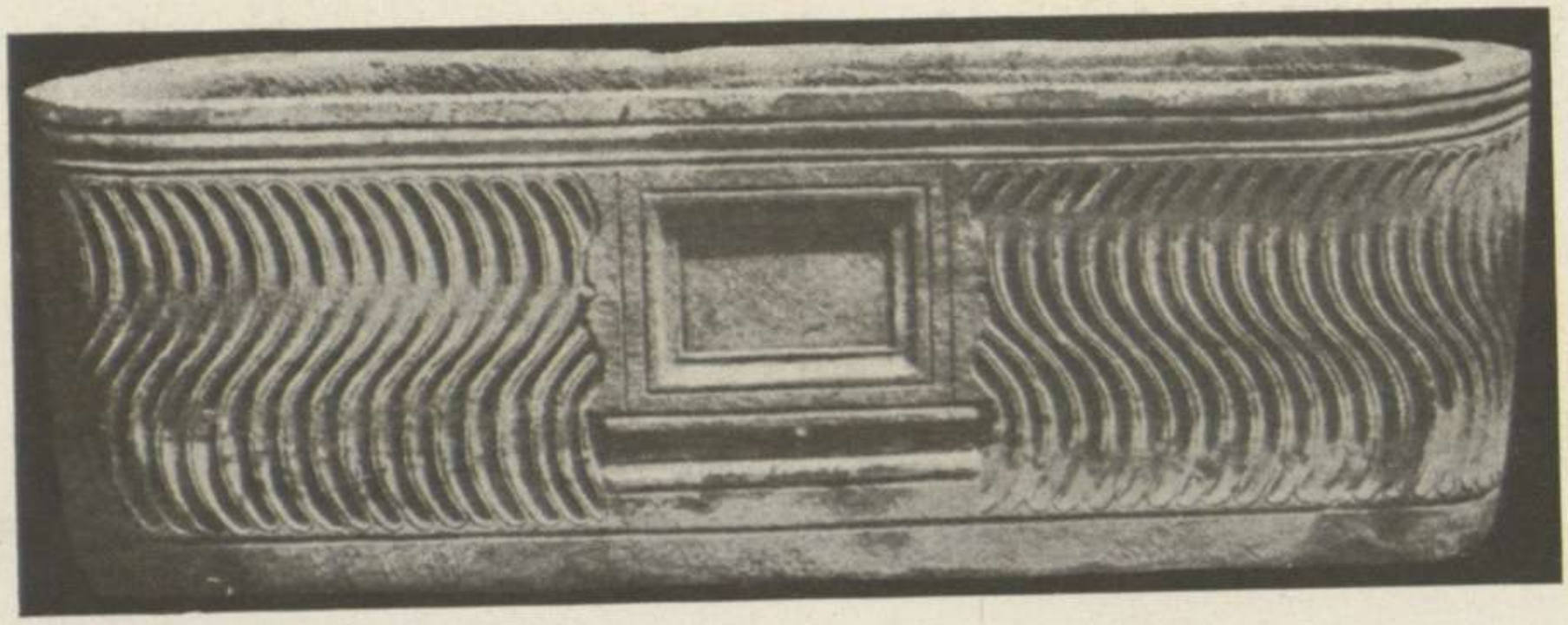

Fig. 211. — Sarcòfag estrigil·lat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

difunts. La tapa tenia esculpida una fila de monstres marins nadant sobre les aigües ondulades. Els senyals del treball del trèpan hi són clarament visibles. Mossèn Serra i Vilaró ha relacionat aquest sarcòfag amb un del Museu de Marsella (1), amb un de Pisa i amb un altre del Palazzo Feoli de Roma (2). El sarcòfag ha estat reempleat i conté una dedicatòria del fill, libert d'August, a sa mare Juvència Paula.

Una altra de les variants dels sarcòfags estrigil·lats és descobert a la necròpolis de Tarragona (3) és fet de calissa blanca amb vetes rojes i tampoc no és de cap pedra del país (fig. 204). Amida 2,10 ms. de llarg per 0,60 d'alt i 0,60 d'ample, externament és rectangular i també ho és en la seva cavitat interior; únicament té treballada la cara anterior; és anepigràfic i li manca la tapa. La disposició de la decoració és la següent:

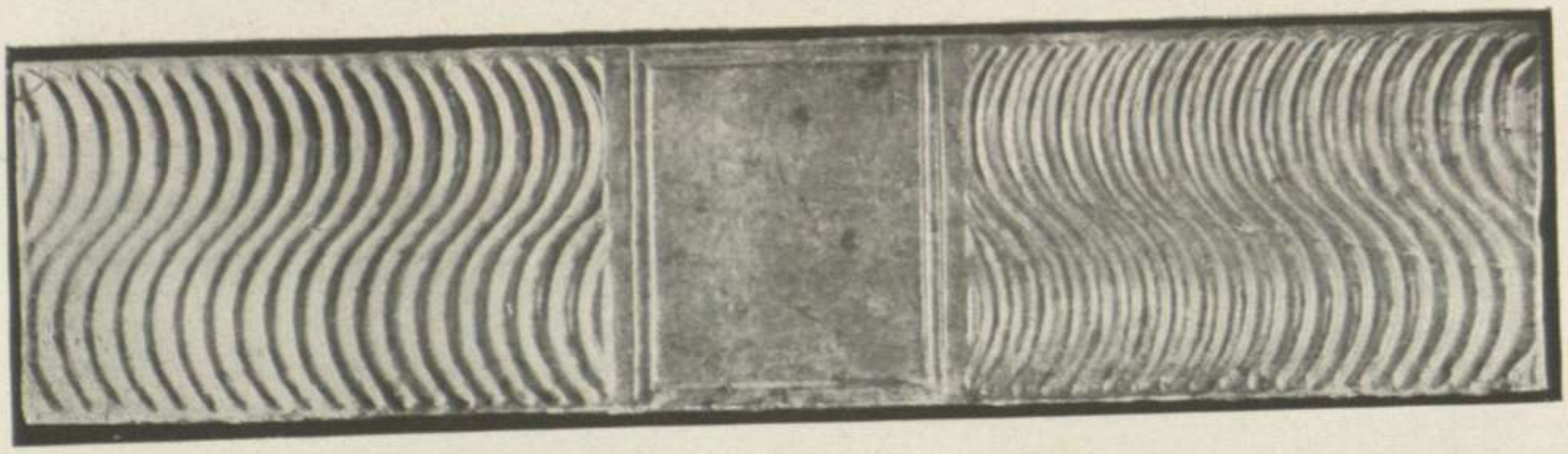

Fig. 212. – Sarcòfag estrigil·lat. (Barcelona. Santa Maria del Mar)

(1) Espérandieu, *Recueil général de bas-reliefs de la Gaule romaine*, I, pàg. 62.
(2) Garrucci, *Storia delle arte cristiane*, vol. V.
(3) Serra i Ràfols, *Les troballes escultòriques de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, pàg. 2.— Poulsen, *Sculptures antiques*, pàg. 65.

Fig. 213. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

dues figures ocupen els extrems, dues zones simètriques d'estrigil·les, un motiu central. Les figures, simètriques, són dos personatges masculins habillats amb túnica i toga molt semblants l'un a l'altre; els plecs de la roba, rígids, tracten d'imitar les draperies de la bona època. Aquests personatges surten per un portal entre dues cortines, apareixen de front amb la cara vista de tres quarts, porten un volum que la figura de la dreta té a la mà esquerra mentre manté aixecada l'altra mà amb dos dits estesos, i la figura de l'esquerra sosté el volum entre les dues mans; tots dos porten una barba curta, els ulls són desproporcionadament grossos; tenen als peus sengles *scrinia*. Les estrigil·les formen dues sèries superposades a cada costat, cada una d'elles tancada dins d'un rectangle. El motiu central està constituït per una corona de llorer a la qual

Fig. 214. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

s'entortolliga una cinta que té una llaçada a la part inferior; als angles hi ha quatre rosetes i unes campànules acaban d'omplenar els buits. Aquesta corona està posada a la part de dalt i deixa a sota un espai ornat

per una línia ondulada que recorda la de les cintes de les corones que ornen molts sarcòfags cristians. L'espai central de la corona, el més apropiat per a haver-hi una inscripció, resta buit. Es una obra d'importació.

Altre sarcòfag trobat a la necròpolis de Tarragona és de la mateixa pedra i estil que l'anterior. De la seva escultura es conservava sols la part baixa, estrigil·lada, i els senyals d'un personatge a cada costat. A pocs metres d'on fou trobat es trobà la figura usual de l'home amb un

Fig. 215. — Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis crisiiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

volumen a la mà dreta i l'*scrinium* junt al peu esquerre sortint d'un portal encortinat (fig. 205), que segurament correspon a l'angle esquerre d'aquest sarcòfag. Un fragment quasi igual, que fou aprofitat per una lauda sepulcral en el segle XIV és guardat al Museu Arqueològic de Tarragona (1) (fig. 206). Un *scrinium*, fragment d'una representació anàloga, fou trobat també a la necròpolis de Tarragona (2). Fórmules d'obrador, eren reproduïdes amb gran abundància i exportades per tot el món romà.

Un dels tipus de sarcòfag comunament reproduït pels artífexs del

(1) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* 1929, pàgs. 35 i 36, làms. XLVIII i XLIX.

(2) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* 1928, pàg. 83.

Fig. 216. — Sarcòfag acanalat. (Museu Arqueològic de Tarragona)

segle III, és el sarcòfag amb estrigil·les, amb el bust del difunt al centre d'un espai rectangular. Així és un sarcòfag (figs. 207 i 208) procedent del Monestir de Sant Cugat del Vallès, avui al Museu Arqueològic de Barcelona. La part compresa entre el *clipeus* i la part baixa del rectangle està omplerta per corns de l'abundància creuats simètricament; sengles pilastres corínties completen la composició (1). Les testes són ornades amb formes circulars.

Una altra variant d'aquest tipus, descoberta a la necròpolis de Tarragona (fig. 209) (2), té com a tema central una corona de llorer que encercla un exàgon amb una inscripció: als *manes* de Sempronia Ursa. Es rectangular de calissa fossilífera groguenca, que és una pedra pròpia del país; amida 2,20 m. per 0,65; probablement és producte dels

Fig. 217. – Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)

(Serra Vilaró)

(1) ELIAS DE MOLINS, *Catálogo*, pàg. 13.

(2) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, núm. 39, pàg. 40, làm. V.

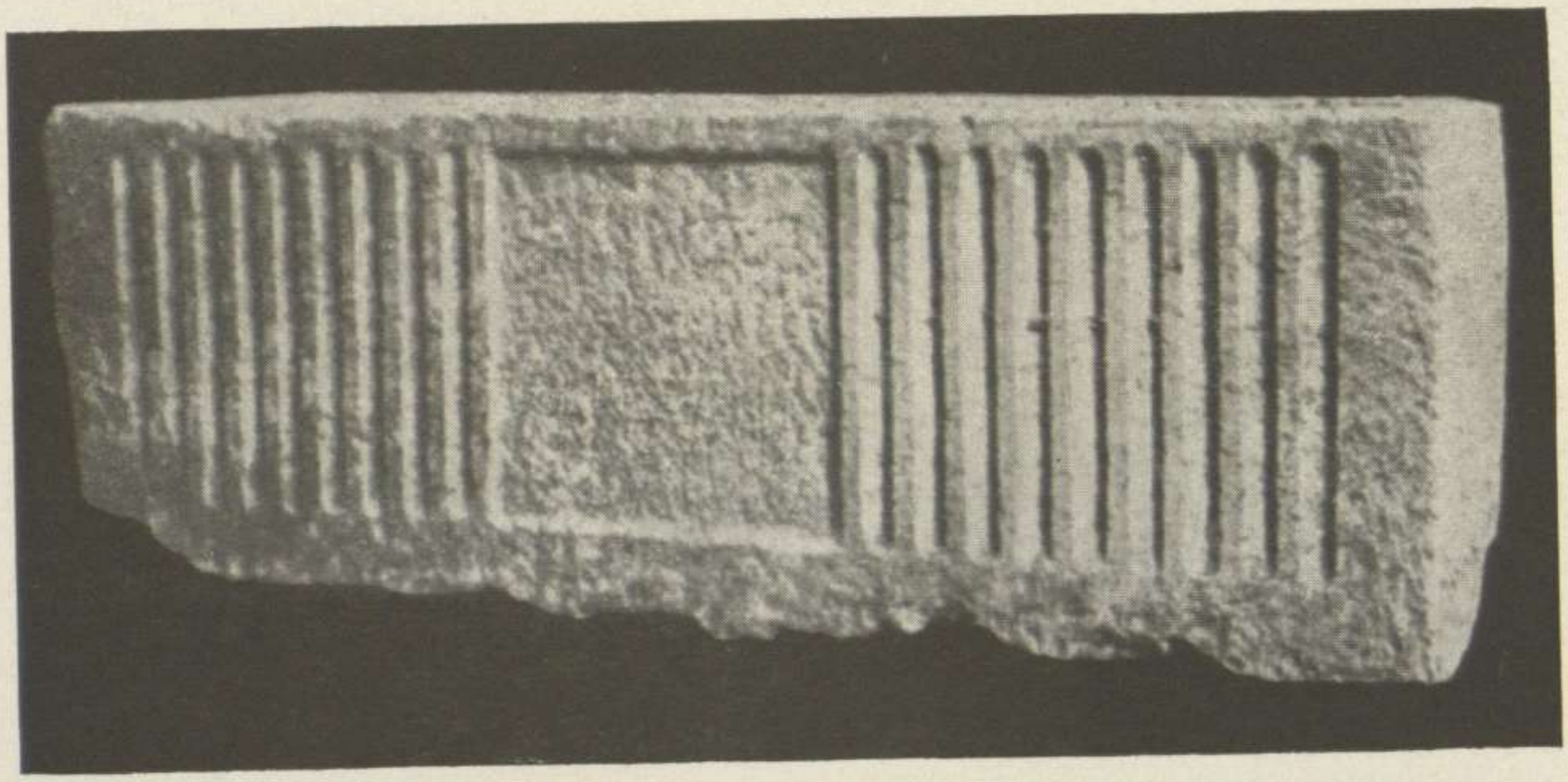

Fig. 218. – Sarcòfag acanalat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

obradors locals; fou trobat violat al costat del sarcòfag descrit dels lleons (figs. 200 i 201).

Un sarcòfag de pedra calissa del país, trobat també a la necròpolis de Tarragona ornat de dues faixes d'estrigil·les (1) i que amida 2,11 m. per 0,59, té en el centre la silueta d'una urna funerària sobre un sòcol escociat (fig. 210). Tenia per tapa una llosa rectangular la qual era unida al sarcòfag per peces amb forma de cua d'oreneta.

Es del tipus estrigil·lat un sarcòfag de marbre (2), que amida 2,18 per 0,74 per 0,68 m. (fig. 211). Té els dos caps en forma cilíndrica de pla circular. El davant és decorat d'estrigil·les i al centre presenta la silueta d'una urna cinerària sobre un sòcol, la qual té enfondit un rectangle per la placa que devia contenir l'epígraf funerari.

Prop d'aquest es trobaren fragments d'altre sarcòfag estrigil·lat (3).

D'altres, al centre del camp estrigil·lat mostren un quadre on es grava la inscripció com a l'anepígraf de Santa Maria del Mar, de Barcelona (fig. 212), i el que forma part del Sant Sepulcre a la catedral de Tarragona igual al clàssic cristià, amb la inscripció de Livia Primitiva, gravada

(1) Serra i Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* 1928, núm. 15, pàg. 14.

(2) Serra i Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, núm. 932, pág. 34.

(3) Serra i Vilaró, *Excavacions en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, pàg. 36, làm. LXXI, 8.

(segle III), trobat al cementiri apostòlic del Vaticà, actualment al Museu del Louvre (1).

SARCÒFAGS ACANALATS

L'ornamentació dels sarcòfags acanalats és una simplificació dels sarcòfags amb estrigil·les. Un primer grup conté en el centre la representació d'una urna funerària entre dos rectangles plens de canals; en un d'ells (fig. 213) al centre de la urna hi ha gravat sobre la mateixa pedra l'epígraf funerari pagà. Amida 1,95 per 0,62 per 0,65 m. i és fet de pedra del país (2). Notem com la forma és barroera i asimètrica.

Aquesta disposició es repeteix amb una execució semblantment poc cuidada que indica un producte sortit d'obradors locals, com, per exemple, un sarcòfag de pedra del país (calissa blavosa) de la necròpolis de Tarragona que amida 1,09 per 0,48 per 0,35 m. (fig. 214). Les dues zones d'acanalat no són absolutament iguals, ja que la de l'esquerra té set canals que ocupen en conjunt 71 cms., i la de la dreta únicament en té sis i ocupen 67 cms. L'espai central, enquadrat per una línia, conté una inscripció dedicada als manes de *Lucius Junius* fill de Luci (3).

En altres sarcòfags en la tarja del centre de la urna cinerària s'incrustava una placa de marbre destinada a contenir l'epígraf funerari (4).

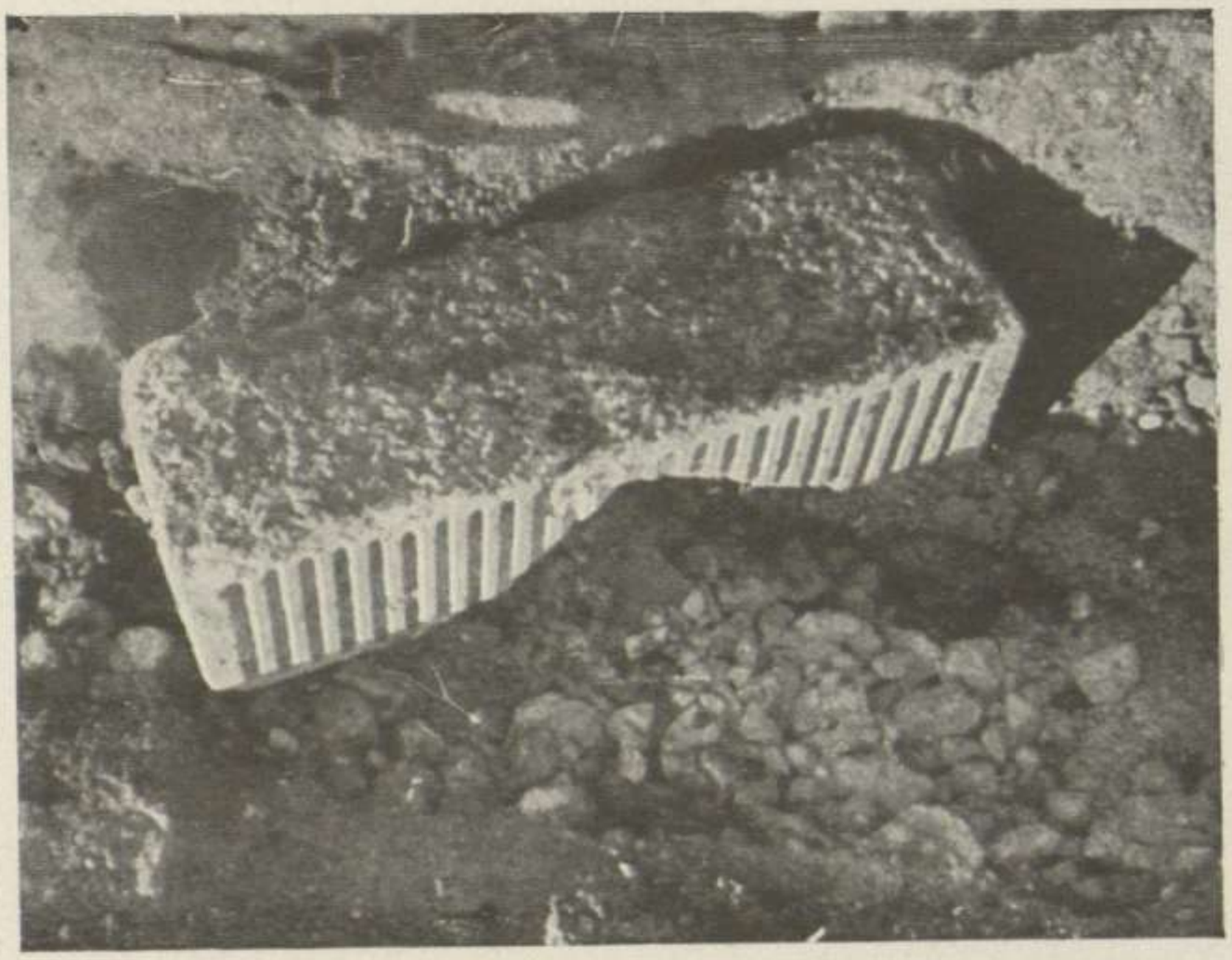

Fig. 219. — Sarcòfag acanalat de la necròpolis cristiana de Tarragona *(Serra Vilaró)*

(1) Botet i Sisó, *Sarcófagos romano-cristianos esculturados que se conservan en Cataluña*. Barcelona, 1895, pàg. 140.

(2) Tulla, Bellrán, Oliva, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* pàg. 22.

(3) Serra i Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* 1928, pàgs. 50 i 51, sepulcre 87.

(4) Serra i Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 34, làm. XXVIII, 2.

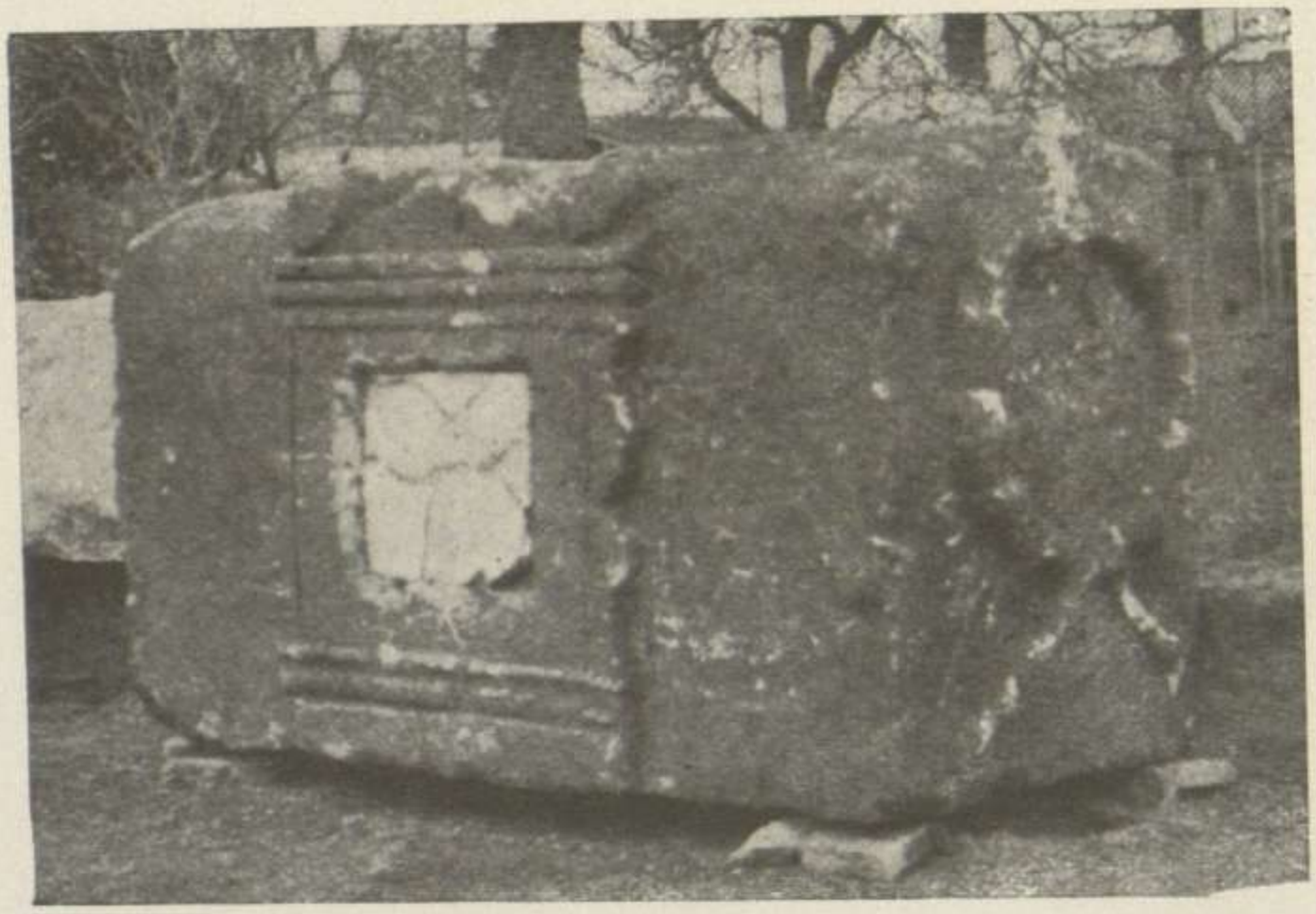

Fig. 220. – Sarcòfag llis. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona) *(Serra Vilaró)*

Hi ha moltes variants: de vegades les canals són parcialment plenes per cilindres convexes, *redentures*, com un trobat a la necròpolis de Tarragona (figura 215) que amida 1,58 per 0,50 per 0,63 m.; era recobert d'estuc blanc i contenia un infant amb una joguina, una nina d'ivori (1); aquesta forma és repetidament trobada en les necròpolis del món romà.

El Museu Arqueològic de Tarragona guarda el sarcòfag de *Claudius Saturninus*, picapedrer (2), amb pilastres de canya espiralades als angles,

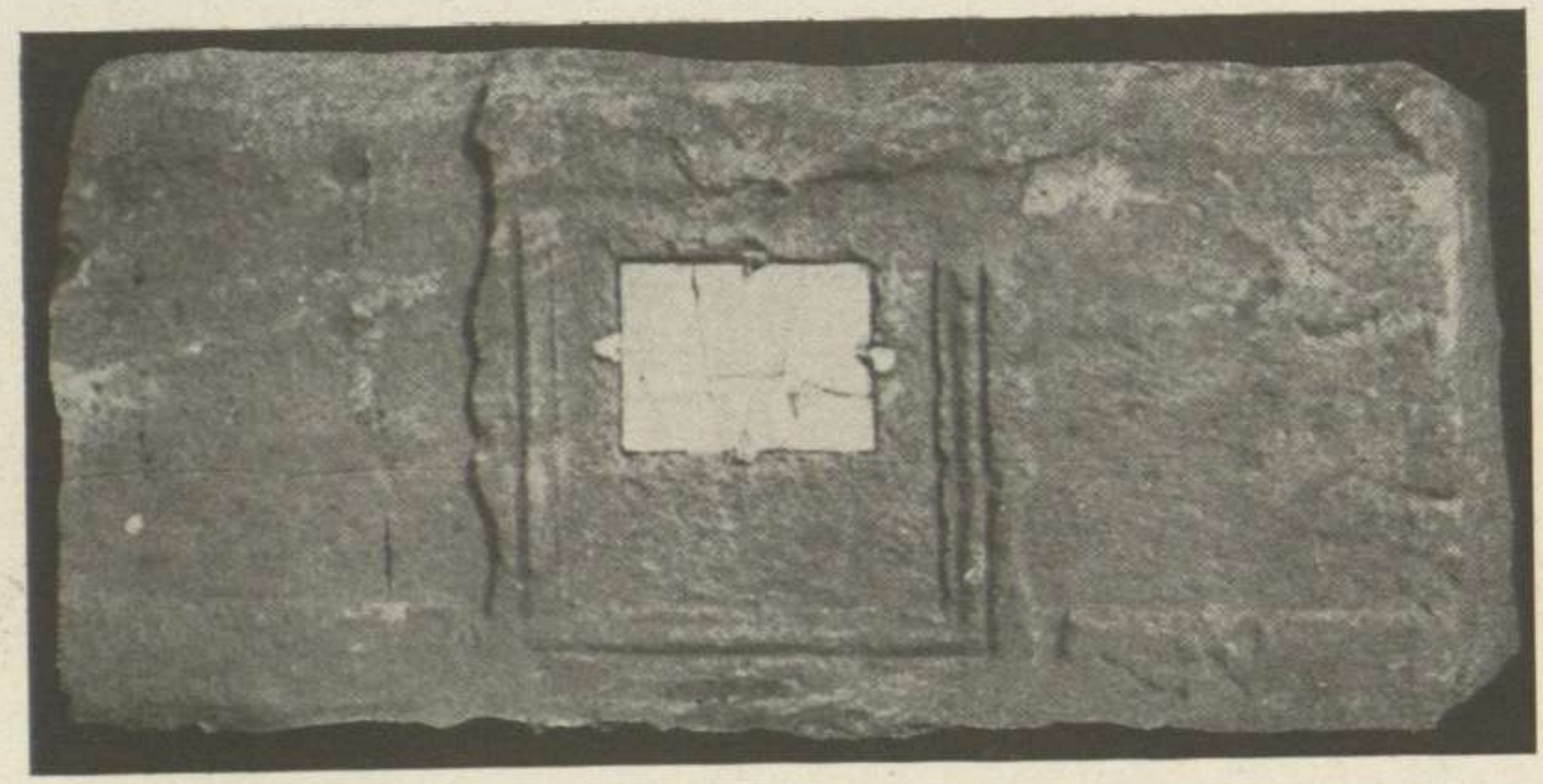

Fig. 221. — Sarcòfag llis. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona) *(Serra Vilaró)*

(1) Serra i Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 74.

(2) Hernández Sanahuja, B., i Arco, Angel del, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona, 1894, núm. 366. — Albertini, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 126.

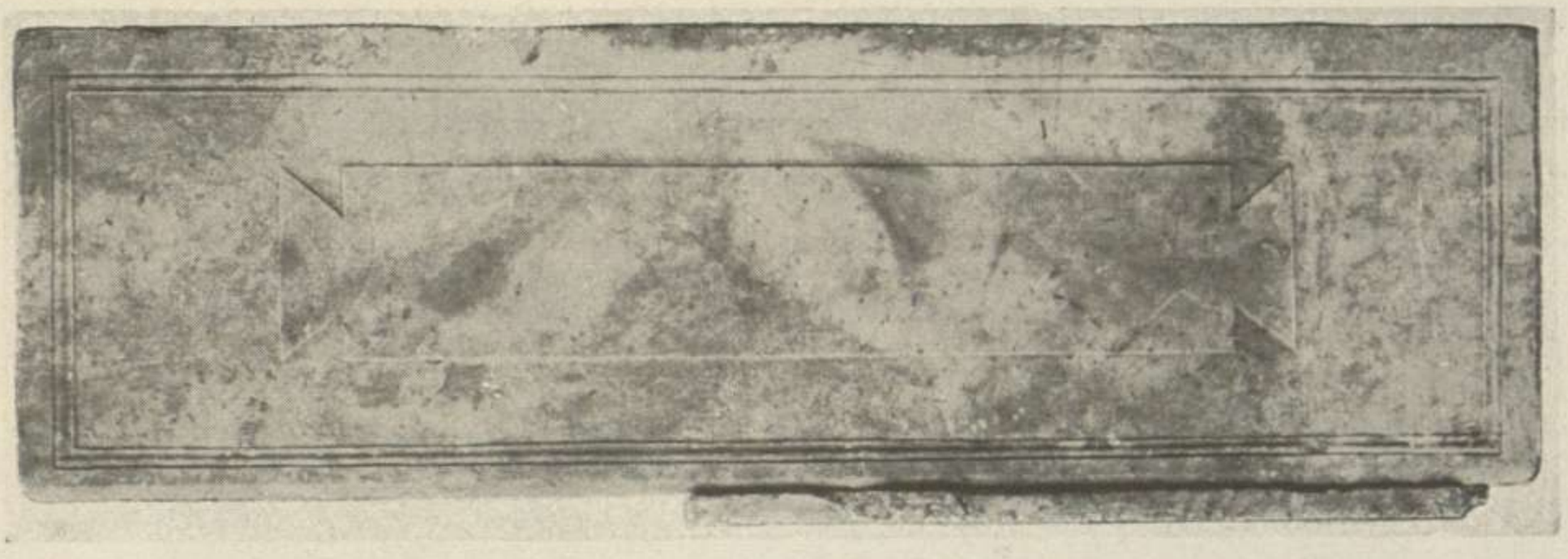

Fig. 222. – Sarcòfag motllurat. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

estries als costats, i al centre una silueta d'urna amb una corona ornada de roses, on hi ha la inscripció gravada (fig. 216).

Una altra variant consisteix (figs. 217 i 218) en haver-hi entre les parts acanalades del sarcòfag un rectangle destinat a la inscripció (1). Hi ha encara els sarcòfags que tenen llur cara acanalada d'un extrem a l'altre sense interrupció i sense epígraf (fig. 219). Un d'aquests sarcòfags, trobat a Tarragona amida 2,00 per 0,66 per 0,65 m. (2). Aquesta forma fou trobada en un altre sarcòfag que no es pogué salvar (3).

Fig. 223. — Sarcòfag llis. (Museu Arqueològic de Tarragona)

(1) Serra i Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* 1928, pàg. 34.

(2) Tulla, Beltrán, Oliva, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* làm. VIII B, núm. 7 de l'inventari.

(3) Tulla, Beltrán, Oliva, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* làm. II B.

SARGÒFAGS LLISOS

Les mateixes variants es troben en sarcòfags que no tenen a les seves cares altre ornament que la tarja central, en forma d'urna cinerària en el centre de la qual hi ha gravada la inscripció, ja directament, ja en placa de marbre incrustada

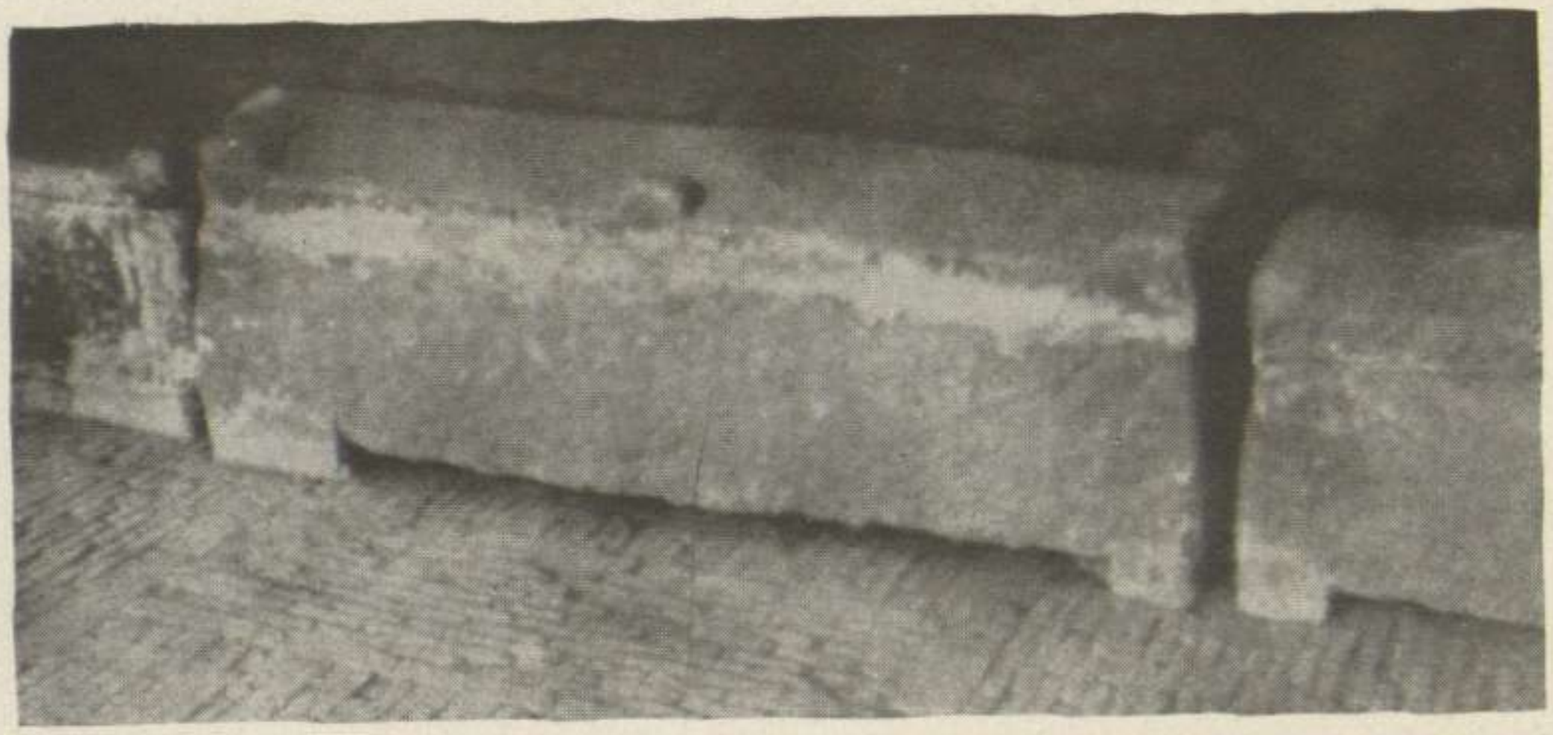

Fig. 224. — Sarcòfags llisos (Museu de Girona)

(figures 220 i 221) (1). Un d'aquests últims descobert també a Tarragona (fig. 220) amb epígraf, té la coberta en forma cilíndrica i són esculpides, als caps, unes corones funeràries (2).

Sovint només eren les motllures les que ornaven el sarcòfag i la inscripció es gravava en una tarja llargueruda al centre, com l'anepígraf trobat a la necròpolis de Tarragona (fig. 222). Freqüentment l'austeritat arribava encara més enllà i l'epígraf es destacava damunt la pedra llisa, tot just perfilada d'una motllura, com el de *Firmidius Cecilianus*, (figura 223) de la legió VII gèmina (3).

Fig. 225. — Tapa de sarcòfag. (Museu de la necròpolis cristiana de Tarragona)
(Serra Vilaró)

(1) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, làm. VII.

(2) J. P. i C., *Sarcòfags pagans en la necròpolis de Tarragona.* Anuari de l'I. d'E. C., 1921-26, pàg. 103.

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, núm. 368.

Altres vegades la simplicitat encara era major, i únicament l'epígraf ornava les fredes cares del sarcòfag, com el de *Lucius Numisius Montanus*, flamen, el qual obtingué a la seva terra tots els honors *(in Republica suæ)* que es guarda al Museu de Tarragona (1).

Citem encara un sarcòfag de pedra del país amb tapa, amb la inscripció gravada omplint gran part d'una de les cares que amida 2,07 m. per 0,07 per 0,58 trobat a la necròpolis de Tarragona (2).

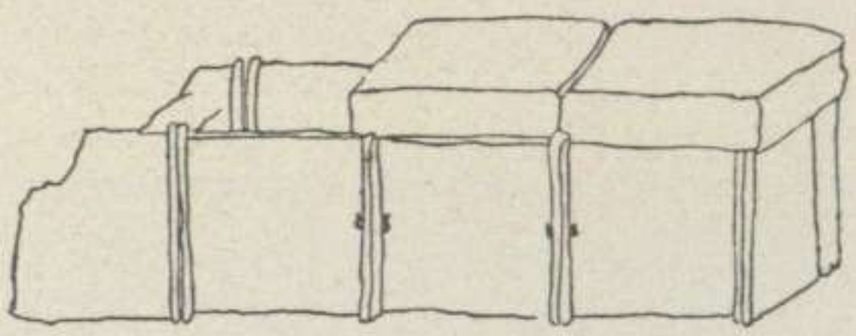

Fig. 226.— Sarcòfag d'Empúries

Finalment, un sarcòfag del Museu de Tarragona, anepígraf sense escultura (3), guardava anònim el cadàver d'un ciutadà oblidat. A vegades aquests sarcòfags presentaven la coberta de pedra, de secció triangular, decorada en el centre i en els angles amb rudimentàries *acroteres*, recordant la coberta d'un temple clàssic (figura 224).

FRAGMENTS DE SARCÒFAGS

En la necròpolis de Tarragona s'han recollit diverses restes de sarcòfags, una d'elles amb fragments de columnes acanalades en hèlix, unes figures i dos escultures; potser es tracta d'un sarcòfag amb arcades. Les testes del sarcòfag eren ornades d'imbricacions. D'altres fragments són ornats de formes circulars amb raigs curvilinis (4).

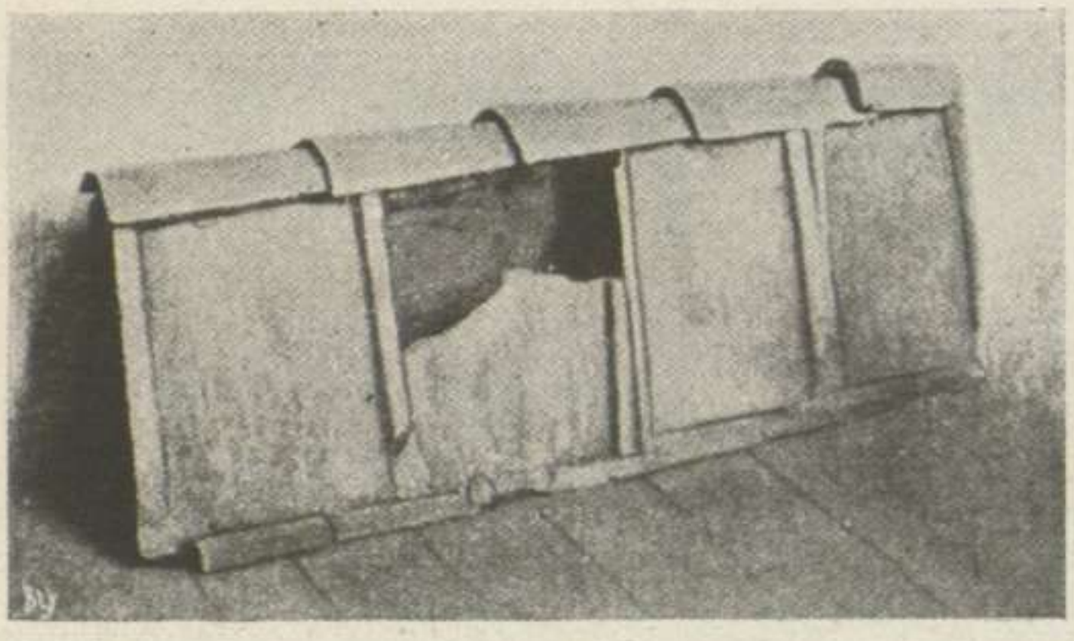

Fig. 227.— Sepulcre de *tegulæ* i *imbrices*. (Museu de Tarragona, núm. 367)

Citem encara una coberta de sarcòfag de forma cilíndrica, capçada de formes florals, que ornava els dos extrems de la part superior d'un monument sepulcral, una altra coberta capçada de les habituals màscares tràgiques que té al seu centre la silueta d'una tarja anepígrafa, essent la resta omplerta d'un rústec ornament

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, núm. 367.

(2) TULLA, BELTRÁN, OLIVA, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, làm. VIII C.

(3) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, núm. 369.

(4) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 54, làm. XXX, 11.

Fig. 228. — *Cupa* funerària. (Museu Arqueològic de Barcelona)
(Albertini)

a base de flocs (figura 225), i una altra en el centre de la qual solament hi ha la inscripció gravada dins d'una tarja (1). Tots trobats a la necròpolis de Tarragona.

Albertini indica com a probables restes de monuments funeraris, la màscara tràgica que representa Hèrcul (2) del Museu Arqueològic de Barcelona.

Després d'aquests sarcòfags suntuosos cal fer esment dels modestos destinats a la població pobre.

SARCÒFAGS DE LA POBLACIÓ POBRE

Poden distingir-se tres tipus, que es pot dir que són tots els coneguts a Catalunya. El primer tipus és el dels sarcòfags, la caixa dels quals està formada per *tegulae* i la coberta per grans peces de fang vermell cuit o lloses de pedra (fig. 226); el segon els que són construïts amb calç i maons, amb coberta plana de teules, i el tercer els formats per dues fileres de teules inclinades en sentit contraposat recolzades les unes en les altres per la seva banda superior, algunes

Fig. 229. — *Cupa*. (Museu Arqueològic de Barcelona)
(Albertini)

(1) Tulla, Beltrán, Oliva, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, pàg. 34.

(2) Albertini, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 176. Vegeu pàgina 174.

de les quals resguarden la unió o aresta, amb *imbrices* semicirculars (fig. 227) (1). Cal encara afegir-hi els sarcòfags formats per una o diverses àmfores (2).

Aquesta forma especial es troba per tot l'occident mediterrani: a la Ligúria, a la França meridional especialment a Marsella, a Còrsega, a Sardenya i al Nord de l'Africa. Es un sistema d'enterrament prerromà; a Catalunya ha estat assenyalat en la necròpolis ibèrica de Cabrera de Mataró; a l'Africa es troba en l'època púnica. Algunes es troben aixoplugades per una coberta de teules; en altres se les sosté per mitjà de rústega obra de reble. Trossos de pedra, de terrissa i fang i morter tapaven els forats d'entre les àmfores mal unides (3).

Fig. 230.—*Cupæ* funeràries (en la part superior del gravat). (Museu Arqueològic de Barcelona)

Tots aquests sepulcres eren destinats a ésser soterrats o coberts amb túmuls de terra enlluïda en la superfície exterior. Es conserven aquesta mena d'enterraments romans en els cementiris de la baixa època, àdhuc en els cristians.

Aquestes formes es troben a tot arreu: a Empúries, a Tarragona, a Girona, a Caldes de Malavella, a Mataró, etc. (4), i es repeteixen també en diversos indrets de l'Imperi (5).

URNES CINERÀRIES

Les urnes reprodueixen la forma de la gerra, de l'àmfora, o recorden les d'origen etrusc en forma de temple, moltes tenen la tapa cilíndrica, etc.; dintre es posa la urna de vidre protegida per una caixa de plom de forma prismàtica o cilíndrica. El P. Fita les ha estudiat (6) i se'n pot veure una notable col·lecció als

(1) BOTET Y SISÓ. Joaquín, *Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona.* «Revista de Gerona», XIV. Girona, 1890, pàg. 266.

(2) RUBIO DE LA SERNA, *La Necrópolis de Cabrera.* «Memorias de la Real Academia de la Historia», XI. Madrid, 1888, pàg. 681.

(3) LE BLANT, *L'Epigraphie chrêtienne en Gaule et dans l'Afrique romaine.* — CABROL, *Dictionnaire,* I, col. 730-733.

(4) PELLICER I PAGÉS, *Estudios arqueológicos sobre Iluro.* Mataró, 1887, pàgines 263 i següents.

(5) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'archéologie romaine*, I, pàg. 331.

(6) FITA, Fidel, Barcelona, 1876, pàgs. 29 i següents.

Museus de Girona, Tarragona i Barcelona. Les formes catalanes són les usuals del món romà (1).

La cara principal és en alguns ornada per l'esboç d'un petit edícul (figura 228) entre les antes del qual hi ha la inscripció (2); en altres l'ornament és una forma plana perfilada, en línies curves (fig. 229) que recorden la silueta dels enrotllaments d'una tarja flexible. Altres són simplement rectangulars (fig. 230) (3). A part d'aquest ornament central que encuadra la inscripció hi ha gravats instruments d'enterrar com la aixada, *ascia* (fig. 228), o dels sacrificis com el tallant. Una d'aquestes urnes porta en la inscripció el nom de *cupa* amb què eren conegudes (4).

(1) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'archéologie romaine*, I, pàg. 329.
(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 184.
(3) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 180, 185.
(4) D. (M) / Valerio Melippo / Cælia Quar Tula fecit pat/ri cupa(m) bene/mer(enti) et Cælia / Saturnina / uxor m(arito) o(ptimo) C. I. L., II, Supp., 6178.—FITA, F., *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona*, «Revista histórica», III, pàg. 133.

Màscara tràgica : Acrotera d'un sarcòfag
(Museu Arqueològic de Barcelona)

Fig. 231. – Fris del Museu Arqueològic de Tarragona, núms. 109, 110 i 111

VI

MONUMENTS COMMEMORATIUS

El poble romà mirava constantment per la perpetuïtat de les seves obres i de la seva gent; és, si bé no el creador, el propagador del monument commemoratiu, principalment dels arcs triomfals que s'aixequen en els camins i a les proximitats de les ciutats, a les places i als carrers, decorats de relleus i inscripcions, i coronats d'estàtues amb marbre i amb bronze.

ARCS TRIOMFALS

Llur significació és diversa; molts no commemoren pas victòries, sinó records de la colònia fundadora de la Ciutat i venen a ésser com una mena de símbol de la mateixa ciutat romana. Per això són erigits al lloc en què la via pública entrava en el *pomerium* o terra sagrada fora murs, límit teòric dels auspicis urbans (1). Aquesta situació és possible que sigui la de l'arc de Cabanes. D'altres estaven als límits d'una divisió territorial més ampla, per exemple l'arc de Barà o els arcs dels dos caps del pont de Martorell, als dos marges d'un riu, que assenyalaven un límit. Es pràctica corrent que siguin erigits per testament i commemorin homes influents i rics, que han exercit càrrecs importants a la ciutat que els erigeix o a Roma.

(1) LAVEDAN, Pierre, *Dictionnaire illustré de la Mithologie et des antiquités grecques et romaines*. Paris, 1931. Mots, *Arc de Triomphe*, i *Pomerium*.

La composició és constantment la mateixa: un pòrtic arquitravat superposat a una porta arquejada, senzilla o triple. Aquesta barreja de

Fig. 232. — Arc de Barà
(Associació Catalana d'Excursions cientifiques)

dos tipus de composició arriba a una sumptuositat i riquesa extraordinàries eminentment romanes, sense la severa unitat de l'obra grega.

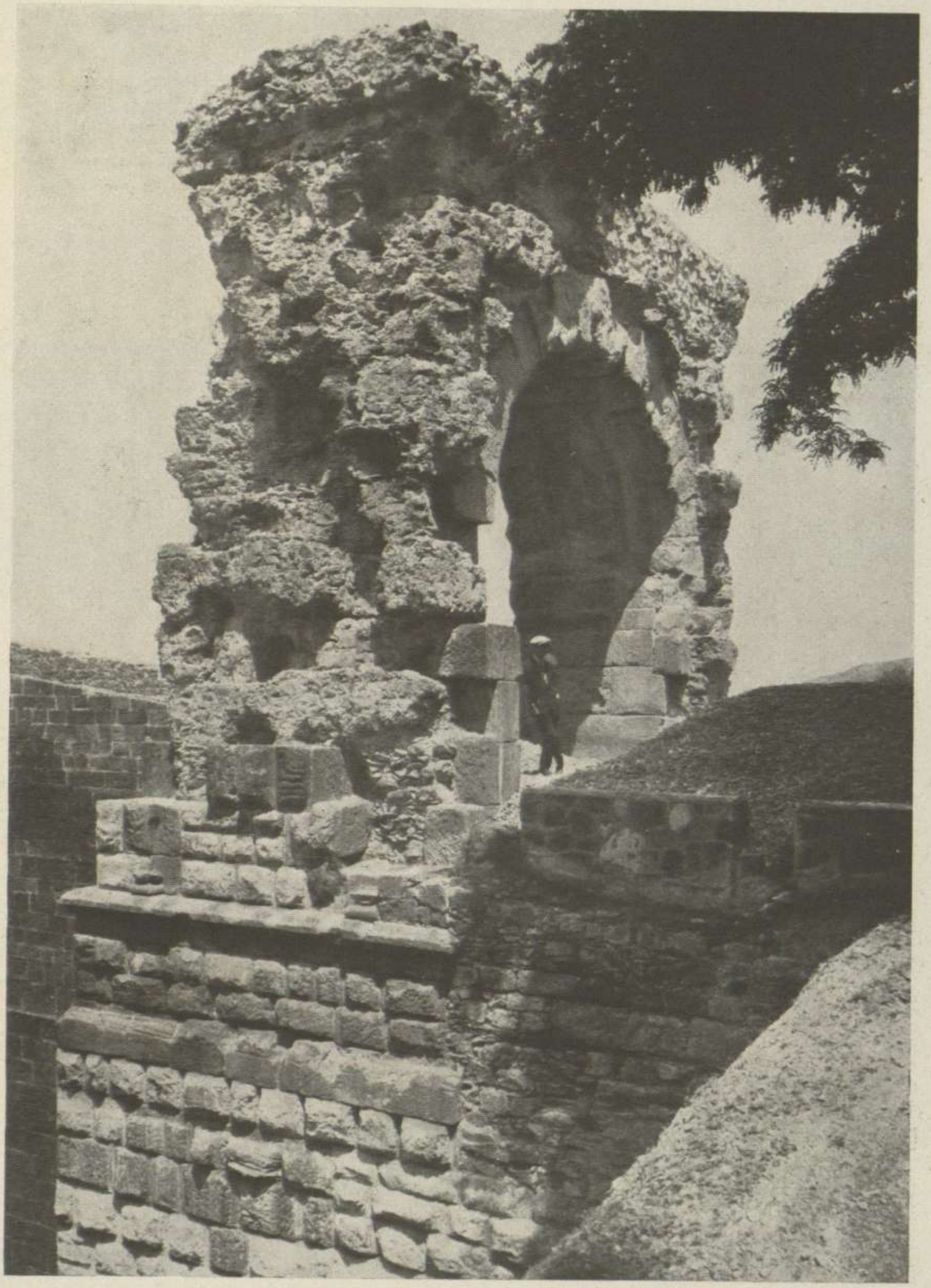

Fig. 233. – Martorell : Arc del «Pont del Diable»
(Servei de Conservació i Catalogació de Monuments)

Fig. 234. — Martorell : Arc del «Pont del Diable»
(Servei de Conservació i Catalogació de Monuments)

L'arc triomfal més important que es coneix al *Conventus tarraconensis* està situat a l'antiga via imperial paral·lela a la costa *(Via Augusta)*, en el lloc conegut per Barà proper a Tarragona i abans del riu Gaià *(Flumen Majus* de Pomponi Mela). L'arc de Barà assenyalava els límits de la Cocetània igual com encara marca els de la diòcesi de Barcelona

Fig. 235. — Saint-Chamas (Provença) : Arcs del pont

i Tarragona (1). La seva forma senzilla (fig. 232) és la dels arcs aixecats a les ciutats provincials per commemorar algun triomf, per delimitar algun punt notable o per finalitats de menys valor i importància: quatre

(1) HÜBNER, *La Arquelogía de España*, pàg. 246. — FITA, Fidel, *Antigüedades romanas de Valencia*, «Boletín de la Real Academia de la Historia», III, Madrid, 1883, pàgina 54.— FITA, Fidel, *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona*, pàg. 130.— FERNÁNDEZ GUERRA, Aurelio, *El arco de Bará; los pueblos ilergetas y los cosetanos en la provincia tarraconense*. «Ilustración Española y Americana», 1870, núms. 20 a 22.

Fig. 236. — Saint-Chamas : Arcs del pont

pilastres corínties sostenen un entaulament en el fris del qual es llegia la inscripció dedicatòria segons la qual fou erigit a la memòria de Luci Licini Sura (de la Tribu Sèrgia, general de Trajà, cònsol tres vegades), a conseqüència d'haver-ho disposat testamentàriament (1). A l'intercolumni central s'obra l'única arcada del senzill monument, les dimensions del qual són: alçada total 12,28 m., ample 12 m., alçada de l'arcada 10,14 m. (2); manca a la part superior un àtic que segurament l'encimbellava. Aquest monument ha estat restaurat diverses vegades.

A Martorell (figs. 233 i 234) es conserva un arc triomfal a l'entrada del pont, reduït a la sola arcada. Aquest arc té una forma encara més senzilla que la del de Barà: una pilastra únicament a cada costat de l'ar-

(1) Vegeu la inscripció núm. 4282 del *C. I. L.*, II, i la pàgina 47 d'aquest llibre.

(2) SERRALLACH, Leandro, *Monumentos romanos de Tarragona*, pàgines 35 i següents.—LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàgines 24 i 25, làmines XXXIX i XL.—FLÓREZ, *España Sagrada*, X i XIV, pàgines 231 i següents.—FERNÁNDEZ GUERRA, *El arco de Bará; los pueblos ilergetas*. — HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, I, segona part, apèndix, pàgs. 72 i següents.—*Album pintoresc monumental de Catalunya*, segona col·lecció, Barcelona, 1879. — RAVENTÓS, R., i RUBIÓ, N. M., *L'arc de Barà, gràfics i mides*, Barcelona, 1931.

Fig. 237. — Reconstrucció dels arcs del «Pont del Diable» de Martorell

Fig. 238. -- Cabanes : Arc de triomf *(Laborde)*

cada sosté l'entaulament; el tipus del seu motlluratge i decoració és del mateix període que el de l'arc esmentat (1); a l'altre costat

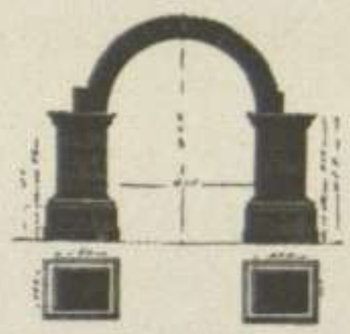

Fig. 239.
Cabanes : Arc de triomf
1:400 *(Laborde)*

(1) «L'espai que ara ocupa el sol arc apuntat del pont per on passa el riu, segons observaren Moulinier i Légier en aixecar el pla, tindria probablement, de bon principi, dos arcs, de punt rodó, els dos amb la meitat del diàmetre. També és probable que a l'altre costat del pont hagués existit un altre arc triomfal semblant al que ara es veu, de la qual cosa n'és exemple el pont de la Soulubre, entre Aix i Arlés, prop de Saint-Chamas. Cap a la part del Migdia es veuen alguns trossos de base àtica i algunes restes de pilastres estriades, que poden

del pont queda el basament d'un altre d'igual, igualment que al pont Flavià de Saint-Chamas de la Provença (figs. 235 i 236) que el que passava la via d'Arlés a Aix.

Al Maestrat, a uns dotze quilòmetres de Castelló, prop de les ruïnes d'*Ildum*, existeix l'arc de triomf de Cabanes (figs. 238 i 239) damunt la via de Tortosa a Sagunt, el qual ha donat nom a la planúria: «Pla de l'Arc». Amida 4 metres de llum i no se'n conserva cap element decoratiu a excepció de les motllures dels rasaments i de les impostes (1). Arcs simples iguals existeixen a l'Africa romana, com el de *Thubursicum* a la via romana de Tipassa, les mides del qual són anàlogues (2). Ni d'aquest ni del de Martorell es coneix l'origen.

QVINT·A · PROBA
SIBI · ET · PORCIO
RVFO · E · PORCO
RVFINO · ARCVM
FECIT·ET·STATVAS
SVPERIMPOS·HS·N·XL·E...

//// PORCIO RVFINO
////////////////////////
////////////////////////
///ARCVM FECIT ////

Una làpida trobada a Xèrica, entre Tortosa i Sagunt, fa referència a una construcció que s'aixecà a l'esmentat territori, prop de la via romana, consistent en un arc commemoratiu amb estàtues; diu la inscripció: Quinta Proba aixecà un arc i estàtues, dedicat a ella mateixa a Porci Rufus i Porci Rufinus gastant en aquesta obra mil sextercis. *Quintia Proba sibi et Porcio Rufo et Porcio Rufino arcum fecit et statuas superimpos(uit) IIS (sestertium) n (ummum) XL (milibus) et...* (3).

Un altre epígraf trobat a Elx amb la mateixa fórmula *arcum fecit*, commemora un arc dedicat al mateix Porci Rufi (4).

haver pertenescut a un arc d'ordre corinti. La cornisa ha desaparegut, però, pel que ha quedat en el massís de l'edifici, hom en coneix el que era de bon principi i hi han rastres per a poder refer amb certesa el que era l'arquitrau, el fris i la cornisa.

» Fou renovat l'any 1768 per por que s'arruinés del tot, per Carles III, i s'hi col·locà una inscripció que atribueix l'obra a Amílcar» (!) (LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàgina 58).

El pont de Saint-Chamas pel qual la via Aurèlia passava damunt la Soulubre, té la data fixada per una inscripció, que, segons HIRSCHFELD (*C. I. L.*, XII, número 647) és del començament del segle I. La inscripció es repeteix a les dues cares gairebé idènticament i diu:

L · DONNIUS · C · F · FLAVOS · FLAMEN · ROME
ET · AVGVSTI · TESTAMENTO · FIEREI · IVSSIT
ARBITRATV · C · DONNEI · VENAE · ET C · ATTEI · RVFEI

(1) SARTHOU, Carles, *L'arc romà de Cabanes*. «Lo Rat Penat», any I. València, 1911, pàg. 49. L'arc de Cabanes fou reproduït en perspectiva, en pla i en elevació, per LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, pàg. 91, làm. CX.

(2) GSELL, *Les monuments antiques de l'Algérie*, Paris, 1901, I, llibre II, cap. V.

(3) *C. I. L.*, II, núm. 3997.

(4) *C. I. L.*, II, núm. 3558.

EL TROFEU DE POMPEU AL SUMMUM PYRENEUM

Sal·lusti i Plini el Vell, ens parlen del trofeu erigit al *Summum Pyreneum* per Pompeu, després de la victòria damunt l'exèrcit de Marc Perpenna que acaba les guerres contra Sertori (1). El trofeu contenia una inscripció que deia que havia vençut 876 ciutats des dels Alps fins als límits de la Hispània Ulterior.

Fig. 240.—Estàtua d'adolescent (Museu Arqueològic de Tarragona)

La situació dels trofeus de Pompeu està lligada amb la del *Summum Pyreneum* dels itineraris, que la major part dels autors fa coincidir amb el Pertús (2). Paulus, el general revoltat contra Wamba, li escrigué una lletra reptant-lo, on li diu: «Baixa fins a les *Clausures*. Allí trobaràs l'*opopumpeum grandem*» (3). El lloc *Clausures* coincideix amb l'actual de la Clusa. Ho testimonien els itineraris i els documents antics, i ho prova l'examen del lloc. Freixe ha assenyalat a l'extrem nord de la gorja de la Clusa, un passatge estret de tres metres, on la via antiga passa entre dos murs, en el paviment interior del qual hi ha tres grans regates com per a deixar passar tres portes verticals que tancaven el pas dels Pireneus. A cada costat del lloc s'aixequen dos pics rublerts de ruïnes, un és la *Clusa-alta*, l'altre, el *Castell del Moro*, on abunden restes romanes. El barratge de les portes a la part baixa i els castells a la part superior, constitueixen, com diu Freixe «una barrera poderosa que els antics anomenaven *Clausuras* o *Clausulas* i alguna vegada *Claustra Pyrenei*. Les *Clausuras* són a 3 quilòmetres del *Portus* (nom avui transformat en Pertús), el *Summum Pyreneum* dels geògrafs antics, a les proximitats del qual degué aixecar Pompeu el seu trofeu (4),

(1) Sal·lusti, *Fragmenta ex libris Historiarum*, I, 27. — Plini el Vell, *Història Natural*, III, 18; VII, 96, XXVII, 15.

(2) Freixe, Jacques, *La voie romaine du Roussillon et ses embranchements*, «Congrès d'archéologie de France, LXXIII sesion de Carcassonne et Perpignan», Paris-Caen, 1907, pàg. 485.

(3) Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, III, p. 318. Cita de Freixe.

(4) Vidal, Pierre, *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées Orientales*. Perpignan, 1899, pàg. 153.

Fig. 241.—Estàtua d'una dona (Museu Arqueològic de Barcelona)

potser al mateix cim del *castell de Bellagarde*. Fins avui els trofeus no han estat descoberts.

Els trofeus en els primitius temps de Roma, eren la soca d'un arbre al qual es posava la cuirassa, l'escut i les armes ofensives de l'enemic. En els darrers temps de la República el trofeu esdevé una obra arquitectònica. Els texts fan del trofeu de Pompeu una obra construïda: d'una part la seva anomenada en temps dels visigods; després el fet de contenir una inscripció commemorativa dels pobles vençuts que suggereix l'analogia amb el trofeu que aixecà August, 20 anys abans de Jesucrist, a Turbia, commemorant els pobles alpins vençuts. No coneixem res del trofeu de Pompeu, però el no trobar-se fàcilment les seves ruïnes, fa pensar en una construcció més modesta que les trobades a la Turbia, o a la de la que s'han descobert diverses escultures a Sant Bertran de Comminges (1), cal pensar més aviat en un monument senzill: una torre emmarletada, amb coberta cònica acabada pel trofeu en la primitiva disposició: la soca d'un arbre coberta per les armes del vençut com el que s'ha trobat a Adam-Klissi a Romania (2) voltat d'estàtues de presoners.

ESTÀTUES I EPÍGRAFS COMMEMORATIUS

L'estàtua amb el seu pedestal, i els epígrafs aparedats en els murs dels edificis i en llurs pòrtics, constituïen els monuments commemoratius més modestos típics de l'arquitectura romana. De les estàtues en tenim coneixement, més que per les que han arribat fins a nosaltres més o menys mutila-

L · VAL · TEMPESTIVO
PATRI · VAL · GALLI ·
VALERIA · SILVANA
M · F
QVINTIVS · FLACCVS
AVONCVLVS
VALERIA · VERANA
SOCRVS · HEREDES
REDEMPTA · PORTIONE
VALERI · AVITI
CVIVS · PRETIVM
VALERIA · SILVANA · INTVLT
IN · DOMO · REPERTAM
IN · FORO · POSVERVNT

(1) LAVEDAN, *Dictionnaire*.

(2) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, pàg. 270.

des (1), per les inscripcions que s'han conservat i que en fan referència, gravades generalment al basament damunt del qual descansaven (figures 240-242). L'ordre de la importància numèrica dels esmentats monuments commemoratius és correlatiu al de la importància de les ciutats romanes de la Tarraconense; així figura en primer lloc Tarragona, que, a judicar per les dades epigràfiques que han arribat fins a nosaltres, devia tenir-los amb profusió; segueix després Barcelona i les altres en ordre de llur importància monumental. El lloc preferent per a la col·locació d'estàtues i epígrafs era la plaça, el forum; i els hereus ho fan constar solemnement en els pedestals i en les làpides: *testamento in foro poni jussit*; *in foro possuerunt* previ el judici i el decret dels decurions (2).

L · NVMISIO
L · FIL · PAL ·
MONTANO
AED · Q · II · VIR ·
ITEM · Q · Q · II · VIR
EQVO · PVBL · DONATO
AB · IMP · HADRIANO · AVG
IVDICI · DECVR · I ·
NVMISIA
VICTORINA · SOROR
TESTAMENTO · IN FORO
PONI · IVSSIT

Fig. 242. — Estàtua d'un home (Museu Arqueològic de Barcelona)

Una làpida (3) ens indica l'agrupament d'estàtues dels Flàmens en llocs determinats a Tarragona; així ho fa constar la inscripció del pedestal dedicat a *Caius Valerius Arabinus*, el qual obtingué tots els càrrecs honorífics en la seva República, sacerdot de Roma i dels Augusts a la província Hispània Citerior, el qual per la fidelitat i la cura amb que atengué l'arxiu del cens, hom va

C · VAL · ARABINO
FLAVIANI · F · BERGBO · F
OMNIB · HON · IN RE · P
SVA · FVNC · SACERDOTI
ROMAE · ET · AVG · P · H · C
OB · CVRAM · TABVLARI
CENSVALIS FIDELITER
ADMINISTR · STATVAM
INTER · FLAMINALES
VIROS · POSITAM · EX
ORNANDVM · VNIVERS
CENSVER

M · C · Q · AVITO
SVPERFLVENTI · PECVNIA
QVAM · IN · MAVSOLEVM
SIBI · FACIENDVM · ET
STATVAM · MARMOREAM
PONENDAM · TESTAMENTO
IMPENDI · IVSSIT

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis.*

(2) *C. I. L.*, II, núms. 4275, 4278, etc.

(3) *C. I. L.*, II, núm. 4248.

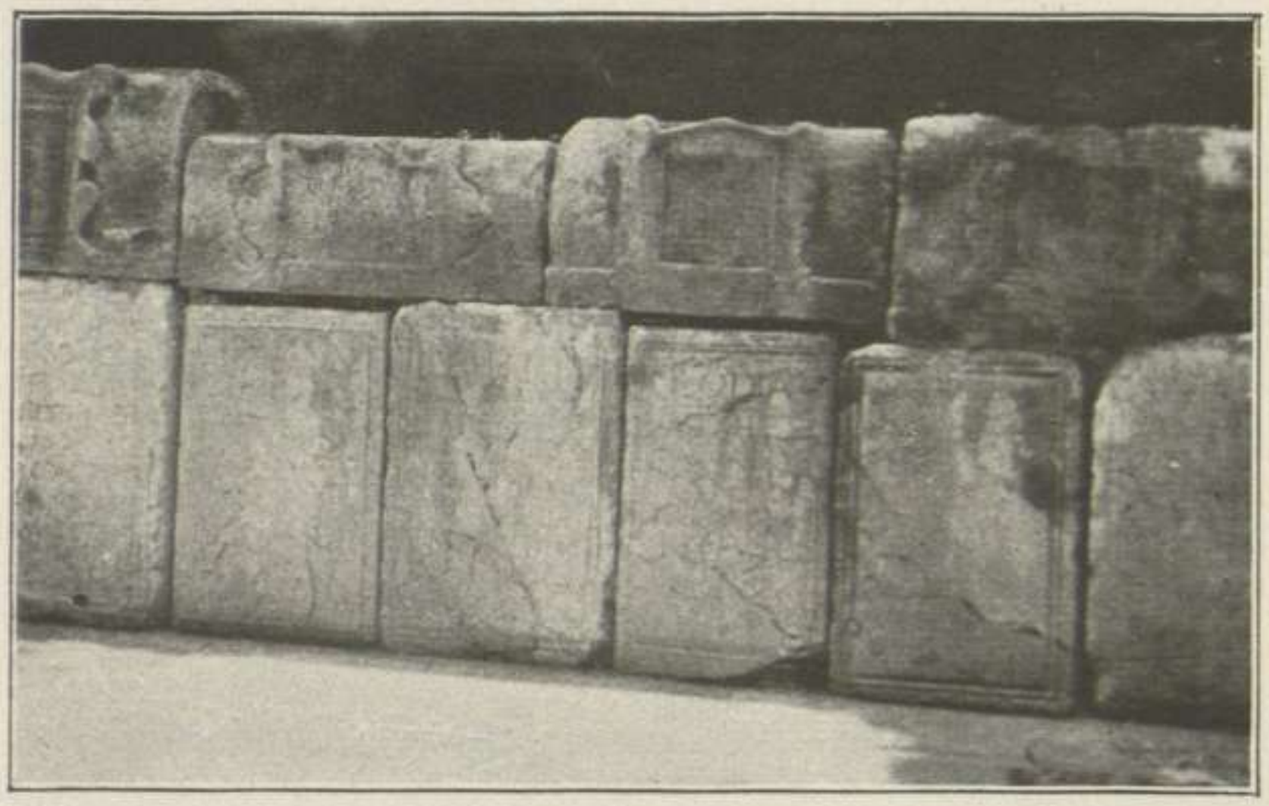

Fig. 243.
Inscripcions commemoratives (Museu Arqueològic de Barcelona)

judicar que mereixia ésser-li erigida una estàtua entre les dels varons flaminals.

Les estàtues eren de diversos materials: de pedra, de marbre i de bronze, el qual de vegades era platejat i daurat. De marbre era, *statuam marmoream*, la que es refereix a la inscripció adjunta (1) trobada a Barcelona; fa referència a una estàtua de marbre a la qual canvia el pedestal Pedani Clemente, en memòria de Luci Pedani, amb permís del Magistrat de Barcelona, per haver-se gastat l'antic, que era de pedra incrustat de bronze, probablement amb la llegenda en metall: *L. Pedanio L. lib(erto) Euphroni, sevir(o) Aug(ustali), Primus et Agathopus lib(erti)*, (aquesta era la inscripció de l'antic pedestal, observa Hübner). *L. Pedanius Clemens in memoriam L. Pedani Euphronis, cuius basis lapidea aere clusa* (Hübner creu que la incrustació eren cantoneres de bronze) *vetustate erat corrupta, statuam eius marmoreae superposuit, permittente ordine Barcinonensium.* Luci Minici Aproniano, duumvir quinquennal, va ordenar en el seu testament que s'erigís al Geni o Déu tutelar de la Colònia Julia Vencedora Tarraconense, una estàtua, valorada en quinze lliures de plata (2). El personatge al qual es refereix la làpida era natural de Tarragona, com es desprèn d'una inscripció que existeix a Caldes

L · PEDÁNIÓ · L · LIB
EVPHRONI
IIIIIVIR · AVG
PRÍMVS · ET ·
AGATHOPVS · LIB
L · PEDÁNIVS · CLÉMÉNS
INMEMORIAM · L · PEDÁNI
EVPHRONIS · CVIVS · BASIS
LAPIDEA·AERE·CLVSA·VETVSTÁTE
ERAT·CORRVPTA·STATVAM·EIVS
MARMOREAE · SVPERPOSVIT
PERMITTÉNTE · ÓRDINE
BARCINONÉNSIVM

GENIO·COL·I·V·T·TARRAC
L · MINICIVS · APRONIANVS
II VIR · Q · Q · TESTAMENTO
EX · ARG · LIBRIS · XV
PONI · IVSSIT

(1) *C. I. L.*, II, núm. 4550.
(2) *C. I. L.*, II, núm. 4071. La lliura romana equival a 327,45 grams; el cos de la de Tarragona fóra de 4,911,75 grams de plata.

de Montbui, relativa a ell; visqué en temps de Trajà, segons consta en una altra inscripció existent al Museu de Tarragona (1). Una altra inscripció de Tarragona fa referència a estàtues que calia daurar: *statuas aurandas* (2).

CN · NVMISIO
CN · FIL · SERG
MODESTO
CARTHAG · OMNIB
HONORIB · INRE · P · SVA
FVNCTO · ELECTO A ·
CONCILIO · PROVINC
ADSTATVAS · AVRANDAS
DIVI · HADRIANI
FLAM · P · H · C
P · H · C

Algunes vegades l'estàtua era eqüestre, d'altres, era senzillament un bust que coronava el monument com el que aixecaren a Tarragona a l'auriga del Circ, Eutichis, en l'epígraf del qual es prega al caminant que llenci flors damunt d'ell: *sparge precor flores supra mea busta, viator* (3).

L'abús de les estàtues fou extraordinari, fins i tot a les ciutats petites. Les estàtues eren fabricades en sèrie i sense cap, el qual es feia expressament pel comprador. La standardització de l'estàtua arribava a termes encara avui no concebuts.

El monument era erigit per un particular com a record al millor dels amics, *amico optimo* (4) o per decret de l'ordre dels decurions i costejat amb diner públic (5), a vegades satisfet el festejat amb l'honor que se li concedia costejava ell mateix les despeses de l'estàtua (6), *suntum remisit; impensam remisit; honore contenti impensam statuæ remiserunt.*

Cal imaginar àdhuc les nostres modestes ciutats romanes amb les places exornades d'estàtues, fetes pels admiradors, amics o clients, o

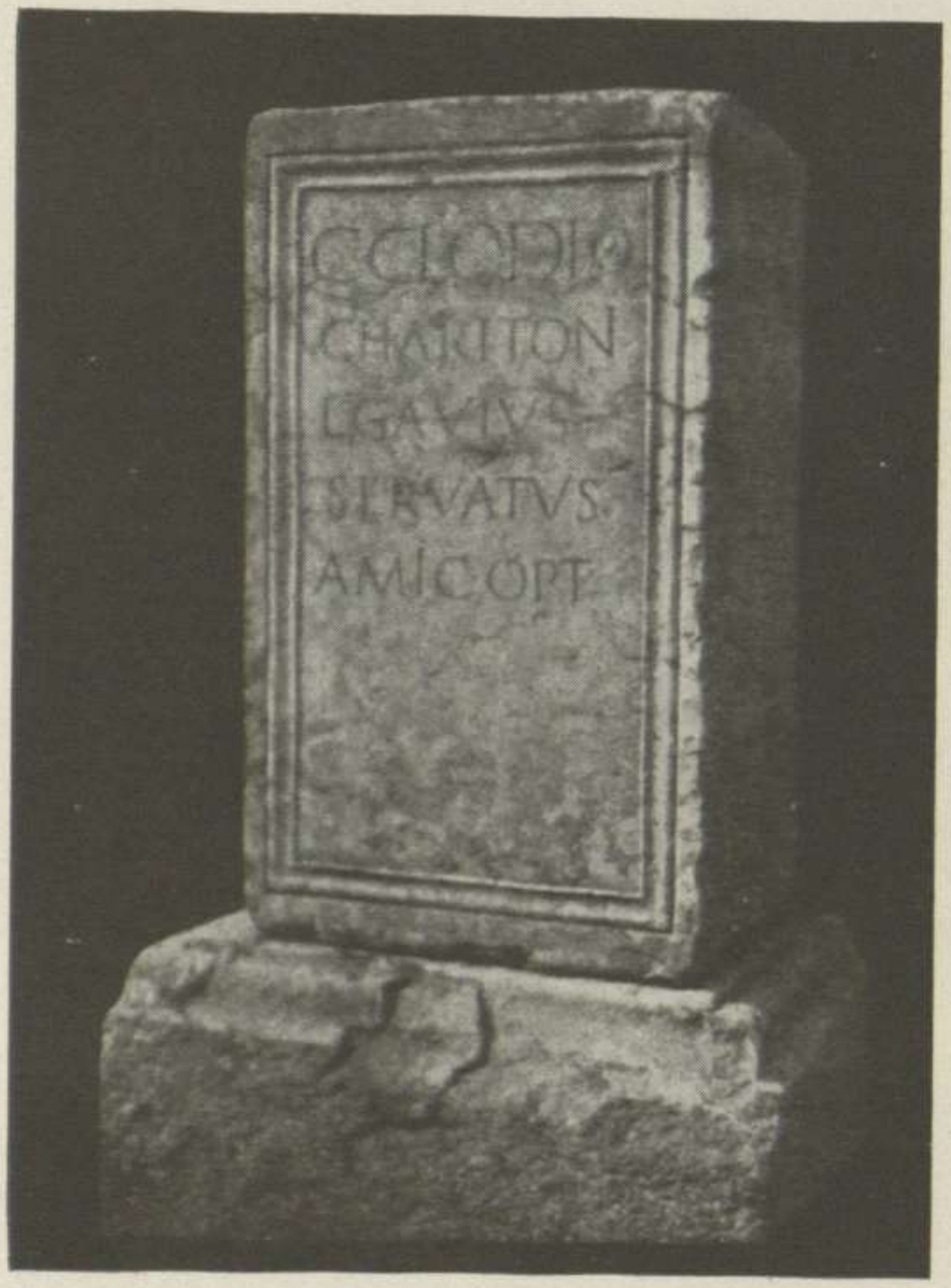

Fig. 244. — Inscripció amb el basament

(1) MORERA, *Tarragona antigua y moderna.* Tarragona, 1894, pàgina 43.
(2) *C. I. L.*, II, núm. 4230.
(3) *C. I. L.*, II, núm. 4314. Vegeu el llibre II, cap. IX.
(4) *C. I. L.*, II, núm. 3583.
(5) *C. I. L.*, II, núm. 4191.
(6) *C. I. L.*, II, núm. 3598.

bé del propi diner després de simular una suscripció, o també per testament; estàtues sovint grolleres, i al costat seu d'altres bellament esculpides.

Com encara es veu avui a les viles italianes, hi havia després els nombrosos epígrafs que commemoraven els empleats públics, els que exerciren autoritat, els amics o els que no tenien altre mèrit que el d'ésser estimat pels seus familiars o el de comptar amb cabals per a costejar-se la làpida commemorativa i amb poder per a obtenir el decret dels decurions.

Inscripcions commemoratives (Museu Arqueològic de Barcelona)

Fig. 245. — Fris del teatre de Barcelona. (Museu Arqueològic de Barcelona)

VII

TEATRES

Les grans ciutats romanes es caracteritzen pels edificis destinats a espectacles: «després del mercat, diu Vitrubi (1), cal escollir un indret molt sa per a les representacions escèniques que es donen en honor dels déus immortals»; n'hi ha prou amb recordar les grandioses restes de les ciutats de la Provença, els grans teatres d'Arles i Orange. Ací, les restes són més pobres i reduïdes; tan pobres que cap és suficient per a formar-se una idea del conjunt de l'edifici. Per a fixar les idees i donar el veritable valor a les nostres ruïnes, cal servir-se d'un teatre el més sencer possible i el més proper de la nostra terra, el d'Orange per exemple, el típic teatre romà de la Provença (2) (figs. 246 i 247). El formen tres parts: el lloc destinat al públic que és una graderia semicircular, anomenada entre els romans la *cavea*; el lloc de les representacions que és una plataforma elevada, el *pulpitum*, que té per fons el frontispici decorat d'exedres, estàtues i columnes, el *frons scænæ* i una construcció de planta rectangular posterior on es prepara la representació teatral, *postscænium*; tal és en síntesi el teatre romà.

Els teatres catalans, seguint la tradició grega, tenen de vegades excavades les grades parcialment a la roca, aprofitant la configuració

(1) *De Architectura,* llib. V, cap. III.

(2) Per a un més ampli coneixement del teatre romà, vegeu Cagnat et Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, cap. VIII, I.

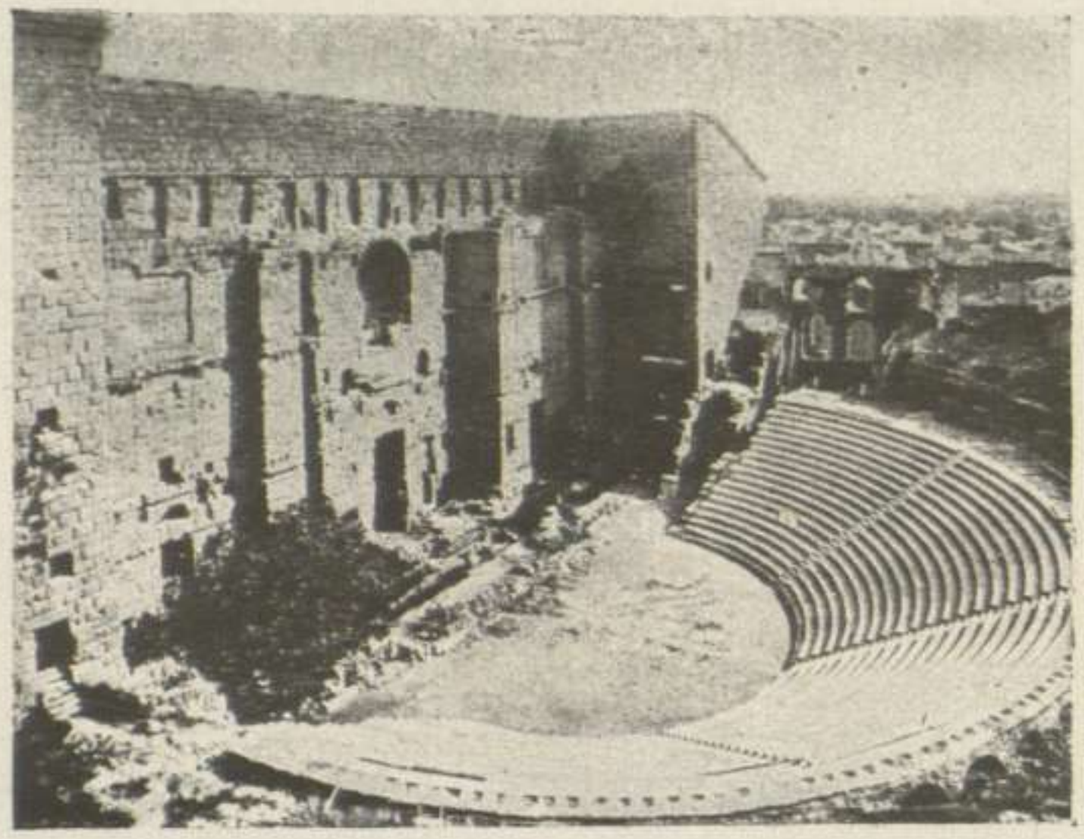

Fig. 246. — Teatre d'Orange : *Cavea* i *scæna*

del terreny. Així passa a Tarragona, a Sagunt i a Alcúdia. A les terres planes, a Pompeia, Roma i a Provença, el teatre és enterament construït; a la terra muntanyosa, com la catalana, solament com a excepció les grades deixen de recolzar directament a la roca, i ho fan damunt substruccions de murs i voltes.

TEATRE DE TARRAGONA

Pons d'Icart, el conegut historiògraf de Tarragona, del segle XVI, descrigué unes restes de l'amfiteatre (1), prenent-les com a restes del teatre. Les veritables restes d'un teatre tarragoní foren descobertes l'any 1885. En les excavacions que es practicaren aleshores únicament es va trobar la meitat de la *cavea*, amb restes tan sols de les *gradationes* o *gradi* de les quals es feren visibles tretze; indubtablement n'existien més però estaven soterrades, i es feia impossible determinar el pla total de l'edifici.

Les descobertes fetes amb motiu de noves excavacions durant l'any 1919 (2) de diferents trossos de grades, permeteren determinar el pla de conjunt de la *cavea* (figura 248) que té 54 metres de diàmetre exterior, comptant la

Fig. 247. — Teatre d'Orange : *Postscænium*

(1) «Este teatro de Tarragona está hecho a manera de media luna, el circuito del son CCCXXXVII baras e media y en una parte se muestran XViij, escalones hazia la parte de la marina ó los lugares donde estavan, porque las piedras quitáronlas cuando hizieron la yglesia de nuestra señora del milagro que allí está edificada...». PONS DE ICART, *Libro de las Grandezas de Tarragona*, pàgs. 216 i 217.

(2) PUIG I CADAFALCH, J., *Teatre romà de Tarragona.* Anuari de l'I. E. C., 1915-1920, pàgs. 712-717.

part superior de les grades. Sobre d'aquestes hi havia un pas horitzontal *(praecinctio)*, l'amplada del qual no s'ha pogut determinar. Hernández Sanahuja amidà un diàmetre total de 49 metres. Els grans teatres, com

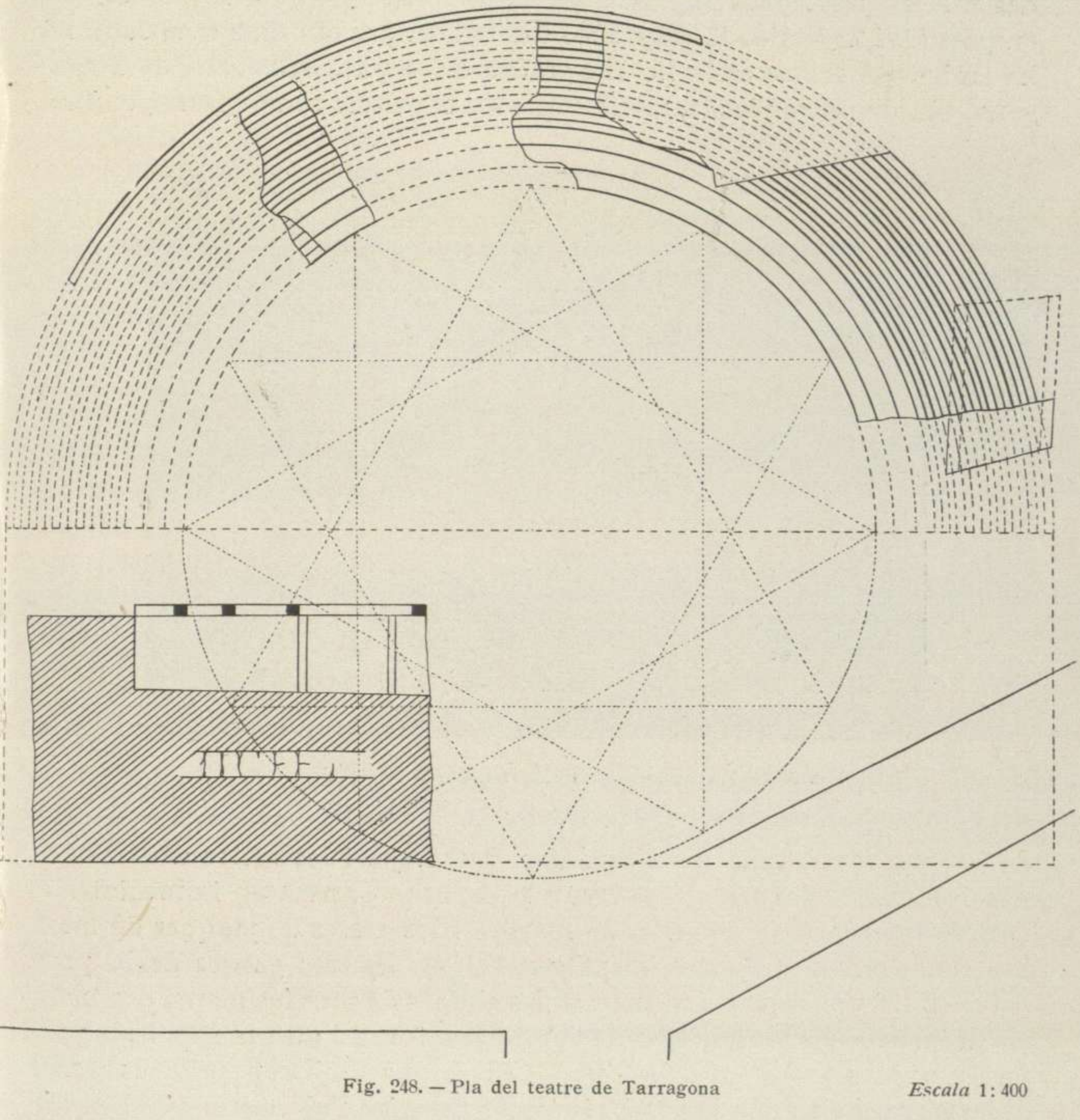

Fig. 248. — Pla del teatre de Tarragona *Escala* 1: 400

el de Marcel a Roma, tenen 60 metres i alguns àdhuc 100, com el Pompeius; el d'Orange en té 61. Les excavacions han permès fixar el nombre de *cunei* que són tres, separats per dues escales. La *cavea* era dividida horizontalment en tres parts *(mœniana)*, que tenien als ulls del públic

diverses categories: la *cavea ima*, la *cavea media*, i la *cavea summa*; amb tot, aquesta regla no era observada constantment. Es possible que en el teatre de Tarragona hi hagués una sèrie de grades superiors avui destruïdes; que hagués tingut no un *mœnianum*, sinó que en tingués dos; en part així ho indica la disposició del lloc encara que fins avui hom no ha trobat un rastre concret. Les grades de la part baixa, del de Tarragona, són de pedra picada, mentre que les superiors són de formigó. Una

Fig. 249. — Tarragona : Teatre. Detall de les escales de la *cavea*

de les que fou notada per Fernández Sanahuja, i les altres descobertes per les excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans, immediates a l'orquestra són amb espatller de marbre i les restes de plaques de marbre fan suposar un revestiment general en les tres grades de la part baixa (fig. 249). Aquests seients, en les ciutats de província eren destinats als decurions, als personatges de l'ordre senatorial i a llurs fills i als prefectes que es trobaven a la ciutat. Els bronzes d'Osuna que contenen diversos capítols de la *Lex Coloniæ Juliæ Genetiva Urbanorum sive Ursonis* (Osuna), atorgada per Cèsar l'any 44 abans de Jesucrist i modificada per Vespasià, així ho declara. L'orquestra restava lliure (1). La mateixa

(1) Rodríguez de Berlanga, M., *Los bronces de Osuna*. Málaga, 1873, pàgines 27 i 28.

llei prohibia posar-hi seients portàtils. Les grades immediates eren encara destinades a personatges de categoria, als *equites*, per exemple, als flàmens i als enviats de les altres ciutats.

El mig de la *cavea* era per als ciutadans; la part alta per al poble. Les dones, els militars i els infants en certs moments tingueren llocs separats. Als teatres i als circs de Roma el poble era repartit per tribus. Sengles inscripcions determinaven el nombre de llocs i la qualitat dels que hi podien seure (1). Hi ha seients destinats a representants de pobles de la Hispania citerior *(Ex H. C.)* els *Vet (tones) Met (ercosani)* tal com en el teatre de Lugdunum (Lyon) hi havia llocs per als diferents pobles de la Gàl·lia. Una segona inscripció indica una llargada de 18 peus, *P(edes) XVIII S(emis)*, reservats al teatre de Tarragona tal com en l'amfiteatre Flavi són assenyalats els seients per a diversos ordres privilegiats de l'Imperi.

Fig. 250. — Tarragona : Teatre. Grades de la *cavea*

Cada grada ordinària amida 0,38 metres d'alçada i 0,70 metres d'ample; l'escala comprenia dos graons per cada grada destinada a seient (fig. 249) (2).

La *cavea* era construïda en la seva major extensió damunt la terra; únicament recolzava per un costat contra una galeria que per altra part no seguia com en els altres teatres la corba de les grades (fig. 250).

L'*orchestra* és extraordinàriament gran en relació a la pràctica seguida pels teatres normals. Davant s'hi ha descobert un massís de

(1) Al Museu de Tarragona es guarden inscripcions gravades amb lletres grans i elegants, en la cara anterior d'unes grades, que Hübner creu del teatre. En dues de les grades hi ha aquesta inscripció: EX · H · C · VE · ME · i en una altra grada:

C · X · M
P · XVIII S L

(2) Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona*, 1, 2.ª part. Ap., págs. 44 i següents.

Fig. 251. – Tarragona : Pilars del *pulpitum* durant les excavacions

formigó de 8'85 metres d'amplada en un extrem i 8,40 metres a l'altre, amb una alçada de 1,54 metres. El parament mirant a la *cavea* era estucat i certament era el *pulpitum* del teatre; dibuixant els triangles indicats per Vitrubi coincideix gairebé amb la base corresponent; la seva alçada de 1,54 metres és una mica més gran que la de 5 peus que assenyala Vitrubi (1,48 metres); són molts els que ultrapassen aquesta mida: el d'Aspendos té 1,60 metres, el d'Orange 1,78 metres i el de Pompeia 1,64 metres (1). Hi havia com a molts teatres cossos avançats als extrems. Gairebé afilerat amb el parament d'aquests extrems es trobaren uns pilans de pla quadrat, que recorden els de Timgad, destinats a sostenir una part del *pulpitum* de fusta (fig. 251). Damunt del formigó s'han trobat restes d'un mur que podia ésser el fons del *proscœnium* o *frons scœnæ;* des del paament esmentat al dels pilans hi ha 8 metres. Aquesta amplada del *pulpitum* difereix molt poc de l'ordinària: el d'Orange té 9,3 metres, el de Bosra 8,50 metres, el teatre Marcel de Roma, 8 metres (2).

El *pulpitum* tenia per fons la sumptuosa façana de l'escena, decorada de columnes i d'estàtues *(frons scœnæ)*. No té res d'estrany que en ésser destruït el teatre aquestes columnes i estàtues caiguessin damunt el massís del *pulpitum* o damunt el pla de l'orquestra. Els fragments trobats són nombrosos. Cal, en primer lloc, citar les dues estàtues d'emperador, fetes de marbre blanc que sembla d'Itàlia. Aquestes estàtues eren de les que abundosament produïa la indústria: cossos acèfals amb vestidura militar, fabricats en sèrie pels tallers, esperant la testa específica del príncep regnant. La cara afaitada, ampla, de pòmuls sortits, els cabells pentinats endavant semblen recordar el tipus dels Claudis. A Mèrida s'han trobat dues estàtues d'emperadors entre moltes

(1) Cagnat et Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine*, pàg. 182.
(2) Durm, *Die Baukunst der Etrusker und Römer. Handbuch der Architektur*, 2.ª part, vol. I, Stuttgart, 1905, pàg. 469.

d'altres (1). Una altra estàtua trobada és la d'un jove que vesteix la *toga pretexta* amb la butlla típica dels no entrats encara a l'edat viril. Dos fragments més pertanyen a un personatge que vesteix la toga de ciutadà romà. Són de marbre blanc que sembla d'Itàlia, de dimensions dobles a les naturals. A Mèrida s'ha descobert també una estàtua togada. Acompanyen les restes de l'estatuària nombrosos fragments arquitectònics: capitells, bases, fragments de cornises, etc. (2). Tots aquests elements escultòrics i arquitectònics formaven la composició del *frons scænæ*, decorat de superposicions d'ordres arquitectònics, entre els quals s'aixecaven estàtues dintre de templets. Al teatre d'Orange els elements trobats permeten formar un cos central decorat amb un ordre arquitectònic major que els laterals (3). Els fragments de marbre poden ésser dels templets com els del teatre d'Aspendos (4) en el mur de la *scæna* del qual s'ha conservat tota la decoració.

Durant l'excavació s'ha trobat una ara dedicada al numen d'August *(Numini Augusti)*. Té en un costat representada la gerra de l'aigua lustral *(praefericulum)*, i a l'altre la *patera* de les libacions, ornada de fullatge, amb el seu *umbiculum* al centre; i darrera l'*aspergillum* (figura 252). Es l'ara tradicional que s'aixecava en l'orquestra. A Mèrida un altar trobat al teatre porta la inscripció, AUG. SACR.

L'epigrafia ens ha transmès el nom d'un autor d'un dels gèneres

Fig. 252. — Ara del teatre de Tarragona

(1) MÉLIDA, J. R., *El teatro romano de Mérida.* Madrid, 1915, pàg. 34.

(2) En els trossos d'arquitrau es veu la paraula POTES (tate) el mot de la dedicatòria a l'emperador, usual en els teatres. Una altra inscripció antiga que commemora un emperador, en la qual es llegeix IMP. CAES. de caràcters anàlegs, una mica més petits, fou trobada al mateix teatre i es guarda al Museu.

(3) Vegeu la restauració de CARISTIE, *Monuments antiques d'Orange*, pàgs. 45 i següents.

(4) LANCKORONSKY, *Villes de Pamphylie*, pàg. 108.

que aplaudia el poble romanitzat en el teatre de Tarragona: un autor de pantomimes. Es un epígraf a la deessa Tutela posat per *Aemilius Severianus*, mimògraf (1). El mim fiava l'efecte a l'expressió dels fets escènics per mitjà de gesticulacions i de la música; la seva representació era com la de la pantomima moderna, comunament una paròdia grollera dels fets i personatges coneguts, i per assolir la impressió còmica acompanyaven el mim animals ensinistrats, i deshonestedats repugnants eren per ell representades. En els primers temps fou un gènere independent; després, com la *peça* dels teatres actuals, formà la representació accessòria, que acompanyava la representació principal (2).

DEO · TVTE
LAE · AEMILIVS
SEVERIANVS
MIMOGRAPHVS
POSVIT

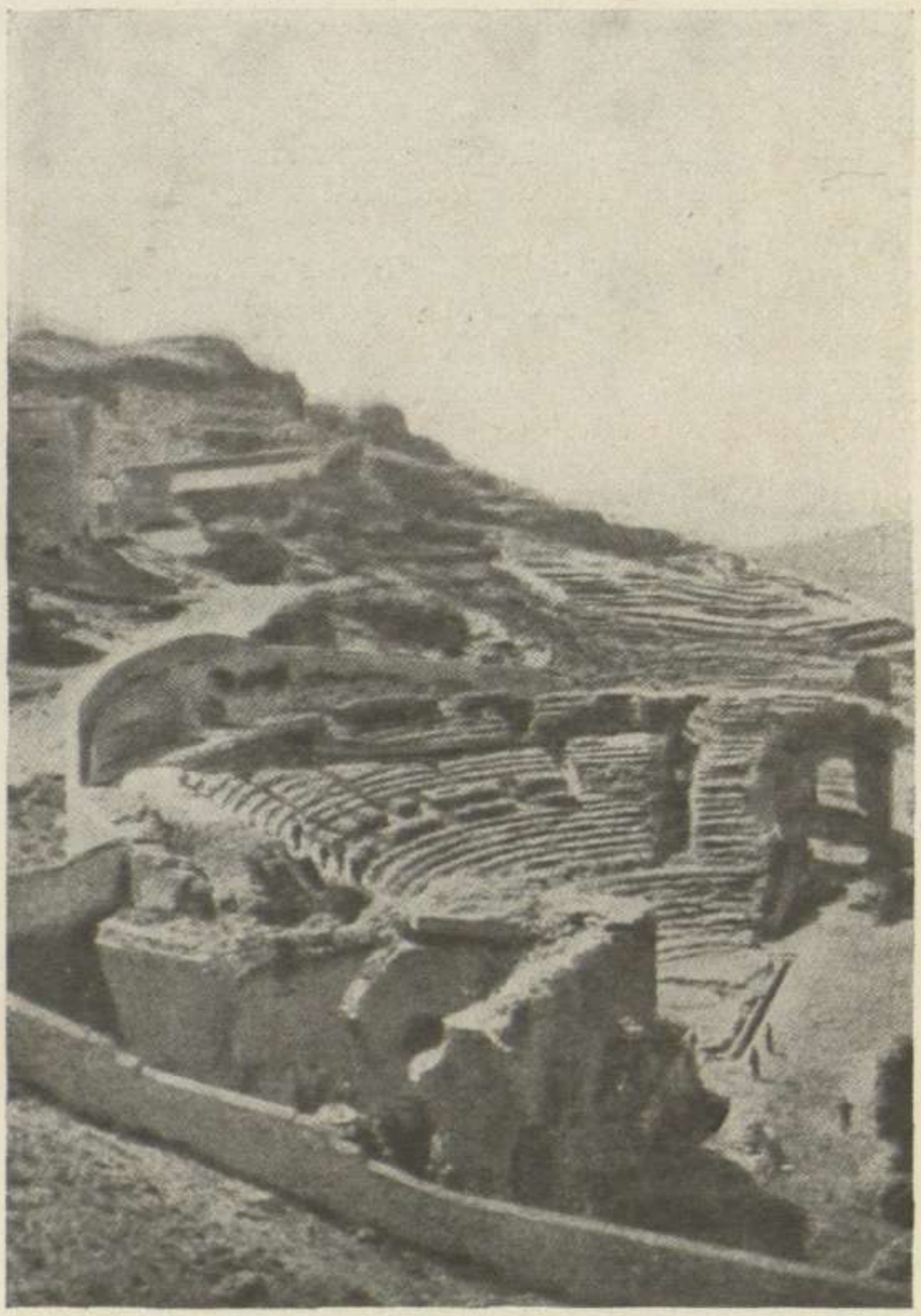

Fig. 253. — Sagunt : Teatre

TEATRE DE SAGUNT

El teatre de Sagunt està situat a la pendent del turó que sostenia el recinte murat de l'antiga i heroica ciutat ibèrica (fig. 253). Es el més grandiós d'aquesta part de la Hispània i amb tot és molt lluny de la sumptuositat dels de Roma, del de Mèrida i dels de la Provença. La graderia està excavada en part a la roca aprofitant la disposició de la muntanya; l'escena està construïda a exemple dels teatres de l'Imperi, però tots els paraments exteriors es presenten llisos, construïts de carreu petit, sense la sumptuosa decoració de columnes, pilastres i entaulaments del

(1) *C. I. L.*, II, núm. 4092.

(2) COSTA, Joaquín, *La Poesía popular española y Mitología y Literatura celto-hispanas.* Madrid, 1881, pàg. 449.

teatre d'Orange. Laborde el dibuixà minuciosament (1). Chabret publica en la seva obra citada (2), la planta (fig. 254) i un complert estudi bibliogràfic i descriptiu del monument, i estudia les dificultats que l'arquitecte romà va resoldre per adoptar el tipus del teatre romà a les condicions topogràfiques del lloc. Als Museus arqueològics de Madrid i València, es guarden unes curioses reproduccions en fusta i suro, executades per

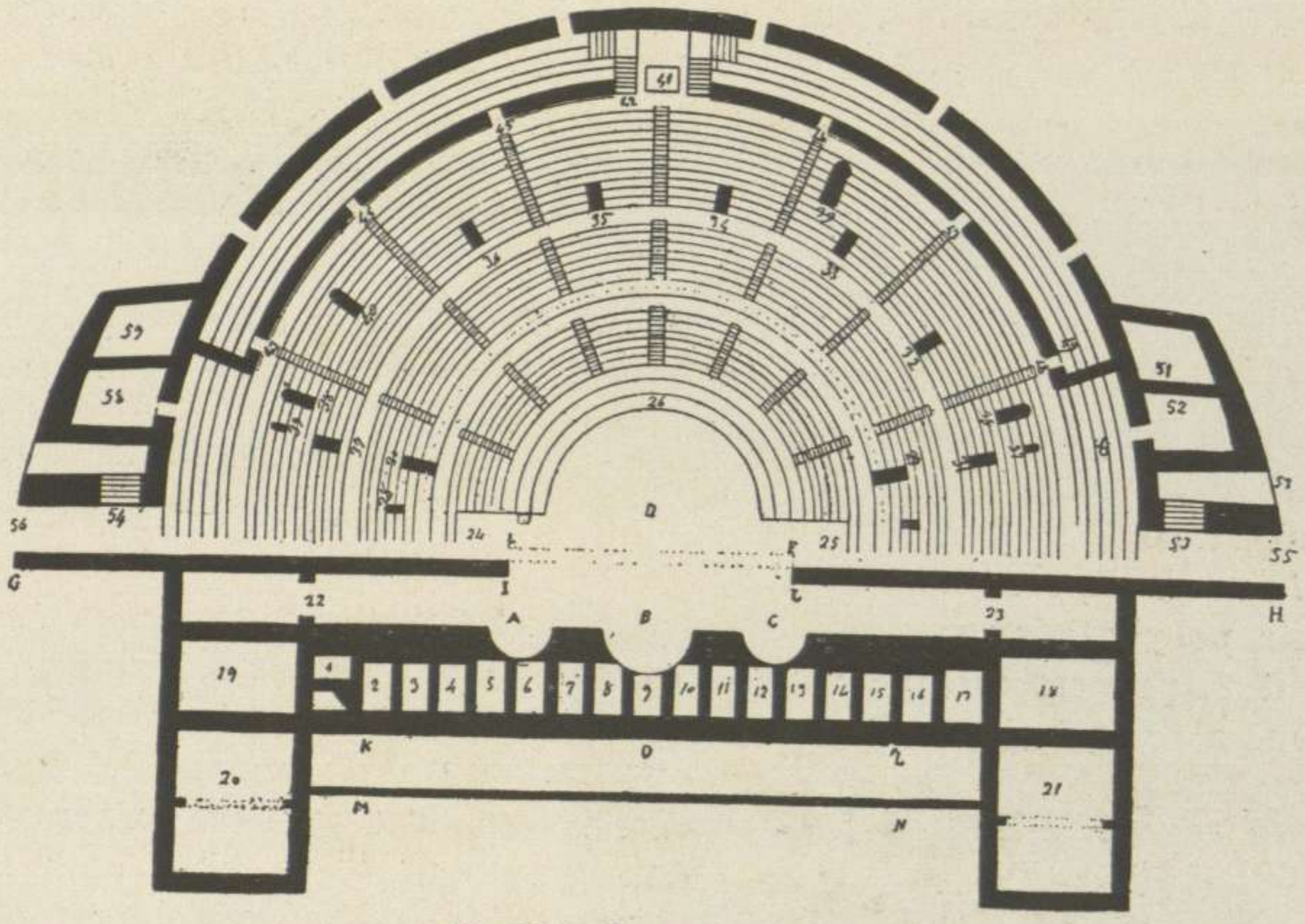

Fig. 254. — Teatre de Sagunt *Escala* 1:1000

Miquel Arnao, que donen una clara idea de l'obra en l'any 1796 (3) (figura 255). La substrucció és de reble menut revestit de petits carreus de calissa blavosa, més llargs que amples i desiguals, rejuntats amb morter; les voltes són fetes de trossos de llosa prima i llarga.

La *cavea* estava dividida en tres ordres de grades *(ima, media* i *summa)*, limitades per diversos pássadissos horitzontals *(præcinctiones)*, i comunicaven entre elles per mitjà de nou escales *(scalæ)*, una al centre de la grade-

(1) LABORDE *Voyage*, I, 2.ª part, pàgs. 80-85, làms. CII-CIV.
(2) CHABRET, *Sagunto*, II, pàgs. 33 i següents.
(3) DELGADO, Antonio, *Antigüedades de Murviedro*. «Boletín de la Academia de la Historia», I, Madrid, 1909, pàg. 426.

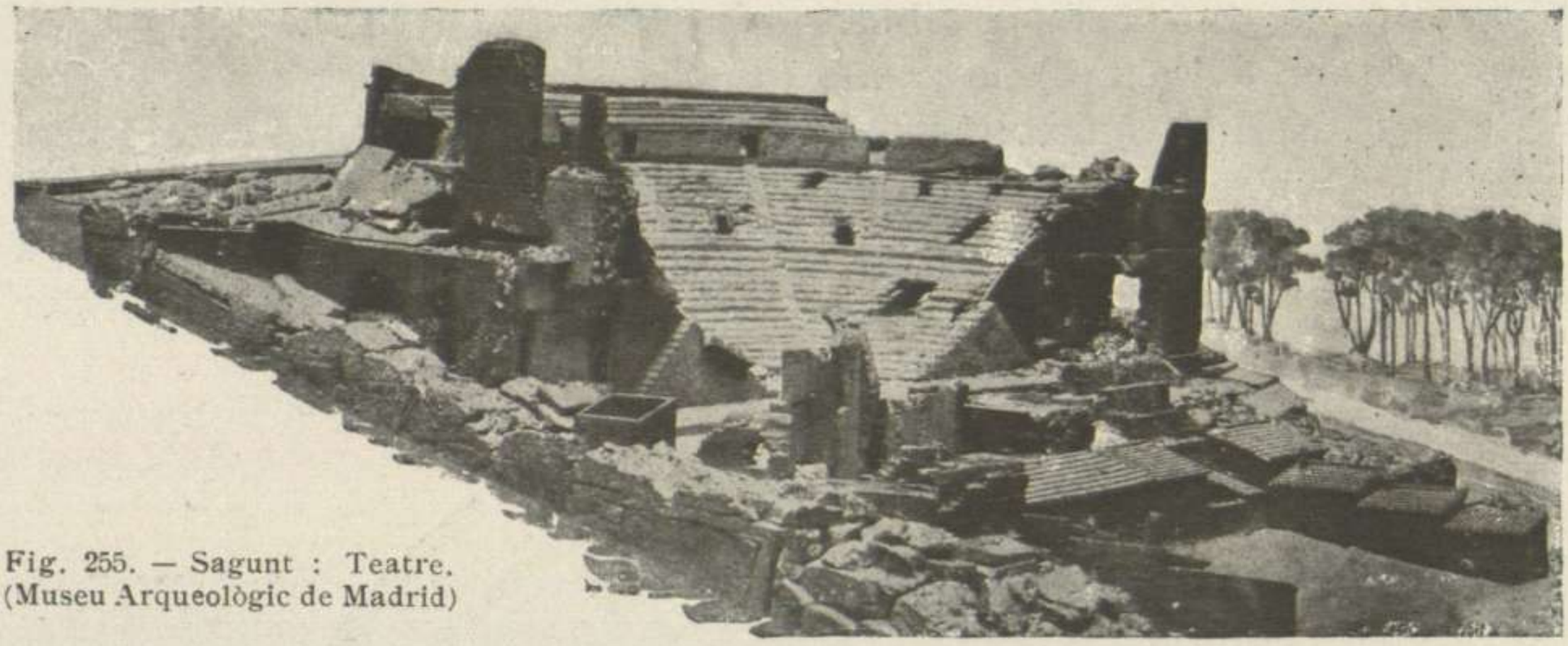

Fig. 255. — Sagunt : Teatre.
(Museu Arqueològic de Madrid)

ria i quatre a cada costat, que dividien el pla en diversos sectors *(cunei)*. Les tres primeres grades eren més amples i més baixes; tenien 1,26 metres. d'ample, eren de carreus de pedra blavosa amb un bordó a l'extremitat lliure i eren destinades als personatges de més categoria; seguien sis grades de 0,63 metres d'ample que, unides a les tres anteriors, formaven la *ima cavea;* a continuació dues grades de doble amplada que les sis restants, pel pas dels espectadors. Les portes 29 i 30 (fig. 254) donaven pas als de la primera *cavea;* seguien després set grades iguals a les sis de la primera *cavea,* i al seu damunt una altra *præcinctio* d'iguals proporcions que les anteriors formant la *media cavea.* Damunt d'aquestes s'aixecaven deu grades més que junt amb les altres quatre que hi havia damunt del pòrtic constituïen la *summa cavea.* Més amunt hi havia el pòrtic cobert amb una volta semi-circular, damunt del qual hi havia quatre grades on el públic podia estar dret i aixoplugar-se en cas de pluja. Al centre d'aquestes quatre grades (fig. 254, 41), hi ha una interrupció on es veuen restes d'un basament que devia sostenir una estàtua. Darrera les últimes grades s'alçava la paret, com aconsella Vitrubi en tractar de les condicions acústiques.

Fig. 256.
Fragment de fris del teatre de Barcelona
(Museu Arqueològic de Barcelona)

El pòrtic superior tenia cinc portes *(vomitoria)* sense simetria de posició. Les entrades principals de l'edifici són al costat dels angles de l'hemicicle (núms. 55 i 56), dos passos coberts de volta semicircular que anaven fins a l'orquestra.

Antics escriptors encara van veure una part dels permòdols que coronaven l'edifici per a fixar les antenes que sostenien les veles *(velarium);* aquests permòdols es veuen reproduïts en el model del Museu Arqueològic de Madrid.

Fig. 257. — Pòrtic descobert prop del carrer de Viladecols *(Revista de Cataluña)*

La disposició de la vela en aquests edificis és un problema no resolt. Pot ajudar a la seva solució l'estudi de les grans tendes o envelats que amb ocasió de les festes populars es construeixen a Catalunya els quals arriben a tenir, sense cap suport entremig, una amplada d'uns 20 a 30 metres. Es col·loquen per aixecar-les parelles d'antenes de 12 metres d'alçada a cada 4 metres: a la part superior de l'antena hi ha fortament lligada una politja per la qual passa una corda que s'amarra fort a terra pels dos costats, i es té així com un pètit pont penjat. A la corda hi ha diverses politges de les quals penja la vela per mitjà de cordes lligades als pals. Els peus drets que sostenien els permòdols posats a la part alta del mur exterior de la *cavea* dels edificis per a espectacles dels romans, podien servir per a sostenir cordes que travessessin els teatres i amfiteatres romans. El sistema, tal com es veu, és aplicable a llums extraordinàries; tot depèn del diàmetre de les cordes i de la resistència dels peus drets que en els edificis d'espectacles romans poden tenir poca alçada.

No és conegut l'origen dels envelats catalans, però és antiga la cos-

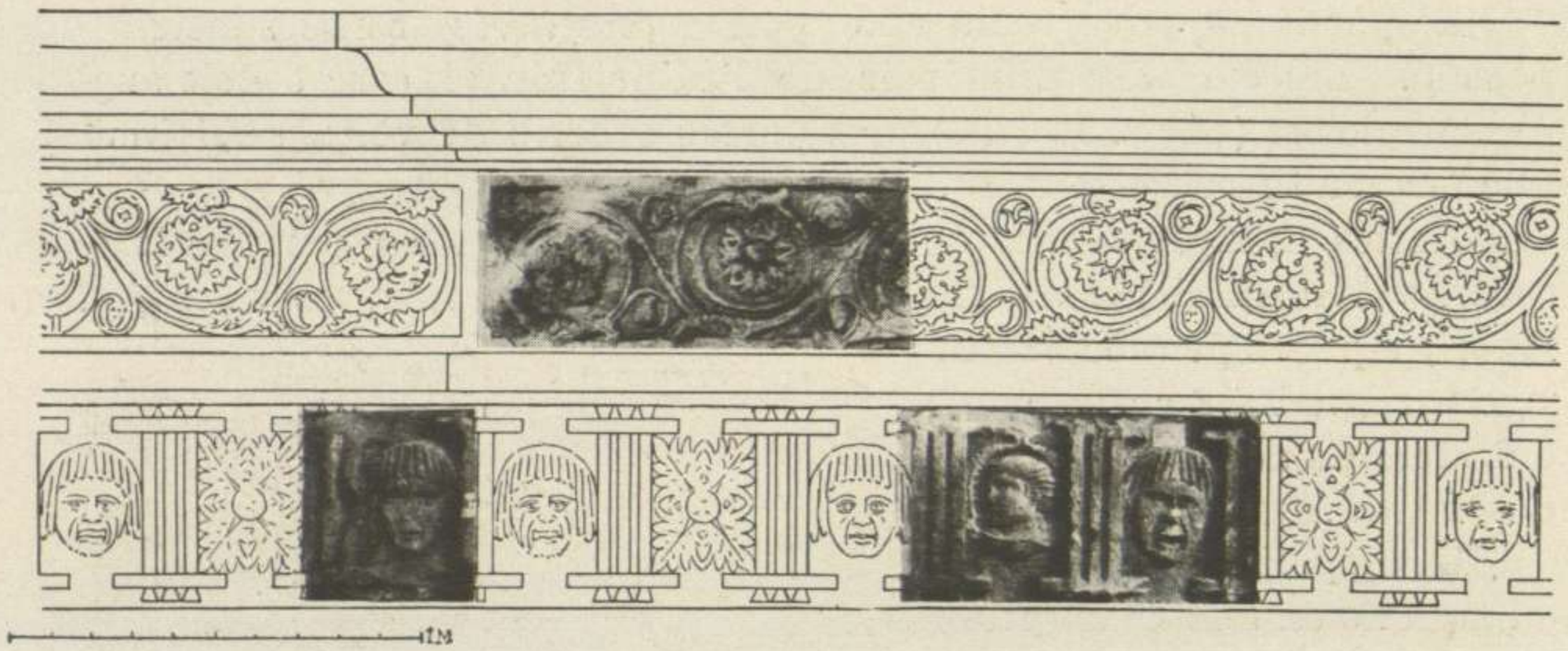

Fig. 258. — Entaulament del teatre de Barcelona. Restauració amb fragments del Museu Arqueològic de Barcelona

tum d'envelar les places a les terres meridionals. A l'Orient les grans tendes tenen una història molt vella. Una d'elles minuciosament descrita en l'Exode (1), fou el Tabernacle hebreu; i els autors clàssics admiraren la tenda d'Alexandre Magne.

El lloc destinat als actors formava un gran edifici, avui destruït però la seva planta es pot refer amb les exedres que decoraven el *frons scænæ*. Resten fragments de les *valvæ* o portes del mur de l'escena,

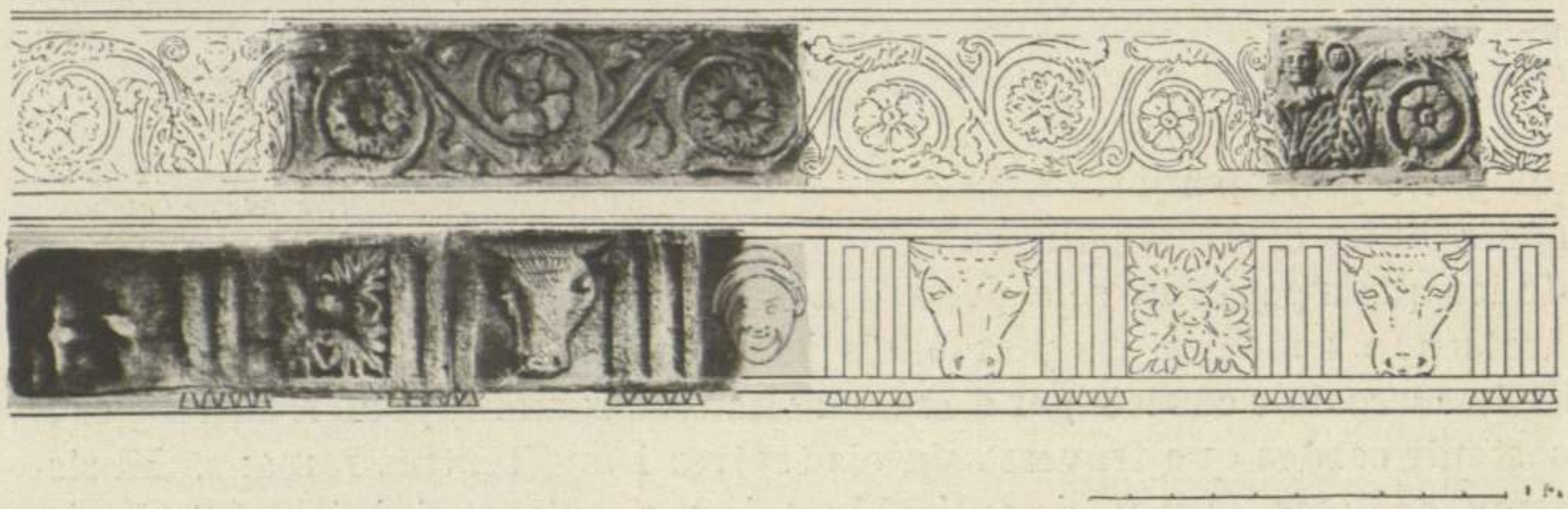

Fig. 259. — Entaulament del teatre de Barcelona. Restauració amb fragments del Museu Arqueològic de Barcelona

(1) *Exode,* XXXVI, 8-38.

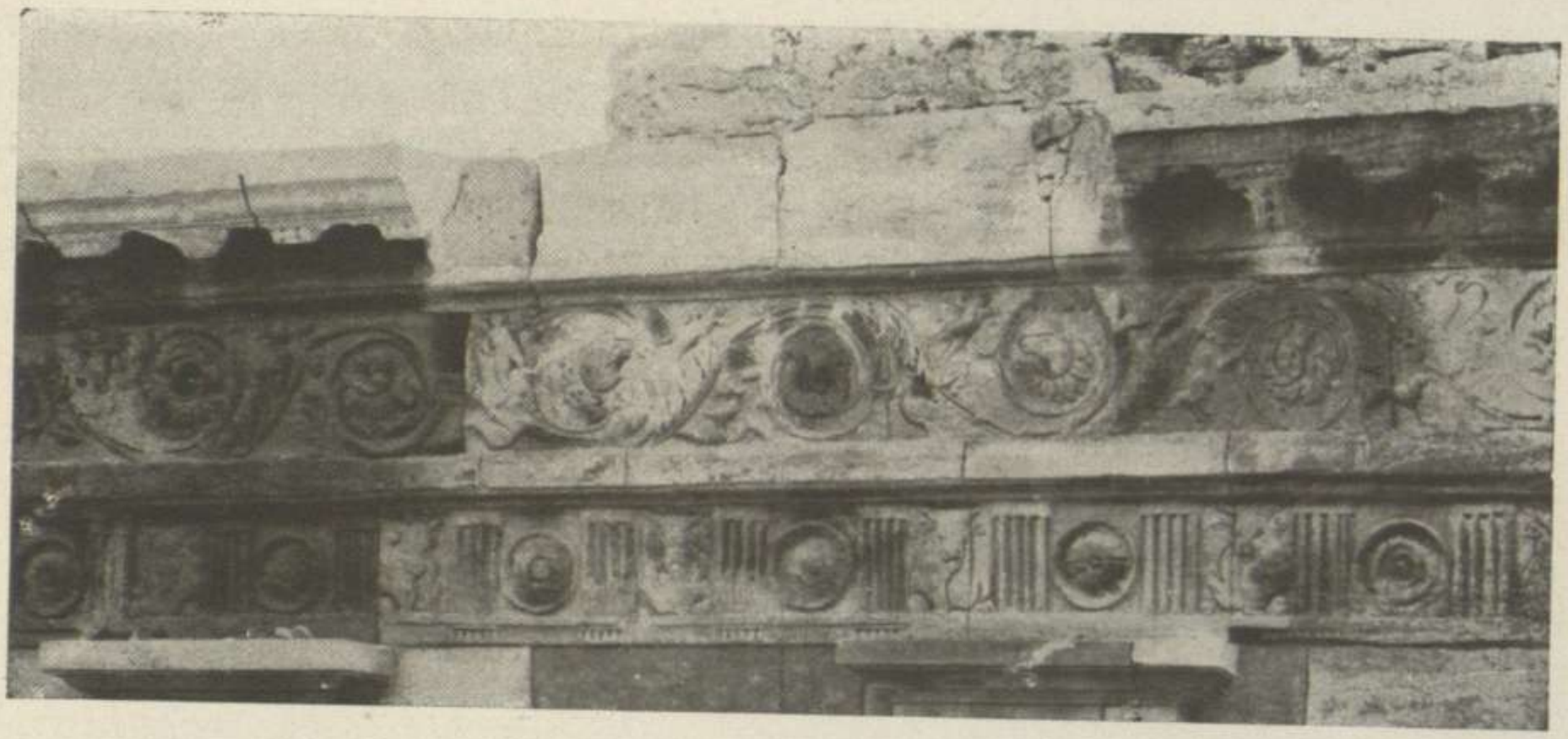

Fig. 260. — Entaulament del teatre d'Arles, Provença *(Durm)*

especialment d'una de les laterals, l'anomenada *hospitales* o dels estrangers. El *frons scænæ*, les valves centrals B *(valvæ regiæ)* i la dreta C, han desaparegut i ha quedat únicament part del marxapeu de la primera i el massís que formava un dels seus muntants, separant-la de l'A. El pòrtic que cal establir, segons Vitrubi (1), darrera l'escena, a fi de recollir el públic quan la pluja interromp l'espectacle i de que els *choregas* es reuneixin per a preparar la representació, no existeix en el nostre teatre.

Als extrems de l'escena i formant dos cossos avançats tant cap a l'exterior com cap a l'interior *(versuræ procurentes o parascænia)*, hi havia dos compartiments dividits per murs travessers en altres dos (18, 19, 20 i 21) que formaven les sales dels cors *(choragia)*. D'aquests es passava al *proscænium* per les *versures* 22 i 23 i al *postscænium* (del 1 al 17). El mur K, Q, L, limitava el *postscænium* per darrera.

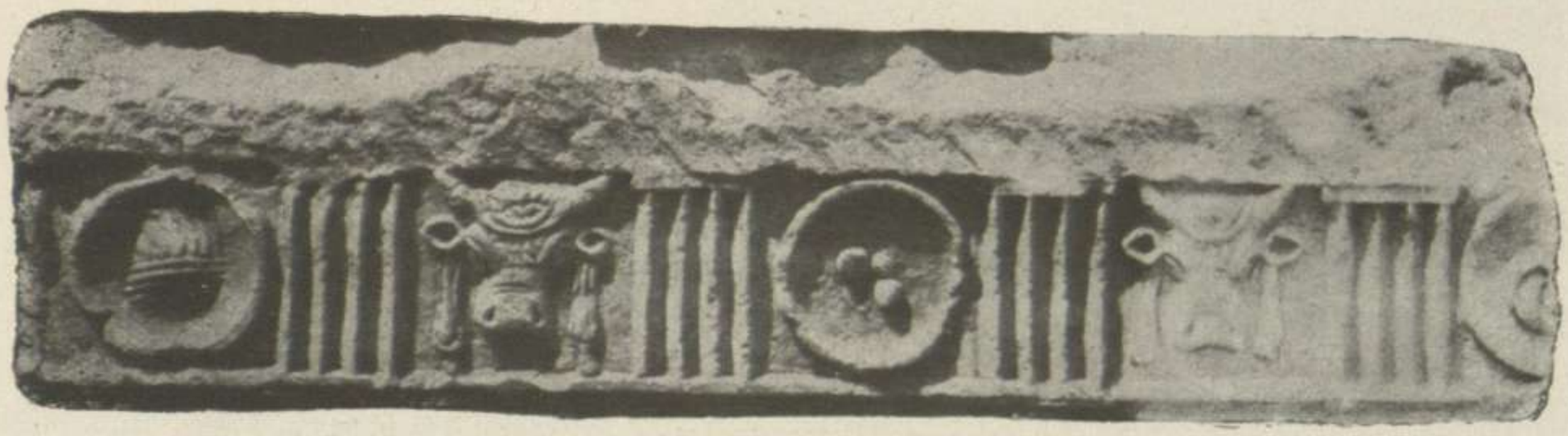

Fig. 261. — Arquitrau del teatre d'Arles, Provença (Espérandieu)

(1) *De Architectura,* llib. V, cap. IX.

TEATRE DE BARCELONA

No coneixem del teatre de Barcelona ni el pla ni la situació, però els fragments arquitectònics que, a les darreries de l'Imperi, serviren per obrar la muralla romana, ens han revelat la seva existència. Foren trobats a l'antiga muralla del carrer d'Avinyó cinc fragments de frisos ornats d'una tija florida ondulant. En un dels fragments, al centre d'una flor, hi havia la figura d'un infant (fig. 256) (1). A l'any 1872 en un altre lloc de la muralla proper al carrer de Viladecols foren trobats fragments de frisos dòrics (figures 258 i 259) (2). Un d'ells presentava els triglifs alternant amb florons de fulles d'acant i amb màscares escèniques (fig. 258); en un altre els bucranis alternaven amb florons solament (fig. 259). Temes anàlegs, corintis i dòrics sobreposats, fan de fris i d'arquitrau dels entaulaments que ornen les façanes dels tres pisos de la part de la *cavea* immediata al *proscœnium* del teatre d'Arles (figs. 260-262) (3). Aquest extrany entaulament provençal que té la cornisa amb modillons i el fris corinti presenta per arquitrau un fris amb triglifs, dòric.

Fig. 262. — Exterior del teatre d'Arles (Provença)

El fris és ornat d'una tija ondulant amb fulles d'acant i de flors, al

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 161.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 162-163.

(3) DURM, *Die Baukunst der Etrusquer und Römer*. Stuttgart, 1905, figs. 438 i 439. — CONSTANS, L. A., *Arles antique*. Paris, 1921, pàg. 279, figs. 438 i 439. — ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, núm. 206. — CONSTANS, *Arles antique*, pàg. 279.

centre de les quals hi ha com a Barcelona també figures d'infant i en algunes, figures d'animals diversos. En les metopes de l'arquitrau hi ha també bucranis com en el de Barcelona, però en els arquitraus d'Arles manquen les màscares escèniques. L'entaulament és sostingut a Arles per pilastres dòriques. Una reproducció bàrbara de l'entaulament del teatre arlesià que hi ha a Barcelona, indica l'existència d'un teatre destruït per a reforçar la muralla romana en moments de perill. La presència de les màscares escèniques accentua encara més la seva procedència. En un lloc proper es trobava una arcada (fig. 257) amb l'intercolumni d'ordre corinti format per pilastres, que recordava la decoració externa dels edificis romans destinats als espectacles públics (4).

TEATRES D'ALCÚDIA I MAHÓ

A Alcúdia (Balears) s'han trobat restes de la *cavea* d'un teatre, les grades del qual són excavades a la roca. Està dividida en dos *mæniana* per una *præcinctio* de 1,27 metres d'ample; el *mænianum* baix, format de dues grades, és continu; el *mænianum* alt, format de vuit grades, està dividit en quatre *cunei* per tres escales; no ha pogut ésser estudiat cap element de la *scæna* per estar plena de terra i runa; la corda de l'arc que forma la grada més baixa és de 18 metres; es nota distintament a les grades, el passadís que corre entre el lloc de l'espectador i el de la grada immediata; l'amplada del passadís és de 0,95 metres i la del seti és de 0,46 metres. Les grades, contra el precepte de Vitrubi, estan de cara al sud; la situació del lloc no permetia altra cosa, puix que tota la costa està oberta al migdia (2).

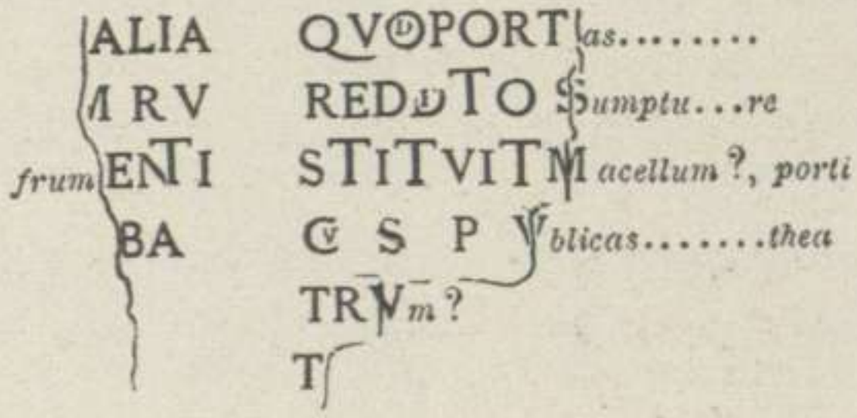

De l'estudi dels documents epigràfics es dedueix l'existència d'un teatre a Mahó; a ell es refereix una làpida incompleta, epígraf honorífic que commemora un personatge que havia fet grans serveis al país, restaurant portals dels murs i contribuint a la construcció de diversos edificis públics: les carniceries o el mercat del blat amb llurs pòrtics, el teatre i d'altres (3).

(1) PUIGGARÍ, José, *Fachada romana delante de la capilla de San Cristóbal*. «Revista de Cataluña», I, Barcelona, 1862, pàg. 373.

(2) MARTORELL Y PEÑA, *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, 1879, pàgs. 161 i següents.

(3) HÜBNER, *Monumentos epigráficos de las Islas Baleares*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XXII, Madrid, 1888, pàg. 465 i següents.

El poble romà amava més els jocs truculents de l'amfiteatre i del circ (*Panem et circenses*, de Juvenal (1)) que els plaers més refinats del teatre. Aquest comença per ésser simplement una escena, obra de fusteria provisional, que el públic contemplava a peu dret o amb seients d'ocasió; després es construïren graderies (2). El teatre de pedra no és conegut fins a l'any 55 abans de J. C. en què Pompeu féu construir un teatre a imitació d'un de grec. Més tard el teatre fou un monument indispensable fins en les ciutats colonials.

(1) JUVENAL, *Sàtires*, X, 81,
(2) TACIT, *Annales*, XIV, 20 i 21.

Empúries : Testa representant un actor tràgic

Fig. 263. — Amfiteatre d'Itàlica *(Laurent)*

VIII

AMFITEATRES

Provença és plena de ruïnes d'amfiteatres: Vaison, Nimes (fig. 264), Arles (fig. 265), Frejus: grans construccions aïllades, de pla el·líptic, com dos teatres junts. Plini explica l'origen en dos teatres giratoris, «on el poble romà embarcat, per dir-ho així, damunt dues naus, és portat damunt dos pivots i assisteix a l'espectacle del seu propi risc, disposat a morir si el mecanisme es fa malbé». La màquina que feia escruixir a Plini, esdevingué una obra pràctica, com dues *cavea* de teatre ajuntades per a contemplar un espectacle comú.

Fig. 264. — Amfiteatre de Nimes

AMFITEATRE DE TARRAGONA

L'amfiteatre de Tarragona no és aïllat com els provençals, sinó que és a l'estil del d'Itàlica (fig. 263), excavat a la vessant del turó que mira a orient damunt del qual s'aixeca la capital de la Tarraconense i amb el costat meridional assegut damunt la roca colpejada per les ones del mar, i l'altre part, la menor, damunt voltes. Es una adaptació a l'amfiteatre del sistema ja explicat de construcció dels teatres en terres de topografia muntanyosa (1).

Hernández Sanahuja ha estudiat aquest monument en la seva *Historia de Tarragona*, diverses vegades citada (2) i Laborde (3) en publicà la planta (fig. 268). La graderia amidava 56 metres d'ample des del mur exterior de la façana fins al *podium* que rodejava l'*arena* i horitzontalment estava dividida en tres seccions: la inferior *(prima cavea)* era destinada com en els teatres, a les autoritats, magistrats i persones de categoria, situada immediata al mur del *podium* i contenia únicament tres o quatre grades. Un mur d'un metre

Fig. 265. — Amfiteatre d'Arles (Provença)

(1) Molts amfiteatres tenien anàloga disposició. — CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, cap. VIII.

(2) Segons aquest autor l'eix major de l'el·lipsi de l'amfiteatre de Tarragona comprenent-hi dintre la paret exterior, era d'uns 130 metres i el menor amidava 102 metres. La direcció de l'eix major és d'orient a occident. El de Nimes amida 133 per 101 metres i el d'Arles 136 per 107 metres. (DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, pàg. 669). Corresponen aquestes mides a una construcció considerable. De 71 amfiteatres únicament 36 passen dels 100 metres. (CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, pàg. 193).

(3) *Voyage*, I, 1.ª part, pàg. 33 i planxa LVI.

Fig. 266. — Tarragona : Grades i restes de voltes de l'amfiteatre

i mig d'alçada *(balteus)* la separava de la *media cavea*, que contenia deu grades, i que a la vegada era separada per un altre mur de la *summa cavea* o lloc pel poble amb setze grades. La situació de l'amfiteatre sota el turó de Tarraco, excavat en part a la roca, aprofitant un replec d'aquesta i estès fins a tocar el mar, exigia que les portes d'entrada s'obrissin a la part alta de l'edifici, així els espectadors que venien de la ciutat havien de descendir en anar a ocupar les primeres grades. La *summa cavea* estava dividida en quaranta parts, *cunei*, per mitjà d'escales que corresponien a cada una de les quaranta portes obertes a la galeria circumdant, immediata a la façana. La *media cavea* estava dividida en

Fig. 267.—Tarragona : Volta de l'amfiteatre

vint parts i per altres escales; no hi havia comunicació entre la *summa* i la *media cavea* i entre aquesta i la *prima cavea*. Aquestes construccions, com totes les d'aquesta classe, acabarien probablement amb una galeria porticada, la qual cosa és confirmada per la relació de Pons d'Icart, quan manifesta que, en el seu temps (segle XVI), existien escampades per terra, unes quantes columnes d'ordre dòric. Es principalment digne d'ésser remarcat que la situació de l'edifici era de tal forma que tots aquells que habitaven el Palau d'August i els que circulaven per la muralla podien presenciar a la vegada els jocs de l'amfiteatre i els del circ (fig. 15). Aquesta disposició era realment extraordinària: a dalt l'acròpolis que escalava el turó coronada pels temples estesa en successius plans i rodejada per l'alta muralla d'antiga fama universal; al peu de la grandiosa construcció, que la tradició popular anomena des de temps immemorial, Palau d'August, el circ, continuava la disposició escalonada; més avall, l'amfiteatre recolzat en la muntanya per la part alta, suplerta aquella per mitjà de construccions per la banda de mar, on les grades s'assentaven damunt voltes inclinades (figs. 266 i 267) i al fons d'aquest conjunt grandiós d'edificis, la blavor del mar de Tarragona i la vista de la immensa plana.

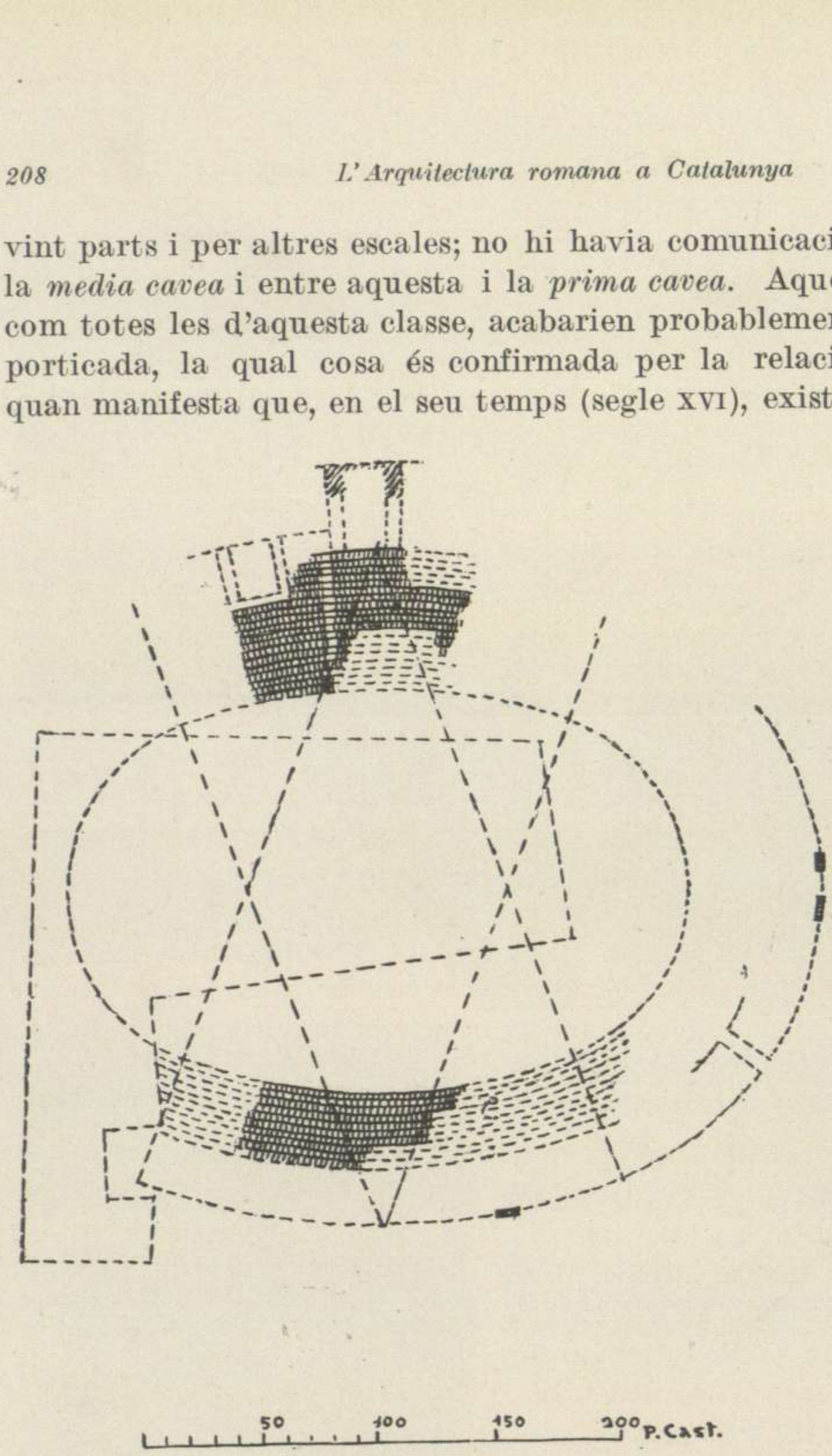

Fig. 268. — Tarragona : Amfiteatre *(Laborde)*

Aquesta obra grandiosa és avui gairebé perduda (1). En un o altre lloc de la roca apareixen indecises les restes de les grades cavades. Es veuen damunt el sòl les substruccions de voltes inclinades i un camí modern travessa de cap a cap l'arena on lluitaven els gladiadors. Unicament han quedat del gegantí amfiteatre ruïnes aïllades, el pla de les quals Laborde consignà al començament del segle passat, obeïnt a l'afany imperial de cultura napoleònica.

La part d'aquests edificis construïts damunt terra, tenia a l'exterior els amples pòrtics usuals, on s'aplegava ordinàriament la gent estranya, anàloga a la que rodeja actualment les places de braus: els venedors ambulants, els firaires, els endevinadors del pervindre i finalment les bruixes que es dedicaven a recitar, exactament com les gitanes d'ara, la clàssica bonaventura; les siriaques i les gaditanes hi ballaven, amb extranyes contorsions del cos, antigues danses del ventre, danses que encara avui són conservades; les parades de menjar hi escampaven una inaguantable fortor d'oli. A dintre, els empressaris de moda, «homes que no eren ni reis, ni caps de nació, ni notables per la seva influència» puix que no exercien alts càrrecs oficials, influents sobre el poble o les autoritats de la ciutat, aplegaven, com diu Plini «el poble vencedor de la terra, conqueridor de l'univers enter, que regeix les nacions i els reialmes, que envia lleis al defora, fins a cert punt part humana dels déus immortals».

Hübner (2) estableix com a probable, que tant aquesta construcció, com el circ i el teatre, foren executats a l'època del major desenrotllament del luxe en aquesta regió, o sigui en els segles II i III.

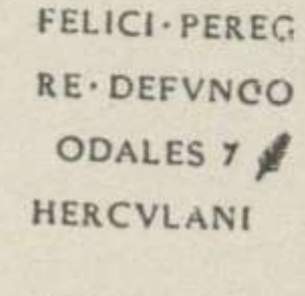

Les festes de les lluites que es verificaven en els amfiteatres eren fundades sovint per llegats testamentaris, com les instituïdes a Barcelona i en substitució d'aquesta a Tarragona per *L. Cæcilius Optatus* (3). Aquestes lluites les feien gent educada expressament, sovint associada, que recorria els amfiteatres de més anomenada. Des del segle II es fundaren corporacions d'atletes, el déu tutelar de les quals era Hèrcul, i anaven de ciutat en ciutat llogats quan celebraven festivitats. Una associació d'aquesta mena, *Sodales Herculani*, existia a Tortosa, segons ho demostra una làpida

(1) Avui s'han projectat treballs de conservació de l'amfiteatre.
(2) *La Arqueología de España*, pàg. 250.
(3) Vegeu les pàgs. 45 i 46 del present llibre.

dedicada a *M. Salustio Felici*, mort lluny de la seva terra *peregre defuncto* (1).

Una escena de lluita d'un caçador, *venator*, amb un senglar, pròpia de l'amfiteatre, *venatio*, és representada en un coronament d'altar funerari, conservat al Museu Arqueològic de Barcelona (figs. 167 i 168).

(1) *C. I. L.*, II, n.° 4064.

Màscara teatral
(Museu Arqueològic de Barcelona)

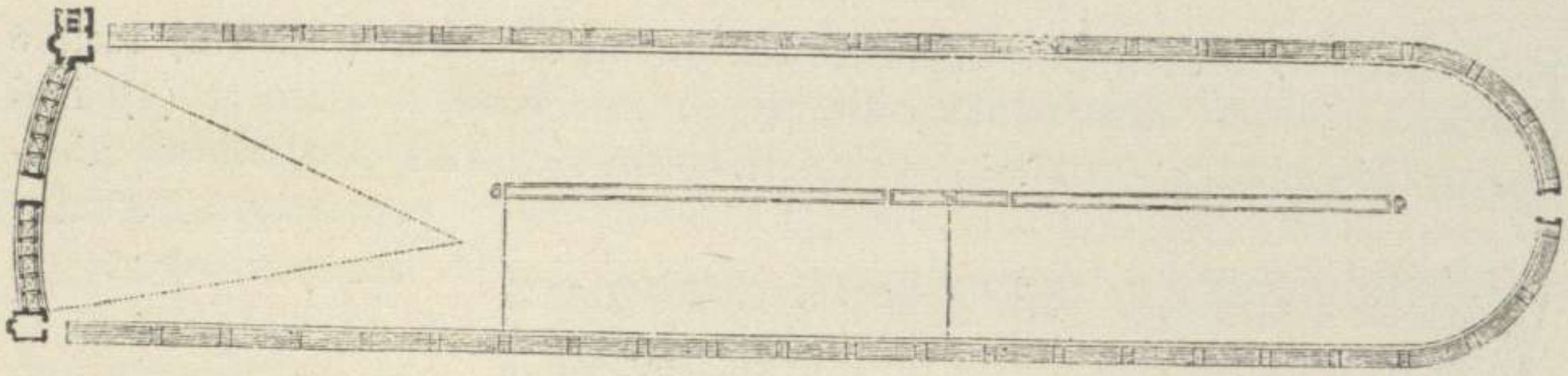

Fig. 269. — Circ de *Bovillæ*

IX

CIRCS

Cal, per veure el que foren els circs romans, referir-se a un de conegut, sencer. Era una obra per a presenciar grans curses: un espai llarg voltat de graderies on les curses poguessin desenrotllar-se. El circ d'una ciutat del Laci, l'antiga *Bovillæ*, al peu del mont Albano, prop de la via Appia (fig. 269), servirà per a donar una idea del que és aquesta construcció. S'hi distingeixen principalment les graderies: *mæniana;* la porta de sortida a l'extrem circular: *porta triumphalis;* l'*oppidum*, a l'altre extrem, amb la seva *porta pompæ circensis* al centre, encimbellada per la llotja del president, i amb les dotze *carceres* per a col·locar en condicions anàlogues els carros lluitadors, i la *spina*, construcció longitudinal que divideix en dues l'*arena* per a guiar millor les curses, ornada d'estàtues i obeliscs, amb les *metæ* o fites als extrems per assenyalar el terme on trobava el premi el vencedor en la darrera volta.

CIRC DE TARRAGONA

Es curiós l'emplaçament del circ de Tarragona (fig. 15), situat a l'acròpolis i adherit pel més gran dels seus costats al mur de la ciutat i amb l'anomenat Palau d'August, probablement l'antic *Prætorium* en un dels seus extrems. Es pot comparar per aquest darrer accident la seva disposició amb la del *Circus maximus* de Roma, situat sota els palaus imperials del Palatí. La planta i seccions les

publicà el P. Flórez (1). Laborde aixecà un nou pla (fig. 270) també incomplet essent impossible estudiar el seu extrem circular (2), i el senyor Hernández Sanahuja completà aquest treball amb motiu d'excavacions i d'estudis posteriors.

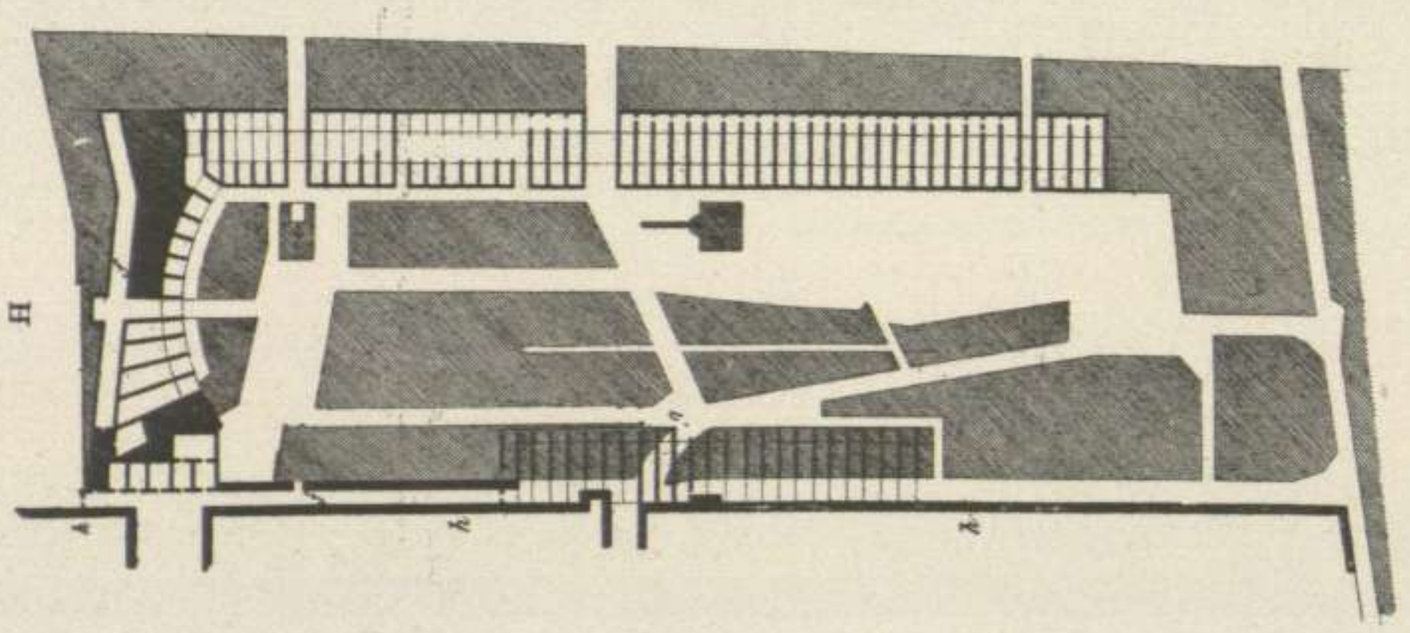

Escala 1:1000 Fig. 270. — Circ de Tarragona *(Laborde)*

Ocupa un espai perllongat de terreny en direcció de N.W. a S.W. cobert enterament per les edificacions modernes. Anem a descriure'l començant per la situació de les portes. La *porta triumphalis*, per on passaven els vencedors, no podia estar a l'extrem circular degut a la situació topogràfica, que feia que aquest fos obert en part a la roca sota el Palau d'August. Hernández suposa que es destinava a aquest objecte la porta que s'obria en el mur del Migdia, corresponent a la meitat de la Rambla actual, on avui comença el carrer del Portalet. La *porta pompæ circensis* situada en el que s'anomenava l'*oppidum*, per la qual penetraven els carros amb els aurigues per a ésser sortejats i distribuïts en les correspo-

(1) Diu aquest autor, parlant del circ de Tarragona: «...tiene de largo más de mil y quinientos pies, o quinientas varas, con el ancho de más de trescientos pies: porque aunque hay casas labradas, perseveran en la mayor parte los arcos o bóvedas, sobre los cuales estaban fabricados los subselios o asientos para el concurso.» *España Sagrada*, XXIV, pàgines 223 i següents. Vegeu també LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, pàg. 33.

(2) LABORDE, *Voyage*, I, primera part, làm. LVI.

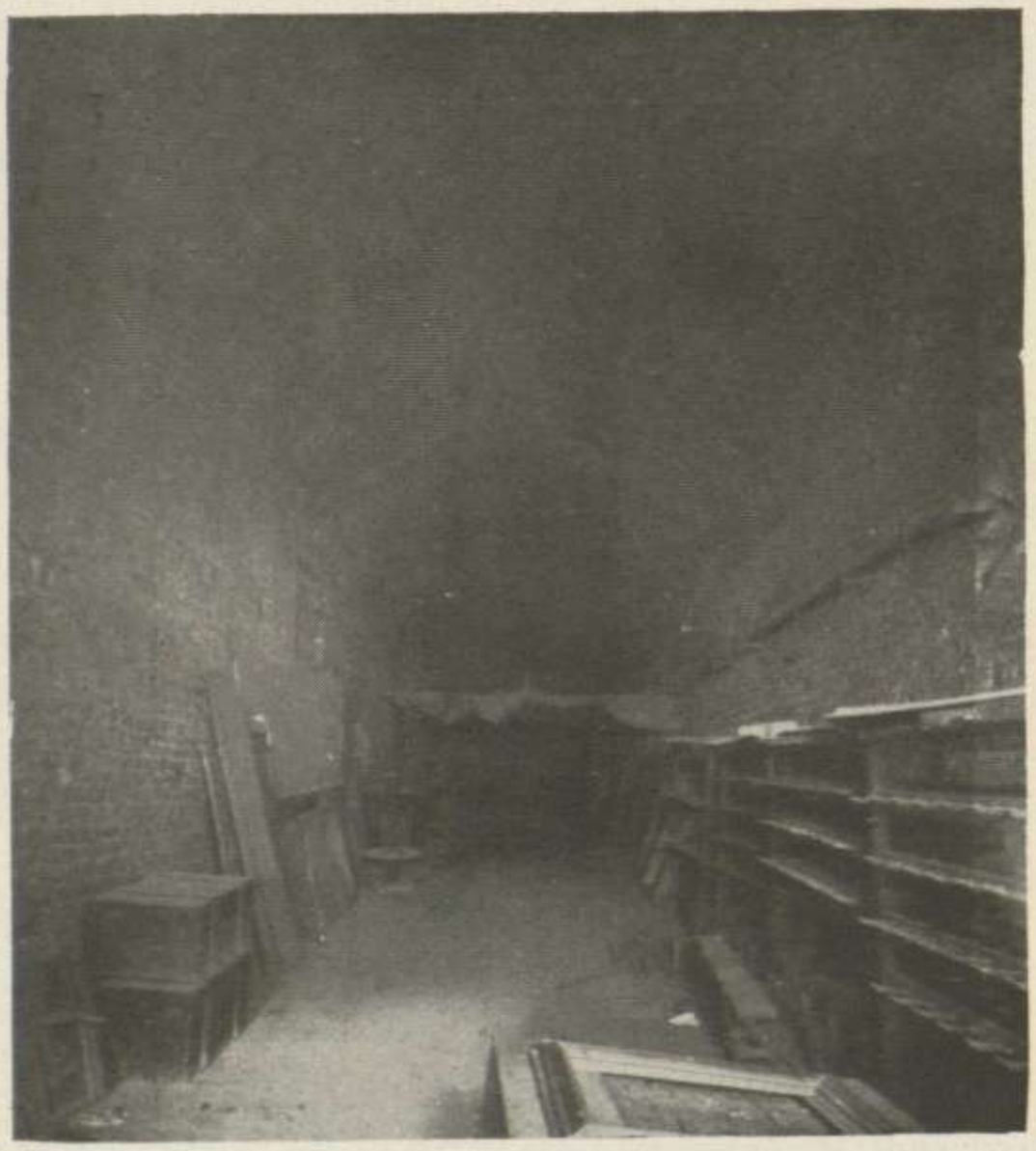

Fig. 271. — Tarragona : Voltes del circ

nents *carceres*, estava en el cap occidental donant exactament a l'exterior de la muralla on apareix una torre quadrangular relativament moderna, entre les portes de Sant Francesc i del Rosari. Tancava l'*oppidum*, la línia de les *carceres* situades en el lloc que ocupa avui el frontispici del Palau Consistorial. Al cap oriental del circ, de forma semicircular, on en els altres circs hi havia la *porta triumphalis*, en el de Tarragona hi havia la *porta libitinensis*, per on sortien les víctimes cap al *spoliarium*. Es conserva una porta de comunicació entre l'anomenat Palau d'August i les substruccions del circ (1).

L'estructura interior de la graderia meridional (fig. 272) formava una sèrie de voltes de canó en un nombre de quarantasis (2). Cada una es subdividia longitudinalment en tres cossos: el primer, prop de l'*arena*, tenia una lleugera inclinació i descansava damunt d'un mur *(podium)* format de grans carreus d'uns dos metres d'alçada. El segon cos de la volta tenia una inclinació de 31º i damunt d'aquest descansava la graderia construïda amb marbre del país que contenia dotze fileres de grades. El tercer cos era horitzontal; recolzava contra el mur de la ciutat, passava damunt d'ell la plataforma *(visorium);* a sobre s'alçava una galeria o pòrtic cobert format amb columnes de granet, de les quals se'n conserva alguna en el Museu. Les voltes del costat septentrional diferien de les anteriors a causa de la situació del terreny i se'n conserven tres, gairebé intactes (fig. 271).

Fig 272 – Tarragona : Circ. Reconstrucció del *podium* segons Hernández Sanahuja

En aixecar Hernández Sanahuja el pla del circ, rectificà les dimensions que donava el P. Flórez, i resultà que amidat a l'*arena* tenia una llargada de 340 metres, i una amplada de 75; exteriorment, la llargada era de 360 metres des de la façana externa de l'*oppidum* al tester occidental, i 110 metres des del sur meridional al del Palau d'August (3).

(1) Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona*, I, 2.ª part, Apèndix, pàgs. 5 i següents.

(2) Aquestes voltes d'un sol canó amidaven 56 metres de llarg per 5,10 metres d'ample i 6,25 d'alçada (vegeu Morera, Emili, *Tarragona antigua y moderna*, pàgs. 26 i següents.

(3) Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona*, I, 2.ª part, Apèndix, pàg. 14, nota 1.

Es un circ de petites dimensions. El més petit de tots els que cita Durm (1) a excepció del de *Bovillæ* que amida 320 per 70 metres.

CIRC DE SAGUNT

El circ de Sagunt estava a la vora del riu, al peu del turó, la testa del qual coronaven les muralles de l'*oppidum* romà, a un extrem de la ciutat entre la muntanya i el riu (figura 27). Avui els tarongers i les hortes amb llurs tanques i nombroses cases, omplen l'arena i fan desaparèixer les ruïnes de la vella construcció que en va cercaria el viatger. Coneixem els plans publicats per Laborde (2). Degut a les excavacions fetes per Chabret, historiador de Sagunt, podem formar-nos una idea del monument (figs. 273 i 274). L'eix major del circ amida 260 metres de llargada i 65 d'ample sense comptar les graderies: era més petit que el de Tarragona com calia a la menor importància de la ciutat. La base del *podium* que el circumdava és de pedra de fil, de calissa blava del país, d'aparell mitjà, amb grans llits de morter; la resta és un formigó o pinyolenc de fragments del desbast de les pedreres, barrejats amb morter fins a una alçada de 2,27 metres. Volta tot el mur exterior del circ una filada de carreus i al damunt d'ella s'aixeca encara el coronament, també de formigó, de 1,40 metres d'alçada. L'alcada total del mur és de 5,17 metres i el seu gruix de 0,83 metres; però en el seu acabament únicament té 0,63 metres i en recolzar-se damunt la filada de pedres (a l'alçada de 3,77 metres) deixa un espai de 0,20 metres cap a l'interior de l'edi-

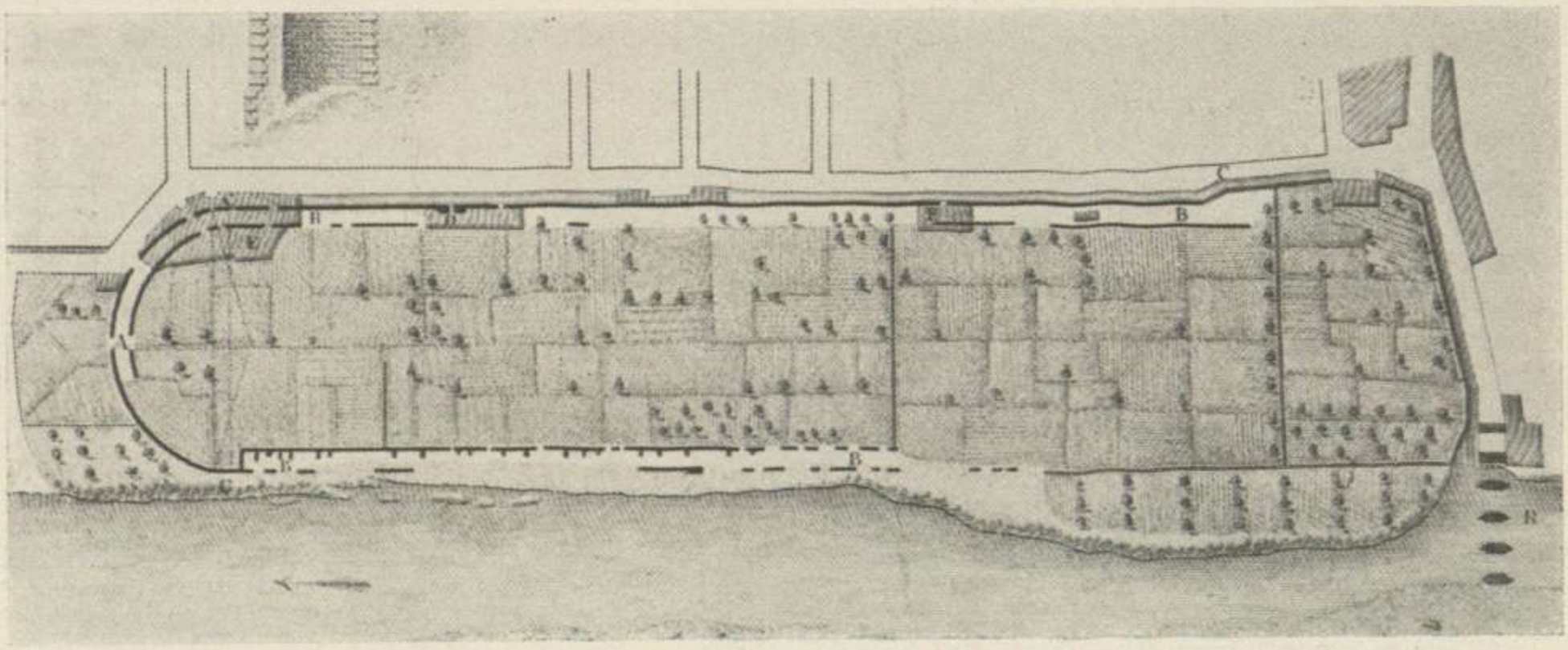

Fig. 273. — Sagunt : Circ *(Laborde)*

(1) DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, pàg. 644.
(2) *Voyage*, I, 2.ª part, pàg. 88, làm. CVI.

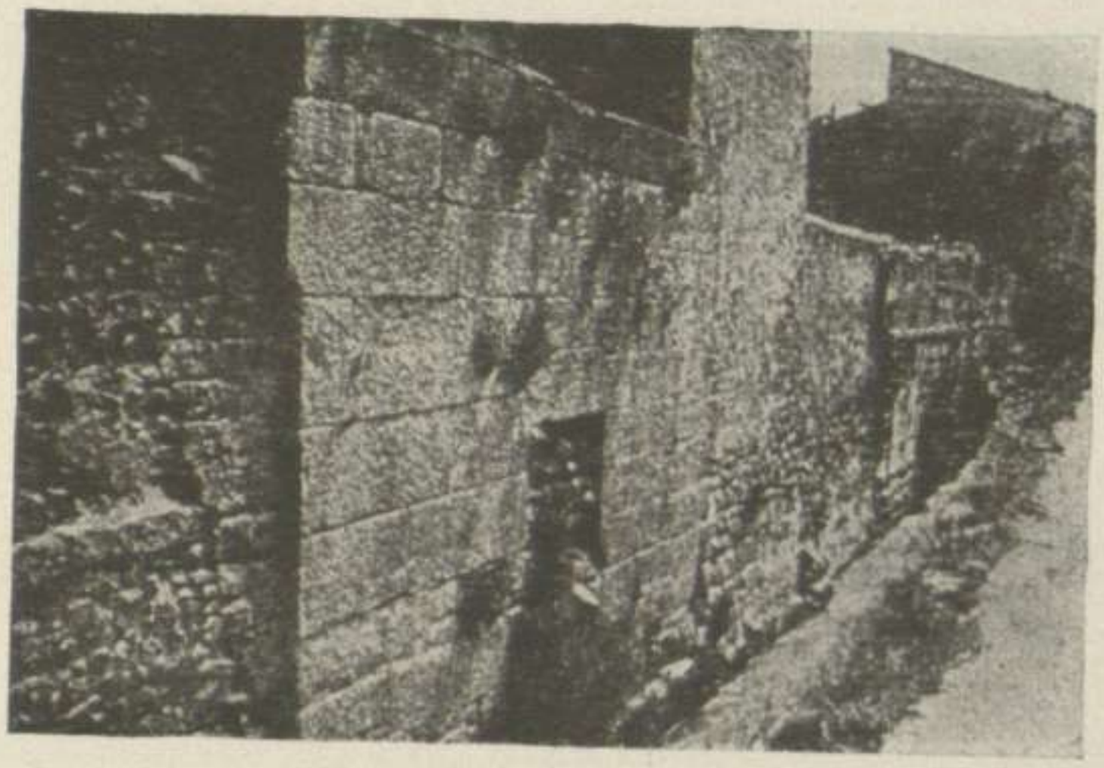

Fig. 274. — Sagunt : Portal del circ

fici. La porta *triumphalis*, col·locada a l'extrem circular, era decorada de grans lloses de calissa blavosa. L'amplada del portal és de 2,84 metres, segons els forats de pollaguera que conserven les pedres dels dos costats on giraven les portes; el marxapeu conserva clar el senyal de les roderes amb una separació d'una a l'altra de 1,70 metres; cap a l'exterior de l'edifici les pedres són encara més grosses. El mur interior era de formigó, amb una base d'aparell mitjà que corre per tot el circ a una distància de 3,60 metres de l'exterior. Entre els dos existeixen murs transversals, per lligar-los i per donar més solidesa a l'obra, i damunt d'ells, diu Chabret, degueren sostenir la graderia de fusta, ja que no es veuen rastres de voltes ni d'escalinates que ens facin sospitar que la graderia fos d'estructura permanent. Al centre de l'arena del circ, Chabret féu fer una excavació, i trobà el mur de la *spina* enterrat a 1,20 metres del nivell actual del terreny. La *spina* té 1,25 metres d'alçada i 0,50 metres d'ample, formant una estilobat de pinyolenc, duríssim formigó, i pedres irregulars (1). L'any 1887 hom trobà un tros de canal de formigó hidràulic que recorre una bona porció de l'edifici, en sentit longitudinal, d'Occident a Orient, que era senzillament una claveguera de desguàs. Fent excavacions, va trobar el mateix autor un conducte de pedra de fil que recorre tot l'espai comprès per la graderia fins a desembocar al riu. Tenia 0,48 metres d'amplada per 0,65 metres d'alt.

Resten del circ de Sagunt una gran part dels dos murs exteriors paral·lels damunt els quals s'aixecaven les grades (fig. 273, D i F); l'extrem circular amb la seva *porta triumphalis* (A) i el mur oposat oblic a l'eix on hi havien les *carceres*. S'han conservat dues portes d'entrada pel mur del costat de la ciutat (fig. 274). El mur proper al riu és més destruït.

LA SPINA DELS CIRCS

Dos mosaics, un trobat a l'edifici conegut pel Palau, a Barcelona, i el de la finca del comte de Bell-lloc prop de Girona, han servit de font d'estudi per a descriure la

(1) CHABRET, *Sagunto*, II, pàg. 84.

Fig. 275. — Mosaic amb la representació d'un circ. (Museu Arqueològic de Barcelona)

spina dels nostres circs i posar en clar la disposició de les *carceres* i del lloc que sobre la porta *pompæ* ocupava l'*editor spectaculorum*, el president de la festa circense. Són escassos els mosaics que s'han trobat en el món romà, amb representació de jocs del circ; hom cita principalment el de Lió (1) i el d'Itàlica (2). L'any 1915 es descobrí un mosaic amb el mateix tema a Cartago (3).

El mosaic de Barcelona (fig. 275) dóna una idea completa de la disposició i ornamentació de la *spina*. Era decorada amb diversos elements monumentals: columnes, fonts, l'estàtua de Cibeles *(Mater deorum)* muntada damunt d'un lleó, obeliscs, altars, edículs i estàtues de lluitadors; uns eren solament elements de decoració, els altres tenien una destinació especial relativa als jocs o de caràcter religiós. En el mosaic de Barcelona és de remarcar un edícul format de quatre columnes i d'un arquitrau que sosté set formes ovals *(ova)* mòbils, que eren retirades una per cada volta correguda durant els jocs, d'aquesta manera els espectadors podien comptar les voltes. Simètricament als *ova* i col·locats igualment damunt l'arquitrau d'un altre edícul hi han tres dofins que en el mosaic de Barcelona llencen aigua. Es probable que servissin pel mateix objecte que les formes ovals, pels espectadors de l'altra banda del circ, com ho dóna a entendre una escala aplicada a una de les columnes que aguanten l'arquitrau amb els dofins que es veu en un relleu del Palau Barberini; en

(1) Publicat en DAREMBERG i SAGLIO, *Dictionnaire*, mot *Circus*, vol. III, 2.ª part, i en RIEMANN, O., *La vie antique*, II, Paris, 1885, pàg. 425.

(2) ROMEY, C., *Historia de España*, I, Barcelona, 1839, pàgs. 145 i 193.

(3) CONSTANS, L. A., *Mosaïque de Carthage représentant les jeux du cirque*, «Revue Archéologique», Paris, 1916, pàgs. 247-259.

el mosaic de Lió hi ha representats com dos safareigs voltats de murs en el centre de la *spina*. Els ous i els dofins poden també ésser considerats com a símbols dels Dioscures i de Neptú, divinitats protectores dels cavalls (1). Gairebé en els extrems hi ha dos edículs de doble pis, exagonals, rodejats d'estàtues de lluitadors; al centre de la *spina* es veu el pedestal i principi d'un obelisc amb inscripció grega. Al peu dels extrems de la *spina* s'aixequen les *metæ*; la *meta prima* i la *meta secunda*, coronades amb les formes còniques que a Roma eren de bronze des del temps de Claudi. En el mosaic hi ha els noms dels cavalls, grecs llatinitzats, com era costum de fer-ho en les coses elegants i aristocràtiques en la Roma imperial. Dos homes a peu precedeixen els carros; damunt d'un d'ells que fa voleiar una bandera, es llegeix el nom *Eridanus*, que és el del cavall de l'esquerra *(funalis)* del primer carro, és a dir del cavall de qui depenia sobretot la victòria: aquest sens dubte és el que és aclamat (2).

Fig. 276. — Mosaic de Girona amb la representació del circ

(1) Vegeu el mot *Circus* en el citat diccionari de DAREMBERG I SAGLIO.

(2) Es conserva aquest mosaic al Museu Arqueològic de Barcelona. Amida 8 metres de llarg per 3,57 d'ample. El rodejava una *greca* de la qual queden alguns fragments. Al mateix Museu existeix una còpia feta l'any 1860, per Claudi Lorenzale. S'ha reproduït en la *Historia de Cataluña*, d'A. DE BOFARULL, I, Barcelona, 1876, pàg. 155, i en DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire*, I, pàg. 1190; han estudiat aquest mosaic també DE LA RADA, Juan de Dios, *Mosaico descubierto en las ruinas del «Palau» en Barcelona*. «El Museo Universal», VI, Madrid, 1862, pàgs. 58 i 66, que el reprodueix, i HÜBNER en *Mosaico di Barcellona raffigurante giuochi circensi*, «Annali dell'Istituto archeologico di Roma», Roma, 1860.

El mosaic que fou descobert l'any 1876 en la propietat del comte de Bell-lloc, prop de Girona, té el mateix tema de composició que l'estudiat anteriorment, els jocs del circ, i presenta una disposició anàloga (figura 276). La Comissió de Monuments Històrics de la província de Girona en va fer un estudi detingut (1), i abans n'havia donat una lleugera notícia el P. Fita (2), el qual l'atribueix pel seu caràcter epigràfic, al segle III La part del mosaic que es refereix als jocs del circ amida 7,08 metres de llarg per 3,42 d'ample, comprenent dins aquestes dimensions una sanefa que el rodeja de 0,345 metres d'ample per terme mig. Fa interessant l'estudi d'aquest mosaic el fet d'haver-se conservat la part on es representa l'*oppidum*, testera del circ per on entren els carros a la lluita i la *spina* amb una decoració menys sumptuosa que la del mosaic de Barcelona. Hom hi veu clarament el *pulvinar*, que s'aixecava damunt la porta *pompæ* i les *carceres*, on els carros esperaven el senyal de començar la cursa (fig. 277). Cobreixen el *pulvinar* un edícul format per dues columnes vermelles amb el capitell d'ordre corinti i un entaulament de decorat senzill, i un *velarium* sota el qual s'asseu el personatge que presideix l'espectacle, l'*editor espectaculorum*. L'esmentat *velarium*, està decorat amb faixes verdoses i vermelles, i amb cintes d'aquest últim color. La categoria del president no és fàcil de precisar per manca d'atributs; vesteix una toga feta amb teixit de púrpura, que la portaven els cònsols en les solemnitats públiques, orlada de blanc; té en les mans, el drap *(mappa consular)* (3) amb el qual donava el senyal de començar la festa i que després es perpetuà com a insígnia en els díptics consulars. En cada una de les *carceres* hi ha un *cancellum* amb les seves dues fulles mig obertes. Els arcs que les cobreixen sostenen un fris simulant una garlanda de fullatge ondulat, negre sobre blanc, limitat per damunt per una faixa groga. Sobre de la part descrita i a dreta i esquerra del *pulvinar* que s'aixecava sobre la porta *pompæ*, es veuen dos grups, representant l'un a Ròmul i Rem amb la lloba en presència del seu pare Mars, ventllant per ells; l'altre grup, representa Sílvia, sacerdo-

(1) *Memoria acerca del mosaico romano descubierto en el presente año en la heredad llamada Torre de Bell-lloch, situada en el llano de esta ciudad.* Gerona, 1876.

(2) FITA, F., *Miliario romano é inscripciones hebreas de Gerona*, «Revista Histórica», III, Barcelona, 1876, pàg. 138, nota.

(3) A partir del díptic de Boethius inclusiu, tots, salvant una sola excepció (el d'Apion (539) que té una bossa a la mà que fa alusió a les seves lliberalitats), ja sigui que representin el cònsol de bust o de cos enter, dret o ajegut, el mostren amb el *mappa* aixecat enlaire per a donar el senyal o esperant, posat damunt els genolls o apretat contra el pit. DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire*, I, 2.ª part, pàgs. 1455 i següents.

Fig. 277. — Detall de les *carceres* segons el mosaic de Girona *(Gudiol)*

tessa de Vesta, la mare de Ròmul i Rem dormida i el déu Mars en actitud luxuriosa abans de fer-la mare (1).

La *spina* està formada d'un llarg estilobat de color de maó, que pot indicar l'ús d'aquest material. En la seva extremitat Nord, mostra una obertura rectangular que pot representar l'entrada d'un dipòsit del *lacus spinæ*. Sobre la *spina*, Minerva, i Cibeles, muntada sobre un lleó; l'obelisc que s'aixeca sobre un sòcol i davant un quadrant solar o

(1) Ovidi, *Fastus*, llib. III.

horari *(pelecinon)* és la representació del Sol; a la dreta de l'obelisc es veu una altra estàtua sense cap atribut; segueix un brau i un trofeu militar. En els dos extrems de la *spina* s'alcen les *metæ* compostes d'una base i tres columnes.

El dibuix representa el moment del joc, en què obtinguda la victòria per un dels combatents, acaba un *missus* o cursa donant fi a un dels diversos actes en què es dividia l'espectacle. Les inscripcions de les quadrigues són gregues llatinitzades, com en el de Barcelona (1). L'autor del mosaic deixà el seu nom escrit al peu de la seva obra; diu així: «CECILIANVS FICET». Aquest nom es repeteix sovint en les làpides de Tarragona i en els epigrames de Marcial (2).

D *imago aurigae stantis, sinistra palmam gerentis* *M*

EVTY CHETI
AVRIG ANN · XXII
FL · RFI NVS · ET
SEMP · DIOFANS SERO · B · M · F
HOC RVDIS AVRIGAE REQVIESCVNT OSSA SEPVLCRO
NEC TAMEN IGNARI FLECTERE LORA MANV ·
IAM QVI QVADRIIVGOS AVDEREM SCANDERE CVRRV
ET TAMEN A BIIVGIS NON REMOVERER EQVIS
INVIDERE MEIS ANNIS CRVDELIA · FATA ·
FATA QVIBVS NEQVEAS OPPOSVISSE MANVS ·
NEC MIHI CONCESSA EST MORITVRO GLORIA CIRC
DONARET LACRIMAS NE PIA TVRBA MIHI ·
VSSERE ARDENTES INTVS MEAVISCERA MORBI
VINCERE QVOS MEDICAE NONPOTVERE MANVS
SPARGE PRECOR FLORES SVPRA MEA BVSTA VIATOR
FAVISTI VIVO · FORSITAM IPSE MIHI ·

ELS JOCS DEL CIRC EN L'EPIGRAFIA

L'epigrafia ens recorda els jocs dels lluitadors a Barcelona i Tarragona. Luci Cecili *Optatus*, ciutadà i edil de Barcelona, servidor dels emperadors Marc Aureli Antoni i Luci Aureli Vero llegaren a la ciutat 7500 denaris per a celebrar cada any, el dia 10 de juny, un espectacle de lluitadors, en el qual devien gastar-se doscents cinquanta denaris, i encarregaren que en cas de no cumplir-se la comanda per Barcelona, passés el llegat a Tarragona (3).

Per les làpides que transcrivim a continuació coneixem els noms d'uns *aurigues* lluitadors del circ de Tarragona.

La primera és dedicada a *Eutyches*, auriga de vint i-dos anys, per Flavi Rufi i Semproni Diàfan al seu servent benemèrit, rústec auriga hàbil en menar les bigues i les quadrigues a qui no fou concedida la glòria de morir al circ sinó per malaltia cruel.

(1) *C. I. L.*, II, Supp., núm. 6180.
(2) Vegeu les inscripcions núms. 4065, 4153 i 4199 del *C. I. L.*, II, i MARCIAL, *Epigrammatum*, llib. VII, 59, on repeteix aquest nom dues vegades en un sol dístic.
(3) Vegeu la pàg. 45.

De la inscripció es dedueix que el sepulcre era ornat d'un bust (1).

Una altra làpida de Tarragona (2) és dedicada a l'auriga *Fuscus*, de la facció Vèneta, pels seus admiradors i deixebles que amb tendres frases d'un amor excessiu, planyen la seva mort primerenca.

Els aurigues eren esclaus o homes que pertanyien als estaments més humils. No són en el concepte romà persones *infames* però si *inhonestæ*. Es barrejaven amb ells la gent noble i els emperadors que havien ells mateixos guiat en els circs. Juvenal compara la fortuna d'un auriga amb la de cent advocats (3). El poble es dividia en *factiones* o grups partidaris de les diferents colles de lluitadors. Al principi existia la dels rojos *(rusata)* i la dels blancs *(albata)*. En temps d'August s'instituí la blava *(veneta)* a la qual perteneixia *Fuscus* de Tarragona, després la verda *prasina*, la *purpurea* i l'*aurata*. Els emperadors eren

D M
FACTIONIS·VENETAE·FVSCO·SACRA
VIMVS·ARAM·DE·NOSTRO·CERTI·STV
DIOSI ET BENE AMANTES · VT SCI
RENT CVNCTI MONIMENTVM
ET PIGNVS AMORIS · INTEGRA
FAMA · TIBI · LAVDEM · CVR
SVS · MERVISTI · CERTASTI
MVLTIS · NVLLVM PAVPER TIMV
ISTI · *INVIDIAM PASSVS SEM*
PER FORTIS TACVISTI · PVL
CHRE VIXISTI FATO MORTA
LIS OBISTI · QVISQVIS HOMO
ES QVAERES TALEM SVBSISTE
VIATOR PERLEGE SI MEMOR
ES SI NOSTI QVIS FVERIT VIR
FORTVNAM METVANT OMNES
DICES TAMEN VNVM · FVS
CVS HABET TITVLOS MOR
TIS HABET TVMVLVM CON
TEGIT OSSA LAPIS BENE HABET
FORTVNA VALEBIS · FVDIMVS
INSONTI LACRIMAS NVNC VI
NA PRECAMVR VT IACEAS PLA
CIDE NEMO TVI SIMILIS
ΤΟΥC COYC ΑΓΩNAC ΑΙΩN ΛΑΛΗCΕΙ

(1) *C. I. L.*, II, num. 4314. La traducció de la làpida és com segueix: Als déus Manes d'Eutyches Auriga de vint-i-un anys. — Flavius Rufinus i Sempronius Diafanus.

En aquest sepulcre descansen els ossos d'un rústec auriga; però de mà entesa en menar les bigues. Jo m'atrevia amb les quadrigues, fos el que fos no retrocedia amb els cavalls d'una biga. Els fats cruels, als quals no és possible oposar-se, envejaren els meus anys. No em fou concedida la glòria de morir al circ, ni la turba piadosa plorà per mi. Les malalties ardents que no pogueren vèncer les mans dels metges, rosegaren les meves entranyes. Jo et prego viatger que tiris flors sobre el meu bust, com potser hauries fet amb mi mateix.

(2) *C. I. L.*, II, núm. 4315. Als déus Manes. A Fuscus de la facció Vèneta consagrem una ara amb el nostres cabals els seus partidaris i amics per a què tothom conegui aquest testimoni i penyora d'amor. Plena fama gosares, meresqueres alabances en les curses. Lluitares moltes vegades; però res temeres. Sufrires enveja i, fort, sempre callares. Visqueres bellament i mortal obeíres al fat.

Qualsevol que sies vianant, para't si el cerques, llegeix si el conegueres o si recordes el varó que fou. Tothom temi la fortuna però aprengui mentrestant. Fusc té els seus títols, mort té el túmul que cobreix els ossos, té la làpida. Tingué sort. Banyarem ara amb llàgrimes l'innocent. Pregueu y reposeu plàcidament. Ningú fou igual a tu.

(3) *Satiræ*, VII.

apassionats pels jocs i pels partits. Calígula passava dies entre els verds i es diu si emmetzinà els aurigues dels adversaris. Viteli condemnà a mort ciutadans per haber calumniat els blaus. Caracal·la féu invadir per la tropa el Circ Màxim, perqué es burlaven d'un cotxer blau. Aquest concepte dels lluitadors al circ es reflexa en les frases amoroses dels seus epitafis de la vella Tarraco.

En els circs i amfiteatres alternaven els jocs atlètics i curses. Eren aquestes principalment curses de carros de dos, quatre, sis, set, vuit i deu cavalls col·locats en una sola fila i menats des del carro per un sol auriga. Neró i Heliogàval feren córrer carros tirats per camells i aquest darrer per elefants, cérvols, lleons, tigres i gossos. En els circs s'hi corrien també cavalls lliures i s'hi feien simulacres de guerra. Les afores dels circs, com les dels amfiteatres, eren llocs per la gent ociosa: firaires, parades de menjar amb llurs fogons, astròlegs, gitanes siriaques i gaditanes que dansaven.

P · X · ET · C · CORNELIVS
SERVINVS · H · ET · CVRATORES
OPERIS · EIVS · P
HIC · R · P · EBVSI *t* · XC · MILIA
NVMORVM · LEGAVIT · VT · EX · EIS
QVODANNIS · TRIBVTVM · ROMANIS
PENDERETVR · E · NE · CIVES · INIQVO
TEMPORE · TRIBVTA · PENDERE
COGERENTVR · RELIQVA · VI · MILIA
FENERARENTVR · ET · EX · VSVRIS
LVDI · EDERENTVR · QVODANNIS
CVM VAS LVM · NATE · EIVS · V
. . . . . .

Amb les curses alternaven les danses pintoresques i fins festes literàries. A *Ebusus*, Eivissa, un ciudatà fa un llegat per commemorar el seu natalici per a què amb la renda d'una part es paguin els tributs als romans i amb la de l'altra part es celebrin jocs amb fanals, amb llànties, quelcom potser com els balls amb ciris i amb atxes actuals, *ludi, cum vasis luminum*, potser vasos plens de pega i cera amb un gros ble com s'usen en les il·luminacions funeràries (1). Costa (2) refereix a Tarragona la celebració del certàmens quinquennals en què a imitació dels certàmens grecs alternaven les festes del circ i de l'amfiteatre amb les festes del cant i de la poesia.

(1) *C. I. L.*, II, núm. 3664.
(2) *La poesía popular española y Mitología y Literatura celto-hispanas.* Madrid. 1881, pàg. 398.

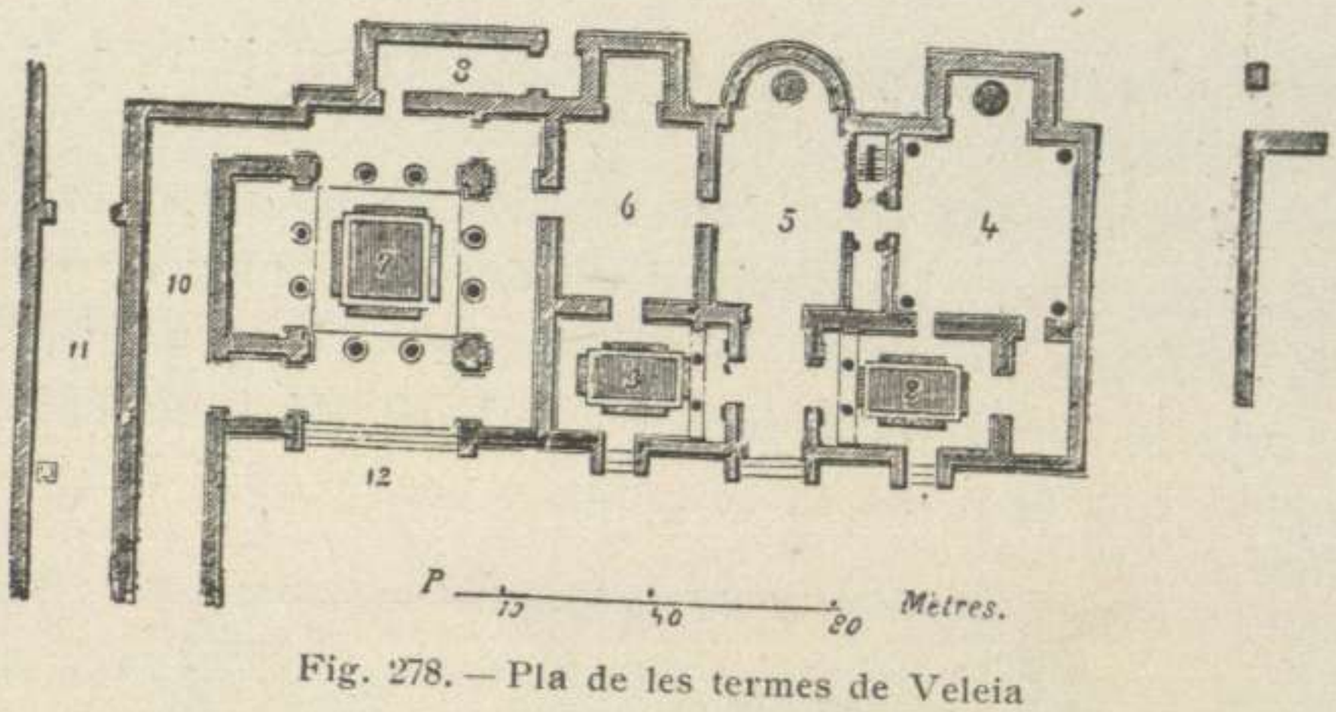

Fig. 278. — Pla de les termes de Veleia

X

TERMES

Les termes eren l'edifici característic de tota ciutat romana; no es concebia un nucli humà civilitzat sense aquest lloc de reunió pública. De les més sumptuoses de Tarraco, Barcino, Sagunt, en sabem més per l'epigrafia que per l'estudi directe dels monuments. Les restes d'edificis destinats a banys, a Caldes de Montbui i Caldes de Malavella (l'antiga *Aquæ Voconiæ* o *Aquis Voconis*, la capital dels Aquicaldenses de Plini), no són llocs sumptuosos, sinó senzills banys propers a fonts termals aprofitades des de molt antic, algunes potser per les civilitzacions pre-romanes. Així eren també els d'Amélie-les-Bains, prop d'Arles, dels quals resta, enterament renovada, una piscina. Les ruïnes foren aprofitades pels restauradors benedictins per a fundar-hi un monestir.

Per a formar-se una idea d'aquests edificis a la nostra terra cal fixar-se, més que en les grandioses termes de Roma, en les més senzilles de les ciutats provincials apartades, com les de Pompeia, les de Timgad, i les de Veleia (fig. 278). Aquestes termes redueixen la complicació dels grans edificis imperials de Roma a un atri obert de repòs (7 de la figura) que comunica amb les entrades (8 i 10); dues piscines per als banys d'aigua del temps *(frigidarium)* (2 i 3), situades en una sala o en un pati porticat; una sala de vestir-se i despullar-se *(apodyterium)* (6); una

sala de banys calents (*caldarium*) (4), i una sala tèbia, per a la transpiració *(tepidarium)*.

Així eren les termes ciutadanes; lloc d'higiene, però també lloc d'esbarjo i de conversa. Hi havia després les termes de curació en els llocs d'aigua calenta natural. El règim dels banys hi era diferent: després del sojorn en el *caldarium* i del bany d'aigua calenta natural venia la reacció i la suor en el llit, com encara avui es practica, sense

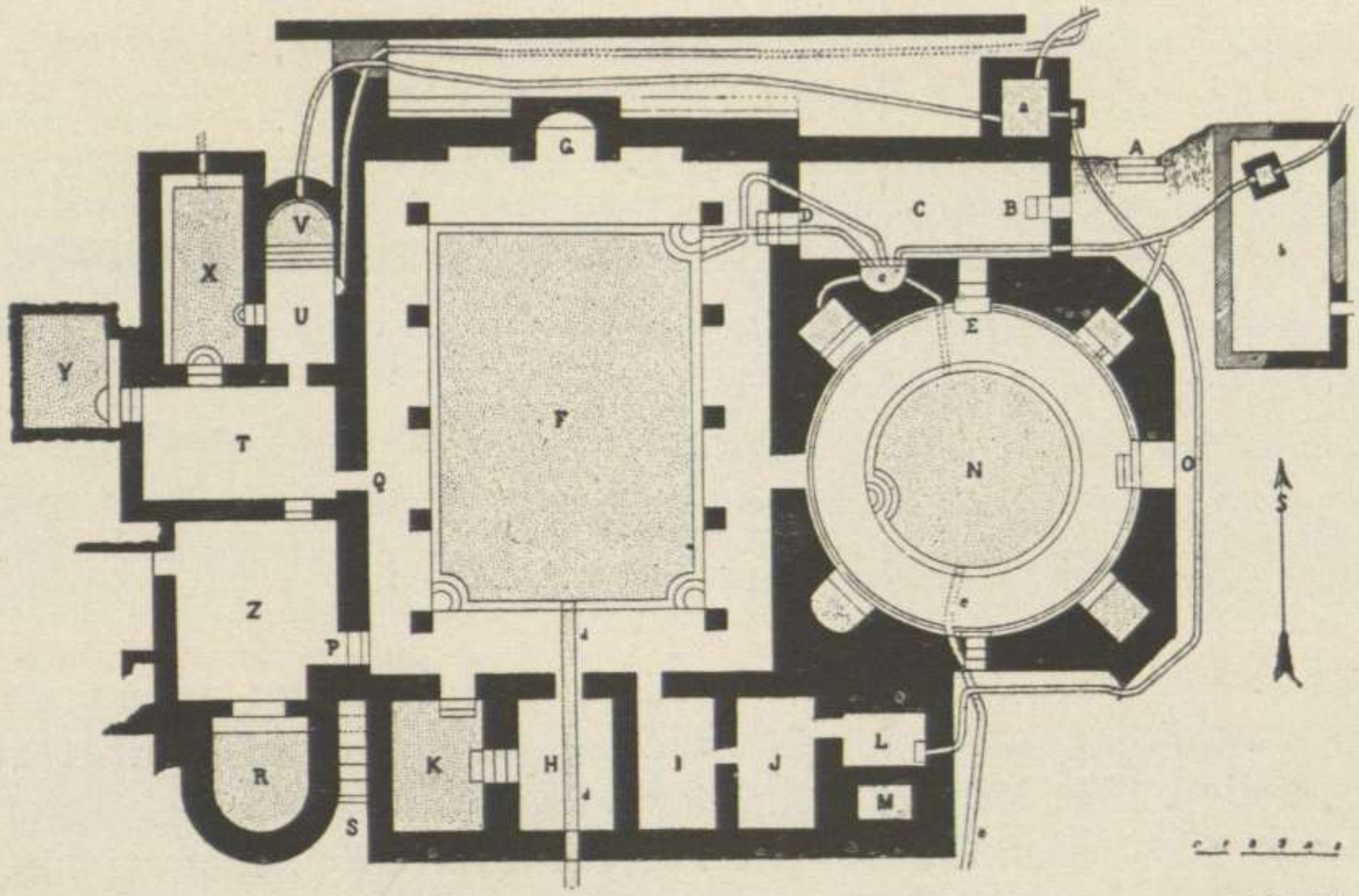

Fig. 279. – Pla dels banys d'El Hammam *(Gsell)*

que aquest mètode apropiat per als malalts, impedís d'immergir-se, en sortir del *caldarium*, en l'aigua del *frigidarium*. El pla d'aquests edificis és sensiblement diferent dels de les termes que no tenien una concreta finalitat curativa. Una gran sala, de vegades hipetra, en els països meridionals, que contenia la gran piscina, era voltada de cambres petites per a banyeres individuals o per a llits on, després del bany, el malalt covava la suor i transpirava abundantment (1).

Un tipus del que podien ésser aquests banys a Catalunya, el podem trobar als banys de *Aquæ Flavianæ* (El Hammam) a 6 km. de Kenchela, a l'Africa del Nord (2) (fig. 279). L'entrada principal era per l'escala *A* i el portal *B*, que donava al vestíbul *C*, el qual comunicava amb la sala circular *N*, i amb el pati porticat *F*. La sala *N*, coberta amb

(1) Gagnat et Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, pàg. 225.
(2) Gsell, *Les monuments antiques de l'Algérie*, I, pàg. 236.

cúpula, tenia al centre una piscina circular i quatre banys en les fornícules obertes en el mur. El pati *F* tenia al centre una gran piscina i era voltat de pòrtics coberts amb volta de canó. Rodegen el pati sales diverses, algunes de les quals contenen piscines menors. Aquests banys, com els de Catalunya, seguiren usant-se en èpoques posteriors, i, per tant, foren ampliats i restaurats.

TERMES DE CALDES DE MALAVELLA

En dos llocs de Caldes de Malavella s'han trobat restes de piscines: en el Puig de les Animes i en el Turó de Sant Grau, tocant a la deu «Els Bullidors», veritables establiments termals que aprofitaven les aigües mineralitzades i d'elevada temperatura de la localitat.

En el Puig de les Animes fou trobada una piscina el fons de la qual tenia 7,45 per 4,40 metres; al seu voltant hi havien tres grades de 0,35 metres d'alçada poc més o menys, de pedra picada; els costats de més llargària estaven orientats a poca diferència de Nord a Sud (1).

Són més completes les restes trobades tocant als Bullidors, encara que avui han desaparegut en gran part. Per formar-nos-en una idea hem de recórrer a la descripció que en féu el Sr. Botet i Sisó (2). L'arqueòleg gironí descriu, en primer lloc, dues galeries paral·leles, cobertes amb voltes de canó, orientades de N. a S. (*A*, *B*, *C* i *D* del pla, fig. 283) i situades darrera de l'Hospital de pobres transeünts (fig. 282). Una muralla flanquejada de torres cilíndriques rodejava, a l'Edat Mitjana, les velles termes, que convertia en lloc fortificat. D'aquestes galeries la més oriental estava dividida en tres compartiments desiguals (*B*, *C*, *D*), mentre que l'altra formava una sola nau de més de catorze metres de llargada. Les dues cambres dels caps comunicaven amb la galeria per mitjà de dos portals en arc rebaixat i la cambra central *C* per mitjà de

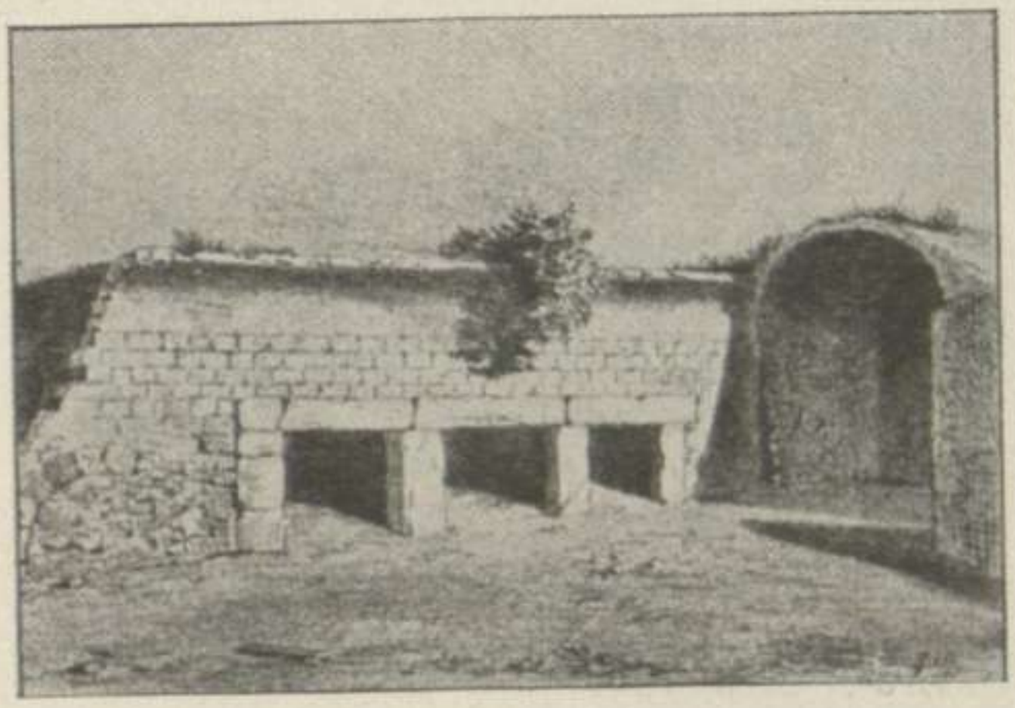

Fig. 280. — Termes de Caldes de Malavella
(Revista Histórica)

(1) L'Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana, any primer, en publicà un dibuix en la ressenya d'una excursió a Caldes de Malavella, pel Sr. Tomàs Lletget. Barcelona, 1882, pàg. 156 i següents.

(2) *Aquis Voconis*. Revista Histórica, III, Barcelona, 1876, pàgs. 72 i següents.

Fig. 281.—Termes de Caldes de Malavella
(Revista Histórica)

tres obertures rectangulars de 1,30, 1,53 i 1,35 metres d'amplada comptades de N. a S.; pilars monolítics separaven l'una de l'altra aquestes obertures (figures 280 i 281). El Sr. Botet veié la construcció de manera que les llindes de les obertures rectangulars es trobaven solament a un metre de terra; l'obra era revestida de carreus petits disposats en filades perfectament horitzontals amb rastres d'enlliscat, en què el P. Fita cregué veure gravades inscripcions fetes pels qui cercaven la salut en les aigües de les termes (1). En les voltes el senyor Botet assenyala restes de canonades de plom i peces de terra cuita, com les usades encara a Orient, de tres forats que corresponien al centre de les tres obertures rectangulars, i en el paviment diversos recs. La disposició de les ruïnes i els portals que s'obren en el mur medieval del S. indiquen que l'obra es desenrotllava cap aquest costat, on existí l'Hospital.

L'any 1882 aquestes ruïnes foren novament descrites pel senyor Lletget (2) enllaçant-les amb les restes que servien d'hospital. Entrant, diu el Sr. Lletget, per la porta de la casa dita de l'hospital, es troba una sala quadrada, edificada probablement damunt dels fonaments ja existents de l'època romana. Adossats a les parets hi ha uns sitials de pedra (*E* del pla, fig. 283).

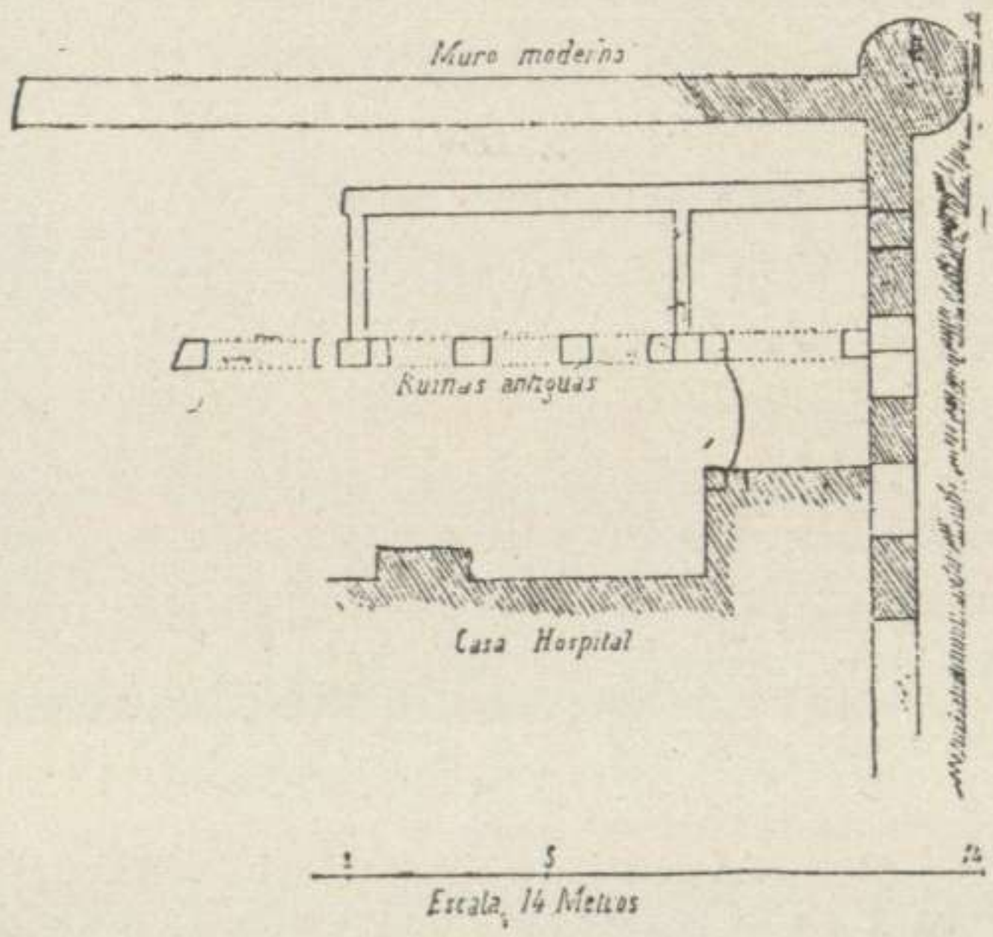

Fig. 282. – Termes de Caldes de Malavella
(Revista Histórica)

(1) Font i Saguí, N., *Troballes arqueològiques de Caldes de Malavella.* «Ilustració Catalana», I, Barcelona, 1903, pàgines 287-290, i del mateix autor: *Caldas de Malavella y su manantial «Els Bullidors». Descripción científico-histórica.* Barcelona, 1904. — Fita, Fidel, *Nuevas inscripciones de Caldas de Malavella, Herramélluri y Astorga.* «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLIV, Madrid, 1904, pàg. 86.

(2) «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana», lloc darrerament citat.

Aquesta sala té comunicació amb una altra, també quadrada, per una porta oberta al bell mig de la paret de la dreta (sala al costat S. dibuixada amb punts). Davant per davant de la porta d'entrada, n'hi ha una altra que condueix a una sala molt llarga, coberta per una volta de canó seguit (*G*). L'any 1894 aquestes restes havien gairebé desaparegut. Les antigues termes havien servit per espai de molts anys de pedrera per a les modernes construccions de Caldes (1).

Avui ha estat possible aixecar un pla (fig. 283) que doni idea de la part que resta de les termes de Caldes de Malavella amb relació al pla complet de les *Aquæ Flavianæ* (2).

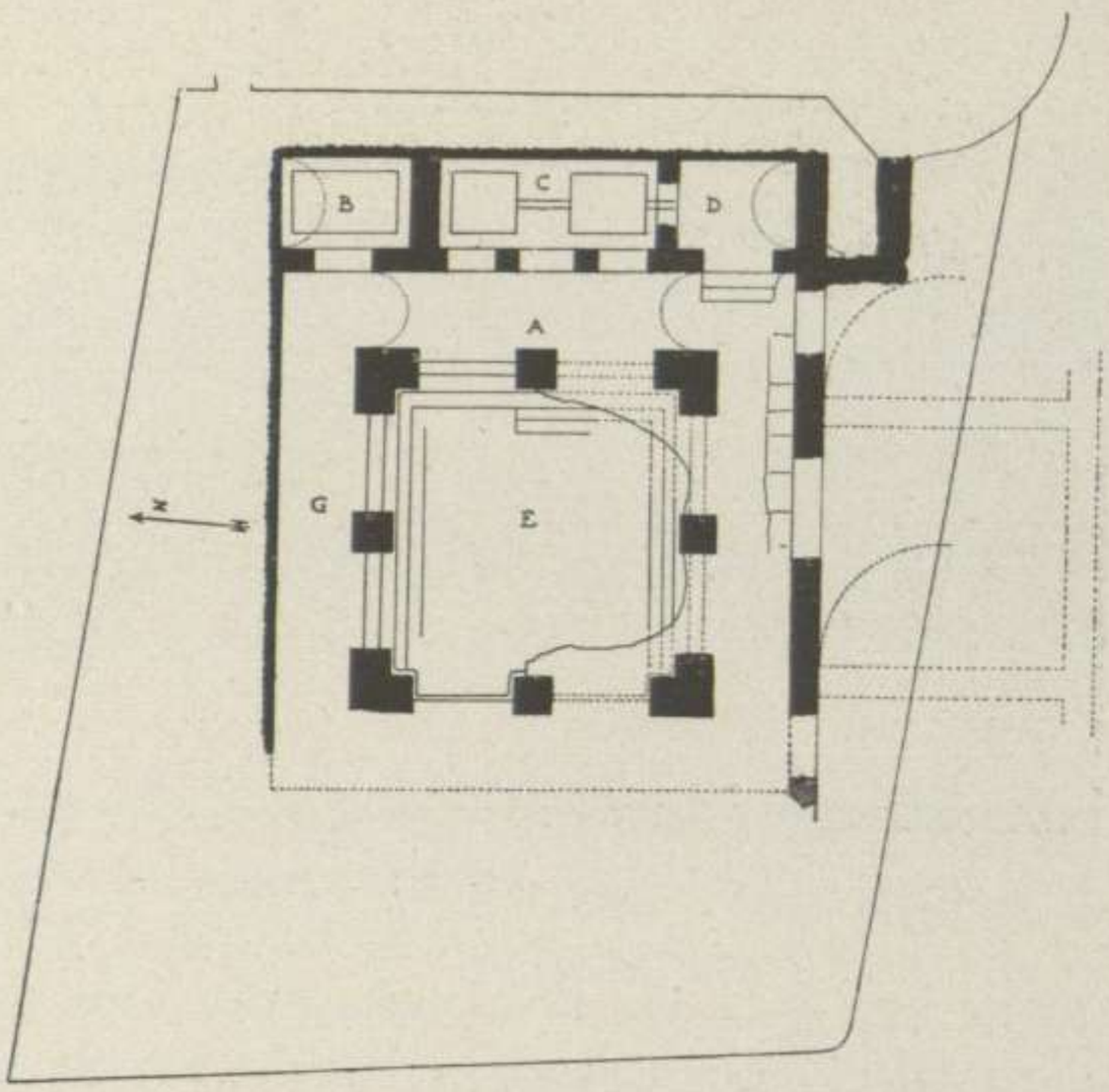

Fig. 283. — Banys de Caldes de Malavella
Escala 1: 400 *(Serra Ràfols)*

La piscina gran (figs. 283 a 285; *E* del pla) té la forma d'un quadrat de 9,60 m. en la seva part alta i de 8,15 m. de llargada per 6,60 m. d'amplada en el fons de la piscina, per motiu de les cinc grades que la rodejen solament per les seves parts laterals i anterior, costat de llevant on hi havia l'obertura per on rajava l'aigua. La part posterior, oest, no presenta cap grada; solament una mitja canya amb què acaben les grades laterals. En tot l'interior de l'edifici es presenta la pedra nua fins al nivell on arribava l'aigua mentre la part submergida era revestida de formigó impermeable. La sala *E* correspon a la *F* i les *B*, *C*, *D*, a les *K*, *H*, *I* de la figura 279.

TERMES DE CALDÈS DE MONTBUI

Part de les dependències d'unes termes d'aigües termals, com les que hem examinat a Caldes de Malavella, es trobaven gairebé senceres a Caldes de Montbui, principal-

(1) PAGÉS Y RUEDA, *Excursió a Caldes de Malavella.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», IV, Barcelona, 1894, pàgs. 109 i següents, i treballs citats de Font i Sagué.

(2) El pla de les termes de Caldes de Malavella ha estat aixecat pel Sr. Serra Ràfols, del Servei d'Excavacions de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

Fig. 284. — Termes de Caldes de Malavella *(Arxiu Mas)*

ment una sala de tres naus amb una gran piscina (fig. 286). Aquesta construcció fou descrita el 1874 pel Sr. Ignasi Graells (1). El seu propietari en féu una reconstrucció, document que publicà el senyor Francesc Maspons i Labrós (2) i

Fig. 285. — Termes de Caldes de Malavella *(Arxiu Mas)*

(1) *Descripción de la villa de Caldas de Montbuy*, Memòria inèdita existent a la biblioteca de l'Acadèmia de la Història, de Madrid, prestatge 20, grada 7.ª, n.° 92, citada per FITA, *Nuevas inscripciones de Caldas de Malavella, Haméllurі y Astorga*, pàg. 88. — ID., *Lápidas romanas de Caldas de Mombuy*. «Boletín de la Real Academia de la Historia», XLIV, Madrid, 1904, pàgs. 179 a 190.

(2) «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana», II, 1882, Barcelona, 1883, pàg. 209.

que té una estructura igual a les primitives esglésies romàniques cobertes amb voltes (fig. 287).

Estan situades a la plaça, prop del brollador públic de les aigües termals. Les ruïnes són dintre les cases particulars, part d'elles serveixen de murs mitgers i són difícils de veure sense una investigació minuciosa. Havien servit fins a l'època moderna i foren reparades moltes vegades, alguna amb les ares dedicades a Apolló, déu de la Salut, que es guarden actualment a l'església parroquial.

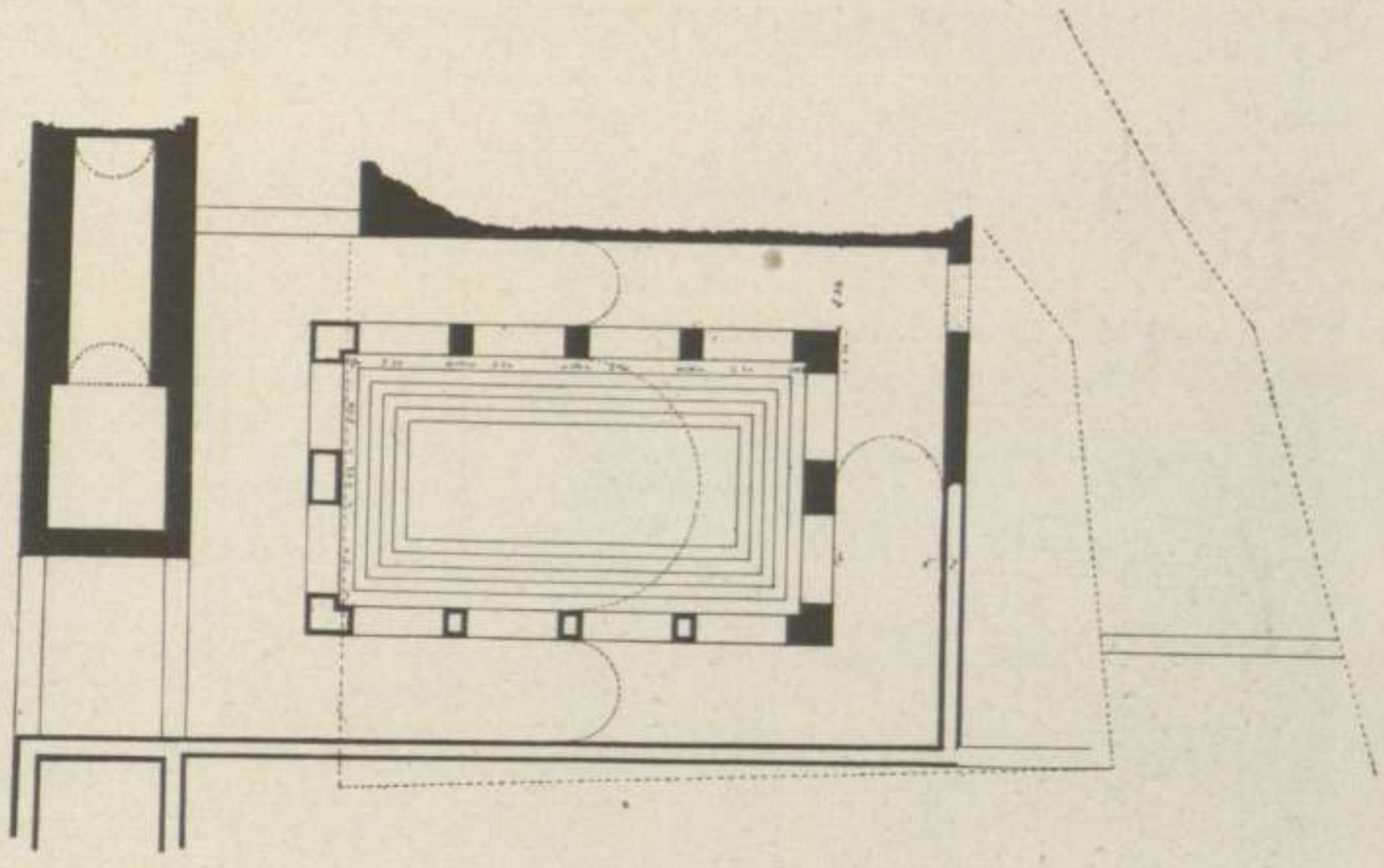

Fig. 286. — Pla de les termes de Caldes de Montbui

Un estudi acurat ha permès establir el seu pla i comprovar l'exactitud de la reconstrucció publicada. Avui existeix part de les naus laterals amb llurs voltes de canó semicircular. La piscina es conserva en el soterrani d'una de les cases. Es visible, encara, part de la volta de la nau major. El departament de tres naus assenyalat en el pla sembla que correspon a la sala *F* del pla d'*Aquæ Calidæ*, encara que en les termes de Catalunya, país més fred que l'Africa septentrional era cobert enterament. Al costat es troba un massís que és possible que correspongués als murs d'una sala de pla circular com l'assenyalat amb la lletra *N* en el pla d'*Aquæ Calidæ*. Els departaments de l'esquerra del pla podrien correspondre als *K*, *H*, *I*, *J*, de les termes africanes.

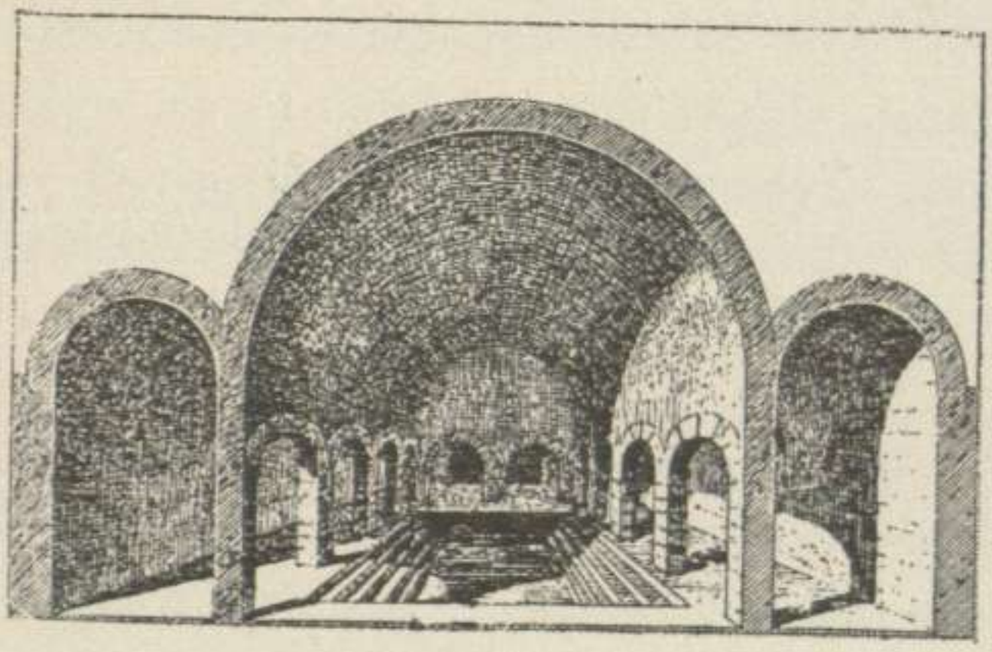

Fig. 287. — Termes de Caldes de Montbui
(Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana)

TERMES D'ARLES

A Arles del Tec (Amélie-les-Bains), al Rosselló, es conserven les restes d'unes termes romanes, en les quals al segle IX s'edificà el Monestir de Santa Maria d'Arles. Els pobres monjos parlen en llurs diplomes, cartes i pledeigs als emperadors i comtes d'aquest edifici antic destinat a banys, que qualifiquen d'admirables (1), trobats en mig de l'erm en una gorja pirinenca. Unes excavacions fetes per M. Peligot (2) donen una idea del que devia ésser aquesta obra (fig. 288). Es trobaren principalment dues sales: l'una

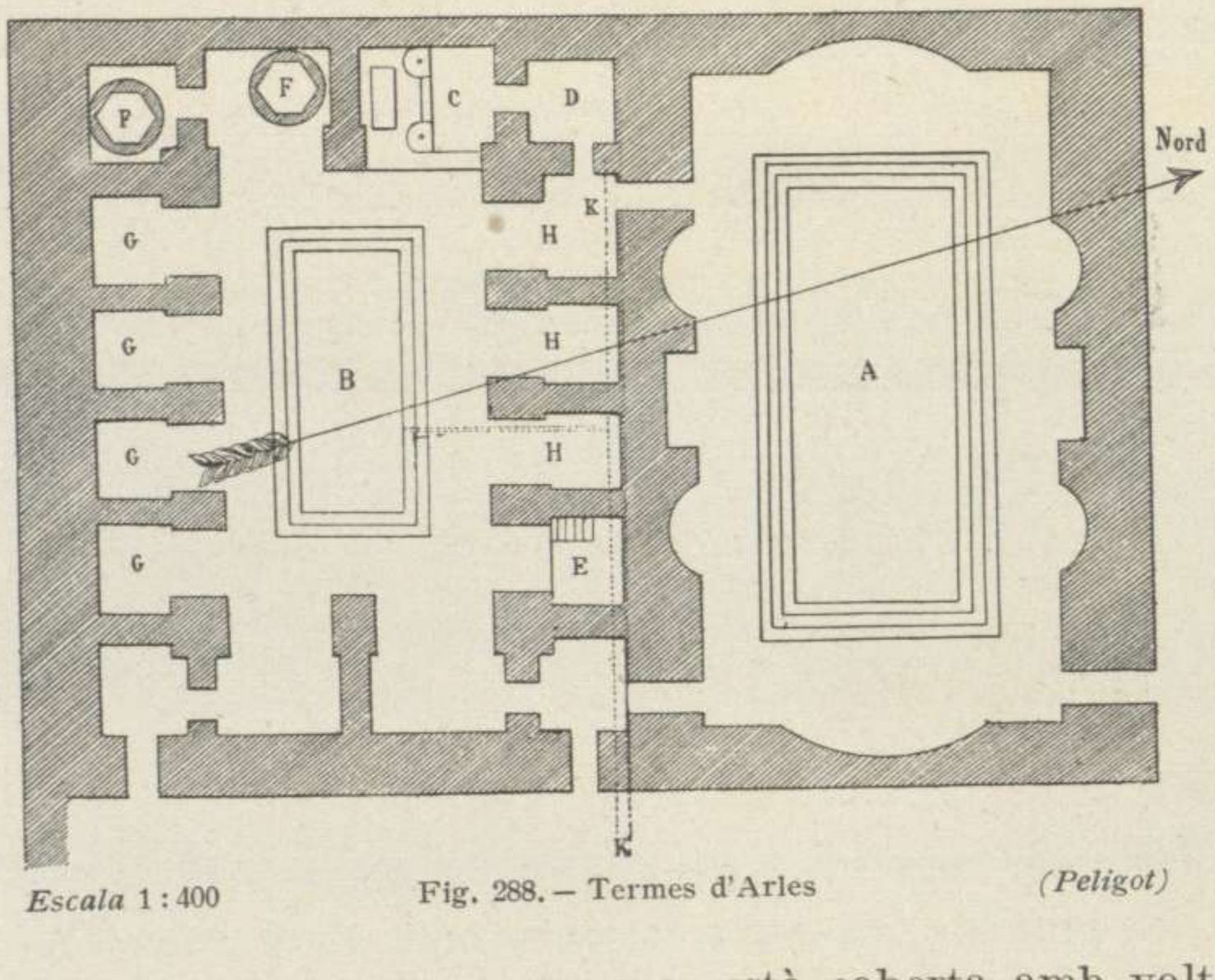

Escala 1 : 400

Fig. 288. — Termes d'Arles *(Peligot)*

(*A*), que es conserva encara, està coberta amb volta de canó i té al centre la piscina, a la qual es baixa per mitjà de graons. Uns nínxols de poca fondària s'obren en els murs. Al costat d'aquesta peça es troben els fonaments d'una altra (*B*), amb el paviment de maons en *opus spicatum*, amb la seva piscina central. Diverses cambres rodejaven la sala. En aquesta la *C* i la *D* contenien banyeres; la *E*, una petita piscina oberta en el sòl; la *F*, piscines exagonals.

TERMES DE TARRAGONA

En un opuscle que el Sr. Hernández Sanahuja publicà l'any 1884 són descrites les excavacions en les ruïnes del gimnàs i de les termes de Tarragona (3). Sembla deduir-se'n que no eren uns simples banys públics *(balinæ)*, sinó un *gymna-*

(1) *Marca Hispanica*, apèndix III-V. — MONSALVATJE, *Noticias históricas*, VII. *Monasterio de Santa María de Arlés*. Olot, 1896.

(2) *Congrès Archéologique de France*, XXV e *session a Carcassone, a Narbonne, a Perpignan et a Béziers en 1868*. Paris, 1869, pàg. 218.

(3) *Historia de Tarragona*, I, 2.ª part, ap. pàgs. 37 i seg. — HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*, pàgs. 21 i seg.

sium amb totes les dependències, tal com el descriu Vitrubi (1) i que ocupaven una extensa àrea de terreny; però la conclusió és incerta.

L'epigrafia ha estat a Tarragona més generosa que les ruïnes arquitectòniques. Coneixem un epígraf, que hem reproduït (2), en el qual es commemora Marc Aureli Vincenci, restaurador de les *termes montanes*. La làpida adjunta es refereix a un personatge que, entre altres actes meritoris, havia edficat uns banys i adornat el Fòrum amb dues quadrigues, segons la restauració de Hübner (3).

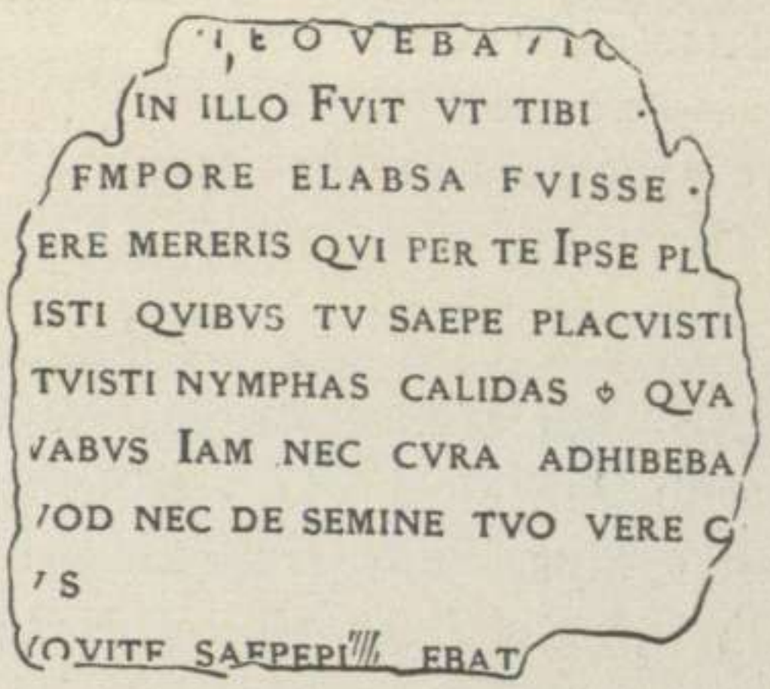

LES TERMES DE BARCELONA

Dues làpides barceloneses es refereixen als banys. Una d'elles és la de L. Minici Natal, ja citada, que pagà uns banys porticats i un aqüeducte (4). Una altra làpida també citada (5), commemora el generós que deixà diners per a espectacles públics i oli pel poble en les termes públiques.

Es possible que les dues inscripcions es refereixin a unes mateixes termes, les fetes construir per Luci Minici Natal i el seu fill en el propi solar *(solo suo)*. Els historiadors de Barcelona han afirmat de temps que era una dependència d'elles l'església de Sant Miquel, destruïda

(1) *De Architectura,* llib. V, cap. XI.
(2) Pàg. 44.
(3) Hübner completa la làpida de la següent forma:

fovebas to[to pectore
sensum honesti qui] in illo fuit, ut tibi[memoria patris
nullo unquam t]empore elabsa fuisse[videretur.
extremum hoc munus hab]ere mereris, qui per te ipse pl[enos muneribus cives tuos reddid]isti, quibus tu saepe placuisti[liberalitate,
balneas ædificasti, insti]tuisti nymphas calidas qua[drigis
forum exornasti d]uabus. iam nec curam adhibeba[s rei augendæ familiaris, q]uod nec de semine tuo vere c[reatos habebas
et civibus donare pulcri]us
[novum caput]
ille vero dolor] qui te sæpe p[rem]ebat....

(C. I. L., II supp., 6102)

(4) Pàg, 46. — FITA, *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona,* pàg. 132. — BERLANGA, «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», gener-març, 1903-1905. Barcelona, 1905, t. IV, pàg. 13.
(5) Pàg. 45.

per la Revolució de l'any 1868, el sòl de la qual era un mosaic ornat de peixos i monstres marítims (1). Pel que podem conèixer avui de l'església destruïda, Sant Miquel era en part una gran sala amb fornàculs rectangulars i circulars poc sortints de murs gruixudíssims, coberta amb volta de canó, com la sala *A* (fig. 288) de les termes d'Arles. L'amplada de l'església de Sant Miquel era d'11,60 metres, aproximadament la d'Arles. En la disposició en què el mosaic fou conegut no podia ésser el fons d'una piscina, ja que mancava pas en els costats i lloc per a les habituals grades. En arrencar-lo per a transportar-lo al Museu de Barcelona es descobrí, dessota, un segon paviment, amb l'entrada i la sortida de les aigües. El *frigidarium* antic havia, amb el temps, estat transformat en sala de repòs, de reunió i conversa. La làpida de Luci Minici Natal esmenta que feren la conducció d'aigües.

M · FAB · GAL · NEPOTi
IESSONIENSI · AED · II · VIR · II
FLAm · ROMAE · ET · AVGVSTOR
CVRATORI · BALINEI · NOVI · OB
CVRAM · ET · INNOCENTIAM
EX · D · D

LES INSCRIPCIONS I LES TERMES

Un epígraf honorífic, trobat a Badalona, és dedicat a Marc Fabi Nepos, de la tribu Galèria, natural de Iessona (Issona), edil i dues vegades duumvir, flamen de Roma i dels Augusts, curador del bany nou, per la seva vigilància i integritat en els càrrecs públics (2). Parla d'uns banys una làpida trobada al Puig de la Cebolla, partit de Sagunt (3). Es una inscripció funerària d'un matrimoni que comprà el lloc cobert de volta amb banys i un hort cercat o amb parets i en el qual aixecaren llur propi sepulcre, on llurs cendres es barregessin amb les de llurs fills.

DIIS · MANIBVS
P · CAECIL · RVFVS · VALERIA CONIVX · SE · VIVIS · COMPARARVNT · LOCVM · VTI · EST · CONCAMERATVM · PARIETIB · BALNEIS · HORTIS · MONVMENTVM · CONSTRVXERVNT · SIBI · ET · FILIABVS · DONEC · AVITIS · CINERIBVS IMMISCEANTVR

(1) CARRERAS I CANDI, Francesc, *Geografia General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, pàgs. 86 i següents. — PI I ARIMON en la seva *Barcelona antigua y moderna* diu que aquest mosaic és anàleg a un de *Mevania*, avui Bevagna a la Umbria, descrit per Ciampini en *Vetera monumenta in quibus musiva opera illustrantur*, I, Roma, 1747, pàg. 83. El de Barcelona, però, és més petit i de composició diferent. Vegeu el mosaic de Barcelona en el llibre III, cap. VII, del present llibre.

(2) *C. I. L.*, II, núm. 4610.

(3) VALCÁRCEL, *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, pàg. 81. — *C. I. L.*, II, núm. 3960.

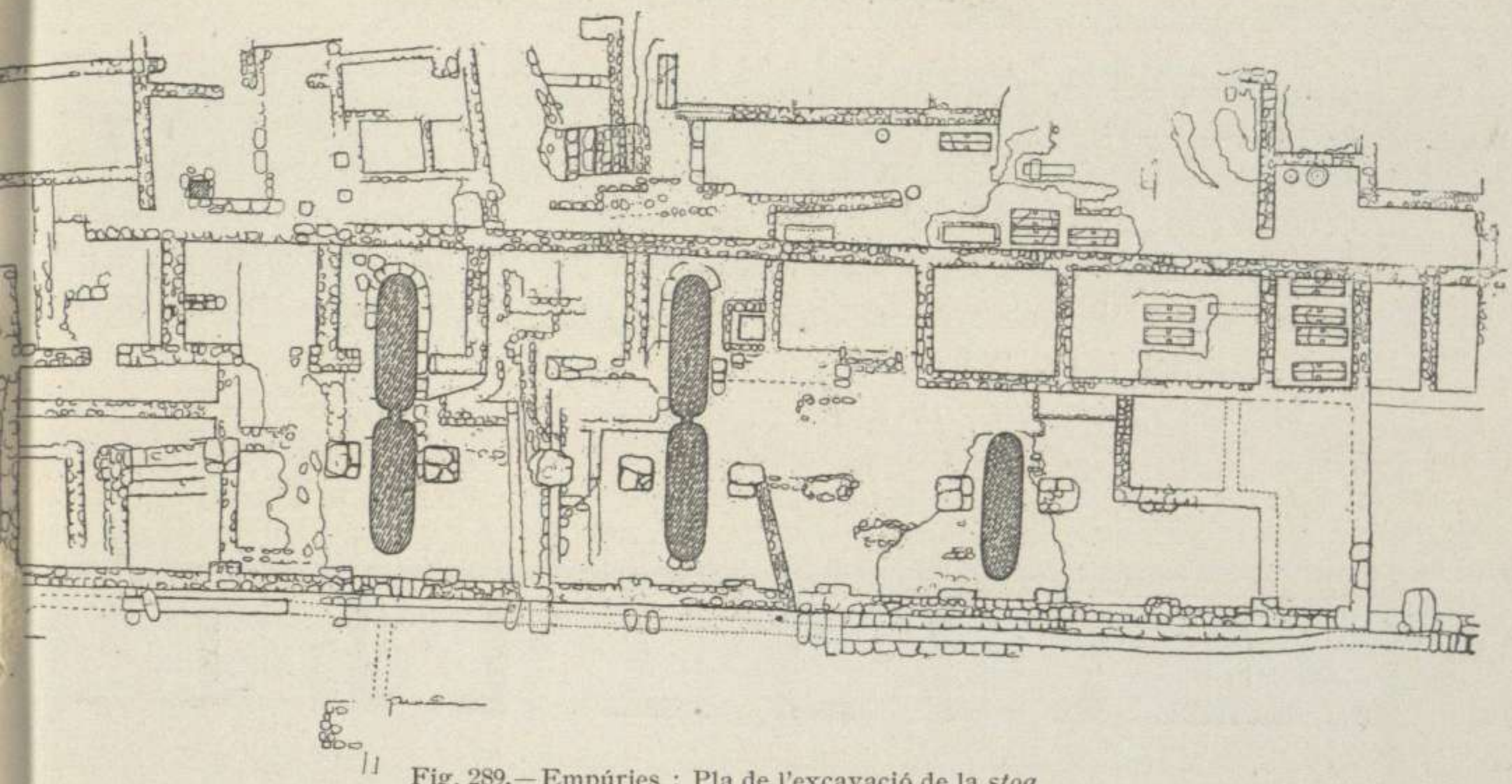

Fig. 289.—Empúries : Pla de l'excavació de la *stoa*

XI

ELS MERCATS

Les ciutats romanes, com les actuals d'Orient, a més dels marxants ambulants i de les botigues dels carrrers, tenien per al comerç certs llocs més reduïts, però anàlegs als actuals basars orientals; places-mercat tancades, voltades de petites botigues, a l'ombra dels pòrtics monumentals per on passejaven els compradors. Molts d'aquests mercats eren especialment destinats a una determinada mercaderia; però en altres es venia tota mena d'objectes.

Una primera disposició monumental d'aquests basars fou una fórmula hel·lenística: la *stoa*.

LA «STOA» D'EMPÚRIES Aquest monument, que hem trobat a les ruïnes de la ciutat grega d'Empúries, s'aixecava al N. de l'àgora, engrandida en època romana. Ocupava tota una façana de l'àgora, mentre l'altra era ornada d'un pòrtic, on també, probablement, s'establien els venedors.

La *stoa* té una llargada de 51,71 per 14 m. El doble pòrtic era obert a la plaça. Les columnes de la façana estaven assentades sobre fonaments quadrats, però un mur més estret les unia i feia pensar en una tanca més o menys elevada o en uns graons d'entrada. Era tancat per l'altre costat per un rengle de botigues. Aquesta era la disposició de les monumentals llotges que s'aixecaven com a principal element de la plaça pública (figs. 289 i 290).

Vitrubi parla clarament d'aquesta mena d'edifici descobert «amb pòrtics amples i dobles» i, «ells les adornen, diu, de columnes juntes i d'arquitraus de pedra-marbre». I per sobre «fan passeigs sobre embigats».

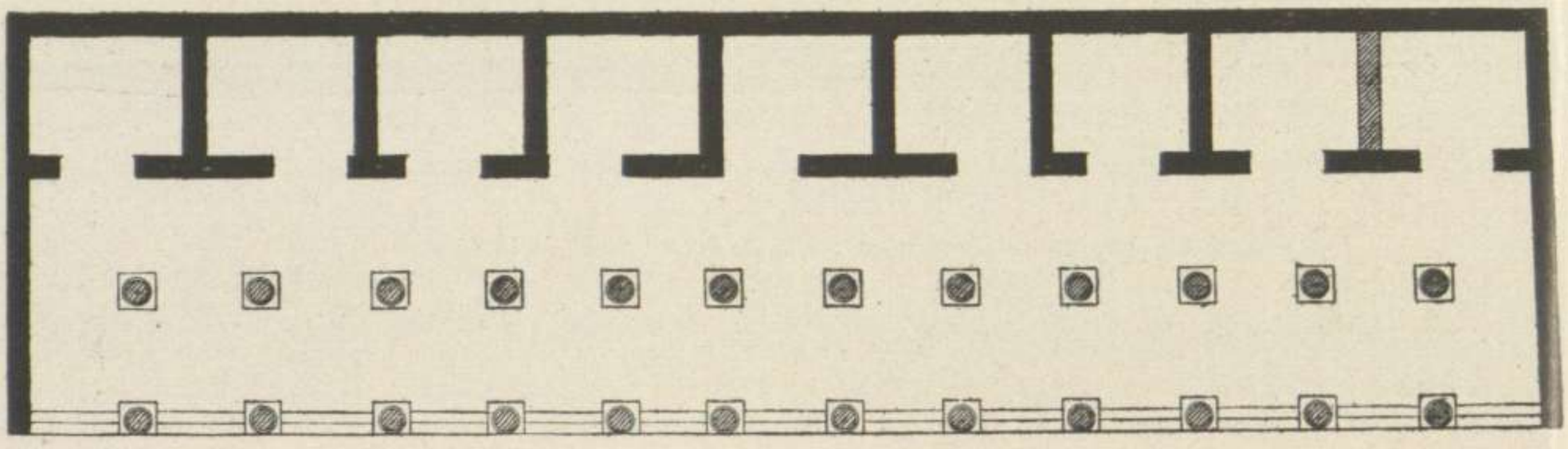

Fig. 290. — Empúries : Pla de la *stoa* restaurada

Notem com la *stoa* d'Empúries està al costat N. de l'àgora, orientada, per tant, al sud, «a fi que el lloc, assolellat a l'hivern sigui apropiat per passeig».

Es aquesta disposició ben determinada i característica en l'arquitectura hel·lenística: la *stoa*-basílica o pòrtic reial de dos trams, com les de les ciutats hel·lenístiques de l'Orient; llargues, en oposició a les *leschai* de la Grècia clàssica; obertes per un costat, en oposició a la basílica, el prototipus de la qual és la de Pompeia, començada cap a la meitat del segle II abans de J. C.

La seva història és nobilíssima. Eumenes II, rei de Pèrgam (197-159 abans de J. C.), regalà a Atenes la *stoa* que es troba al peu de l'acròpolis, entre el teatre de Dionisos i l'Odeon que hi féu bastir Herodes àtic. Attal II (159-138) en féu construir una altra que tenia dos pisos, com la de la seva capital Pèrgam. Les excavacions n'han descobert, una en la Tera hel·lenística (1), una altra d'anàloga es troba a les excava-

(1) HILLER VON GAERTRINGEN, *Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart mit Ausschluss der Nekropolen,* III, Berlin, 1899, pàg. 112.

Fig. 291. — Tarragona : *Macellum*. Restauració hipotètica

cions de Priena. La de Tera (1) és més petita que la d'Empúries (41,50 × 10,10); la de Priena és molt més gran (116,46 × 12,40).

La *stoa* de Priena (2) permet fixar, com la d'Atenes, per mitjans

(1) Wiegand, T., i Schrader, H., *Priene*, pàg. 192.
(2) Id., íd., íd., pàg. 215.

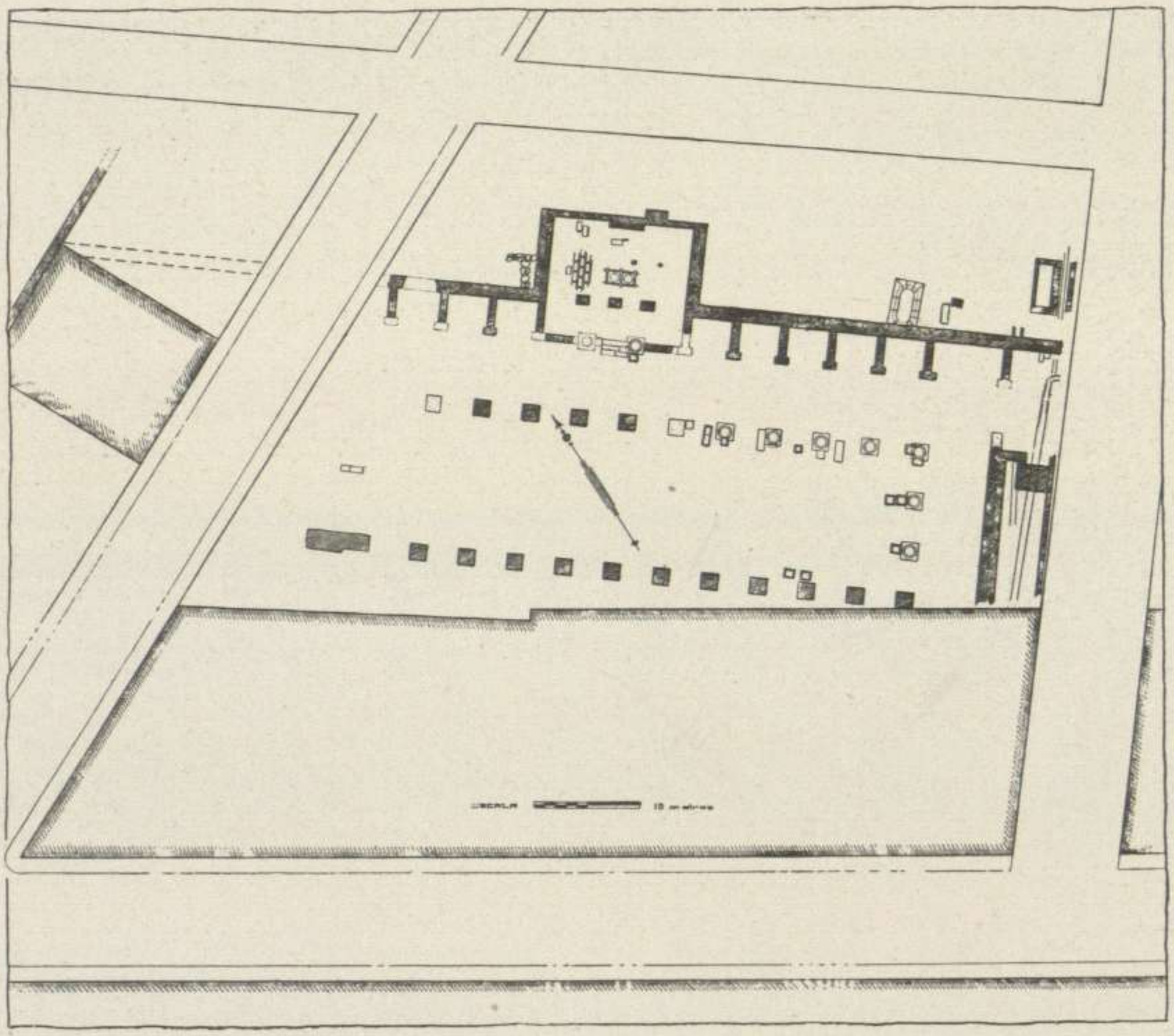

Fig. 292. — Tarragona : *Macellum* *(Serra Vilaró)*

epigràfics la seva cronologia. La composició arquitectònica i la història de la tècnica constructiva comproven el que diem. Determinen la data de la seva construcció uns epígrafs amb els noms d'Orofernes i del seu pare, el rei Ariartes IV. El rei Ariartes fou un dels grans protectors de la ciutat, i Orofernes fou qui erigí la gran estàtua d'Atenea en el monumental temple de Priena, i el constructor també del mercat cap a l'any 150 abans de J. C.

Fig. 293. — Tarragona : *Macellum*
(Serra Vilaró)

EL «MACELLUM» DE TARRAGONA

A les ciutats romanes, el mercat prengué la forma d'una plaça porticada. El seu origen fou el fòrum mateix, on, entre els diversos afers que s'hi tractaven, hi havia el mercadeig de les botigues. Després es construïren places expresses per al mercat, com el *macellum* de Tarragona, del qual s'ha trobat una gran part. Un pòrtic de columnes corínties vorejava la plaça i ombrejava els petits departaments rectangulars. Aquests tenien un ample taulell de pedra que servia per a mostrar la mercaderia. El botiguer entrava passant per sota d'ell i aquesta mena de taulell petri era l'única tanca de la botiga. Així es veu en el *macellum* de *Sertius* a Timgad i en el de *Cosinius* a Djemila (1).

Fig. 294. — Tarragona : *Macellum*
(Serra Vilaró)

De vegades el taulell era de fusta. La botiga devia tenir l'aspecte de les dels basars d'Orient o de les petites botigues indígenes del nord d'Africa, on les mercaderies són entafurades en els prestatges i el lloc és tan ple que tot just hi caben venedors i compradors. El fòrum pròpiament dit havia perdut el seu caràcter mercantil a Roma i a les antigues ciutats provincials per esdevenir un centre polític. El seu complement era la cúria, el tresor públic, de vegades la basílica i la presó. Vitrubi (2) diu que s'hi feien combats de gladiadors i s'hi pagaven els impostos; per això hi havien les botigues del canvi de moneda tan imprescindibles en l'antiguitat com avui en les ciutats de la Mediterrània oriental. Per això eren rectangulars, poc allargades, tres metres de llargada per dos d'amplada era la proporció clàssica. El mercat de Tarraco era, com es veu (fig. 292), llargarut.

A Tarraco una sala més ampla interromp la línia de les botigues (figures 291 i 292); al fons del mercat de Pompeia hi havia una sala més gran, a la qual s'ascendia per uns graons. En aquesta sala es guardaven algunes estàtues dels emperadors i als costats hi havia departaments destinats a mercats especials. Al mercat de Djemila hi havia un

(1) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, pàg. 228.
(2) *De Architectura*, llib. V, 1.

departament destinat als pesos públics. S'han descobert, a Tarragona, diversos pedestals i un fragment d'estàtua; però manca encara trobar el templet circular central que aixoplugava una font existent en els altres mercats, i la disposició de les taules (figs. 293 i 294). La comparació amb el mercat de Pompeia dóna una idea del que podia ésser el mercat descobert a la nostra capital romana.

El *macellum* de Tarraco estava situat en una part de la ciutat fora de l'acròpolis gairebé tocant a la muralla, lloc per on la ciutat primitiva s'havia engrandit amb una urbanització de carrers rectes i places rectangulars sense l'estretor a què obligava el primitiu recinte ibèric (1).

Pel costat sudest precedia al mercat una plaça ornada d'estàtues (2) que Hernàndcz Sanahuja trobà caigudes al peu de llurs pedestals.

S'hi han trobat làpides de Galba, Vespasià i Titus i que donen idea de la seva construcció en el segle I. Sota el tambor d'una columna caiguda es trobaren quaranta monedes de Constanci II, Magnenci i Decenci (3); Magnenci es matà a Lyon cap a l'any 353 i Decenci a Sens pocs dies després. El mercat fou cremat en el temps d'anarquia del començament del segle IV.

M·SEMPRONIVS·HYMNVS·SVO·ET·M·SEMPRONI·REBVRRI
FILI · SVI · NOMINE · MACELLVM · VETVSTATE · CONLAP
SVM · SVA · PECVNIA · RESTITVERVNT · ITEM
QVE ET · MENSAS · LAPIDEAS · POSVERVNT

ELS MERCATS EN L'EPIGRAFIA

A València existí un mercat vell amb taules de fusta que coneixem sols per una làpida, en la qual es commemora *M. Sempronius Hymnus* i el seu fill, els quals amb llurs diners restauraren el mercat caigut i hi posaren taules de pedra (4).

A Maó es troba un fragment de làpida, que hem citat, dedicada, sembla, al qui construí el mercat del gra i les carniceries públiques (5).

(1) SERRA VILARÓ, Juan, *Excavaciones en Tarragona*. Madrid, 1932. «Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», núm. 116.

(2) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en Tarragona*, cap. III. *Una calle romana*, pàgines 67 i següents.

(3) Id. íd., pàg. 59.

(4) *C. I. L.*, II, núm. 3570.

(5) Vegeu pàg. 203.

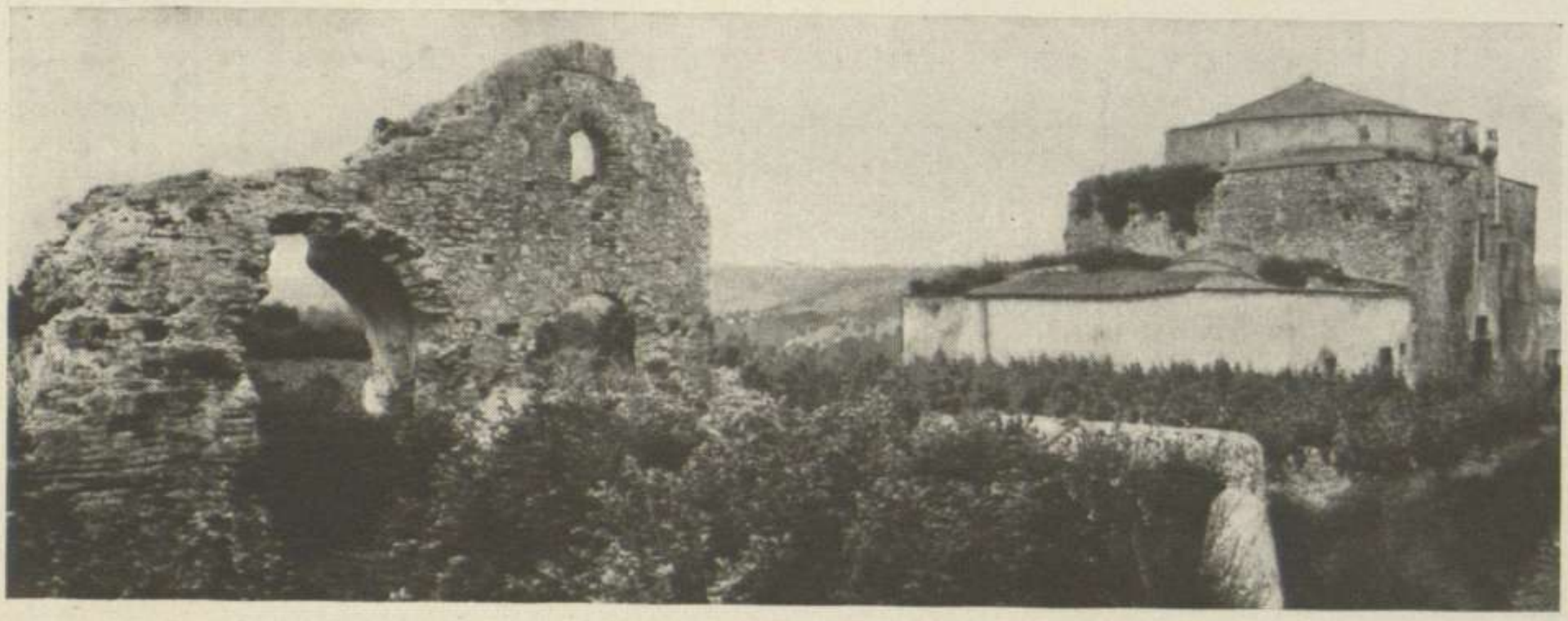

Fig. 295. — Vil·la de Centcelles *(Serra-Ràfols)*

XII

LA CASA ROMANA

La casa romana a Catalunya és, fins avui, encara poc investigada. Coneixem les restes incompletes d'algunes *villæ* descobertes aquí i allà i les ruïnes d'unes quantes cases que ens han arribat dintre les ciutats. A Empúries es van descobrint en les excavacions restes parcials de cases ciutadanes que han d'ésser objecte d'especials estudis. L'Institut d'Estudis Catalans ha estudiat mentrestant el que l'atzar ha fet trobar en els conreus.

LA VIL·LA

Cal figurar-se el país dividit en grans latifundis, al centre dels quals s'aixecaven els edificis necessaris per a l'habitació dels propietaris, per a l'habitació dels esclaus, per les eines del conreu, i l'elaboració i magatzematge dels productes de la terra, principalment del blat, de l'oli i del vi. Les descripcions en les obres literàries, els tractats d'agricultura i d'arquitectura coetanis, les representacions de les pintures i dels mosaics, i les ruïnes descobertes per tot el món romà, donen una idea suficientment clara d'aquestes construccions i ens permeten classificar els plans fragmentaris dels edificis descoberts en diversos llocs de la terra catalana.

Pot servir de tipus el pla d'una de les vil·les de Boscoreale (1), descobertes als voltants de Pompeia (fig. 296). Els serveis de la vil·la formen dos grups: l'un, l'habitació del propietari, l'altre, els serveis de l'explotació agrícola, els quals es distribueixen al voltant d'un pati porticat en tres dels seus costats. En l'habitació senyorial es dintingeix un vestíbul (*A*), un menjador (*B*), cambres de dormir (*C* i *D*), el molí de la farina amb forn de coure pa (*a*, *b*), la cuina i anexos (*L*, *K*), els banys (*M*, *N*, *O*, *P*); per *M*, que es l'*apodyterium*, mena de guardarobes, es va a les latrines (*Q*). La part d'explotació agrícola comprenia el lloc on elaboraven el vi (*R*), amb el celler replè de grans *dolia* (*S*) a cel obert; el trull per a l'oli (*X*); les habitacions dels esclaus (*V*).

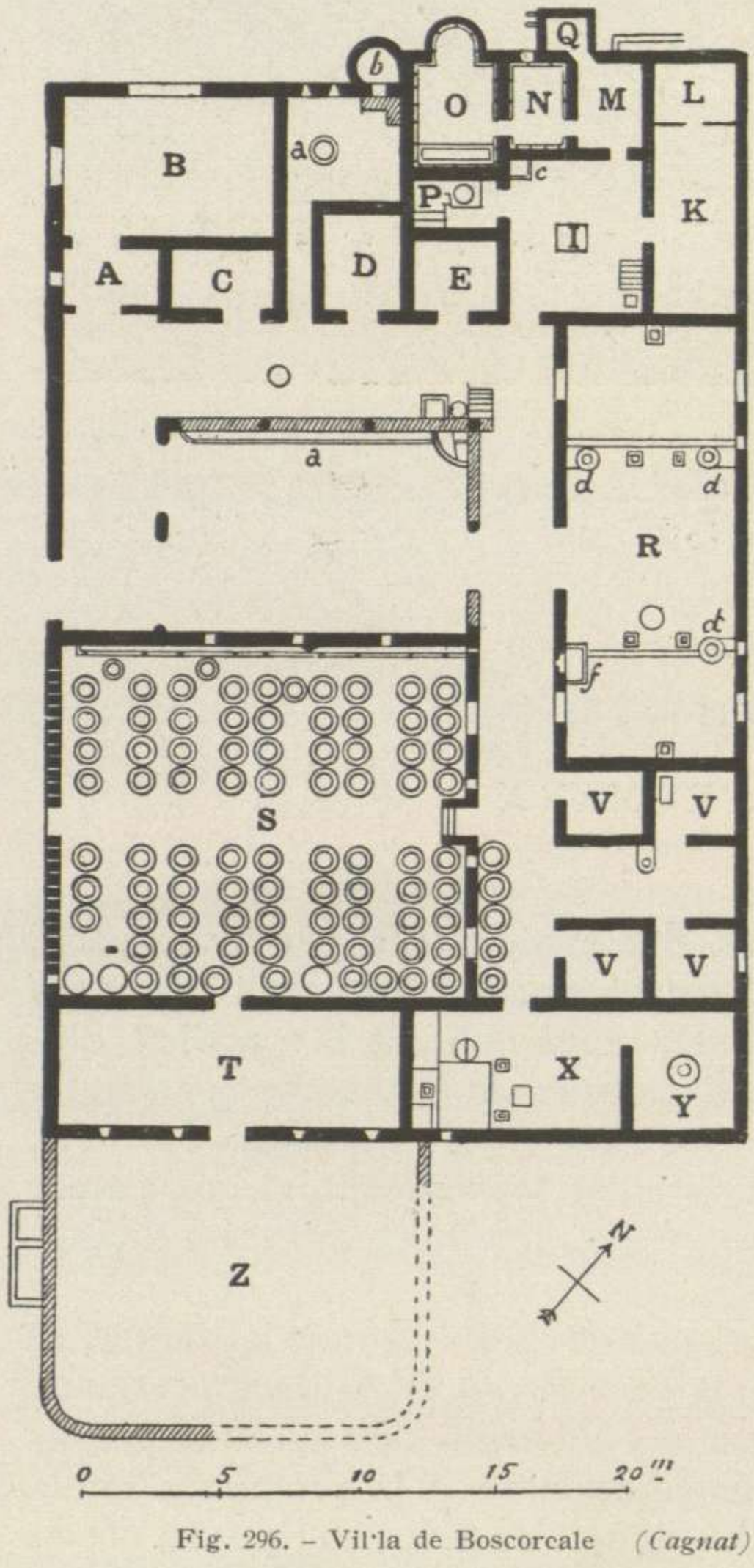

Fig. 296. – Vil·la de Boscorcale *(Cagnat)*

Una de les *villæ* més antigament explorada a Catalunya és la de Calafell, descrita com unes termes, a l'Acadèmia de la Història, pel senyor Celestí Pujol i Camps (2). En realitat, es coneix sols el basament de l'edifici amb els seus hipocaustes en els departaments d'habitació. Una comparació amb la vil·la de Boscoreale, dóna la idea d'un mateix sistema de pla. Les dependèn-

(1) Sogliano, A., *Villa romana in contrada detta Giuliana.* «Atti della R. Accademia dei Lincei», Sèrie V, vol. V, Roma, 1898, part 2.ª: Notizie degli scavi, pàg. 391.— Paribeni, R., *Villa rustica rinvenuta nella contrada Centopiedi, al Tirone* en els mateixos «Atti», XI, part 2.ª, pàg. 64.—Cagnat i Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine,* I, pàg. 302.

(2) Pujol y Camps, Celestino, *La costa ilergética y las thermas de Calafell.* «Boletín de la Real Academia de la Historia», VI, Madrid, 1885, pàgs. 163 i següents.

Fig. 297. — Pla de la vil·la de Calafell *(Pujol i Camps)*

cies *B*, *E*, *F*, *G*, *H*, *I* (fig. 297), proveïdes d'hipocaustes i potser les *A*, *C*, *CH*, *D*, foren les habitacions senyorials. En *K* trobà l'excavador el forn de l'hipocauste. Així, en forma anàloga al pla de Boscoreale, la dependència *Q* podria ésser la cuina; la *L* el *tepidarium*; *S*, *T*, el *caldarium* d'unes termes reduïdes, com les que existien en les grans vil·les. El cos sortint *M*, devia correspondre a les latrines; els departaments *A'* i *C'*, corresponen amb gran precisió a les dependències de Boscoreale destinades als cups i premses del vi; les habitacions *C'* devien ésser els llocs per als esclaus destinats al servei del celler i de les vinyes. En *B'* hi havia una cisterna.

L'edifici era rodejat de jardins. En *V* hi havia la font que els proveïa d'aigua. Al lloc *A'* hi ha un gran paviment de formigó. *Z* és la base d'un pedestal potser d'una premsa. *B'* marca el perímetre d'una cisterna de 3 m. de profunditat. El pla no és complet, perquè una part

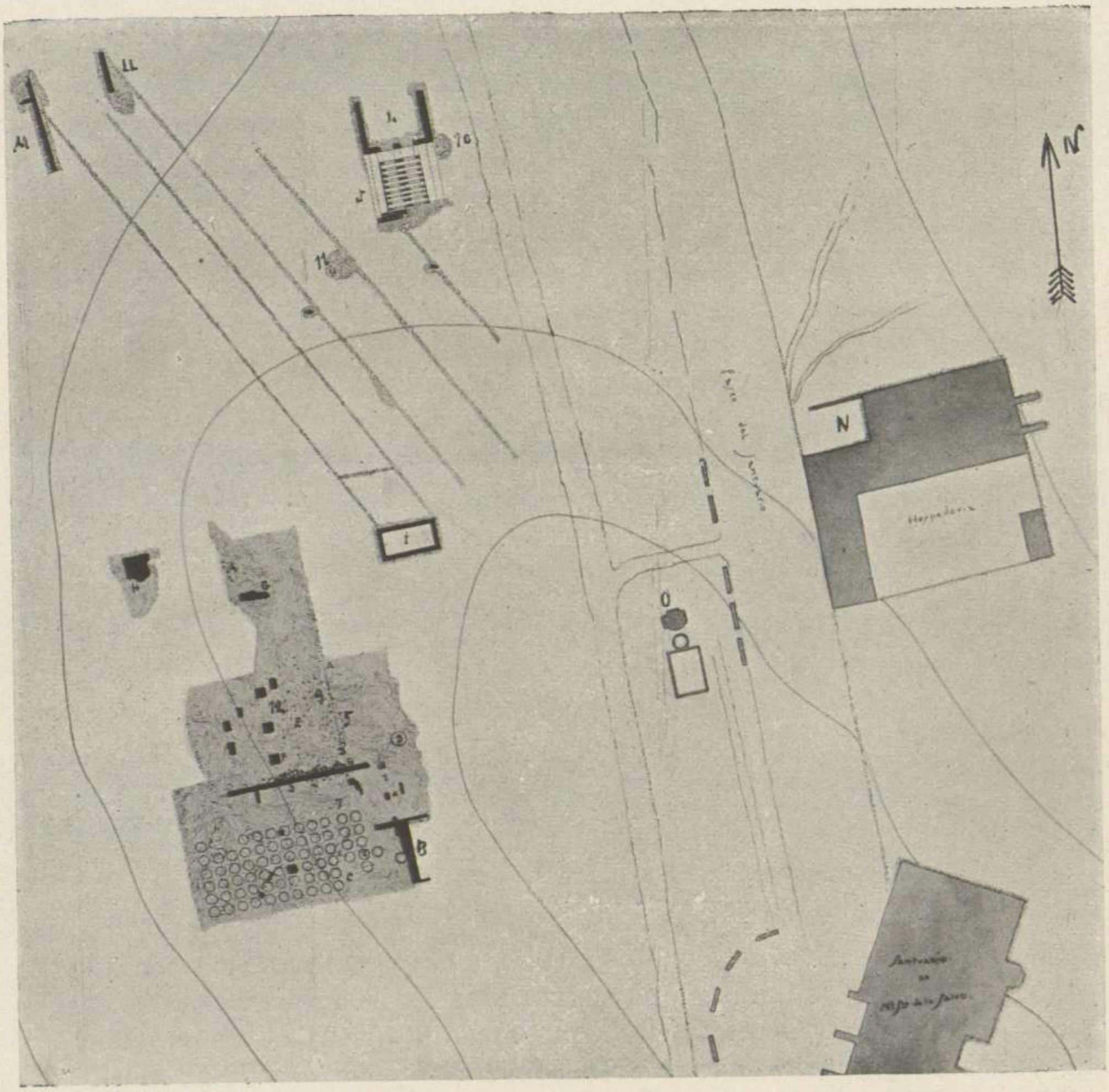

Fig. 298. — Vil·la de Sabadell *(Vila Cinca)*

de l'edifici encara queda soterrat. En les ruïnes es troben molts trossos d'enlluïts formats amb calç, pols de maó i de marbre *(opus albarium)*, molts d'ells pintats a l'encàustic, amb el roig característic del fons i el verd i el gris dels pàmpols.

En una vil·la descoberta a Sabadell (1), als voltants de l'ermita de

(1) P. B. G., *Excavacions romanes a Sabadell*, en «Anuari de l'I. d'E. C., 1913-1914», pàgina 858.—Vila Cinca, Joan, *Memòria dels treballs realitzats en les excavacions dels voltants del Santuari de Nostra Senyora de la Salut de Sabadell.* Sabadell, 1913.

la Salut (figs. 298 i 299), aparegué la part que es troba a Boscoreale, no desenterrada en la de Calafell que acabem de descriure: la destinada a la conservació del vi. Una de les dependències era un gran pati cercat (*M*) ple de *dolia*, que, per les seves dimensions i manca de suport, sembla que era descobert, com el lloc corresponent (*S*) de la vil·la de Boscoreale. Els *dolia* s'hi han trobat mig enterrats. Es la cel·la per als *dolia vinadia* de què parla Varró (1). En el departament del costat, hi havia el lloc on es guardava el vi, després d'elaborat, en àmfores, colgades en part a terra, lloc cobert amb teulada sostinguda per pilars. Les *dolia* equivalien a les nostres bótes, les *amphoræ* a les ampolles.

Fig. 299. — Vil·la de Sabadell : Els *dolia* desenterrats *(Vila Cinca)*

A una altra d'aquestes vil·les sumptuoses poden atribuir-se els fonaments d'un edifici descobert l'any 1777, en virtut d'unes excavacions practicades a Puig de Cebolla, prop de València (2), lloc on es troba la làpida del monument sepulcral de *Publius Cecilius Rufus* i la seva muller Valèria (3). En aquesta làpida es parla d'un edifici cobert amb voltes, amb paret, bany i jardins, on ells havien fet construir llur monument funerari, segurament una vil·la sumptuosa, la planta de la qual (fig. 300), en part es pogué dibuixar en virtut de les excavacions llavors practicades.

Els diversos departaments s'agrupen en les dues grans seccions descrites a Boscoreale (fig. 296). Les peces centrals ornades de mosaics i de paviments de marbre (4 a 7, 14 a 20) sembla que formen l'habitació senyorial; entre elles, la 20 formava part de les termes domèstiques. El grup d'habitacions del costat E. eren les dependències agrícoles. La senyalada amb el 27 era una àrea porticada i sembla destinada a contenir els *dolia* per al vi que es conservava a cel obert.

(1) *Rerum Rusticarum*, llib. XIII.
(2) VALCÁRCEL, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, pàgs. 101 i segs.
(3) *C. I. L.*, II, núm. 3960. — Vegeu la pàg. 232.

Restes notables d'una vil·la es troben prop de Tarragona en el lloc de Centcelles, nom que recorda el *Centumcellæ* dels voltants d'Ostia, i sembla referir-se a l'aglomeració de *cellæ* que la nombrosa pobla-

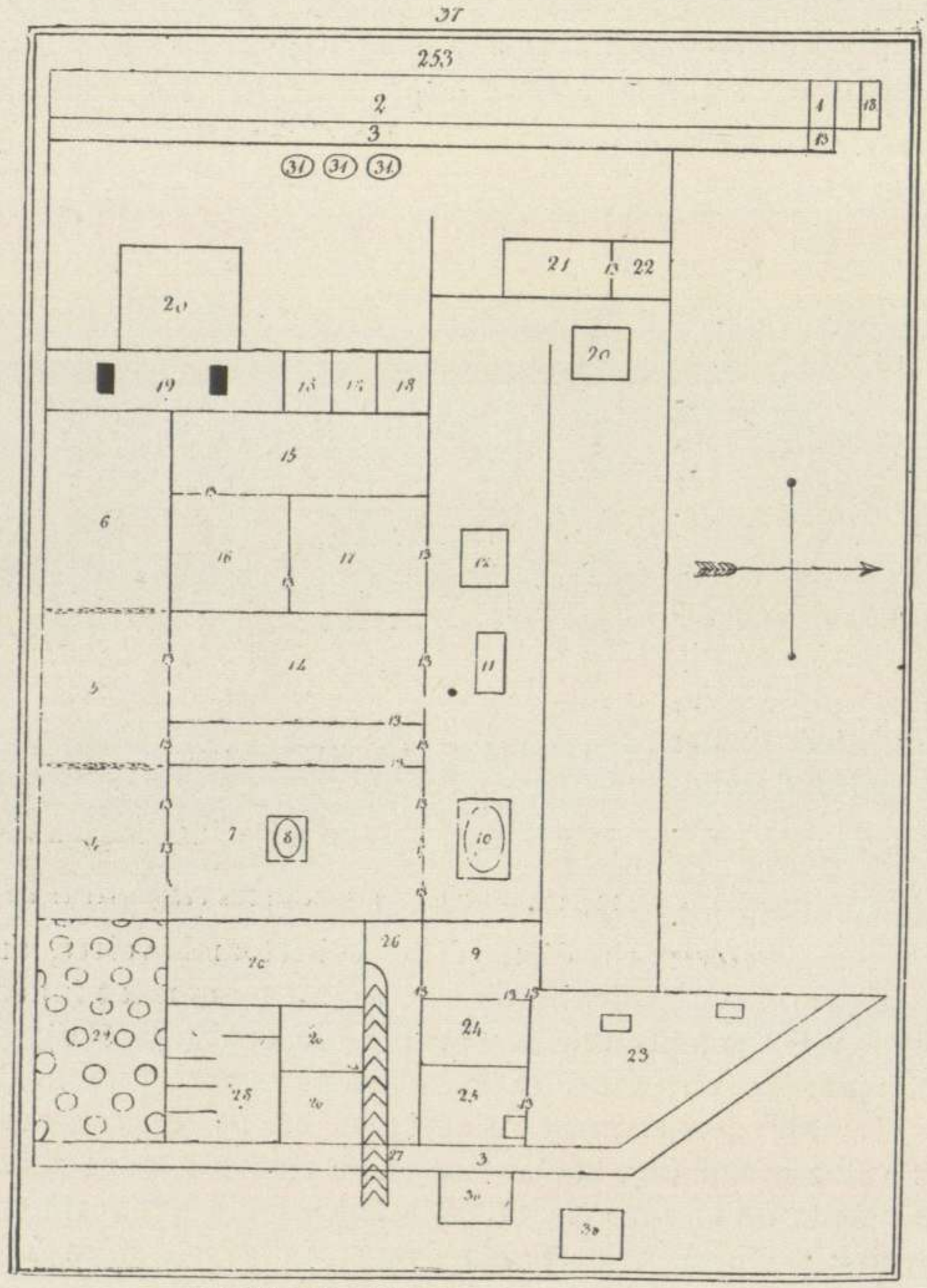

Fig. 300.—Pla de la vil·la del Puig de Cebolla *(Delgado)*

ció de la vil·la feia necessàries. Queden d'aquesta obra grandiosa les restes de dues sales tancades dintre una gran massa rectangular folrada exteriorment de petits carreus (fig. 295). L'una presenta la seva planta en forma quadrilobada (fig. 301). Dos dels lòbuls són més profunds i

amples que els altres, sense que es pugui conèixer la disposició de la coberta destruïda. Aquesta sala comunica amb una altra d'immediata, de planta circular, en la qual s'obren quatre nínxols esfèrics. La sala és coberta amb una cúpula construïda de reble en filades, seguint els paral·lels de la forma esfèrica (fig. 302). Aquesta cúpula tenia en el seu basament una cornisa, i és revestida d'una composició en mosaic de vidre notabilíssima. La composició, que sembla de temps cristians, deu ésser citada en aquest lloc, només pel que pot servir per a fixar la data de la construcció que denota el segle IV. El conjunt d'aquestes sales fa pensar en els departaments d'unes termes, part de la vil·la sumptuosa, com en el Palau de Dioclecià de Spalato en el lloc on M. Hébrard i M. Zeillier han descobert la situació de les termes imperials (1). L'exterior és senzill, amb els frontispicis llisos (fig. 295) de les cases romanes. L'aspecte de les vil·les ens ha estat conservat esquemàticament en el mosaic de la cúpula descrita, on, entre les escenes de la caça, hi ha reproduïda la vil·la d'on surten els caçadors. Aquesta és representada per una construcció amb coberta a dues aigües de teula plana escairada romana (fig. 303), amb finestres rectangulars, les obertures de les quals, com les actuals, són dividides en quadres seguint la tradició mediterrània.

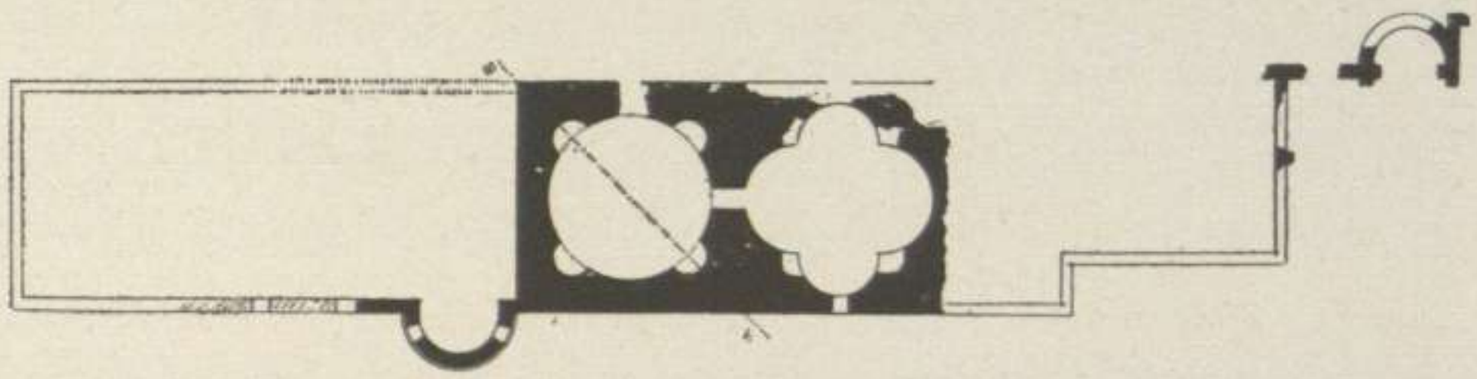

Fig. 301. — Pla de les restes de la vil·la de Centcelles

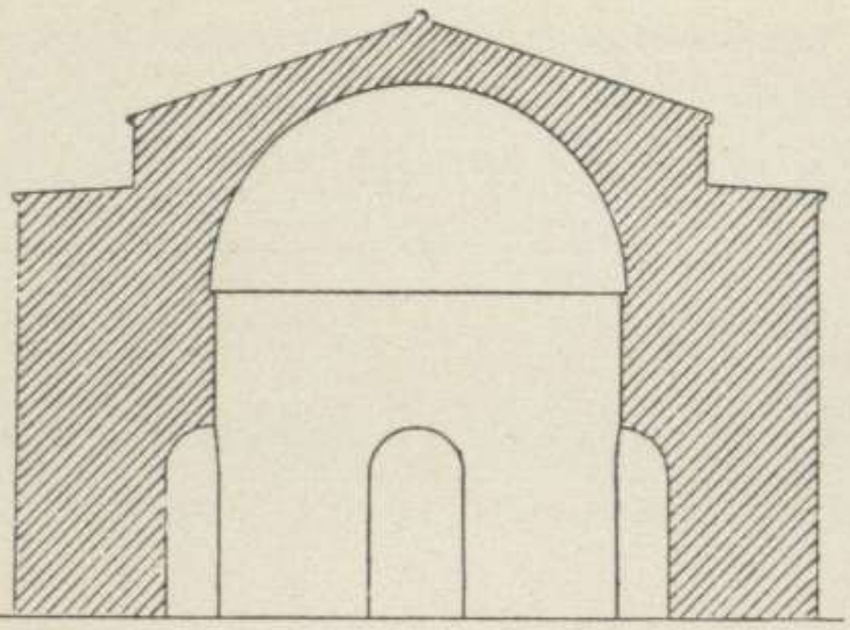

Fig. 302.—Secció d'una de les sales de la vil·la de Centcelles

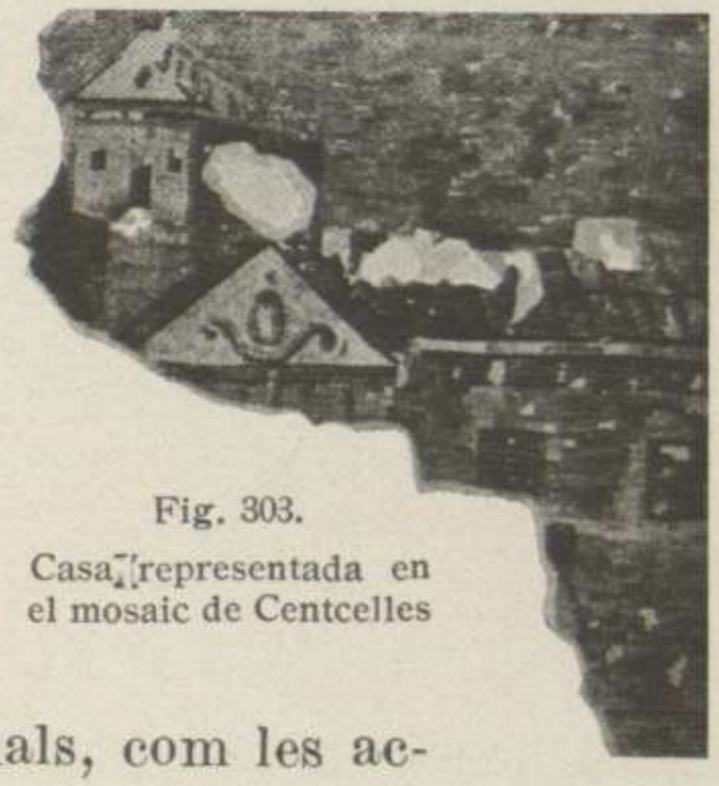

Fig. 303.
Casa representada en el mosaic de Centcelles

Existeix una part d'una gran vil·la romana en el lloc de la vila moderna de Tossa davant el mar, abrigada de muntanyes (2). La

(1) HÉBRARD, E., ZEILLIER, G., *Spalato. Le palais de Dioclétien.* Paris, 1912.

(2) La vil·la romana de Tossa ha estat excavada pel Sr. Ignasi Melé i Farré, metge de la localitat, i l'INSTITUT d'ESTUDIS CATALANS. —PUIG I CADAFALCH, J., *Els mosaics de Tossa* «Anuari de l'I. d'E. C., 1915-1920», pàg. 719.

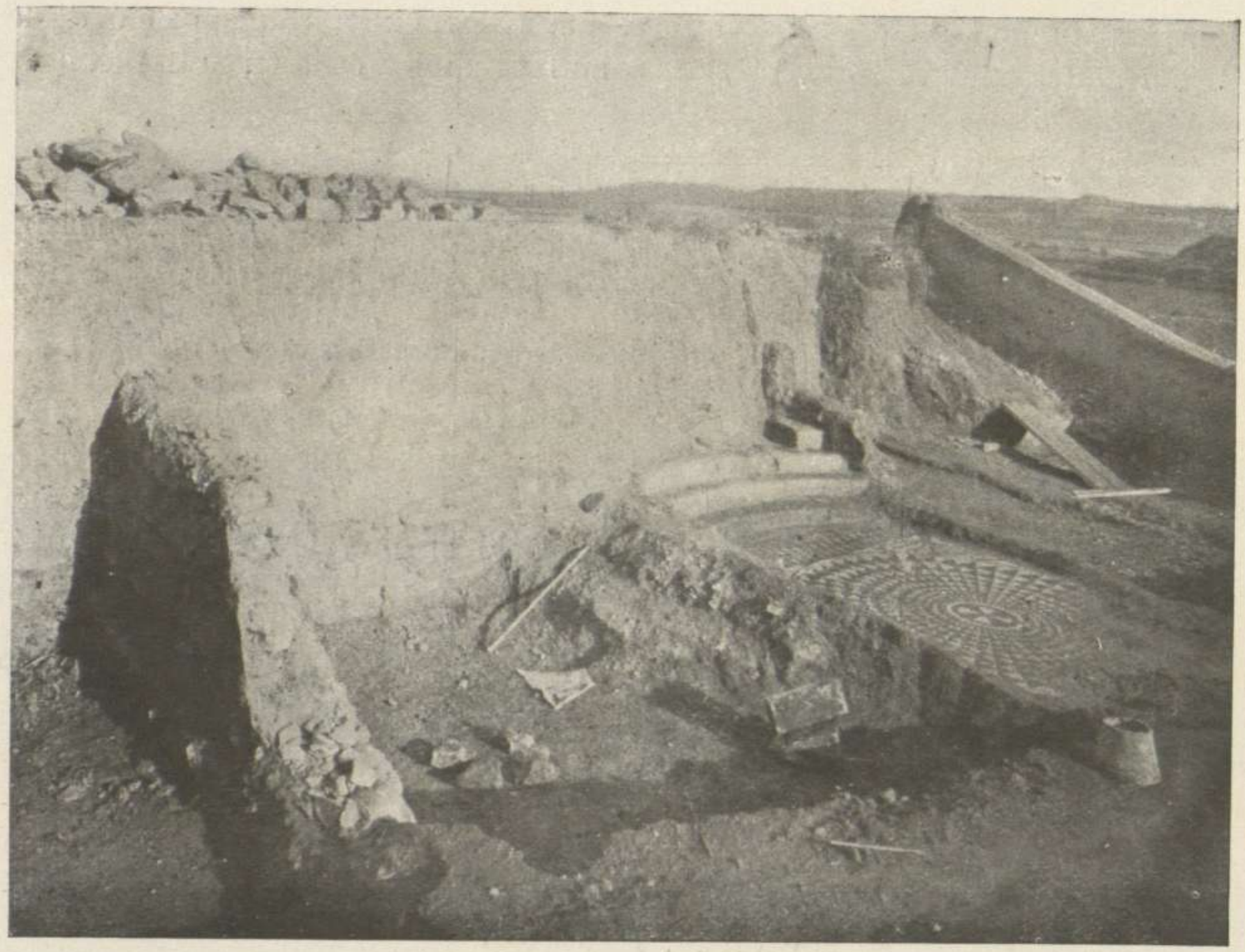

Fig. 304. - Excavacions de Vilagrassa *(Colomines)*

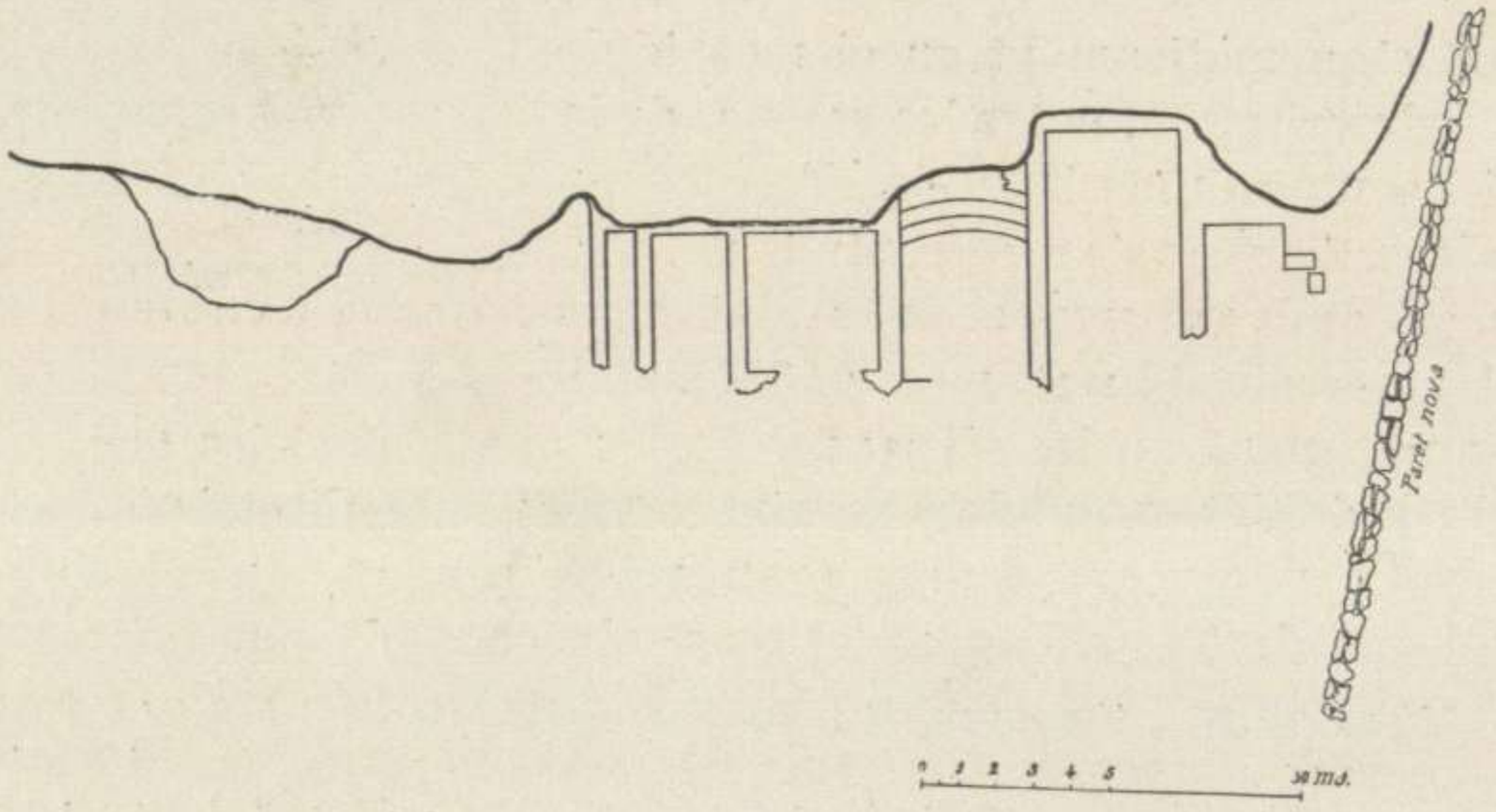

Fig. 305. — Pla de la vil·la de Vilagrassa

vil·la devia estar disposada segons el pendent del terreny. En la part inferior s'han trobat una sèrie de departaments rectangulars amb gruixut paviment de formigó sobre un llit de reble, en el centre dels quals es veuen els carreus en què descansava una màquina, una premsa probablement per als afers agrícoles. El paviment és corbat en arribar als murs, i apropiat per a recollir líquids. En la part superior s'han trobat quatre peces rectangulars amb paviment de mosaic corresponent a la part destinada a habitació del propietari.

Fig. 306. — Boades : Restes d'una vil·la

Algunes parts de l'habitació senyorial d'una vil·la foren descobertes a Vilagrassa (1) (figs. 304 i 305) i a Solsona (2).

A Boades, prop de Sant Vicenç de Castellet, no lluny de Manresa,

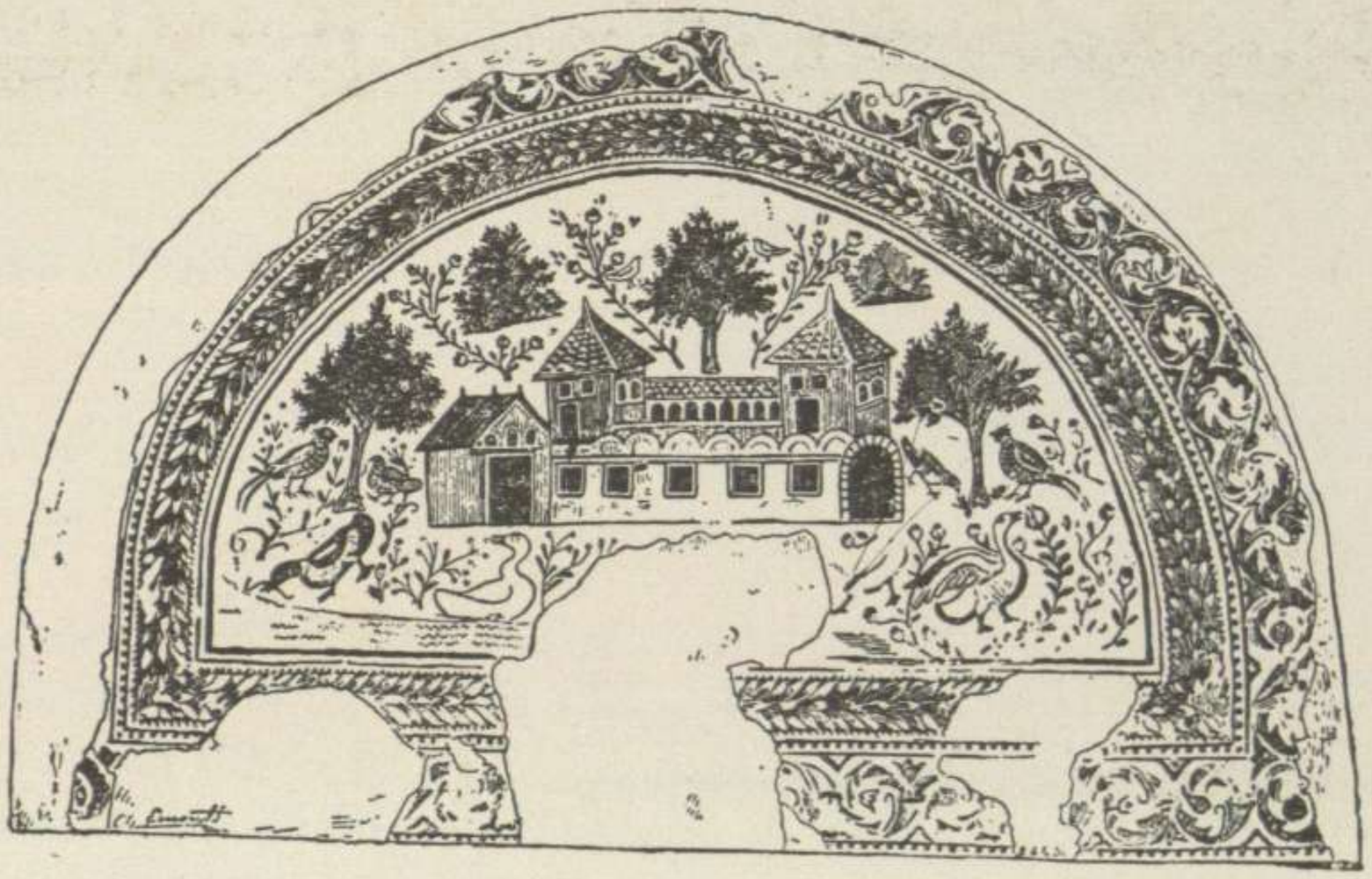

Fig. 307. — Mosaic de Tabarca *(Gauckler)*

(1) *Excavacions a Vilagrassa.* «Anuari de l'I. d'E. C., 1921-1926», pàg. 93.

(2) SERRA VILARÓ, *Estación ibérica, termas romanas y taller de «terra sigillata» en Solsona.* «Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», 63. Madrid, 1924.

s'ha conservat un departament cilíndric que correspon a les peces d'aquesta forma que es veuen en la major part dels plans de vil·la (fig. 306).

A aquestes descripcions caldria afegir les nombroses restes de vil·les assenyalades pels historiadors locals; cap no dóna, però, idea completa del seu pla ni del seu aspecte exterior.

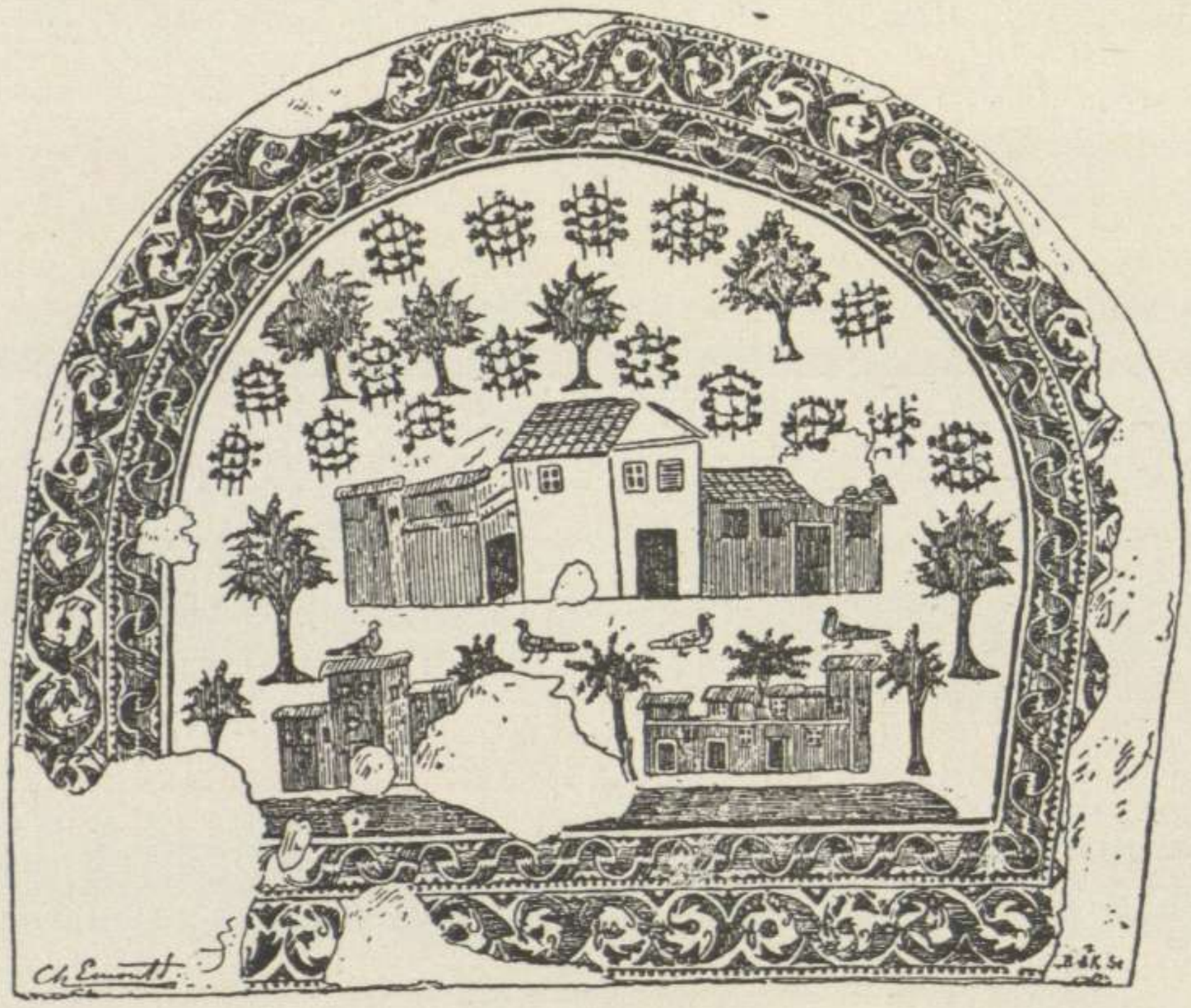

Fig. 308. — Mosaic de Tabarca *(Gauckler)*

Moltes de les vil·les deurien ésser cases molt menys sumptuoses, semblants a les masies actuals; altres, habitacions de masovers i parcers en una gradació extraordinària. Varró es refereix a aquestes cases modestes. Els mosaics de Tabarca, on, un ric propietari colonial tingué la pensada, tantes vegades repetida per la vanitat humana, d'ornar la seva casa amb la representació en mosaic de les seves finques, ens dóna clara idea de com les vil·les, com les masies actuals, presentaven una gran varietat de formes i de dimensions (figs. 307 i 308).

L'HABITACIÓ A CIUTAT

LES CASES ROMANES DE LA CIUTAT GREGA D'EMPÚRIES

Les habitacions romanes ciutadanes poden ésser estudiades fàcilment a Empúries; mes, per comprendre-les, cal distingir l'habitació del barri grec de l'habitació de la colònia romana. En la primera, ja per l'aprofitament de cases anteriors, ja pels costums conservats en el barri marítim, lloc de l'antiga ciutat grega, les cases són més influïdes de la tradició hel·lènica. Les de la segona són semblants a les cases romanes colonials mediterrànies. Llur aspecte exterior devia ésser senzill, amb escasses obertures. En resta sols la part baixa dels murs.

El clima d'Empúries, per la seva proximitat al Pireneu, era fred a l'hivern. Les tramontanes que hi regnen, vent de velocitats considerables, anàleg al mestral de Provença, no feien possible l'ús dels grans patis com a lloc d'estada. Es nota a primera vista com la major part de les cases no segueixen el tipus clàssic, la varietat del qual d'un costat a l'altre del món ha estat, per altra part, manta vegada notada (1). El tipus descrit per la literatura correspon a la casa de la gent rica o acomodada, i encara de llocs i climes determinats.

La casa que anem a descriure dóna una idea de la que s'aixecava sobre restes de fonaments més antics. Es una de les més senceres (figura 309). Es veu clarament l'entrada que dóna a la placeta d'un carrer que va de N. a S. en la part superior de la ciutat. S'hi entra per un passadís estret en el mur de la dreta del qual s'obre la cuina; aquest és el lloc del porter, en les cases més sumptuoses de les ciutats. En la cuina es veu la base del massís dels fogons amb la cendra característica al seu voltant. El passadís dóna al pati pavimentat d'*opus signinum*, amb algun dau de marbre blanc (*G*). Els testos són menuts, barrejats amb grans d'arena; els daus, de marbre blanc perfecte, com d'Itàlia. A l'esquerra del passadís, donant a la façana, hi ha una peça que comunica amb el pati per una porta i la testera d'aquest comunica també amb una peça rectangular. Aquesta peça, per una porta perfectament conservada, comunica amb una altra. Els murs són de reble tendint a filades horitzontals, en general assentades amb fang i arrebossades amb una capa gruixuda de morter de calç. Són visibles carreus de tova calcària. Els sòls de les habitacions, exceptuat el pati, eren de palets piconats amb terra. Completa el rectangle una botiga d'una sola peça que dóna, per un ample portal, al carrer.

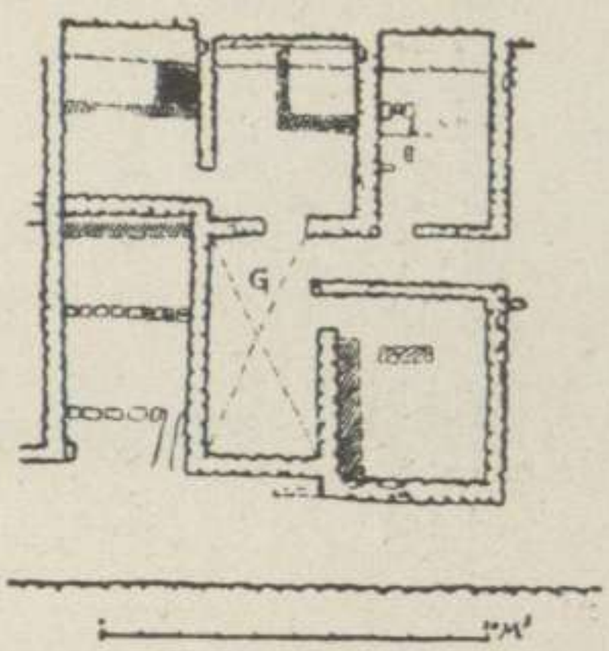

Fig. 309. — Empúries : Casa de la ciutat grega

En una altra casa s'entra per un passadís que té a la dreta la cuina i a l'esquerra una cambra rectangular. El passadís, des del carrer, porta a un pati en el centre del qual es veu una àrea rectangular i el forat d'una cisterna (fig. 310 *H*). Hi donava una peça principal, el paviment de la qual, d'*opus signinum* que ha estat conservat, recorda el *prostas*

(1) Boeswillwald, E., Cagnat, R. i Ballu, A., *Timgad. Une cité africaine sous l'empire romain*, pàg. 321.— Puig i Cadafalch, J., *La colònia grega d'Empúries*, «Anuari de l'I. d'E. C., 1914-1920», pàg. 700.

de les cases gregues o el *tablinum* de les cases romanes. Té a un costat una gran peça rectangular.

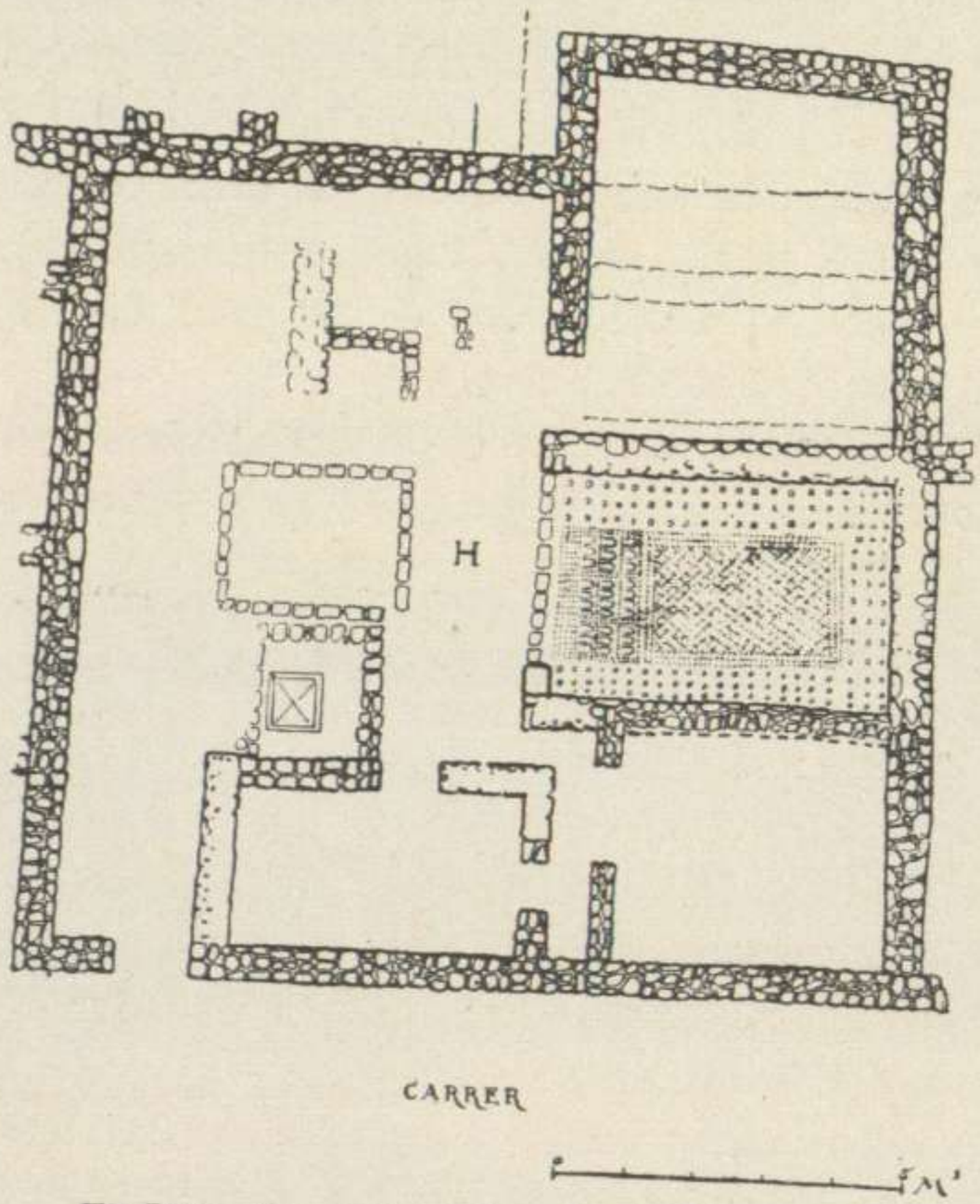

Fig. 310. —Empúries : Casa de la ciutat grega

Veïna dels espais lliures que les necessitats de la guerra obligaven a deixar prop de les muralles, s'hi ha trobat una casa caracteritzada per dues inscripcions de daus de marbre blanc sobre fons de trencadissa de ceràmica (fig. 311). Dóna a una placeta retirada, com les que es troben en les ciutats africanes, i que comunica amb un carrer paral·lel al mar. Traspassat el portal, es troba una peça on la llegenda del mosaic saluda al vianant amb la fórmula EY(τ)YXEU. Aquesta peça comunica amb una altra en la qual la salutació, escrita en el sòl, es repeteix en una nova fórmula: XAIPETE. Les dues peces comunicaven amb una àrea central de pati que al mateix temps donava llum a altres habitacions, destruïdes per bastir-hi, en els darrers temps d'Empúries, un gran pati porticat.

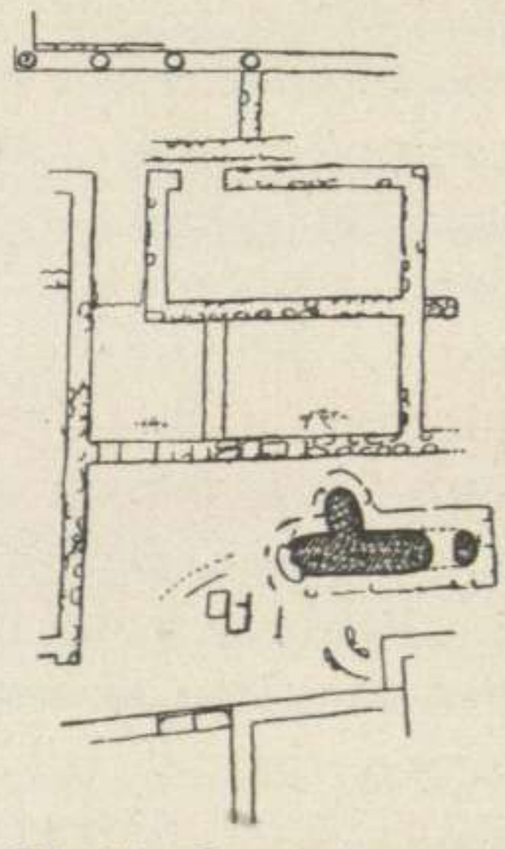

Fig. 311.—Empúries : Casa de les inscripcions

Hi havia després la casa pobre del petit marxant, del tipus senzill d'una sola habitació rectangular o, tot lo més, del de dues habitacions. D'entre elles cal assenyalar-ne dues prop de la plaça triangular que donen al carrer major. El portal al carrer major es presenta clar; el marxapeu es troba al seu lloc, i resten els forats de polleguera indicant un ample portal de botiga; al fons, el *prostas* amb les seves dues columnes. Es diria un *megaron* micènic, mes el seu destí fou més humil: una botiga. Els murs són de reble amb fang. No es veu rastre de decoració.

Una altra presenta, junt a la façana, les restes d'un fogó. Es pot

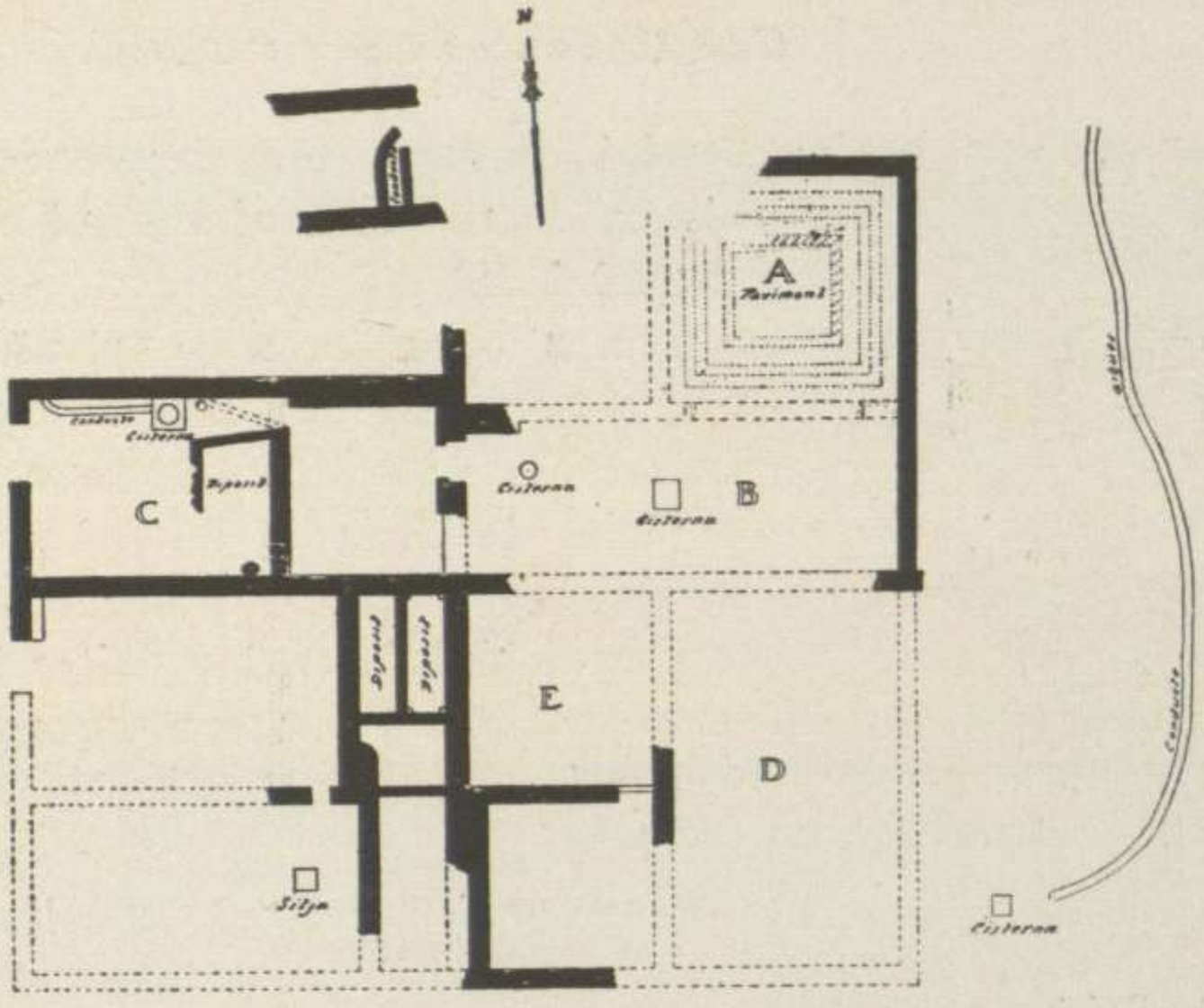

Fig. 312. — Empúries : Casa de la ciutat romana.
(Propietat del Dr. Pi)

Escala 1:400

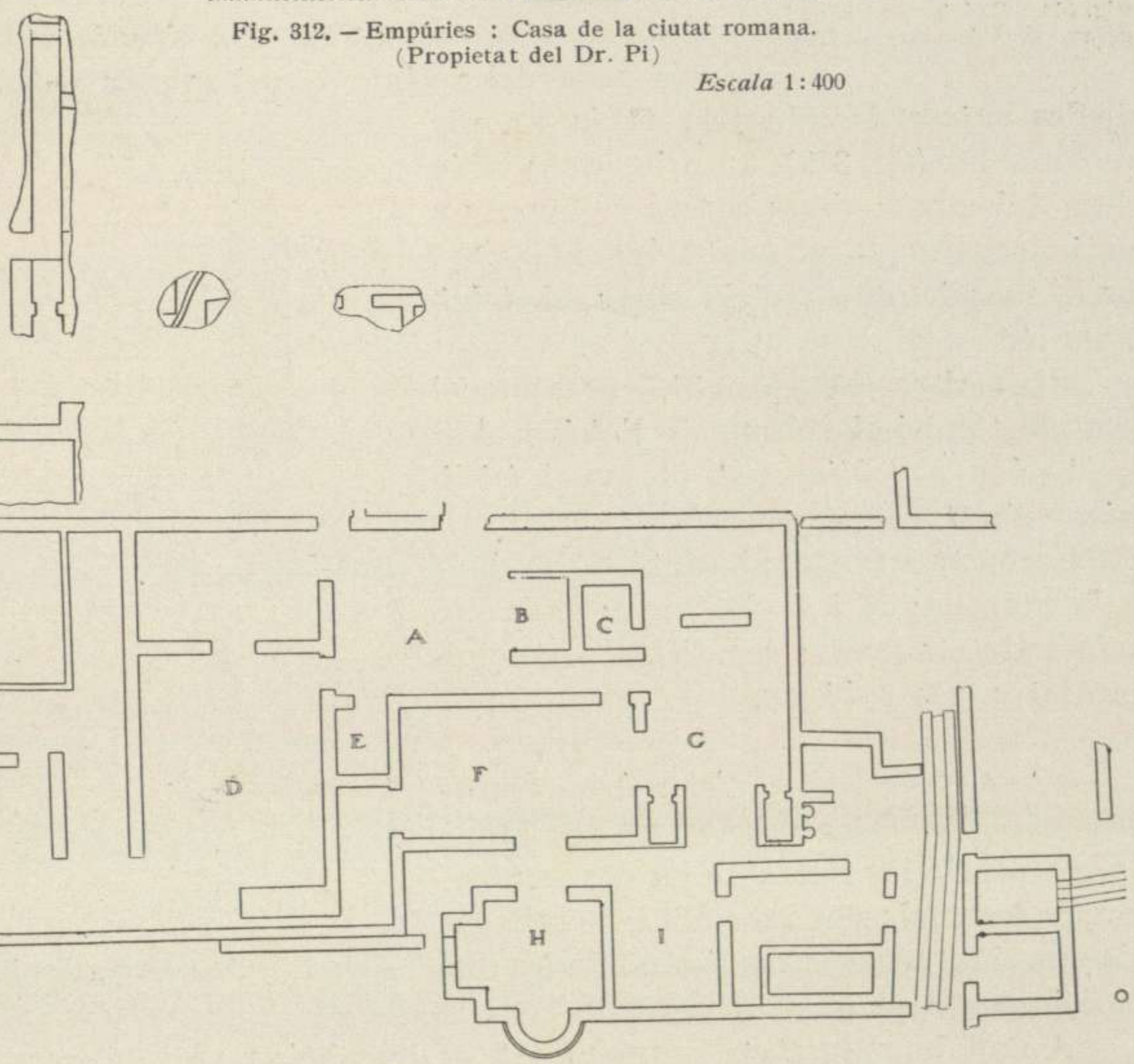

Fig. 313. — Empúries : Casa de la ciutat romana. (Propietat del Sr. Villanueva)

Escala 1:400

pensar en una botiga també de la forma simple coneguda. Aquesta és la forma més abundant a la ciutat (figures 29 i 32).

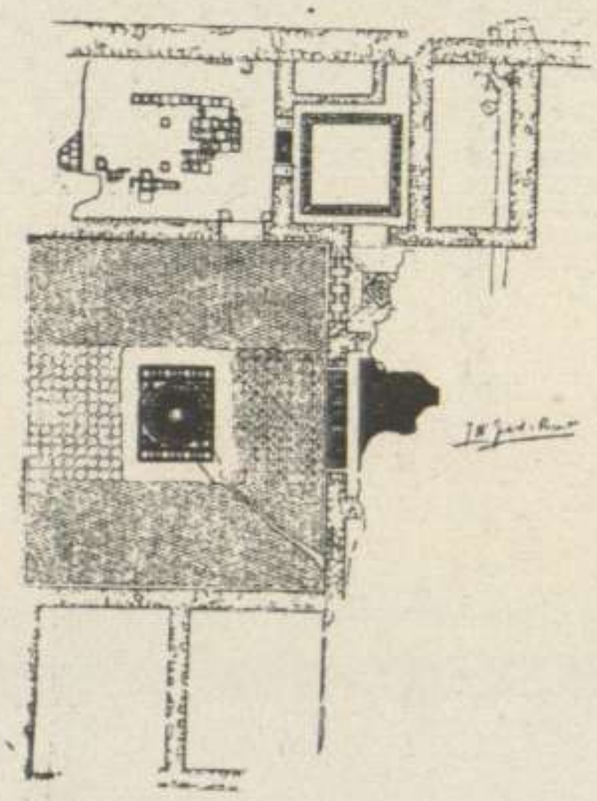

Fig. 314.—Badalona : Pla de la casa romana del carrer de Lladó

Les cases eren construïdes de tàpia que s'aixecava sobre un sòcol de paret de pedra; la coberta, de vegades, de teula, altres, de terra, com les de Marsella de què parla Vitrubi, en ús a Espanya: el terrat característic del Migdia, de tradició ibèrica i mediterrània antiquíssima. Superposició de costums romans a la tradició del país.

LES CASES DE LA COLÒNIA ROMANA D'EMPÚRIES

A la colònia romana emporitana es coneixen principalment dues cases; l'una era situada a la part més vella del recinte i, pel que es pot deduir de les ruïnes descobertes, tenia un pla rectangular (fig. 312): un primer cos rebia llum del carrer; altres cossos voltaven un pati llargarut *B*, al qual dóna una peça amb mosaic que podria ésser el *tablinum A*.

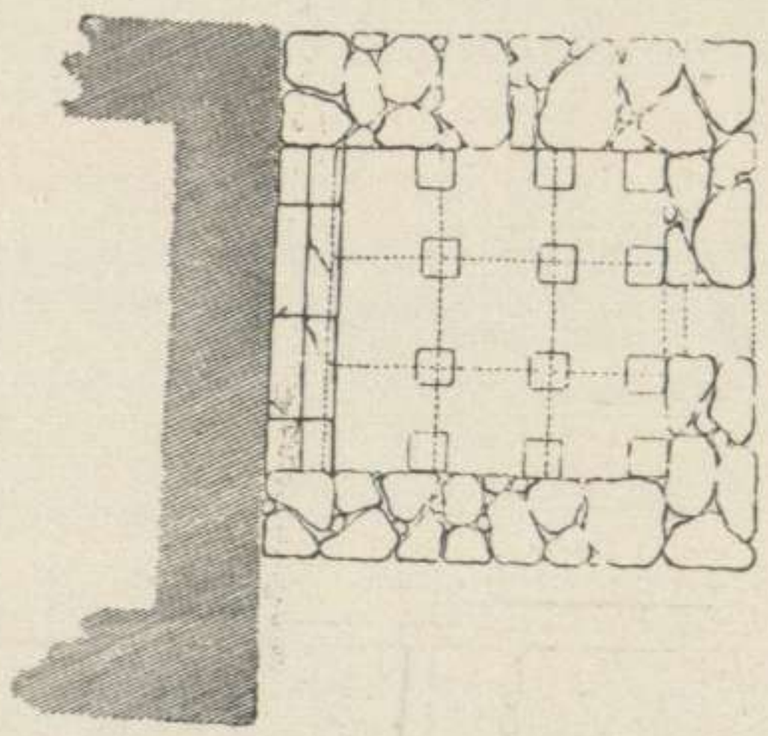

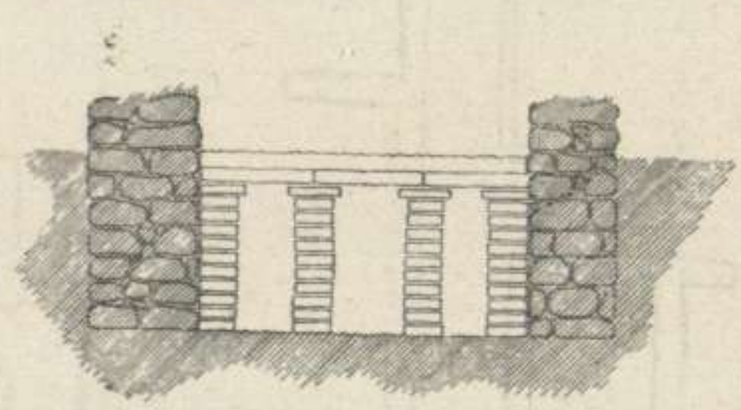

Fig. 315. — Tarragona : Detall d'una habitació amb hipocauste

Una altra casa (fig. 313) presenta el seu pla també al voltant de l'*atrium A* al qual dóna el *tablinum B*, potser el *triclinium F*; *C* és potser la cuina amb els seus rebosts situada al cantó S. E., junt a la muralla; *H* i *I* els banys; *D* és una sala indeterminada; les altres peces immediates, els *cubicula*.

LA CASA ROMANA DE BADALONA

Fora d'Empúries, coneixem solament de manera fragmentària les restes de les cases romanes, de les quals s'han recollit generalment els mosaics, sense cura d'estudiar les disposicions del pla.

A Badalona, la *Bætulo* romana (1), es descobrí un tros de casa que és

(1) SERRA I RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis*. I. *Baetulo-Blanda*, pàg. 29.

certament l'*atrium* voltat d'habitacions diverses (fig. 314). Una d'elles, centrada amb el pati, hi comunicava per una gran obertura, com el *tablinum* de les cases italianes; les altres hi comunicaven per mitjà de portals que eren tancats per portes, les pollegueres de les quals s'han conservat en els marxapeus. Davant d'ell hi devia haver l'entrada, que no ha pogut ésser descoberta. L'atri té en el centre un brollador amb el fons ornat de mosaic, mentre la resta ho era d'*opus signinum* amb dibuix geomètric; el *tablinum* tenia en el paviment un esplèndid mosaic geomètric. En les altres sales el pavi-

Fig. 316. — Tarragona : Hipocauste descobert en la necròpolis cristiana

ment era d'*opus signinum*, o de combinacions de marbre diversos; un pati secundari ho era de petits maons en espina de peix. Una altra casa de Badalona, la casa de Pinós, conserva un mosaic amb una forma circular anàloga a la que volta el brollador descrit.

Fig. 317. — Tarragona : Hipocauste descobert en la necròpolis cristiana

ELS HIPOCAUSTES Algunes vil·les i cases urbanes eren escalfades artificialment. El braser i la xemeneia per a cremar-hi llenya o carbó eren perfectament coneguts. L'hipocauste era usat fins en les nostres terres temperades. La vil·la de

Fig. 318. — Adora, València : Hipocauste d'una vil·la

Calafell (fig. 297) tenia escalfats amb aquest sistema els principals departaments d'habitació i han estat assenyalats en el pla; restes notables han estat descobertes a la necròpolis de Tarragona (figures 315 a 317) i s'han assenyalat a la vil·la d'Ador (València) (figura 318).

L'hipocauste era un sistema de calefacció central per mitjà de l'aire calent. Consisteix en un forn de pla quadrat o circular *(fornax)* format per una fogaina i una petita cambra sobreposada, situat més baix que el paviment de l'habitació a escalfar; de la cambra en surt una xemeneia quasi horitzontal que condueix l'aire calent al subsòl d'aquella. L'habitació a escalfar tenia el sòl sobre pilars *(suspensoria)* formant una cambra baixa calenta. Vitrubi explica clarament, amb interesants

Fig. 319. — Trapezophor. (Museu Arqueològic de Barcelona) *(Albertini)*

detalls pràctics, la forma de construcció (1), que és la de les figures 315 a 318. «El sòl, diu, serà enrajolat de maons d'un peu i mig, i disposat en pendent cap a la cambra d'escalfar, de tal manera que una bola que s'hi llenci, no pugui restar en son lloc a l'interior, sinó que rodoli enrera fins davant del forn. Així la flama circularà més fàcilment sota el sòl supès. Sobre aquest enrajolat es construiran pilars amb maons de dos terços de peu a tal distància els uns dels altres que els maons de dos peus puguin reposar sobre quatre dels pilars. Els esmentats pilars tindran l'alçada de dos peus, i es faran amb terra i borra en lloc de morter». Sobre els maons es construïa el formigó que feia de llit al paviment de la cambra. Encara es procurava fer circular l'aire calent pels murs revestint-los d'una cambra d'aire a alguns centímetres de gruixària. Això s'aconseguia per mitjà de tubs de secció quadrada o circular, per mitjà d'embans o bé amb *tegulæ mammatæ*, maons quadrats amb peus que han estat trobats a la necròpolis de Tarragona. Les *tegulæ mammatæ* eren emprades també per fer embans davant dels murs humits (2). Altre sistema era fet per mitjà de maons que tenien entalladures en les cares laterals o en els angles que s'unien als murs, mitjançant clavícules de terra cuita (3).

Fig. 320. – Peu d'una taula. (Museu Arqueològic de Tarragona) *(Albertini)*

(1) *De Architectura*, llib. V, cap. X.

(2) Vitrubi, *De Architectura*, llib. VII, cap. IV. — Serra Vilaró, *Excavaciones en la Necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, pàg. 87.

(3) Serra i Vilaró, *Excavaciones de la Necròpolis romano-cristiana de Tarragona*, 1928, pàg. 88, figs. 55 i 56. Les figures 1 i 2 de la làmina XXXVIII podrien ésser dues d'aquestes clavícules. — Vegeu Cagnat i Chapot, *Manuel d'Archéologie romaine*, I, figures 114 i 115.

MOBILIARI DOMÈSTIC

Les excavacions han proporcionat algunes vegades elements petris dels que ornaven les cases. Albertini els ha reproduït en el seu recull de les escultures del *Conventus Tarraconensis* (1). Són en primer lloc les taules de marbre dels jardins i de l'atri, record de la primitiva taula de menjar que els ornava, i servien de credença per a la vaixella de luxe en els dies de grans festes. Els seus peus, formats de grífols *(trapezophores)*, eren una forma estereotipada (figs. 319 i 320). Les nostres cases romanes tenien també alguna vegada altres sumptuosos elements que els marbristes escampaven per tot el món romà, com la fonteta guardada en el Museu Arqueològic de Tarragona (2).

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núms. 135, 137, 141 i 169.

(2) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 135.

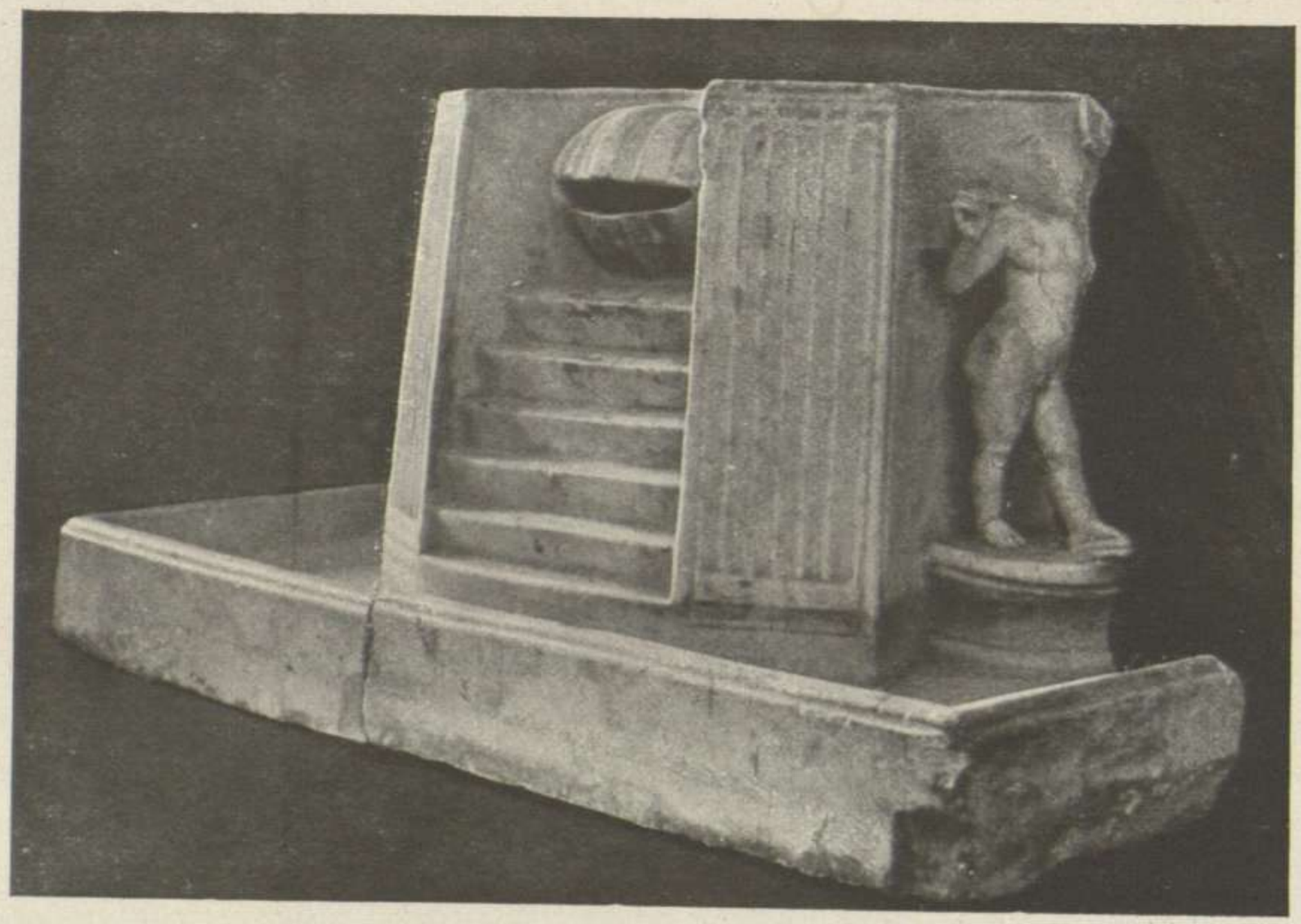

Font trobada a Tarragona (Museu Arqueològic de Tarragona) *(Albertini)*

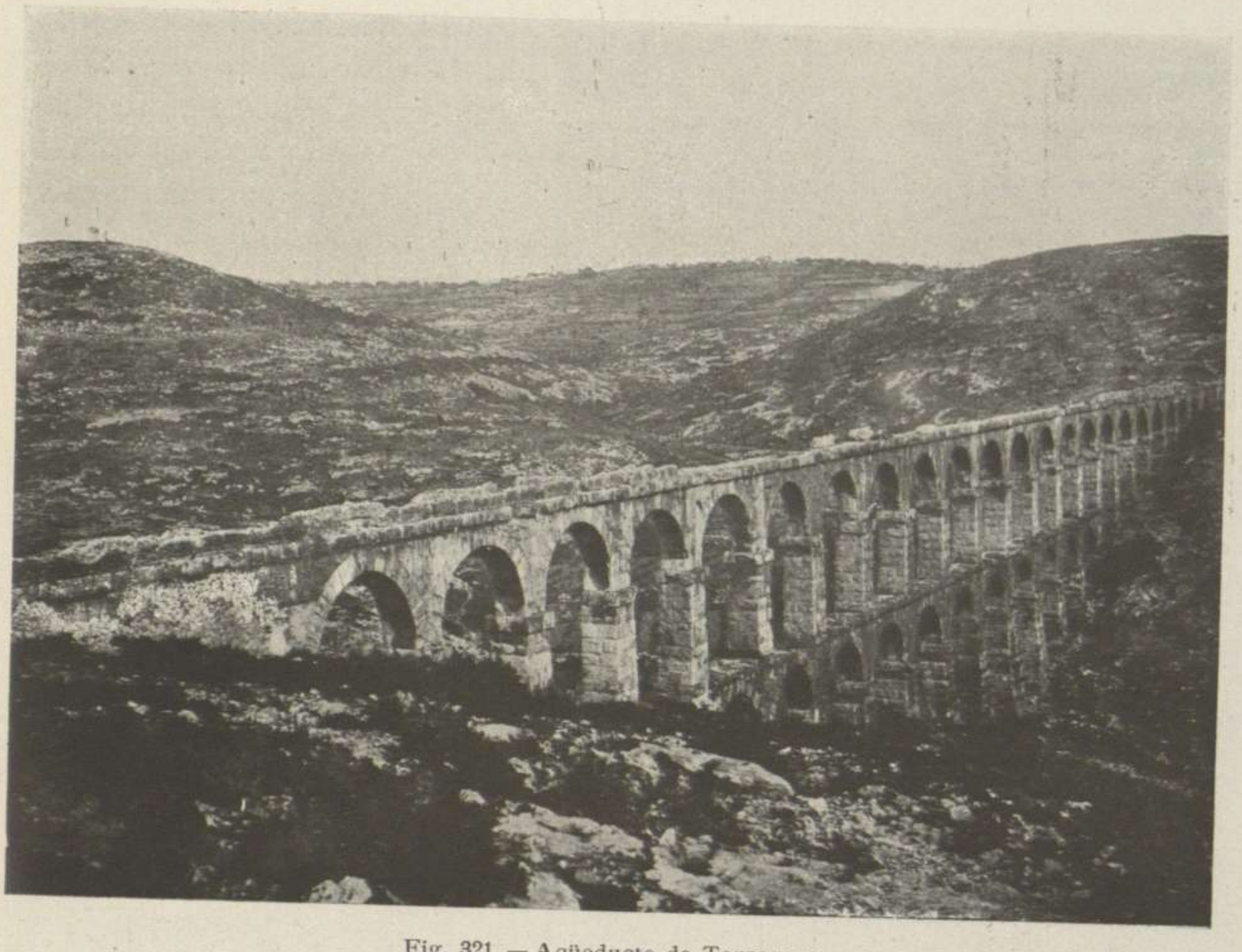

Fig. 321. — Aqüeducte de Tarragona

XIII

AQÜEDUCTES

Les ciutats ibèriques es proveïen generalment d'aigua dels dipòsits oberts a l'aire lliure (fig. 14); les cisternes d'Empúries foren un gran progrés; elles alternaven amb els pous. A les grans ciutats i vil·les romanes aquestes cisternes s'assortien amb l'aprofitament de fonts i d'aigües subterrànies captades per mitjà de mines, o d'aigües superficials, per mitjà de rescloses i conduïdes per aqüeductes sumptuosos.

LES CISTERNES Es la característica de la ciutat romana d'Empúries l'existència dels grans dipòsits subterranis que recollien l'aigua pluvial. Alguns d'ells, com els situats en l'àrea dels temples (figu-

Fig. 322. – Empúries : Cisterna en la part alta dels temples

res 76, 82 i 322), i els de sota la *stoa* de l'àgora (fig. 289), semblen dipòsits públics; altres, com els que apareixen vora el port, sota les construccions cristianes, semblen per a assortir les cases particulars. Aigua de cisterna fou la que begueren els habitants d'Empúries a l'època romana. Aquestes mateixes cisternes, revestides de bon i gruixut morter, han estat assenyalades a Vèlia amb iguals arcs transversals; les d'Empúries no han conservat la volta com les de la colònia de Lucània, ni les boques d'entrada.

N'hi hagué de senzilles, de dobles i de triples, una vegada posades totes al mateix nivell; altres en nivells diversos com per a clarificar l'aigua per decantació.

Es pouava l'aigua per un forat, vorejat d'un brocal de pedra o de marbre.

Pausanias no hauria concedit a un lloc sense aqüeducte, ni fonts on l'aigua brollés, el dret d'ésser anomenat una ciutat, si recordem aquella descripció breu que fa del poblet de Panopes, que trobà en els seus viat-

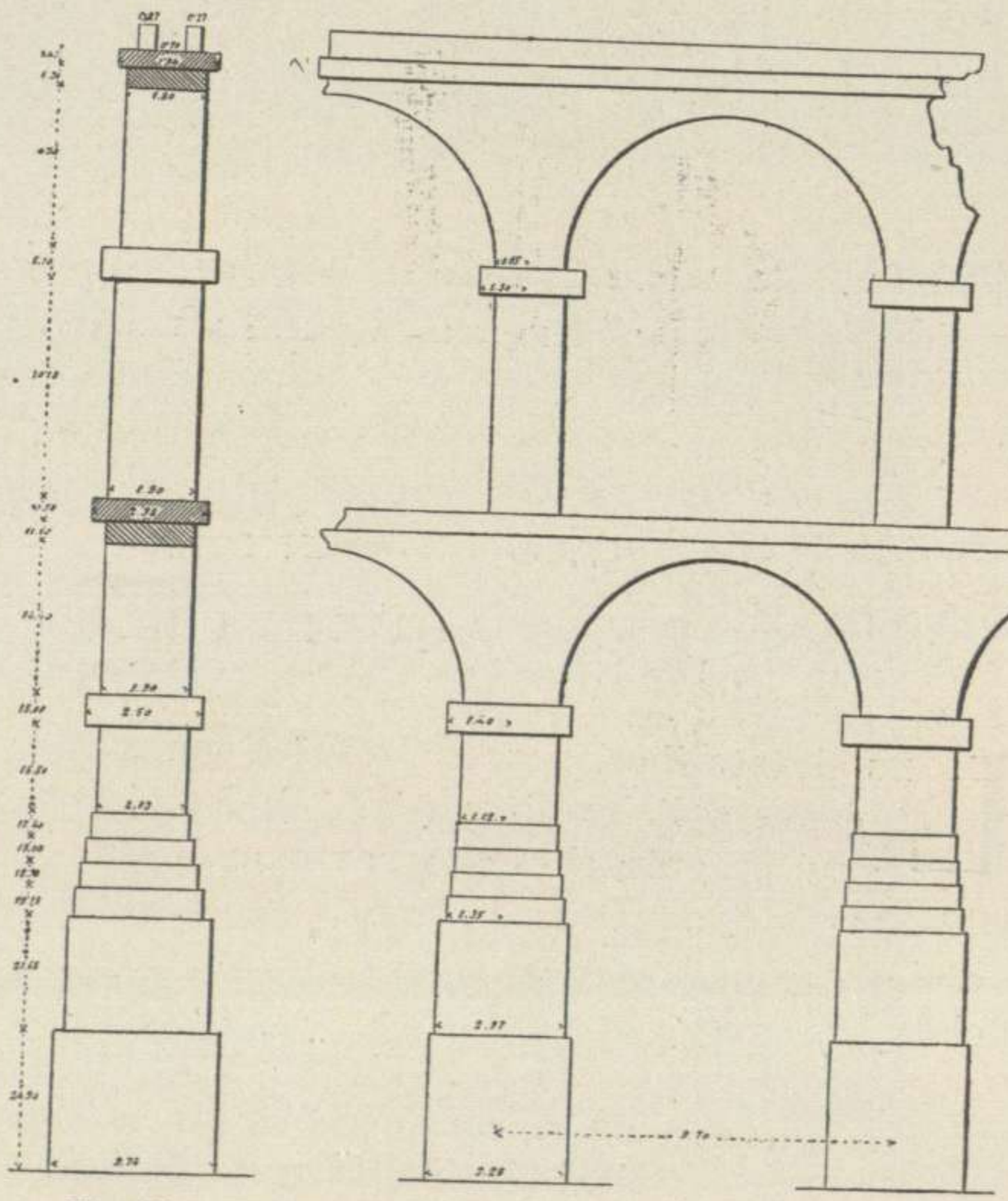

Fig. 323. – Aqüeducte de Tarragona. (Escola d'Arquitectura)

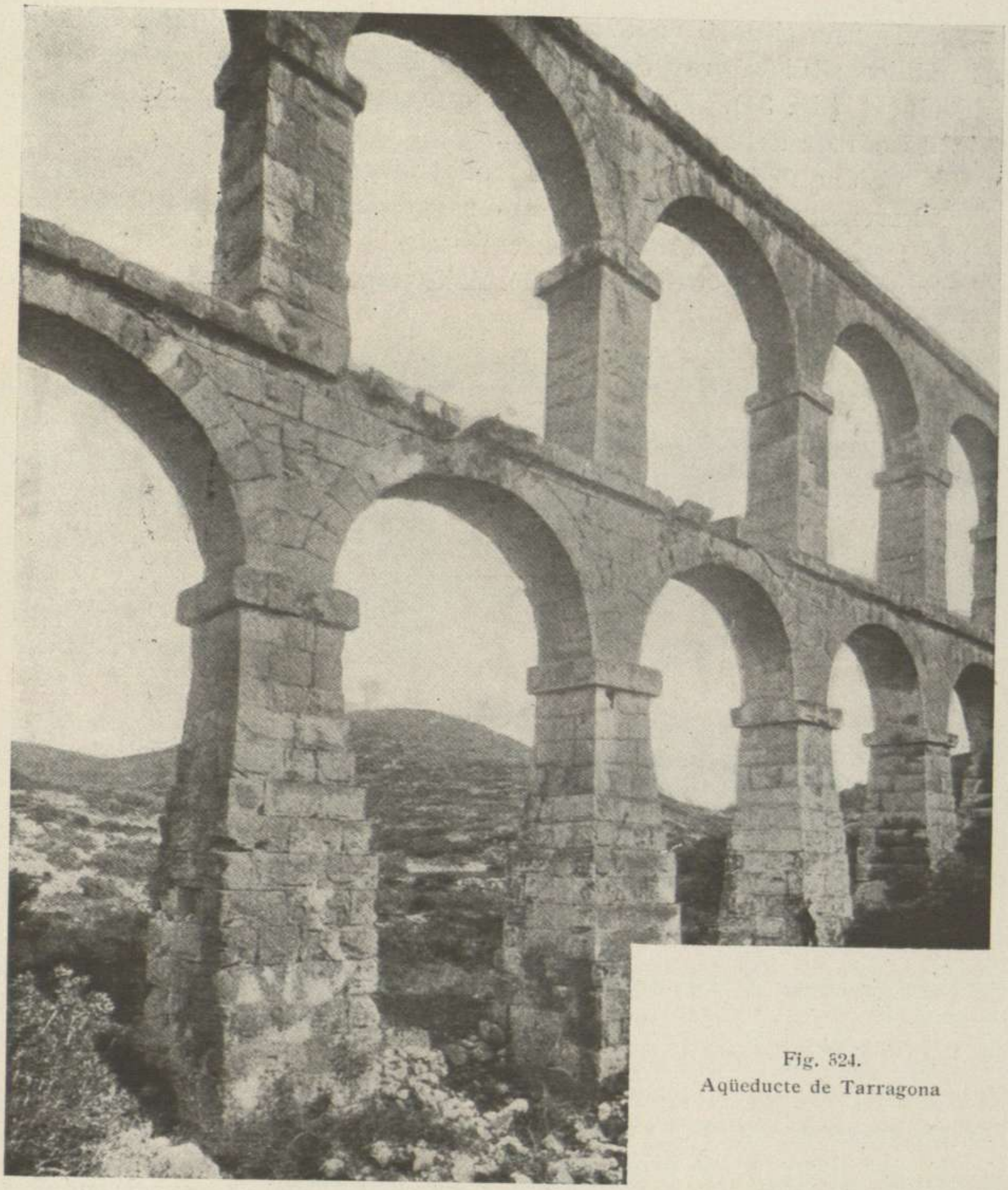

Fig. 324.
Aqüeducte de Tarragona

ges per Grècia: «Hi ha vint estadis, diu, de Queronea a Panopes, que és una ciutat dels focis, si és que es pot donar el nom de ciutat a un indret on no es troba ni edifici destinat a les reunions dels magistrats, ni gimnàs, ni teatre, ni mercat, ni font on l'aigua vagi de lluny» (1).

(1) PAUSANIAS, llib. X, cap. IV.

La cisterna situada en l'àrea dels temples (fig. 76) alimentava una font pública situada prop de l'escala que hi dóna, immediata al portal de la ciutat (fig. 31). Les canonades que eren de plom s'unien per mitjà de corbes del mateix material.

Prop d'una de les cisternes s'ha trobat un estrany dipòsit, les parets del qual eren formades d'àmfores, que suggereix la idea del filtratge. El P. Delattre ha trobat a Cartago una construcció com un dipòsit en què les àmfores eren posades horitzontals (1). A Tarragona cobreixen un dipòsit.

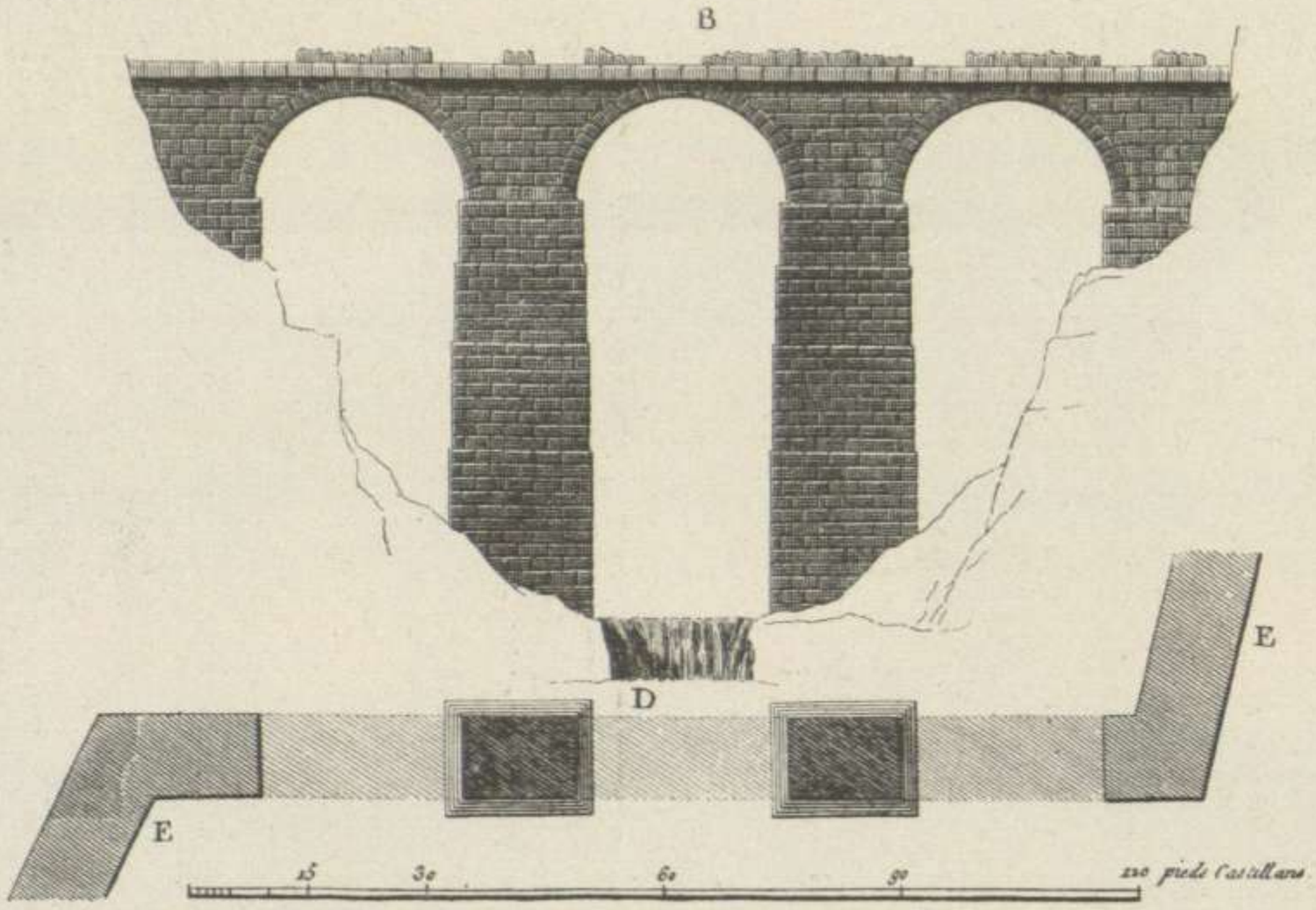

Fig. 325. — Aqüeducte de Xelva *(Laborde)*

ELS AQÜEDUCTES Els aqüeductes, testimonis principals de la grandesa del poble romà, com deia Frontinus (2), contemporani de Plini el Jove i de Tàcit, demostren pel que es refereix al de Tarragona, la supremacia d'aquesta ciutat a l'Espanya Citerior. Cap no comptava com ella amb aquestes obres gegantines, que conduïen l'aigua de llegües lluny a les urbs imperials.

L'aqüeducte de Tarragona (figs. 321, 323 i 324) és un dels més ben conservats i més grandiosos d'Espanya. Presenta dos ordres d'arcades, un menys que el de Mèrida i igual nombre que el de Segòvia. El primer ordre consta d'onze, i el segon de vint-i-cinc. Es més alt que el de

(1) DELATTRE, *La nécropole punique de Douïmes*. Paris, 1917, pàg. 23.

(2) «*...rem enixiore cura dignam, cum magnitudinis romani imperii id præcipuum sit indicium*» (FRONTINUS, *De aquæductibus urbis Romæ commentarius*, CXIX).

Mèrida, i sols uns dos metres més baix que el de Segòvia. Sobre l'aqüeducte de Tarragona passava un sol canal, a diferència d'alguns de Roma que en sostenien dos i fins tres de superposats, que conduïen separadament un cabal de distinta procedència. La pedra està assentada sense morter, i les claus de les voltes són independents de les filades horitzontals.

Fig. 326. — Aqüeducte de la Vall de Riu

En una de les excursions que a l'Escola d'Arquitectura organitzà el professor Antoni Gallissà, prematurament perdut per a l'art i la ciència, es prengueren les dades completes que permeteren posar a escala un dels trams de l'aqüeducte, estudi que no s'havia fet fins llavors, de la qual cosa es planyia Hübner (1). La longitud de clau a clau, del primer al vint-i-tresè, és de 164 metres. Les altres mides poden veure's en la figura 323, que té acotades les de cada element. La pedra procedeix d'una pedrera no lluny de l'aqüeducte, coneguda en el país amb el nom de *Coves de la pedrera.*

Els autors aràbics, entre ells Al-makkari, el descriuen, i sembla que fou restaurat sota el regnat del califa Abd-el-Rahman III. Es molt visible en el monument la restauració efectuada (2). Conduïa l'aigua des de Pont d'Armentera a Tarragona.

(1) *La Arqueología de España*, pàg. 245.

(2) Nota l'autor alarb Ahmed Ibn Mohammed Al-Makkari: «...Algunes d'aquestes construccions han estat descrites minuciosament per Ibnu Ghàlip en el seu treball històric titulat *Recreació de l'ànima en la contemplació dels records antics trobats a Andalusia*, com, per exemple l'aqüeducte de Tarragona, que, segons diu, conduïa, des de la mar a la ciutat, per una formosa planúria, d'una manera admirable, i servia per a moure tots els molins de pedra de la ciutat, essent en conjunt un dels més sòlids, magnífics i millors monuments jamai construïts». *The history of the Mohammedan Dynasties in Spain*, traducció de Pascual de Gayangos. Londres, 1843, cap. VI, pàgina 77. El lector pot consultar les obres ja citades: HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, llib. 1, 2.ª part, Ap., pàg. 75. — PONS DE ICART, *Libro de las grandezas de Tarragona*, XXXIV, pàgs. 211 i següents. — SERRALLACH, *Monumentos romanos de Tarragona*, pàg. 38. — PIFERRER i PI Y MARGALL, *Cataluña*, pàg. 484. — CEAN-BERMÚDEZ, *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, pàg. 7. — LABORDE, *Voyage*, I, 1.ª part, làm. LV. — *Album pintoresch-monumental de Catalunya*, 2.ª col·lecció, pàgs. 77 i 78. — ARCO, Luis del, *Guía Artística y Monumental de Tarragona.* Tarragona, 1906, pàgs. 152 i següents.

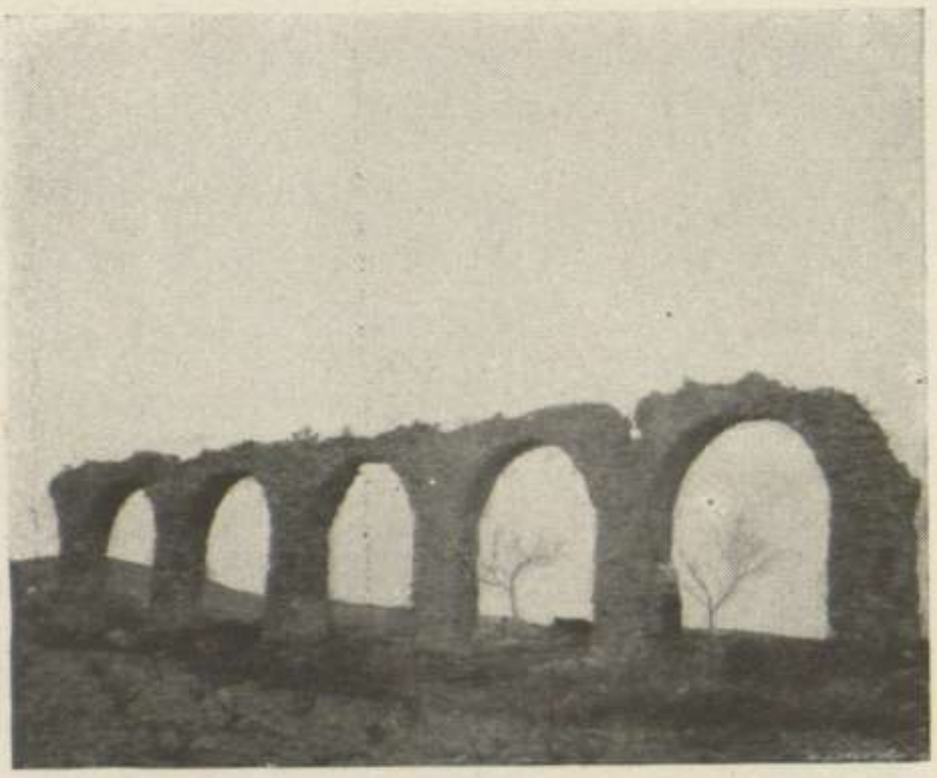

Fig. 327.— Aqüeducte de Sant Jaume dels Domenys

Cean-Bermúdez (1) parla de restes d'un aqüeducte a Barcelona que veié en el seu temps a l'entrada del carrer de Capellans i en direcció a la muntanya de Collcerola, on es conservaven altres restes de l'esmentat aqüeducte.

Balari recollí diversos documents de la primera meitat del segle XI que es refereixen a uns arcs antics *(archos antiquos)* que es conservaven a Sant Andreu de Palomar, es tornaven a veure prop de Sant Pere de les Puel·les i passaven prop del Palau menor dins de Barcelona. En 1017 es deia que en temps antics havien servit d'aqüeducte. A un aqüeducte que conduia les aigües als banys fets construir per Luci Minici Natal es refereix una làpida transcrita (2).

A Sagunt queden, a l'OE. de la població, ruïnes d'un aqüeducte que hi conduïa les aigües del Palència. Començava a dos quilòmetres de la ciutat, on Chabret (3) pogué veure encara trossos del mur que el formava, de 2 metres d'altura per mig metre de gruix, construït de duríssim formigó.

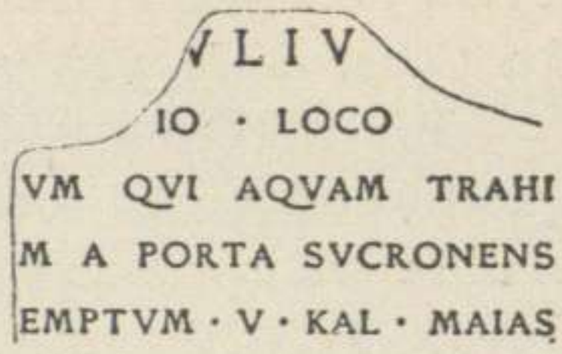

A Xelva s'han conservat les restes d'un aqüeducte, en part de mina oberta a la roca, en part de canal a cel obert sobre el sòl, en part conduïda sobre arcades sostingudes per pilars escalonats (4); obra gegantina i difícil que atravessa un país muntanyós (fig. 325).

A Vilajoiosa s'han conservat les restes d'un altre aqüeducte (5). Sembla referir-se à un aqüeducte la làpida adjunta trobada a Valèn-

(1) *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, pàg. 15. Parla també d'aquest aqüeducte PONZ, Antonio, *Viage de España*, vol. XIV, 1.ª edició. Madrid, 1788, pàg. 63.

(2) Vegeu pàg. 46. — BALARI, José, *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona, 1899. — CARRERAS I CANDI, *La ciutat de Barcelona* en *Geografia general de Catalunya*.

(3) CHABRET, *Sagunto*, II, pàgs. 114 i 115.

(4) SARTHOU CARRERAS, Carlos, i MARTÍNEZ ALOY, José, *Provincia de Valencia*. II, pàg. 266, en *Geografía general del Reino de Valencia*. dirigida per F. Carreras Candi. — LABORDE, *Voyage*, I, 2.ª part, làms. CXIV-CXVII.

(5) FIGUERAS PACHECO, *Provincia de Alicante*, pàg. 1120 en *Geografía general del Reino de Valencia*, dirigida per F. Carreras Candi.

cia, que copia Hübner (1). Finalment, una làpida d'Eivissa, citada (pàg. 47), parla de la construcció d'un aqüeducte.

Una inscripció trobada a Dènia, posada per decret dels decurions, commemora un ciutadà que pagà un gran aqüeducte de bona aigua construït per llocs difícils i després ajudà amb blat el seu municipi (2) en ocasió d'una grossa i pesada subministració.

*Iu*BRIBVS · PER · LOCA
*diffi*CILIA · AMPLISSIMO
*su*MPTV · INDVCTIS · MOX
*grav*ISSIMA *a*NNONA
*fru*MENTO · *p*RAEBITO
*muni*CIPI*bus* SVIS
SVBVENISSET
*decr*ETO · DECVRIONVM
DIANENSIVM

No solament les ciutats construïen aquesta mena d'obres: les *villæ* es proveïen també abundantment d'aigua, que anaven a cercar a llarga distància travessant les valls amb aqüeductes més o menys senzills. Així són els de la vall de Riu (3), que porten l'aigua a una vil·la propera a Pineda, a la Maresma (fig. 326), i el de Sant Jaume dels Domenys al Penedès (figura 327).

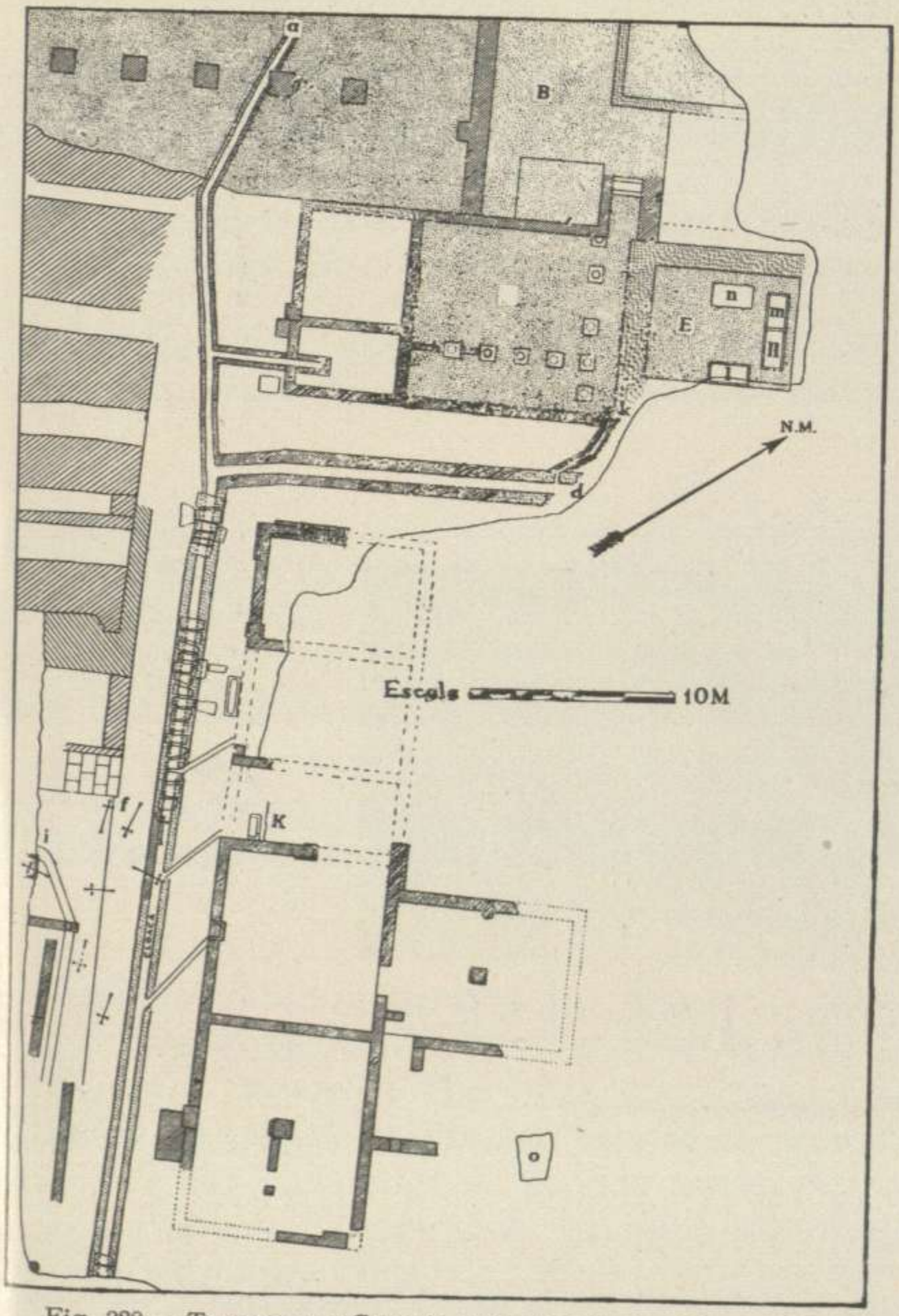

Fig. 328. — Tarragona : Carrers amb claveguera *(Serra i Vilaró)*

LES CLAVEGUERES Coneixem les clavegueres d'Empúries. Eren estrets clavegueróns formats d'una

(1) *C. I. L.*, II, número 3747.

(2) *C. I. L.*, II supp., número 5961.

(3) Ha estat estudiat aquest aqüeducte per Francesc Praten una Memòria encara inèdita titolada *Descripció i estudi d'un aqüeducte romà trobat a Pineda.*

solera, dos murs, i lloses per coberta. En el barri grec es troben seguint principalment els carrers perpendiculars a la costa, que són els de més pendent, i els que venen de les cases travessant els solars de les cases veïnes. No cal pensar en un sistema regular de conduccions, concebut en un pla, sinó en el degut a l'atzar de la iniciativa particular. Sols a l'àgora, davant del mercat, es veu una claveguera recta que devia recollir les aigües de la coberta d'aquell, i les de la plaça, portant-les al mar. Altres clavegueron adés segueixen el carrer, adés es fiquen dintre el domini particular i es ramifiquen a fi de desguassar diverses cases (1).

Mossèn Serra i Vilaró ha descobert clavegueres en el carrer que es dirigia a la plaça de les estàtues situada al cap del mercat i en un carrer transversal. Llur sistema de construcció era el mateix d'Empúries (2).

(1) Vegeu el pla d'Empúries en «Anuari de l'I. d'E. C. 1913-1914», pàgs. 838-839.
(2) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en Tarragona,* pàg. 74.

Cisterna coberta amb àmfores. Costat N. del *macellum* de Tarragona

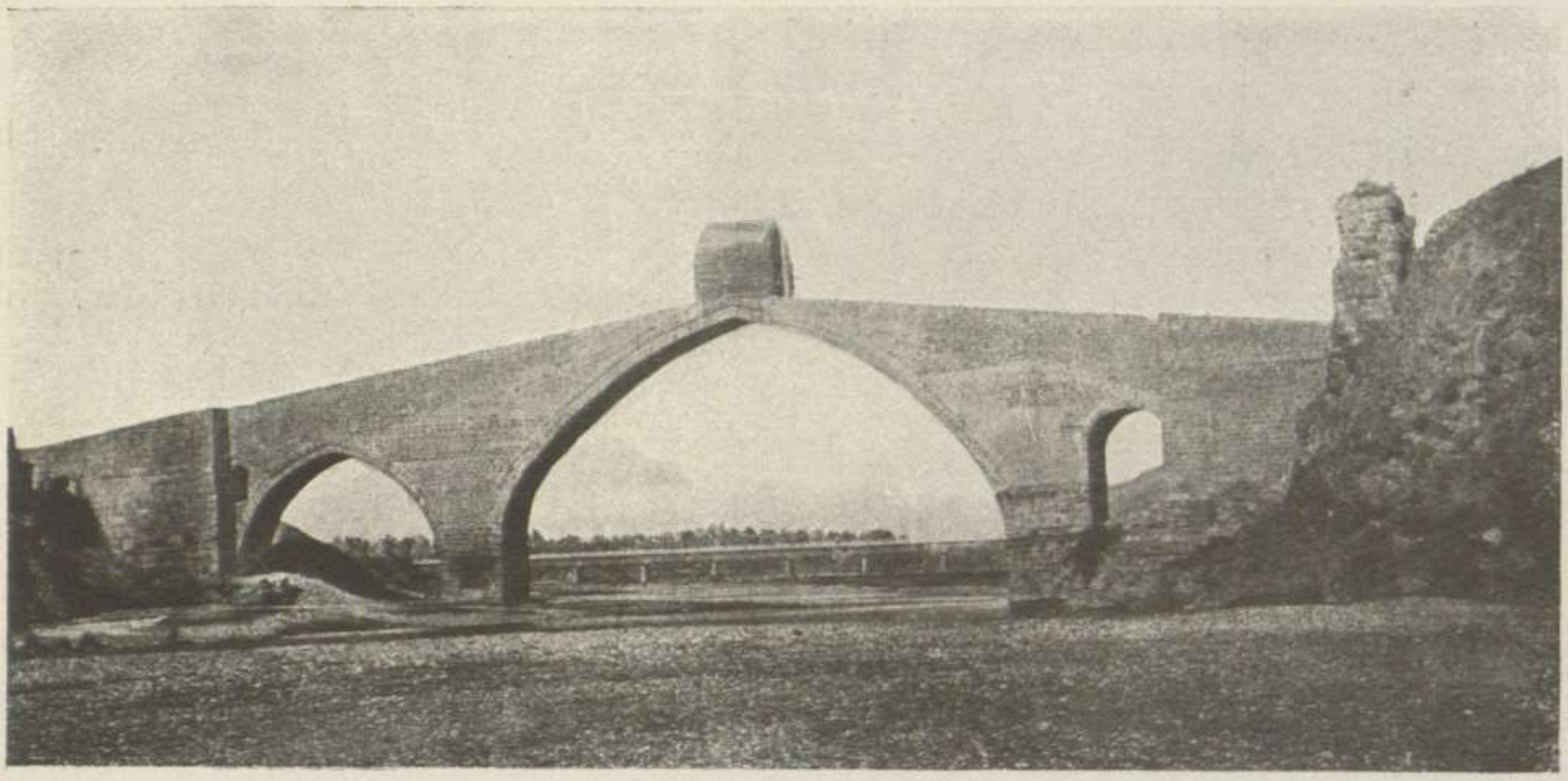

Fig. 329. — Pont de Martorell

XIV

LES VIES

El mapa de les vies romanes dels *Conventus Tarraconensis* encara està per fer, i es pot dir que avui el seu coneixement es redueix al mapa antic publicat per Hübner. La descoberta de mil·liars no ha aconseguit ni augmentar-lo ni modificar-lo.

La via més antiga fou, sens dubte, la que, venint d'Arles de Provença i de Narbona, anava per *Ruscino* (Castell Rosselló), seguia cap a *Illiberis* (Elna), passava les *Clauses* o *Clausures* (La Clusa), que la barraven fortament, i travessava el Pireneu pel port, *Portus* (Pertús), prop del *Summum Pyreneum*, on Pompeu aixecà el seu trofeu (1). Arran de passar el Pireneu la via es ramifica. Els cartularis antics revelen els vells camins: un que anava prop de la costa, un altre que seguia la vall del Conflent, i un altre el Vallespir (2). Era l'antiquíssim

(1) Vegeu pàg. 183.
(2) Freixe, *La voie romaine du Roussillon et ses embranchements*, pàg. 485.

camí d'Hèrcules, el seguit per Aníbal en anar cap a Itàlia, camí indígena engrandit pels invasors.

Del Port del Pireneu, travessant els plans plens d'aigüerols de la *Juncaria* (Jonquera), el ramal que es dirigia a la costa anava vers Figueres, i d'allí s'acostava a Empúries, que és vora el mar, seguint el peu de la muntanya pirenenca. D'Empúries, la via es dirigia a Girona, i, pel Vallès, a *Barcino*, i després, pel Penedés, cap a *Tarraco*. Prop de *Tarraco*, passava sota l'arc de Luci Licini Sura. De la capital es dirigia a *Dertosa* (Tortosa) i després a Sagunt i a València des d'on s'internava cap a *Setabis* (Xàtiva) i d'allí a *Ellici* (Elx).

La via tenia també dintre la Hispània ramificacions diverses i camins menys ben construïts i conservats, camins de carro i de bast. Abans d'arribar a Barcelona un ramal anava cap Sant Cugat del Vallès *(Castrum Octavianum)*, on s'ha trobat un mil·liar del qual parlaven vells documents; després seguia cap a Martorell on es conserva el pont sobre el *Rubricatus* (Llobregat) i es tornava a unir a la via general vers Vilafranca. Un altre ramal anava pel Congost, cap a Vic; Barcelona estava unida també directament amb el *Castrum Octavianum*. El P. Llanes cregué trobar una ramificació que seguia per les Costes de Garraf cap a Sitges, Vilanova, fins a Calafell (1).

De Tarragona partia una via cap a Lleida, on es bifurcava cap a Osca i cap a Celsa, per a acabar a Lleó. De Sagunt una via anava a Terol, i iguals ramals es desprenien a València.

La via que anava a la Gàl·lia sembla que de primer s'havia restaurat després de la segona guerra púnica, ja que Polibi conta que havia estat amidada i fitada cada vint estadis d'Empúries al Roine (2). August l'havia feta reparar, i del seu temps es conserven diversos mil·liars i el nom de Via Augustea (3).

La via, en molts llocs, era, als nostres ulls, estreta. En el pas dels Pireneus té 3,20 m; sota l'arc de *Lucius Licinius Sura* té 4,87 m. L'amplada mínima de les vies militars, segons la llei de les Dotze Taules, tenia 8 peus, o sigui 2,37 m; però, en general, les vies eren amples fins a uns 7 m (4).

(1) Llanas, Eduardo, *Observaciones acerca de la utilidad que la geografía catalano-romana puede reportar de las investigaciones arqueológicas* en *Discursos leídos ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública del R. P. Eduardo Llanas, escolapio, el día 5 de abril de 1891.* Barcelona, 1891.

(2) *Historiæ*, llib. III, cap. XXXIX.

(3) Fita, *Antigüedades romanas de Valencia*, pàg. 54.

(4) Cagnat et Chapot, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, pàg. 45.

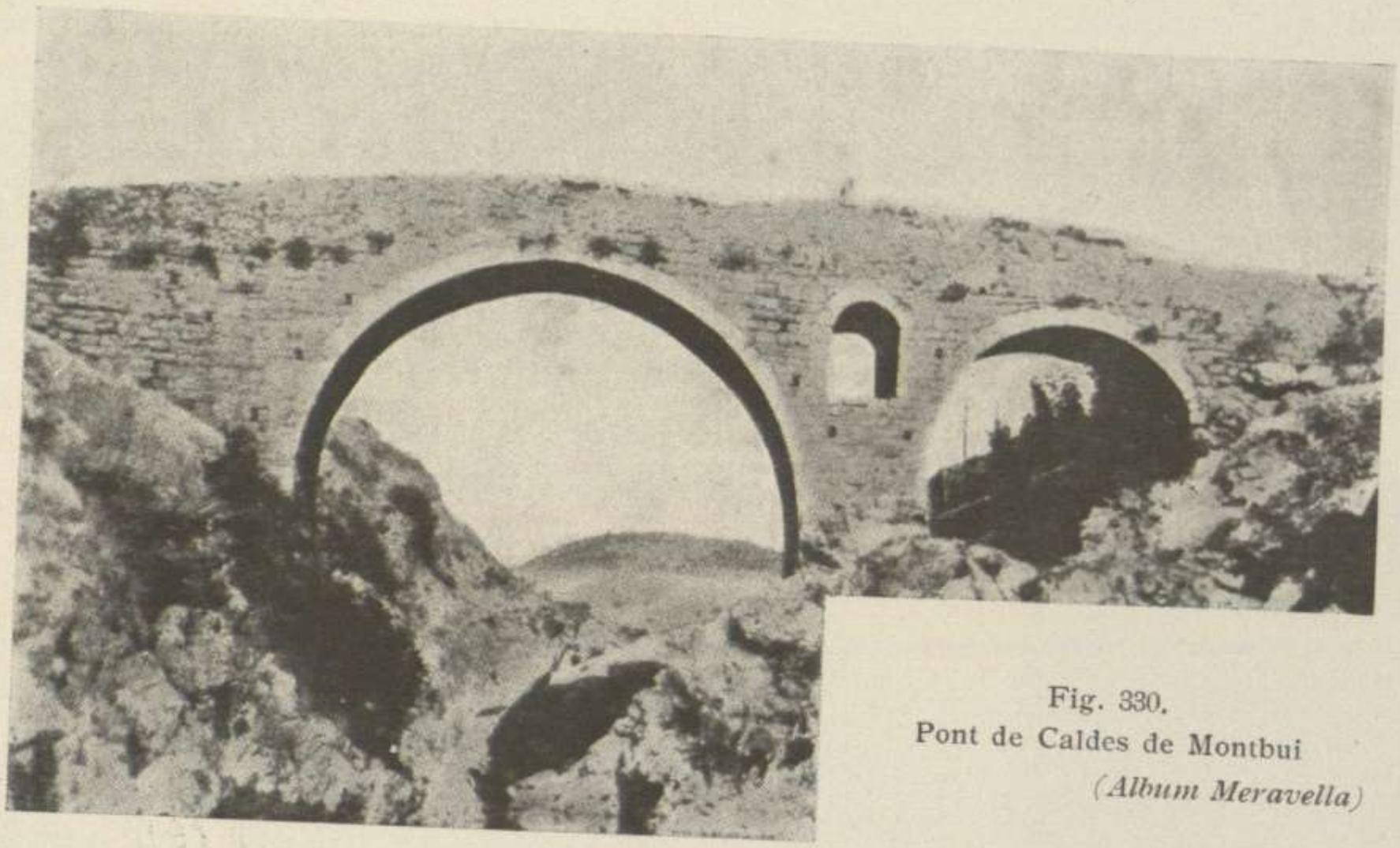

Fig. 330.
Pont de Caldes de Montbui
(Album Meravella)

PONTS

A Catalunya no es troben exemples de grans ponts romans com els de Mèrida, Còrdova i altres, ben conservats; però quasi no hi ha pont d'una certa importància que no conservi quelcom de romà i del qual no siguin romans al menys els fonaments, com el de Lleida (1), i el de Caldes de Montbui (fig. 330).

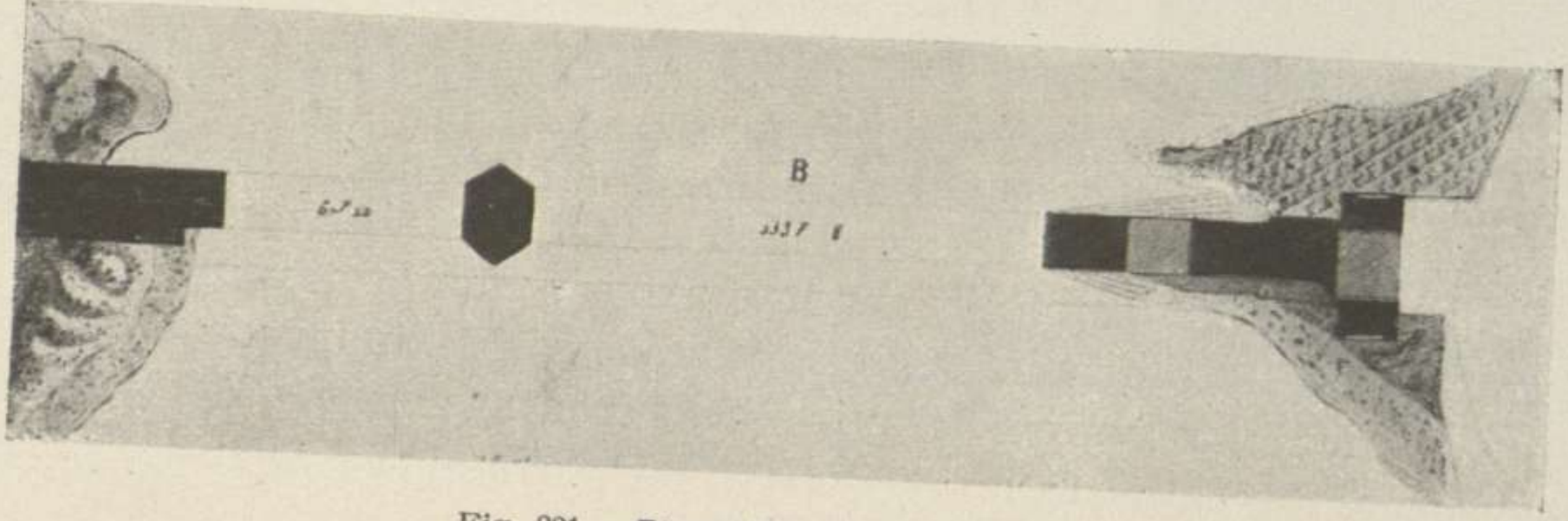

Fig. 331. — Planta del pont de Martorell
(Laborde)

(1) El pont de Lleida és de fama clàssica: Anem a reproduir dos textos que s'hi refereixen, de Juli Cèsar: «Entre la ciutat de Lleida i el turó veí, on Afrànius i Preteius estaven acampats, hi havia una plana de prop de tres-cents passos, i cap al centre una petita altura: si Cèsar hagués pogut fer-se'n amo i fortificar-s'hi, no dubtava que hauria tret als enemics tota comunicació amb el *pont i la ciutat*, d'on treien els queviures». *(Comentarii de bello civili*, XLIII.)

«L'armada d'Afrànius, al contrari, ho tenia tot amb abundància... El *pont de Lleida* li facilitava sense perills tots aquests transports, a l'altre costat del riu, un país nou on Cèsar no podia entrar». *(Comentarii de bello civili,* XLIX.)

Lucà parla del *pont d'Ilerda* sobre el Segre, d'un arc immens, de pedra ben capaç per les aigües que a l'hivern baixen del Pireneu (1). Han conservat encara més restes de llur forma antiga els ponts de Manresa, en els quals es veuen clarament els fonaments de grans carreus, i el de Martorell, amb els seus arcs triomfals (figs. 329 i 331). Avui sols queden d'aquest els fonaments dels espatllers i part d'un arc triomfal. El conjunt havia d'ésser un pont de dos arcs igual que el pont de Saint-Chamas, damunt el Soloubre (figs. 233 a 237). Els arcs tenen exactament la mateixa composició i situació que el nostre vell pont refet a l'Edat Mitjana.

Fig. 332. — Mil·liar. (Museu Arqueològic de Barcelona)

ELS MIL·LIARS

Molts són els mil·liars trobats (2) pels quals consta que durant l'imperi del god Maximinus (235 a 238) hi hagué grans reparacions de ponts i vies. Un mil·liar trobat prop de Girona l'any 1876 confirmà el fet pel que fa referència al NO. de la península ibérica; la seva inscripció, que el P. Fita (3) atribueix a l'any 238 de J. C., ha estat traduïda pel docte historiador així: «L'emperador Cèsar Caius Juli Verus Maximinus, piadós feliç august, germànic màxim, dàcic màxim, sarmàtic màxim, pontífex màxim, revestit per cinquena vegada de la tribunícia potestat i de la imperial per setena vegada, pare de la pàtria, cònsul, procònsul; i Caius Juli Verus Màxim, nobilíssim Cèsar, germànic màxim, dàcic màxim, sarmàtic màxim, príncep de la joventut, fill de nostre senyor l'Emperador Caius Juli Verus Maximinus, piadós feliç august, manaren restaurar les vies i els ponts enrunats de tan vells. Tingué cura de l'obra Quintus Dècius, legat d'ambdós Augusts, propretor, baró preclar».

(1) *Pharsalia*. IV, 13.

(2) *C. I. L.*, II, núms. 4693, 4696, 4731, 4756, 4788, 4816, 4826, 4834, 4853, 4858, 4870, 4886, i II Supp. núm. 6201.

(3) FITA, *Miliario romano e inscripciones hebreas de Gerona*, pàgs. 135 i següents. — *C. I. L.*. II. Supp. núm. 6243.

LLIBRE III

ANÀLISI ESTRUCTURAL I ARTÍSTIC

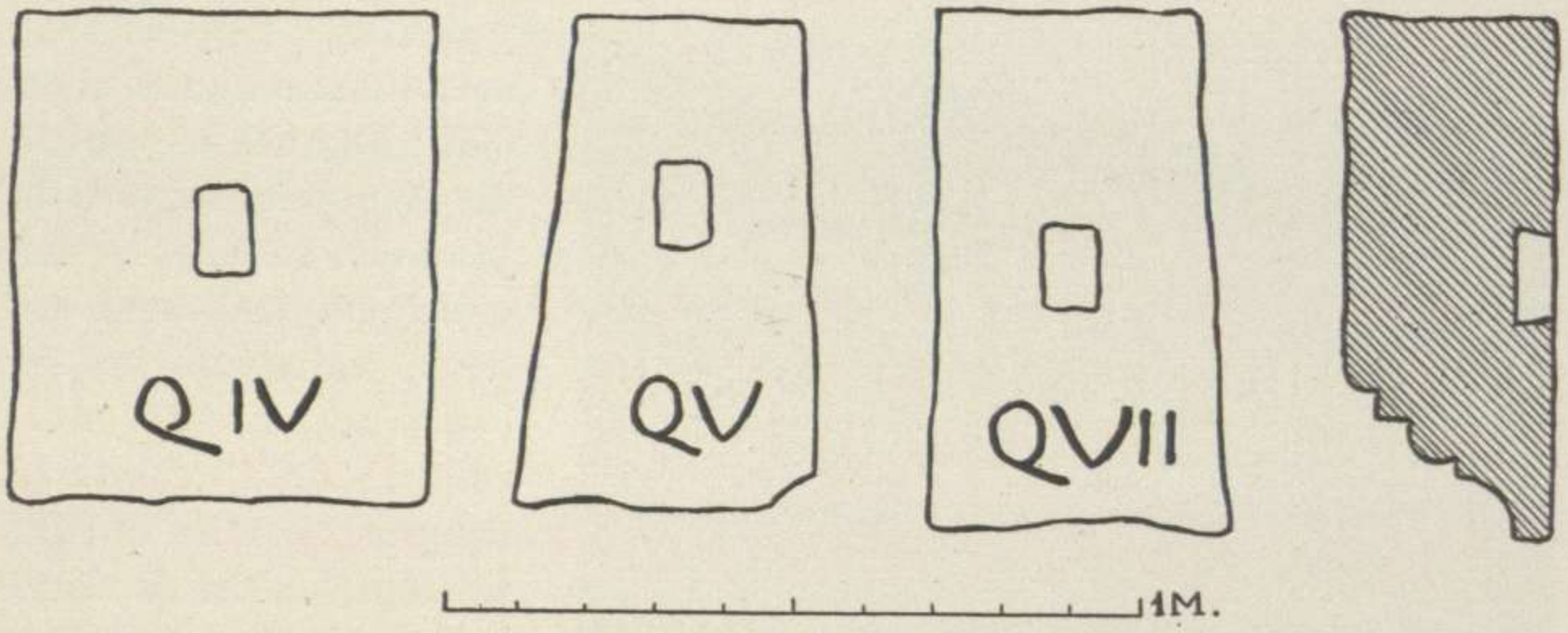

Fig. 333. — Carreus numerats amb les caixes de gripia. (Museu Arqueològic de Barcelona)

I

MATERIALS

Es un estudi importantíssim el coneixement dels materials usats en la construcció històrica. Anem a fixar-nos només en els característics de la nostra construcció romana; parlar de tots fóra repetir la Història Natural de Plini, el Vitrubi i el Varró, on són descrits i estudiats tots els materials emprats en les obres de llur temps.

LES PEDRES I LES PEDRERES

La pedra que s'utilitza és, generalment, la de la localitat pròxima; solament en monuments importants i en mosaics s'empra pedra llunyana. Així, tant en els sarcòfags, i en general en l'escultura, com en el mosaic de l'església de Sant Miquel de Barcelona (avui destruïda), que es guarda en el Museu Arqueològic, la pedra blanca era de prop de Roma—*el palombino*—molt usada a la vella capital del món; la negra és un melabir anomenat a Roma actualment *selcio*, que prové de Frascati. Per als mosaics es busquen les pedres escasses i de valor portades de lluny pels corrents fluvials o recollides del mar.

El material de les grans obres és extret de les pedreres del país, algunes de les quals són antiquíssimes en llur explotació. D'aquestes

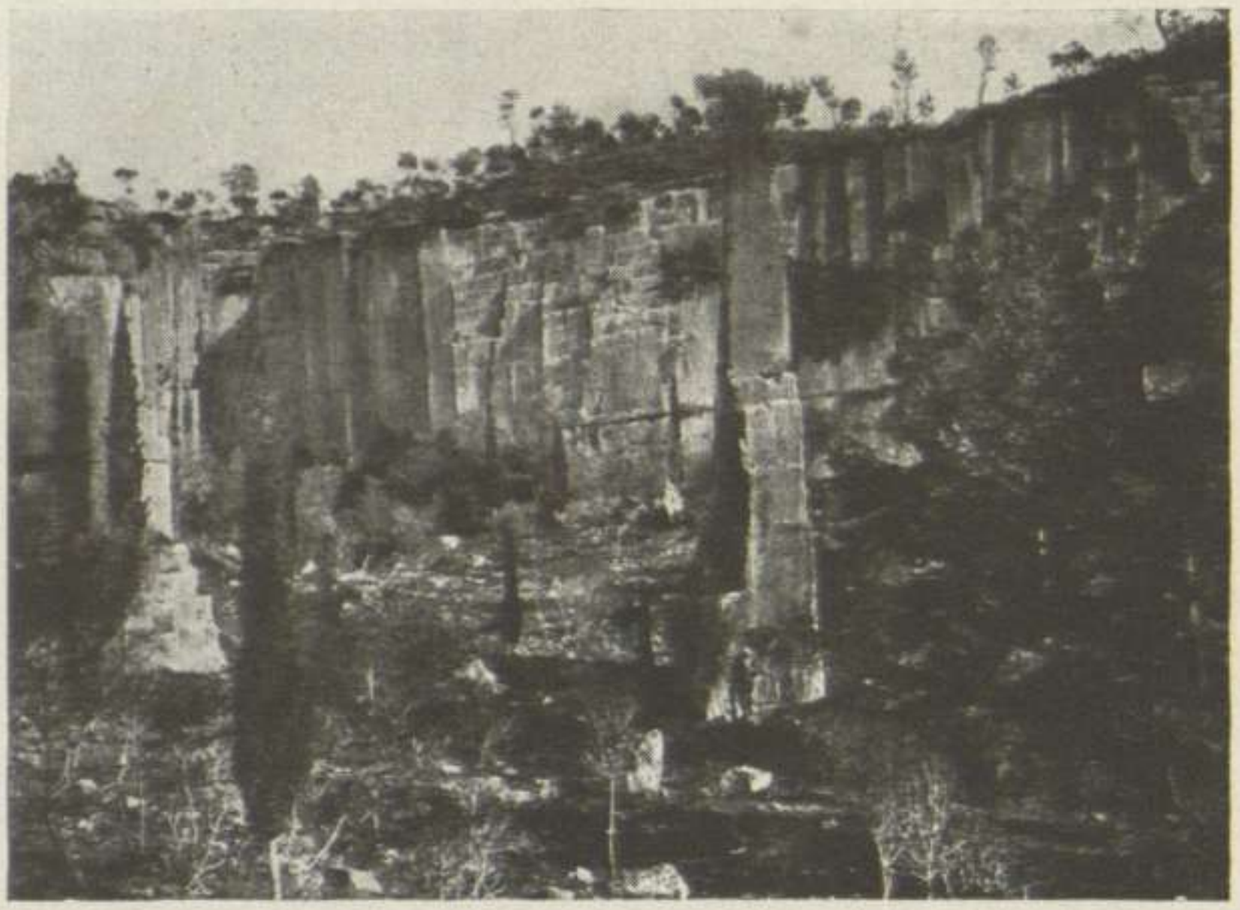

Fig. 334. — Pedrera romana del Mèdol, prop de Tarragona
(Album pintoresc monumental de Catalunya)

pedreres, poques són actualment dignes d'estudi; algunes — com la de Montjuïc, explotada ja pels romans — han continuat fins avui donant materials a les construccions de Barcelona; de l'explotació romana no n'ha quedat ni rastre. Entre Altafulla i el «Sepulcre dels Escipions» (Tarragona) existeix una pedrera romana, el Mèdol, deixada quasi intacta (fig. 334), on al cap de segles apareix clarament la manera com eren arrencats de la pedrera, obrats i tot, els amples i ben tallats carreus. Al bell mig d'una placeta formada per l'extracció de la pedra, s'alça una forma prismàtica coneguda per la gent de l'encontrada amb el nom d'Agulla del Mèdol, massa d'ennegrida pedra de 12 a 13 metres d'altura, deixada segurament per mesurar la quantitat de material extret. El mateix objecte té indubtablement una mena de pila al centre de la pedrera. És dita general a la comarca que de la pedrera de l'Agulla del Mèdol tragueren el material per a la construcció de la catedral de Tarragona. El que sembla cert és que d'allí sortí la pedra per a la construcció de l'*Arx* i muralles romanes de Tarragona, i de les despulles de l'*Arx* fou construïda la catedral (1).

Les pedres, treballades molt sovint a la mateixa pedrera, eren numerades, i se'ls obria una caixa per aixecar-les per mitjà de la grípia, eina ben coneguda dels constructors, actualment encara en ús (fig. 335). Les caixes de grípia (eina que Vitrubi no descriu) s'han conservat en nombrosíssims monuments com els tambors de columna del temple de Vic, els del sepulcre de Corbins, etc. Al Museu Arqueològic de Barcelona existeixen tres curiosos exemplars de numeració d'aquesta mena en uns fragments de cornisa trobada a les excavacions del cementiri de Montjuïc amb altres elements epigràfics romans (fig. 333). A la part superior del carreu hi

(1) CANIBELL, Eudald, *Algunes notícies referents a l'excursió a Altafulla*, «Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana», I, núm. 2, Barcelona, 1879.

ha oberta la caixa de grípia, i a sota els epígrafs: Q. IV, Q. V, Q. VII, la lectura del qual deu ésser: *Quadrum IV; Quadrum V; Quadrum VII.*

La pedra treballada esquadrada, era el *saxo quadrum* i, abreujadament, el *quadrum* la inicial del qual gravava el *saxo faber* romà sobre el carreu per col·locarlo en obra.

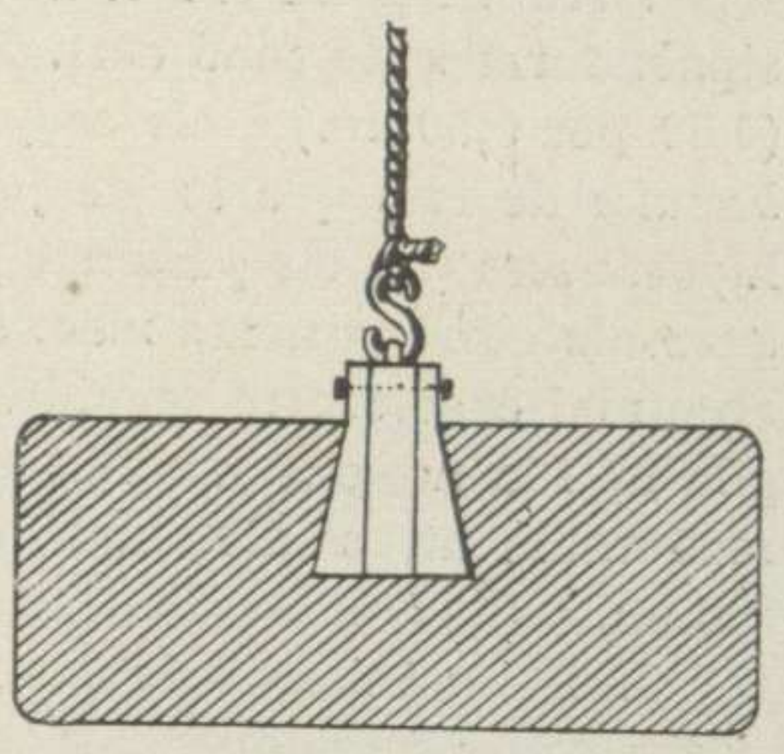

Fig. 334.—Grípia moderna per a la elevació de carreus

LES TOVES I ELS MAONS

El material petri artificial usat fins a les darreries de la República fou a Roma el maó cru o la tova. Vitrubi s'hi refereix sempre que parla de maons *(lateres)*. Entre ells cal notar el *lidi*, usat d'antic a Roma i en una gran part del Mediterrani, que amidava un peu i mig de llarg, un peu d'ample i un gruix de mig peu o sia: 0,444 per 0,296 per 0,148 m. (1), grosses peces d'argila seca amb les quals es feien obres de tota mena. Les toves que omplen la part romana dels murs de Tarragona amiden 0,40 a 0,45 per 0,30 i 0,34 per 0,09 i 0,10 m. (2). A la columna Trajana es veuen els soldats aixecant les fortificacions amb maons d'aquestes mides. Poques vegades és possible trobar a la nostra terra l'obra de maons crus, encara que és indubtable que així eren construïdes les cases d'Empúries. Si no hagués estat així, hauria quedat una quantitat extraordinària de trencadissa de maons en l'àrea de la ciutat. Restes de murs de tova han estat trobades a les excavacions de les cases de Tarragona (3).

L'ús de les toves no volia dir la ignorància de la terra cuita. Els mateixos murs de toves eren salvaguardats de la humitat per grans teules de ceràmica, i elles, amb llur forma plana, és possible que deter-

(1) Cozzo, Giuseppe, *Ingegneria romana*, Roma, 1928, pàgs. 133 i següents.

(2) Martorell, Jeroni, *Arqueologia de la Falsa Braga de Tarragona* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», XLIII, Barcelona, 1933. — Segons Vitrubi, hi havia tres classes de toves (maó cru) (Vitrubi denomina simplement *later* el maó cru, com es dedueix clarament del llibre II, cap. III, en què explica la seva fabricació): una denominada *didoron* d'un peu de llarg per mig d'ample (0,30 per 0,15 metres), altres dues classes eren els *tetradoron* i els *pentadoron*, quadrats de 4 i 5 pams respectivament. Els peus grecs amidaven aproximadament 0,308 metres. Un pam és la quarta part del *peu*, i el dit la quarta part del pam.

(3) Serra Vilaró, J., *Les cases de fang romanes del Nord d'Africa.* Tarragona, 1933, pàg. 11. — Id. íd., *Excavaciones en Tarragona.*

minessin la forma i les dimensions dels maons cuits, coneguts amb el nom de *tæstæ* (1).

Vitrubi i Plini ens han transmès les mides i els noms de les principals formes de maó cuit. Són quadrats, els *bipedales*, de dos peus, (0,59 per 0,59 m.) i els *sesquipedales* de peu i mig (0,44 per 0,44); els *bessales* de tres quarts de peu (0,22 per 0,22) usats en els pilars dels hipocaustes (2); els *pedales* o *pentadoron* les mides dels quals eren anàlogues als corresponents maons grecs (0,40 per 0,40). Aquestes mides no eren mai exactament seguides ni a Roma mateix; la contracció de l'argila al foc no era fàcilment prevista, i hi hagué una tendència, com modernament, a disminuir-les cercant un guany en la disminució del volum.

Les dimensions dels maons en les obres catalanes són variades i distintes de les que donen els autors clàssics, i dels maons trobats a Roma. Les més comunes són les següents: maons quadrats 0,55 per 0,08 metres; maons rectangulars 0,37 per 0,55 per 0,08 metres. En el sepulcre romà de Corbins (Lleida) s'usaren dues menes de maons (3): els uns de 0,25 metres de llarg per 0,16 d'ample i per 0,06 de gruix, i els altres, que són els més notables per llur longitud i poc gruix, tenien 0,52 metres de llarg per 0,25 d'ample per 0,03 de gruix. Prop del forn de Sant Martí Sarroca se n'ha trobat un de 0,38 per 0,37 per 0,025 (4); al columbari de Vilarodona són visibles uns maons de 0,25 metres de llarg per 0,04 de gruix; a Empúries se n'han assenyalat de quadrats de 0,185 metres de costat per 0,07 de gruix. A les excavacions practicades amb motiu del descobriment del mosaic del Comte de Bell-lloc, prop de Girona, es trobaren nombrosos maons circulars propis per a la construcció de columnes (5).

A les excavacions de Tarragona es troba gran quantitat de *bipedales*. Llur mida només és aproximada: el gruix típic és un quart de peu, però mai exactament, i alguna vegada el quadrat no és massa precís. Els *bessales* trobats són també curts de mides. Han estat descoberts diversos maons rectangulars, les mides dels quals són dos peus de llarg

(1) Cozzo, *Ingegneria romana*, pàg. 144.

(2) Vegeu pàg. 253.

(3) Vilaplana, *Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbins*, pàgs. 42 i següents.

(4) Puig i Cadafalch, J., *El forn de ceràmica de Sant Martí Sarroca*, «Anuari de l'I. d'E. C.», 1915-1920, pàg. 722.

(5) Vegeu la *Memoria acerca del mosaico romano descubierto en... Torre de Bell-lloch*, ja citada, de la Comissió de Monuments de Girona.

per una amplada d'un peu a un peu i quart. El gruix varia d'un quart a un sisè de peu (1).

Hi havia, també, moltes formes no rectangulars. Durm n'ha donat un quadre amplíssim (2). Algunes d'aquestes formes han estat trobades a Tarragona.

Citem uns *bipedales* que tenien en els angles uns peus o dents i que corresponen a la *tegula mammata* de Vitrubi (3), els quals servien per a revestir els murs, tot deixant un buit per a passar canonades o simplement circular l'aire calent (4), els maons amb entalladures diverses i els de secció afuada propis per a la construcció d'arcs, com el que es guarda en el Museu Arqueològic de Barcelona.

TEULES, CANONADES I ÀMFORES PER A LA CONSTRUCCIÓ DE VOLTES

La forma de les teules catalanes és la usual romana amb la *tegula* plana i l'*imbrex* cilíndric. Així són els fragments trobats a les ruïnes; així es veuen representades en els monuments medievals, com a la porta del de Ripoll, en el sarcòfag de Sant Feliu de Girona, etc.

La major part de les *tegulæ* trobades amiden de 50 a 60 centímetres o sia al voltant dels dos peus; però tampoc no hi ha regla ni mida fixes (5).

Moltes tenen en llurs cares dibuixos diversos, fets ràpidament amb els dits o amb un bastonet, i a vegades amb la forqueta de dues o més puntes. Els dibuixos consisteixen en cercles, en ziga-zagues, línies ondulades, línies creuades, etc., que no semblen tenir altre sentit que el de marcar les *tegulæ* fetes per un mateix treballador.

Fig. 336.—Empúries : Antefixa. (Museu de Girona)

Els junts que deixaven les *tegulæ* juxtaposades eren coberts pels *imbrices*, mitjos cilindres d'una llargada aproximada de dos peus, que

(1) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, pàgines 85 a 88.

(2) DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, pàgs. 184 i 185.

(3) *De Architectura*, llib. VII, cap. IV.

(4) Vegeu pàg. 255.

(5) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, pàgs. 84-87, làms. XL-XLVI.

Fig. 337. - Antefixa del *Macellum* de Tarragona
(Serra i Vilaró)

donen abundantment les excavacions; i els caps eren tancats per *antefixes* ornades d'escultures (figs. 336 i 337).

Entre els testos innombrables que es troben a les ruïnes cal citar les canonades d'aigua i els desguassos, que no tenen cap caràcter local específic.

Notem després la descoberta a la necròpolis de Tarragona, dintre la ciutat, de petites àmfores allargades, de cos acanalat, per a la construcció de voltes (1). Dintre la ciutat s'ha pogut observar la coberta d'una cisterna (fig. 338) feta a dues aigües per mitjà d'àmfores d'aquesta mena, i diverses voltes construïdes per aquest sistema han estat assenyalades, en una vil·la d'Altafulla, a la comarca tarragonina (2). El sistema ha estat trobat principalment a Ravenna, però fou usat en una gran part del món romà i en totes les èpoques.

FORNS DE CERÀMICA

Després de descriure els materials ceràmics de la construcció romana, cal parlar dels forns on es coïen. Llur forma és la coneguda dels forns construïts a Heiligenberg, prop d'Estrasburg, i respon al sistema del de Francfort del Mein i el de Field-Castor (Northamptonshire, a Anglaterra) (3).

No difereix la seva disposició primitiva dels forns rústecs senzillíssims actuals de les nostres masies, successores de les *villæ*, que es serviren dels que, descoberts en els nostres camps, anem lleugerament a estudiar. Essencialment són formats d'una

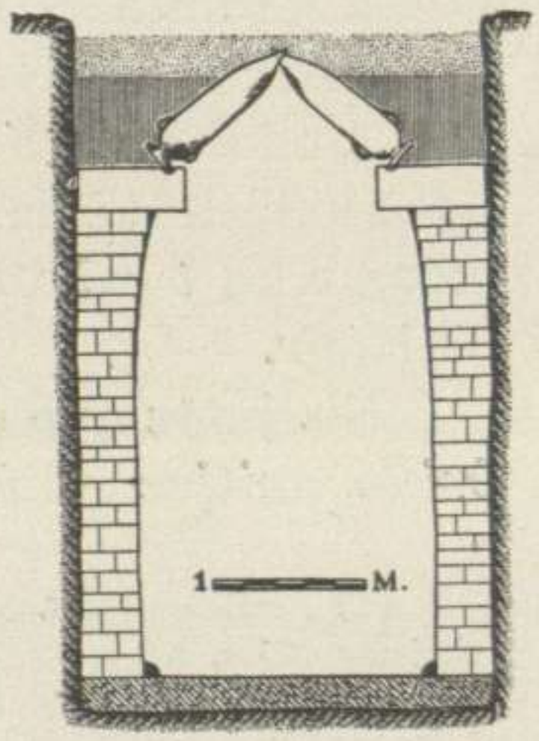

Fig. 338.
Tarragona : Dipòsit cobert amb àmfores
(Serra i Vilaró)

(1) SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona,* 1929, làm. XXXVIII, figs. 1, 2 i 3.

(2) Vegeu pàg. 264.

(3) DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire,* mots *Figlinum* i *Fornax.* — DÉCHELETTE, Joseph, *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine,* Paris, 1904.

fogaina que comunica per un passadís amb el *fornax* pròpiament dit, sobre el qual hi ha una cambra on es couen les peces de terra; a la dreta i a l'esquerra del *fornax*, altres cambres rebien una temperatura més baixa sense que hi penetrés sinó lleugerament la flama. Aquesta forma de forn és avui encara vivent en algunes indústries que no han sabut deixar llurs antics procediments romans. El Sr. Hernández Sanahuja, l'arqueòleg de Tarragona, en descriví un de descobert i seguidament destruït en obrir-se les pedreres per a la construcció del port (1).

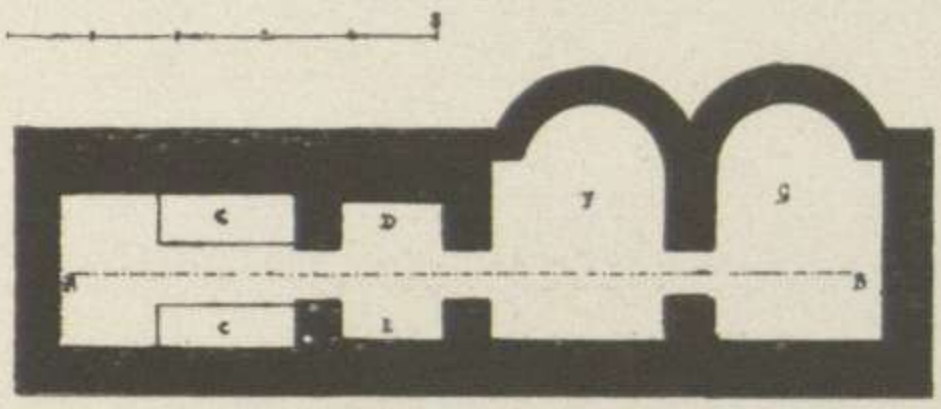

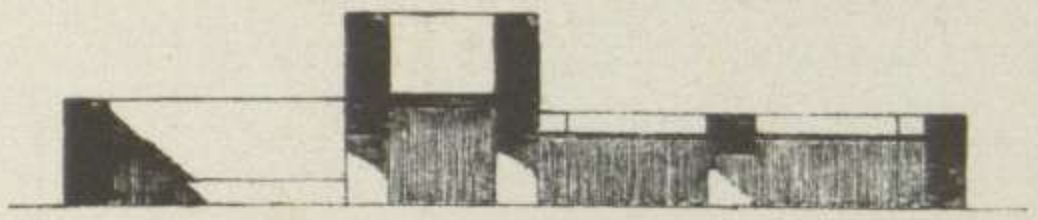

Fig. 339. — Tarragona : Forn de gerrer
(Hernández Sanahuja)

Allò que en el pla i secció (figs. 339 a 341) forma el veritable forn *(fornax)* és l'espai rectangular D E, l'altura del qual està dividida per la meitat per una solera horitzontal fabricada d'una barreja de calç, guix i picadís de maó. La part inferior era on s'encenia el foc per al qual objecte existien les obertures *(præfurnia)*. Per la boca o obertura s'introduïa el combustible a D, i, tapada convenientment, la calor es comunicava, per la solera i per la segona abertura, als altres forns FG. En descobrir-se aquesta part de forn, es veia encara en l'arc de l'obertura el senyal de les flames que penetraren al segon forn. A la cambra DE es coïen les peces de fang, i, segurament, en el segon forn sobre la solera es vidriaven les peces amb el vernís roig saguntí.

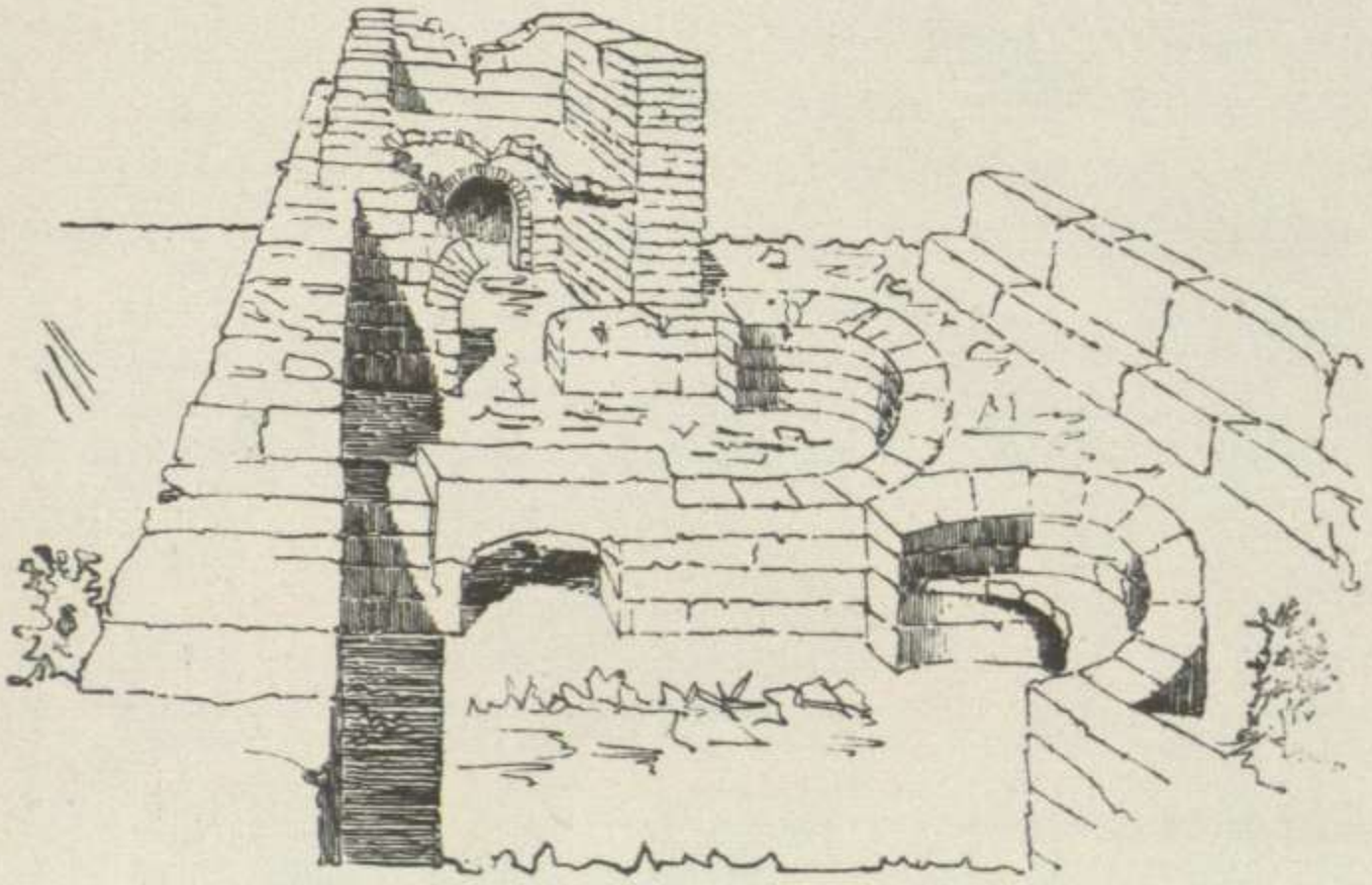

Fig. 340. — Tarragona : Forn de gerrer
(Hernández Sanahuja)

(1) *Historia de Tarragona,* I, part 2.ª, pàgs. 197 i següents.

El senyor Guillem de Brocà ha descrit un taller de gerrer a la comarca de Reus (1), en el terme anomenat «El Vilar», nom clarament derivat de *Villarius*. El seu forn era de disposició anàloga; la fogaina era circular de tres metres de diàmetre (fig. 342); un passadís de dos metres quaranta centímetres indica clarament el *præfurnium;* al costat d'aquest forn hi havia una altra construcció de cinc metres de llarg per un d'ample i un d'alt, amb quatre forats per a comunicació dels productes de la combustió. Separat d'aquest aparegué un segon forn cobert per una sèrie d'arcs fets de toves ajuntades amb argila i deixant separacions per al pas del fum i de les flames a les cambres de cocció superior (fig. 343); al costat aparegueren unes ares revestides d'un pa impermeable com a fons de safareig, pròpies per a pastar el fang.

Fig. 341.—Tarragona : Boca del forn de gerrer
(Hernández Sanahuja)

Altre forn de ceràmica és el de Sant Martí Sarroca (2), trobat prop de les ruïnes d'una antiga *villa.*

Als voltants del forn, a part d'abundantíssims fragments de *tegulæ*, *imbrices*, *dolia* i maons, es recolliren fragments de ceràmica campa-

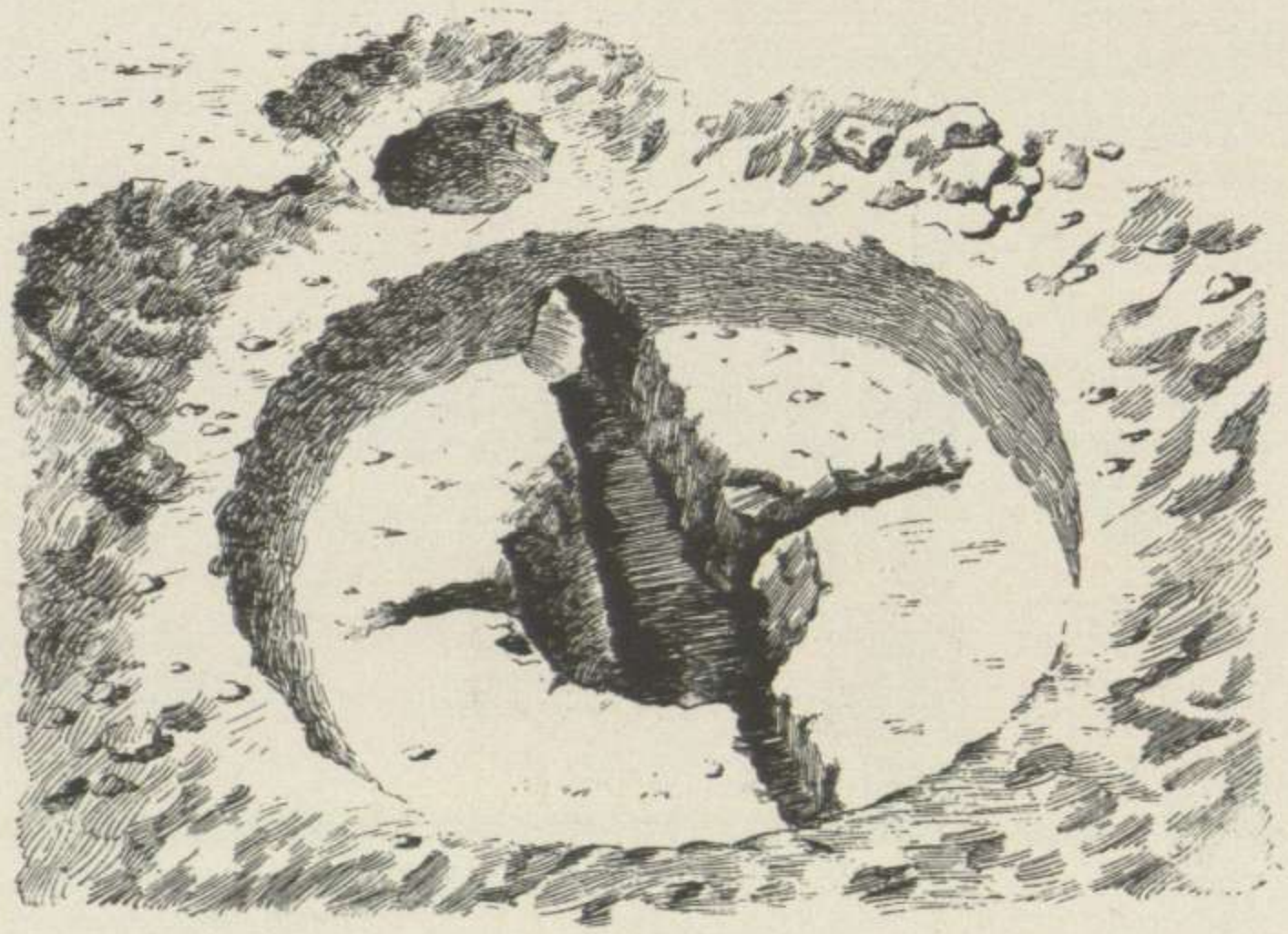

Fig. 342.—Reus : Forn de gerrer del Vilar
(Guillem M.ª de Brocà)

(1) Brocà, Guillermo de, *Reus: Etimología de su nombre, recientes descubrimientos,* «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», IV, Barcelona, 1907, pàgina 8.

(2) Puig i Cadafalch, *El forn de ceràmica de Sant Martí Sarroca,* pàg. 721.

niana i de terra *sigillata*, junt amb algun petit fragment ibèric. Sembla un forn destinat a coure teules per a construcció, i a ell limitarem el nostre estudi.

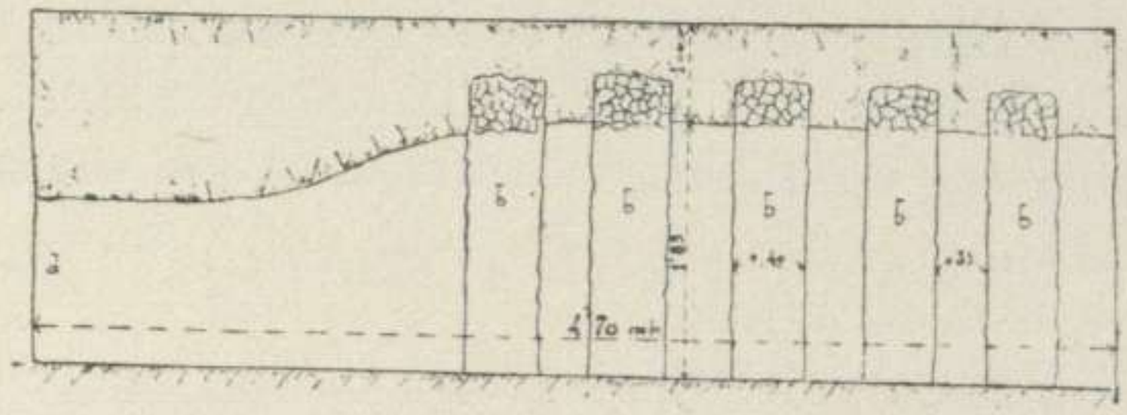

Fig. 343. — Reus : Forn de gerrer del Vilar
(Guillem M.ª de Brocà)

La part trobada del forn (figura 344) és la fogaina, que és rectangular, dividida en dos trams i coberta per dobles arcades aproximadament semicirculars que recolzen en els murs i en una fila de pilars centrals. Les arcades tenen 0,34 metres de gruix, i són construïdes amb peces en forma de clau i separades amb fragments de terrissa i fang, i estan repartides en tota la llargada de les fogaines, que ve a ésser escassament de 4 metres i mig. Tota la part interior de la construcció apareix revestida d'una capa de fang amb clars indicis d'haver estat reparada diverses vegades i que mostra, en certs indrets, la impressió dels teixits grollers que degueren servir per a aplicar-la. Ambdues naus de la fogaina tenen una mateixa entrada coberta de volta seguida, i, així mateix, revestida de fang.

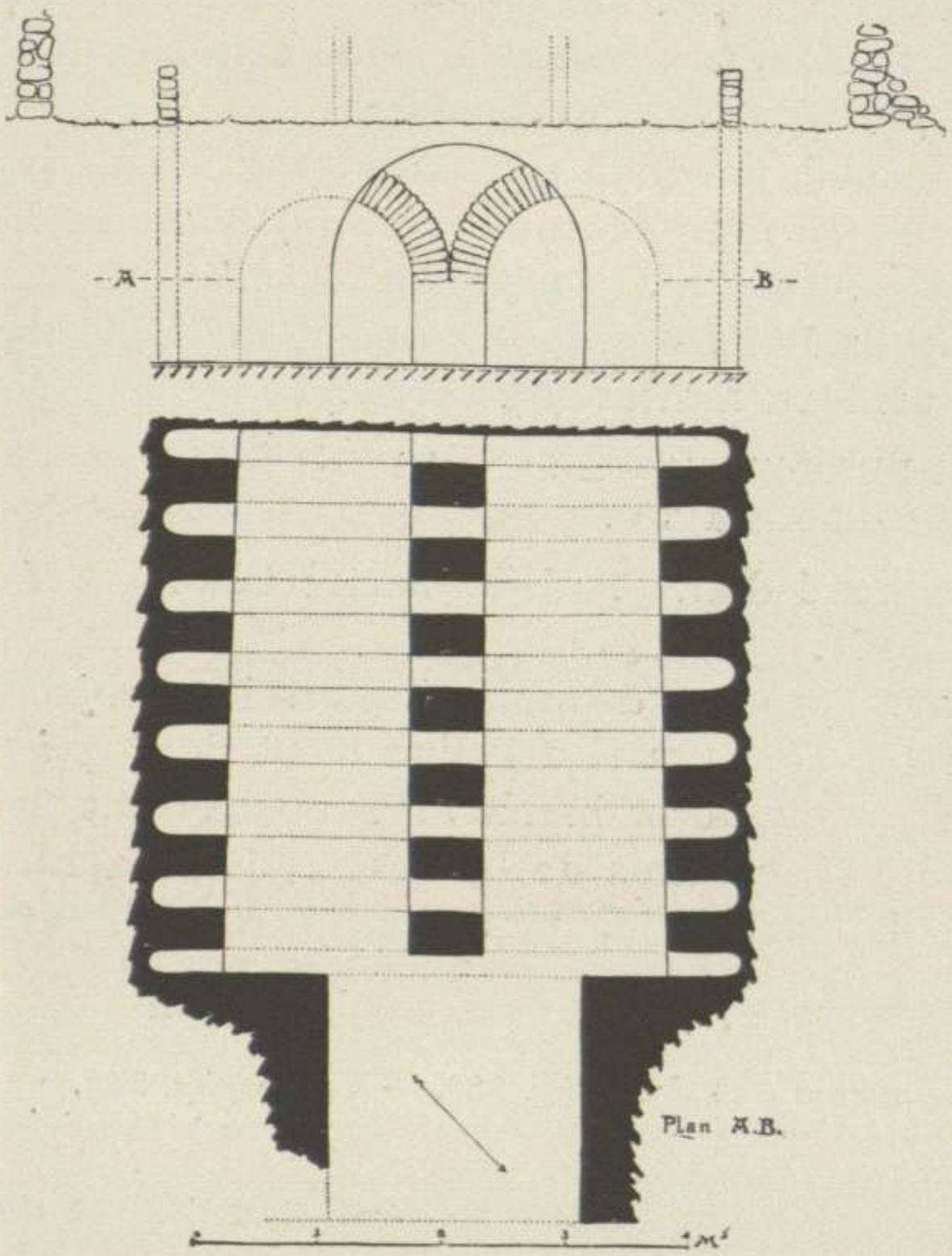

Fig. 344. — Forn de Sant Martí Sarroca : Planta i secció

Els espais que els arcs deixaven lliures permetien comunicar el foc de les dues cambres, mentre que uns forats oberts a la coberta establien la comunicació de la fogaina amb la part superior on eren dipositades les peces destinades a la cocció.

La cambra superior sembla que formava un clos quadrat, les mides del qual corresponien a l'ampit de les dues cambres inferiors, circuït per

una filada de maons crus que deixaven una porta a l'indret oposat al que corresponia a l'entrada de les fogaines. El pis d'aquesta cambra superior era molt allisat i recuit. A les vores del forn s'observaven marges fets de trossos de *dolia* mal cuits, que en alguns indrets constitueixen veritables parets.

A no gaire distància, a l'altra banda del camí, foren trobades restes d'un altre forn, les fogaines del qual no tenien sinó cinc arcades. L'estat de llur destrucció no permetia apreciar gaire cosa més.

La terrissa, dita *sigillata*, que s'hi troba abundantment, en determina la cronologia.

Prop de la vil·la descoberta a Sabadell (1) s'excavà un forn d'anàleg amb la doble cambra de fogaina coberta per una sèrie d'arcs, que deixen espai per al pas de l'aire escalfat i el fum a la cambra superior.

A Empúries se n'han descoberts dos: un, també de doble fogaina, i un altre, de fogaina simple (2). El forn destinat a coure ceràmica ibèrica, descobert a Fontscaldes (3), té una forma semblant.

Les inscripcions revelen també, a vegades, les fàbriques i teuleries militars. Així, Hübner, a una marca mutilada que copia (4) d'una teula de Tarragona, posa el següent comentari: *Fuitne tegula legionis?* En una altra teula trobada a la necròpolis de Tarragona, certament del segle III, hi ha una marca que indica un forn militar (5):

«DOLiare EX PRAEdiis CAESAris Nostri
AQVILI APRILIS».

«Obra de gerrer; la terra provè d'un predi del nostre Cèsar; es féu per a la festa de l'Àguila d'Abril».

L'àguila, és sabut, coronava l'ensenya de moltes legions i era objecte d'un culte; es celebrava sobretot l'aniversari del lliurament de l'*aquila*, que equivalia a l'actual lliurament de la bandera. Probablement les teules foren fetes per la legió VII, els caps de la qual residien a Lleó *(Castrum legionis septimæ)* de la qual legió, però, una *vexilatio* estava aquarterada a Tarragona (6).

(1) P. B. G., *Excavacions romanes a Sabadell*, pàg. 858. — Vegeu pàg. 242.
(2) Puig i Cadafalch, J., *La colònia grega d'Empúries, Els forns d'Empúries*, «Anuari de l'I. d'E. C.», 1915-1920, pàg. 705.
(3) Colomines Roca, J., *El forn ibèric de Fontscaldes*, «Anuari de l'I. d'E. C.», 1915-1920, pàg. 602.
(4) *C. L. I.*, II, núm. 4973-3.
(5) Serra Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, 1929, pàg. 85.
(6) Hübner, *La Arqueología de España*, pàgs. 143 i 144.

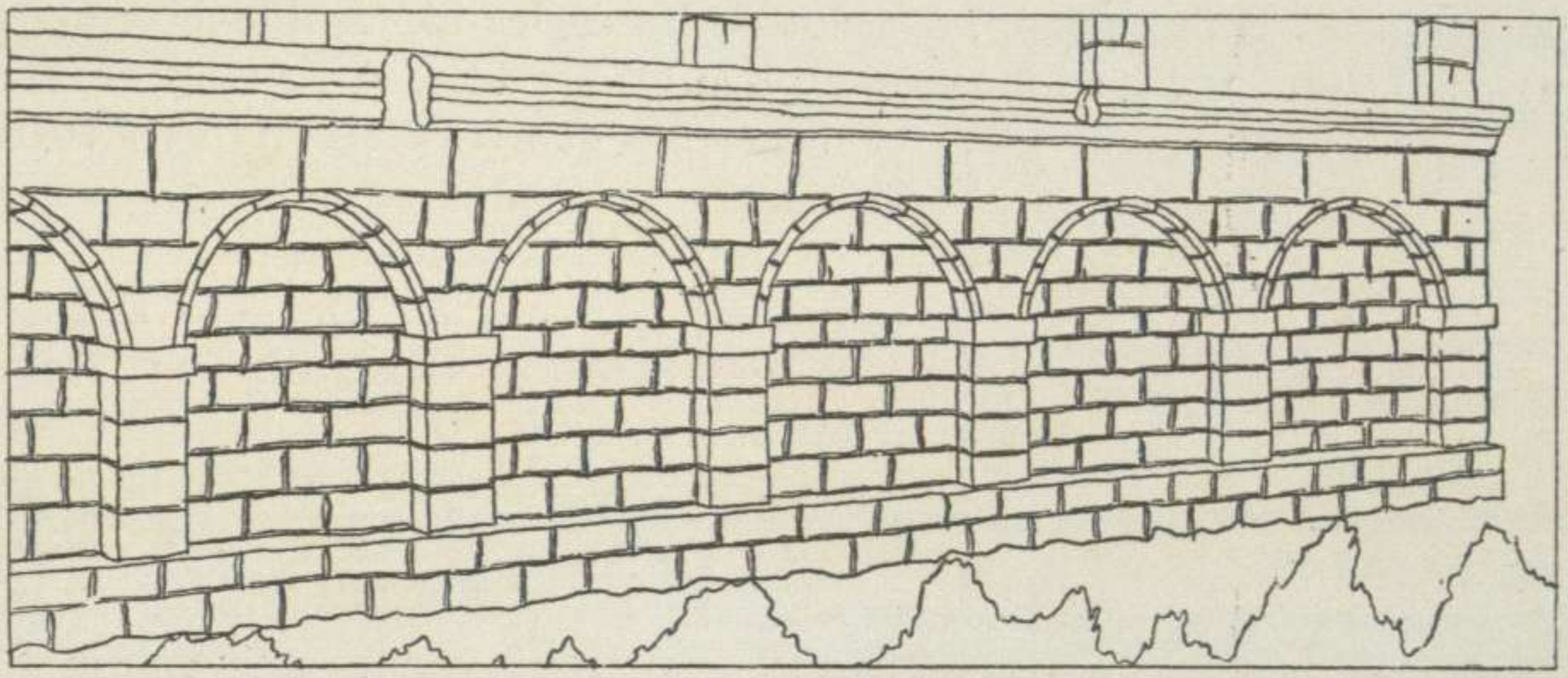

Fig. 345. — Vilarrodona : Arquacions de maó de pla, del sepulcre

II

MENES D'OBRA USADES PELS ROMANS

Els constructors romans usen una gran varietat de menes d'obra: la tàpia ibèrica i africana de tradició antiquíssima; l'obra de toves d'argila emmotllades i seques; la de maons de perfectíssima cerà-mica; l'obra de reble, revestida exteriorment gairebé sempre de pedres de fil, ben esquadrades; l'obra de pedra picada, amb totes les seves variants. Totes elles reuneixen les tradicions diverses que conflueixen en la civi-lització romana: les més nobles d'origen hel·lènic i oriental, i les més modestes de l'occident mediterrani.

OPUS FORMACEUM

La més antiga de totes és l'obra de terra, la tàpia, la tradició de la qual es conserva durant tota l'Edat mitjana i es guarda encara avui; però més que romana era pròpia de l'Àfrica i d'Espanya. Dintre caixes desmuntables de mesures fixades d'an-tic pel costum, es pitja terra argilosa, que agafa una gran consistència. Plini i Varró s'hi refereixen clarament. Diu el naturalista clàssic: «Per ventura no existeixen a Àfrica i a Espanya parets de terra dites *forma-ceos*, perquè en un motlle entre dos taulers pot dir-se que les omplen

abans que les construeixen? Durant molts segles són inatacables per la pluja, pel vent, pel foc i més sòlides que els morters. A Espanya encara es veuen les guaites d'Aníbal i les torres de terra col·locades en els cims de les muntanyes. Els murs que s'empren per a tancar els camps i els dics que s'oposen a la impetuositat dels rius són també d'aquesta matèria. ¿Qui ignora que hi ha parets de fusta omplertes d'argila i que hi ha parets construïdes amb maons crus?» (1) Varró, el mestre clàssic d'agronomia, descriu la tàpia que veié a Espanya en temps de la guerra de Cèsar i Pompeu. «Vaig a parlar, diu, de les tanques que cal establir per la seguretat general o parcial de la finca. N'hi ha de quatre menes: la natural, la camperola, la militar i l'artificial. Cadascuna d'aquestes espècies pot subdividir-se en moltes altres... La quarta i última espècie, la tanca artificial, és de quatre classes: de materials de pedra de fil, com a Túsculum; de maó cuit, com a la Gàl·lia; de maó cru, com als Camps Sabins; en fi, la composta de terra i de pedruscall emmotllats, com a Espanya i a la plana tarentina» (2). Sant Isidor descriu l'*opus formaceum* que havia vist a la seva terra (3). L'ús d'aquest

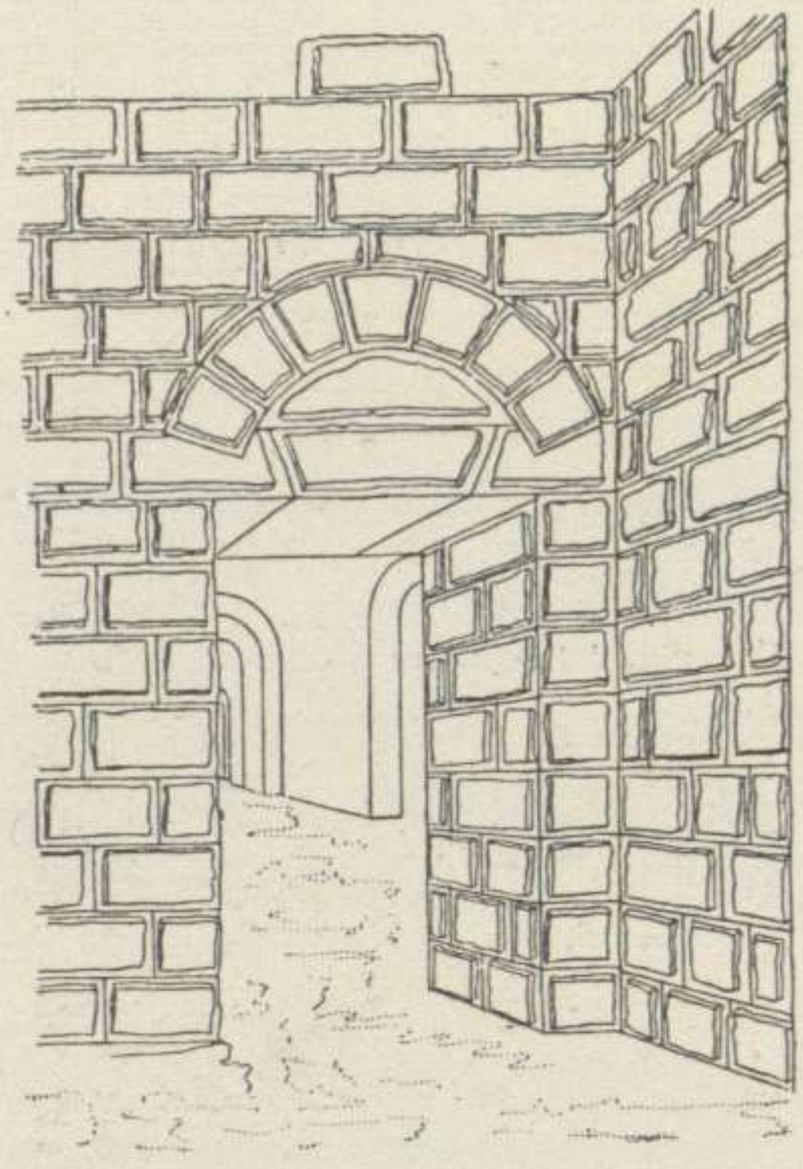

Fig. 346.—Tarragona : Pretori d'August. Combinació d'arc i llinda

(Hernández Sanahuja)

(1) *Quid? no in Africa Hispaniaque ex terra parietes, quos appellant formaceos quoniam in forma circumdatis utrimque duabus tabulis inferciuntur verius, quam instruuntur, ævis durant, incorrupti imbribus, ventis, ignibus, omnique cæmento firmiores? Spectat etiam nunc especulas Hannibalis Hispania, terrenasque turres iugis montium impositas. Hinc et cespitum, natura, castrorum vallis accommodata, contraque fluminum impetus aggeribus. Illini quidem crates parietum luto, et lateribus crudis exstrui, quis ignorat?* (PLINI, *Història Natural*, llibre XXXV, cap. XLVIII).

(2) *Nunc de saeptis, quæ tutandi causa fundi, aut partis fiant, dicam. Earum tutelarum genera IV. unum naturale, alterum agreste, tertium militare, quartum fabrile. Horum unumquodque, species habet plures... Quartum fabrile sæpimentum est novissimum, maceria. Huius fere species quatuor quod fiunt e lapide, ut in agro Tusculano, quod e lateribus coctilibus, ut in agro Gallico, quod e lateribus crudis, ut in agro Sabino, quod ex terra et lapillis compositis in formis, ut in Hispania et agro Tarentino* (VARRÓ, *Rerum rusticarum*, llibre I, cap. XIV).

(3) Sant Isidor descriu el *formatum sive formatium* d'Africa i d'Espanya. *Etymologiarum libri XX*, llibre XV, cap. IX, 5.

material és antiquíssim en el nostre país. Això explica la desaparició de moltíssimes obres, l'escassa altura d'altres que es conserven, que tenien la part superior de tàpia, com la Torrassa del Moro, que s'alça dalt d'un turó prop de Llinars (1), una d'aqueixes torres de la descripció de Plini i Titus Livi (fig. 55).

Mossèn Serra i Vilaró (2) ha demostrat que a moltes ciutats africanes els edificis particulars eren construïts de tàpia sobre un sòcol de reble, pràctica aconsellada per Vitrubi (3). Muntants de pedra de fil, amb lligadors transversals formaven una armadura de reforç. Aquell arqueòleg ha trobat el mateix sistema a Tarragona. Plini (4) parla d'una armadura de fusta per a reforçar les parets de tàpia; però a Africa i a Espanya la fusta fou substituïda aviat per l'armadura de pedra (figures 351 i 352). Alguna vegada a Empúries s'ha trobat encara el mur de tàpia.

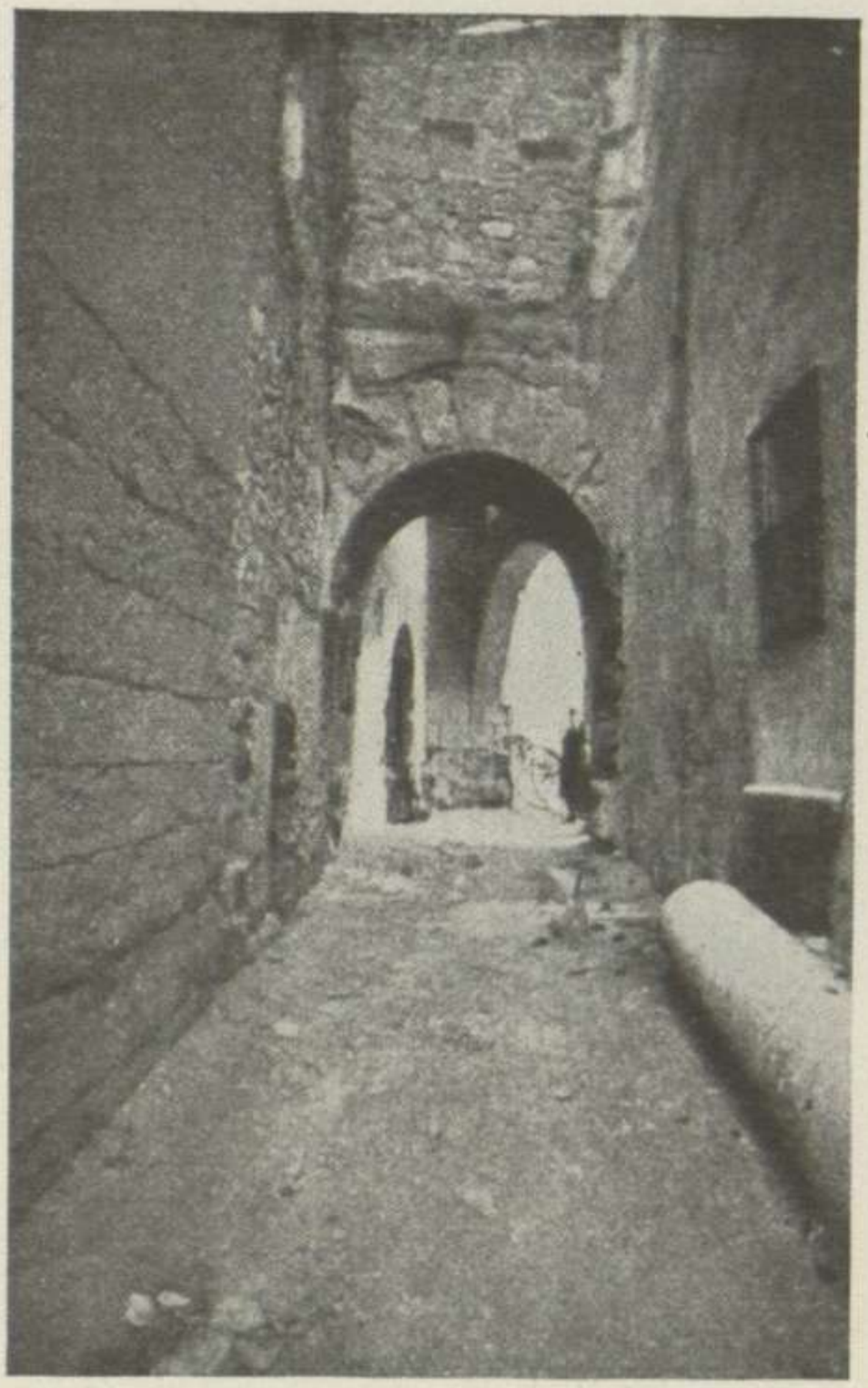

Fig. 347. — Tarragona : Portal del fòrum

OPUS QUADRATUM

L'opus quadratum era, després de la tàpia, l'únic mitjà de construcció conegut dels romans fins el segle II abans J. C. Tenim exemple de les varietats més notables de fàbriques en què l'element principal és la pedra picada: la fàbrica de grans carreus a l'estil grec, *opus quadratum*— temples de Barcelona (figs. 93 i 94) i Tarragona—, la fàbrica de pedra picada sia sola — sepulcre de Fabara (figura 119) —, sia revestint grans masses de reble, l'*opus emplecton*— arc de l'entrada del pont de Martorell (fig. 233) —; sia llisa, sia picada

(1) Vegeu pàg. 59 i seg.
(2) *Les ciutats de fang romanes del Nord de l'Africa,*
(3) *De Architectnra,* llib. I, cap. VIII, 77.
(4) *Història Natural,* llib. II, cap. I.

amb encoixinats — muralles de Tarragona (figs. 16 i 17). És interessant el treball de la pedra allisada perfectament en els junts per a assentar-la en sec; si alguna cara ha de quedar sense treballar, serà la de l'exterior, de la qual solament serà picada una faixa, voltant el parament — muralles de Tarragona (fig. 45) i Empúries (figs. 68 i 69), basament de l'arc triomfal i espatllers del pont de Martorell (fig. 233), etc.

En el sepulcre de Fabara es conserven clarament les caixes de les cues d'orenella d'unió dels carreus per mitjà de grapes de bronze, avui desaparegudes. Una altre mena d'unió per mitjà d'espigues metàl·liques ha deixat rastre en els tambors de columna del temple de Vic: la caixa de la grípia té un forat cilíndric a cada costat; dues espigues de bronze servien per a unir un tambor a l'altre.

Els massissos de grans carreus de pedra col·locats en sec, a l'ús grec i etrusc, foren usats sempre pels romans en llurs obres més monumentals, com els temples, i fou el més comú fins el darrer segle abans de l'Era cristiana.

ARCS I LLINDES DE PEDRA PICADA

Amb l'obra de pedra acarreuada, els romans ens porten la construcció d'arcs amb llurs pràctiques minucioses i seriosament estudiades. En el sepulcre de Fabara, per exemple (fig. 122), es veu clarament la tendència a disminuir la llum dels cindris, col·locant horitzontalment les primeres filades. La formació de voltes de canó per mitjà d'arcs juxtaposats, que redueixen les *mulasses* costoses a una sèrie de cindris, és evident en l'arc triomfal del pont de Martorell (fig. 233). Aquesta pràctica, de la qual aquí queda un exemple, és usada contínuament a la regió del pont de Gard, el cèlebre aqüeducte de prop de Nimes. Es poden citar, diu Choisy (1): els arcs del gran viaducte que travessa a Sommières, la vall de la Vidourle; les voltes superiors de l'amfiteatre d'Arles; les de les arenes de Nimes; les de les galeries laterals del temple anomenat de Diana. A Tarragona es conserva la curiosa combinació de l'arc i de la llinda, a la porta de l'anomenat Pretori d'August (fig. 346). En aquesta, com en l'arc de la suposada porta del Fòrum (figs. 334 i 347), es veu una certa imperícia en els obrers. Les superfícies cilíndriques són, tant com és possible, suprimides; els rasaments són resolts amb molt poc coneixement de simplificació de treball; es veu d'una manera clara la substitució de plans a les superfícies cilíndriques dels extradossos dels arcs, com a l'aqüeducte de Tarragona (fig. 324). És interessant la forma que té una de les

(1) *L'art de bâtir chez les romains,* pàg. 129.

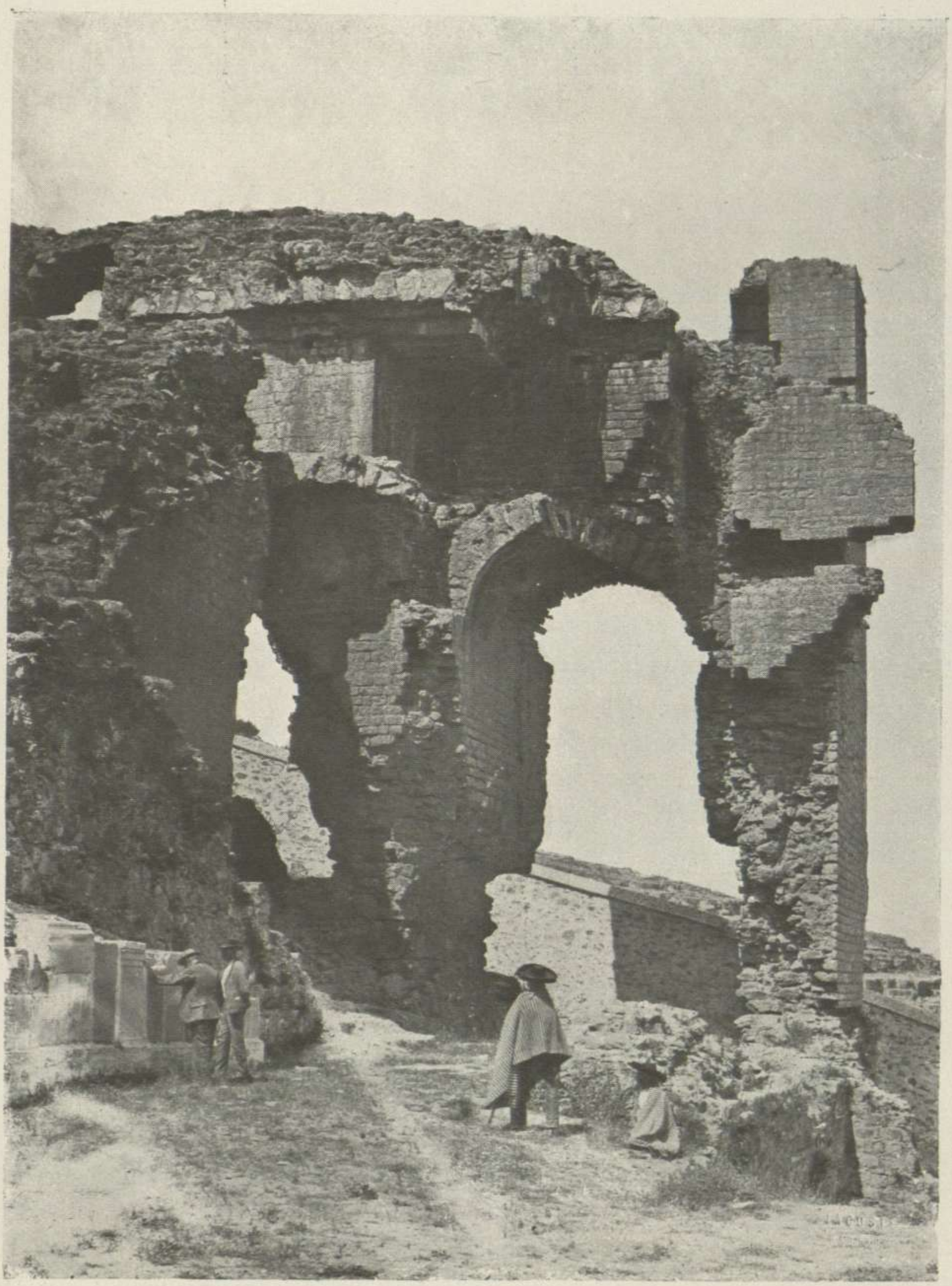

Fig. 348. — Sagunt : Teatre. Estructura dels murs *(Laurent)*

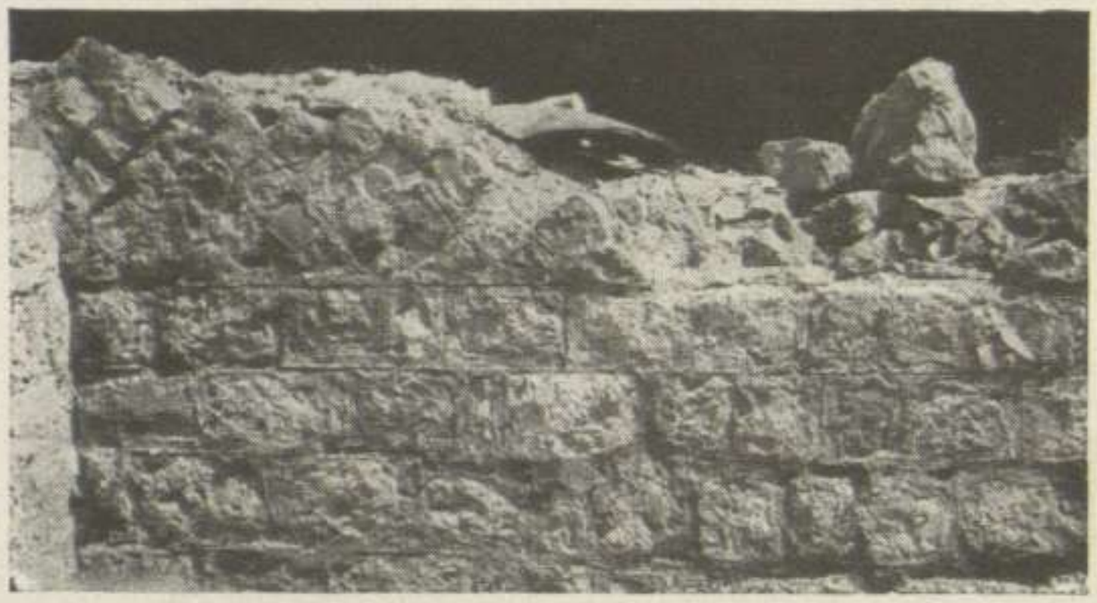

Fig. 349.
Empúries : Paret d'una casa romana, *opus reticulatum* *(Gandia)*

llindes d'una porta del circ de Sagunt, ajudada per la clau de la filada superior (fig. 274) que ve a fer com de tirant al centre de la llinda, formant una mena d'encavallada de pedra de disposició que recorda la de la construcció de fusta. Als murs de Tarragona un portal té una gran llinda monolítica (fig. 65).

OPUS INCERTUM

Des del segle II comença a usar-se l'*opus cæmenticium*, obra de materials diversos units per mitjà de morter. Un *opus cæmenticium* usat comunament fou l'*opus incertum*, l'obra de reble, no revestida, que deixa veure en els paraments les formes diverses, irregulars i incertes, de les pedres. La part baixa de les cases emporitanes, que era necessari preservar de la humitat, era d'aquesta mena d'obra (fig. 33). Ho eren també els sepulcres modestos (figures 147 a 150) i les obres militars i hidràuliques més senzilles (figura 327). L'*opus cæmenticium incertum* tenia el seu precedent en l'obra de reble i fang indígena, i en la de reble, fang i morter, usada també pels romans (1), i, encara, en la de reble sense morter, la paret seca d'ús antiquíssim i trobada sovint en les viles indígenes.

OPUS EMPLECTON

Però si l'*opus quadratum* convenia a la idea de monumentalitat romana, no era apropiada a l'organització del treball perquè exigia utilitzar grans masses de soldats, o de presoners, o les nombroses poblacions obligades a prestacions personals. Per això el sistema més convenient era revestir d'obra de picapedrer els grans volums d'obra més senzilla que formaven l'interior de les grans construccions: masses de tàpia o de toves, gegantins monòlits de menut reble, forma intermèdia entre el reble usual i el formigó moderns. Aquest fou el sistema usat, almenys des del segle primer, abans de J. C. Choisy explica clarament com procedien (2). «Entre les pedres formant els dos paraments del massís a construir, estenien una capa gruixuda (10 a 15 centímetres, almenys) de morter i trencadissa de ceràmica; el morter era fet,

(1) SERRA RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis. I Bætulo-Blanda*, pàg. 38.
(2) *L'art de bâtir chez les romains*, pàg. 14.

a Roma, de calç i *puzzolana*, i en altres llocs, de calç, i arena grossa. A sobre estenien, amb pala, fragments de pedra reduïts a les dimensions de la grava de les carreteres modernes, és a dir, menudall que pugui travessar una anella de 8 a 10 centímetres si fa no fa. Quan la capa de grava arribava a una espesor igual o una mica més de la del morter, era pitjada per tal de fer refluir el morter per tots els intersticis. Aqueixes capes alternatives es succeïen en tota l'altura d'una filada.» En arribar en aquest punt, s'hi posava pols de la pedra treballada i es procedia a pitjar-la més i més. Aqueixa fàbrica s'emprava en les obres de pedra picada i els fonaments. Vegeu l'arc enrunat del pont de Martorell (figures 233 i 234), i el basament del sepulcre emporità (fig. 164), en forma de torre, del qual han caigut els carreus i només queda el nucli de pinyolenc.

Un segon sistema era fet sense compressió; un veritable reble de mides més reduïdes que el modern, i aquest era el que es revestia de carreus petits de vegades posats de punta *(opus reticulatum)* o de maons triangulars, ara en filades horitzontals, ara en forma d'espiga *(opus spicatum)* i formava la massa dels teatres (fig. 348) i amfiteatres i fins dels temples. Es distingeix de l'anterior per la irregularitat de la disposició de les pedres. Els tractadistes d'arquitectura donen la raó de la pràctica d'aquesta obra de fragments petits. Vitrubi (1) diu: «Qualsevol mena d'obra que s'empri, s'ha d'omplir amb pedra ben menuda a fi que els murs, penetrats en totes llurs parts i com abeurats de morter de calç i arena, es conservin més temps». En tractar dels temples insisteix, encara, Vitrubi: «Si la cel·la ha d'ésser d'obra, que es compongui de trossos de pedra tan petits com sigui possible» (2). Era una pràctica antiquíssima. En el contracte d'obres públiques que fa referència a un mur, dependència del temple de Serapis a Puzzoles, escrita en vell llatí, intitulada *Lex puteolana parieti faciundo*, que s'ha conservat en una inscripció, es diu: «Que el contractista no empri en l'obra sinó pedra trencada i que la posi el més seca possible...» L'època d'aquesta llei, se sap pels noms dels cònsols,

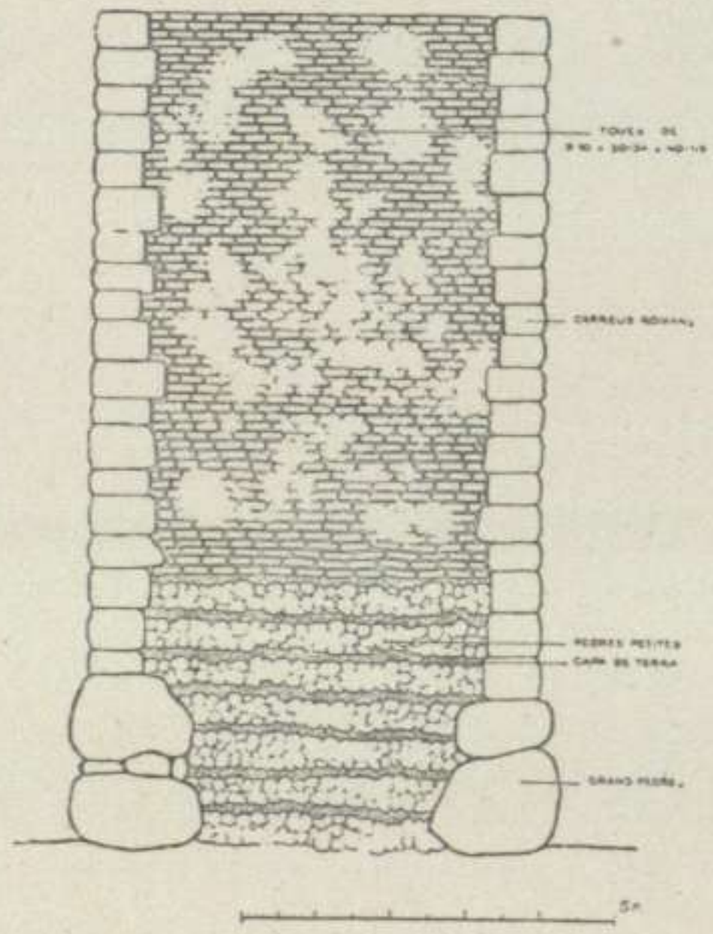

Fig. 350.—Estructura de la muralla romana de Tarragona
(Martorell)

(1) *De Architectura,* llibre II, cap. VIII.
(2) *De Architectura,* llibre IV, cap. IV.

Fig. 351. — Timgad : Murs forrats de petits carreus i amb muntants de carreus grans

és l'any 104 abans de J. C. (1). No sempre els murs s'omplien en aquesta forma. Sovint l'interior era simplement d'obra de reble de mides com l'actual.

L'*opus spicatum* romà és ben poc usat. També és escàs l'*opus reticulatum*, assenyalat en una casa romana aixecada al barri grec d'Empúries (fig. 349).

Quan l'espessor era molt grossa, com en les muralles de les ciutats, s'usava el sistema emprat en els murs de Tarragona (figs. 1 i 2), que és un exemple notable d'obra econòmica. Constava de dos murs o revestiments, un d'exterior i un altre d'interior, ambdós de pedra de fil. En el revestiment exterior els carreus estaven disposats en filades horitzontals, tots eren encoixinats i tenien la mateixa altura i profunditat. El gruix d'aquesta mena de revestiment és de 80 centímetres, i l'alçària dels carreus que el componen és, amb poca varietat, de 57 centímetres. Cada carreu forma un paral·lelepípede perfecte i els seus angles i arestes, separadament de l'encoixinat, estan perfectament escairats. El mur o revestiment posterior és moltíssim més rústec i el formen unes pedres també paral·lelepípedes simplement desbastades i desiguals de llargada, alçada i gruix, surten, per tant, unes més que altres, per la part interior. El buit que deixaven els dos murs era de 3,60 m. i era omplert de capes horitzontals de pedra pitjada, alternades amb altres de menudall, a fi de donar més solidesa i menys empenta als dos murs de revestiment

(1) Choisy, *L'art de bâtir chez les romains*, pàgs. 27 i 28.

(figura 350, part inferior). Evidentment, atesa l'extraordinària alçada dels dos murs (12 metres), i la col·locació en sec dels carreus, els romans idearen, per contrarestar l'empenta, construir parets transversals (contraforts interiors), també de pedra, procurant que interiorment trabessin ambdós murs formant cos amb ells i venint a construir unes lligades, de manera que, en conjunt, els quatre murs estaven perfectament units, sostenint-se mútuament i formant una caixa rectangular de 6,27 m. de llargària per 5,20 m. de fons, que és l'amplada de la muralla. Aquestes caixes o parets transversals es trobaven en tota la longitud o extensió de la muralla romana (1).

Una fàbrica que en altres terres es troba revestint únicament els llocs secundaris, la veiem aquí, a l'exterior: la fàbrica mixta de carreus petits i grans pedres usada a l'exterior de la cel·la del temple de Vic (figura 109). És igual que la de les galeries interiors del circ de Tarragona i dels amfiteatres i teatres de la Provença (Arles, Nimes, Orange, etc.). Una part dels murs de Tarragona foren omplerts de toves (fig. 350).

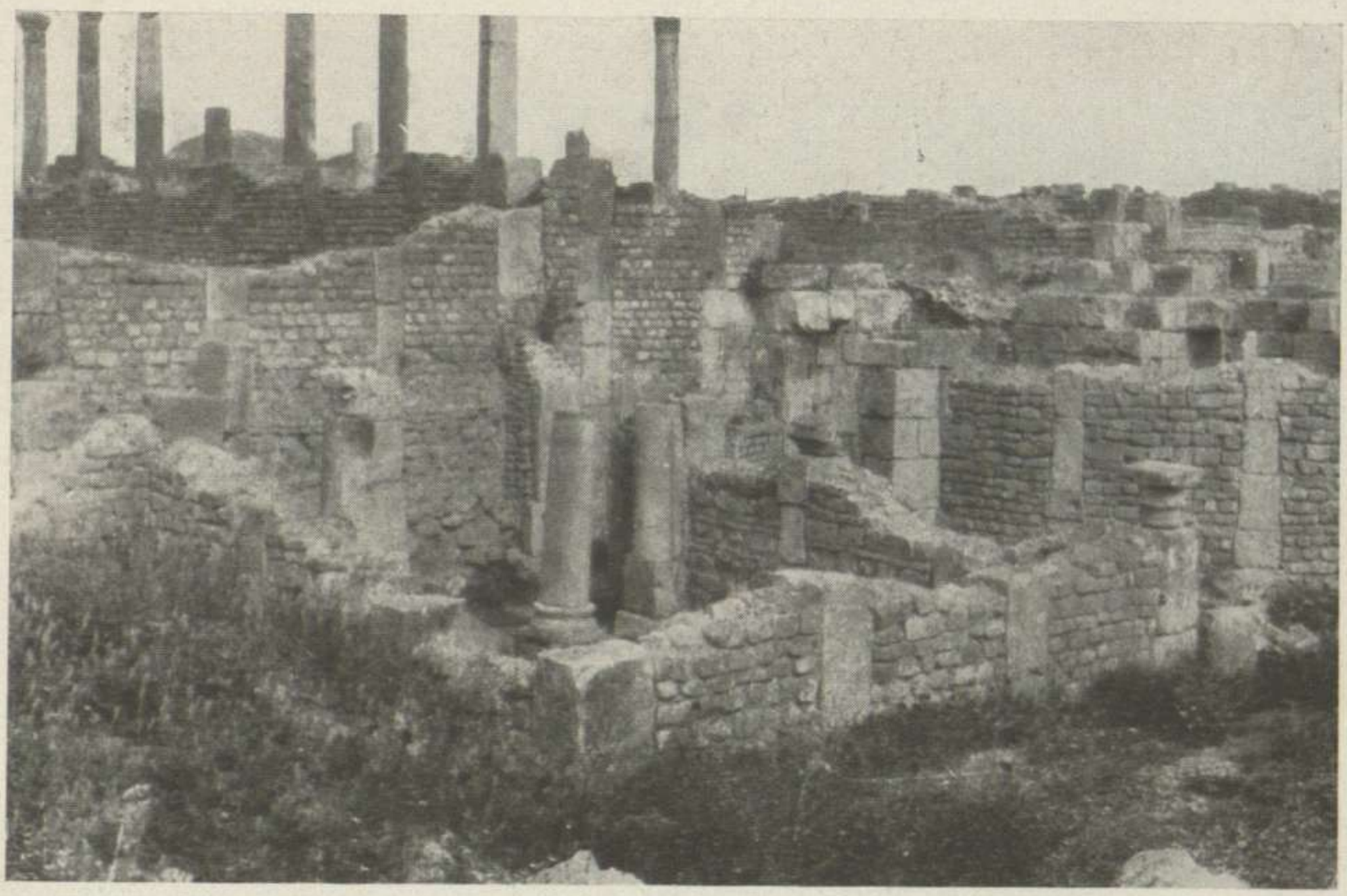

Fig. 352.— Djèmila : Murs de carreus petits amb muntants de carreus grossos *(Serra Vilaró)*

(1) Extracte de la nota de Bonaventura Hernández Sanahuja en la monografia citada *Monumentos romanos de Tarragona,* de SERRALLACH, pàgs. 46 i següents.

A Timgad (fig. 351) i a Djèmila (Algèria) (fig. 352), a Henchir Abd-el-Basset, a Tunis, es troba sovint una fàbrica anàloga a la del temple de Vic: grans muntants de pedra formen com una armadura, els espais intermitjos de la qual omple l'obra de petits carreus. Són els muntants de reforç de l'obra de tàpia que l'obra acarreuada revesteix, i usats també per l'obra de reble.

PINYOLENC O FORMIGÓ

El formigó — morter i grava — barrejats, abans de posar-lo en obra, era perfectament conegut dels romans. Vitrubi en parla i aconsella en quines obres ha d'emprar-se. Però era comú d'usarlo, o per a omplir una vall oberta

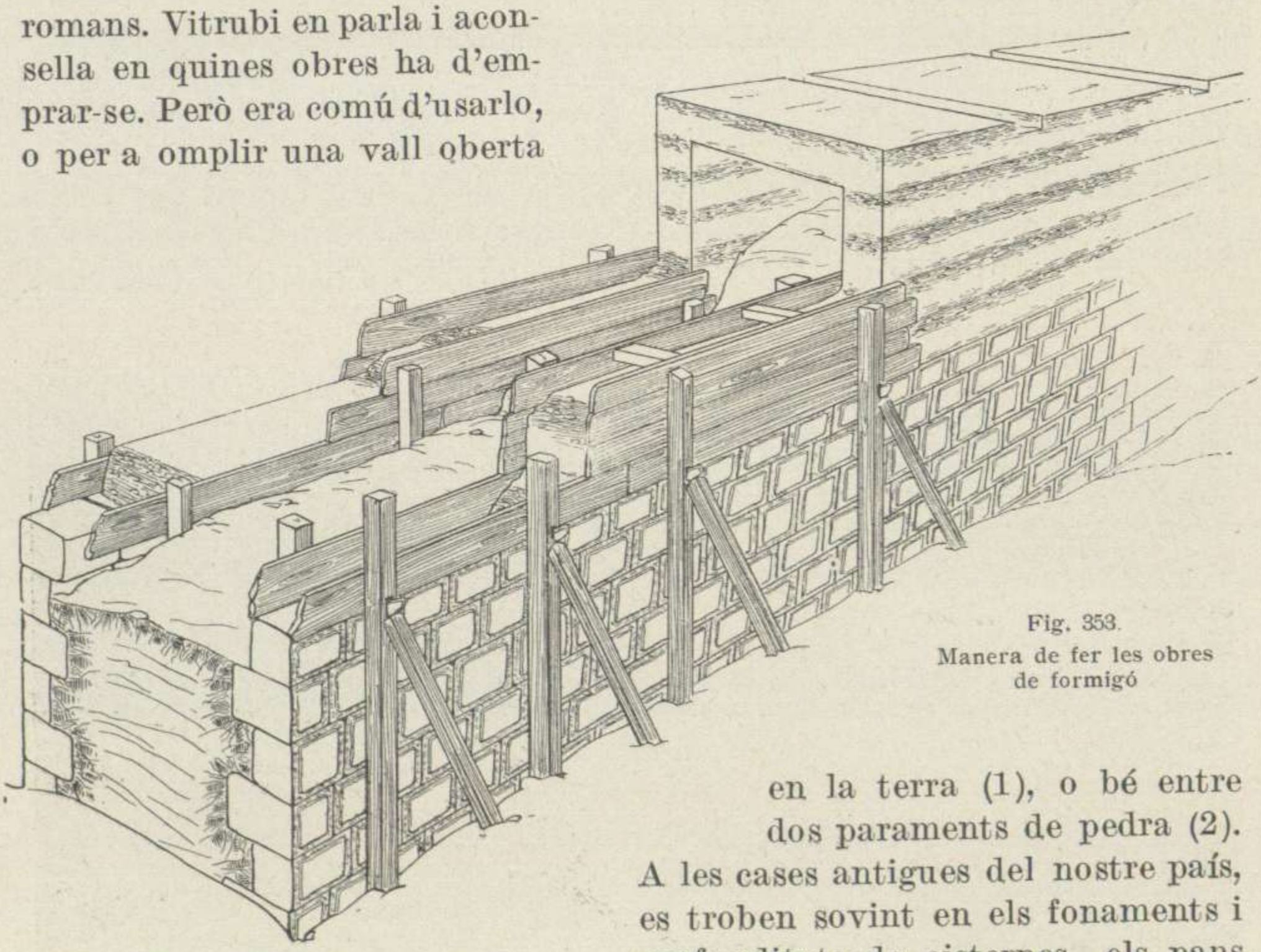

Fig. 353.
Manera de fer les obres de formigó

en la terra (1), o bé entre dos paraments de pedra (2). A les cases antigues del nostre país, es troben sovint en els fonaments i profunditats de cisternes, els pans de formigó característic, trossos menuts de terra cuita barrejats amb la pedra. Els romans coneixien perfectament el sistema d'emmotllar amb caixes de fusta. Varró ho explica en el paràgraf referent a les obres de tàpia; però el cert és que ben poc sovint es troben aquestes obres. Choisy, que cita minuciosament exemples d'obres de totes menes, no en

(1) *De Architectura,* llibre VIII, cap. darrer.
(2) *De Architectura,* llibre II, cap. VIII.

cita ni una de formigó emmotllat. A Catalunya tenim d'aquesta obra un exemple notabilíssim en la muralla d'Empúries (figs. 68 i 70). L'antiga muralla empordanesa degué, durant l'Imperi, semblar poc alta per a les necessitats de la defensa, sia per haver pujat el nivell del terreny que avui l'ha colgada tota, sia per dificultat de desguàs de les valls, i prengueren el partit d'aixecar-la. L'obra nova es féu construint (fig. 353), per mitjà de caixons, dos murs, omplint l'espai intermedi de pedra i terra, com la muralla de Tarragona, i tapant-ho després amb una groixuda capa de formigó. La pedra i la terra de l'interior, treta per les aigües, ha convertit la muralla antiga en una galeria.

El sepulcre de Vilablareix que s'aixeca prop la vil·la on es troba el mosaic del circ que hem descrit (1), era format d'emmotllat de formigó en capes d'uns 0,20 m. de gruix. Les capes són avui encara visibles (figures 156 i 157), així com també l'empremta de les posts i els forats que deixaven els cabirons que serviren per a consolidar-les.

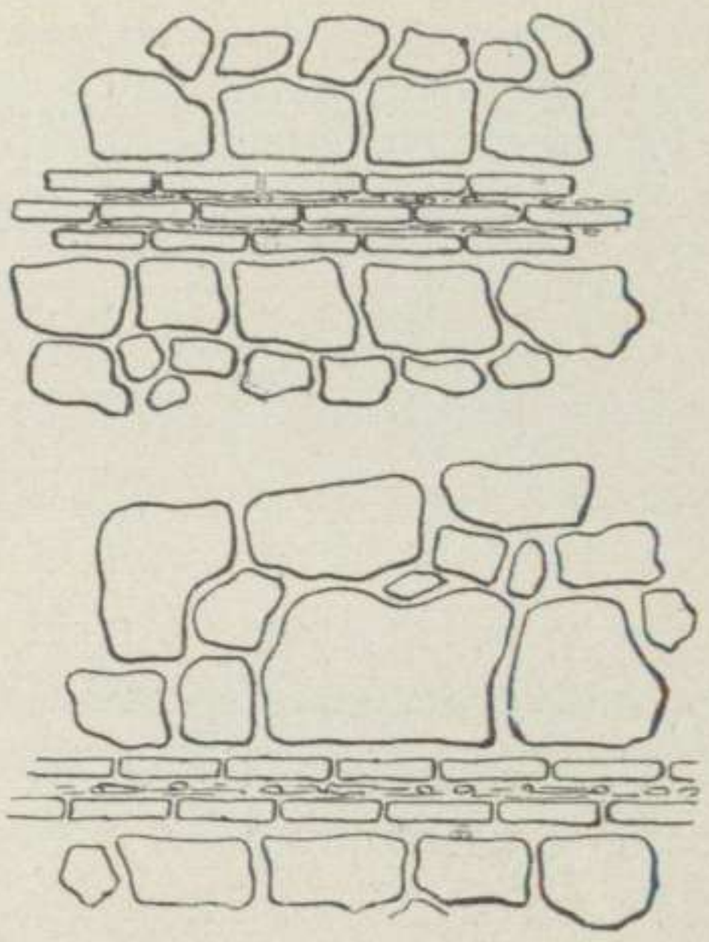

Fig. 354. — Lloret de Mar : Sepulcre. Aparell mixt de reble i maó

OBRA DE MAÓ

L'obra de maó és usada a Catalunya sols com a auxiliar de les altres obres. Els autors antics no parlen d'aquest sistema d'aparell, que, d'altra banda, no veiem usat fins a últims del segle III. A Roma, l'exemple més antic és el del mur exterior del circ de Magenci, construït l'any 309 després de Jesucrist (2). A Vilablareix el cos inferior és enrasat per tres filades, dos de bipedals, l'altra de dos peus de llarg per un d'ample; aquestes mides són, com de costum, sols aproximades.

En l'obra de reble és comú la costum d'enrasar de tant en tant i interrompre-la per tres o quatre filades de maó. Els exemples a citar són nombrosos, com el sepulcre de Lloret de Mar (figs. 161, 162 i 354). Igual mètode es seguí en l'aqüeducte de la Vall de Riu (fig. 326). Les restes de la vil·la de Boades són també obra mixta de reble i maó (figura 306).

(1) Vegeu pàg. 138.
(2) Vegeu DAREMBERG i SAGLIO, *Dictionnaire*, mot *Murus*.

VOLTES D'OPUS CAEMENTITIUM

Les voltes d'*opus cæmentitium*, característiques dels romans es diferencien d'una manera radical de les voltes medievals i de les voltes modernes. Llur construcció era com un immens bloc dintre el qual s'haguessin buidat galeries i sales, i la idea de l'obra equilibrada gòtica, elàstica, gairebé mòvil, els era desconeguda. Per això les voltes romanes són com un motlle o cindri per a obtenir la forma corba i un cop estesa al damunt seu la colossal massa de menut reble el motlle és absolutament inútil com a element resistent. Per això a Roma s'inventà tot aquest sistema d'armadures com a reforç dels cindris o molasses; totes aquestes voltes de maó de pla, com les actuals de Catalunya, que constitueixen un sistema perfectíssim de reforç al motlle de fusta o bé elles mateixes constitueixen el motlle complet. Aquest sistema, portat a Roma en temps dels Antonins, no s'estengué gaire cap a les colònies ni s'apartà molt dels voltants de Roma.

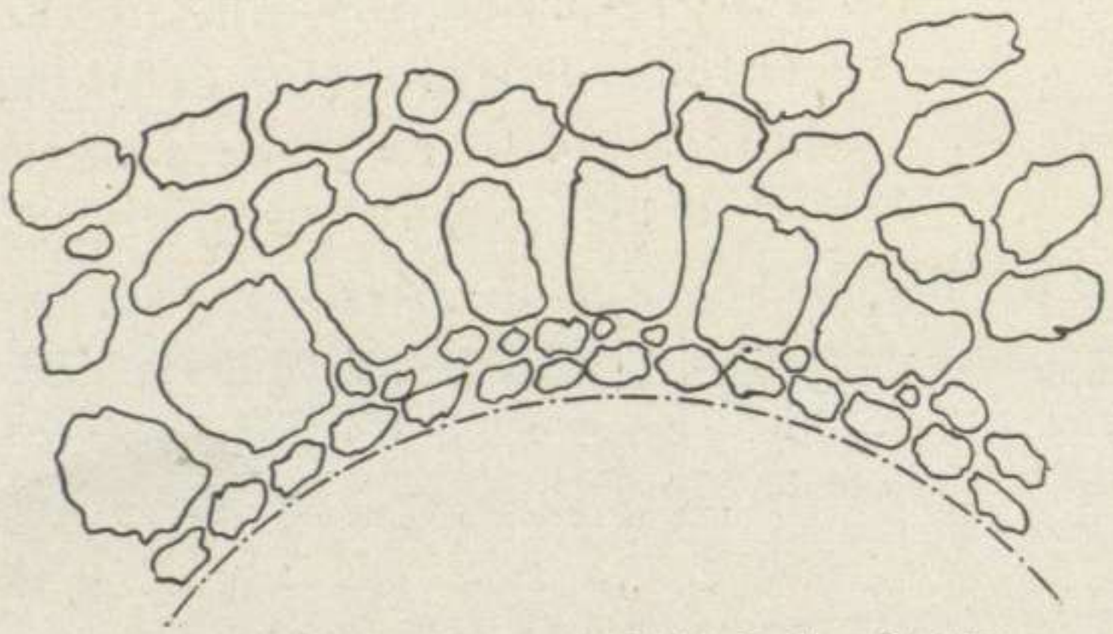

Fig. 355. — Tarragona : Volta de l'amfiteatre

«És suficient passar de Roma a Pompeia, diu Choisy (1) per a entreveure un canvi molt notable: l'armadura en forma de xarxa discontínua, és reemplaçada de mica en mica per una capa prima, generalment de *tufs*, cobrint els cindris i suportant la volta. Dirigim-nos cap al Nord: trobarem a Verona voltes, l'armadura de les quals s'assembla a la de les voltes de Pompeia; però els palets de riera han substituït els trossos de *tufs* emprats en un país format de desferres volcàniques. En fi, des que s'han passat els Alps, la idea de l'armadura desapareix, o bé, per una curiosa inversió de papers, aquesta armadura de rebles convergents augmenta d'importància, fins al punt d'ésser ella mateixa el cos de la volta. Quant al bloc fet amb capes horitzontals, no és sinó un

Fig. 356.
Tarragona : Volta del circ

(1) *L'art de bâtir chez les romains*, pàg. 185 i següents.

guarnit, una manera d'omplir, en un mot, un accesori: les funcions s'han invertit». Aquesta escola que Choisy ha assenyalat com a típica de la Gàl·lia romana, la trobem a Catalunya. Foren fabricades les voltes de l'amfiteatre (fig. 355) i el circ de Tarragona (figs. 356 i 357) i del teatre de Sagunt (fig. 348), recolzades damunt cindris grosserament construïts. Damunt les taules de la molassa, la marca de la qual es conserva clarament en el morter, es col·locava, a manera de claus radials, la primera filada de reble. Les juntes i els intersticis s'omplen d'un morter, o, més ben dit, d'un formigó, format d'un menudall i arena grossera i trossos de gerres; damunt d'aquesta primera filada on descarregava el cindri, venien les filades horitzontals de reble. En alguna de les voltes es veuen els arcs dels caps formats de prolongats carreus extradossats irregularment (fig. 357) per formar lligades, units per grossos junts de morter d'arena grossa, barrejada amb menudall. Aquesta escola no és pròpiament la de Roma, sinó que és ja en principi la romànica. ¿És, aquesta escola local, l'*opera gallica* de què parlaven els decrets lombards del segle VIII referents als *magistri comacini?* (1)

Fig 357.— Tarragona : Volta del circ

OBRA DE MAÓ I DE REBLE I DE MAÓ DE PLA

La característica paret de reble i maó en capes alternades es troba també en els sepulcres de Vilablareix, de Lloret, i altres. És l'obra de reble i maons típica del sepulcre de Vilablareix; les capes són d'un gruix de dos pams.

Les voltes del sepulcre citat de Vilablareix són de maó amb els junts oblicus i van a parar a un punt més baix que el centre. Una disposició anàloga tenien els dels *conditoria* de Corbins. Les voltes de maó

(1) *Memoratorio de Mercedes Comacinorum,* publicat pel rei Luitprand, el 28 de febrer del 713. *Pridie Kalendas Martias, anno DCCXIV.* MERZARIO, Giuseppe, *I Maestri Comacini,* I, Milano, 1893, pàg. 42.

de pla romanes, avui d'ús general a Catalunya, no es troben en els monuments antics de la nostra terra. Degueren ésser probablement una importació del Renaixement. Només una excepció, una modestíssima excepció, es veu en les arquacions que decoren el basament del columbari de Vilarodona (fig. 345); uns quants maons formen una volta, lleuger cindri per a la construcció dels arquets. El moment d'arribada d'aquests procediments pròpiament romans a la nostra terra, en el sentit d'ésser de la ciutat, és tan difícil d'establir com és indecisa la seva cronologia en les pròpies vores del Tíber. Vitrubi no en parla ni per reprovar la innovació, i l'arquitecte tractadista vivia, com nota Choisy, ben pocs anys abans de començar-se les termes de Caracalla, on aquestes voltes tenen un excepcional desenrotllament. La seva evolució denota quelcom d'estrany a l'art romà; aquest decau en la pobresa més extrema fins al punt de despullar-se unes construccions per abillar amb les seves esculptures l'arc de Constantí, mentre s'aixequen les voltes atrevides del circ de Magenci. Una influència oriental de les voltes babilòniques i perses, vingudes per camins ignots, arriba a Roma en temps dels Antonins.

LES VOLTES D'ÀMFORES

En diversos llocs de la necròpolis de Tarragona s'han trobat petites àmfores llargarudes de cos acanalat, usades en plena època imperial a Roma i després a Ravenna per a construir voltes com la cúpula del Baptisteri de San Giovanni in Fonte. Una volta feta a doble pendent, construïda amb aquesta mena de peces, ha estat trobada en una cisterna romana sota d'una casa propera al mercat de Tarragona (fig. 338). El mateix fet s'assenyala en les ruïnes romanes descobertes a Altafulla.

També han estat trobades àmfores, sia soltes sia encara en obra en un gran nombre de ruïnes africanes, i se'n coneixen exemples a tot l'Imperi (1).

COBERTES

Una part de cobertes eren fetes de teules; però una altra part ho eren de terra. Vitrubi descriu sumàriament el sistema d'aquests terrats i diu a continuació que eren usuals a la Hispània (2). El nombre reduït de teules trobades fa creure que així eren les cobertes de la ciutat d'Empúries, igual com, segons l'arquitecte romà, ho eren les de la seva metròpoli Marsella.

(1) DURM, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*, pàgs. 295-301.
(2) VITRUBI, *De Architectura*, llibre II.

Fig. 358. – Fris trobat a Sagunt *(Albertini)*

III

ELS ORDRES ARQUITECTÒNICS ROMANS A CATALUNYA

ORDRE DÒRIC

En l'arquitectura romana hi ha una independència completa entre la construcció i la forma artística. Una i altra no tenen res a veure. Pot desaparèixer la forma externa; poden destruir-se les columnes i entaulaments i encara subsisteix l'edifici. Podria fer-se encara més: abillar les ruïnes d'un edifici romà amb una nova decoració, o resoldre artísticament la seva estructura, i, amb la mateixa construcció, l'obra arquitectònica fóra una altra de ben diferent. Això és degut, en primer lloc, al concepte que de l'art tenien els romans: un art hel·lenístic decadent, esdevingut barroc, superposat a una estructura d'arcs i voltes; i en segon lloc a la independència dels col·legis constructors, dels que executaven la decoració de l'edifici. El cas és anàleg als edificis actuals de ferro o ciment

Fig. 359.
Tarragona : Capitell. (Museu Arqueològic)

Fig. 360.
Tarragona : Capitell. (Museu Arqueològic)

armat abillats de formes clàssiques. Per això és possible estudiar independentment la construcció de la forma artística dels ordres arquitectònics; no com en l'arquitectura grega, en la qual són aquests l'expressió externa i artística de l'estructura del temple. En l'arquitectura romana l'ordre té un valor independent per ell mateix; és un element complet amb el qual es realitzaren les composicions més diverses independentment de l'estructura.

El caràcter dels ordres romans a Catalunya és el general de l'arquitectura romana. Són l'obra d'un art exòtic, sense arrels en el país. Quan es tracta del temple d'August a Tarragona (fig. 398), pel qual es nomena un *curator* especial i pel qual és possible que vinguessin escultors grecs, l'obra arriba a la perfecció de forma de les millors coetànies; però, a les viles més reduïdes on no hi ha els recursos ni les riqueses de la capital, l'escultura pren primerencament la rigidesa de la decadència romana (figs. 387 i 388); es veu el picapedrer que només sap executar formes geomètriques i encarcarar el fullatge, i com la idea originària del capitell es transforma i es desnaturalitza. Això dificulta o fa impossible la cronologia per l'estudi exclusiu de les formes; en l'art importat no hi ha l'evolució lògica del centre d'elaboració; ha d'aprofitar els artistes que emigren o improvisar artistes inhàbils, i aquesta inhabilitat marca el seu caràcter general més determinat.

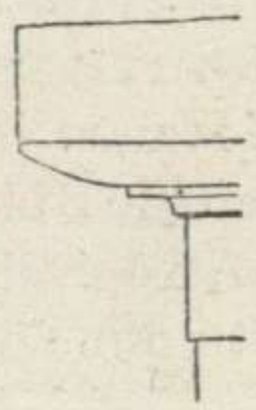

Fig. 361.
Roma : Capitell del *Tabularium* *(Choisy)*

Fig. 362.
Roma : Capitell del temple de la Pietat *(Choisy)*

La transformació dels ordres romans té tres moments en introduir-se en els països apartats:

1.r Introducció d'elements i símbols del país entre els temes característics dels ordres romans.

2.n Desnaturalització local del concepte romà de l'element arquitectònic.

3.r Inhabilitat en la reproducció del model.

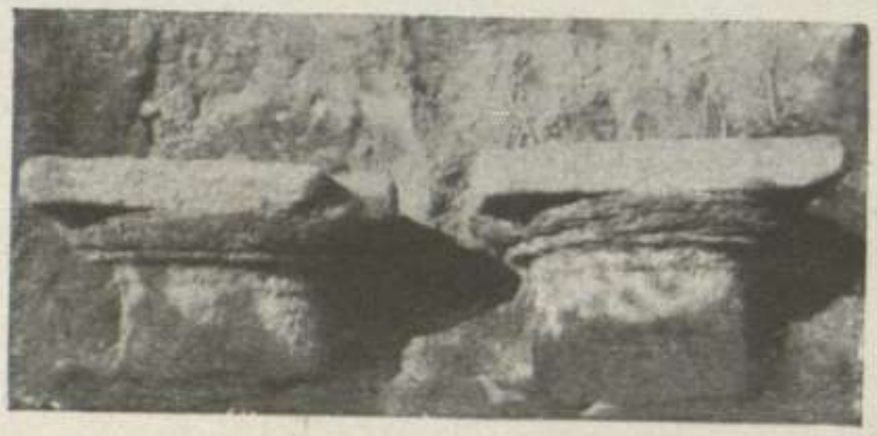

Fig. 363.
Empúries : Capitells en el recinte grec

De les tres variants en trobarem exemple a Catalunya.

En la regió que estudiem es troben emprats els ordres romans en tots els períodes de llur evolució, des dels peristils dels temples que sostenen l'entaulament fins a les arcades sostingudes sobre columnes dels últims temps que es veuen representades en el sarcòfag cristià existent, aparedat, a la façana de la Seu de Tarragona i en les urnes de la Vall d'Aran; passant per la forma de transició de l'ordre enquadrant l'arcada de l'arc de Barà (figs. 232 i 237) o dels arcs trobats a Barcelona a les muralles del carrer de Regomir (fig. 257). Totes les variants romanes dels ordres arquitectònics són conegudes a Catalunya.

No tenim cap exemple de superposició d'ordres, però sí de mescla dels sustentants d'un ordre amb l'entaulament d'un altre, com en el sepulcre de Fabara (figs. 373 i 374) i en el Palau d'August a Tarragona (figures 370 i 371), en els quals columnes i pilastres dòriques sostenen

Fig. 364. — Empúries : Capitell. (Museu de Girona)

un entaulament jònic, i en l'entaulament del teatre de Barcelona format d'elements dòrics i conrintis (figs. 258 i 259).

Enumerem breument les formes que adopten els diferents ordres que s'han conservat en els edificis de l'antic *Conventus Tarraconensis*, començant per l'ordre dòric.

CAPITELLS DE TIPUS GREC I ETRUSC

En el Museu de Tarragona existeixen tres exemplars de capitells dòrics: un d'ells presenta en conjunt l'aspecte d'un capitell grec amb el seu equí (fig. 359); el collarí està intensament modificat transformat en una vulgar motllura enteramente romana. Altres dos són una exacta simplificació de la *ratio tuscanica* vitrubiana; el collarí queda reduït a un senzill filet (fig. 360)

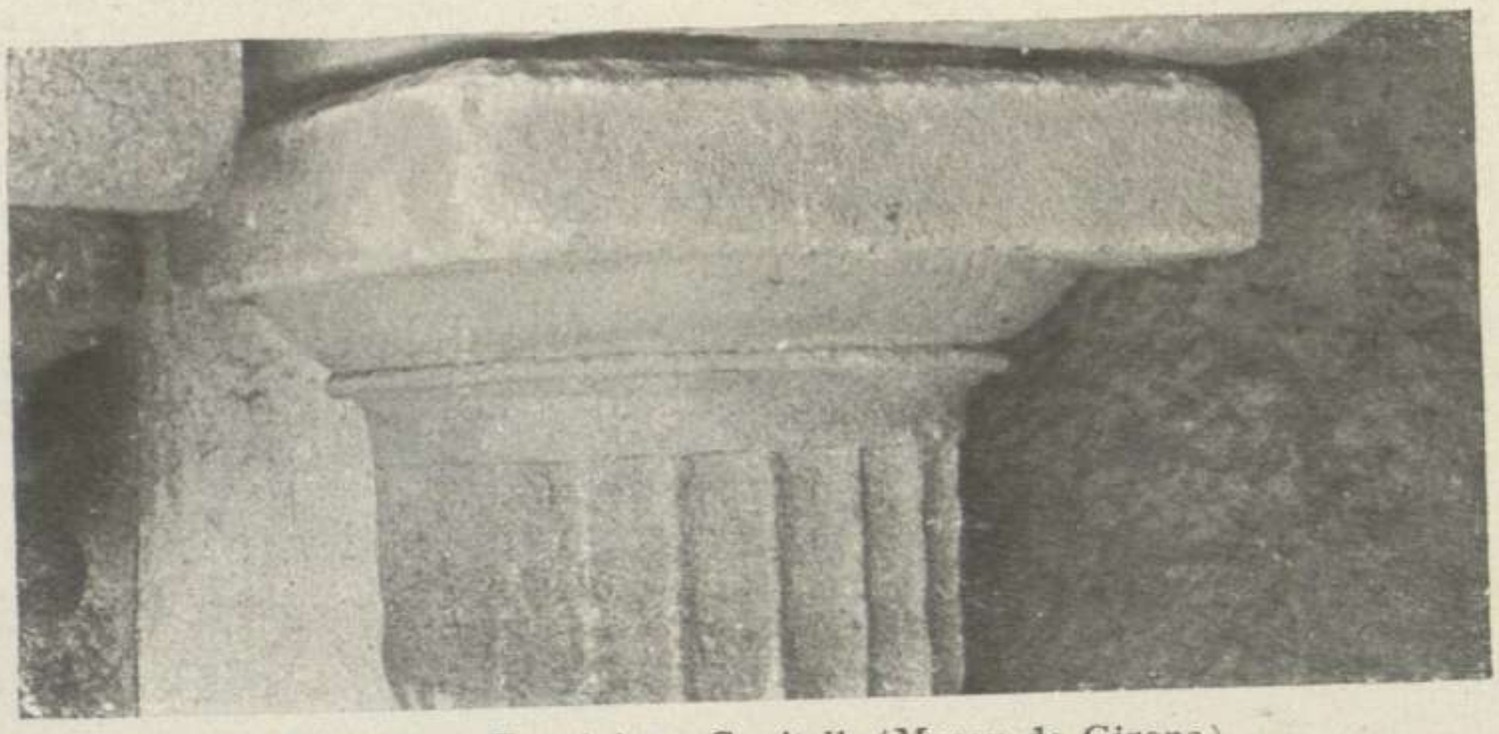

Fig. 365. — Empúries : Capitell. (Museu de Girona)

Dintre l'ordre lògic de transformació de les formes del poble romà haur d'assenyalar-se-li una data dins del temp de la República, en el cicle d'art etrusc i grec; potser ben prop dels primers temps de la nostra colonització romana. El primer pertany al tipus del capitell dòric del pòrtic del *Tabularium* de Roma (fig. 361), que data de l'any 78 abans de J. C. construït pel cònsol *Q. Lutatius Catulus*. Els segons s'assemblen al tipus del temple de la Pietat, de Roma (fig. 362), construït, segons Titus Livi, l'any 189 abans de J. C. Aquests capitells foren trobats l'any 1855, sota les ruïnes d'edificis romans de Tarragona. Els dos darrers eren revestits d'es tucs blancs amb zones de colors vius (1)

Fig. 366. — Empúries : Fragment de capitell. (Museu de Girona)

El mateix tipus es repeteix en els capitell molt aplanats, trobats prop dels temple d'Empúries, construïts després de la conquesta romana (fig. 363).

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo,* pàgs. 11 i 12.

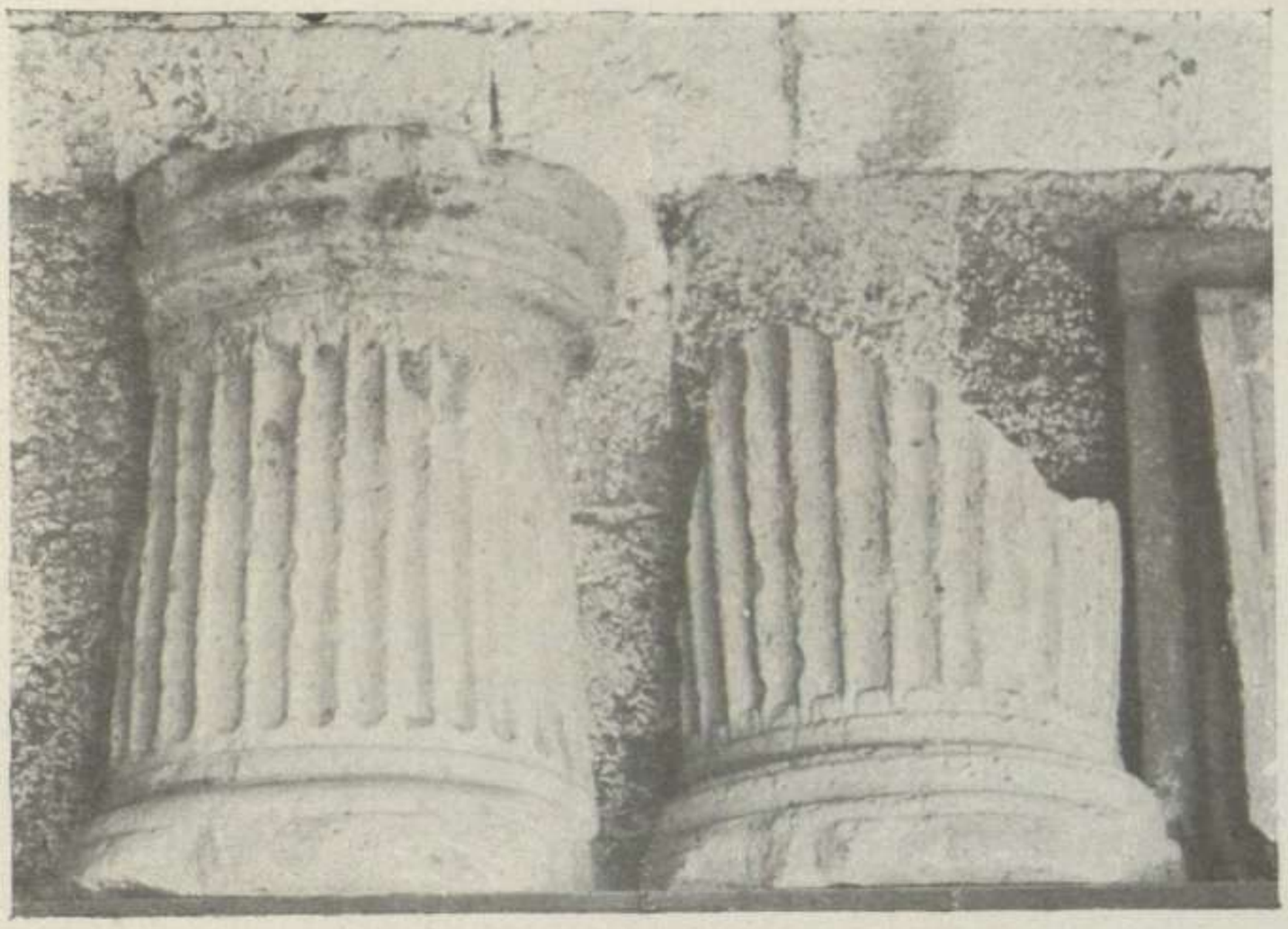

Fig. 367. — Empúries : *Puteales* en forma de columna dòrica. (Museu de Girona)

En el moment de la invasió romana, a les darreries del segle III abans de J. C., l'arquitectura romana estava en plena elaboració i assimilació etrusca i grega. A la que ha d'ésser capital del món mediterrani es produeixen obres com la característica tomba d'Escipió *Barbatus*, del Museu Vaticà (cònsol l'any 298 abans de J. C. i pare d'Egneus i Publius Escipió, els generals de l'exèrcit invasor); s'ha construït la porta típica de les muralles de Perusa. Etrúria fou conquistada pels romans l'any 283 abans de J. C., i hereu del seu art rudimentari fou l'art romà, que seguí una evolució més poderosa en la construcció de voltes i arcs i en la seva manera de veure les formes gregues. D'aquest mateix segle III abans de J. C. daten les victòries dels generals romans sobre la Sicília i la Itàlia meridionals gregues, els quals tornaven a Roma carregats d'estàtues i fragments arquitectònics (1). Cap a l'any 150 comença el saqueig metòdic de la Grècia i de l'Asia Menor pels exèrcits i pels particulars poderosos. D'altra part, colles d'artistes grecs emigraven a Roma on la riquesa els oferia treball per a fer imitacions i reproduccions de les obres antigues. Això féu dir a Horaci aquells versos coneguts: *Graecia capta ferum victorem cepit.* L'art dels temps de la República, és etrusc i grec, sense arribar a la mescla

Fig. 368.— Empúries : Capitell del carrer porticat de la ciutat romana

(1) PLUTARC, *Vides paral·leles. Marcel·lus*, XXIV.

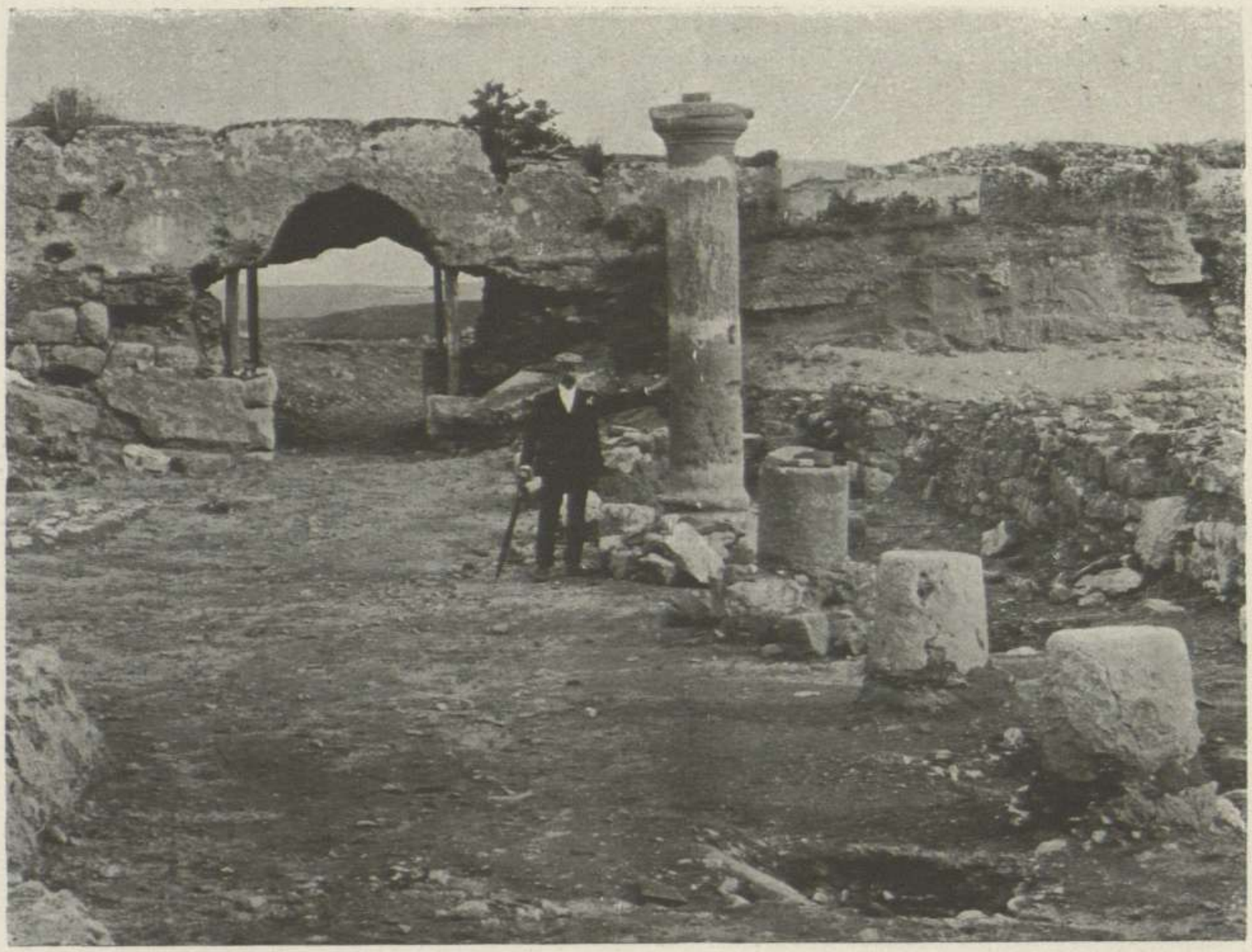

Fig. 369. — Empúries : Columnes del carrer porticat de la ciutat romana *(Esquirol)*

romana. La construcció etrusca i l'arquitectura grega es juxtaposen i aquesta juxtaposició no ha arribat a constituir encara l'arquitectura romana del Coliseu, del Panteó, del Temple de Venus i Roma. Era el període en què Varró diu que a Roma tot era toscà. Els capitells del Museu de Tarragona semblen reflectir aquest moment de l'art romà sense els esplendors que li vindran de l'Orient grec, vivint solament dels primers reflexos italiotes. A Tarragona, com a Roma, l'art també era etrusc.

Al Museu de Girona es guarden dos capitells dòrics procedents d'Empúries, tots dos romans i d'aspecte grec més pur que els de Tarragona (figs. 364 i 365). Empúries fou colònia grega. Hi ha més idea de l'*equinus;* les dimensions de l'àbac són més grans; els *annuli* són substituïts per un cavet; no hi ha el collarí romà, i l'acanalat de la canya acaba com en les columnes gregues. De caràcter grec, per llur acanalat i per llur factura, acostumen a ésser els capitells trobats en el recinte grec. A aquest tipus pertany el fragment (fig. 366), també procedent

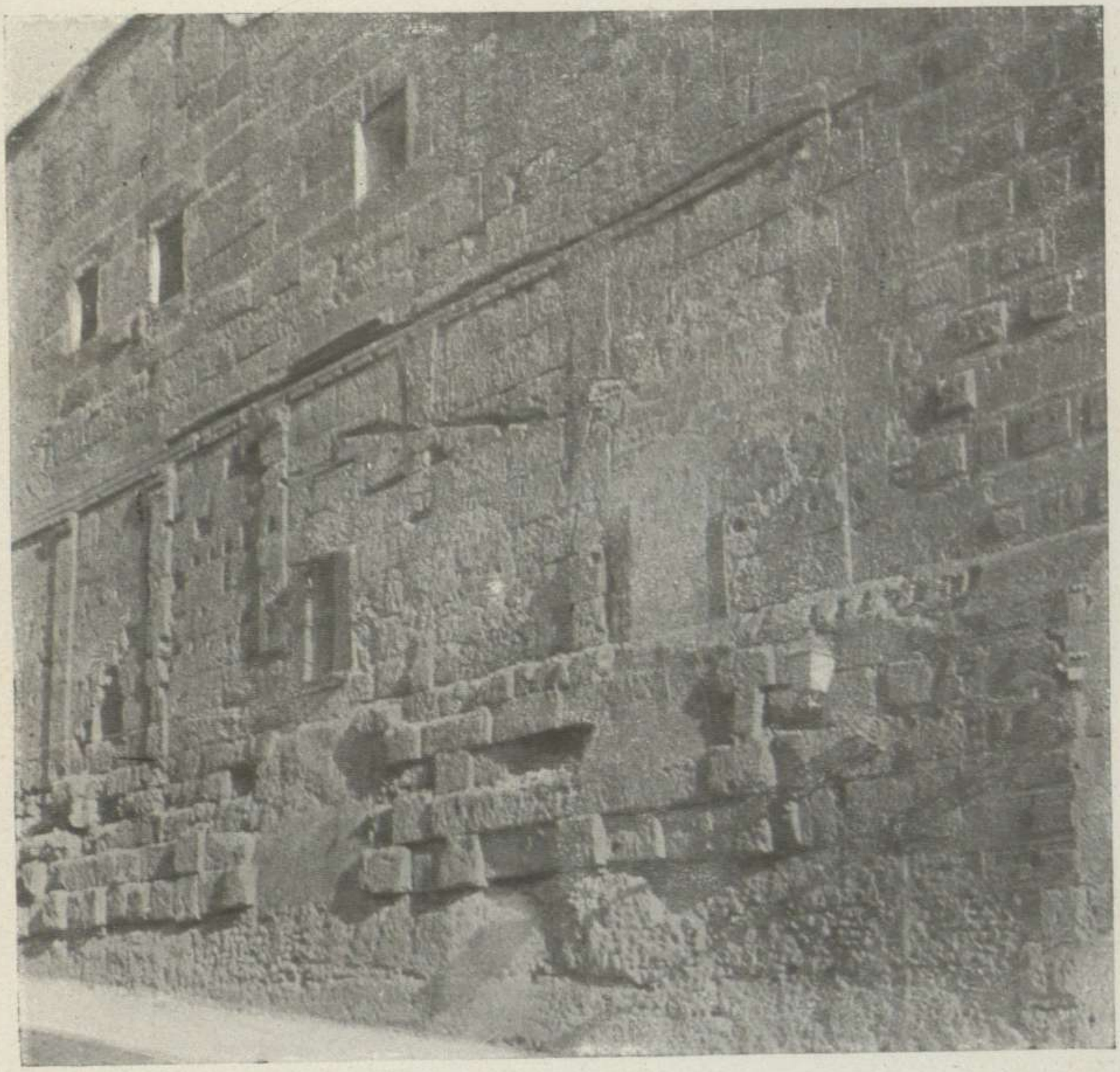

Fig. 370. — Tarragona : Palau d'August] *(Laborde)*

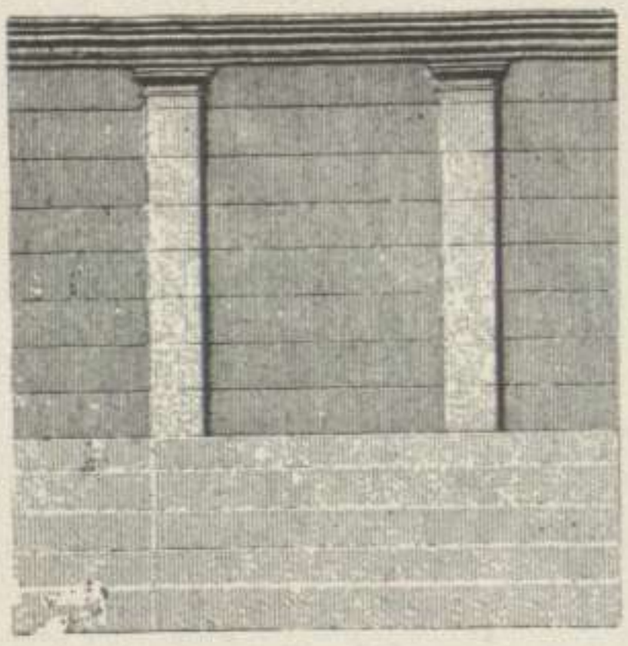

Fig. 371.—Tarragona : Detall del Palau d'August *(Laborde)*

d'Empúries, que es guarda al museu de Girona. Assenyalem els *puteales* (fig. 367) arrencats dels atris domèstics del recinte romà emporità decorats en forma que recorda la composició de la columna dòrica. En canvi, els capitells del carrer porticat que dóna al portal del recinte romà, descobert per la Junta de Museus (figu·

res 368 i 369), són més semblants a l'ordre toscà, tot i pertànyer a columnes la base de les quals era del tipus àtic.

DÒRIC VITRUBIÀ

Les pilastres que decoren els frontispicis del Palau d'August a Tarragona tenen el tipus del dòric del començament de l'Imperi i representen en la nostra terra un segon període, el clàssic, el vitrubià (fig. 372), de l'evolució romana d'aquest capitell. Aquestes pilastres sostenen un arquitrau de forma jònica (figs. 370 i 371). Pertanyen al tipus del del teatre de *Marcellus*, la data del qual està ben fixada; però el de l'edifici de Tarragona és més simple de motlluratge i s'acosta més al capitell toscà de Vitrubi.

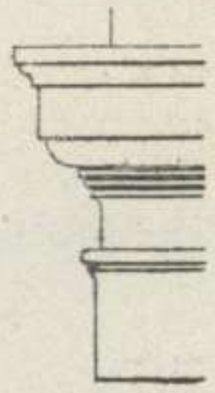

Fig. 372. Capitell dòric, segons Vitrubi

DÒRIC DE DECADÈNCIA ROMANA

El sepulcre de Fabara també té columnes i pilastres dòriques; les primeres amb canyes sense acanalar, les segones amb canyes acanalades. Els seus capitells (fig. 373) representen una desnaturalització del capitell dòric romà i una tercera i darrera evolució d'aquestes formes a Catalunya, seguint la història dels capitells a la metròpolis (fig. 375). En aquest cas, el nostre estudi no es limita al capitell, sinó que pot comprendre la columna completa. La columna dòrica grega fou modificada i desnaturalitzada amb els segles, i l'evolució es reflecteix per tot l'Occident; augmenta el reinflament, i l'altura relativa, comprès el capitell, de 4 diàmetres que tenia a l'antic perípter de Corint i 5 $^1/_2$ en el Partenon, s'allarga fins a 6 i 7 en moltes construccions. En les de Fabara l'altura és de 6,44 m, i el diàmetre de l'*imoscapo* de 0,92; es segueix, per tant, la proporció de 7 diàmetres que és la indicada per Vitrubi.

El capitell mostra senyals de desnaturalització encara majors; desapareix la *cymasia* de l'àbac que s'estreny i perd la seva robustesa primitiva; el bossell es presenta sobremuntat d'un raquític cavet, l'*hypotrachelium* es subdivideix per dos filets. Després la columna, en lloc d'arrencar directament de la cornisa amb què termina l'estilobat, acaba en una base àtica que li fa perdre aquella fortalesa que la feia semblar arrencar de terra, en l'estil dòric (fig. 373). Tota la robustesa del capitell grec és perduda; fins la senzillesa dels capitells dòrics romans, descrits per Vitrubi, ha desaparegut.

Les pilastres que es mostren en les cares laterals i posterior (fig. 374) serven les canals de l'ordre dòric i a la base i al capitell segueixen igual

Fig. 373. – Fabara : Sepulcre

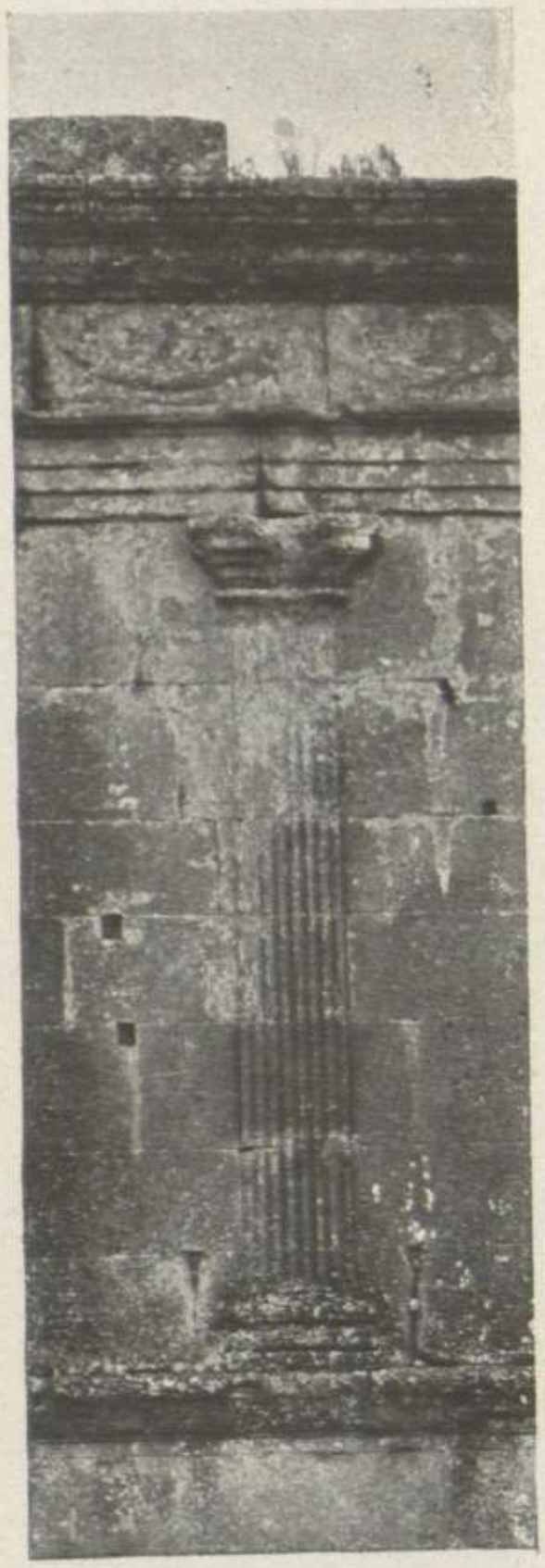

Fig. 374. — Fabara : Sepulcre. Pilastra de la façana lateral

motlluratge que el de les columnes que acabem d'estudiar. Sembla com si un perfil de terminació d'*anta* hagués engendrat la forma del capitell.

Damunt d'elles descansa un entaulament jònic. El fris, variat en les quatre cares, presenta senyals de lletres desaparegudes en el frontispici (figura 373), i en les altres s'esplaia l'escultura cisellant-hi testes de brau, record dels sacrificis (figura 374), les àligues i les flors, que formen artístiques volutes amb fulles d'acant; les primeres adornen el fris de la cara de migjorn; les segones, la de tramuntana, i les terceres, la de ponent.

La cornisa, començant per la part inferior està formada per una gola invertida i un filet que terminen el fris. Després segueix un cos avançat format d'una estreta platabanda i dos altres talons alternats amb filets. La *cymasia* jònica està substituïda per una faixa amb forats rectangulars.

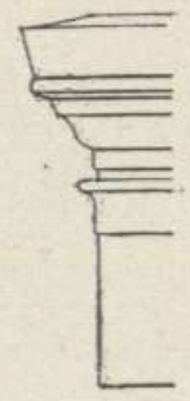

Fig. 375. — Capitell del Temple de Júpiter de Mont-Albano, a Roma

L'entaulament segueix aproximadament les regles clàssiques: l'arquitrau té 0,55 m; no es segueix amb tota exactitud la regla de Vitrubi que l'assenyala de $\frac{1}{12 + {}^1/_2}$ de la columna quan aquesta té de 20 a 25 peus romans d'alçada, per la qual cosa hauria de tenir 0,51 m; el fris és $^1/_4$ més alt que l'arquitrau per contenir figures, i la cornisa es desenrotlla amb una alçada igual a la faixa del fris.

Cap dels tipus d'ordre dòric aquí citats no presenta l'entaulament característic. En el Museu Arqueològic, i en el Municipal de Barcelona (figures 258 i 259), i en el de València (fig. 358) existeixen fragments d'entaulament dòric que hem relacionat amb l'entaulament del teatre d'Arles (1).

(1) Vegeu pàg. 202.

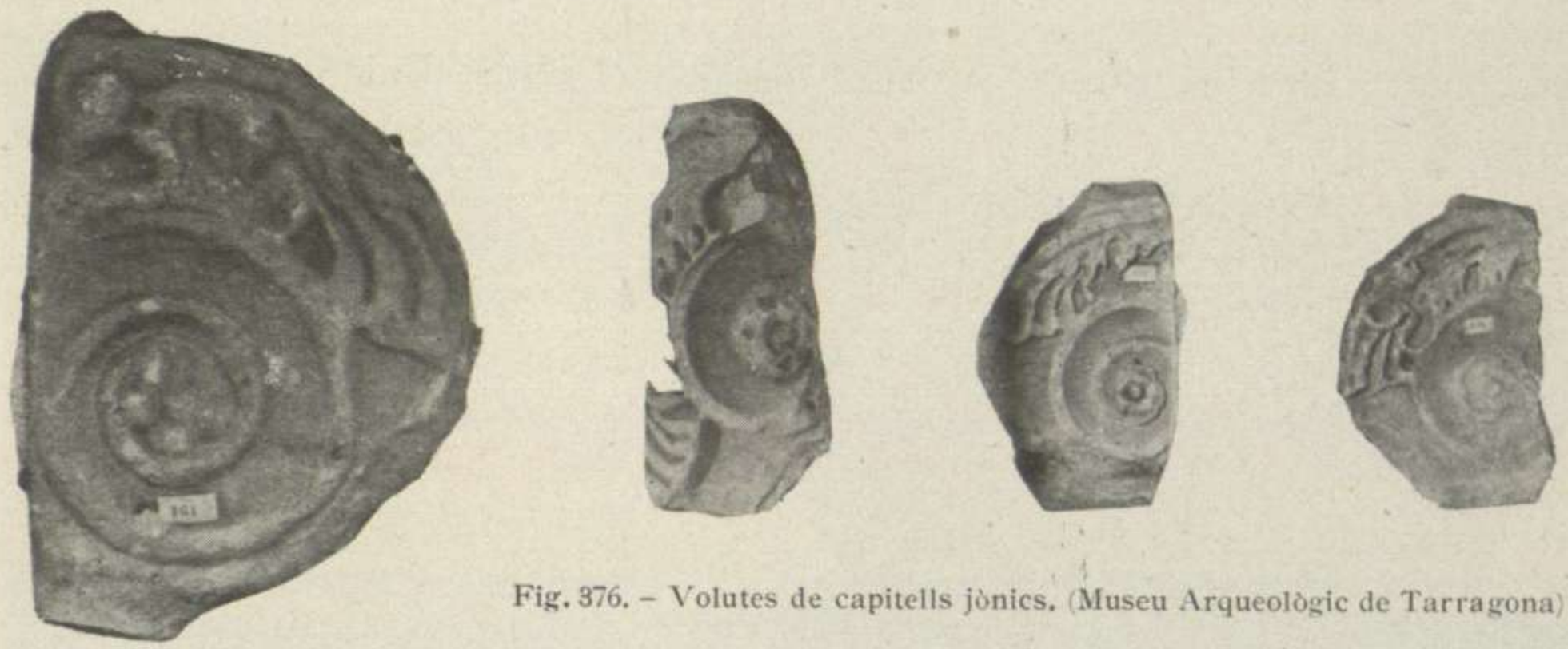

Fig. 376. – Volutes de capitells jònics. (Museu Arqueològic de Tarragona)

IV

ORDRE JÒNIC

L'ordre jònic romà constitueix les darreries d'un tema artístic que escultors i arquitectes repeteixen inconscientment; és una forma que s'executa per tradició, ignorant el seu origen. Dels capitells arcaics grecs de Delòs, de l'Acròpolis d'Atenes, de Selinunt i d'Efes, amb llur decoració lotiforme, al capitell romà, hi ha una llarguíssima transformació; les volutes s'han convertit, de pètals estilitzats del lotus, en estranya forma que de perfil es presenta cilíndrica o abalustrada, *pulvinus;* l'entaulament derivat de l'estructura d'un sostre ha convertit els caps de biga sortints en dentells o en una faixa llisa; de l'antiga cornisa que era com la part sortida sobre el mur d'una coberta, n'ha quedat el perfil d'una motllura; la base s'ha transformat extraordinàriament. La *base jònica* que descriu Vitrubi (1) no és pas la primitiva grega usual, que s'assemblava més a la *base àtica* (dos tors separats per una escòcia).

CAPITELLS JÒNICS DE TARRAGONA

No posseïm cap exemplar de l'ordre jònic que no sigui degenerat, ja per l'acció dels anys que fa oblidar la creació brillant oriental, ja per la inhabilitat de l'artista ignorant. Dos capitells del Museu de Tarragona enclouen totes les

(1) *De Architectura,* llib. III, cap. V.

variants. L'un conserva la forma clàssica romana, una mica panxuda en el centre (capitell inferior de la fig. 377); l'altre és més desnaturalitzat encara (capitell superior de la mateixa figura); la corba que lliga les volutes es romp en el dors, i torna, per estrany atavisme, a la forma dels capitells xipriotes que es guarden al Louvre o als primitius capitells trobats a les illes Jòniques. Una forma anàloga es troba al Museu Arqueològic de Madrid. Ambdues formes pertanyen a una data posterior al segle II, època de la decadència de l'escultura romana.

Fig. 377. — Capitells. (Museu Arqueològic de Tarragona)

Un capitell jònic trobat a les excavacions del teatre de Tarragona té una forma anàloga. Es de pedra de sauló molt flonja, de 0,40 m de diàmetre, corresponent a una columna de 3,50 m d'alçada.

CAPITELLS DE SAGUNT

Altres capitells converteixen en una garlanda de fullatge el *pulvinus* i fins en flors o fulles les volutes, les quals volutes són lligades l'una amb l'altra també amb fu-

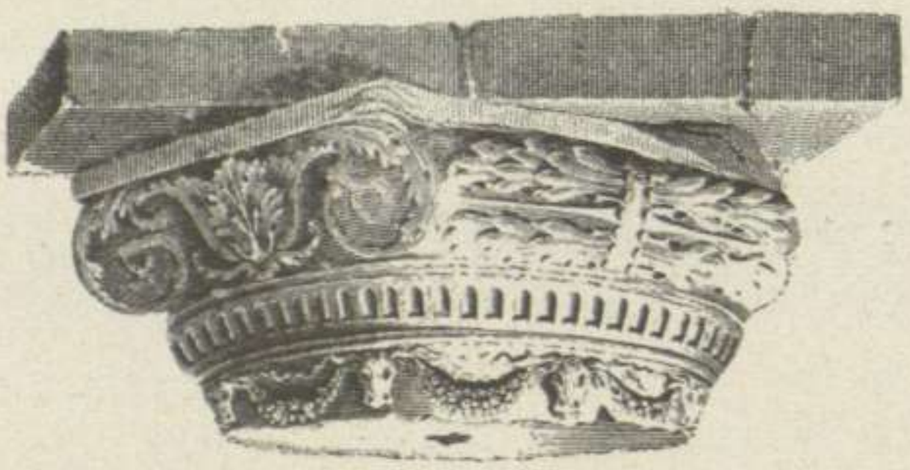

Fig. 378.— Capitell de Sagunt *(Laborde)*

Fig. 379.—Capitell de Sagunt *(Laborde)*

llatge. En tots aquests, sota la voluta, únic element característic del capitell jònic, es veu una forma imbricada, com unes fulles incipients. Ve a ésser com una iniciació del capitell compost. Aquests capitells pertanyen indubtablement al període decadent que comença després dels Antonins i representen les formes que després es perpetuaran en la llarga agonia de l'art clàssic, de què són exemple els capitells guardats en les basíliques cristianes.

Fig. 380. — Capitell de Sagunt. (Acadèmia de la Història)

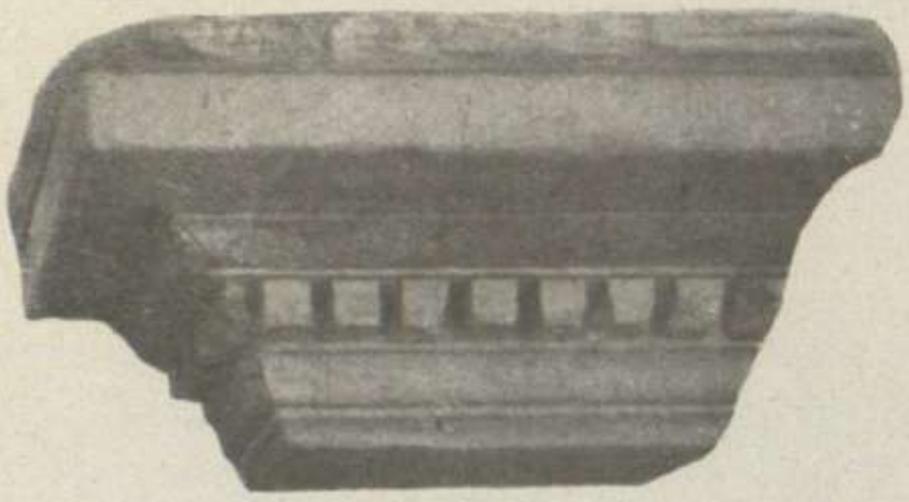

Fig. 381.
Cornisa. (Museu Arqueològic de Tarragona)

Així es troba en els capitells de Sagunt (figs. 378-380), dels quals ens ha conservat el record un home estudiós, de sang reial, en la Memòria citada (1). Els seus croquis són desdibuixats, però donen idea de la forma. Altres capitells de Sagunt han estat publicats per Chabret (2) i per Laborde, els dibuixos del qual reproduïm a falta de fotografies.

Fig. 382. — Capitell de Sagunt *(Albertini)*

L'entaulament jònic és representat per un fragment procedent del

(1) Valcárcel, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia,* v. II, pàg. 24.
(2) Chabret, *Sagunto,* II, pàg. 24.

Museu de Tarragona (fig. 381), pels del temple de Vic (fig. 108) i del sepulcre de Fabara (fig. 374); aquell sostingut per columnes corínties; aquest per columnes dòriques.

En diversos capitells apareixen elements estranys al capitell jònic, com els dofins i el timó, temes característics en les monedes de Sagunt (figura 382).

Vista lateral d'un capitell (Museu Arqueològic de Tarragona)

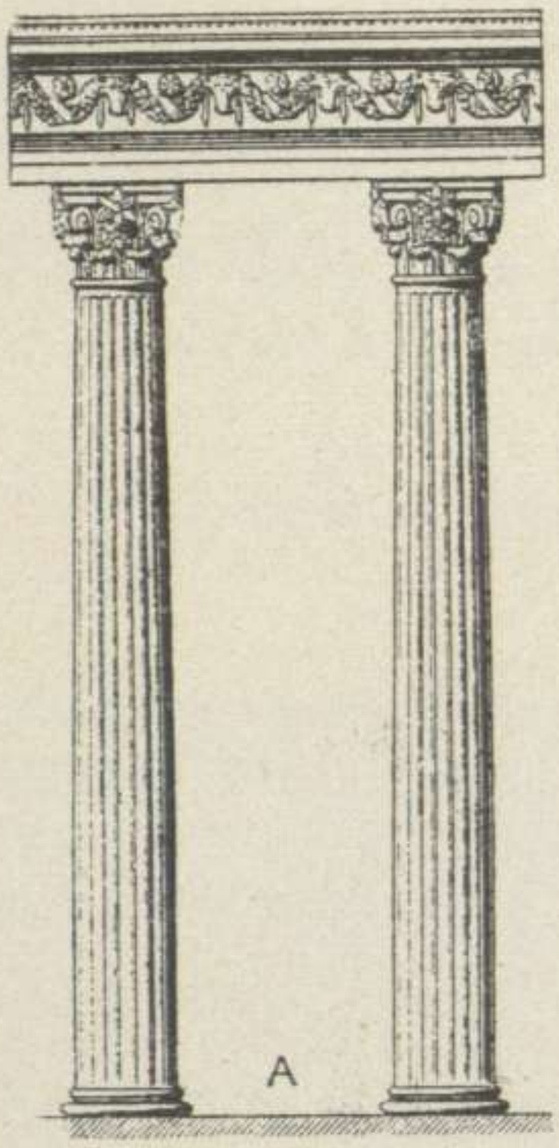

Fig. 383. — Temple de Vesta, Tivoli *(Choisy)*

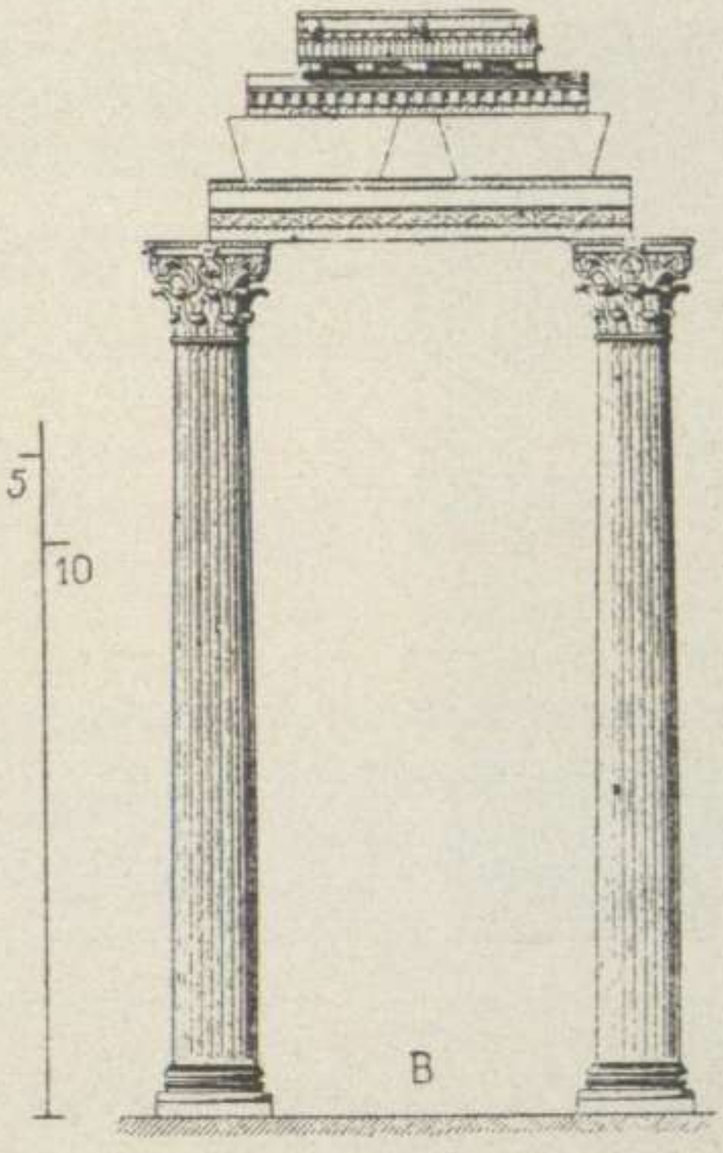

Fig. 384.—Temple de Júpiter Stator del Fòrum romà *(Choisy)*

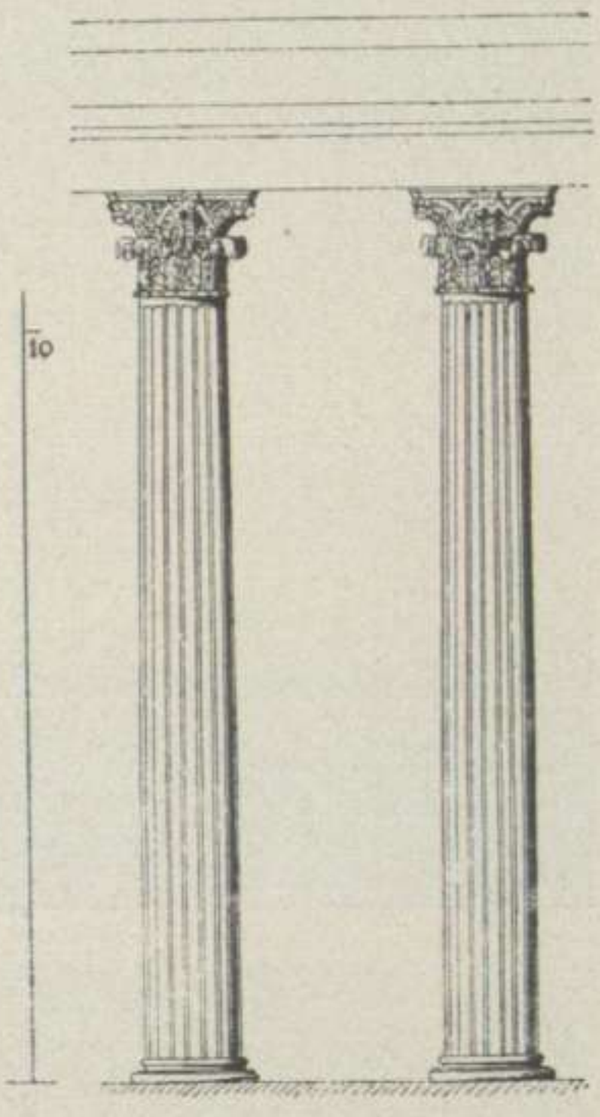

Fig. 385. — Temple de Barcelona

V

ORDRE CORINTI

L'ordre corinti és l'ordre pròpiament romà i per això el que més abunda en les nostres ruïnes antigues; ell és la gran creació de l'escultura luxosa i exuberant de Roma.

Mentre els altres ordres adornen sols el pòrtic senzill del *decumanus* de la colònia emporitana, o les construccions més antigues de Tarragona, o l'edícul sepulcral dedicat al culte dels *dii inferi*, l'ordre corinti omple els pòrtics dels temples i els atris de les cases i amb ell es componen les obres més sumptuoses del nostre país. L'ordre corinti serà l'únic dels ordres romans que permaneixerà en l'edat mitjana, l'únic que es perpetuarà entre els escultors bàrbars, l'únic que aconseguirà adaptar-se, un cop oblidat l'entaulament clàssic, a sostenir directament les arcades quan s'hagi complert la gran transformació arquitectònica a què dóna lloc l'ús de l'arc substituint la forma morta arquitrabada.

Fig 386. — Barcelona : Capitell restaurat del Temple. (Museu de l'Escola d'Arquitectura)

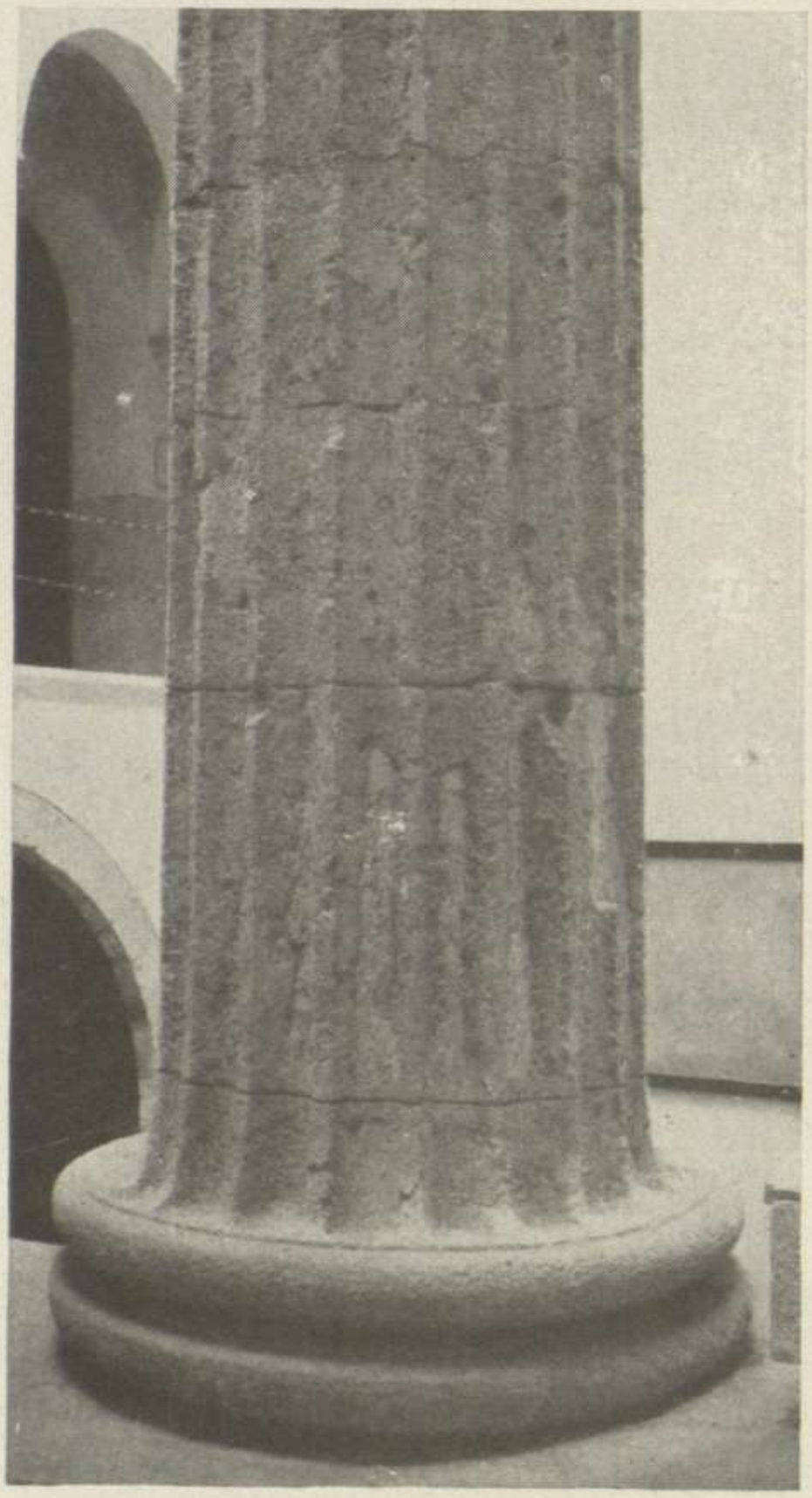

Fig. 387. — Barcelona : Base del Temple

ORDRES AMB EL CAPITELL ARCAIC : L'ORDRE CORINTI DEL TEMPLE DE BARCELONA

La columna coríntia més completa que posseïm és la del temple de Barcelona (figs. 385-389). D'alçada té 7,10 diàmetres; és més robusta que la major part dels tipus coneguts de columnes corínties. La del temple de Vesta a Tívoli (fig. 383), que és, probablement, dels temps de la República, té 9 $^{3}/_{7}$ diàmetres. Des del començament de l'Imperi, l'altura augmenta en proporció al diàmetre de la canya: Vitrubi hauria assenyalat de 9 i $^{1}/_{2}$ a 10 diàmetres a la columna del nostre temple sixtil; la proporció en el temple de Vienne del Delfinat (1), en el fris del qual sembla llegir-se una dedicació a August que el fa suposar del període en què els pobles de la Gàl·lia aixecaren temples a l'Emperador, és d'uns 10 diàmetres (fig. 394). Des de la creació dels ordres grecs la columna va, amb els segles, tornant-se més esbelta. Igual llei d'atreviment, cada vegada major, de lleugeresa en la composició dels

(1) La inscripció del temple de Vienne, catalogada amb el núm. 1845 del *C. I. L.*, XII, era una inscripció amb lletres de bronze, de la qual en resten sols els forats en l'epistili del temple que es creu d'August i Livia; la interpretació és dubtosa, però semblen clares les paraules *divo Augusto Optimo Maximo*.

ordres, segueix l'intercolumni; usant un terme de constructor, aquesta tendència es resumeix en un principi: el de fer treballar cada vegada més el material. Choisy compara l'ordre del temple de Vesta, tan semblant en ses proporcions al temple de Barcino, al de Júpiter Stator (fig. 384) del Fòrum romà. «A Tívoli, diu, les columnes són robustes, acostades, surmontades d'un entaulament lleuger de proporcions, senzill de forma; al temple de Júpiter Stator hi ha ja un excés de lleugeresa en les canyes, i en la cornisa una certa sobrecàrrega; l'ordre té un aspecte en alt grau majestuós, mes la mida perfecta de Tívoli i Prenesta és traspassada; és l'indici d'una tendència que s'anirà exagerant fins als darrers temps de l'Imperi» (1).

Fig. 388. — Barcelona : Capitell del Temple. (Centre Excursionista de Catalunya)

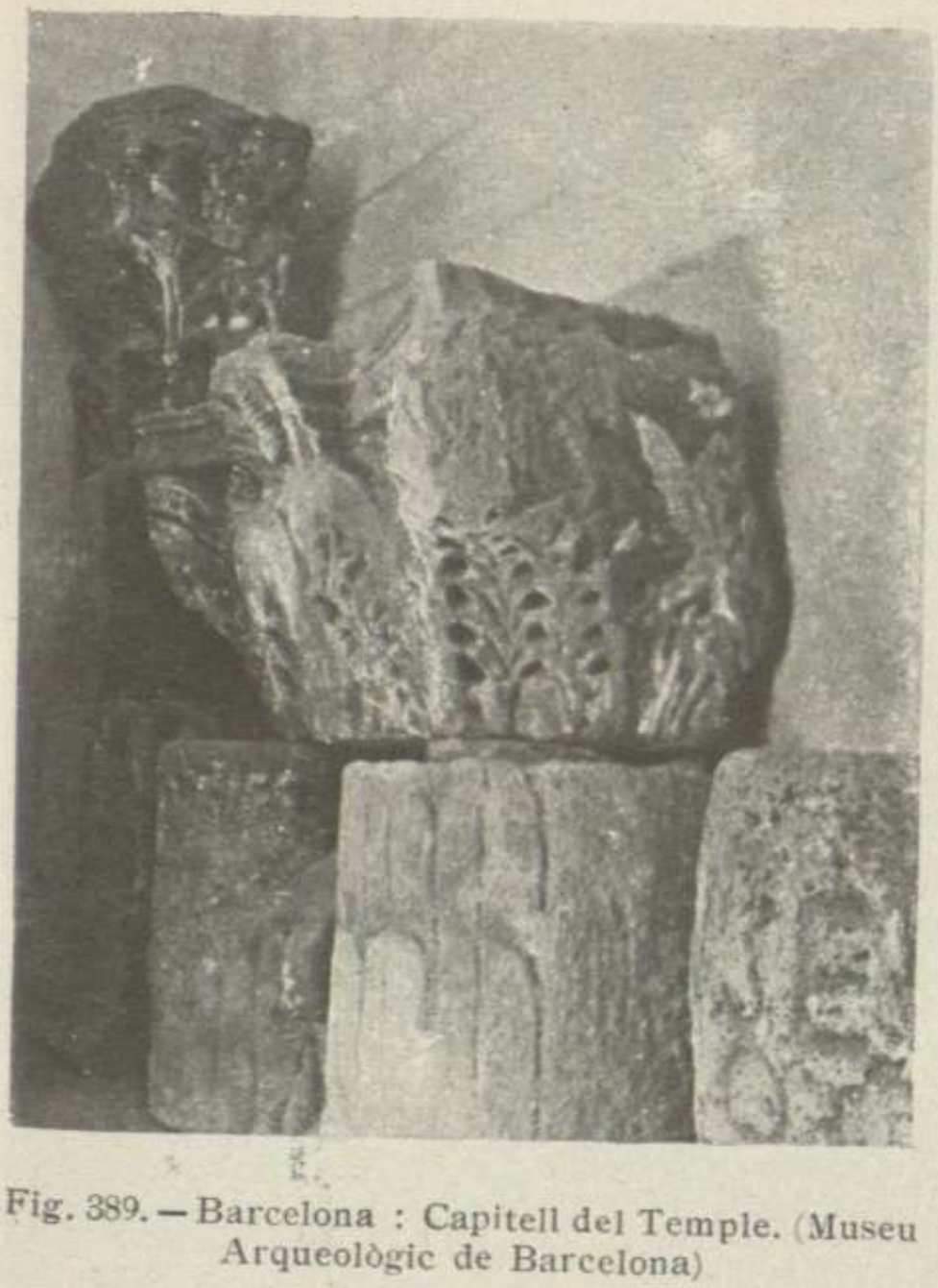

Fig. 389. — Barcelona : Capitell del Temple. (Museu Arqueològic de Barcelona)

L'entaulament del temple barceloní és senzill; l'arquitrau era llis acabat en simplicíssima motllura; el fris ens és desconegut i de la cornisa amb les carteles corínties aplanades i amb les boques de desguàs en forma de cap de lleó, se'n conserva un tros al Museu Arqueològic de Barcelona (fig. 99); diversos trossos de cornisa han estat trobats en excavacions fetes a dintre l'àrea del temple barceloní, amb carteles anàlogues i rosàcees omplint els plafons quadrats, situades entre elles. Constitueixen la filada intermitja de la cornisa

(1) Choisy, *Histoire de l'Architecture*, I, Paris, 1903, pàg. 545.

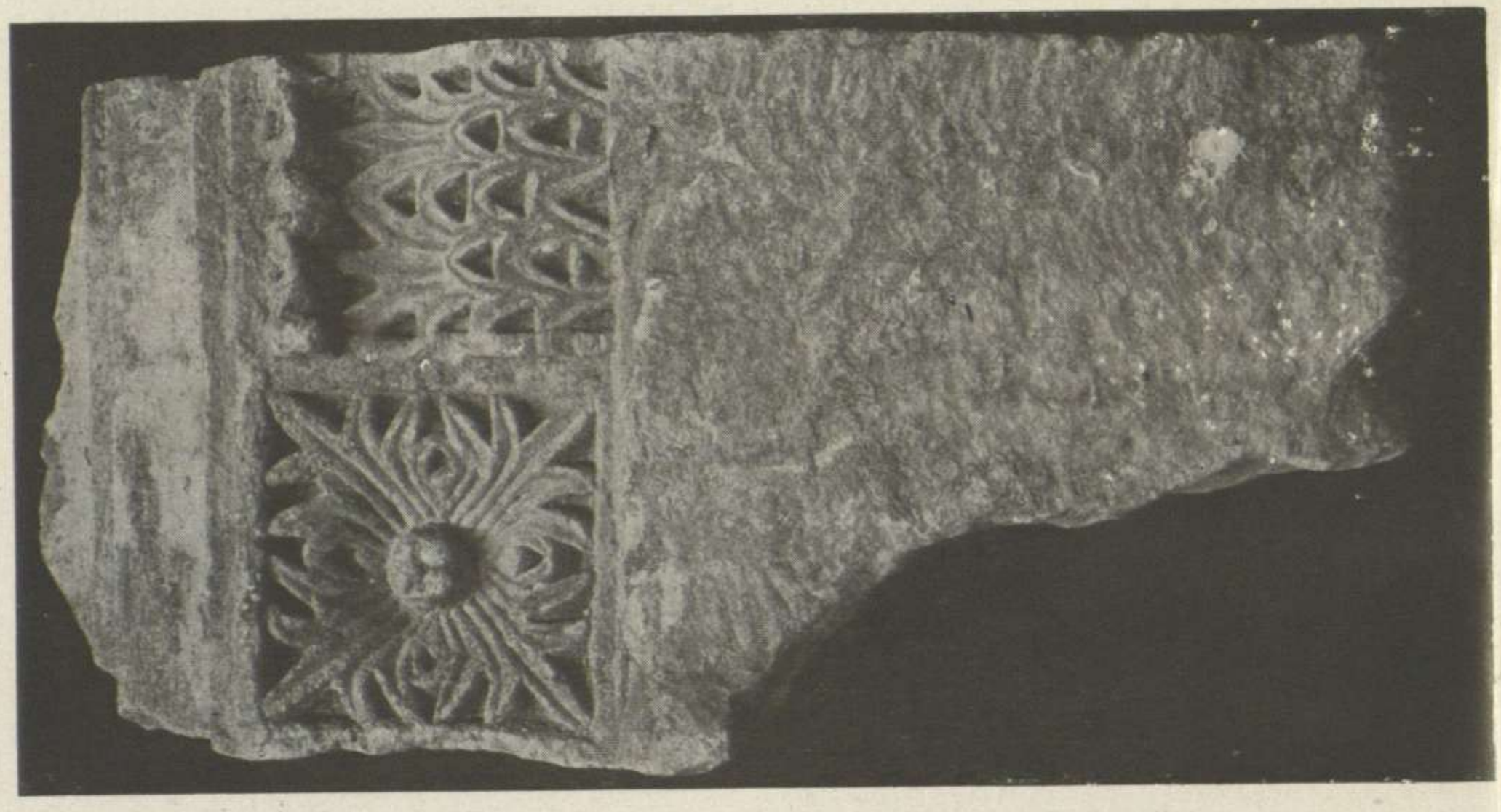

Fig. 390. — Barcelona : Cornisa del Temple. (Museu Arqueològic de Barcelona)

Fig. 391. — Barcelona : Cornisa del Temple. (Museu Arqueològic de Barcelona)

des de les carteles fins sota la ducina superior (fig. 98). Hi ha dues menes de carteles: l'una amb dues fulles (fig. 390) i l'altra amb una sola fulla (fig. 391); les roses dels quadrats entre carteles són alternativament de dos tipus (1).

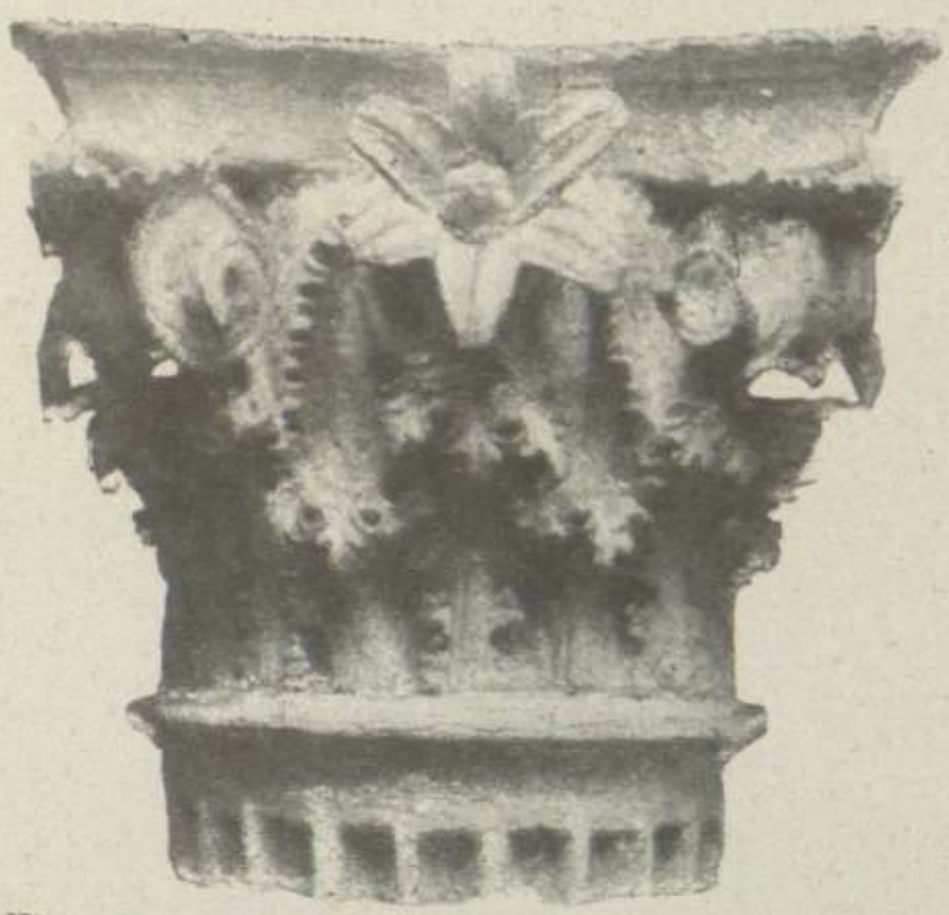

Fig. 392. — Tivoli : Capitell del temple de Vesta. (Museu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona)

La forma del conjunt del capitell l'agrupa amb els més antics romans que conserven la tradició grega. La seva proporció és, com en els capitells grecs i més antics romans, de poc més d'un diàmetre d'alçada, tal com assenyala en el seu tractat Vitrubi (2). Com en els capitells més antics, el segon rengle de fulles s'aixeca poc sobre el primer, tal com en els dels temples de Vesta a Tívoli (fig. 392), de Prenesta, temple de Vesta a Roma (3) i temple d'Assís; el segon rengle de fulles més tard s'allargarà damunt el primer. Choisy diu (4): «Entre els grecs la modificació fou la mateixa. Hem indicat la petitesa de l'interval entre els dos ordres inferiors de fulles com un senyal d'antiguitat; entre els romans això és un caràcter d'arquitectura anterior a l'Imperi; des de l'època de Vitrubi, és a dir, des

Fig. 393. — Roma : Capitell del Panteó *(D'Espouy)*

(1) J. P. i C., *El temple romà de Barcino: Descoberta d'elements de la cornisa*. Anuari de l'I. E. C. any 1927-1931, pàgines 89-97.

(2) *De Architectura*, llib. III, capítol III.

(3) El temple de Vesta, a Roma, primerament fundat per Numa (Dionis, llib. II; Ovidi, *Dei tristi*, leg. I, *Dei Fasti*, llib. VI destruït quan l'incendi de Neró, fou tot seguit reedificat; incendiat altra volta sota el regnat de Cómmode, es reconstruí immediatament; TÀCIT, *Annales*, llib. XV, cap. 41; HERODIÀ, llib. I. El tipus del capitell és l'arcaic. CANINA, *L'architettura romana*, Roma, 1830-1840, III part, pàg. 88.

(4) *L'art de bâtir chez les romains*, I, pàg. 547 i següent.

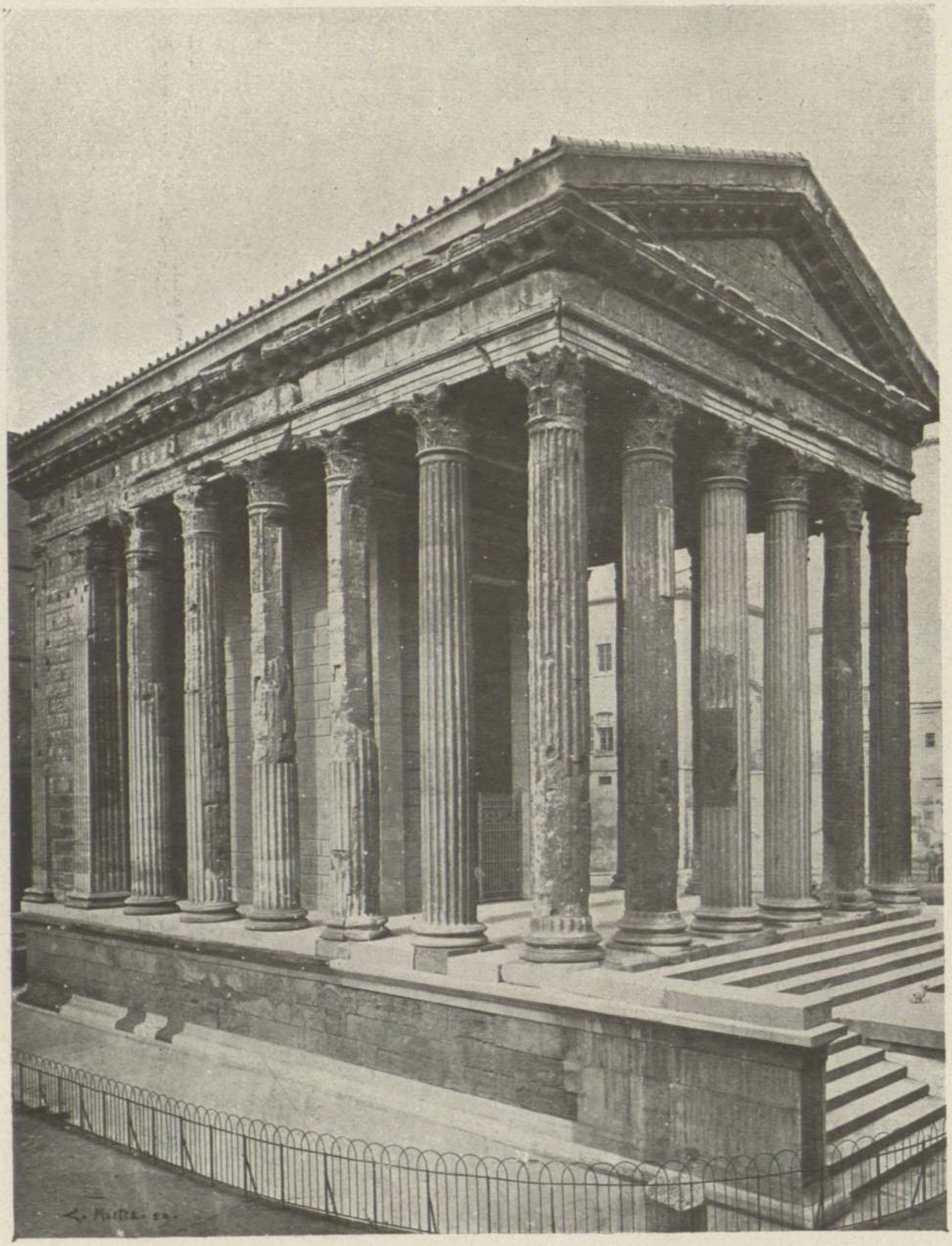

Fig. 394. – Vienne : Temple

Fig. 395. — Tarragona : Capitells corintis del Teatre. (Museu Arqueològic de Tarragona)

dels començaments d'August, els dos rengles de fulles esdevenen iguals; ho són al pòrtic del Panteó (fig. 393) que sembla datar del temps d'Adrià (1); ho són els de la «Casa quadrada de Nimes», que fou consagrada pel nét d'August. La transformació data dels darrers anys de la República. Les fulles dels capitells antics presenten l'acant rissat (Tívoli, Pre-

Fig. 396. — Capitell del Museu de Lleida

Fig. 397. — Capitell de la vil·la d'Ocata. (Centre Excursionista de Catalunya)

(1) Avui és sabut que el Panteó fou aixecat en temps d'Adrià (117-138).

nesta); els del temps de l'Imperi, un acant de contorns endolcits». L'afirmació de Choisy té una comprobació clara en la major part dels capitells romans de data coneguda executats en els diversos períodes de l'Imperi. En el nostre capitell els caulícols i volutes quasi desapareixen substituïts per un tercer ordre de fullatge (fig. 386).

L'execució del capitell del temple de Barcelona és seca, feta a regates, gairebé geomètrica; quelcom d'obra bàrbara que fa contrast amb l'elegància del conjunt (figura 388); això s'accentua en la cornisa més seca o més barroera encara (figs. 390 i 391). No té el capitell del temple de Barcelona la flexibilitat de formes dels romans, però guanya en la virilitat i decisió del conjunt. En la seva execució hi ha la manca d'un escultor hàbil; aquesta falla li dóna caràcter. Està perfectament entesa la mas-

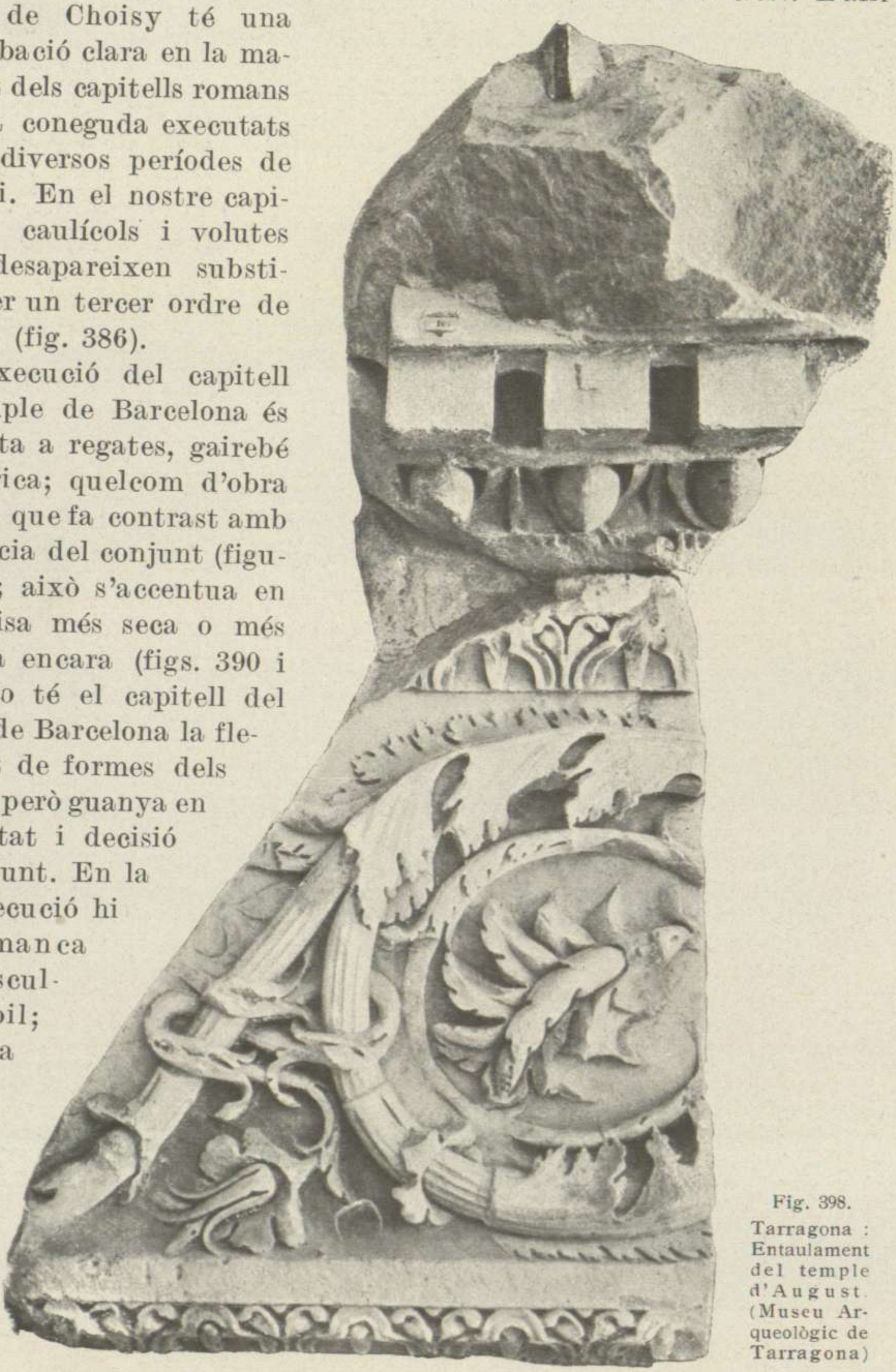

Fig. 398. Tarragona: Entaulament del temple d'August. (Museu Arqueològic de Tarragona)

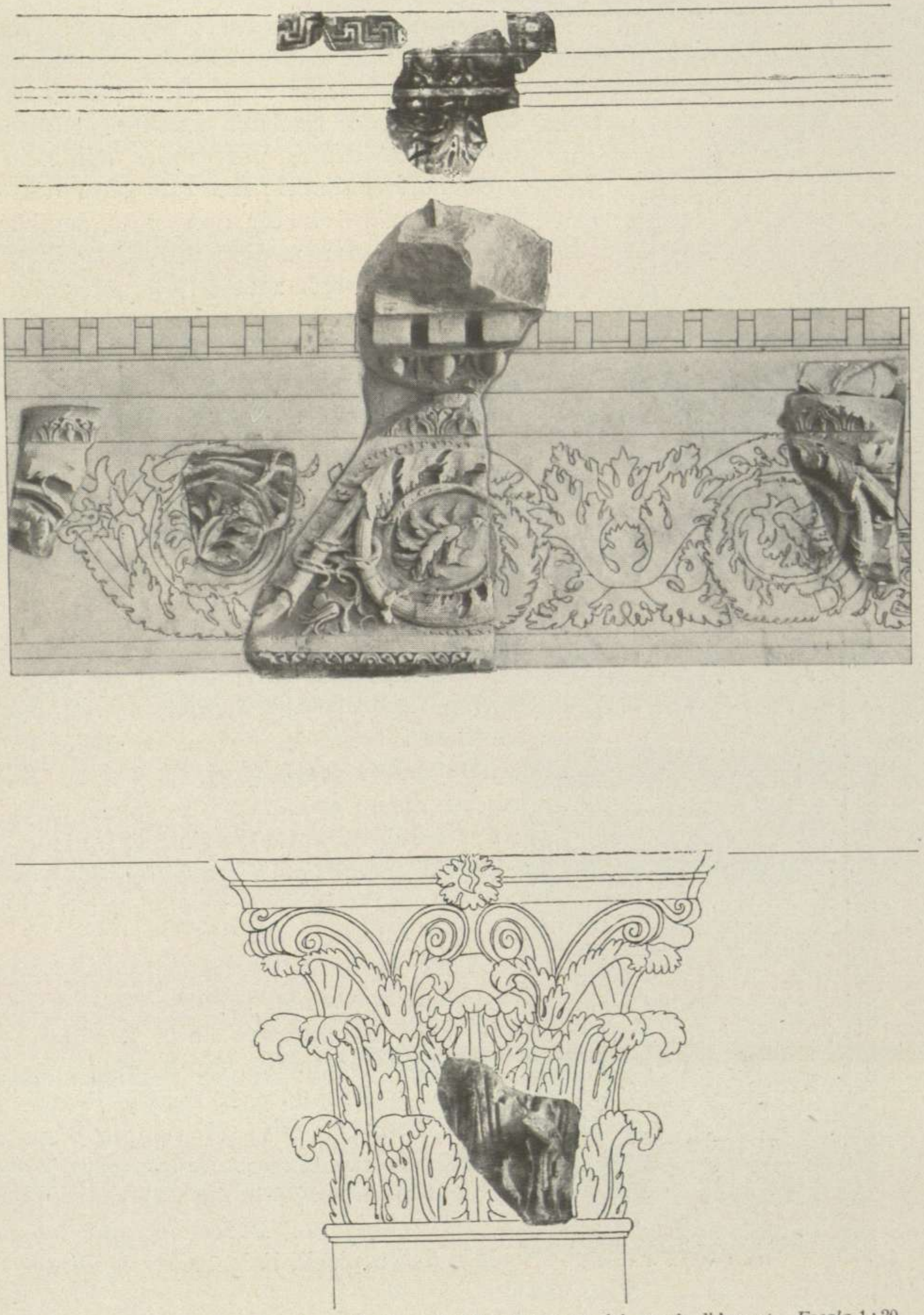

Fig. 399. — Tarragona : Restauració del capitell i entaulament del temple d'August. *Escala* 1 : 20

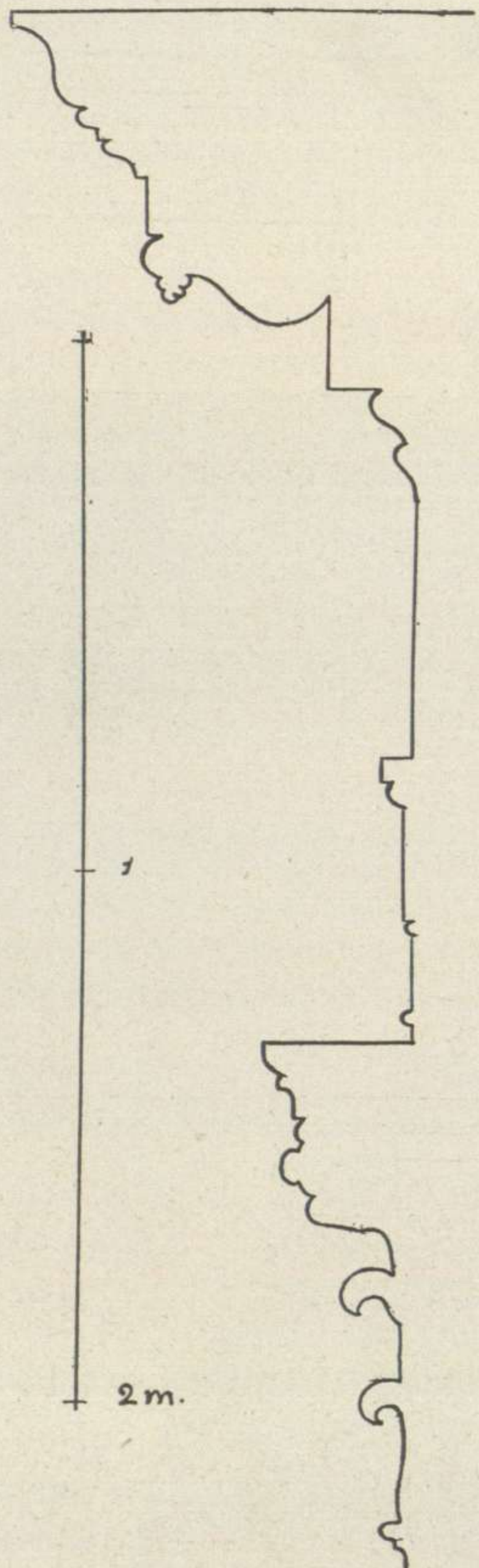

Fig. 400. — Tarragona : Perfil, restaurat, de l'entaulament del temple d'August

sa geomètrica, obra de picapedrer; ben traçat el que pot aplantillar-se després d'un primer desbast del carreu; però les formes curves que deu sentir l'escultor, estan substituïdes per estries ben simplement treballades; més que obra d'escultor romà, deixeble dels grecs, sembla preludiar la manera d'executar l'escultura romànica del segle XII i la decoració pobre de certs capitells gòtics del nostre país. El fet és universal. Al Museu de Saint-Germain-en-Laye hi ha un capitell que presenta analogies extraordinàries d'execució amb el del temple del carrer del Paradís. Procedeix de Saint-Jules, a Saint-Remy de Provença. Al Museu de Tolosa se'n guarden procedents de la *Civita Beserra* (Beziers) i de la *Civita Narbo* (Narbona), semblants també al tipus del temple romà barceloní.

La base està formada per un doble tor, però gairebé han desaparegut en ella els filets intermitjos i totes les delicadeses del motlluratge (figs. 96 i 387). Es excessivament aplanada i les canals de la canya semblen enfonsar-s'hi; és anàloga a les del temple de Vienne (fig. 394); la seva altura és inferior al terç del imoscap, que estableix Vitrubi.

Tota la forma de les columnes del temple de Barcelona tendeix a fer-ne un ordre dels darrers anys de la República o dels començaments de l'Imperi, del temps en què tot el país, seguint l'exemple de Tarraco, erigí el temple d'August.

Confirma també la data de construcció del temple de Barcelona que hem deduït del capitell, l'alçada de la llinda,

que segueix la proporció dels temples grecs i antics romans, segons la prescripció de Vitrubi (1).

¿Es aquesta decoració seca, sense ondulacions, sense curvatures, una obra decadent o una obra arcaica? Nosaltres afirmem el segon; no s'ha donat mai una obra decadent en la que la proporció del conjunt no hagi decaigut també. L'explicació és senzilla: la collaboració d'un arquitecte vell i d'escultors poc hàbils; l'arquitecte del temple de Barcelona el projectà segons les pràctiques del seu temps: proporció del pla, proporció de la columna, de l'intercolumni, de l'entaulament, tot és armònic i indica una obra que obeeix a principis que eren ja vells en el començament de l'Imperi; l'arquitecte era potser un home antiquat, un cas d'arcaïsme provincial. Els escultors eren poc hàbils i la decoració escultòrica sofreix la transformació de tots temps i de totes terres: la substitució de les curves elegants, de complicacions suaus, per plans, per formes anguloses, dures: així es transforma encara avui l'escultura en passar a mans dels picapedrers rurals.

Fig. 401. — Tarragona : Voluta de l'entaulament del temple d'August. (Museu Arqueològic de Tarragona)

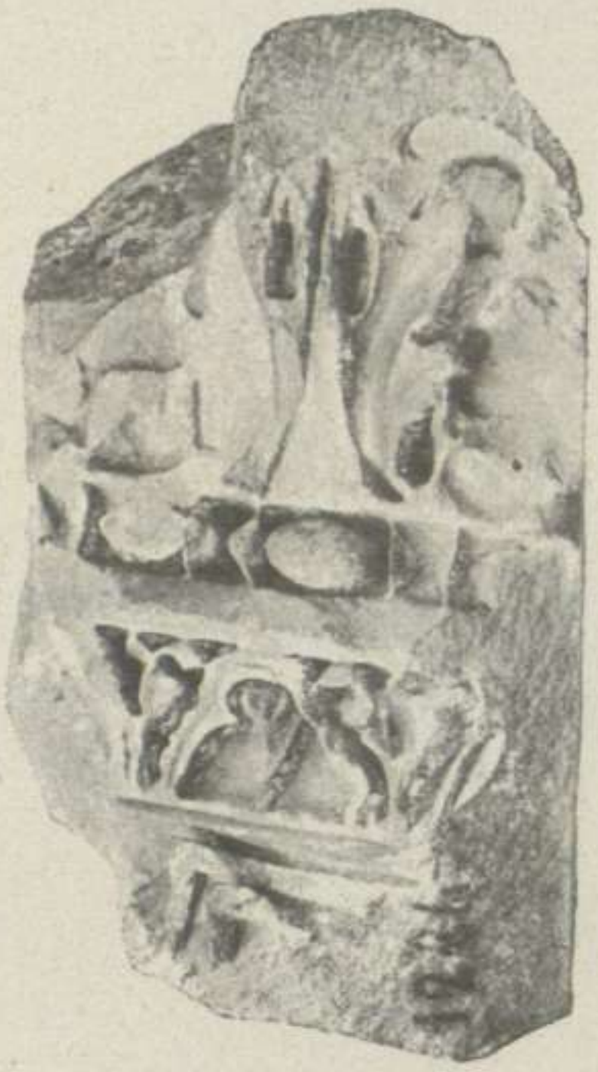

Fig. 402.—Barcelona : Fragment de cornisa. (Museu Arqueològic de Barcelona)

Fig. 403.—Tarragona : Fust de la columna del Temple. (Museu Arqueològic de Tarragona)

(1) Vegeu els fragments de l'estudi de l'arquitecte Celles, titolada *Memoria sobre el colosal templo de Hércules y noticia de sus planos*, publicada en extracte en l'Apèndix núm. 2 del tomo I de *Cataluña*, de l'obra citada *España, sus monumentos y artes*, etc., de Piferrer i Pi i Margall.

Fig. 404. — Tarragona : Capitell del Macellum *(Serra i Vilaró)*

d'aquesta ciutat. Aquesta proporció posteriors. En fóra un exemple el capitell trobat en la vil·la d'Ocata (figura 397).

CAPITELLS DE LLEIDA I DE TARRAGONA

Del mateix tipus i execució que els de Barcelona, un poc més alt de proporció, conservant més clars els rinxols com els d'èpoques posteriors, és un capitell que es conserva al Museu Arqueològic de Lleida (figura 396). Anàloga proporció tenen els capitells provinents del teatre de Tarragona (fig. 395), guardats en el Museu Arqueològic arcaica fou usada en algunes obres

Fig. 405. — Tarragona : Base del Macellum *(Serra i Vilaró)*

ORDRE DEL TEMPLE D'AUGUST A TARRAGONA

El capitell que descriu Vitrubi és una evolució del capitell grec. El gruix de l'àbac, diu l'arquitecte del temple d'August, serà el setè de tot el capitell; tret aquest gruix, el que resta serà dividit en tres parts, de les quals una es donarà a les fulles de baix, l'altra a les segones i la tercera als caulícols d'on surten altres fulles que s'estenen per anar a sostenir l'àbac. Es necessari que de les fulles dels caulícols en surtin volutes que s'estenguin cap els angles dels capitells i que hi hagin encara altres volutes més petites sota la rosa que és al mig de les cares de l'àbac.

Fig. 406. — Tarragona : Cornisa del Macellum *(Serra i Vilaró)*

Cal aquí fer esment d'una manera

especial, de l'ordre corinti del temple d'August a Tarragona. A la capital de la Hispània Tarraconense, contrastant amb els exemples d'art rural fins aquí descrits, hi compareixien els escultors vinguts directament d'Itàlia o de Grècia a executar obres amb tota la delicadesa i amb tot el saber fer de Roma. El tema és l'usual de l'art clàssic: l'ordre corinti descrit minuciosament pels tractadistes, cosa corrent en els tallers dels escultors i dels arquitectes; mes l'execució pot posarse al costat dels delicats treballs augusteus de l'*Ara pacis*. El fris és l'acostumat: troncs dels quals es desprenen fulles d'acant ondulant i enroscantse; la cornisa tenia també la típica forma usual de l'ordre corinti i anàleg als tipus coneguts era el capitell; l'extraordinari és l'elegància de l'execució, és la distinció de cada detall: el tema mateix com una cosa canònica, que és habitual complir, se'l troba en els edificis més modestos; mes el contrast entre l'art de les nostres viles pobres i el de la magna Tarraco, es veu comparant un modest fris barceloní que guarda el Museu Arqueològic de Barcelona (figura 259) i el marbre que

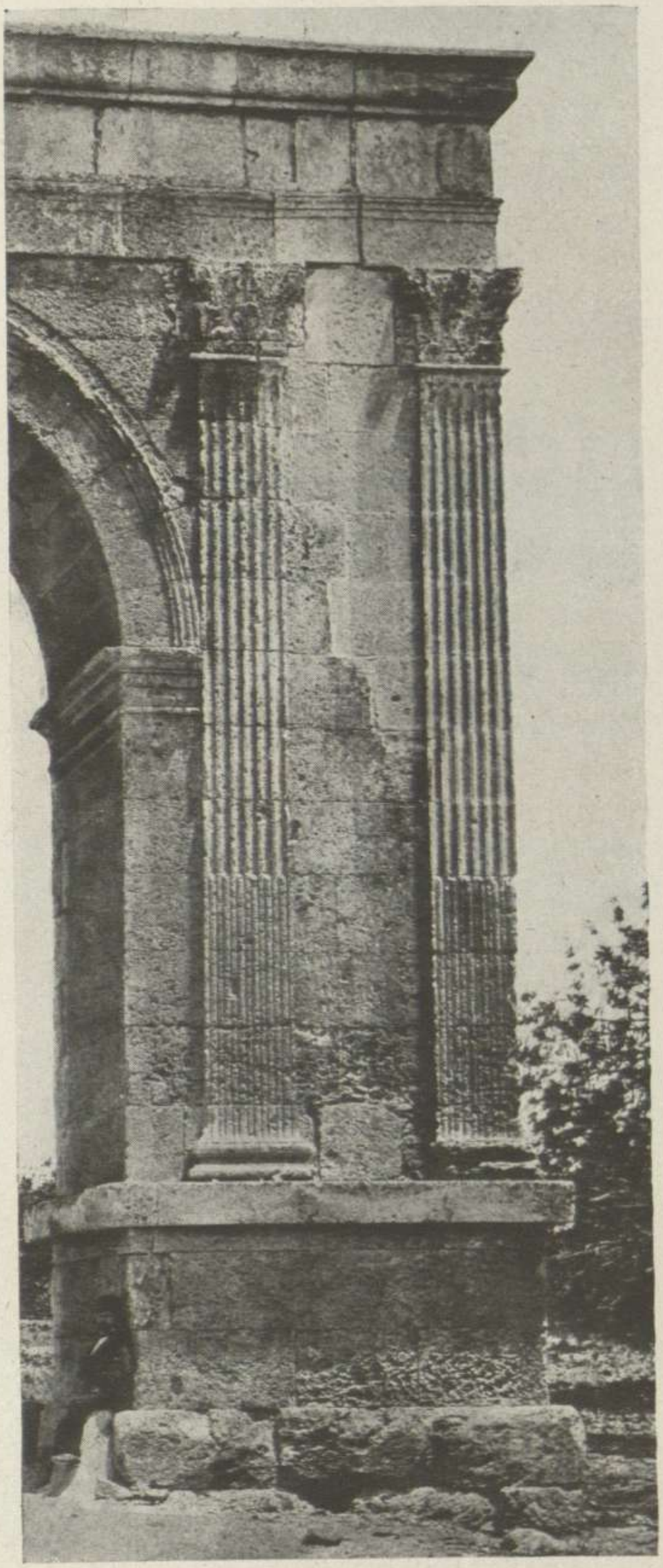

Fig. 407.—Arc de Bará *(Escola d'Arquitectura de Barcelona)*

Fig. 408. Vic: Capitell del Temple

guarda el Museu de Tarragona (fig. 398). De l'ordre del nostre temple d'August de Tarragona queden pocs fragments: l'element més sencer és l'entaulament els trossos del qual hem col·locat sobre el dibuix, restaurant-lo (figs. 399 i 400); un dels fragments posat a la dreta no és posible col·locar-lo sense suposar que el tema de fulles ondulants és simètric partint d'un fullatge central, com era ús en aquest tema dels frisos corintis; per aquesta restauració completa hem trobat fragments sencers del fris i gairebé tots els de la cornisa a excepció de les mènsules típiques de l'ordre corinti. Unes fulles d'acant del mateix marbre semblen haver format part del capitell, així com un fragment de canya acanalada, guardat en el mateix Museu, concordant per les seves dimensions que indica el que era la columna del temple d'August (fig. 403). Un fragment guardat en el Museu Arqueològic de Barcelona, sense raó classificat com del Renaixement, aclara la forma de la cornisa (fig. 402) que sols en trossos petits és conservada al Museu Arqueològic de Tarragona.

Tàcit assenyala la data del temple de Tarragona a l'any quinze de Jesucrist (1); al temple de Tarragona arriben les transformacions artístiques que no conegué l'arquitecte que aixecà

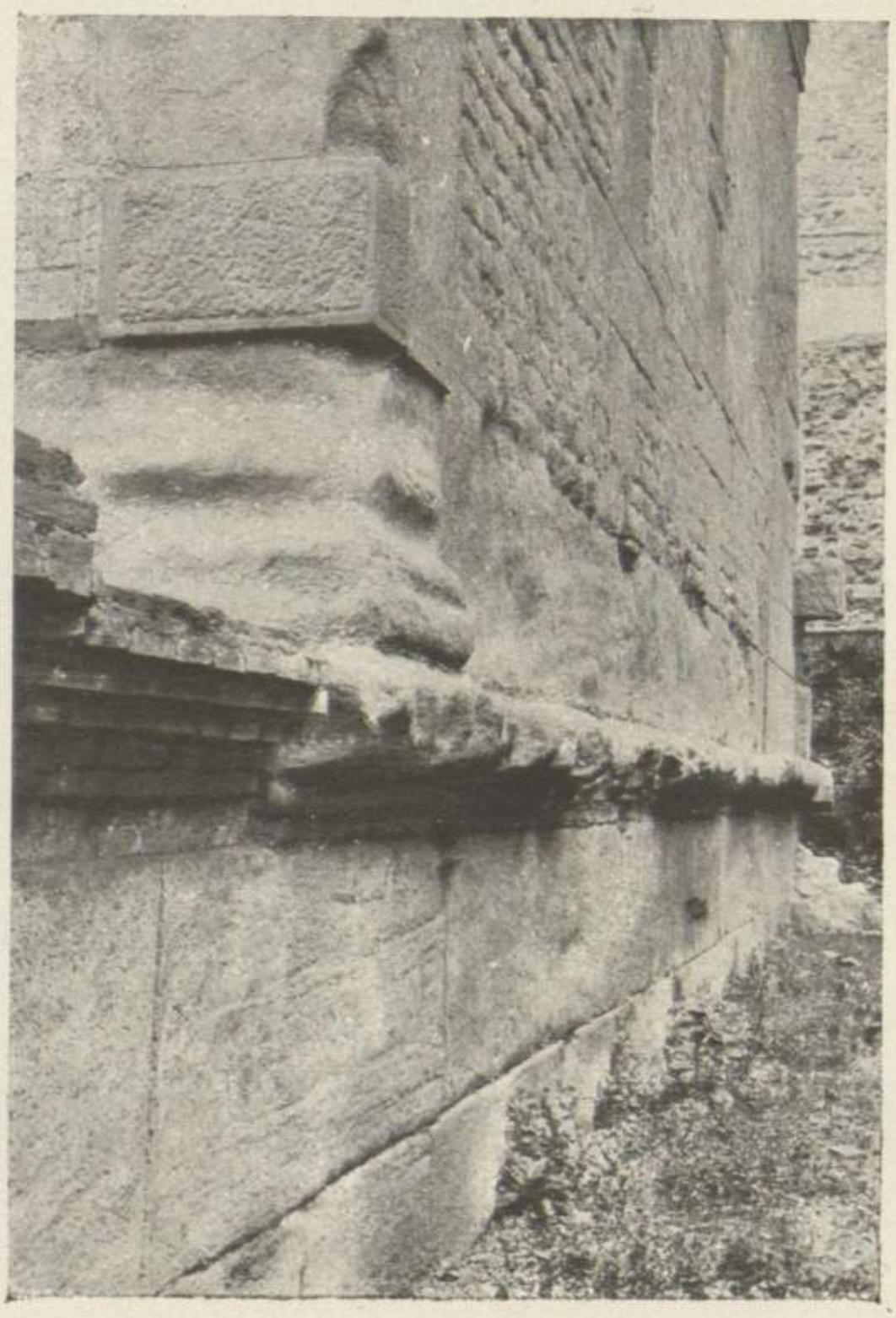

Fig. 409. — Vic: Base del Temple

(1) Vegeu pàg. 101.

el temple de Barcelona i amb elles l'extraordinari saber fer de l'escultor que cisellà els seus marbres amb desusada bellesa, amb elegància ciutadana no igualada fora de la capital de la Hispània Citerior, en les viles humils de la Catalunya romana.

Fig. 410. — Tarragona : Capitells trobats en el cementiri cristià *(Serra i Vilaró)*

L'ORDRE DEL MACELLUM DE TARRAGONA

Coneixem diversos elements de l'ordre corinti del pòrtic que davant les botigues voltava l'interior del Macellum de Tarragona (figs. 404-406). L'ordre trobat és de mides correspondents a un edifici públic. El capitell amida 1,10; l'imoscap del fust medeix 0,90, el que fa pensar en columnes de 8 a 9 metres d'alçada. L'intercolumni és de 3,85. El capitell té l'altura de 1,10. Les fulles, els caulícols són distribuïts segons el cànon Vitrubià. La canya té 24 estries; la base és àtica. S'han trobat restes de la cornisa coríntia (1). Es del segle I de J. C.

Fig. 411. — Tarragona : Capitells trobats en el cementiri cristià *(Serra i Vilaró)*

(1) SERRA I VILARÓ, *Excavaciones en Tarragona*. Madrid, 1932.

ORDRES DE L'ARC DE BARÀ I DEL TEMPLE DE VIC

El capitell corinti de l'Arc de Barà (figura 407) és també de la forma usual imperial, i té les proporcions que assenyala Vitrubi. Tenim d'ell una data fixa: és el testament de Luci Licini Sura, que mana erigir-lo (1). Sura fou cònsol en temps de Trajà. El monument debia construir-se al començament del segle II. La canya de la pilastra és acanalada, amb les canals reomplertes per una forma cilíndrica en la part baixa *(rudentures);* la seva base és de la forma àtica que descriu Vitrubi. El seu entaulament és senzillíssim: l'arquitrau és completament llis com el fris, la cornisa es redueix també al màxim de simplicitat. L'ordre s'aixeca sobre un estilobat de forma simple; l'obra que el cònsol romà es feia aixecar al camí de Tarragona no era extraordinària pel seu luxe.

Fig. 413.—Barcelona : Columnes del carrer d'Avinyó. (Museu Arqueològic)

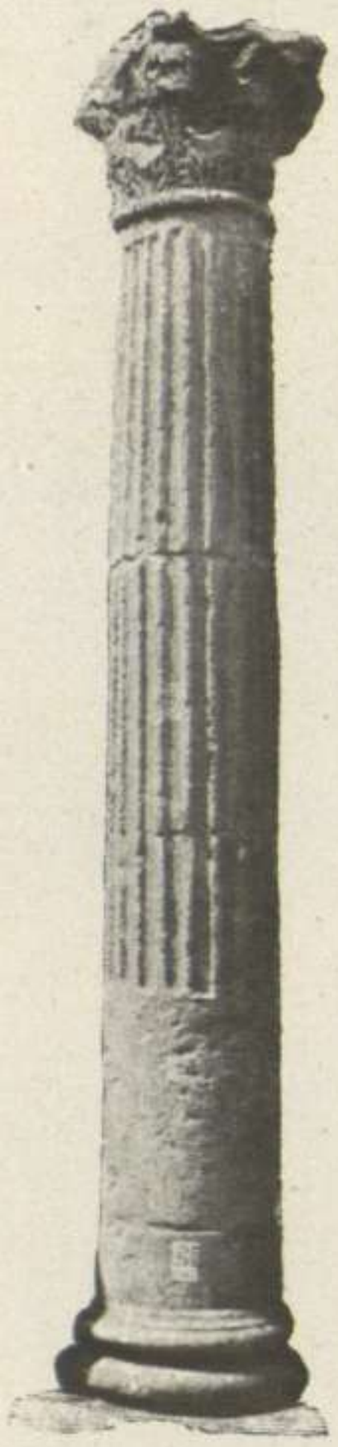

Fig. 412.—Barcelona : Columna del carrer d'Avinyó. (Museu Arqueològic)

Del mateix tipus imperial és el capitell del temple de Vic (fig. 408) segons fa suposar una anta que s'ha conservat; la base molt deteriorada era del tipus àtic (fig. 409). Es coneix complet l'arquitrau i la cornisa de tipus jònic amb dentículs en una part del temple i en forma d'una faixa llisa en les altres menys importants (fig. 108). Les canyes sembla que no eren acanalades.

Fig. 414.—Barcelona : Capitell del Museu Arqueològic

(1) Vegeu pàgs. 47 i 180.

Fig. 415.
Barcelona : Capitell del Museu Arqueològic

Fig. 416.
Barcelona : Capitell del Museu Arqueològic

ORDRE CORINTI DE LES DARRERIES DE L'IMPERI

Amb els anys es va perdent la proporció de l'ordre arquitectònic i es deformen tots els seus elements. En el capitell les fulles d'acant que, segons el cànon Vitrubià, omplien els dos terços de la seva massa, s'enfilen fins arribar quasi a l'àbac. Un exemple precís són els capitells (figs. 410 i 411) trobats prop la basílica cristiana de Tarragona, aprofitats d'obres romanes anteriors a l'any 260, data de la invasió franca i alamana, que destruí una part d'aquella ciutat. Notem el seu collarí ornat del tema característic de les perles jòniques.

Cal notar les columnes trobades en son lloc prop de la muralla del carrer d'Avinyó de Barcelona, avui al Museu Arqueològic, que semblen procedents d'un atri; la canya és estriada a excepció de la part inferior; el capitell té també el collarí ornat de les característiques perles jòniques i les fulles ocupen la major part de la massa del capitell (figs. 412 i 413). L'alçada de la columna és de 3,28 metres.

Un capitell aïllat del mateix tipus és guardat al Museu Arqueològic de Barcelona (fig. 414).

Fig. 417.
Barcelona : Capitell del Museu Arqueològic

Figs. 418 i 419. — Barcelona : Capitells del Museu Arqueològic

Al Museu Arqueològic de Barcelona, hi ha alguns capitells de pilastra, la disposició de fulles dels quals recorden en part la forma dels capitells més antics; així, el segon rengle de fulles és poc sortit respecte al primer; mentre s'assemblen als capitells de les darreries de l'Imperi per el fullatge que cobreix gran part del capitell; els rínxols són exagerats i s'enrotllen en volutes; a la imperfecció de la massa general es junta el treball escultòric bàrbar i descuidat (figs. 415-417). Són de pedra de la muntanya de Montjuïc, per tant, de procedència barcelonina, encara que s'ignora d'alguns el lloc on foren trobats. Es possible la hipòtesi de si pertanyen a diversos llocs del teatre. Al teatre d'Arles també es noten diferències d'estil: una obra gran no podia fer-se tota en un mateix moment.

Tenim el coneixement parcial dels ordres arquitectònics que orlaven el teatre de Barcelona (1) els entaulaments superiors han pogut ésser idealment restaurats i prenen la forma mixta híbrida d'un fris dòric, en lloc de l'arquitrau, sostenint un fris corinti (figures 258 i 259); el pòrtic de la part baixa és possible que sigui, com indica l'esbós dels que el descobriren, en arcades obertes en

Fig. 420. — Barcelona : Clau d'arc del Museu Arqueològic

(1) Vegeu pàg. 202.

l'intercolumni d'un ordre corinti (figura 257). Coneixem la clau d'una de les arcades (fig. 420). Els capitells tot just són desbastats; el segon ordre de fulles surt poc sobre el primer ordre com en els capitells més antics (figures 418 i 419).

Una darrera evolució de la forma és la representada per les pilastres del sepulcre de Miralp (fig. 421). Les pilastres que són corínties amb fust acanalat amb *rudentures* en llur part inferior, tenen un capitell excessivament aplanat, l'altura del qual no excedeix de mig diàmetre. Les fulles d'acant cobreixen tot el capitell. La talla ha estat preparada per el trepà. La base perd la individualitat i és formada per la mottllura del sòcol que retorna. Tal és l'arquitectura d'aquest sepulcre (1) aixecat en un lloc apartat on la decadència deguda al temps s'ajunta a la manca de preparació dels escultors.

Fig. 421. — Miralp : Pilastra del sepulcre

Fig. 422.—Barcelona : Capitell del Museu Arqueològic

Al Museu Arqueològic de Barcelona es guarda un capitell que obeeix a una altra proporció: la d'ésser molt allargat (fig. 422).

CAPITELLS ORNATS DE TESTES ANIMALS O DE TESTES HUMANES

Un capitell del Museu Arqueològic de Tarragona presenta les fulles d'acant en formes caragolades i el floró central és un bust sostingut per un tronc curvat (fig. 423); sembla com si comencessin a iniciar-se prematurament les formes variades i

(1) LABORDE, *Voyage*, II, pàgs. 95 i 97, làms. CXXV a CXXVII.

capricioses que han de fer la característica dels claustres romànics de capitells diferents, on nia una fauna pintoresca, vinguda d'Orient, entre les branques d'una flora imaginària i on les escenes religioses i de costums omplen la forma del capitell clàssic romà, el capitell corinti.

Fig. 423.—Tarragona : Capitell del Museu Arqueològic

Fig. 424. — Tarragona : Capitell del Museu del cementiri cristià

(Serra i Vilaró)

A la Necròpolis cristiana de Tarragona, barrejats amb els elements arqueològics cristians, s'han trobat alguns capitells d'aquesta mena. Un d'ells (fig. 424) és un capitell corinti ornat en els seus quatre angles de figures d'animals (1).

Fig. 425. — Terrassa : Capitell de l'església de Sant Pere

A Terrassa fou trobat un capitell de pilastres ornat de màscares tràgiques (fig. 425). Podria correspondre a aquest capitell el fris guardat al portal de l'església de Santa Maria (figura 426) on es repeteix el tema de flors i fulles d'acant que s'ondulen i repleguen, que ja hem vist al fris del teatre de Barcelona.

BASES

Les bases trobades a Catalunya, que acompanyen a les columnes corínties, són principalment del tipus que Vitrubi anomena àtiques, formades de dos tors separats per una

(1) SERRA I RÀFOLS, J., *Estàtues femenines i fragments escultòrics diversos a la Necròpolis de Tarragona* en l'Anuari de l'I d'E C., 1921-26, pàgs. 96-99.

escòcia. Vitrubi indica minuciosament les proporcions de cada un dels elements que l'integren; aquestes, però no són sempre observades. La base àtica és l'emprada en el temple de Barcelona aixafada fins fer desaparèixer l'escòcia intermitja (fig. 387); en el Macellum de Tarragona (fig. 405) i en el temple de Vic, en la única que resta feta malbé per l'acció dels anys,

Fig. 426. — Terrassa : Fris del portal de l'església de Santa Maria

Fig. 427. — Tarragona : Base àtica. (Museu Arqueològic)

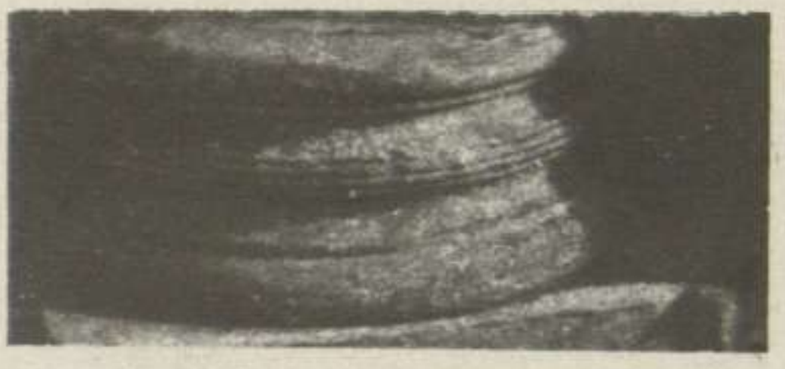

Fig. 428.—Tarragona : Base corintia. (Museu Arqueològic)

l'escòcia és més visible (fig. 409); tal es repeteix en la major part de les bases conegudes (fig. 427), tant en les emprades en les columnes corínties com en les dòriques; d'aquesta forma és la que es conserva en el carrer porticat d'Empúries darrerament descobert per la Junta de Museus de Barcelona. La base de la figura 428, del Museu de Tarragona, presenta entre les dues motllures torals, una doble escòcia tal com el temple de Júpiter Tonant a Roma; és una variant que acompanya sovint l'ordre corinti i recorda

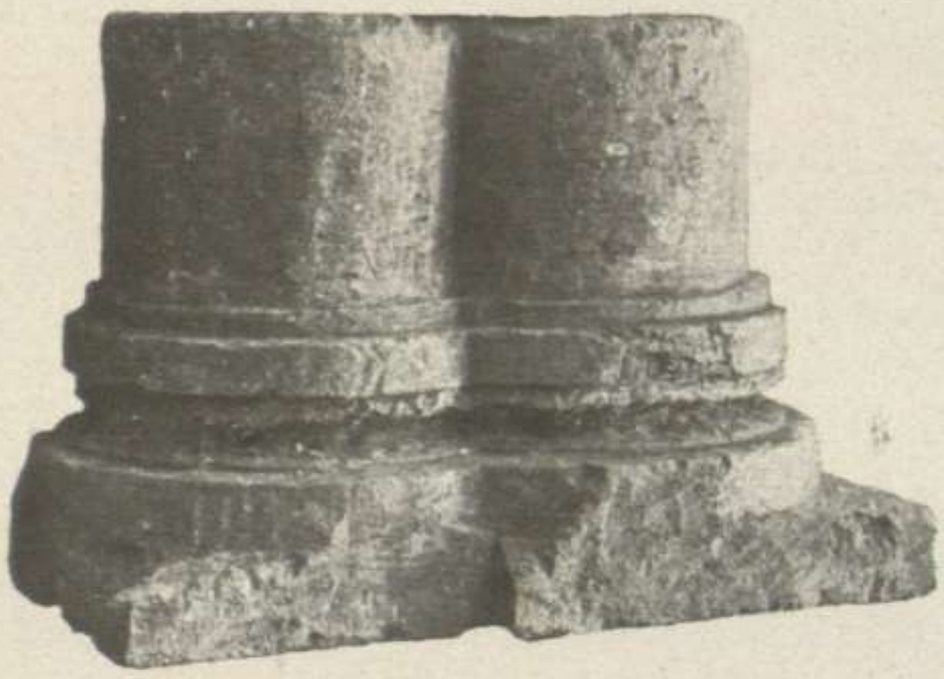

Fig. 429.—Tarragona : Base àtica de dues columnes ajuntades, sense acabar. (Museu Arqueològic)

la que Vitrubi descriu amb el nom de base jònica formada d'una mot-llura toral entre dues escòcies.

Tipus usuals vulgars, aquests exemples representen les bases usades pels romans a Catalunya.

Lleida : Fragment de columna. (Museu Arqueològic)

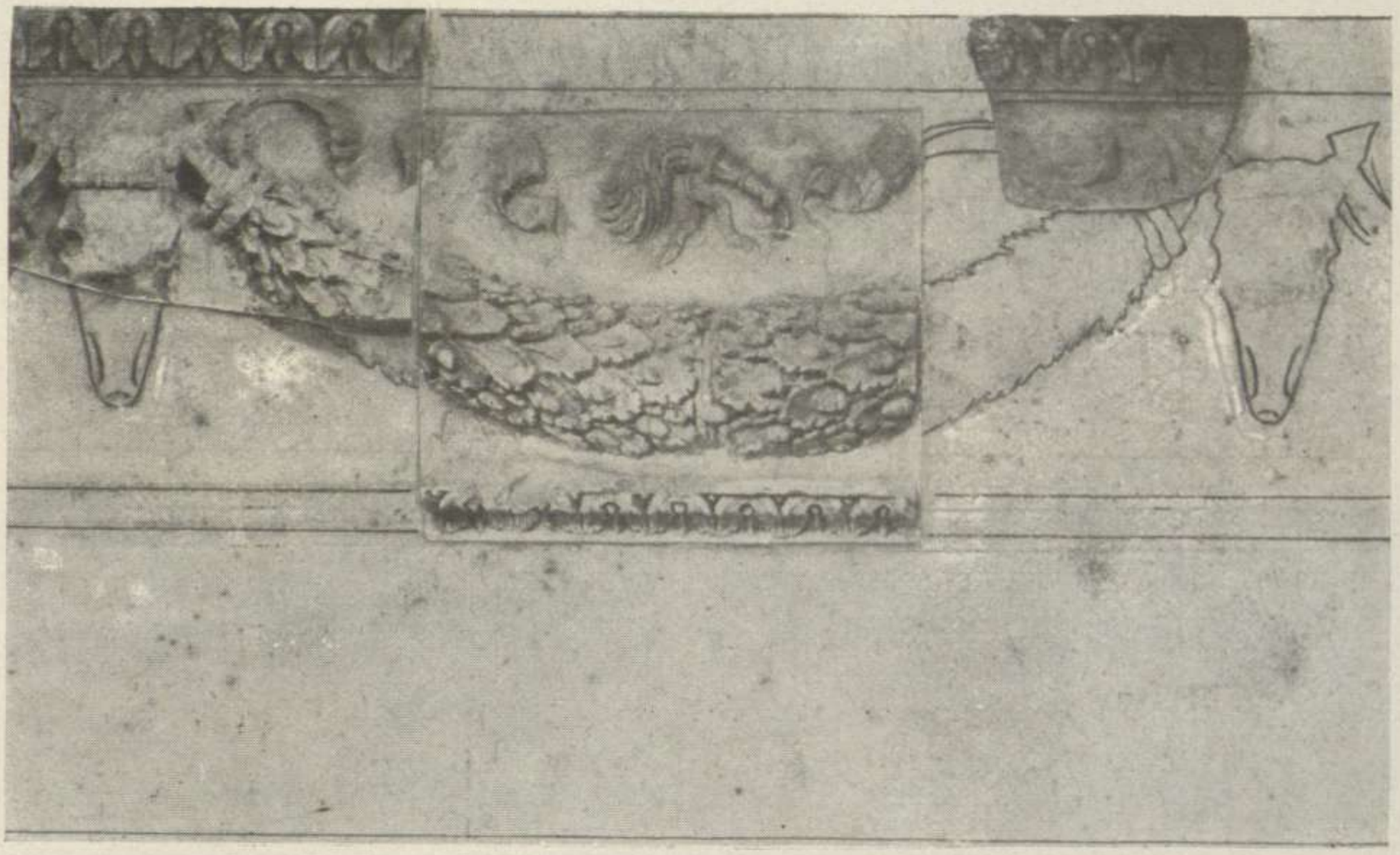

Fig. 430. — Tarragona : Fris del temple de Júpiter aparedat en el claustre de la catedral

VI

ORDRE COMPOST

UNA forma híbrida, una composició d'elements de dos estils: l'ordre corinti i el jònic, era l'ordre compost (fig. 431). Aquesta forma, castissament romana, es repeteix en diversos llocs d'Espanya: la presenta un capitell que es conserva a la mesquita de Còrdova (fig. 435), aplec de capitells, com és sabut, procedents de diversos indrets hispànics i fins de la Gàl·lia Narbonesa. En ell les fulles d'acant del capitell corinti són coronades per una motllura decorada com un equí dòric, sur-

Fig. 431.
Roma : Capitell compost, de l'arc de Septimi Sever

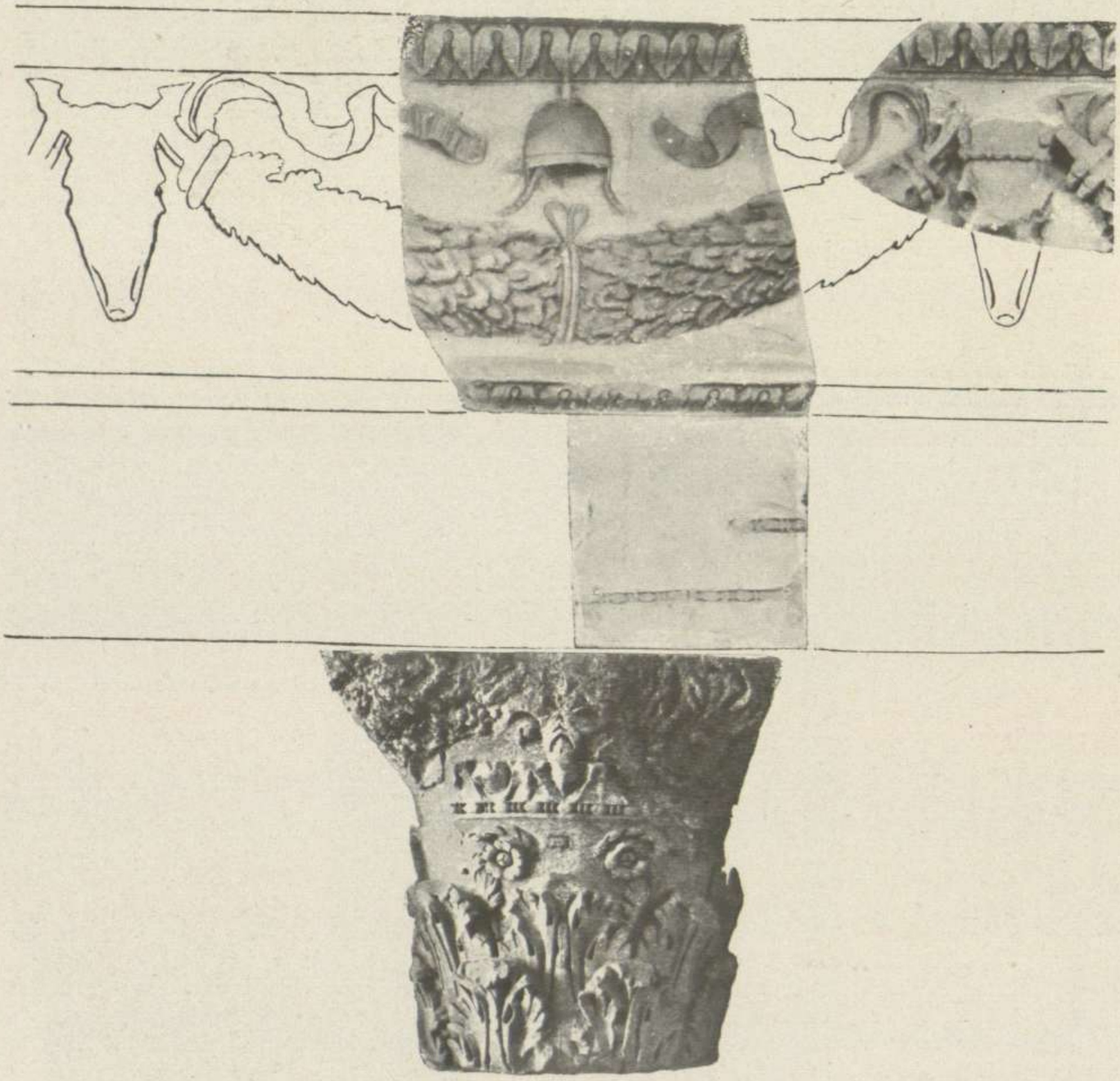

Fig. 432. — Tarragona : Temple de Júpiter. Fragments del fris del claustre de la catedral i capitell del Museu Arqueològic

montat de volutes angulars, com si es volgués sobreposar a les fulles del capitell corinti un capitell jònic de l'angle d'un pòrtic (fig. 435). L'ordre jònic i l'ordre corinti des de que aquest apareix en la Història, no són elements contraposats, sinó harmònics, que els grecs barregen i que Vitrubi tot just si separa en el seu tractat: «l'ordre corinti, diu, no difereix en quant a les proporcions, de l'ordre jònic, només que per l'altura del capitell».

A aquesta forma pertany el capitell (fig. 432) mig fet malbé, exe-

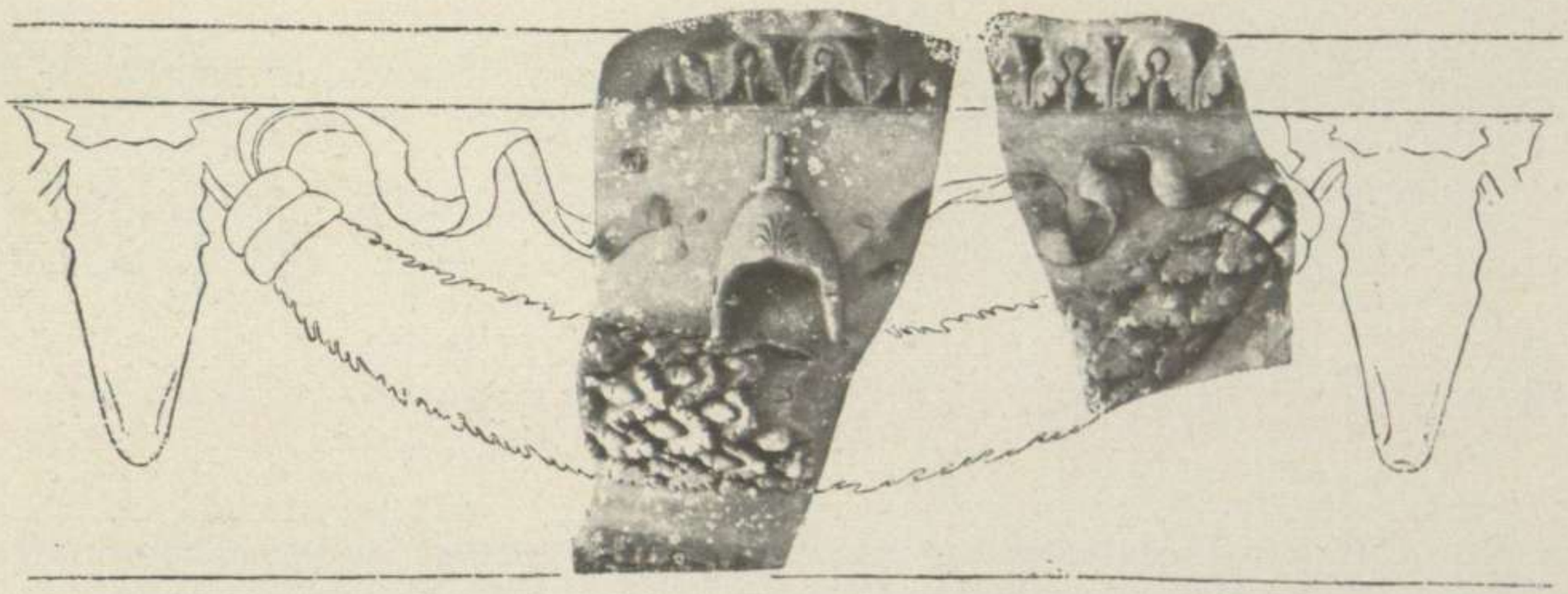

Fig. 433. — Tarragona : Fragment del fris del temple de Júpiter. (Museu Arqueològic)

cutat en marbre, catalogat al Museu de Tarragona amb el n.º 114, procedent del temple de Júpiter, que fou trobat en les obres del nou Seminari, prop la catedral. Es conserven en el mateix Museu fragments de volutes d'altres capitells del mateix temple; restes d'una fulla i de l'*echinus*, una de les volutes que porta un tros de l'àbac; amb aquests elements es pot restaurar completament aquest capitell importantíssim del Museu de Tarragona (figs. 432 i 434).

Pertany al mateix temple el fris decorat amb bucranis engarlandats de roure *(serta)*, que es conserven aparedats en els murs de la Catedral i en el Museu (1) (figures 430, 432 i 433). En el segment que deixen les garlandes s'hi veuen representacions d'objectes litúrgics, com l'*aspergillum*, fet de cua de cavall, i l'*albogalerus*, barret portat pel *Flamen dialis*, de pell d'una víctima blanca sacrificada a Júpiter, amb una punta sortint, de fusta d'olivera. Les garlandes de roure són lligades als caps de brau amb cintes *(vittæ)*. Aquests van adornats d'*infulæ*, que semblen un enfilall

Fig. 434.—Tarragona : Fragment del capitell del temple de Júpiter. (Museu Arqueològic)

(1) Vegeu les observacions d'ALBERTINI en *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 121. Albertini atribueix al temple d'August els frisos descrits. La coexistència en un mateix temple de l'ordre corinti i el compost no és estranya.

de grans i de flocs de llana lligada amb cintes; ornament antic, tal com avui s'usa a la costa catalana de Llevant per a adornar les creus i taber-

Fig. 435. — Còrdova : Capitell de la mesquita

Fig. 436. — Sant Cugat del Vallès : Capitell

nacles en la festa de Santa Creu de Maig. Al claustre de la catedral s'ha conservat un fragment de l'arquitrau.

Un tipus dintre la forma del capitell compost existeix a la Mesquita de Còrdova (fig. 435) del qual és una variant un capitell de Sant Cugat del Vallès (fig. 436). En ella la part corresponent al capitell jònic ha disminuït considerablement en la seva altura. El tipus tingué fortuna i fou repetit en els temps de decadència. Així són els conservats en el Museu Arqueològic de Barcelona, d'època tardana (figura 437). En el Museu de Tarragona hi ha un capitell anàleg als de Barcelona descrits, amb la diferència d'ésser substituïts els caulículs i la rosa central, per la forma del tambor adornada d'imbricacions i per exagerar-se més les volutes laterals. Es una forma, també, de baixa època (fig. 438).

Fig. 437. — Barcelona : Capitell. (Museu Arqueològic)

Fig. 438. — Tarragona : Capitell. (Museu Arqueològic)

Fig. 439. — Tarragona : Mosaic de la Medusa. (Museu Arqueològic)

VII

MOSAICS

L'edifici romà era sumptuós sobretot pels seus revestiments; i la idea de la nostra arquitectura romana resultaria incompleta, si no reuníssim ací el que d'aquells ens resta. Es això ben poc; petits fragments de pintura mural senzillíssima: fons rojos, socolades divididas en plafons en les formes més comunes i vulgars italianes, guardades principalment en els Museus de Tarragona, Girona, Barcelona i

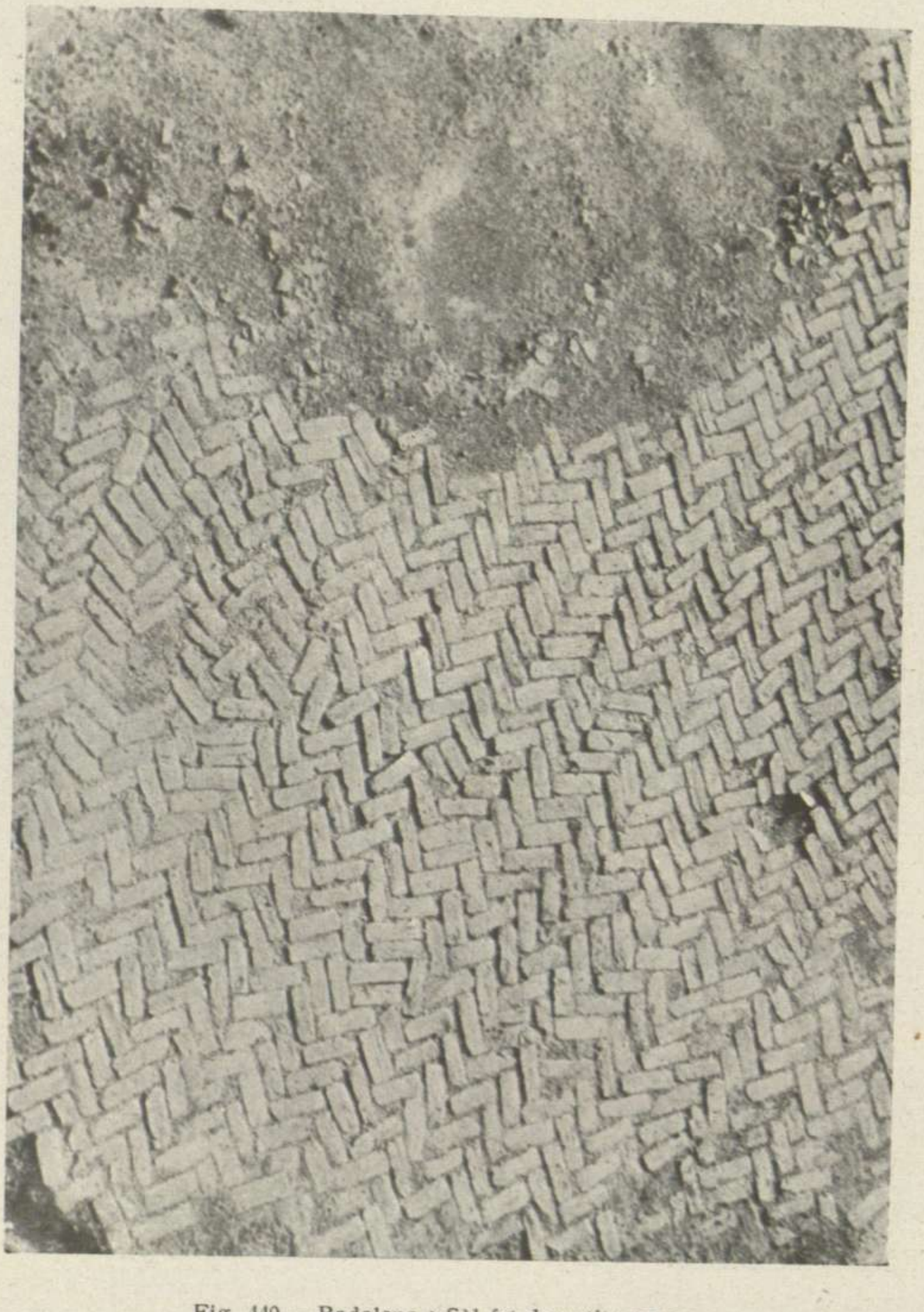

Fig. 440. — Badalona : Sòl fet de petits maons

Fig. 441. — Badalona : Sòl de marbre

Lleida o trobades de tard en tard en les excavacions d'Empúries; i després, més abundants, els sòls, fets de combinacions de maons en els llocs modestos (fig. 440), de combinacions de marbre de gran riquesa en els luxosos (fig. 441), i, principalment, els mosaics.

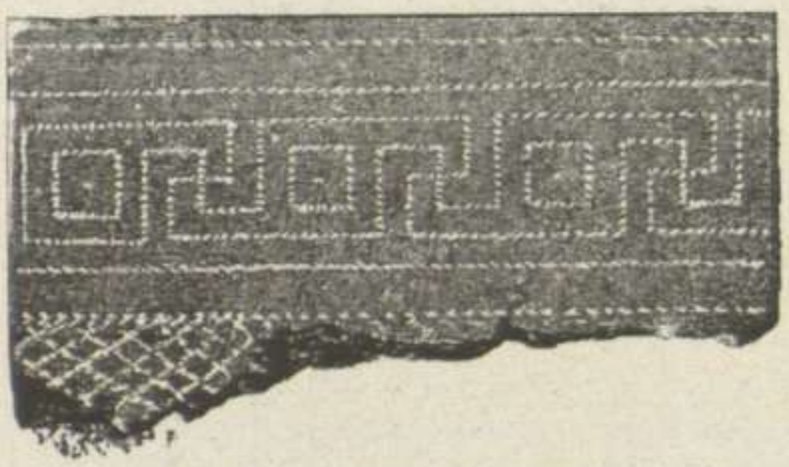

Fig. 442. — Empúries : *Opus signinum* *(Pella i Forgas)*

Nombrosos són els exemplars que ens resten d'aquestes decoracions policromes obtingudes per mitjà de marbres i de terres cuites, però és encara difícil llur inventari i el classificar-los amb veritable rigor cronològic. El procés de l'evolució d'aquest art en la nostra terra, paral·lela sens dubte als grans períodes que en la metròpolis romana han assenyalat els historiadors, és indecís com la d'aquells. A la pròpia Roma els temes i les tècniques es perpetuen; cada segle n'aporta de nous que es sumen als antics sens excluir-los; en això mateix, amb tot, hi ha una llei que porta vagament una idea de successió en la seva gènesi, encara que després coexisteixen les formes més antigues originàries amb les posteriors derivades. Aquesta llei, però, ha d'ésser aplicada amb totes les reserves. L'imperi romà és massa gran per suposar-lo movent-se segons un ritme uniforme i les dades cronològiques sobre els mosaics són escasses i imprecises (1).

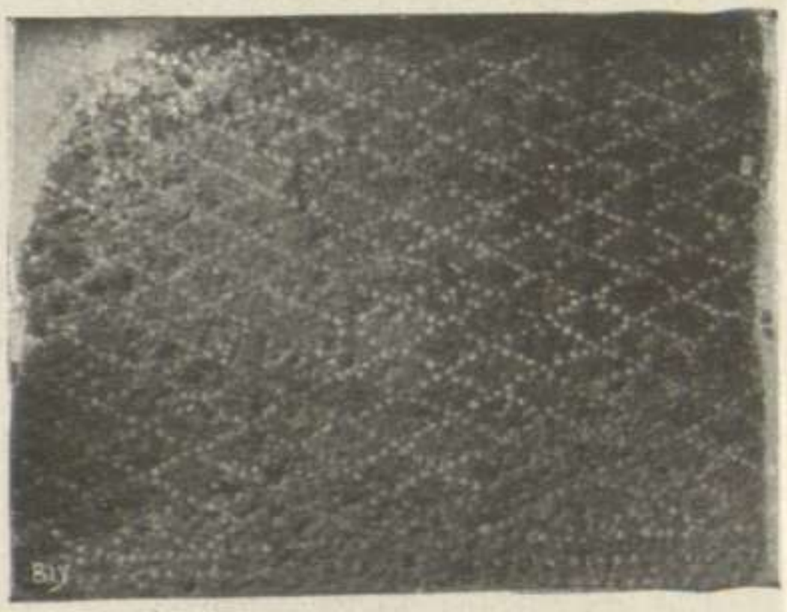

Fig. 443. — Tarragona : *Opus signinum* (Museu Arqueològic)

Els romans (2) separaven l'art del mosaic en dos grups: el *tessellatum* i el *vermiculatum*: el primer era fet de petits daus, que, afilerats, marquen un dibuix de formes poligonals rectilínies, i el segon és fet de peces petites irregulars de menes variades, juxtaposades en forma d'espiral. Però no era sols aquest mitjà d'execució material el que separava l'un de l'altre els dos grups: el primer era un art subjecte sempre a la forma quadriculada geomètrica, el segon, més lliure, aspirava a imitar les obres pictòri-

(1) Blanchet, Adrien, *La Mosaïque*. Paris, 1928, pàg. 62 i següents.
(2) Daremberg i Saglio, *Dictionnaire*, mot *Musivum opus*.

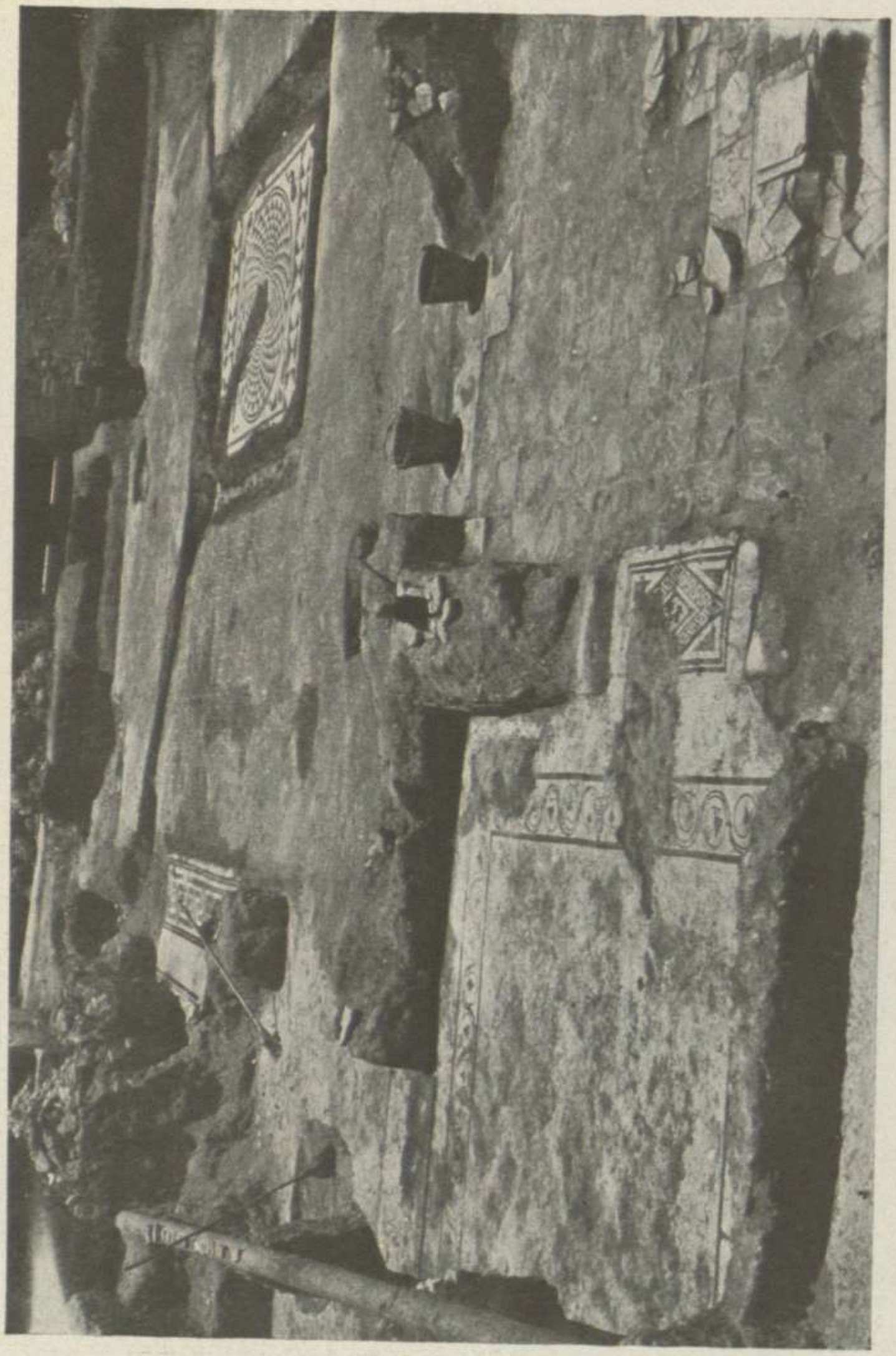

Fig. 444. – Badalona : En primer terme la cambra amb sancfa de fulles d'eura i la cambra amb pavi
Més enllà l'atri amb l'entrada del *tablinum*

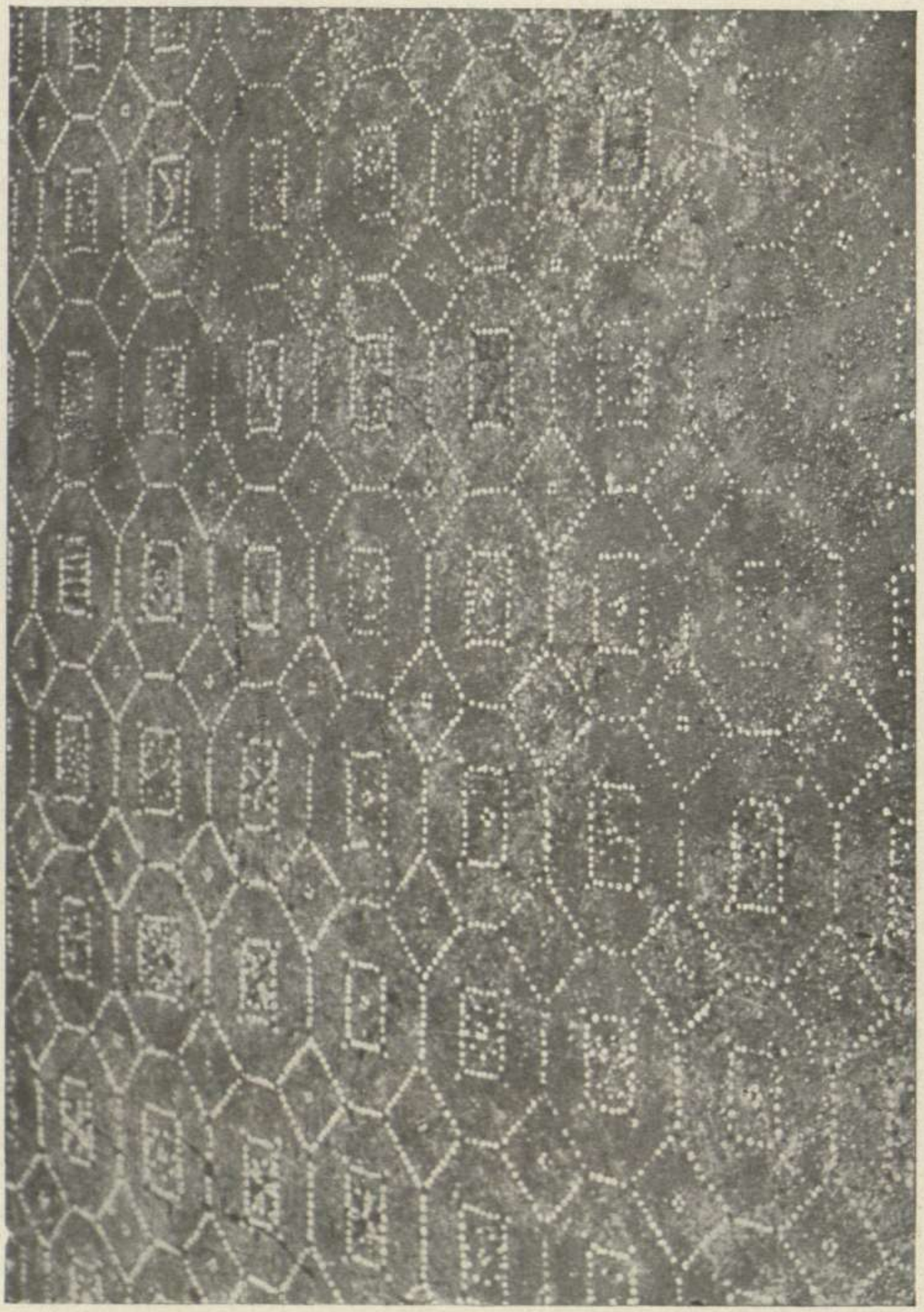

Fig. 445. — Badalona : *Opus signinum* de l'atri d'una casa

Fig. 446. — Badalona : Passadís d'entrada d'una cambra a l'esquerra del *tablinum*

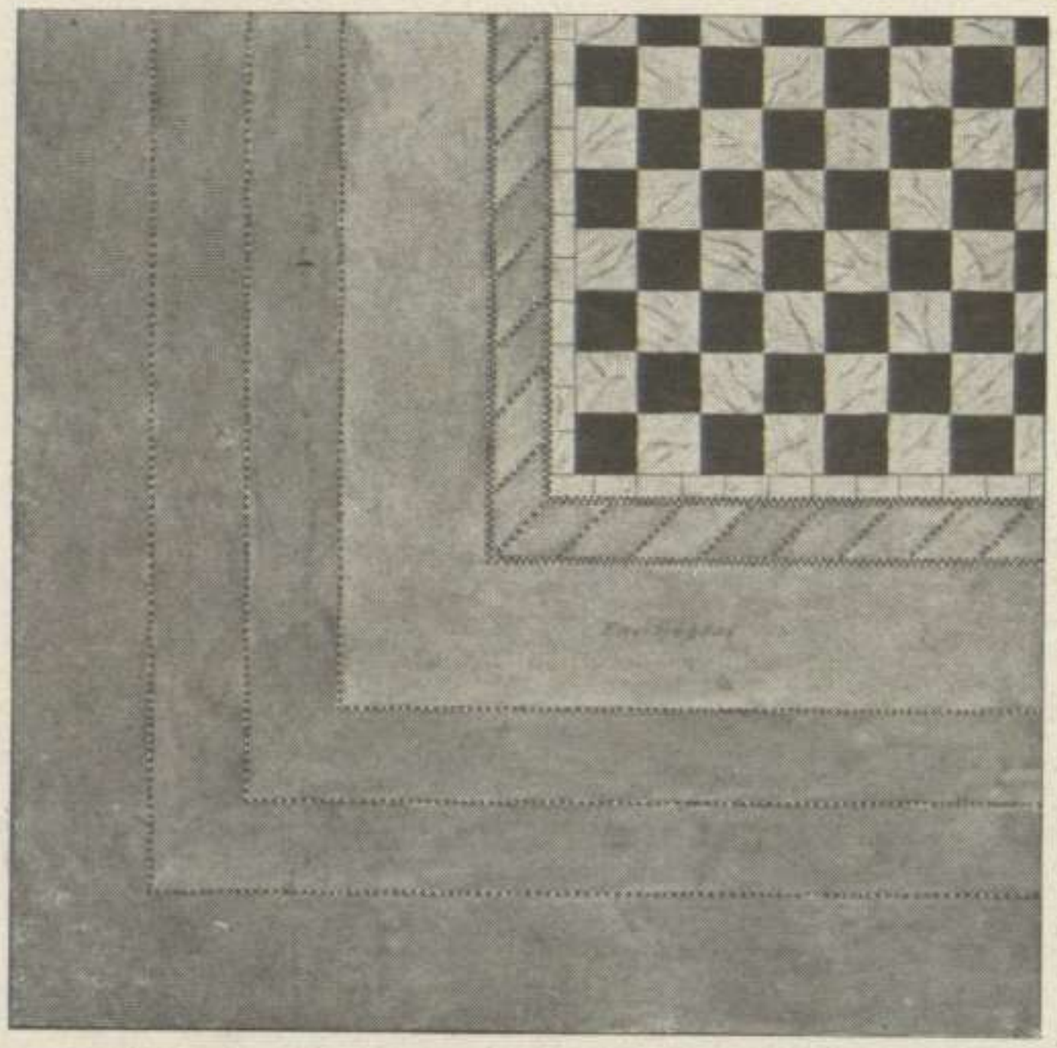

Fig. 447. — Empúries : Paviment de marbre. *Opus signinum* de la «casa Villanueva»

ques i a perpetuar-les; el primer té en l'element rectilini i quadrangular els seus temes naturals, el segon en les formes curves; el primer, en el concepte romà, era un art humil de decoració, executat per mitjans mecànics, amb composició subjecta a regla; el segon era gairebé una obra pictòrica amb paleta variada, amb formes lliures. El *tessellatum* i el *vermiculatum* s'aplicaven al *pavimentum*. L'*opus vermiculatum* sembla la darrera evolució de la forma i en tot el món romà, des del temps en què l'art alexandrí envaeix la Roma d'August, coexisteix amb les formes més senzilles del *tessellatum*. Ambdues menes d'obra eren distintes del mosaic mural de materials vitrificats al qual es reservava el nom de *musivum*.

OPUS SIGNINUM

La forma primitiva i més elemental del mosaic és l'*opus signinum*, barreja, a proporcions definides, de testos i un ciment rogenc i dur que descriuen els tractadistes romans, molt usat a Itàlia, que prengué el nom d'una ciutat del Laci, Signia (1) en la qual hi havia forns de teules de bona qualitat, els trossos de les

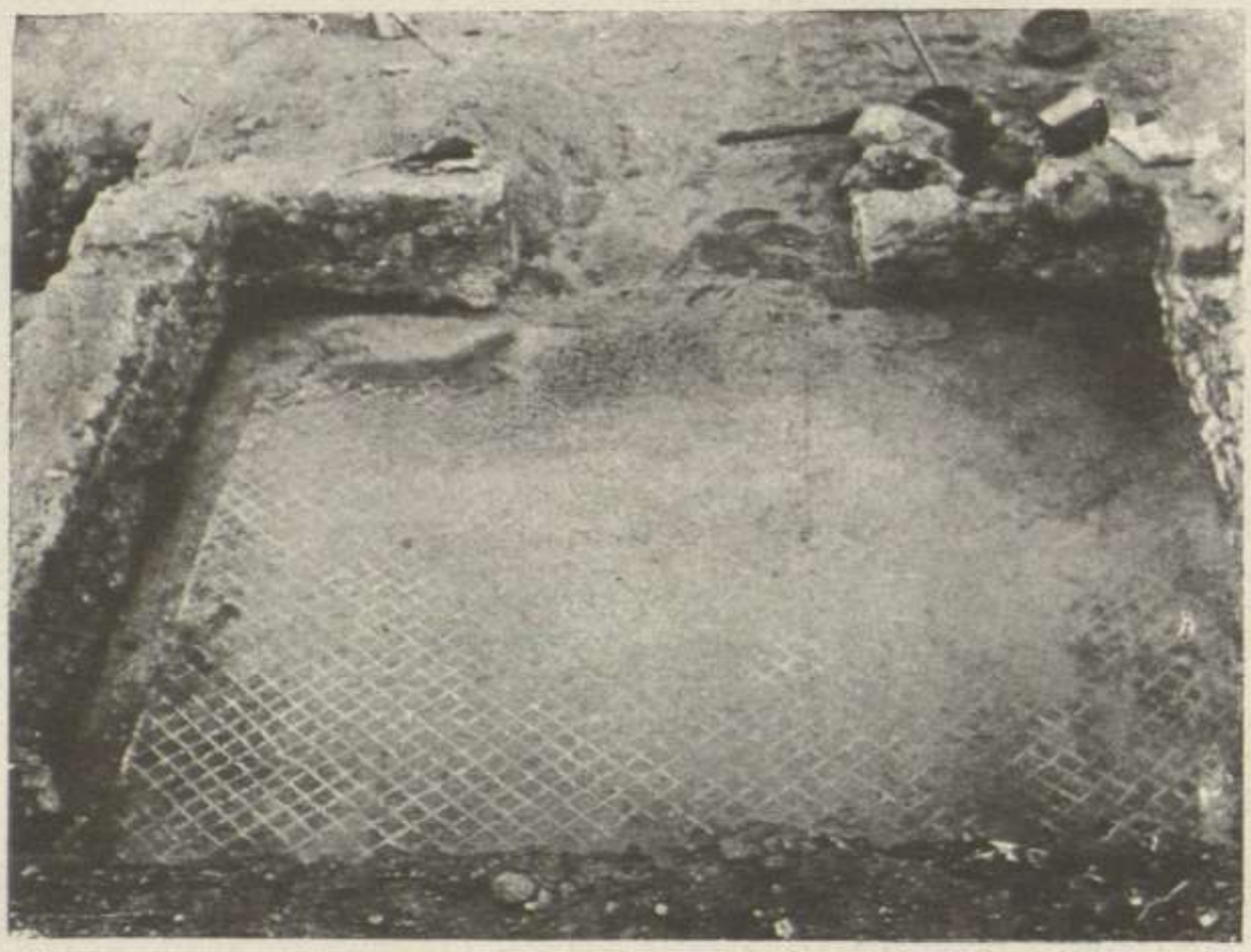

Fig. 448. — Empúries : Paviment d'un edícul

(1) CAGNAT ET CHAPOT, *Manuel d'Archéologie romaine*, II, pàg. 35.

quals, pulveritzats, eren aprofitats per a barrejar-los amb morter. Sobre aquest fons sovint s'arrengleraven petits daus de marbre formant línies diverses de la decoració geomètrica romana; el seu ús és antiquíssim. Un dels més antics porta una inscripció que

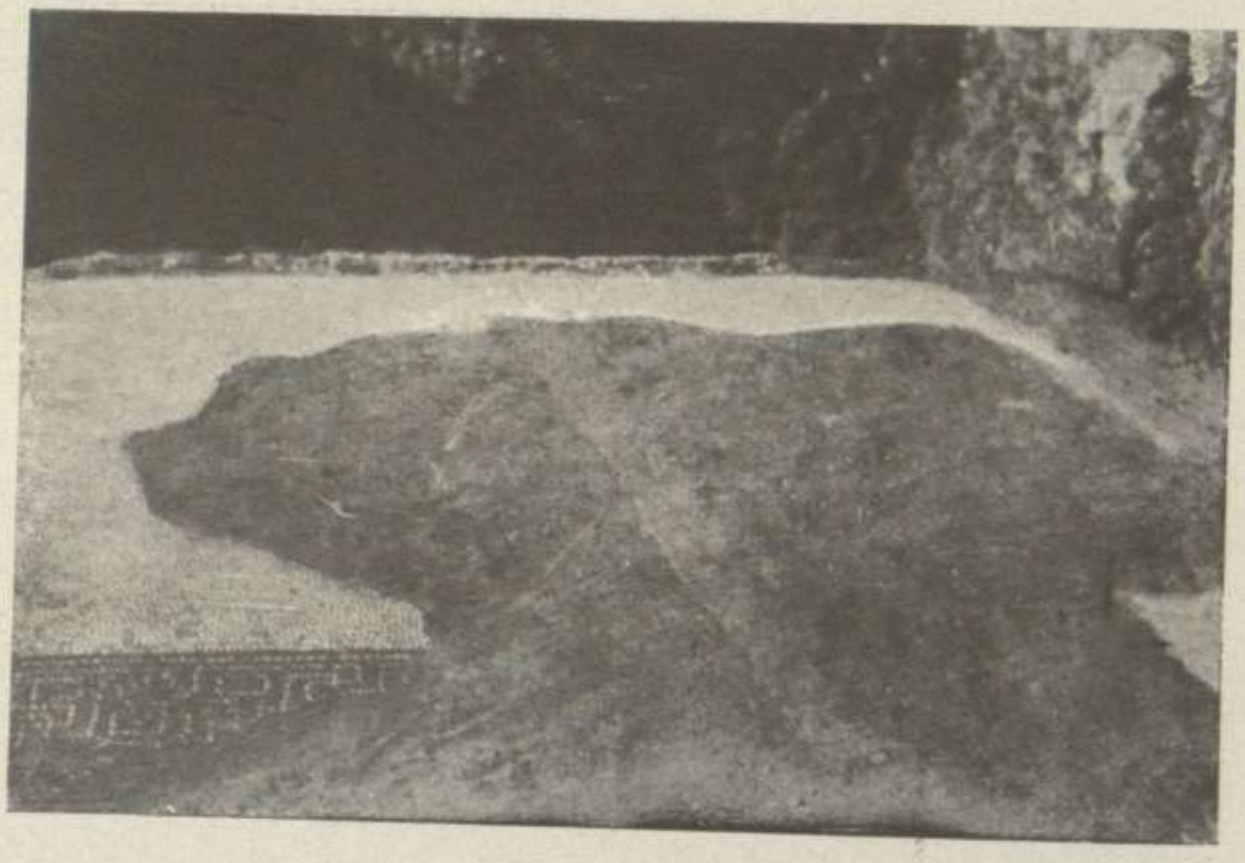

Fig. 449.– Empúries: Paviment de l'edícul d'Esculapi

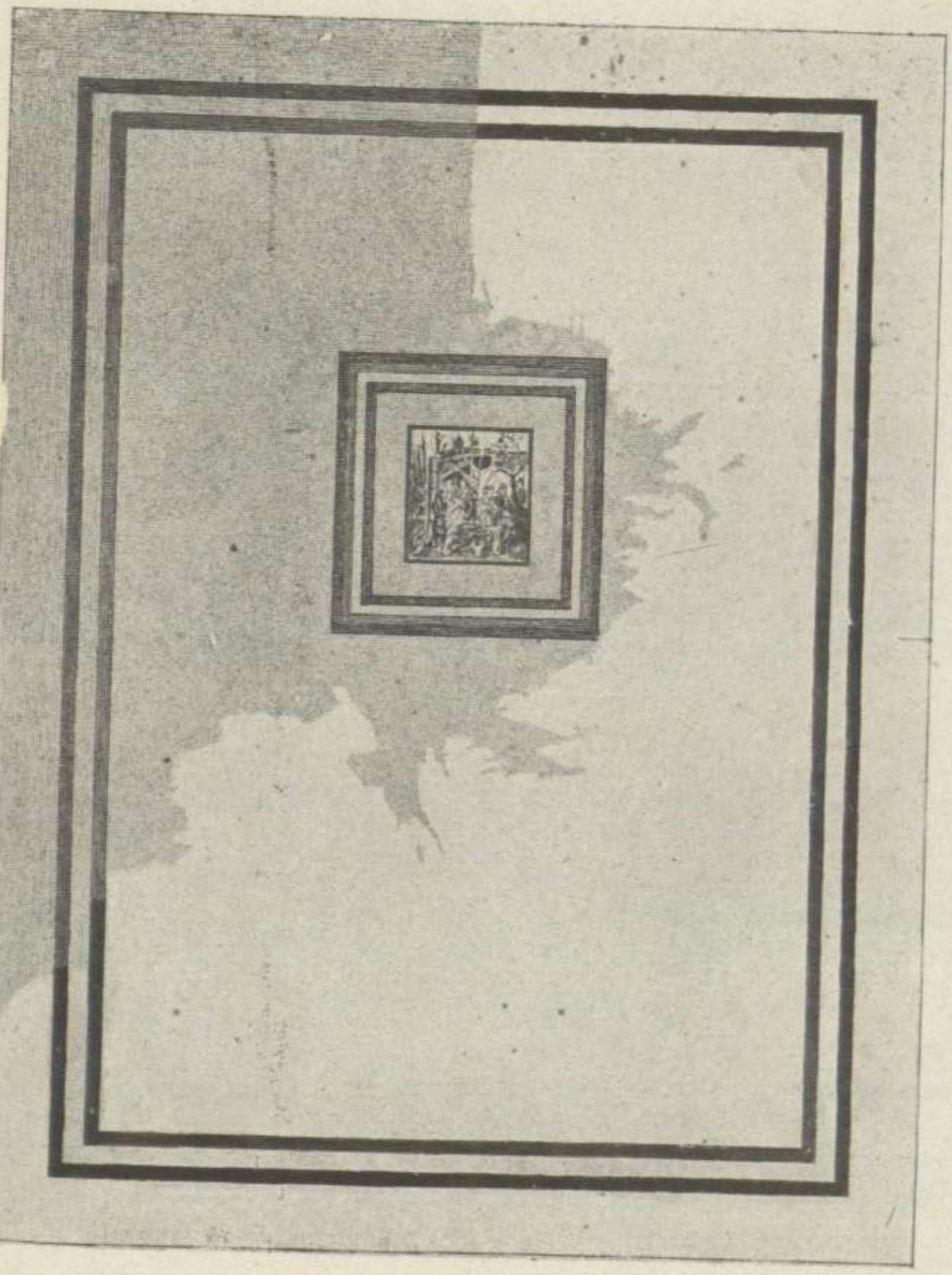

Fig. 450. – Empúries: Sòl de la casa del mosaic d'Ifigènia. (Dibuix del Museu Arqueològic de Barcelona)

permet datar lo en l'any 150 abans de J. C. (1). D'aquest primer moment del mosaic, que permaneix i conviu amb les seves derivacions posteriors i que per tant no és indici per ell sol de cronologia, en coneixem diversos exemples, un a Mataró, avui destruït, que existia en el centre de la ciutat vella, el fòrum de la Iluro, la plaça actual, igual a un trobat a Empúries; altre procedent de Tarragona, que

(1) DAREMBERG I SAGLIO, *Dictionnaire*, mot *Musivum opus*.

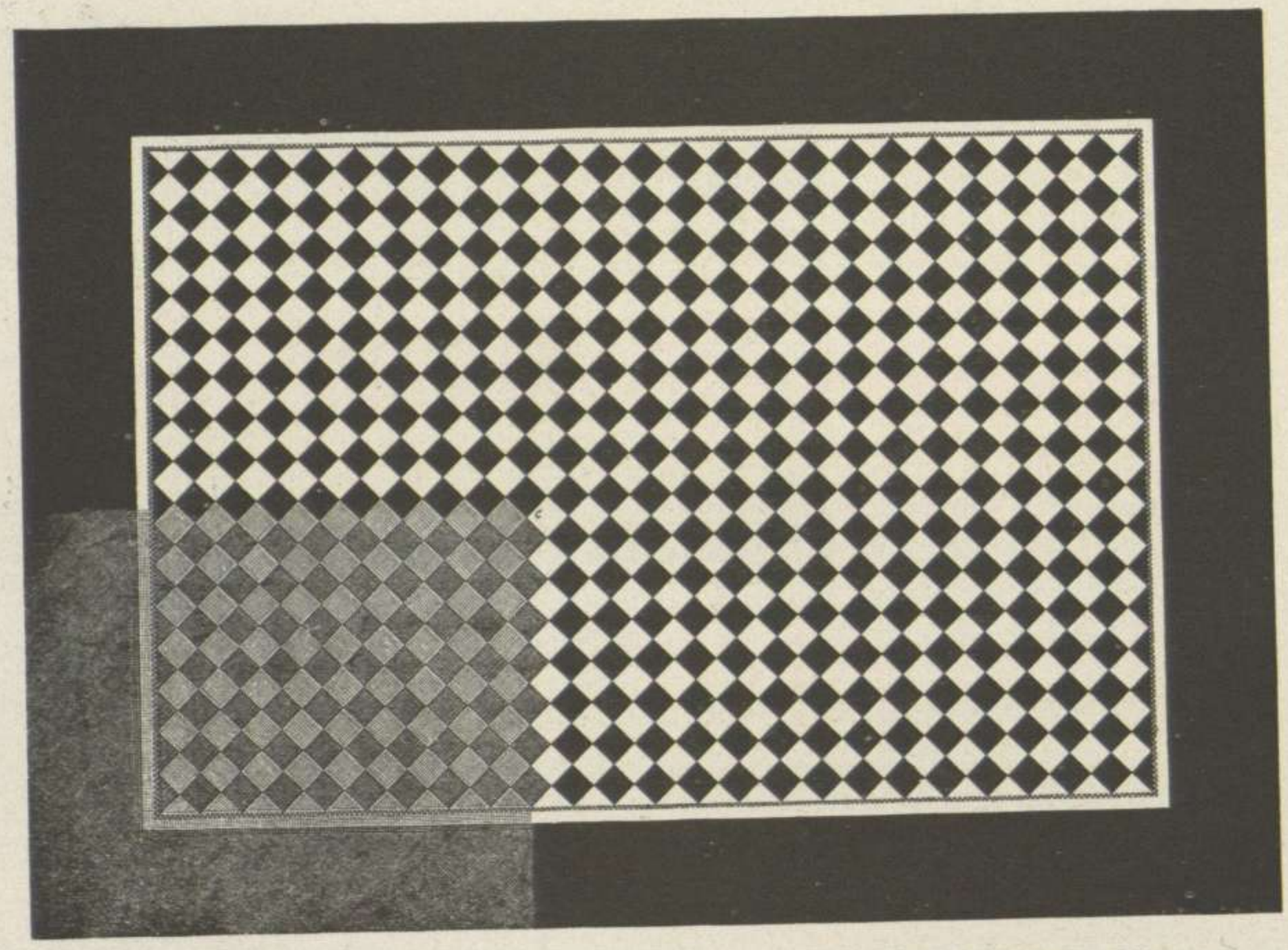

Fig. 451. — Empúries : Mosaic de la «casa Villanueva». (Dibuix de la Junta de Museus)

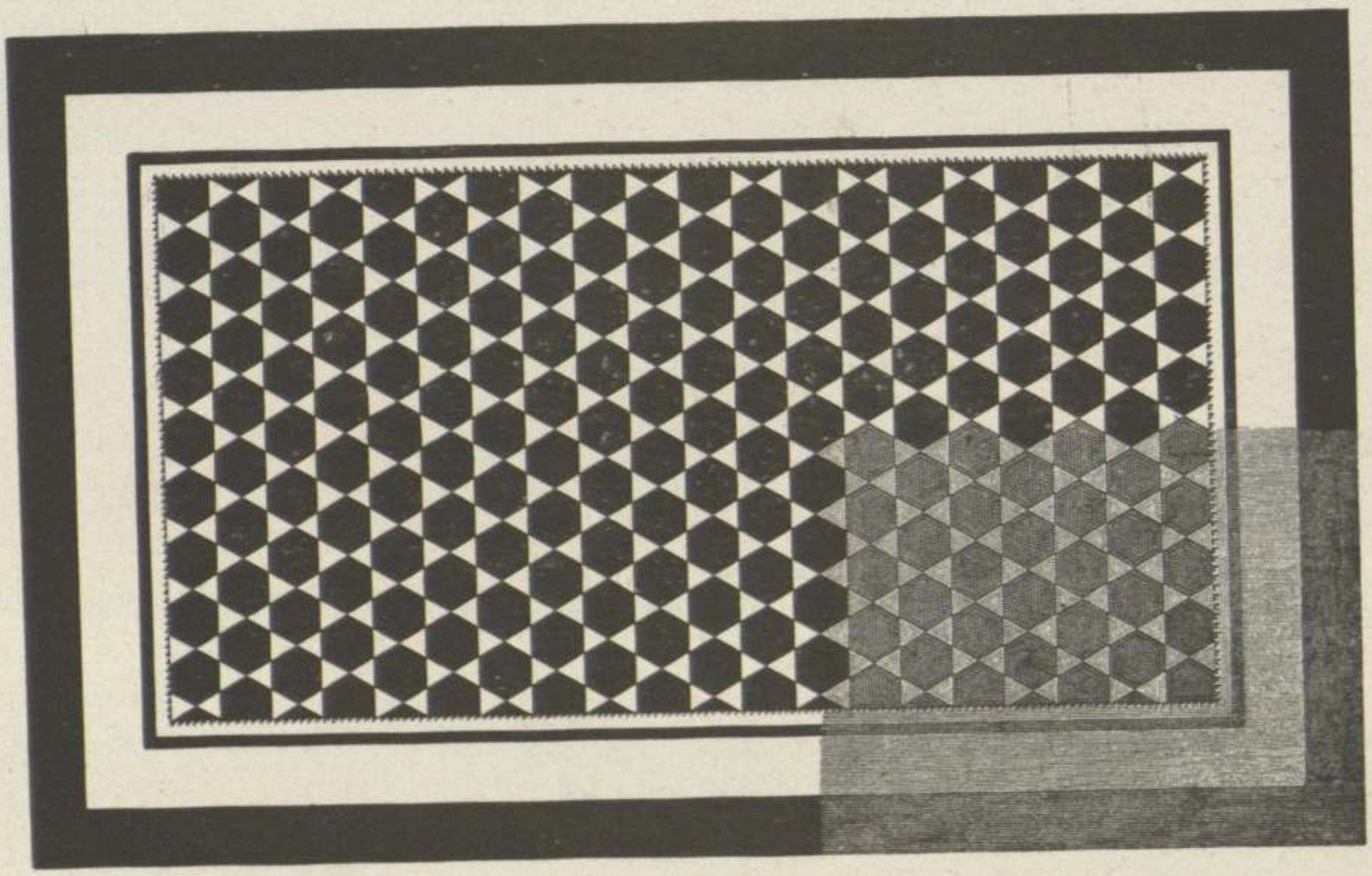

Fig. 452. — Empúries : Mosaic de la «casa Villanueva». (Dibuix de la Junta de Museus)

es guarda en el Museu Arqueològic d'aquesta ciutat; els trobats en una casa de Badalona; els successivament descoberts a Empúries, etc.

L'*opus signinum* iluronès (1) reprodueix en daus blancs el tema de la greca comú a tot el món romà, repetit en un mosaic d'Empúries (figura 442), que enquadra un camp de rombes format pels daus de marbre en línies obliqües; el de Tarragona és anàleg al camp del mosaic emporità (fig. 443).

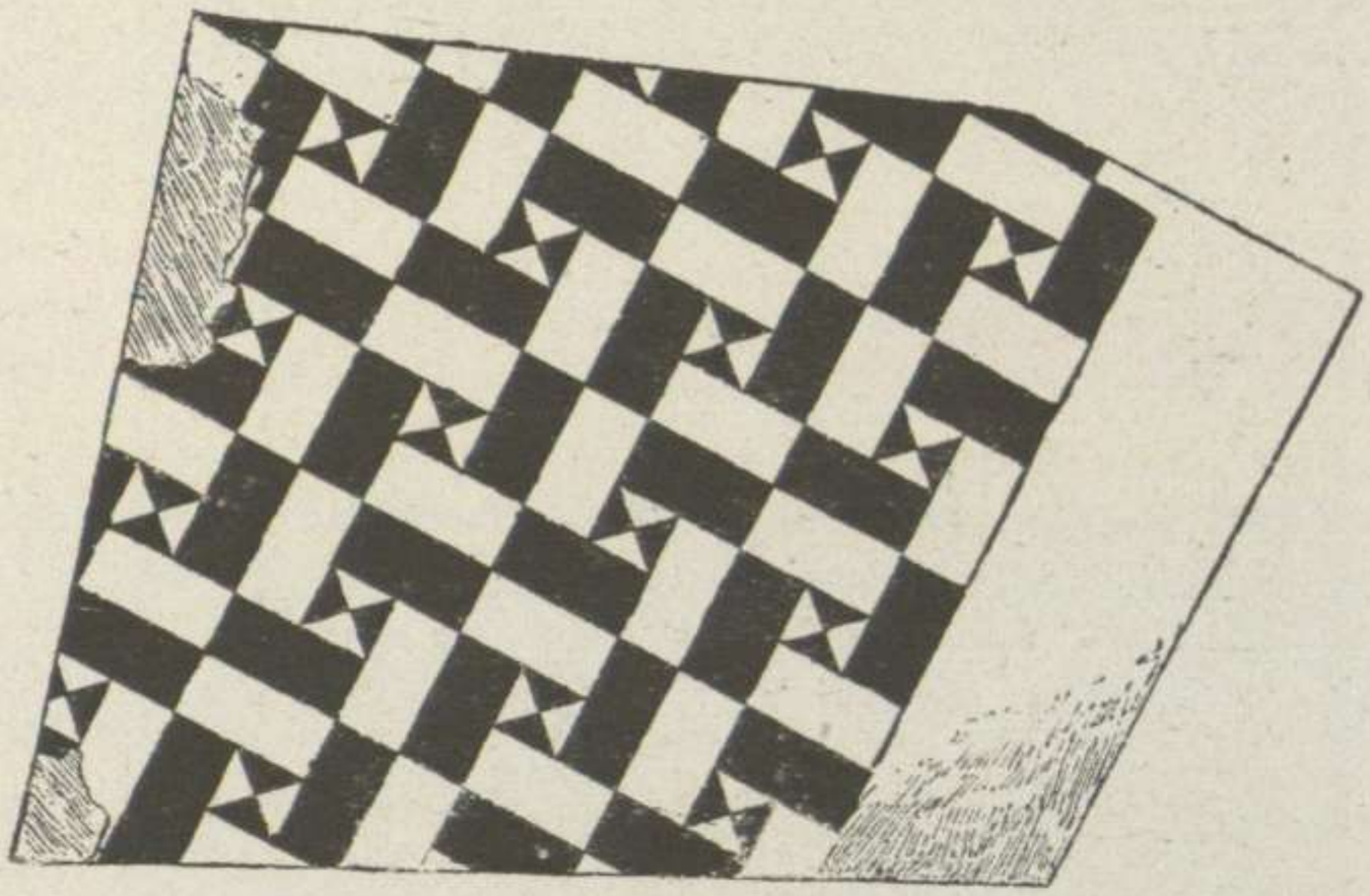

Fig. 453. — Mataró : Mosaic de la casa Diviu

En el paviment de l'atri de la casa descoberta a Badalona (figures 314 i 444) l'*opus signinum* enquadra un gran rectangle d'*opus tessellatum;* dos dels costats tenen un tema igual al fons del d'Empúries (figura 445); els costats tercer i quart són una combinació d'octàgons i quadrats, aquests ornats en el seu centre d'un l'altre quadrat. El marxapeu d'un ample portal i una sala immediata ornada d'un quadrat inscrit dintre un altre, són de la mateixa tècnica (fig. 446).

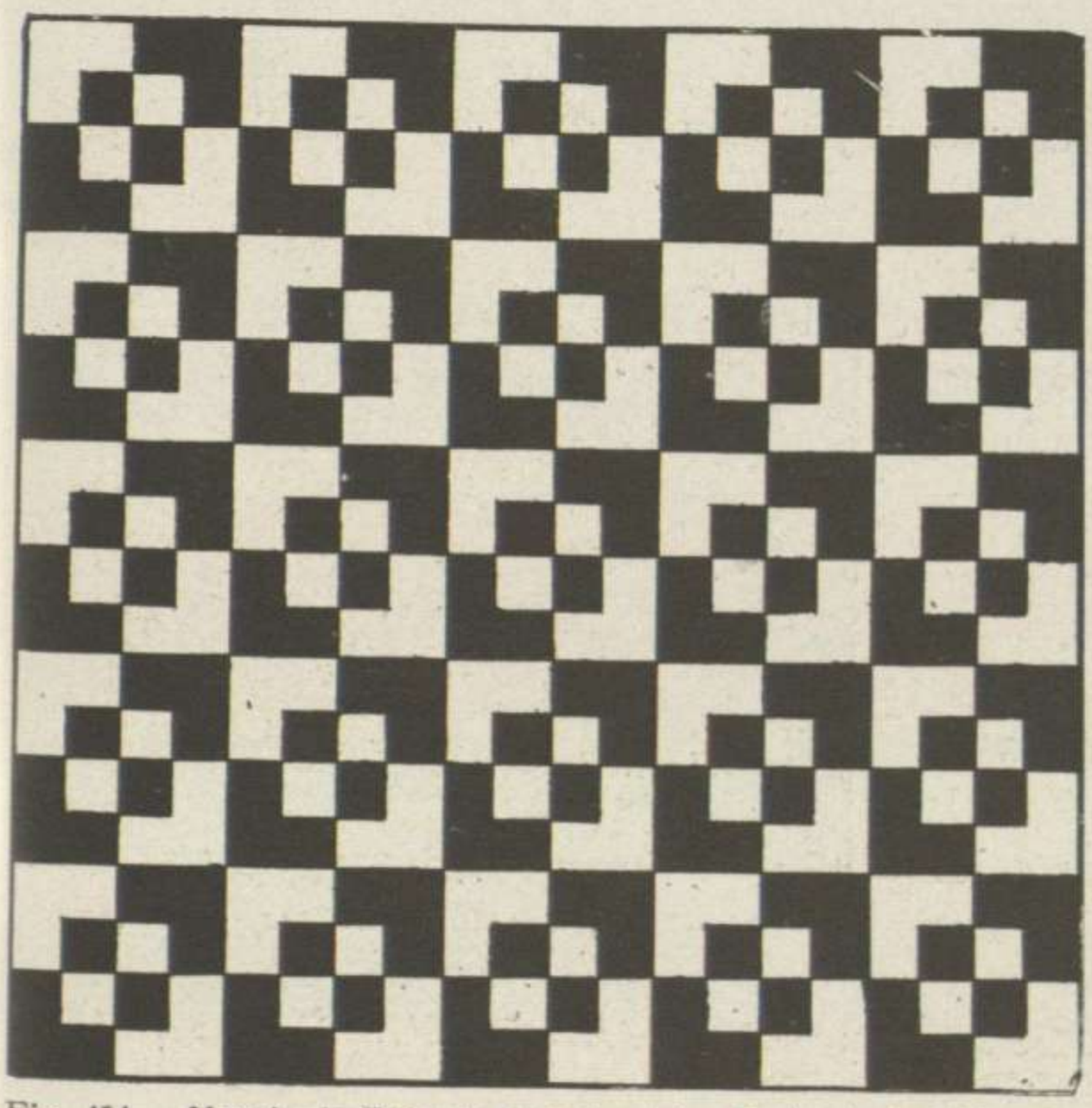

Fig. 454. — Mosaic de Puig de Cebolla. (Acadèmia de la Història)

(1) Pellicer i Pagés, *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*, pàgines 227 i 239.

Fig. 455. — Mosaic de Puig de Cebolla. (Acadèmia de la Història)

En les excavacions d'Empúries s'han descobert altres interessants mosaics d'*opus signinum*, un situat en una peça oberta al pati d'una casa de la ciutat grega, i un altre que consisteix en dues inscripcions gregues que són fórmules de salutació es troba també en dues peces immediates al pati d'una altra casa (1) de la mateixa ciutat. En altra casa de la ciutat romana d'Empúries l'*opus signinum* rodeja un quadrat central de lloses de marbre (fig. 447). En l'edícul d'Esculapi el fons de mosaic de daus de marbre blanc és orlat d'una faixa d'*opus signinum* amb un meandre de daus blancs (fig. 449). Al costat hi ha un altre edícul amb un paviment d'*opus signinum* (fig. 448) amb un dibuix de quadrícula de daus blancs (2).

Sobre l'*opus signinum* les línies de daus primitives es compliquen i es converteixen en faixes de daus i successivament eliminen el fons d'obra de morter i pols i trencadissa de terra cuita.

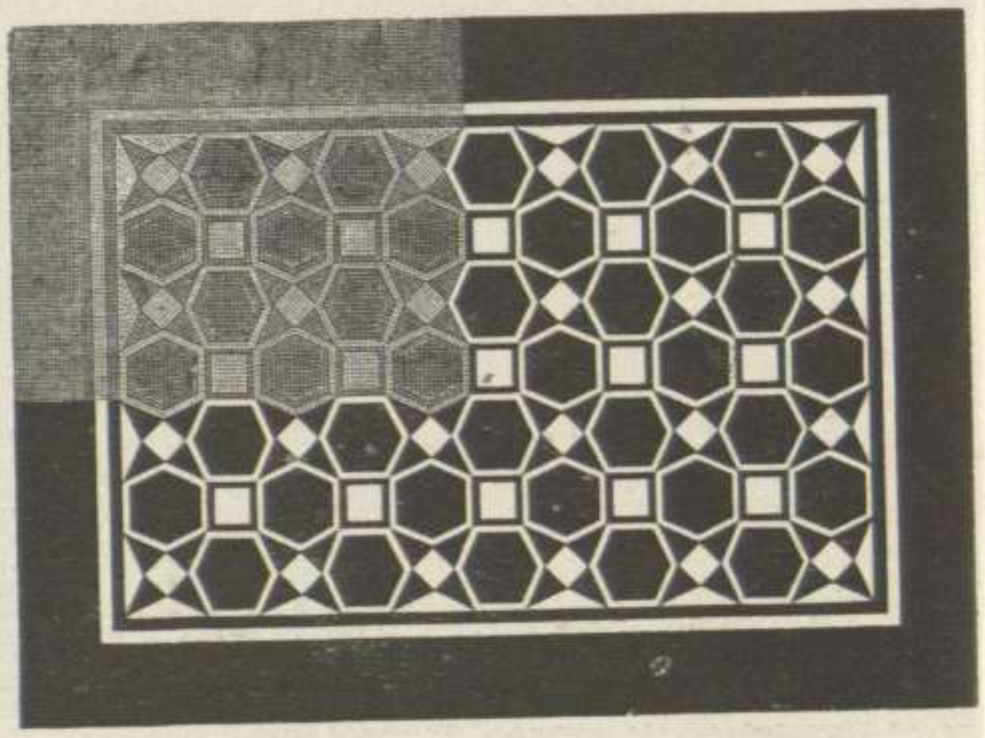

Fig. 456. — Empúries : Mosaic de la «casa Villanueva»

ELS EMBLEMÆ

En la classificació dels mosaics, els arqueòlegs assenyalen un primer període que comença en

(1) PUIG I CADAFALCH, J., *Les cases emporitanes*. Anuari de l'I. d'E. C., 1915-1920, pàgines 700 i següents.

(2) PUIG I CADAFALCH, J., *Els temples d'Empúries*, pàgs. 307 a 309.

l'orient de la Mediterrània i que s'extén per l'Imperi, amb tots els esplendors del període hel·lenístic, fins ben entrat el segle II; el lloc d'origen durant anys segueix essent el centre de fabricació de quadres en *vermiculatum*, que d'allí exporta el comerç,

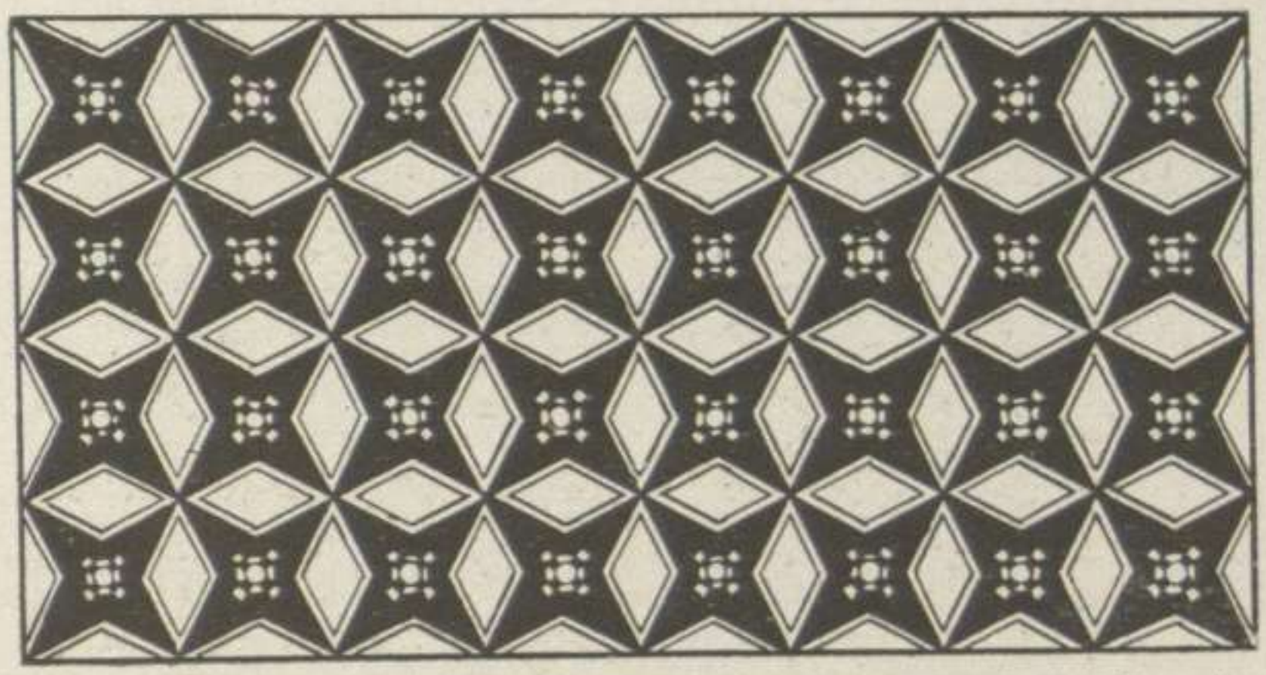

Fig. 457. — Mosaic de Puig de Cebolla. (Acadèmia de la Història)

com fan avui encara els fabricants venecians de la illa de Murano i en general els tallers d'Itàlia. Igual que els marbristes romans venen sarcòfags, els mosaïcistes venen quadres de mosaics, els *emblemæ* emmarcats en marbre, reproduccions populars d'obres de la pintura o de l'escultura alexandrines. L'àrea en què es troben és la colonització romana anterior a l'Imperi, sense que això vulgui dir que aquestes obres siguin anteriors a ell. Són escassíssims els que es troben fora d'Itàlia anteriors a l'època dels Antonins, alguns pocs, a Sicília, en l'Africa Proconsular i en la Cesàrea de Mauretània i en la Hispània.

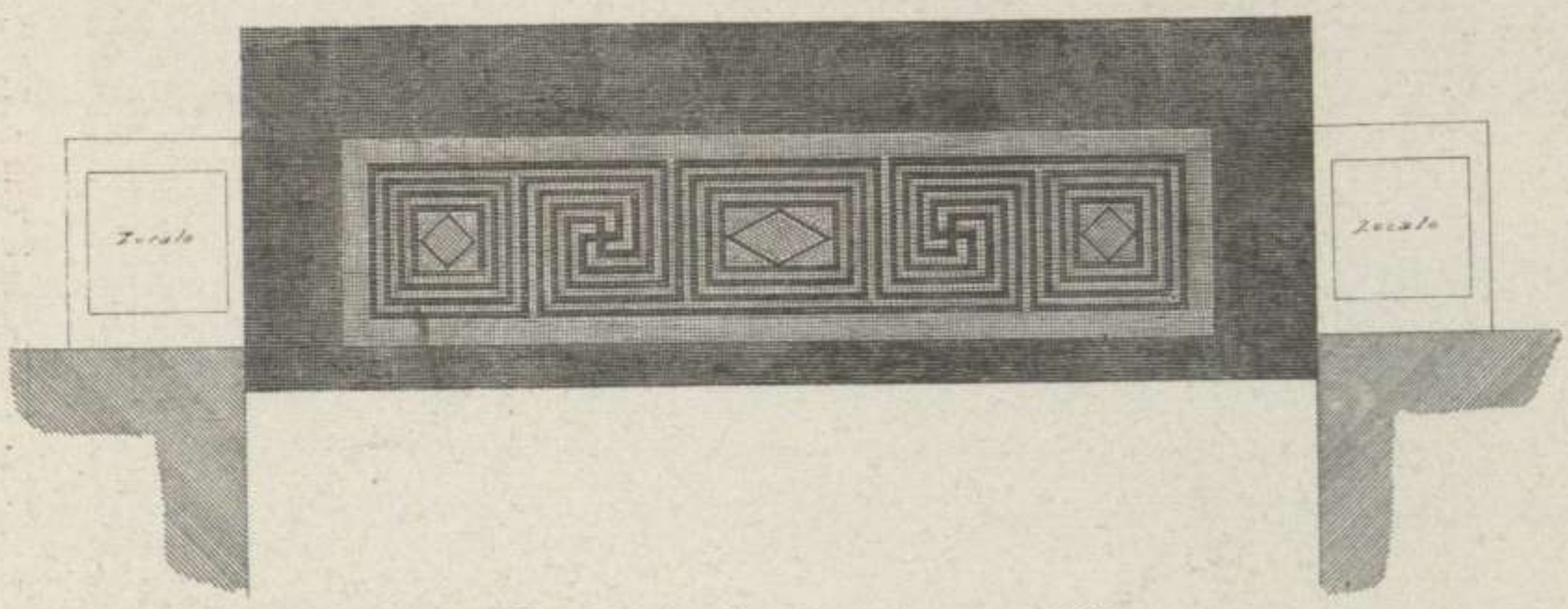

Fig. 458. — Empúries : Mosaic de la «casa Villanueva»

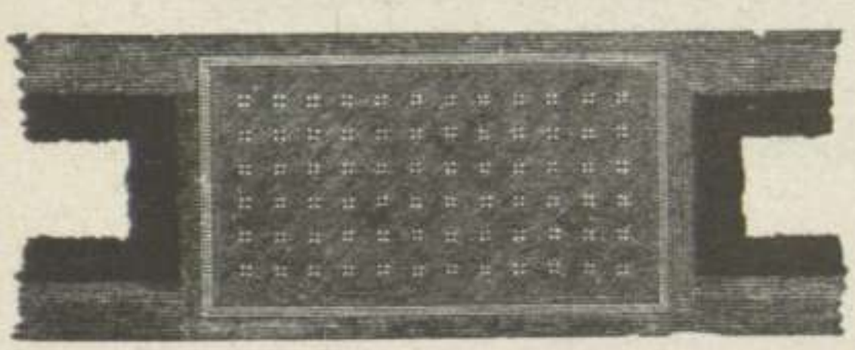

Fig. 459.
Empúries : Mosaic de la «casa Villanueva»

L'estudi d'aquests *emblemæ* pertoneix a la història de la pintura; són veritables quadres; el pintor en *vermiculatum* copia obres pictòriques inspirades en la realitat vivent, en la Història i en la Mitologia. D'algunes d'aquestes pro-

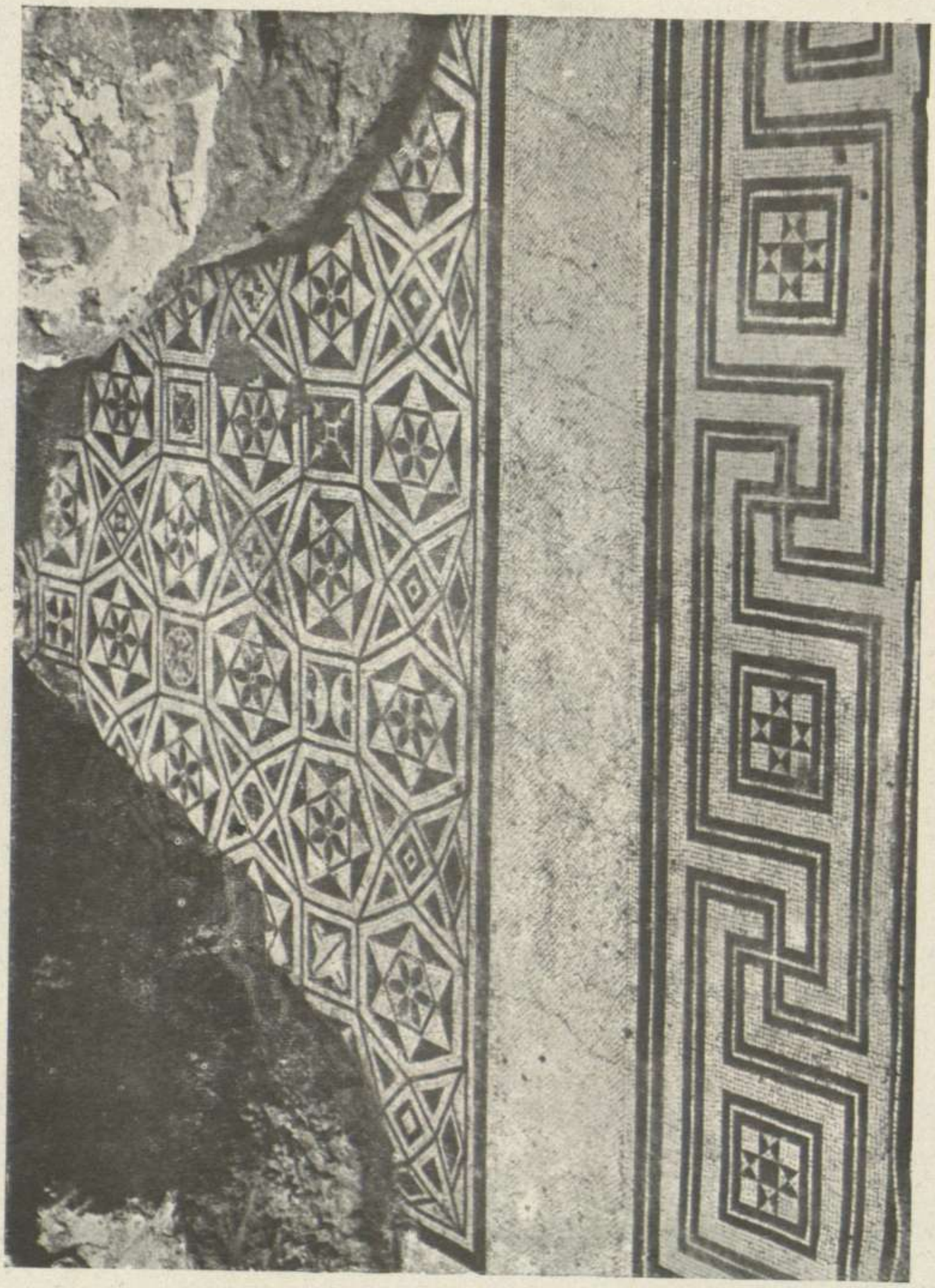

Fig. 460. — Badalona : *Tablinum*

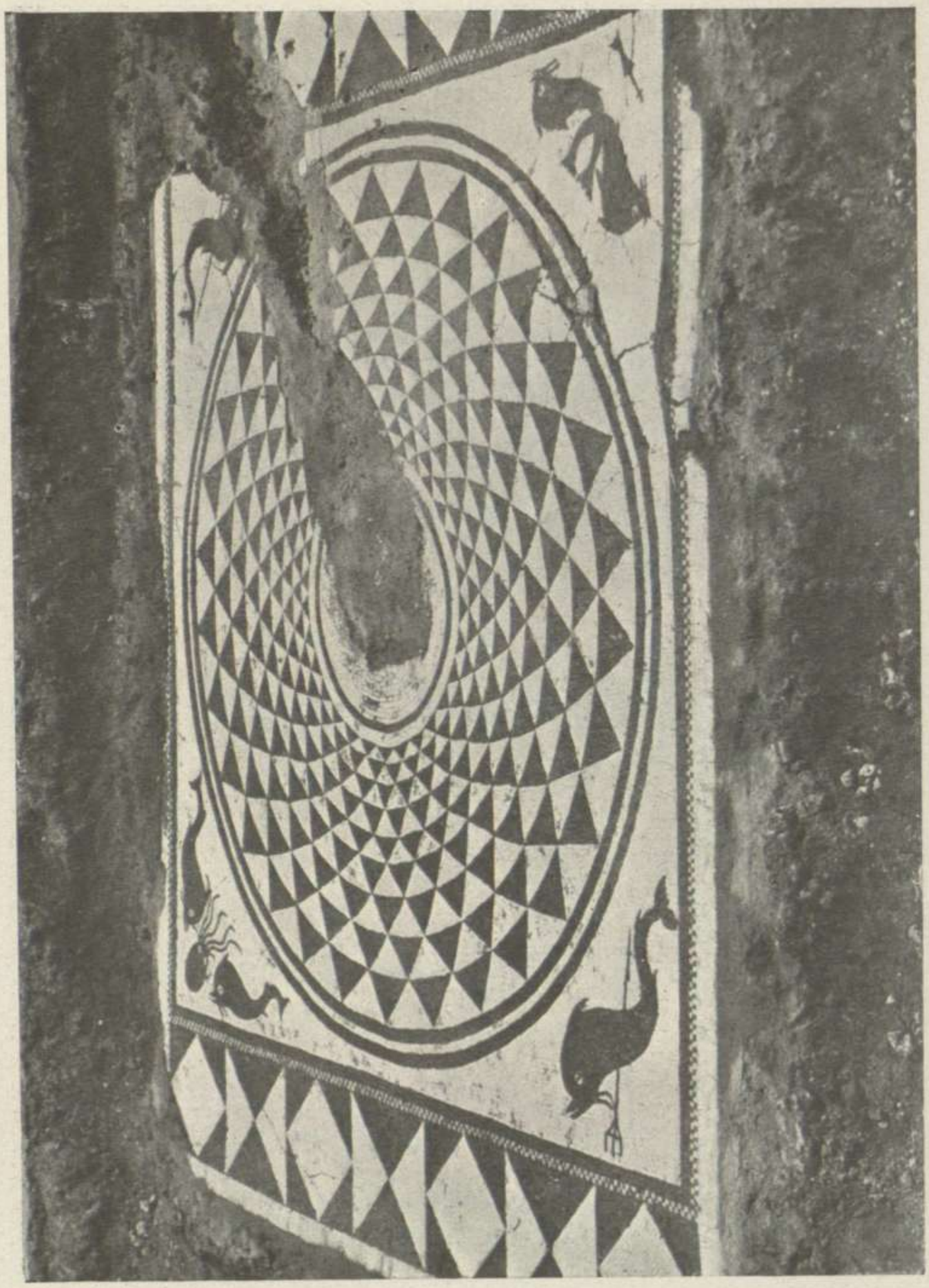

Fig. 461. — Badalona : Mosaic de l'atri

Fig 462. — Badalona : Mosaic de la Casa Pinós

Fig. 463. — Mosaic amb sanefa vegetal i amb el mosaic geomètric del marxapeu d'entrada

Fig. 464. — Empúries : Mosaic perdut *(Cazurro)*

duccions n'hem parlat com auxiliars apropiats per a la descripció dels edificis; formen quadres petits en general de 0,60 a 0,80 m. on, com en una miniatura, hom reprodueix una composició pictòrica. Se'ls col·loca en el centre dels paviments, com una joia vinguda de lluny, voltats d'ornaments en *tessellatum* de pedres més grosses, la composició decorativa del qual, obligada per la forma quadrada dels elements components, rodeja la reproducció pictòrica presentada com a tema principal i formant al voltant seu com una sanefa que l'enquadra. Un exemple típic és el mosaic d'Ifigènia a Empúries al centre d'un *tessellatum* de marbre blanc (figs. 115 i 450).

Un emblema fou el mosaic dels peixos trobat a Empúries (avui al Museu Arqueològic de Barcelona) que tancava la boca d'una cisterna de la ciutat romana. S'hi veuen peixos nedant en un fons d'aigua. Sobre una roca que sobresurt hi ha un ocell, un bernat-pescaire, que té agafat al bec un peixet, en un costat surten les antenes d'una llagosta.

El tema es troba repetit en tota la Itàlia (1). Un altre emblema empo-rità molt destruït sembla una rèplica d'altre reproduït per Nogara, en la part superior del qual hi ha un gat lluitant amb un gall mentre dues aus aquàtiques juguen (2). Un emblema és el mosaic del centaure del Museu de València.

L'OPUS TESSELLATUM GEOMÈTRIC EN BLANC I NEGRE

Els *emblemæ* són ornaments de gran valor, mirats com una joia artística, que s'usen sols en les sales més visibles de la casa; en les peces secundàries s'usa l'*opus tessellatum* en blanc i en negre que en el seu origen és purament geomètric: construccions de quadrats (figs. 451 i 454), d'octògons i de triangles (fig. 452), de rectangles i quadrats dividits en triangles (figura 453) com en les restes d'una casa d'Iluro (Mataró). El mosaï-

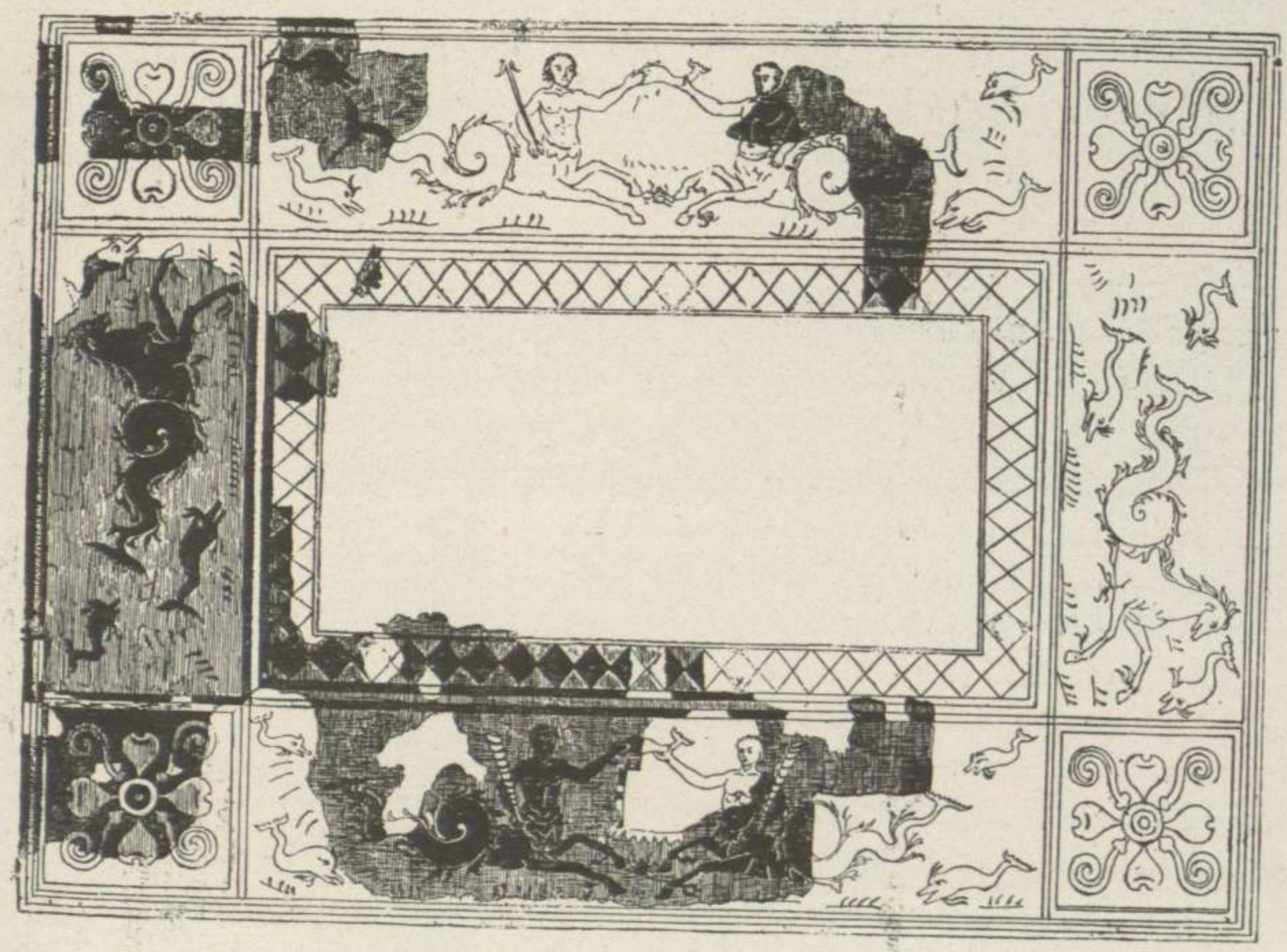

Fig. 465. – Barcelona : Mosaic de Sant Miquel. (Museu Arqueològic)

(1) J. P. I C., *Mosaich ab representacions de peixos, descubert a Empúries.* Anuari de l'I. d'E. C., 1911-1912, pàg. 676.

(2) NOGARA, B., *I mosaici antichi conservati nei palazzi pontifici del Vaticano e del Laterano.* Milano, 1910, làm. VIII.

cista no s'ha després dels dibuixos més elementals dels paviments de marbre. En un segon moment l'artista deixa aquesta pauta primitiva i, sense oblidar les formes poligonals senzilles, les usa amb major llibertat. Ja els dibuixos no són els del marbrista. Així en el mosaic de la figura 455 de la vil·la de Puig

Fig. 466.—Barcelona : Mosaic de les tres Gràcies (Museu Arqueològic)

de Cebolla (fig. 300) es combinen els quadrats sobre un fons negre o bé les formes geomètriques són vorejades d'una faixa blanca mentre s'inicia ja l'ornament curvilini (figs. 456 i 457).

Les greques (fig. 458) i els temes aïllats posats sobre un fons llis (fig. 459) són la darrera evolució del tipus geomètric en blanc i negre que va successivament complicant-se (fig. 460). Cal repetir que cap d'aquestes formes isolada no és indici suficient de cronologia; les formes velles combinen amb les més modernes.

Aquestes formes decoratives omplen les sales diverses de la casa; però de vegades orlen també l'*emblema* posat al centre de l'habitació, o bé descentrat

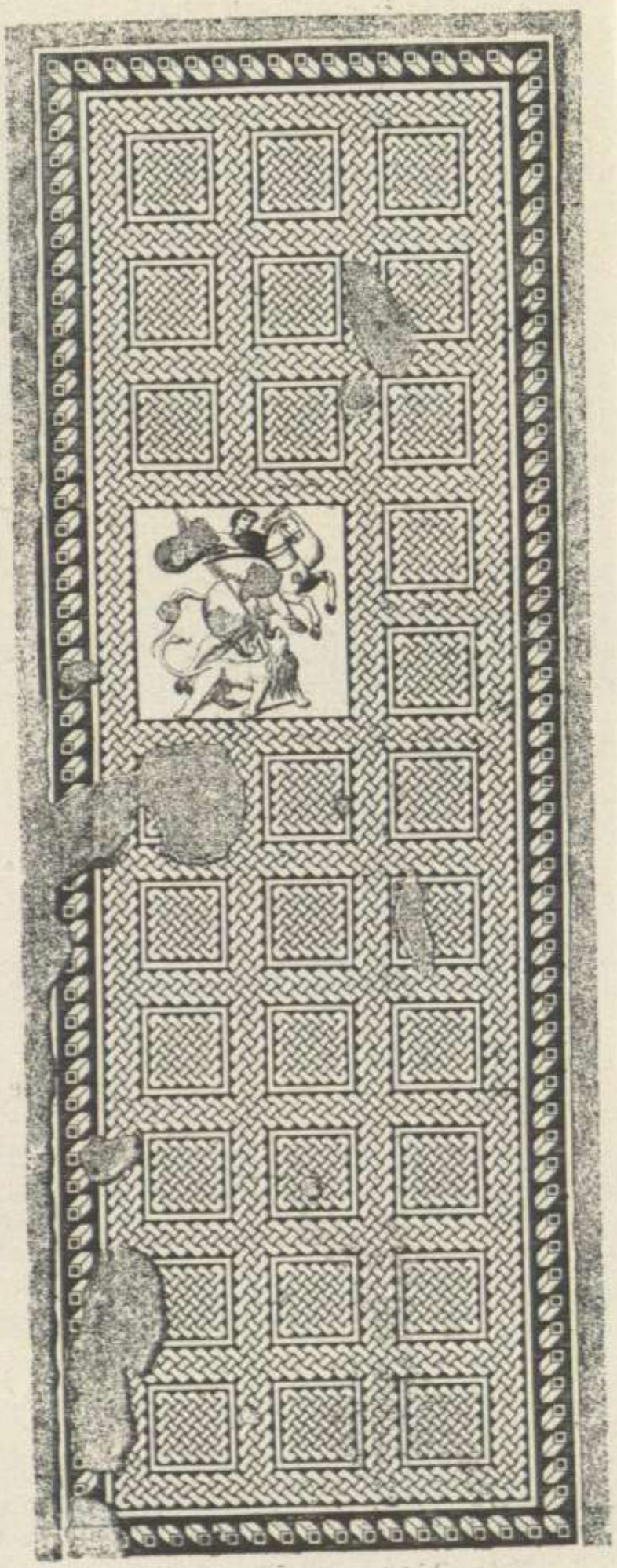

Fig. 467. — Mosaic de Bell-lloc

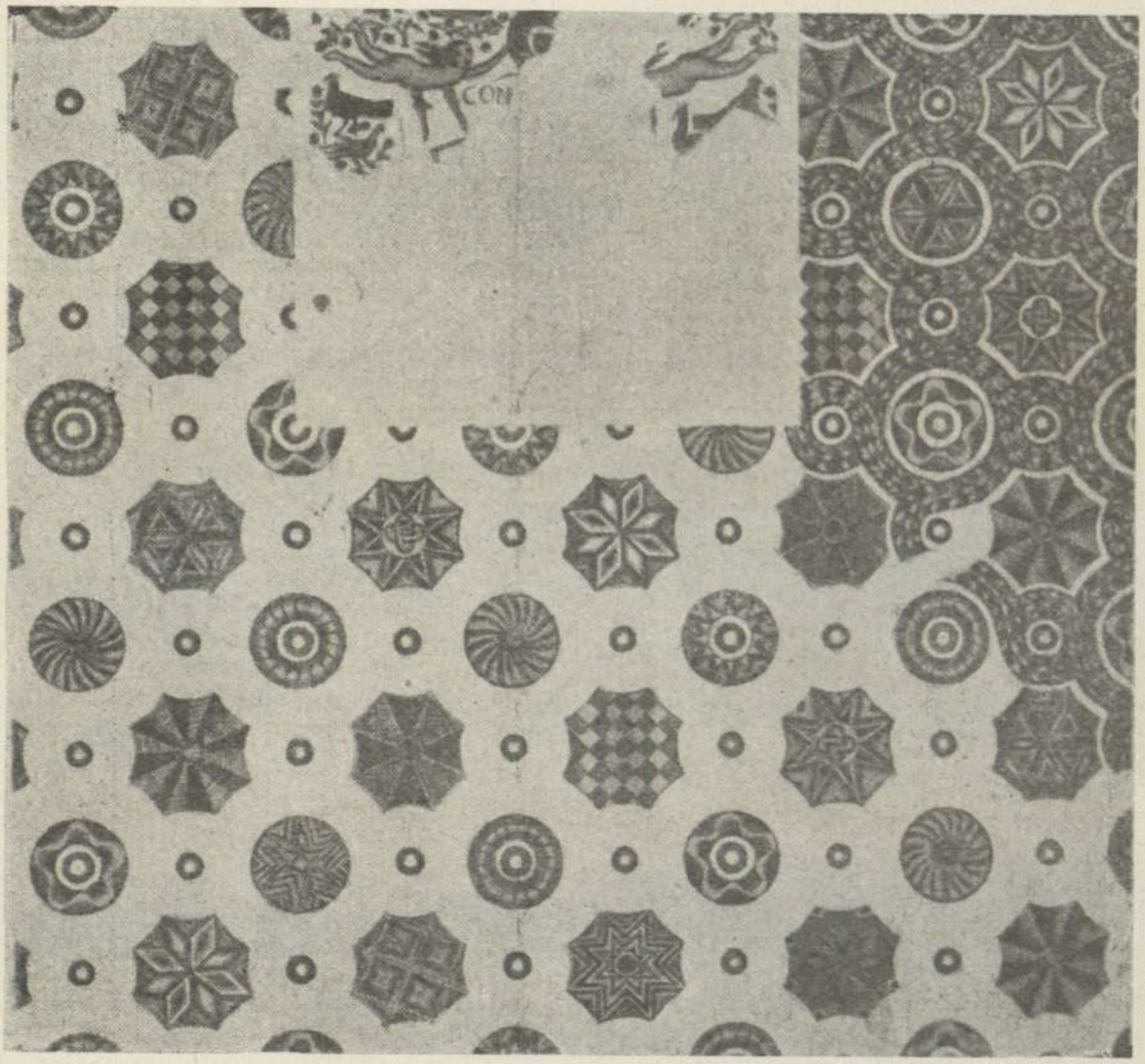

Fig. 468. — Mosaic de Santa Maria de Maldà

però en lloc visible, ressaltant amb la seva policromia sobre aquests dibuixos reduïts al contrast del marbre blanc amb el negre.

EL TESSELLATUM I EL VERMICULATUM EN BLANC I EN NEGRE MESCLATS

Amb els Antonins comença un segon grup que els arqueòlegs mosaïcistes anomenen antonià i que s'estén durant els segles II i III. Les tècniques del *vermiculatum* i el *tessellatum* tan diferents en el període anterior, es confonen enterament a la fi del període i tot ell és un pas a la compenetració dels dos procediments; no són dos oficis distints, sinó un sol; les formes artístiques tendeixen gradualment a complicar-se, a curvar-se i apareixen les combinacions de cercles, les ones, les grans estrelles centrals ornades d'anelles formades de triangles (fig. 461), o de meandres

Fig. 469. — Mosaic de Sagunt *(Chabret)*

(figura 462); o de formes curvades (fig. 478); les formes vegetals més o menys estilitzades, principalment les de la flora usades pels artistes alexandrins (figs. 463 i 464), i una certa fauna real o fantàstica, i la figura humana en silueta aïllada. Entre ells apareixen certes representacions emblemàtiques com l'escut lleuger de forma lunar, el *pecta* portat especialment per les amaçones (figs. 460 i 464). Són exemple d'aquest moment el mosaic d'Empúries (fig. 464), i els de Badalona ornats d'animals marítims (figs. 461 i 462) i el procedent de Sant Miquel de Barcelona avui al Museu Arqueològic de Barcelona (fig. 465), amb els seus dofins, centaures i hippocampes, repetició de temes anàlegs de Pompeia, traçats en silueta, sobre un fons blanc sense formar escena, que ornava una sala probablement de les termes barcelonines (1).

ELS MOSAICS POLICROMS : PERMANÈNCIA DE LA IDEA DE L'EMBLEMA

Temes pictòrics i temes decoratius gradualment van fonent-se en una unitat. Els mosaics són ja obra local: els artistes alexandrins vinguts a Itàlia en l'època d'August tot escampant-se per les províncies, han format ja

(1) Vegeu pàg. 231.

obrers indígenes: el personal dels obradors és, doncs, romà o romanitzat; el mateix succeeix amb els models i amb els materials: les pedreres

Fig. 470. — Liria : Mosaic amb els treballs d'Hèrcul *(Chabret)*

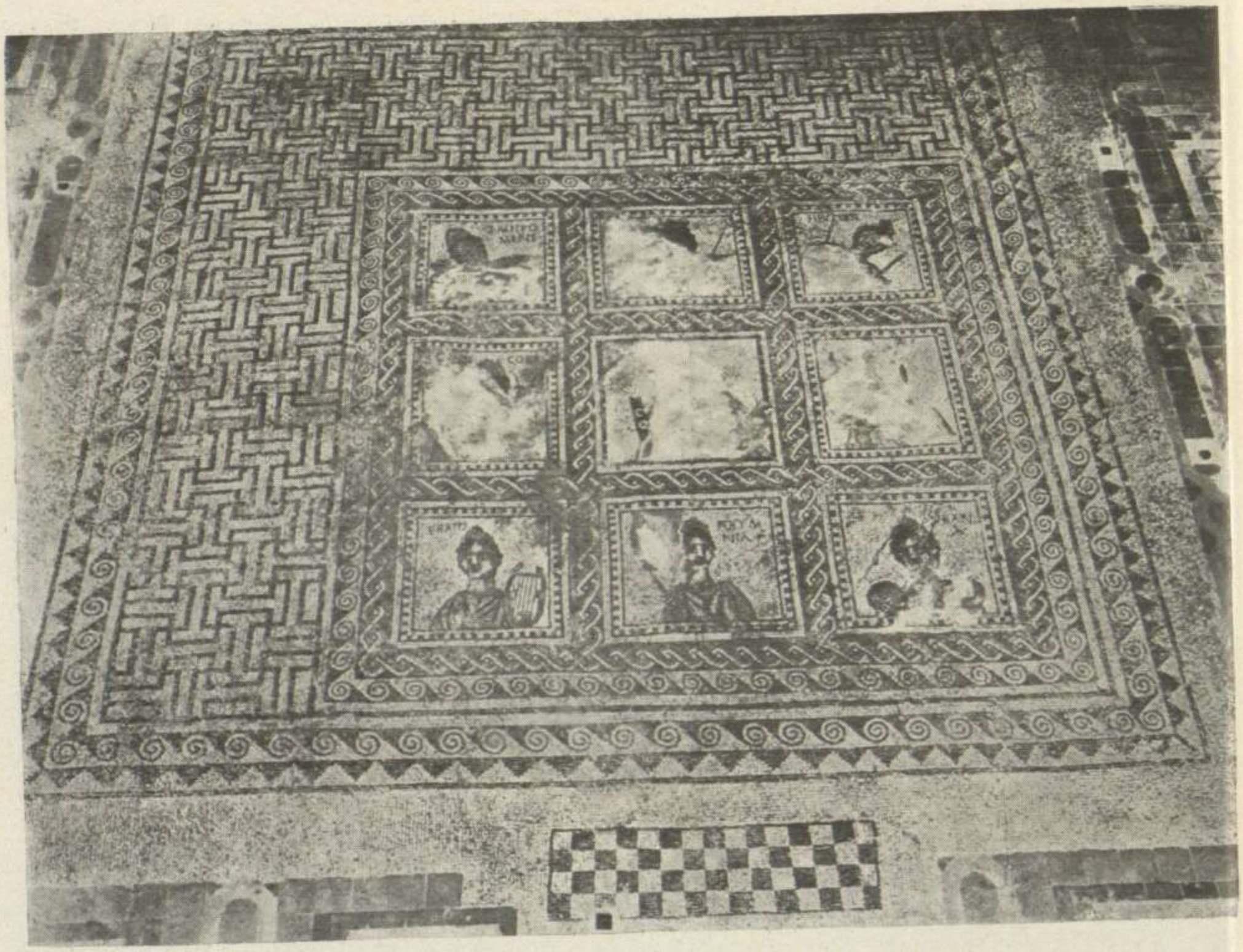

Fig. 471. — Pouaig de Moncada : Mosaic de les Muses *(Primitivo Gómez)*

imperials dels Pireneus, de la Serra Nevada i dels Alps, ofereixen als tallers de la Tarraconense, de la Bètica i de Provença, un assortit de marbres de distints colors, dels quals s'aprofiten els mosaïcistes junt amb els d'importació dels llocs més apartats de l'Imperi.

En ells alguna vegada la idea de l'emblema persisteix, encara que executat pels mateixos mosaïcistes, sense emmarcar-lo amb el marbre com en els primitius vinguts de lluny. Tal és el mosaic de les tres Gràcies de Barcelona (fig. 466), en què la representació d'aquestes es troba enquadrada per faixes llises sobre un fons geomètric de combinació de cercles. Fins quan el mosaic ha esdevingut complicadíssim com el que acompanya les representacions del circ trobat prop de Girona (figura 276) el qual pels seus temes ornamentals sembla ésser de data molt avençada, la composició s'interromp pel quadre iconogràfic que reproduceix l'antic emblema (fig. 467). En ell hi ha representat Bellerofon muntant el Pegàs en lluita amb la Quimera. Aquest monstre té el seu

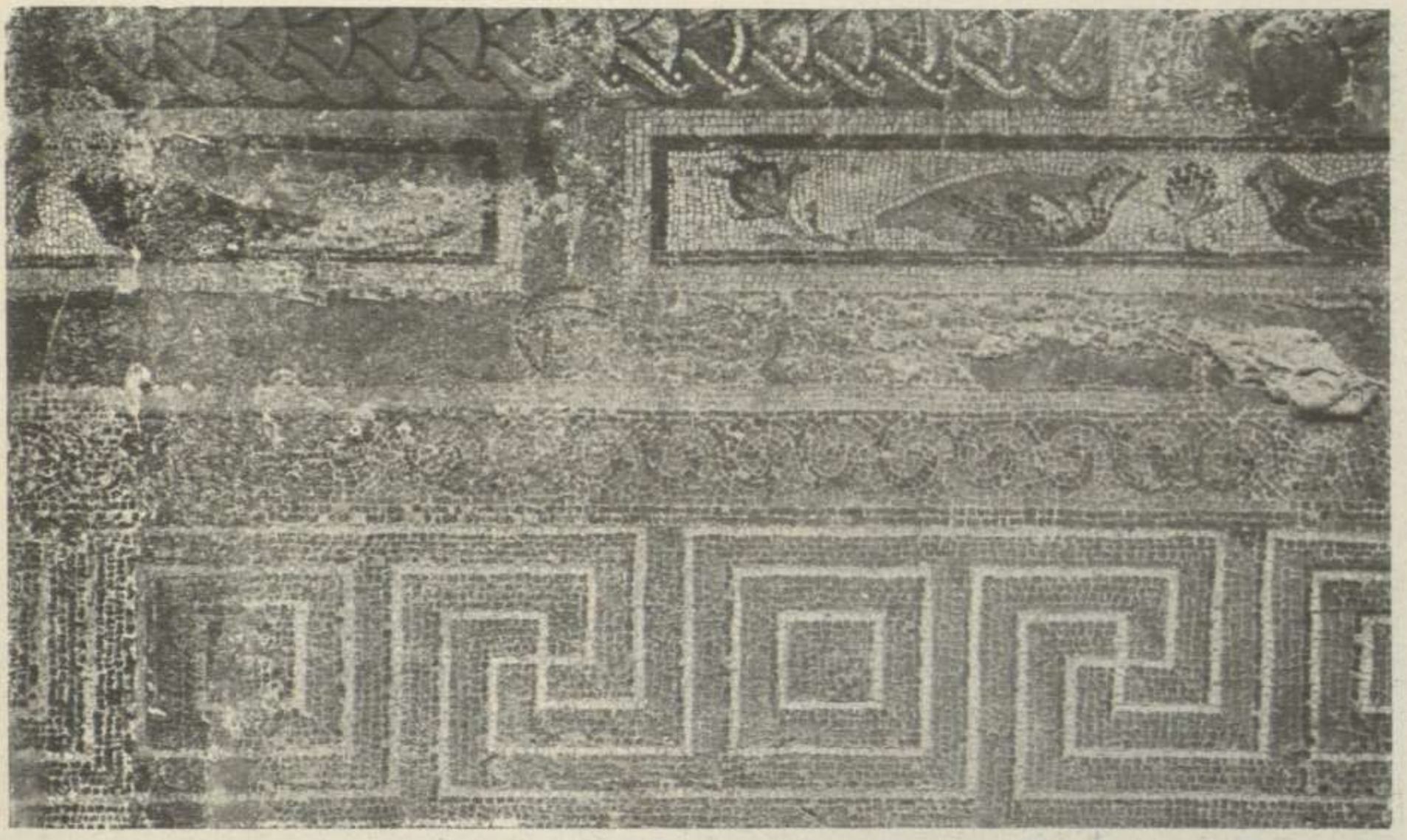

cos de cabra, el cap de lleó, la cua de serpent. El tema és fins a cert punt relacionat amb el del circ. Píndar en cantar Xenofó corinti, vencedor de les curses de l'Estadi, associa les curses de cavalls amb la gesta heroica de Bellerofon.

La mateixa observació pot fer se respecte el mosaic de Santa Maria de Maldà (figura 468) el fons del qual és format d'una combinació de cercles fets per una garlanda de llorer, els quals tanquen estrelles de formes diferents. El tema indica una època relativament avençada de l'Imperi; però encara la idea de l'*emblema* subsisteix en forma d'una composició de fulles i

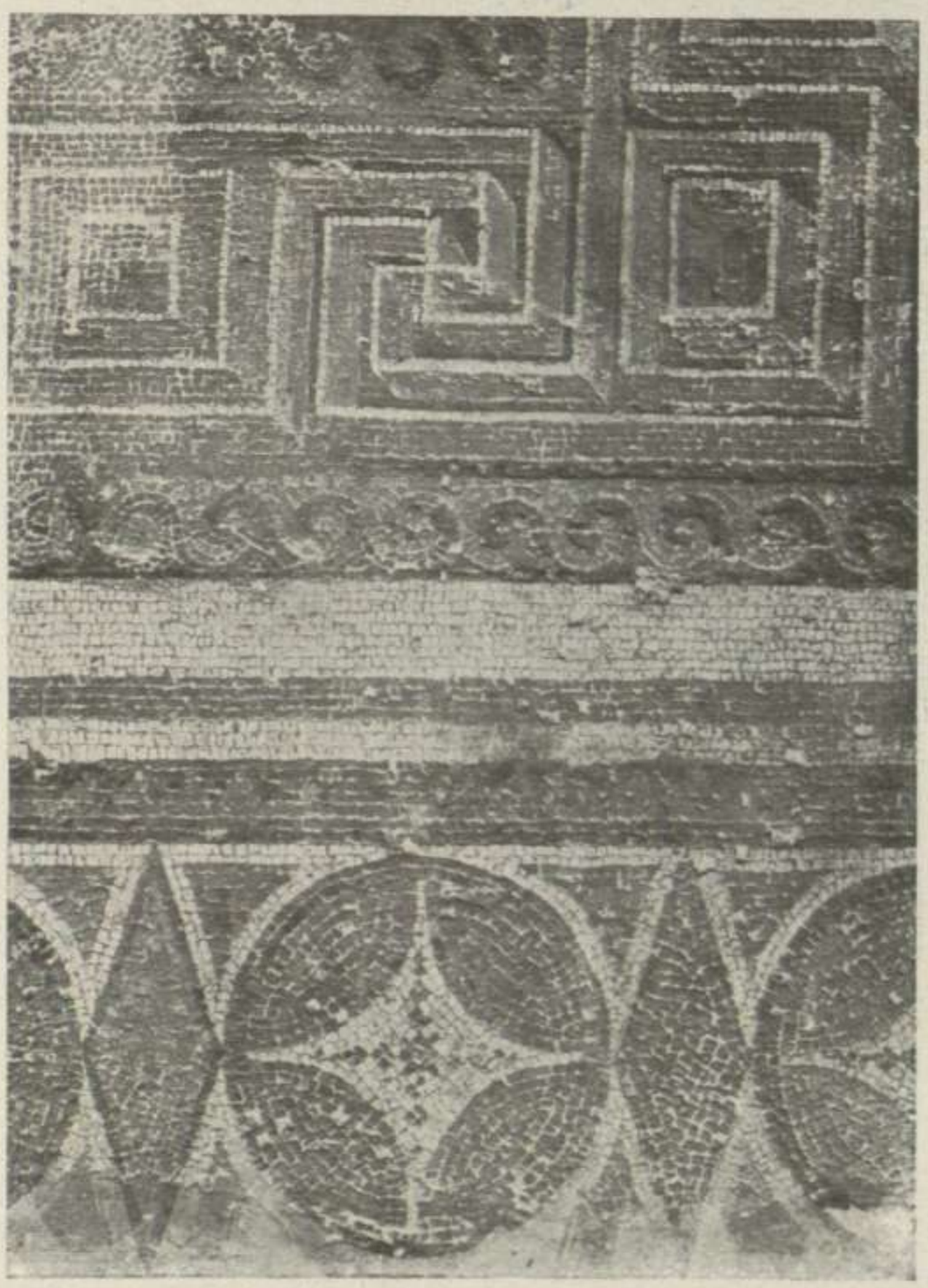

Figs. 472 i 473. – Tarragona : Fragments del mosaic de la Medusa. (Museu Arqueològic)

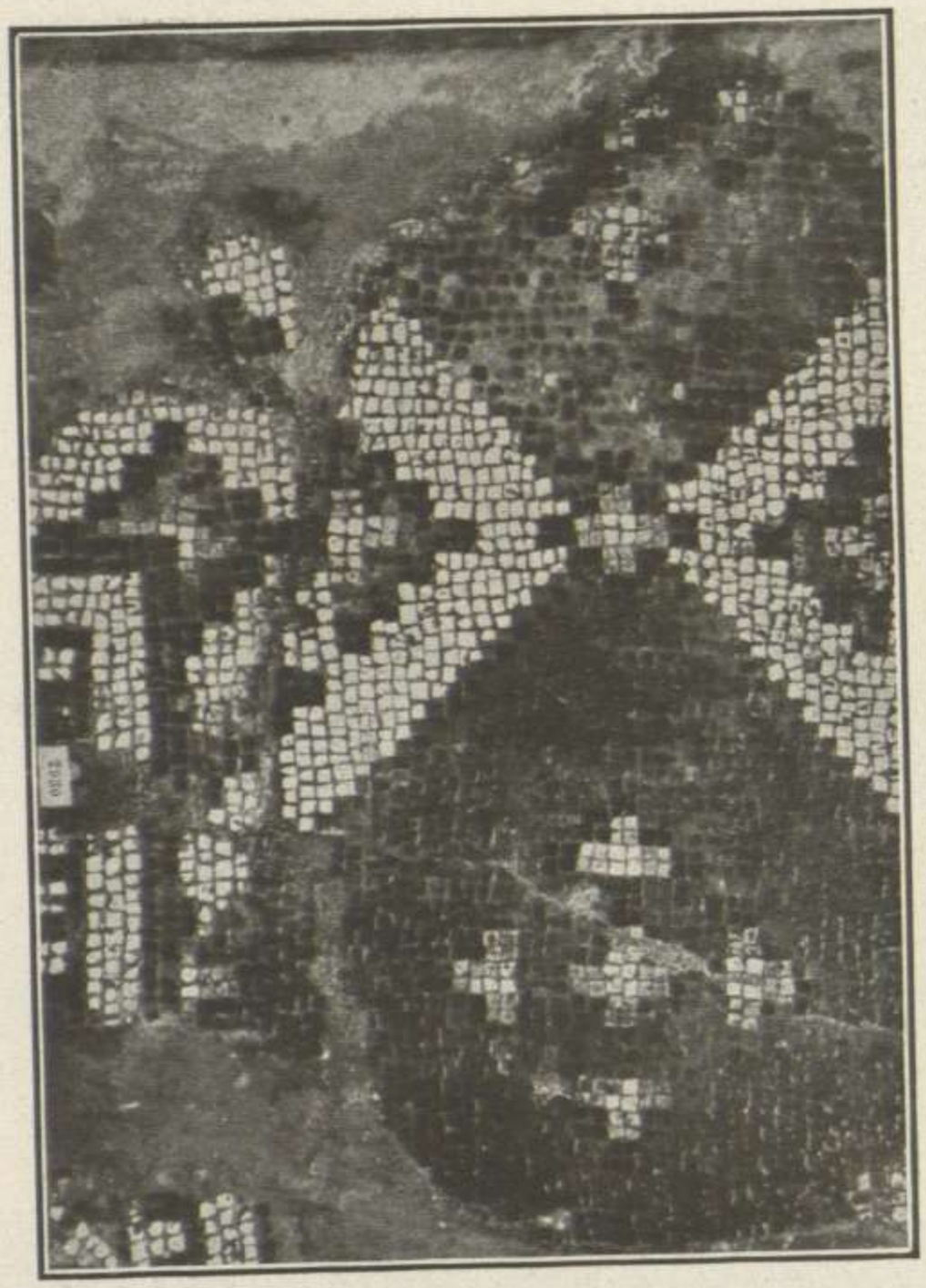

Fig. 474.—Tarragona : Mosaic del Museu Arqueològic

Fig. 476. — Ocata : Mosaic d'una vil·la

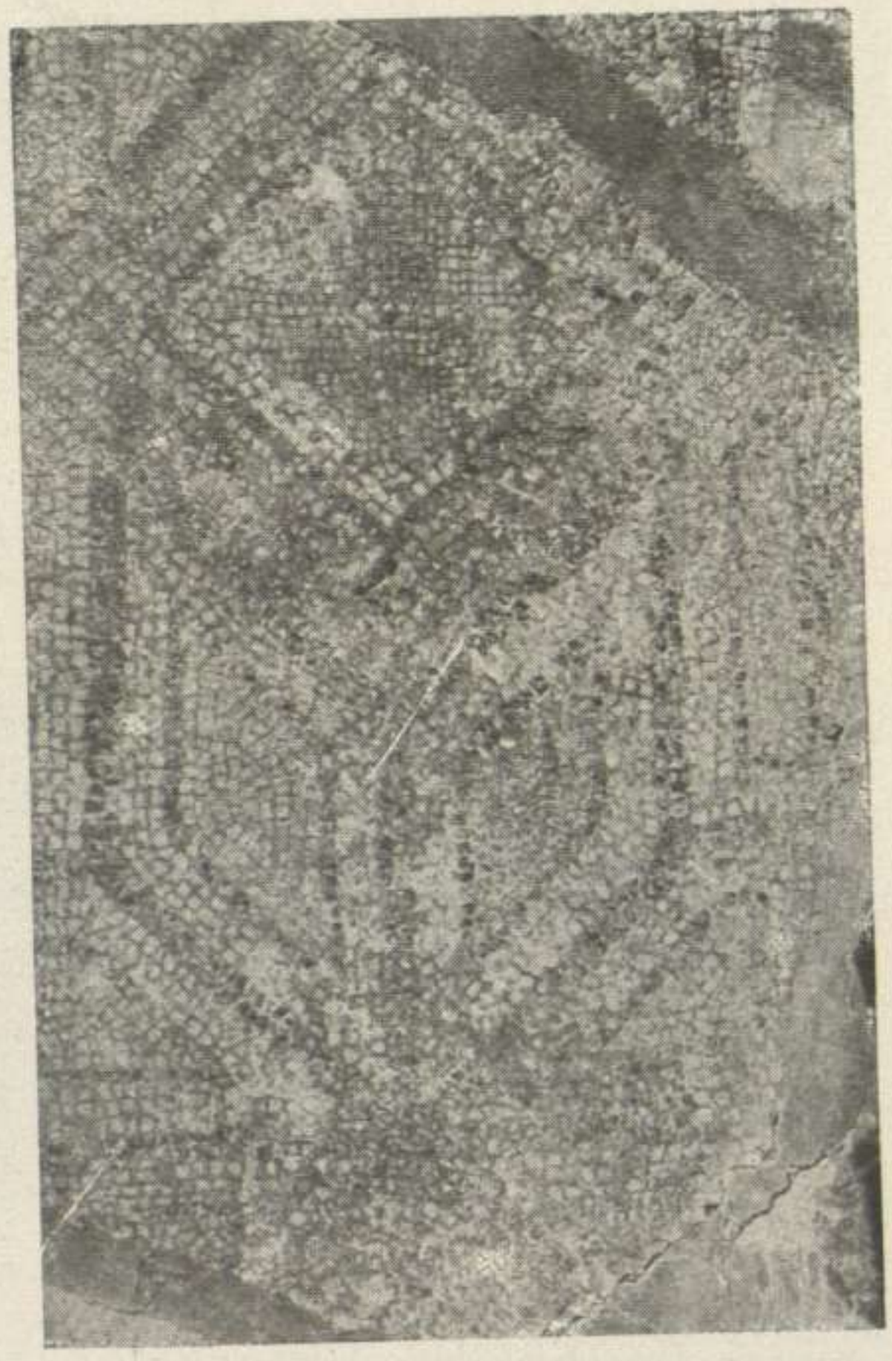

Fig. 475.
Barcelona : Mosaic del Museu Arqueològic

ocells en la part superior de la qual hi havia dos genis que sostenien una corona.

Una evolució de la idea de la tendència a fondre el quadrat de l'antic *emblema* amb la massa general de la composició, és el vermiculat de Sagunt que publicà l'Acadèmia de la Història i del qual s'ha ocupat l'historiador Chabret (figura 469). Es trobà fent excavacions en la carretera de València a Barcelona. Tenia 32 pams de llarg per 22 d'ample; representava en formosos colors Bacus sentat sobre una pantera, coronat de pàmpols i amb un sarment a la mà i el tirs

en l'altra. Al voltant de la figura hi ha una gran faixa formada de sarments ondulats que surten de quatre gerros col·locats en els angles i dels quals diversos genis petits tallen els raïms abundants que pengen (1).

Fig. 477. — Ocata : Mosaic d'una vil·la

En altres el rectangle de l'antic emblema s'ha transformat en un tema central que es desenrotlla en altres rectangles que l'enquadren; així en el mosaic trobat a Líria (fig. 470) (2). Al centre hi ha

Fig. 478. — Tarragona : Mosaic. (Museu Arqueològic, núm. 2932)

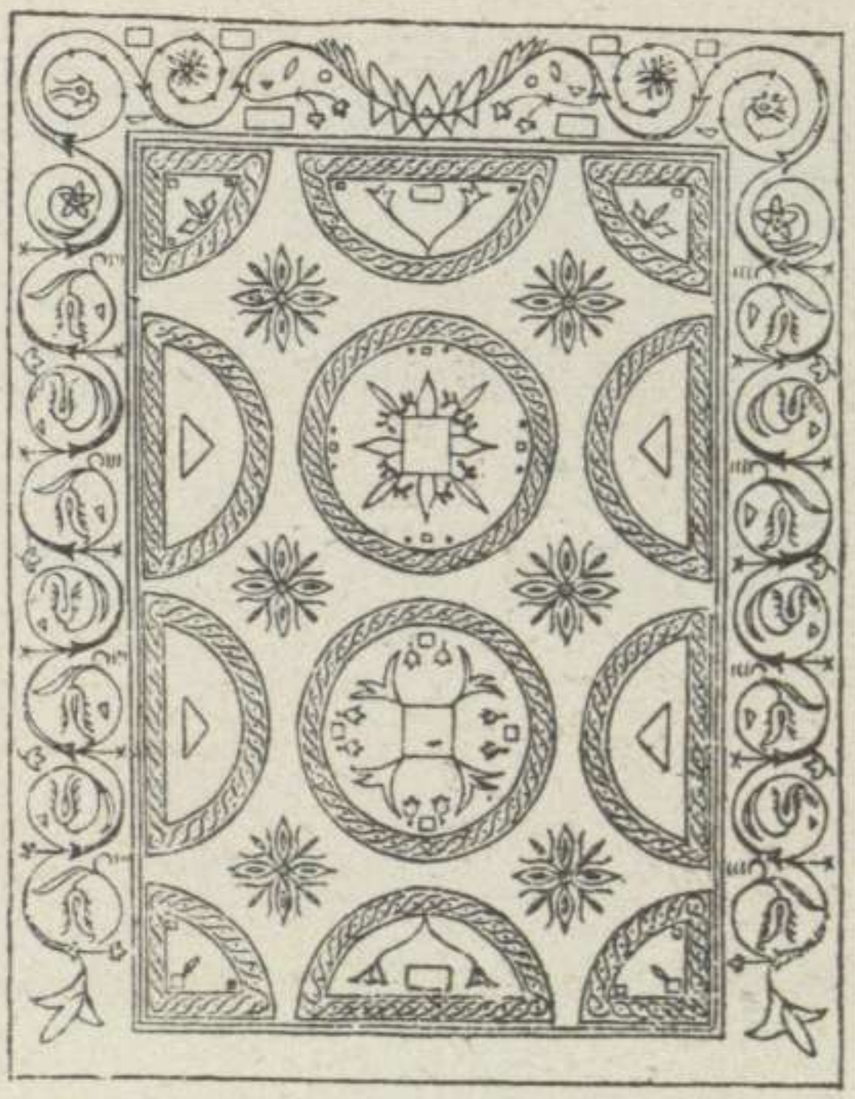

Fig. 479. — Badalona : Mosaic

(1) Muñoz, *Disertación histórica sobre el pavimento que se descubrió... en Murviedro.* Aquest manuscrit es guarda en la Biblioteca de la Real Acadèmia de la Història Prest. 27. Gr. 6.°, E. núm. 179; va acompanyat de dibuixos. (Nota de Chabret, *Sagunto*, II, pàg. 89.)

(2) Sarthou, *Provincia de Valencia*, pàgs. 541-544, en Carreras Candi, *Geografía de Valencia*, Vol. II.

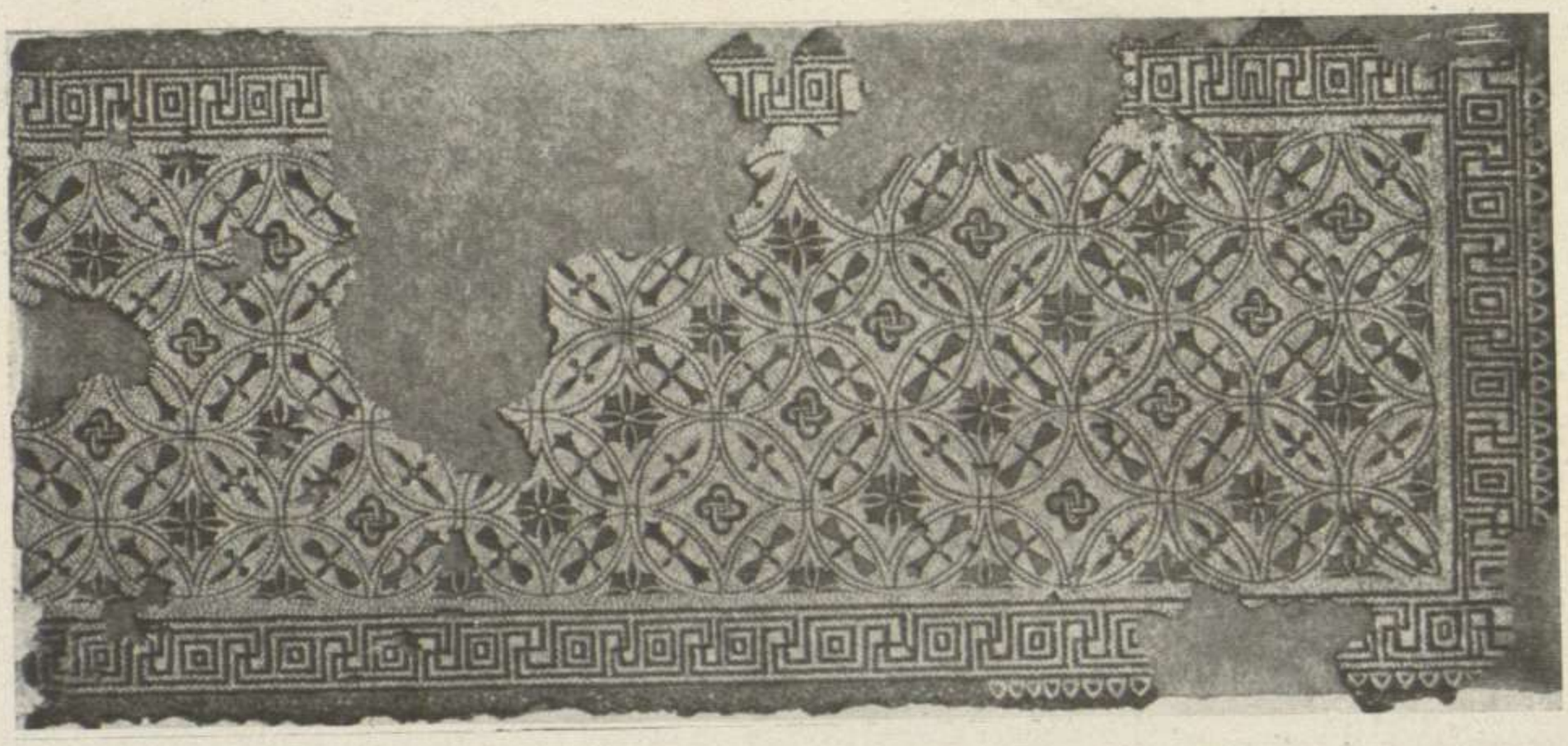

Fig. 480. — Mosaic de Sant Just Desvern. *(La Ilustració Catalana)*

Hèrcul als peus d'Omfal reina de Lídia que s'ha apoderat de les seves armes, mentre l'heroi fila, i als dotze quadres que el volten hi ha representats els treballs herculis. L'agrupament dels quadrats omplerts de temes iconogràfics perdura fins quan es prescindeix d'un tema central. Així el mosaic del Pouaig de Moncada (fig. 471) avui al Museu de València en el qual un gran quadrat és dividit en altres nou i posat en posició assimètrica revela la mateixa persistència de la idea de l'emblema. El tema és la representació de les nou muses (1).

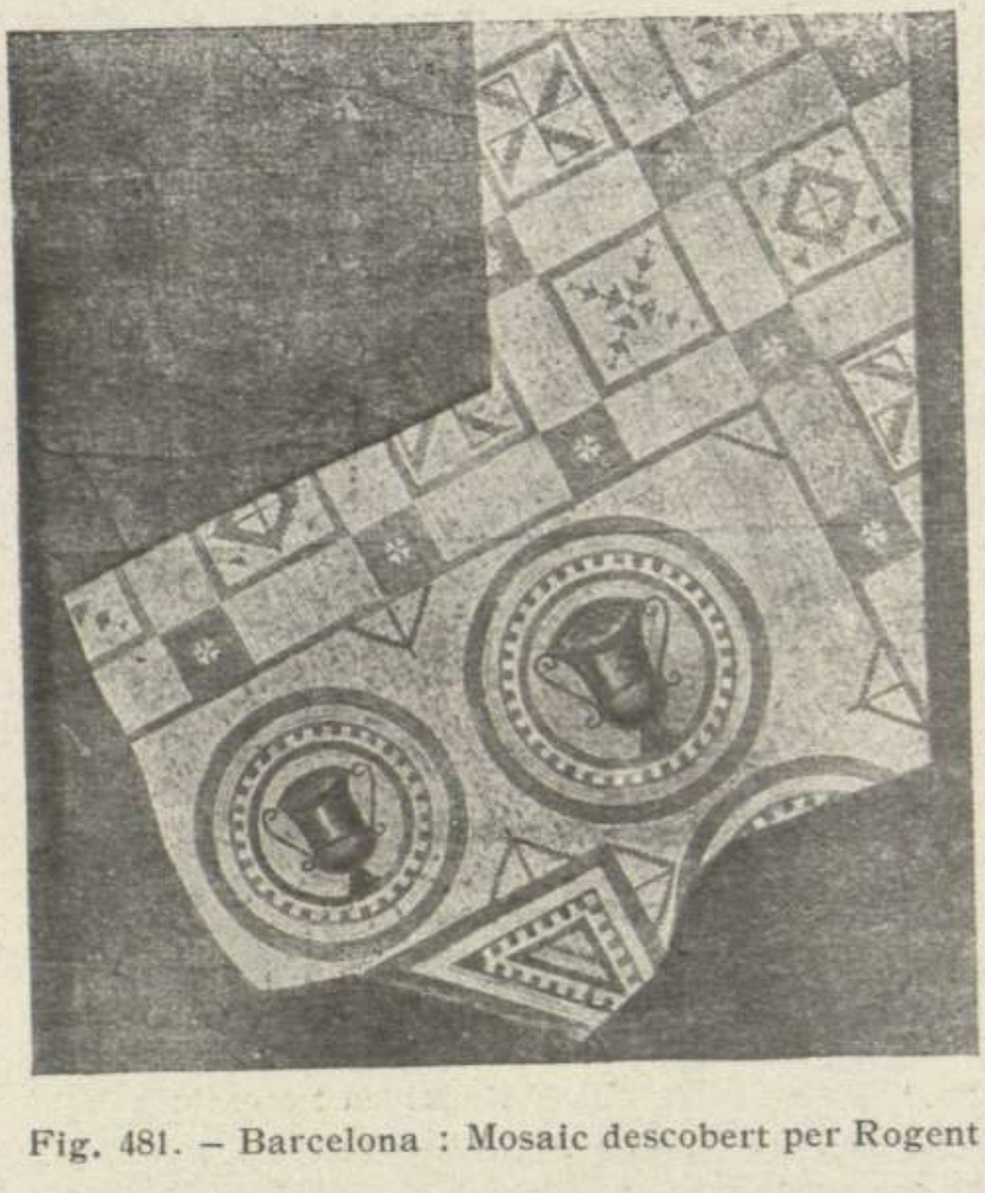

Fig. 481. – Barcelona : Mosaic descobert per Rogent

El *cannevas* geomètric és cada vegada de majors dimensions i les seves línies són marcades per faixes decoratives i dintre d'elles s'enquadren temes iconogràfics. N'és un exemple el mosaic de la Medusa del Museu Arqueològic de Tarragona, que desgraciadament

(1) Primitivo Gómez, Nicolás, *El mosaico de la villa hispano-romana del Pouaig, de Moncada, en el Museo provincial de Valencia.* «Archivo de Arte Valenciano», *IX*, Valencia, 1923, págs. 53-89.

Fig. 482. — Menorca : Mosaic de la illeta del Rei

ens ha pervingut trossejat sense que hagi estat possible fins ara la formació d'un dibuix de conjunt. Fou trobat en els terrenys de la pedrera del Port i d'ell s'ha conservat un tros que amida 4,6 per 2,4 metres. Hi havia tres quadres de 0,62 de costat, un és el de la testa de la Medusa (fig. 439); en el segon, Perseus, calçat amb les sandàlies alades que li ha prestat Mercuri, deslliura Andròmeda subjecta encara a la roca, després de matar el monstre marí que era el seu guardià; el tercer s'ha perdut posteriorment.

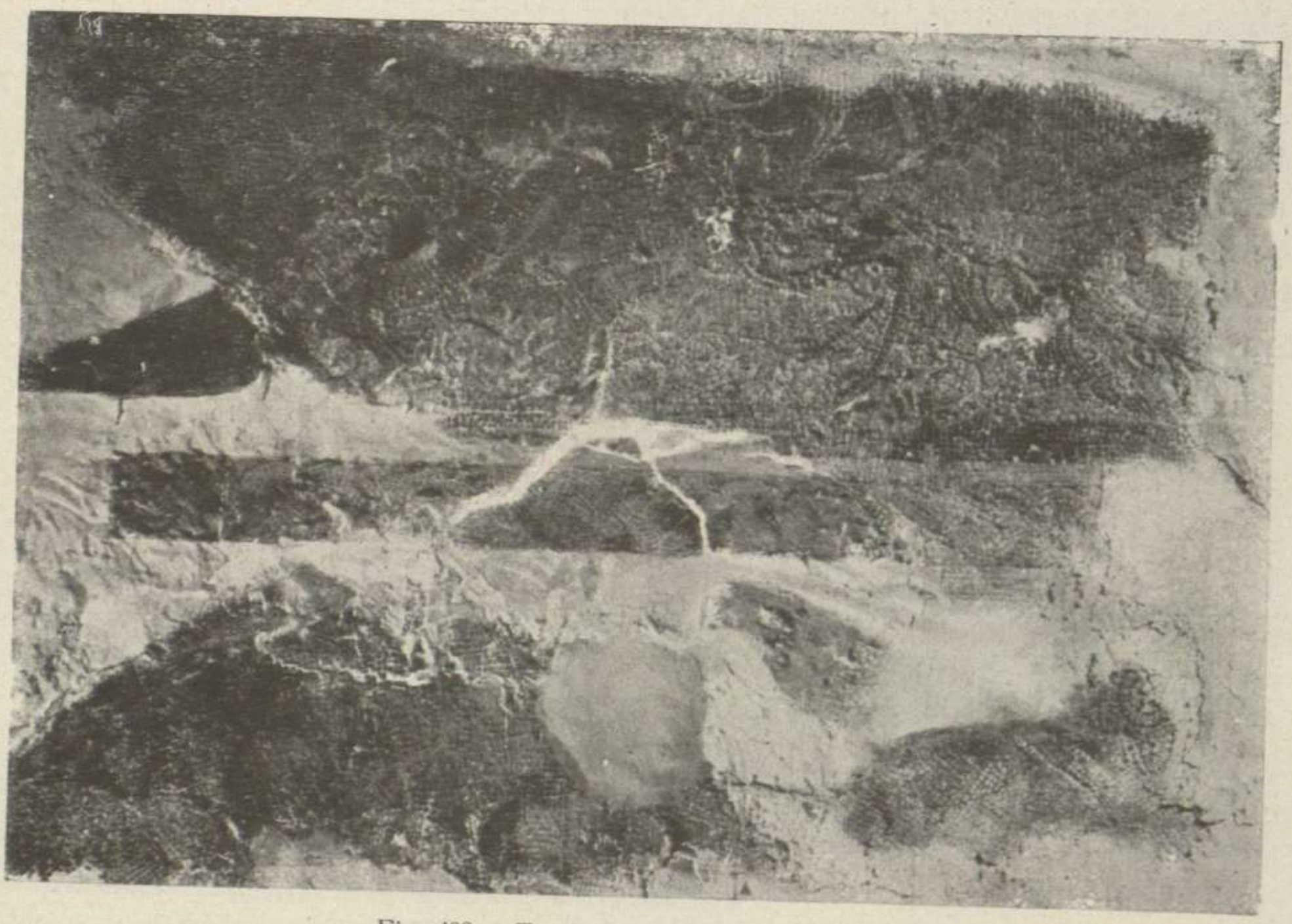

Fig. 483. — Tarragona : Mosaic, núm. 2923

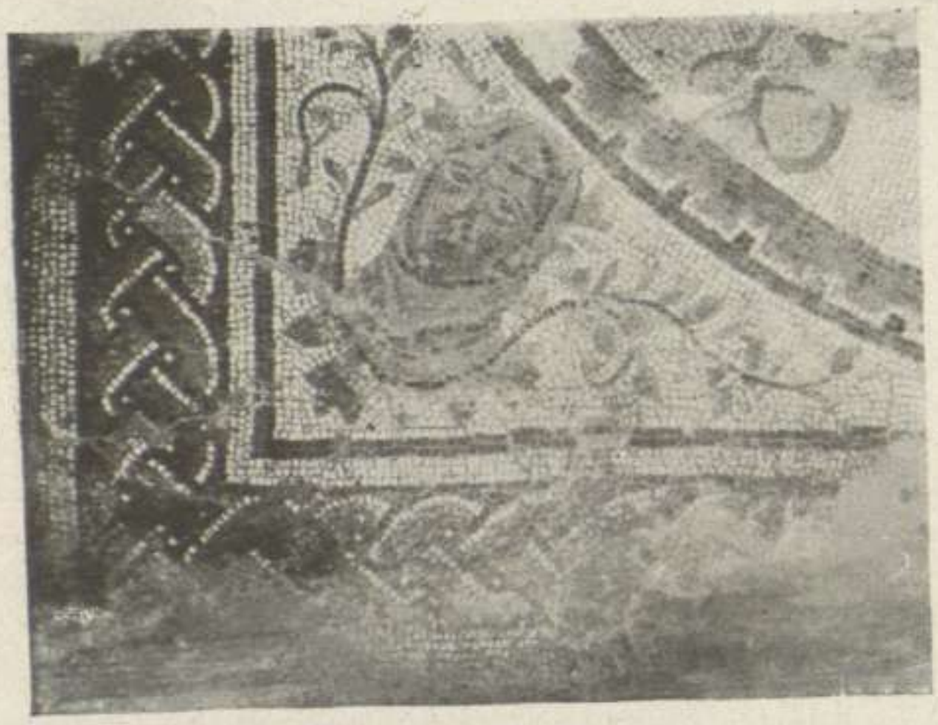

Fig. 484. – Tarragona : Mosaic, núm. 2924

Els dos quadres coneguts pertanyen a la llegenda de Perseus que vencé la Gorgona i s'emportà el seu cap. Aquests quadres eren voltats d'una greca i de franges diverses de les quals resten fragments (figs. 472 i 473) alguna de les quals era ornada d'ocells.

ELS MOSAICS POLICROMS SENSE EMBLEMA

A part de l'evolució de l'*emblema* cal estudiar la del fons decoratiu sobre el que aquell s'implantava i la dels mosaics sense figures que omplien les sales menys sumptuoses. Les línies generals són les mateixes que en els mosaics en blanc i negre: als primers temps dominen els quadrats i les formes geomètriques que recorden encara un paviment de lloses de marbre (figs. 474 i 475), més tard, els cercles van complicant-se i esfumant-se unes vegades per la complexitat del *cannevas*, altres per l'excés d'ornamentació i per llur varietat i assimetria. Les característiques són diverses: la policromia complica els contorns formats de distintes faixes (figs. 472 i 473) i amb certa tendència a donar a les formes planes un aspecte de relleu; ornaments diversos, entrellaçats, greques, branques de fullatge es repeteixen i voregen successivament les formes que s'omplen de sanefes i entredós fins arribar a un petit tema central (figs. 476 i 477). La mateixa rosa que ornava el centre dels atris es retroba matisada diversament (fig. 478). Els cercles tendeixen a dominar, primerament aïllats, omplerts d'estrelles (figura 479), després es sobreposen i es relliguen (fig. 480).

Fig. 485. – Puig de Cebolla : Mosaic

La desaparició de la idea de l'emblema porta a la fusió dels dos temes, el de la composició pictòrica central i el geomètric del fons: cada polígon enquadra la representació d'un objecte; les flors i fulles els omplen i es pot dir que el mosaic esdevé un *cannevas* geomètric omplert d'ornaments i de representacions figurades; exemple, el mosaic barceloní descobert per en Rogent (fig. 481).

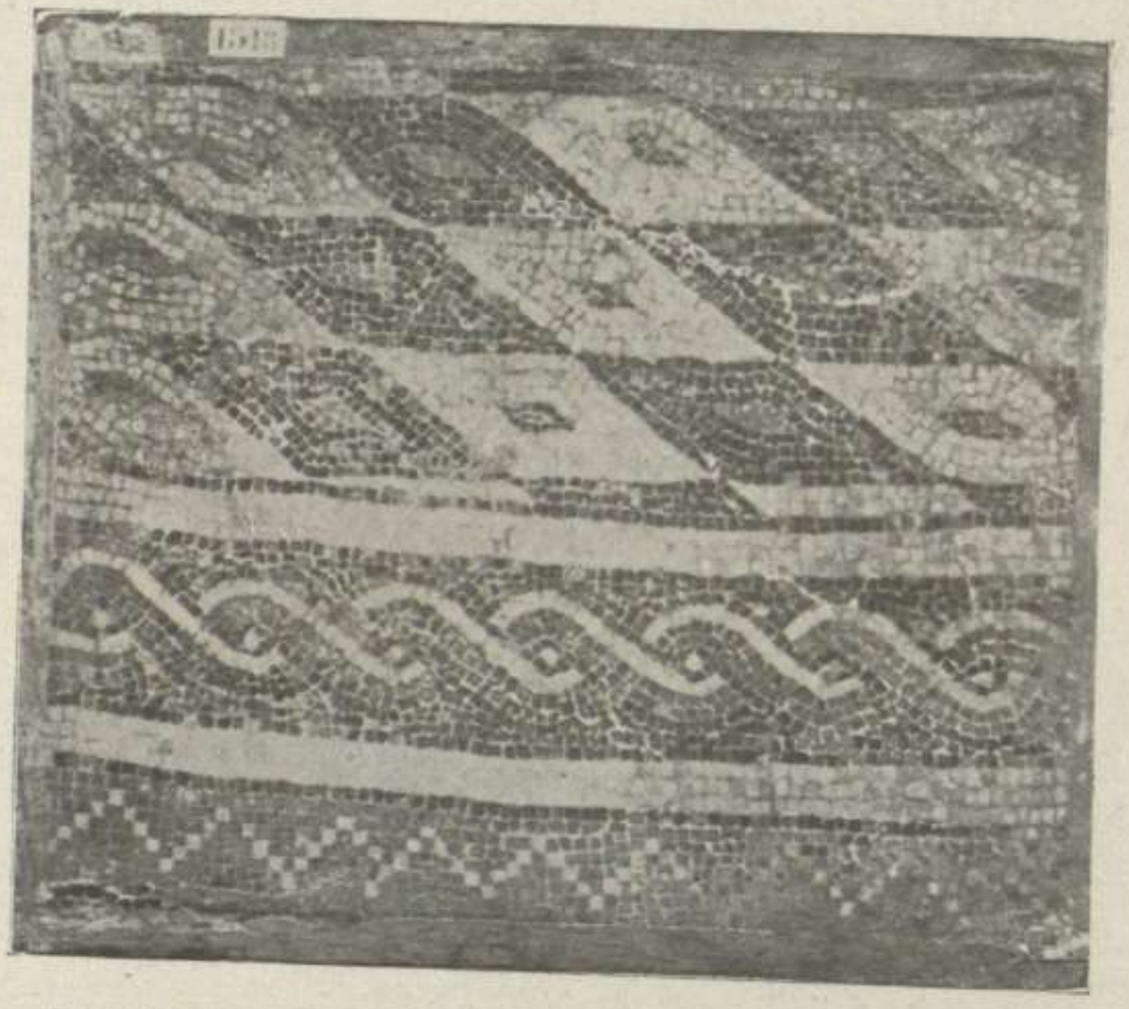

Fig. 486. — Tarragona : Mosaic. (Museu Arqueològic)

El darrer terme de l'evolució consisteix en prescindir de tota composició geomètrica com en un dels plafons del mosaic trobat a la illeta del Rei (Port de Mahó) en 1888, el dibuix del qual publicà l'Acadèmia de la Història (fig. 482). En el plafó central hi ha quatre grans gerros de flors per donar una certa simetria a la composició; el seu fons, però, està poblat irregularment d'animals domèstics de diverses menes: conills, ànecs, cabres. En un dels plafons laterals la compo-

Fig. 487.
Tarragona : Mosaic. (Museu Arqueològic)

Fig. 488.
Tarragona : Mosaic. (Museu Arqueològic)

Fig. 489.
Tarragona : Mosaic. (Museu Arqueològic)

sició és més lliure. En un costat hi ha la representació de la terra selvàtica: una palmera la centra i sota d'ella es veu un lleó i un sauri, un cocodril potser; en l'altra part hi ha representada la mar poblada d'una fauna més o menys imaginària posada desordenadament. La coloració d'aquest *vermiculatum* és combinació de blau, vermell i blanc. El seu dibuix ofereix notable analogia amb altre trobat a Tunis: el de l'antiquíssima Sinagoga d'Hamman Lif, prop de Cartago.

Tarragona ha donat diversos exemples d'aquestes riques combinacions policromes una part de les quals pertanyeren probablement a una gran casa trobada a les obres del port. Tal és el mosaic dels paons (1) núm. 2923 del catàleg del Museu Arqueològic (fig. 483) en el qual es veuen dos paons de plomes de colors blau, morat, verd.

Un altre exemple fóra el mosaic número 2924 del Museu tarragoní (fig. 484). en el qual un gran cercle tancava una composició de garlandes de llorer. En el carcanyol hi havia un cap abrigat amb una caputxa.

LES DARRERIES DEL MOSAIC ROMÀ

Els mosaics de les darreries de l'Imperi hereten i accentuen la complicació anterior de composició. El nombre de temes usats esdevé més nombrós. Cada època hereta el tresor que conseguiren formar els passats; així els tipus antics són conservats i al costat d'ells n'apareixen de nous, de formes curvilínies com el de la

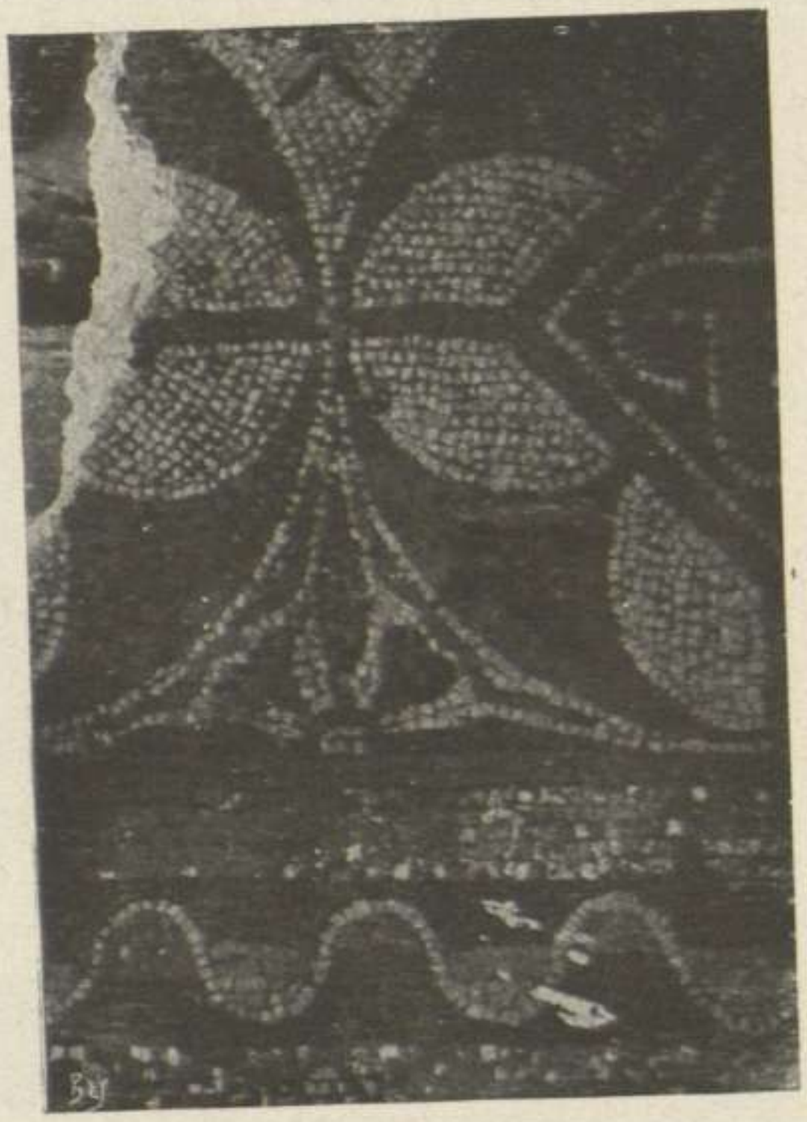

Fig. 490.
Tarragona : Mosaic. (Museu Arqueològic)

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Catálogo*.

figura 485 en el que formes lunars com els *pecta*, omplen el fons o formen combinacions geomètriques més o menys banals.

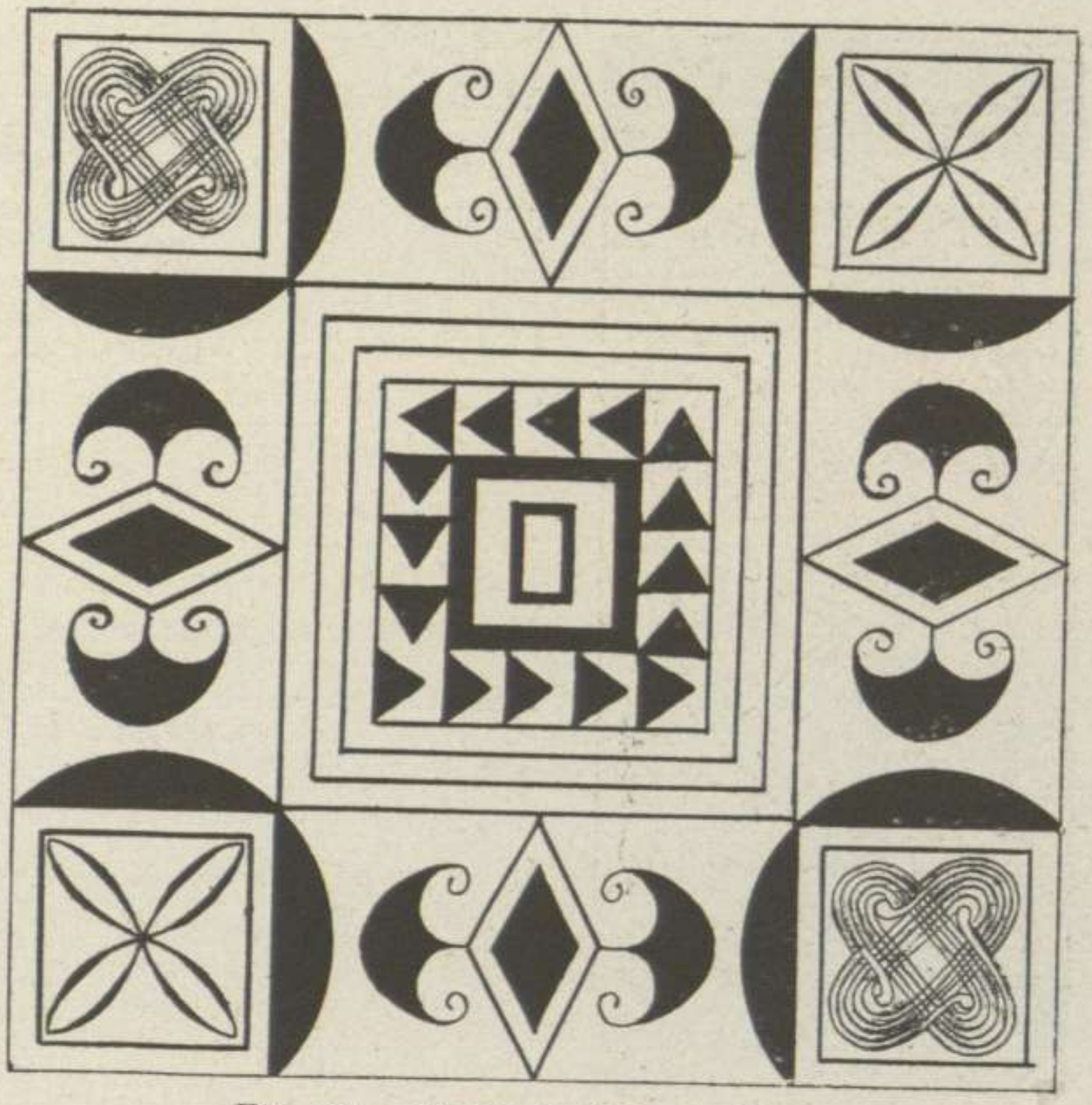

Fig. 491. — Mosaic de Puig de Cebolla

Entre els temes n'hi apareixen d'arcaics com l'entrellaçat. Es aquest un tema antiquíssim, que es troba en les més velles civilitzacions mesopotàmiques i elamites; l'usaren els heteus; en el segle VI abans de Jesucrist el coneixia ja l'art grec (1). Poc a poc s'introdueix entre l'ornament romà (figs. 486 a 488), alguna volta potser amb el seu significat religiós antiquíssim (figs. 489-491) (2), i va successivament predominant fins a ésser l'únic ornament que ho omple tot: les faixes que marquen el dibuix i el fons que aquelles deixen (mosaics de Corsà, figures 492 i 493). Un tram de galeria prolongació de la que conté el mosaic del circ de la finca del comte de Bell-lloc (fig. 467), n'és una mostra. L'evolució és, però, com hem dit, irregular. En aquest mosaic l'entrellaçat orna una composició en la qual la idea de l'emblema persisteix, descentrat com en els de tipus més antic.

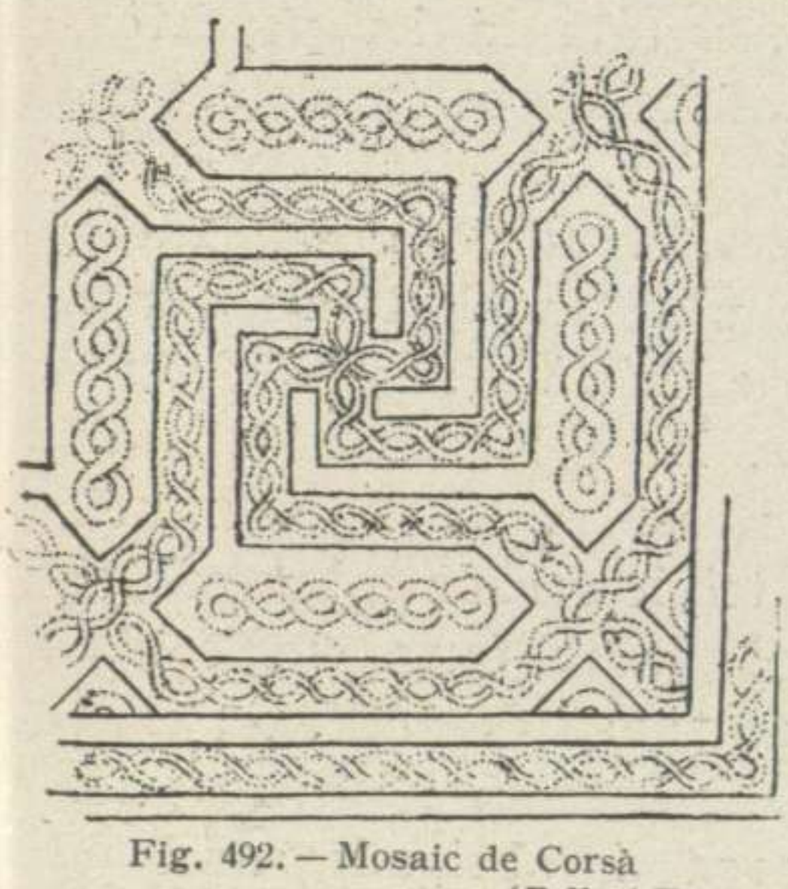

Fig. 492. — Mosaic de Corsà *(Pella i Forga)*

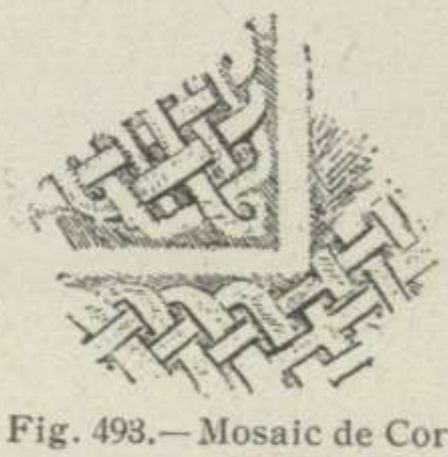

Fig. 493. — Mosaic de Corsà *(Pella i Forga)*

Altre tema interessant és la svàstica que tingué també un significat religiós en l'antiguitat,

(1) BLANCHET, *La mosaïque*, pàg. 98.
(2) CONTENAU, G., *Manuel d'Archéologie orientale*, vol. I, pàg. 487.

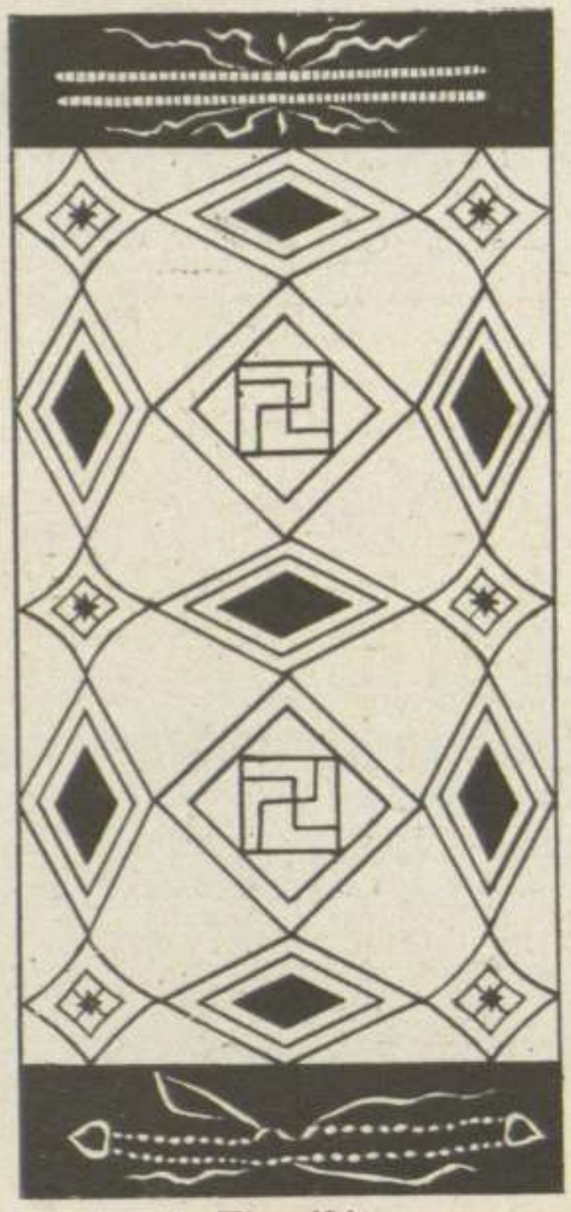

Fig. 494.
Mosaic de Puig de Cebolla

poc coneguda a la Grècia prehistòrica i es propagà després cap a l'Europa central. Ella apareix en els mosaics romans (figures 494 i 495) (1) de les darreres èpoques de l'Imperi, però és difícil afirmar si tenia significació o simbolisme religiós.

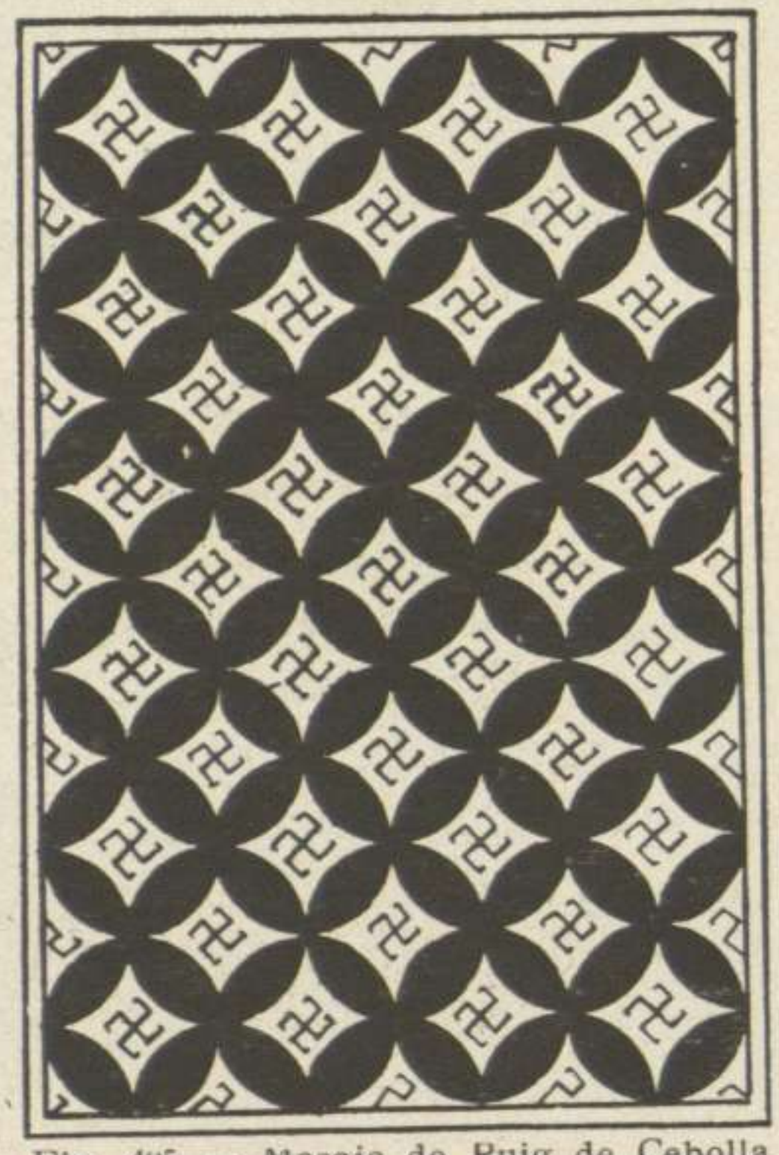

Fig. 495. — Mosaic de Puig de Cebolla
(Boletín de la Academia de la Historia)

Als temes nous s'uneix una nova idea: la varietat dels temes que omplen cada figura geomètrica: cada polígon conté un tema diferent, cada estrella és dibuixada en forma distinta i omplerta de temes diversos (mosaics de Santa Maria de Maldà [fig. 468] i de Badalona [fig. 479]).

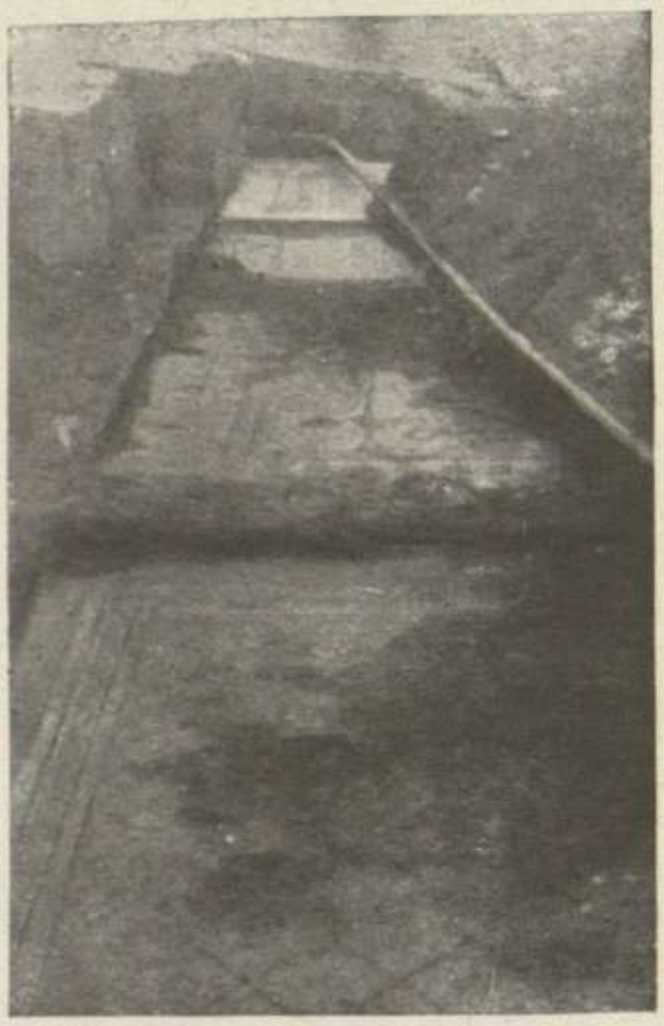

Fig. 496.—Mosaics descoberts a Tossa

Entre aquestes novetats hi ha persistència de les velles idees de composició. Els mosaics de Tossa (figs. 496-499) són exemple d'aquesta persistència de les idees: l'emblema s'hi veu entre els temes nous i en ells hi ha la coexistència de diferents períodes històrics. En el mosaic d'una sala hi ha en el seu centre la representació d'un pòrtic amb triple arcada sobre columnes de canya ornada en forma helicoïdal, amb capitell acampanat de fullatge; en el tram del centre hi ha una figura vestida amb túnica llarga i abrigada amb el *pallium* (fig. 497). En la part superior hi

(1) DECHÉLETTE, *Manuel d'Archéologie prehistorique et Gallo-romaine*, II, part I. Paris, 1910, pàgines 453 i següents.

Fig. 497. — Tossa : Mosaic

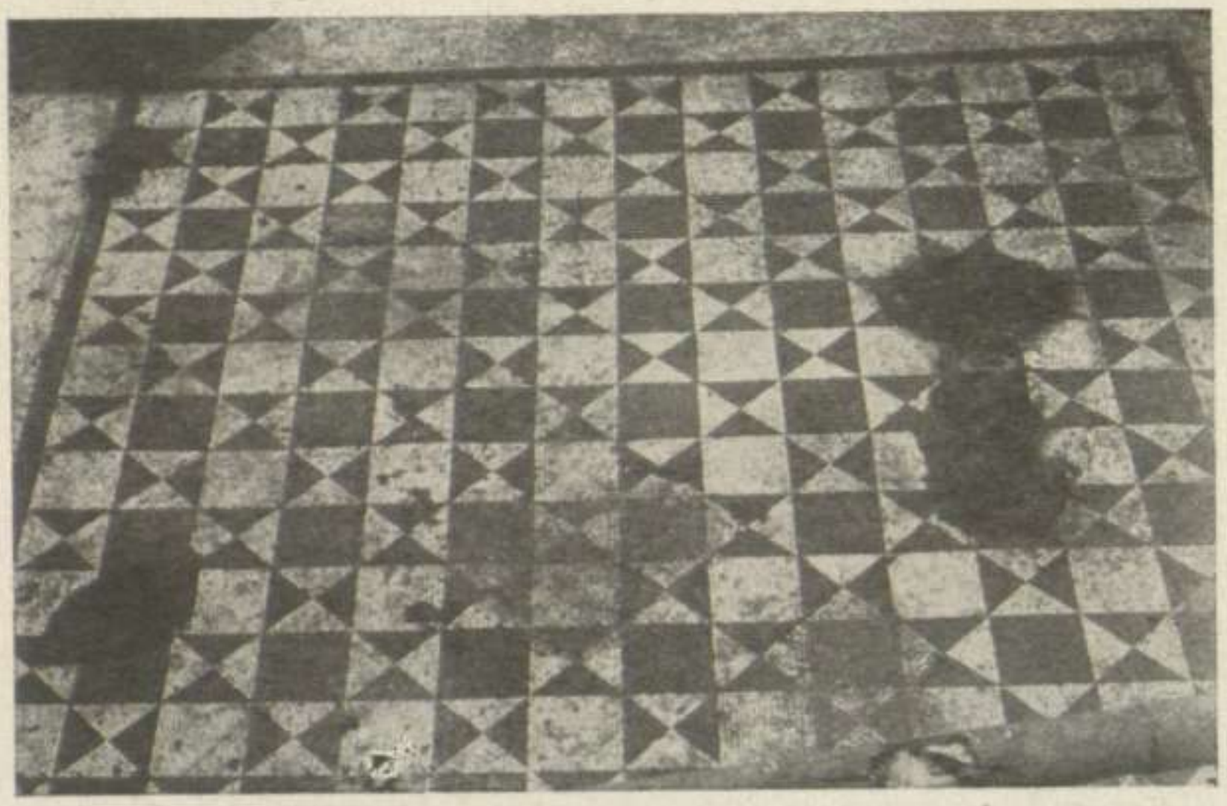

Fig. 498. — Tossa : Mosaic

ha la inscripció següent:

SALVO
VITALE FELIX TURISSA

i en la inferior:

EX OF
FICINA FELICES

L'*Oficina Felices* aprofita per als mosaics palets que el mar tira a la platja, alguns a tall de gemmes que ornen la primera inscripció. En el mosaic del següent compartiment, en el que dominen unes orles de temes circulars (fig. 499), es veu en l'emblema una figua alada que té a la mà una corona mural i al costat d'aquest un altre mosaic amb els més simples i vells temes geomètrics (fig. 498). Al mateix temps pertany el mosaic descobert en el poble del Vilet a Lleida, en el qual l'antic tema de cercles entrelli-

Fig. 499. — Tossa : Mosaic

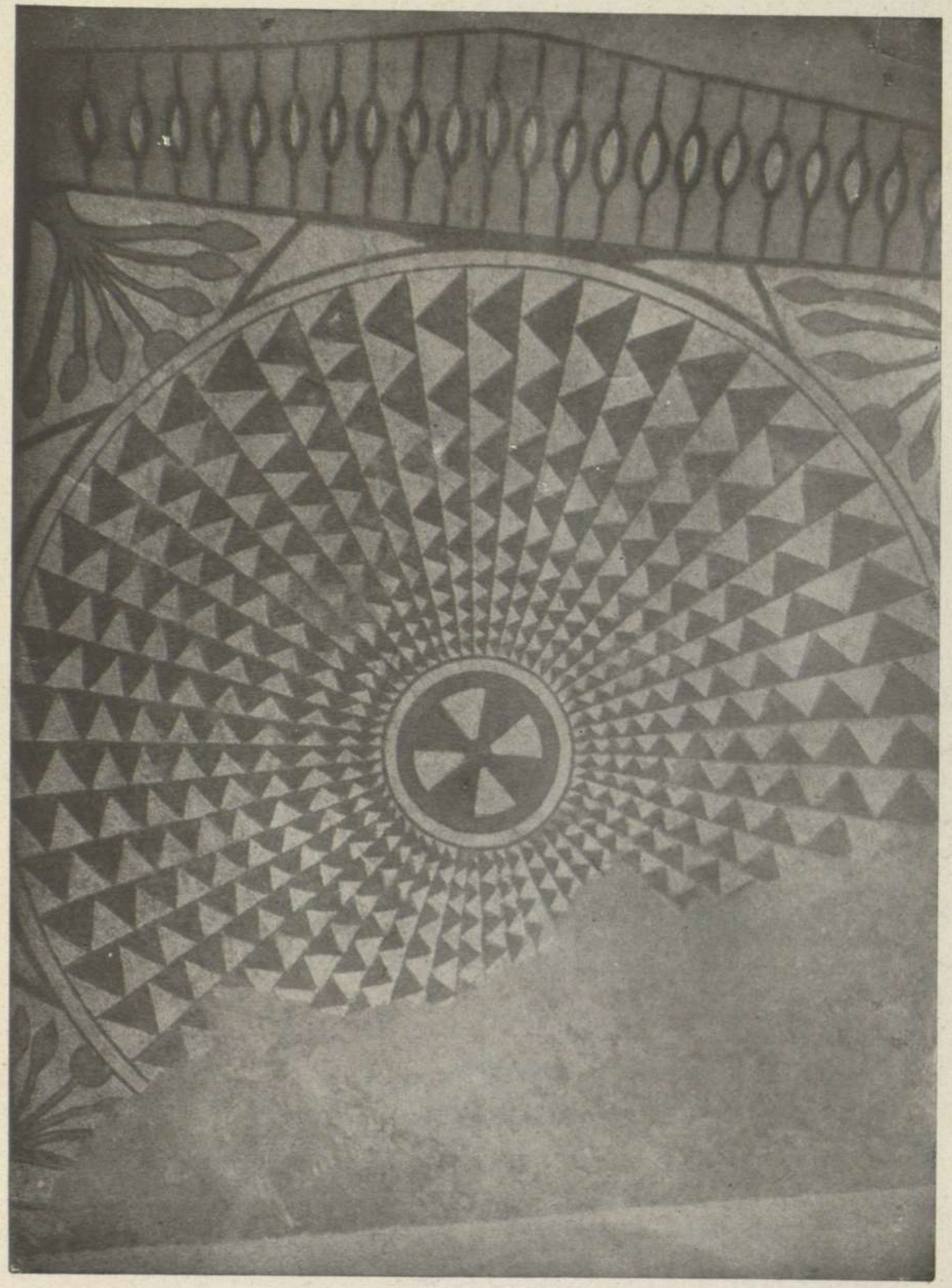

Fig. 500. — Mosaic trobat a Vilagrassa

gats és interromput pel quadrat que conté ja el tema d'un vas ple de peixos voltat de plantes i ocells, ja genis alats que aguanten una corona.

Centra la composició, encara, la gran roda composta en forma radial, d'un tema geomètric que es va engrandint rítmicament a mida que els raigs es separen com en el mosaic de la vil·la de Vilagrassa (figura 500).

Així poc a poc s'arriba als tipus adoptats en les basíliques cristianes.

València. Museu : Mosaic del centaure

Fig. 501. — Antefixes del Museu de Tarragona núms. 2591, 2593 i 2597

VIII

L'ART ROMÀ RÚSTIC

DURANT anys ha estat una afirmació general la de la unitat de l'art romà; una ciutat poderosa, una organització administrativa fortíssima, s'estengué per una gran part d'Europa, imposant arreu les formes de tota la vida social. Mes a sota d'aquesta organització existia forçosament una pluralitat de pobles; ho proven els textos i els monuments i més que res el que així que fou romput el llaç fictici i desfeta la màquina administrativa romana, aparegués per tots els dominis de l'Imperi una gran varietat de nacions amb la seva diversitat de llenguatges

i amb la seva prodigiosa multitud de concepcions artístiques. Es el fet comú que tota colonització tarda a arribar a l'entranya del país.

Fig. 502.—Antefixa del Museu de Tarragona

Aquesta conservació de la personalitat nacional, és sabuda i evident pels pobles de gran civilització. Grècia per comptes de veure morir el seu art i el seu llenguatge, un cop vençuda, conquereix el vencedor; l'Egipte produeix un esclat d'art amb els seus caràcters típics en ple domini romà; més encara és de trascendència i digne d'estudi aquest fet en els pobles de cultura menys intensa, en els quals floreix, al costat de l'art clàssic, un art local per la seva factura i pels seus temes; un sentit artístic local, o si es vol una rusticitat local que canvia i transforma els cànons de l'art clàssic.

Aquest art rústic, mena d'antic folklore al costat d'un art oficial, mereix ésser examinat en el país català, on hi ha elements que cal aportar a aquest capítol encara no complet de la història universal de l'arquitectura romana.

L'ART POPULAR : REPRODUCCIÓ DE VESTITS

L'art popular fou en part còpia més o menys deformada del gran art dels colonitzadors i seguia el seu estil, fins a un cert punt aristocràtic. Al costat seu, però, visqué un altre art rústic i local, també; no sols per l'execució, sinó perquè reprodueix formes més antigues que devien semblar als artistes clàssics obra bàrbara amb accent ingrat, com aquells cants que udolaven les colles de joves de Galícia de l'exèrcit d'Aníbal invasor d'Itàlia o com aquells noms bàrbars dels llocs hispans que Plini no podia anomenar sense fàstic i Mela per impronunciables deixava de

Fig. 503. — Antefixa del Museu de Tarragona núm. 2595

citar (1). Sobreviu un element indígena i aconsegueix de tant en tant aparèixer quelcom del país, sortint per sobre la riuada immensa de la civilització romana que tot ho arrossega.

Fig. 504. — Antefixa del Museu de Tarragona núm. 2605

Aquesta modalitat apareix en primer lloc en la reproducció, en antefixes dels teulats, de toques i pentinats populars; dones amb el cap profusament enjoiat cobert amb caputxes i amb vels, partida al centre la clenxa i penjant els cabells pels costats (figures 501-504) que tenen parentiu amb les trobades a Cabeza del Griego i a Vélez (2), encara que difereixen d'elles en la disposició del cabell, en aquelles tirat cap al front i tallat en forma de serrell, mentre la resta penja en trenes pels costats, tal com en les testes trobades en el Cerro de los Santos; les modes populars eren, com ara, diferents en els diversos pobles ibèrics. Tan sols en un dels caps, reproduït en la figura 501,

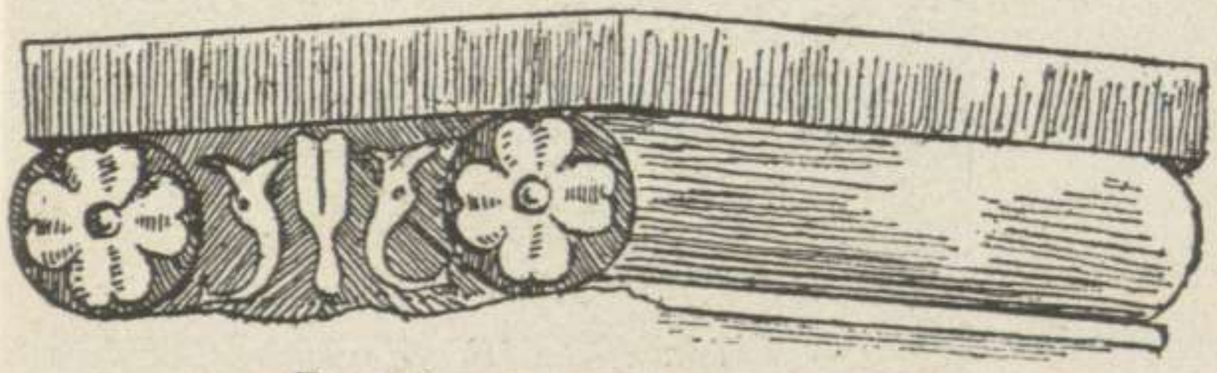

Fig. 505. — Sagunt : Capitell jònic *(Chabret)*

(1) Plini anomena els noms geogràfics d'Espanya: *barbarae apellationis (Història Natural*, llib. III, cap. IV) i d'altres abans de citar-los, fan aquesta salvetat: *citra fastidium nominentur*. Silius descriu la joventut gallega que acompanyà a Aníbal a Itàlia i diu: *barbara nunc patriis ululantem carmina linguis (Punicorum*, llib. III, 353). Mela diu de certs noms èuskars: *quorum nomina nostro ore concipi nequeant. (De situ orbis*, llib. III, cap. I).

(2) Paris, Pierre, *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive*, II, Paris, 1903, pàg. 147 i següents.

es veu aquest característic serrell ibèric que surt de la típica gorra, com les que cobreixen les testes trobades en el famós turó, tan interessant per l'art primitiu ibèric. L'adopció del vestit indígena en alguna representació escultòrica fou un fet general en tot el món romà.

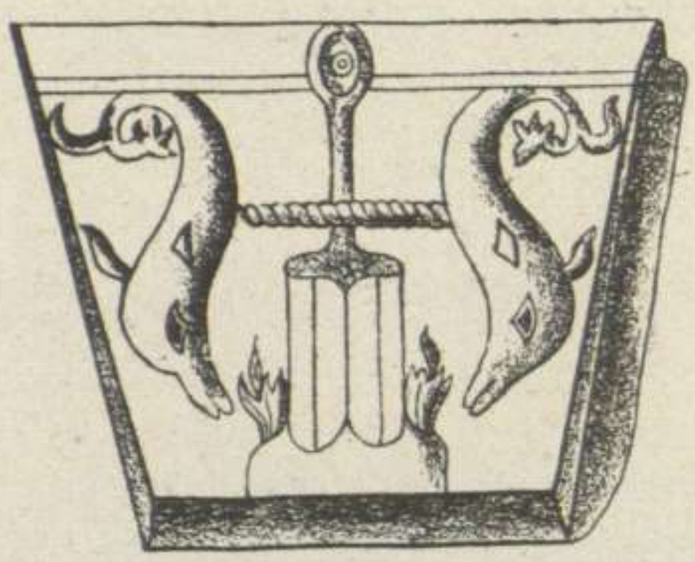

Fig. 506.
Sagunt : El timó entre dos dofins.
(Lumiares)

INTRODUCCIÓ A L'ART ROMÀ DE SÍMBOLS I TEMES ICONOGRÀFICS LOCALS

La influència entre l'art romà i l'art indígena és mútua. Els símbols i temes locals antics s'infiltraven esporàdicament en alguna obra escultòrica romana. A Sagunt s'ha trobat un capitell jònic amb una petxina (1) en el seu centre i en el lloc de les volutes la representació de dofins, símbols que caracteritzen les monedes saguntines (fig. 382). Els dofins i la representació del timó ornen un capitell la massa del qual recorda la del capitell jònic (figura 505) (2). Aquests senyals d'una primitiva heràldica es troben també sobre una pedra trapezial saguntina (fig. 506) avui perduda (3). En un altar de València (fig. 178) les volutes angulars són tancades, com les espirals de l'orfebreria ibèrica i com les que ornen el relleu emporità del Museu de Girona (figura 44) mentre al centre hi ha la característica estrella de sis puntes inscrita en un círcol (4).

Fig. 507. — Sagunt : Relleu amb un home entre dos animals afrontats *(Albertini)*

Les estrelles encapçalen dues inscripcions del Museu de Tarragona (5). A Sagunt es trobaren uns relleus en els quals hi ha representada una figura humana entre dos animals afrontats (fig. 507). Es diria a primera vista que és

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 32.
(2) Id., núm. 42.
(3) Id., núm. 33.
(4) Id., núm. 7.
(5) Id., núm. 149.

una representació rústega del Gilgamés mesopotàmic, però potser ho és d'una divinitat indígena, influïda del culte d'Epona (1) o simplement un domador de cavalls. En un altar funerari de forma romana i amb inscripció llatina, s'han esculpit les llances típiques dels monuments funeraris ibèrics (figs. 40 i 41). Les esteles ibèriques mateixes adopten en el conjunt de llur composició (figs. 36 i 37) el de les esteles romanes (2).

Fig. 508. — Leon : Esteles funeràries. (Museu Arqueològic de Madrid)

Notem com tots aquests monuments són obres d'una escultura indígena; en ells s'adjunten l'antiguitat dels temes amb la manca de finor dels escultors que porten en llur esperit la rusticitat primitiva d'una raça encara no cultivada. Són l'obra de la gent del país més o menys romanitzada o de colonitzadors incapaços de superar la cultura rudimentària dels indígenes.

Molts d'aquests temes decoratius s'introduïren de temps pels decoradors romans, entre els temes clàssics, en les formes d'art secundàries. Sota l'estratificació de l'art hel·lènic, ha dit Venturi referint-se a les arts en general de la Roma imperial, vivien formes populars, pobres, vergonyants, que a l'acabament de la magnificència romana representaven amb evidència el fons de la raça i, després, canviant-se i transformant-se esdevingueren les formes noves de les diferents escoles d'Itàlia: així com a la decadència de la cultura de Roma, en la llengua, en lloc de les nobles, solemnes paraules de Ciceró i de Tàcit, ressonaren més freqüentment els mots vulgars, que per mitjà de lentes transformacions, formaren l'idioma del Dant (3). Aquestes formes eren vivents de temps

(1) ALBERTINI, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, núm. 35.
(2) Vegeu pàg. 33.
(3) VENTURI, A., *Storia dell'Arte Italiana*, I, Milano, 1902, pàg. 64.

Fig. 509. — Esteles procedents d'Almozar, Palència i Cerlona. (Museu Arqueològic de Madrid)

en les arts humils, principalment en la ceràmica, en el mosaic i en la decoració dels teixits, com les formes de l'idioma rústic eren vivents en el llenguatge del baix poble. El fet és universal en les colonitzacions de tots els temps.

Fig. 510. — Palència : Estela. (Museu Arqueològic)

ESTELES I URNES DE COMARQUES APARTADES

Mes on l'art indígena es presenta amb major profusió és en la decoració de les esteles i urnes cineràries romanes dels llocs apartats de les vies, en els quals la comunicació d'idees no aconseguia extingir

Fig. 511. — Leon : Fragment inferior d'estela. (Museu de Sant Marc) *(Arxiu Mas)*

els costums antics; o en els estaments populars que es nodreixen intelectualment i artísticament de les obres d'un art permanent que viu amb independència de les importacions i de les modes, d'origen de vegades antiquíssim.

A la Península ibèrica cal citar principalment dos grups: en primer lloc, les esteles trobades en la terra asturicenca: en l'antiga *Pallantia* (Palència) i en la Colònia de la *Legio VII gemina* (Leon); en segon lloc el grup d'urnes cineràries i esteles que es troben en la nostra vall d'Aran, anàlogues a les que abunden en terres de l'Aquitània, en la *Civitas Convenarum* i en la *Civitas Consonarum*, que ocupen les actuals diòcesis de Cominges i de Coserans, obres decorades de temes geomètrics, típics no usades per l'art clàssic, i que apareixen junt a un altre element estrany també a l'art romà: l'arc de ferradura sostingut per columnes.

Les esteles de Leon i Palència (figures 508-512) poden per la seva epigrafia datar-se del segle II de J. C. Examinem els elements en elles representats: una flor de múltiples verticils de pètals, o un àster; el cercle amb raigs curvilinis; l'estrella de sis puntes, sota de la qual hi ha una garlanda amb les cordes als seus extrems i amb el seu llaç al mig de la part inferior; la garlanda és estilitzada fins a confondre's amb una mitja lluna. Aquests elements es troben en la mateixa posició relativa que en les esteles ibèriques de Catalunya (1) i en la mateixa també que

Fig. 512. — Leon : Estela. (Museu de Sant Marc *(Arxiu Mas)*

(1) Vegeu pàg. 33.

Fig. 513. — Pontevedra : Estela. (Museu Arqueològic)
(Arxiu Mas)

en les esteles romanes: a dalt el tema circular, sota, la garlanda transformada en la mitja lluna en les esteles ibèriques; a baix la inscripció. Notem encara les faixes decoratives plenes de rectangles amb llurs diagonals.

El mateix tipus de composició de l'estela es troba per tot el nord de la península ibèrica. En l'estela de Pontevedra (fig. 513) i en la de Pamplona (figura 514) els arcs ja no són de ferradura. En un fragment trobat a Sos del Rey Católico al nord de la província de Saragossa hi ha representades les arcades en la forma d'arc ultra semicircular (fig. 515). El tema era molt estès en la península.

Presenten dues variants: en una un arc en ferradura sostingut per pilastres enquadra un tema decoratiu (figs. 508 a 510), en l'altra sota la inscripció llatina apareixen dos o tres arcs en ferradura, com reproduint l'entrada d'un edifici en forma esquemàtica (figs. 511 i 512). En la primera la forma de l'arc en ferradura sembla tenir una finalitat purament decorativa: la d'emmarcar el tema circular en la seva part superior. L'escultor usa la forma de ferradura sols quan representa les pilastres que sostenen l'arc (fig. 508) i en prescindeix quan enquadra el tema circular amb una faixa estreta (figs. 512-514). Aquest fet purament decoratiu es verifica igual en llocs ben apartats d'Espanya, per exemple a Romania on les arcades en arc de ferradura emmarquen algunes vegades també for-

mes circulars (figs. 518-520). La forma de ferradura prové de la intersecció del círcol amb la motllura que enquadra la inscripció (figura 520), o bé d'enllaçar l'arc (fig. 519) amb la representació de les columnes que el sostenen (1). A la Dàcia el tema circular enclou el bust dels difunts, i Schober (2) creu que el seu origen és la representació de les *imagines clipeatae* dels sarcòfags en relació amb les imatges de cera que les famílies patrícies veneraven en l'atri domèstic.

En la segona variant (figs. 511 i 512) el dubte de la forma de l'arc és menor; pot, però, ésser no una representació de la realitat, sinó una forma esquemàtica de l'arc i la imposta i el capitell; no és justificada per cap finalitat decorativa com l'arc que rodeja un tema circular, ni pot tenir altre significat que reproduir abreujadament l'entrada d'un edifici, de vegades l'arcada resta semicircular (figures 512 i 513). Es troba també freqüentment en la ceràmica de la baixa època (fig. 516) i a Catalunya ho ha estat a Sant Cugat del Vallès (fig. 517). En les ruïnes arquitectòniques no s'ha conservat aquesta forma més que en la planta d'alguna que altra exedra de la decadència romana. Es troba això a Provença.

Fig. 514. — Pamplona : Estela. (Càmara de Comptos) *(Arxiu Mas)*

Fig. 515. — Sos del Rey Católico : Fragment d'estela *(Arxiu Mas)*

Les esteles sepulcrals, els cippus, els altars i les urnes cineràries de les valls pirenenques formen altre grup a estudiar. Es caracteritza aquest grup per la rusticitat de la seva escultura. Una de les esteles termina en un frontó

(1) Florescu, G. R., *I monumenti funerari della «Dacia superior»* en «Ephemeris Daccoromana» de la Scoala Românà din Roma, Vol. IV, Roma, 1930. Vegeu els monuments figs. 17 23, 26, 30 53, pàg. 143. A part de la Dàcia superior aquesta forma es troba en la Grècia continental i en les Cíclades.

(2) Schober, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien.*

triangular, en el fons del qual hi ha vàries estrelles (fig. 522); en mig de la pedra, dintre un rectangle, hi ha esculpides sovint una o

Fig. 516. — Ceràmica de Líbia : Herraméllur (Logroño) *(P. Navás)*

dues testes humanes, i elementals combinacions de cercle (figs. 524 i 525). Hi apareixen freqüentment signes estrangers a la cultura romana no com

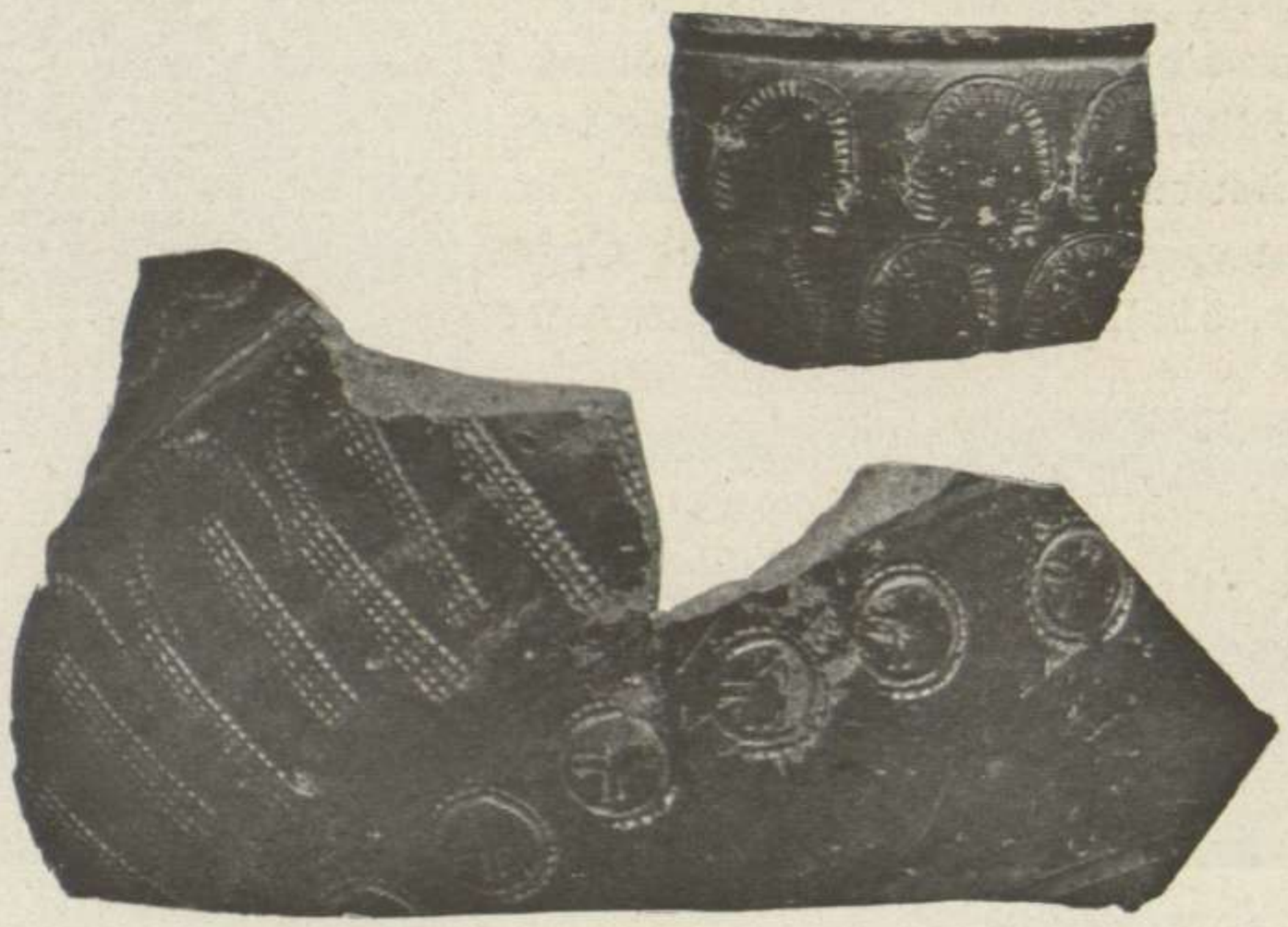

Fig. 517. — Ceràmica de Sant Cugat del Vallès

ornament sinó com un símbol. Així l'altar de Tarbes (1) on hi ha un signe ⊢⊣ o bé a altres del Museu de Tolosa en la base dels quals hi ha

(1) Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, II, Aquitania, núm. 837.

una svàstica (1) o una creu simple (2), o representacions de rodes (3). Alguns són altars que presenten imatges de divinitats indígenes (4) de vegades dintre una arcada (5). Els déus són alguna vegada armats d'una llança, el ferro de la qual és exagerat de mides com a les llances ibèriques (6). En altres la representació antropomòrfica és substituïda per un arbre molt estilitzat (7). N'hi ha que porten una representació del difunt bàrbarament executada, imitació de les esteles i altars

Figs. 518, 519 i 520. — Esteles de la Dàcia *(G. R. Florescu)*

romans, acompanyada de signes com la roda, la rosàcea, l'*ascia* (8). En alguna apareix entre aquests temes un gerro del qual arrenca una rústega vinya bàrbarament esculpida, el tema romà ben conegut que recorda la decoració dels sarcòfags que els arqueòlegs francesos deno-

(1) Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, II, Aquitania, núms. 851, 853, 861, 863, 864, 865 i 871.
(2) Id., núm. 860.
(3) Id., núms. 865 i 871.
(4) Id., núm. 853.
(5) Id., núms. 851 i 856.
(6) Id., núms. 871, 872, 876.
(7) Id., núms. 859 a 865.
(8) Espérandieu, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, núms. 852, 853, 884, 888, 889, 890, 1032, 1033 i 1035.

Fig. 521.—Urnes cineràries. Església de Sant Pere al poble de Sant Aventin, a la vall de l'Arboust. (Fot. de la Missió de l'Institut d'Estudis Catalans a la frontera d'Aragó)

minen del Sudoest. En una urna el gerro pren la forma d'un escut traci, la *pelta*, πέλτη amb el qual són representades les amaçones (figura 526). En altra de Sant Pere de l'Arboust (fig. 521) sota els busts hi ha un ocell i una representació d'una eina clàssica en els monuments funeraris: l'aixada o aixadó, l'*ascia* romana tan usada en els enterraments funeraris des del segle I al IV (1); en l'estela del Museu de Tolosa (fig. 522) hi ha la caixa per a les libacions funeràries sota els busts dels difunts. En els mateixos murs on es troben aquestes urnes, al seu costat apareixen làpides votives al déu indígena *Abellion*, dedicades per gent que porten noms estranys al llatí: Bonecon, Cisonten, Cissobon, Hermion, precedits de vegades de cognoms romans: *Valerius*, *Antonia*, etc., que declaren que han complert el vot fet a la divinitat gala.

No difereixen en la decoració els monuments funeraris descrits, que es guarden als Museus del nord del Pireneu i les urnes cineràries que serviren per a bastir les esglésies de la vall de l'Arboust que desguassa al Garona (fig. 521), prop de Luchon, a Garin, a Sant Pere i a Sant Aventin a Cazaux, a Cazailh, a Sant Bertran de Cominges, llocs gairebé fronterers de les que en altre temps hi havia a les esglésies de Gausach, Vilamós i Bausen en la nostra vall

(1) CABROL, *Dictionnaire*, mot *ascia*.

d'Aran; les mateixes arcades lleugerament rentrants sobre columnes que aixopluguen els busts dels difunts (fig. 528), anàlegs temes de círcols i d'estrelles, anàloga rusticitat en l'escultura. Per excepció, en una de Vilamós (fig. 527) entre els dos busts dels seus pares hi ha grollerament gravat un infant; en altre de Bausen, tres figures són aixoplugades per les arcades en ferradura (figura 529) en una de Vilamós (fig. 527) hi ha representada una sola figura, armat el braç dret d'un bastó i l'esquerre aixecat enlaire.

Fig. 522.
Estela del Museu de Tolosa

Aquests fets i l'absència de tot símbol clarament cristià, indiquen que es tracta aquí d'elements pagans coetanis de les obres de l'art clàssic, d'elements endarrerits, no pas antics, usats en les arreconades valls pirenenques. La seva antiguitat no és extraordinària: cal notar com, en la decoració, les arcades recolzen sobre columnes directament; cal fixar-se en els capitells i en les bases grollerament exagerades; en el pentinat amb els cabells tirats cap endavant i en els mantells agafats, com en el segle IV, amb una fíbula a l'espatlla; en els *laticlavi* que pengen al davant d'alguns dels personatges, com en les pintures de les catacumbes del mateix segle. Són el símbol dels déus i les creències velles refugiades en les valls altes i en els llocs apartats, en els *pagi:* el paganisme propiament dit.

Fig. 523.
Urna cinerària de Sant Pere. Vall de l'Arboust

Mentre a la terra baixa s'aixecaren els temples augústeus i s'esculpien les fulles entortolligades de l'*acanthus* clàssic i les garlandes de roure ornaven els bucranis dels frisos, les altes valls arreconades permaneixien en la seva rudimentària civilització, amb eines primitives i terrissa feta a mà sense torn i mal cuita a la foguera.

En plena decadència de l'art

Fig. 524.
Urna cinerària de Sant Pere. Vall de l'Arboust

Fig. 525.
Urna cinerària. (Museu de Tolosa)

romà, quan la creixent invasió oriental ha transformat la idea de l'ordre grec, i els arquitectes d'Occident s'han atrevit a sentar els arcs de les basíliques sobre les columnes corínties, els aranesos esculpeixen també en llurs tombes arcades sostingudes directament sobre columnes; però no en sarcòfags cristians, com en les ciutats de prop del mar, sinó en urnes cineràries, i mentre el cristianisme ha invadit els palaus i els fòrums i els temples de les ciutats, i el costum de l'enterrament ha substituït per tota la Mediterrània la incineració, els aranesos, com els de les valls properes de la vessant francesa, guarden les cendres de llurs morts en urnes i graven al costat pedres votives dedicades a divinitats indígenes.

Fig. 526. — Urna cinerària de Sant Pere. Vall de l'Arboust

L'ART ROMÀ RÚSTIC I L'ART IBÈRIC

El fet de l'art popular vivint al costat de l'art romà, no és pas nou en els estudis arqueològics, ni desconegut en altres països; hi ha realment tot un art que coexisteix amb l'art romà en el baix fons del poble, de la mateixa manera que junt amb ell viu una escriptura ibèrica i de tant en tant els cognoms ibèrics apareixen en les inscrip-

Fig. 527. — Urna cinerària de Vilamós. Vall d'Aran *(Soler)*

cions, i les divinitats ibèriques en les làpides votives. Aquest fet és la repetició d'una llei històrica que avui encara es realitza en l'art popular. Reinach fa anys notà com l'art geomètric de La Tène continua durant la dominació romana i sobreviu a l'art clàssic importat. A Irlanda es repeteix un fenomen paral·lel de gran trascendència en l'art carolingi.

Brutails ha estudiat (1) la qüestió de l'origen dels elements no romans que apareixen en les obres rústiques de què parlem. Resumim les seves conclusions. Els mateixos temes es troben en objectes d'origen divers oriental, ja que Leclercq els troba en ossaris d'origen jueu (2); es troben sobre tombes frígies; en la Itàlia, sobre mosaics de Ravenna; en relleus diversos reproduïts per Cattaneo; Mr. Heusey els ha mostrat en un relleu d'una tomba de Palestina. S'han assenyalat gairebé tots aquests elements en les esglésies de Síria i es troben amb freqüència en urnes i sarcòfags de baixa època del Nord d'Africa. Es tracta, potser, d'una pri-

Fig. 528. — Urna de Gausach *(Soler)*

(1) *Stèles espagnoles.* «Revue des Etudes Anciennes», XII, Bordeaux, 1910, pàgines 179 a 192.

(2) LECLERCQ, *Manuel d'archéologie chrétienne*, I, Paris, 1907, pàgs. 527 i 528.

Fig. 529. – Urna de Bausen *(Soler)*

mitiva decoració mediterrània. En l'altre extrem de la Hispània romana en la Lusitània (figura 530) es repeteixen elements anàlegs: l'hèlix, l'estrella feta de cercles, els trenats i entrellaçats que són comuns a les citànies portugueses. Els elements decoratius de l'art romà rústic i els de les esteles ibèriques formen una unitat.

Es pot, doncs, arribar a la conclusió que una gran part dels elements que s'infiltraren en l'escultura romana rústega i formaren la reduïda gramàtica decorativa d'aquest art rural pertanyen també a l'art ibèric. La juxtaposició dels monuments de l'art rústic romà a l'estela amb inscripció ibèrica trobada a Barcelona (fig. 36) n'és una prova. En els dos grups esmentats hi ha diversos elements comuns: l'estrella de sis o vuit puntes formada d'arcs de circumferència inscrits en un círcol, la representació lunar i els dofins que hem vist en les esteles i altars funeraris de Sagunt, els ornaments formats de triangles, rectangles, formes rombals d'un primitivisme salvatge que recorden els temes elementals que ornen la ceràmica.

Es repeteix en plena època romana la supervivència de les arts antigues esdevingudes populars. Es repetirà encara un altre fenomen

Fig. 530. – Pedres de la citània de Briteiros, Portugal *(Cartailhac)*

històric, ja que aquests elements de la primitiva decoració mediterrània prendran nova potència en desaparèixer amb l'administració imperial les colles d'edils i de pretors, de curadors, de censors i prefectes que aquí importaven els esplendors sumptuosíssims i les manifestacions modestes de l'art de la Mare Roma.

IX

CONSEQÜÈNCIA FINAL

La romanització artística de Catalunya ens és mostrada no sols per la imitació d'uns mateixos models, sinó per la íntima conquesta de l'esperit que es revela per un paral·lelisme en l'evolució de l'art. L'estat d'esperit dels nostres artistes es transforma al compàs de l'ànima romana.

L'art romà a Catalunya seguí una evolució de progrés i decadència paral·lela a la de l'art romà de l'Imperi. La història de Roma amb el seu procés de formació d'una gran força estatal tingué una missió en el camp de la intel·ligència: la de la propagació de la cultura grega, vista pel temperament llatí. A Catalunya, com per tot, les primeres obres arquitectòniques són obra de grecs o al menys d'artistes educats en la finor de l'art hel·lènic. Des del segle III comença la ruïna de la immensa obra. Fou la seva mateixa grandesa vital la causa fonamental de la seva mort. La dificultat de gobernar crea la anarquia, la qual engendra la pobresa. Fenòmens econòmics que són per desgràcia massa coneguts de l'home modern, porten l'art a una decadència visible més que en les concepcions arquitectòniques en la sequedat de l'escultura (compareu les figs. 259 i 399) i en la complicació i manca d'elegància dels mosaics. Els segles III i IV engendren aquestes obres on la mà poc àgil de l'escultor és enquadrada fortament pels forats del trepan. Les formes arquitectòniques arriben a una decadència insospitada. Es reprodueixen tipus estereotipats, models morts. La bellesa de la proporció és traduïda en fórmules aritmètiques o en traçats geomètrics. No hem arribat al segle IV i s'han engendrat grolleres imitacions, que hom diria bàrbares, del capitell corinti que es troben junt als mosaics de les vil·les.

Resumim ara la impressió de conjunt, després d'aquest inventari llarg de l'arquitectura romana a Catalunya, en una sola frase: no es veu

en ella la personalitat d'un art nacional. Tota l'arquitectura és purament romana, com implantada per forasters. Catalunya adopta en les seves ciutats de la costa la manera d'ésser i els gustos romans, refent sobre les ruïnes dels centres de colonitzacions velles o sobre els murs pobres dels indígenes, ciutats semblants a les de per tot el món romà, amb llurs temples, amb llurs vies plenes de sepulcres, amb el fòrum, teatres, amfiteatres i circs, amb llurs termes, i aqüeductes. Els nostres temples tenen els seus anàlegs a Roma, especialment a les Gàl·lies i a l'Africa romana; senzills i pobres quan són construïts pel *vicus* humil; rústecs quan els aixeca la colònia militar reduïda; rics i sumptuosos, quan són l'obra colectiva expressió del país, que es commemoren en les monedes i la seva fama ressona en els historiadors de Roma, en els epígrafs de les illes apartades del mar Egeu. Els sepulcres que voregen les nostres vies i s'aixequen prop les ruïnes d'antigues vil·les són repetició dels tipus comuns de tot l'Imperi, i els luxosos sarcòfags en què es guarden les restes dels poderosos, són obra industrial que les naus porten dels tallers d'Itàlia, o obra indígena, que copien models aliens. Els teatres, amfiteatres i circs són en les grans ciutats, a Tarragona, a Sagunt, construïts aprofitant el terrer en tot el possible i reproduïnt tipus comuns de per tot. Les termes i els mercats recorden els de l'Africa romana; les cases són prototipus d'habitació adaptats a les necessitats climatològiques i constructives locals. Les vil·les amb llurs pintures i mosaics, i les cases rústegues amb les porxades, cellers i graners amb centenars de cel·les d'habitació, blanquejaven per les nostres planes. Els ponts tenen llurs iguals en la Provença, com els arcs triomfals, semblants més a l'obra adotzenada, subjecte a tipus sabut, que a l'obra arquitectònica original. Els camins, semblants per llur construcció als de tot el món romà, creuaven la terra i els ponts, reproducció de models sabuts, unien les riberes, i els forts, segons els principis de la fortificació romana, coronaven les muntanyes. Els procediments constructius no s'aparten dels emprats en una gran zona que comença en la frontera de les Gàl·lies, s'estén cap al Migdia d'Espanya i es retroben al Nord d'Africa; procediments ara d'origen indígena ara de tradició romana, ara propis d'obra rica, ara modestíssims, usant per a bastir la cel·la d'un temple el mètode empleat en les colònies africanes per a bastir llurs murs de terra. En l'obra artística amb què l'escultor embelleix la construcció de reble o formigó, l'originalitat manca. Una part de la gent del país canvià la seva llengua, les seves costums, i les seves lleis, i esdevingueren ciutadans romans. Tot l'art català-romà és un sector del gran art escampat en l'Oc-

cident de la Mediterrània, un art colonial, art imitat des d'un país llunyà, comparable més aviat al de les ciutats africanes que als centres rics i cultes d'Arles i Mèrida. Es pot ben dir, parafrasejant a Fustel de Coulanges (1), que la Ibèria, amb el contacte de Roma es transformà en romana; els esperits entraren en una nova vida. Es volgué llegir els llibres grecs i llatins. Es volgueren sentir comèdies i es feren representar les de Plaute. Es volgué escriure, i s'imità la literatura llatina. Es pledejà i es féu en llatí després de nodrir-se de Ciceró i de les lliçons de Quintilià. Es concebé la noció d'art; es mirà el bell o almenys l'elegant; els hi plagué construir i a falta de models ibèrics s'imitaren els models i tipus de la Grècia i Roma. La Ibèria infantà escriptors, advocats, poetes, arquitectes i escultors. I no hi hagué, amb tot, ni una literatura, ni un art ibèric; aquesta literatura i aquest art ibèric foren romans.

Aquesta romanització, però, tingué dos límits: un de territorial i un en la seva intensitat. La densitat de les ruïnes romanes, desapareix en l'interior. Tot just es citen làpides a Guissona, Isona, Prats de Rei, Sopeira i Ovarra. A mida que s'entra cap a l'interior, les ciutats grans desapareixen, els poblats són petits destacaments rudimentaris *ageres* militars de defensa o castres o torres d'ocupació armada.

Un altre límit és de la intensitat de la civilització adoptada. La nostra terra es conserva excepcionalment rústega, formant com una clapa entre la vida romana de la Gàl·lia Narbonesa i de la Bètica. Una i altra tenen civilització antiquíssima que no penetrà a Catalunya, en el seu aspecte refinat i brillant. N'hi haurà prou per a fer evident la pobresa del nostre art romà, amb comparar-lo amb el de les ciutats provençals i llenguadocianes, el de les ciutats d'Arles, de Tolosa i amb les de la Bètica i Lusitània com les d'Itàlica i de Mèrida. Llur art és refinat i culte, comparat amb el generalment rústec trobat aquí.

N'hi ha prou amb pensar en l'art aplegat en els Museus de Tolosa i Arles, amb el nostre dels Museus de Tarragona, Barcelona, Vic, Lleida i Girona. Hi ha alguna excepció: l'hem feta notar en el temple d'August i en el de Júpiter de Tarragona; igual que avui, de tant en tant la metròpolis envia a les colònies apartades, els esplendors del seu art. El restant és sempre art d'imitació llunyana o art mercantil exòtic.

Fronterer d'ell, estètica i geogràficament, és aquell art pirenenc trobat per les valls de l'Ariège i del Garona, del qual es guarden elements en les bàrbares urnes cineràries de la vall d'Aran.

(1) *La Gaule Romaine*, Paris, 1891, pàgs. 134 i següents.

Els geògrafs parlen de la gent bàrbara i aspra aferrada a llurs coves que habiten prop de les grans colònies murades, i junt als temples de pedra i marbre, i a la vista de les vil·les decorades de sumptuosos mosaics, hi ha les torres de tàpia i els petits poblets murats de fang i pedra a l'estil hispà; al costat de tota una arquitectura clàssica, més o menys provinciana, hi ha una decoració barroera, feta amb els més antics temes mediterranis; és l'art popular rústec, és l'art més antic del país que sobreviu a les superposicions de l'arquitectura oficial administrativa.

La conseqüència d'això és que l'art era postís; per això fugiran els seus escassos refinaments amb l'administració romana i reviuran sobre d'ell les formes populars i s'hi introduiran formes noves obeint a influències llunyanes. Així, el llenguatge clàssic de les làpides, mor i desapareix amb els darrers legionaris que abandonaren les nostres velles ciutats colonials, empobrides per l'Imperi i amenaçades pels bàrbars, i queda només un llatí rústec, una parla vulgar.

Mes, com el llenguatge, aquesta forma arquitectònica romana, la primera sembrada a Catalunya, hi haurà deixat marca profonda; els ordres clàssics seran imitats en forma nova, per mà bàrbara; el record de Roma i l'afany d'assolir la civilització perduda i de guardar les seves restes, continuarà en la civilització romànica, i igual que els monestirs guardaran i reproduiran els tresors de la literatura llatina i de vegades voldran fer parlar novament la llengua clàssica, així les fulles d'acant tornaran a reviure en els capitells; i sobre les despulles de l'art mort sorgirà l'art nou que omple una gran part de l'Edat Mitjana.

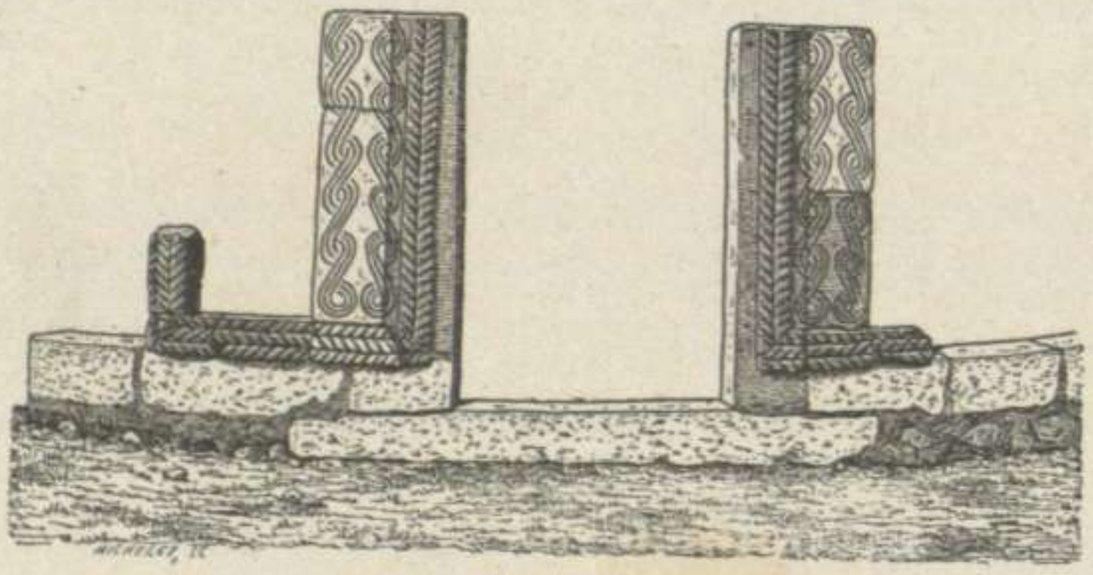

Portal del Sabroso. Portugal

(Cartailhac)

ÍNDEXS

ÍNDEX BIBLIOGRÀFIC

AL-MAKKARI, Ahmed Ibn Mohamed: The History of the Mohammedan Dynasties in Spain. Trad. per Pascual de Gayangos. — Londres, 1843.

ALART: Colection diplomatique, Cartulaire Roussillonais, Privilèges et titres concernant l'histoire du Roussillon.—Perpinyà, 1978-1880,

ALBERTINI, Eugène: Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1911-1912.)

— Les divisions administratives de l'Espagne romaine. — Paris, 1923.

— L'empire romain. (Peuples et civilisations, vol. IV.) — Paris, 1929.

ALBIÑANA Y DE BORRÁS, Juan Francisco i BOFARULL Y BROCÁ, Andrés de: Tarragona monumental o sea descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos. — Tarragona, 1849.

Album pintoresc monumental de Catalunya. Segona col·lecció. — Barcelona, 1879.

ALTMANN, WALTER: Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. — Berlin, 1905.

Anuario Histórico Valenciano, vol. de 1888-89.

ARCO, Angel del: Nuevas lápidas romanas de Tarragona. (Boletín de la Real Academia de la Historia, XLIII, Madrid, 1903, pàgs. 453-455.)

— Vegeu, HERNÁNDEZ SANAHUJA.

ARCO, Luis del: Guía artística y monumental de Tarragona. — Tarragona, 1906.

ARISTÒTIL: Política.

AUSONI: Ordo nobilium urbium.

— Epístola XXIII a Paulí.

AVIENUS: Ora Maritima (Periplo massaliota del siglo VI a. de J. C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J.C. Edición de A. Schulten. — Barcelona, 1922. (Fontes Hispaniae Antiquae, fascicle I.)

BALARI JOVANY, José: Orígenes históricos de Cataluña. — Barcelona, 1899.

BELTRAN, Pio: V. TULLA.

BERLANGA, M. de: Estudios epigráficos de las pequeñas inscripciones jurídicas romano-hispanas (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, IV. Barcelona, 1903-1905).

Biblia. Exode.

BLANCHET, Adrien: La Mosaïque.—Paris, 1928.

BOESWILLWALD, E., CAGNAT, R., BALLU, A.: Timgad: Une cité africaine sous l'empire romain. — Paris, 1905.

BOFARULL, A. de: Historia crítica civil y eclesiástica de Cataluña. 7 vols. — Barcelona, 1876-1878.

BOFARULL, P. de: Los Condes de Barcelona vindicados. — Barcelona, 1836.

BONNET, Emile: Antiquités et Monuments du département de l'Hérault (Géographie Génerale du Département de l'Hérault, publiée par la Société Languedocienne de Géographie. Vol. III, fascicle II).—Montpellier, 1905.

BOSCH GIMPERA, Pere: Excavacions romanes a Sabadell, (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1913-1914, pàgs. 858-861.)

— La necròpolis de Tarragona. (Gazeta de les Arts, 3, Juliol, 1924.)

— Problemes d'història antiga i d'arquelogia tarragonina. — Tarragona, 1925.

— Etnologia de la Península Ibèrica. — Barcelona, 1932.

BOSCH GIMPERA, P., SENENT IBÁÑEZ, J. J.: La torre ibèrica de Llucena del Cid. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàg. 621.)

BOTET Y SISÓ, Joaquín: Aquis Voconis. (Revista Histórica, III, Barcelona, 1876, pàgines 72-76.)

— Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona. (Revista de Gerona, XIV, Gerona, 1890, pàgs. 266-269, 289-295.)

— Monumento romano de Lloret de Mar, villa de la provincia de Gerona. (Boletín de la Real Academia de la Historia, XX, Madrid, 1892, pàgines 218-226.)

— Sarcófagos romano-cristianos esculturados que se conservan en Cataluña.— Barcelona, 1895.

BOZARTE: Disertación sobre los monumentos antiguos pertenecientes a las nobles artes de la pintura, escultura y arquitectura que se hallan en la ciudad de Barcelona. — Madrid, 1786.

BROCÁ, Guillermo M.ª de: Reus: etimología de su nombre. Recientes descubrimientos. (Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, IV, Barcelona, 1907, pàgs. 8-14.)

BRUGUÉS i ESCUDER, C.: V. PUIG I CADAFALCH.

BRUTAILS, J. A.: Stèles espagnoles. (Revue des Etudes Anciennes, XII, Bordeaux, 1910, pàgines 189-192.)

— Notes sobre l'art religiós del Rosselló (traducció de J. Massó i Torrents). —Barcelona, 1901.

CABRÉ AGUILÓ, J.: Esteles ibèriques ornamentals del Baix Aragó. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-20, pàgs. 629-641.)

CABROL, Dom Fernand, i LECLERCQ, Dom Henri: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. *(Publicat fins a la lletra M.)* Paris, 1907-1931.

CAGNAT, R., CHAPOT, V.: Manuel d'Archéologie Romaine. — Paris, 1916-1920.

CAMPMANY, Antonio de: Memorias históricas sobre la Marina, Comercio y Artes de la antigua ciudad de Barcelona.—Madrid, 1779-1792.

CANIBELL, Eudald: Algunes notícies referents a l'excursió a Altafulla. (Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana, I, Barcelona, 1879.)

CANINA: L'architettura romana.—Roma, 1830-1840.

CARCOPINO, Jérôme: La Basilique Pythagoricienne de la Porte Majeure. — Paris, 1927.

CARISTIE: Monuments antiques d'Orange.—Paris, 1856.

CARRERAS Y CANDI, F.: Geografía General del Reino de Valencia.
— La ciutat de Barcelona (Geografia General de Catalunya, dirigida per F. Carreras Candi).
CARTAILHAC, E.: Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal.—Paris, 1886-
— Monuments primitifs des Iles Baléares.—Toulouse, 1892.
CAVEDA: Ensayo histórico sobre la arquitectura española,— Madrid, 1848.
CEÁN-BERMÚDEZ, Juan Agustín: Sumario de las antigüedades romanas que hay en España, en general las pertenecientes a las Bellas Artes. — Madrid, 1832.
— V. LLAGUNO AMIROLA, E.
CELLES: Memoria sobre el colosal templo de Hércules y noticia de sus planos. Extracte en l'Apèndix núm. 2 del volum I de *Cataluña* de l'obra *España, sus monumentos y artes*. V. PIFERRER.
CÉSAR, Juli: Commentarii de bello civili.
CHABRET, Antonio: Sagunto. Su historia y sus monumentos. — Barcelona, 1888.
CHAPOT, V.: V. CAGNAT.
CHOISY, A.: L'art de bâtir chez les romains. — Paris, 1873.
— Histoire de l'Architecture, —Paris, 1903.
— V. VITRUBI.
CIAMPINI: Vetera monumenta in quibus musiva opera illustrantur. 3 vols. — Roma, 1747.
COLOMINES ROCA, J., El forn ibèric de Fontscaldes. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàgs. 602-604.)
— Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salzadella. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàgs. 616-619.)
— Habitació romana dels «Antigors» a les Salines de Santanyí. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàg. 725.)
Congrès Archéologique de France. XXV^{è} session à Carcasonne, à Narbonne, à Perpignan et à Béziers en 1868. — Paris, 1869.
CONSTANS, L. A.: Mosaïque de Carthage représentant les jeux du cirque. (Revue Archéologique, 5ème série, II, Paris, 1916, pàgs. 247-259.)
— Arles antique. (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome publiée sous les auspices du Ministère de l'Instruction publique, fasc. 119). —Paris, 1921.
COSTA, Joaquín: La poesía popular española y mitología y literatura celto-hispanas. —Madrid, 1881.
CONTENAU, G. Manuel d'Archéologie orientale.—Paris, 1927-1931.
COURAJOD, L.: Leçons professées à l'Ecole du Louvre (1887-1896). Origines de l'art roman et gothique.—Paris, 1890.
COZZO, Giuseppe: Ingegneria romana. Maestranze romane. Strutture preromane. Strutture romane. Le costruzioni dell'anfiteatro Flavio. — Roma, 1928.
DAREMBERG, Ch., SAGLIO, E.: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. —Paris, 1877-1912. 9 vols.
DÉCHELETTE, Joseph: Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine (Narbonnaise, Aquitaine, Lyonnaise). — Paris, 1904.
— Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine. — Paris, 1908-1912,
DELATTRE: La nécropole punique de Douïmes. — Paris, 1917.

DELGADO, Antonio: Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España. 3 vols. — Sevilla, 1873-1876.

— Antigüedades de Murviedro. (Boletín de la Real Academia de la Historia .I, Madrid, 1909, pàgs. 426-440.)

DEVIC, Cl., VAISSETTE, J.: Histoire générale de Languedoc.— Toulouse, 1872-1892.

DIDELOT, Ch.: Notes archéologiques sur la Catalogne. (Bulletin Monumental, LIV, Paris-Caen, 1888, pàgs. 44-61.)

DIODOR DE SICILIA: Biblioteca històrica.

DURM, J.: Die Baukunst der Etrusker und Römer. (Handbuch der Architektur, segona part, vol. 1.).

ELIAS DE MOLINS, Antonio: Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona. — Barcelona, 1888.

ESPÉRANDIEU, Emile: Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine. — Paris, 1908-1918. (Collection de documents inédits sur l'histoire de France publiés par les soins du Ministère de l'Instruction Publique.)

ESTRABÓ: Geographicorum.

FERNÁNDEZ GUERRA, Aureliano: El arco de Bará; los pueblos ilergetas y los cosetanos en la provincia tarraconense. (Ilustración Española y Americana, 1870.)

FIGUERAS PACHECO: Provincia de Alicante (Geografía General del Reino de Valencia).

FITA, Fidel: Estatua marmórea de estilo griego recién hallada en Barcelona. (Revista Histórica Latina, II, Barcelona, 1875, pàgs. 193-195.)

— Antiguas murallas de Barcelona. (Revista Histórica, III, Barcelona, 1876, pàgs. 1-13 i següents.)

— Lápidas romanas recién halladas en Barcelona. (Revista Histórica, III, Barcelona, 1876, pàg. 129.)

— Miliario romano e inscripciones hebreas de Gerona. (Revista Histórica, III, Barcelona, 1876, pàgs. 135-138.)

— Templo de Sérapis en Ampurias. (Boletín de la Real Academia de la Historia, III, Madrid, 1883, pàgs. 124-129.)

— Antigüedades romanas de Valencia. (Boletín de la Real Academia de la Historia, III, Madrid, 1883, pàgs. 51-64.)

— Nuevas inscripciones de Caldas de Malavella, Herramélluri y Astorga. (Boletín de la Real Academia de la Historia, XLIV, Madrid, 1904, pàgs. 81-94.)

— Lápidas romanas de Caldas de Montbuy. (Boletín de la Real Academia de la Historia, XLIV, Madrid, 1904, pàgs. 179-190.)

FLORESCU, G. R.: I monumenti funerari della «Dacia superior». (Ephemeris Dacoromana. Annuario della scuola romena di Roma, IV, Roma, 1930.)

FLÓREZ, Henrique: España Sagrada. Theatro-geographico-historico de la Iglesia de España. Origen, divisiones y términos de todas sus provincias. Antigüedad, traslaciones y estado antiguo y presente de sus sillas en todos los Dominios y España y Portugal. Con varias dissertaciones críticas para ilustrar la Historia Eclesiástica de España. — Madrid, 1747-1850.

FONT Y SAGUÉ, Norbert: Troballes arqueològiques de Caldes de Malavella (Ilustració Catalana, I, Barcelona, 1903, pàgs. 287-290.)

— Caldas de Malavella y su manantial «Els Bullidors». Descripción científico-histórica. — Barcelona, 1904.

FREIXE, Jacques: La voie romaine du Roussillon et ses embranchements. (Congrès Archéologique de France. LXXIII session de Carcassone et Perpignan, Paris-Caen, 1907, pàgs. 485-508.)

FRONTÍ, Sexti Juli: De aquaeductibus urbis Romae commentarius.

FURTWÄNGLER, Adolf: Aegina: Das Heiligtum der Aphaia. — München, 1906.

FUSTEL DE COULANGES: Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France, I. La Gaule romaine. Completé par Camille JULLIAN. — Paris, 1891.

GARRUCCI: Storia dell'arte cristiana. — Prato, 1873-1881.

GAUCKLER, Paul: L'archéologie de la Tunisie. — Paris, 1897.

GAYANGOS, Pascual de: V. AL-MAKKARI.

GIRBAL, Enric Claudi: Sepulcre romà en los encontorns de Girona. (Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana, II, 1882, Barcelona, 1883. pàgs. 527-530.)

GÓMEZ, Nicolás Primitivo: El mosaico de la villa hispano-romana del Pouaig de Moncada, en el Museo Provincial de Valencia (Archivo de Arte Valenciano, IX, Valencia, 1923).

GONZÁLEZ SIMANCAS: Excavaciones de Sagunto. (Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 48, Madrid, 1923.)

— Sagunto. — Barcelona, 1929.

GRAELLS, Ignasi: Descripción de la villa de Caldas de Montbuy. (Memòria inèdita existent a la Biblioteca de l'Acadèmia de la Història de Madrid.)

GROUSSET, René: Etude sur l'histoire des sarcophages chrétiens. — Paris, 1885. (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 42.)

GSELL, Stéphane: Les monuments antiques de l'Algérie. 2 vols. — Paris, 1901.

GUDIOL, Joseph: L'Ausa romana y el seu temple. (Biblioteca d'autors vigatans, III.)— Vich, 1907.

HÉBRARD, E., i ZEILLER, J.: Spalato. Le palais de Dioclétien.—Paris, 1912.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura: Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana. Editada, anotada y continuada hasta nuestros días por Emilio MORERA. — Tarragona, 1892.

— Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona, con la clasificación hecha en 1878. Continuado hasta el presente y precedido de una reseña histórica sobre su fundación, vicisitudes y acrecentamiento por Angel del ARCO. — Tarragona, 1894.

HÉRON DE VILLEFOSSE, Antoine: Le sacrifice d'Iphigénie sur une mosaïque d'Espagne. (Bulletin de la Société des Antiquaires de France, Paris, 1892, pàgines 188-193.)

HILLER VON GAERTRINGEN, F.: Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart mit Ausschluss der Nekropolen. Thera: Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902. Vol. I, Berlin, 1899.

HIRSCHFELD, Otto: Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae. (Corpus Inscriptionum Latinarum, XII.) — Berlin, 1888.

HÜBNER, E.: Mosaico di Barcellona raffigurante giuochi circenci. (Bolletino dell'Istituto archeologico di Roma, 1860.)

— Inscriptiones Hispaniæ Christianæ.—Berlin, 1871.

— Inscriptiones Hispaniæ Latinæ. (Corpus Inscriptionum Latinarum, II.) — Berlin, 1869.

— La Arqueología de España. — Barcelona, 1888.

HÜBNER, E.: Monumentos epigráficos de las Islas Baleares. (Boletín de la Real Academia de la Historia, XII, Madrid, 1888.)

— Monumenta linguæ iberica. — Berlin, 1893.

ISIDOR, Sant: Etymologiarum libri XX.

JUVENAL: Satiræ.

KING, Georgiana Goddard: V. STREET.

LABORDE, A. de: Voyage pittoresque et historique de l'Espagne par A. de LABORDE et une Société de Gens de Lettres et d'Artistes de Madrid. — Paris, 1806-1820.

LAFAYE, Georges: Histoire du culte des divinités d'Alexandrie Serapis, Isis, Harpocrate et Anubis hors de l'Egipte dépuis les origines jusqu'à la naissance de l'école néo-platonicienne. (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, XXXIII.) — Paris, 1884.

LANCKORONSKY, Carl, NIEMANN, G., PETERSEN, E.: Les Villes de la Pamphylie et de la Pisidie. Traduit par M. Colardeau. – Paris, 1890.

LAVEDAN, Pierre: Dictionnaire illustré de la Mithologie et des antiquités grecques et romaines. — Paris, 1931.

LE BLANT: L'Epigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine.—Paris, 1890.

LECLERCQ, Manuel d'Archéologie chrétienne. – Paris, 1907.

— V. CABROL.

LIVI, Titus: Historiarum libri XXXV.

LUCÀ: Pharsalia.

LLAGUNO AMIROLA, E.: Noticias de los Arquitectos y Arquitectura de España desde su Restauración. Notas, adiciones y documentos por Juan Agustín CEAN-BERMÚDEZ. — Madrid, 1829.

LLANAS, Eduardo: Observaciones acerca de la utilidad que la geografía catalano-romana puede reportar de las investigaciones arqueológicas. Discursos leídos ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública del Rdo. P. Eduardo LLANAS, escolapio, el día 5 de Abril de 1891. — Barcelona, 1891.

LLETGET, Tomàs: Excursió a Caldas de Malavella. (Anuari de l'Associació d'Excursions catalana, I, 1881, Barcelona, 1882, pàgs. 156-173.)

LLORENTE, Teodoro: Valencia (en «España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia»)

MARCA, Pere de: Marca Hispanica sive limes Hispanicus. — Paris, 1688.

MARCIAL: Epigrammaton libri XIV.

MARTÍNEZ ALOY, José: Provincia de Valencia (Geografía General del Reino de Valencia, dirigida por F. Carreras y Candi).

MARTORELL, Jeroni: Arqueologia de la Falsa Braga de Tarragona. (Butlletí del Centre Excursionista de Tarragona, XLIII, Barcelona, 1933.)

MARTORELL Y PEÑA, A.: Apuntes arqueológicos. — Barcelona, 1879.

MAS Y CASAS: Ensayos históricos sobre Manresa. — Manresa, 1882.

MASPONS Y LABRÓS, Francisco: De Mollet a Bigas. (Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana, II, 1882, Barcelona, 1883, pàgs. 197-226.)

MÉLIDA, J. R.: Iberia arqueológica ante-romana. Discurso. — Madrid, 1906.

— El teatro romano de Mérida. (Tiratge apart de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.) — Madrid, 1915.

MÉLIDA, J. R.: Memoria acerca del mosaico romano descubierto en el presente año en la heredad llamada Torre de Bell-lloch, situada en el llano de esta Ciudad. — Gerona, 1876.

MERZARIO, Giuseppe: I Maestri Comacini, I. — Milano, 1893.

MILÁ Y FONTANALS, M.: Apuntes históricos sobre Olérdola. (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, II, 1868.)

MONTSALVATGE, Francisco: Monasterio de Santa María de Arles. (Noticias históricas, VII.) — Olot, 1896.

Monumenta Germaniæ Historica.

Monumentos arquitectónicos de España. Madrid, 1859-1886.

MORERA, Emili: Tarragona antigua y moderna. — Tarragona, 1894.

— V. HERNÁNDEZ SANAHUJA.

MUÑOZ: Disertación histórica sobre el pavimento que se descubrió en Murviedro. (Manuscrit de la Biblioteca de la Academia de la Historia de Madrid.)

NAVASCUÉS, Joaquín M.ª de: Tarragona. — Barcelona, 1929.

NIEMANN, G.: V. LANCKORONSKY.

NOGARA, B.: I mosaici antichi conservati nei palazzi pontifici del Vaticano e del Laterano.—Milano, 1910.

OLIVA, Cosme: V, TULLA.

OVIDI: Fastorum libri VI.

PAGÉS Y RUEDA, Pere: Excursió a Caldes de Malavella. (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, IV, Barcelona, 1894, pàg. 109).

PALLARÈS, Maties: Excavacions a Olèrdola (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàgs. 598-599.)

PARIBENI, R.: Villa rustica rinvenuta nella contrada Centopiedi, al Tirone. (Atti della R. Accademia dei Lincei, anno 300, 1903, Roma, 1904, serie V, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, vol XI, parte 2.ª. Notizie degli scavi, pàgs. 64-67.)

PARIS, Pierre: Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive.—Paris, 1903-1904.

PAUSÀNIAS: Viatge històric a la Grècia.

PELLICER PAGÈS, José María: Estudios históricos arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de España Tarraconense, Región Layetana. — Mataró, 1887.

PERROT, G., CHIPIEZ, Ch.: Histoire de l'Art dans l'antiquité.— Paris, 1882-1914.

PETERSEN, E.: V. LANCKORONSKY.

PHILADELPHEUS, Alex: Un chef d'oeuvre de la sculpture grecque en Catalogne. L'Esculape d'Emporion dans le Musée Archéologique de Barcelone. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1927-1931, pàgs. 60-68.)

PI Y MARGALL: V. PIFERRER.

PI Y ARIMÓN: Barcelona antigua y moderna. — Barcelona, 1854.

PIFERRER, Pablo: Principado de Cataluña (en «Recuerdos y Bellezas de España»). —Barcelona, 1839.

— Mallorca (en «Recuerdos y Bellezas de España»).—Barcelona, 1842.

PIFERRFR, Pablo, PI MARGALL, Francisco: Cataluña. — Con notas y adiciones de D. Antonio AULESTIA PIJOÁN. 2 vols. (España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia.) — Barcelona, 1884.

PLINI: Historiæ Naturalis libri XXXVII.

PLINI EL JOVE: Epistolarum libri X.

PLUTARC: Vides paral·leles. Marsellus.
POLIBI: Historiæ.
POMPONI MELA: De situ orbis.
PONS DE ICART, Luis: Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona. — Lérida, 1572.
PONZ, Antonio: Viaje de España. En que se da noticia de las cosas más apreciables y dignas de saberse que hay en ella. 17 vols. — Madrid, 1776-1792.
POULSEN, Frederik: Sculptures antiques des musées de province espagnols. — Copenhague, 1933.
PRAT, Francesc: Descripció i estudi d'un aqüeducte romà trobat a Pineda. (Inèdit.)
PRUDENCI, Aureli Clement: Peristephanon.
PUIG I CADAFALCH, J.: Els temples d'Empúries. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1911-1912, pàgs. 303-322.)
— Mosaich ab representacions de peixos, descobert a Empúries. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1911-1912, pàgs. 676-678.)
— El sepulcre romà de Corbins. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1913-1914, pàg. 866.)
— El forn de ceràmica de Sant Martí Sarroca. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàg. 721.)
— La colònia grega d'Empúries. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàgs. 694-712.)
— Les cases emporitanes (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1915-1920, pàgina 700).
— Teatre romà de Tarragona. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-20, pàgs. 712-717.)
— Els mosaics de Tossa. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1915-1920, pàgina 719.)
— Les excavacions d'Empúries. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, pàgs. 81-84.)
— Sarcòfags pagans en la necròpolis de Tarragona. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, pàgs. 100-103.)
— El sepulcre de Lucius Emilius Lupus de Fabara. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, pàgs. 84-89.)
— El sepulcre de Miralp. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, pàgina 89.)
— Sepulcres d'Alcover. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, p. 89.)
— Necròpolis cristiana de Tarragona (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926, pàgs. 104-109).
— Les excavacions d'Empúries. (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1927-1931, pàgs. 56-59.)
— El temple romà de Barcino: Descoberta d'elements de la cornisa (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1927-1931, pàgs. 89-97).
PUIG I CADAFALCH, J., BRUGUÉS I ESCUDER, C.: Estudi de Arqueologia arquitectònica sobre'l Sepulcre romà de Fabara anomenat «la casa dels moros». — Memòria que obtingué el premi de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques en los Jochs Florals de Barcelona de l'any 1888. — Barcelona. 1892.

PUIGGARÍ, José: Fachada romana delante de la capilla de San Cristóbal. (Revista de Cataluña, I, Barcelona, 1862.)

PUJOL Y CAMPS, Celestino: La costa ilergética y las thermas de Calafell. (Boletín de la Real Academia de la Historia, VI, Madrid, 1885, pàgs. 163-181.)

QUADRADO, J. M.: Recuerdos del Real Palacio de Mallorca.—Palma de Mallorca, 1860.

— Islas Baleares. Barcelona, 1888 (en «España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia»).

RADA Y DELGADO, Juan de Dios de la: Antigüedades Romanas. Mosaico descubierto en las ruinas del «Palau» de Barcelona. (El Museo Universal, VI, Madrid, 1862, pàgs. 58-59 i 66-67.)

RAVENTÓS, R., RUBIÓ, N. M.: L'arc de Barà, gràfics i mides. — Barcelona, 1931.

REINACH, Salomon: La touffe de cheveux sincipitale. (Gazette de Beaux Arts, II de 1929, pàgs. 1-9.)

RENAN: Mission de Phénicie. — Paris, 1864.

RIBAS I BERTPAN: El temple romà d'Iluro. (La Paraula Cristiana, Barcelona, 1928.)

RICH, Anthony: Dictionnaire des antiquités romaines et grecques. Traducció de l'anglés per CHERUEL. — Paris, 1861.

RICHTER, Otto: Uber antike Steinmetzzeichen. Fünfundvierzigstes Programm zum Winckelmannsfeste der Archaeologische Gesellschaft zu Berlin.—Berlin, 1885.

RIEMANN, O.: La vie antique. — Paris, 1885.

ROBERT, Carl: Die antiken Sarkophag-Reliefs. Im Auftrage des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts mit Benutzung der Vorarbeiten von Friedrich Matz herausgegeben und bearbeitet von Carl ROBERT. —Berlin, 1890-1919.

RODRÍGUEZ DE BERLANGA, M.: Los bronces de Osuna. — Málaga, 1873.

ROGENT, E.: Santa María de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración.—Barcelona, 1887.

— San Cugat del Vallés. Apuntes histórico-críticos. —Barcelona, 1881.

— Monasterio de Sant Llorens de Munt. Memoria descriptiva. — Barcelona, 1900.

ROMEY, Carlos: Historia de España. Trad. de A. Bergnes de las Casas. 2.ª edició. 4 vols. — Barcelona, 1839-1845.

RUBIO DE LA SERNA, Juan: Noticia de una necrópolis ante-romana descubierta en Cabrera de Mataró. (Memorias de la Real Academia de la Historia, XI, Madrid, 1888, pàgs. 669-788).

RUBIÓ, N. M.: V. RAVENTÓS.

RUBIÓ I LLUCH, A.: Documents per a la història de la cultura catalana mig-eval. — Barcelona, 1908-1921.

RUÉ DALMAU, A.: El puerto de Barcelona. — Barcelona, 1932.

SAGLIO, E.: V. DAREMBERG.

SAL·LUSTI: Fragmenta ex libris historiarum.

SARTHOU CARRERES, Carlos: L'arch romá de Cabanes (Lo Rat Penat, any I, València, 1911, pàgs. 49-52.)

— Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón.

SCHOBER: Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien.

SCHRAMMEN: Altertümer von Pergamon. — Berlin, 1906.

SCHULTEN, A. Les pointes de lances representées sur les stèles funeraires. (Bulletin Hispanique, XIV, Bordeaux-Paris, 1912, pàg. 196.)

SCHULTEN, A.: Hispania (Geografía, Etnología, Historia). Traducció de P. Bosch Gimpera i Artigas Ferrando. — Barcelona, 1920.

— V, AVIENUS.

SENENT IBÁÑEZ, J.: V. BOSCH GIMPERA.

SERRA-RÀFOLS., J. de C.: Forma Conventus Tarraconensis. I. Baetulo-Blanda. (Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, vol. I, fascicle 4.)—Barcelona, 1928.

— Les troballes escultòriques de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona. (Gazeta de les Arts, 15, Maig, 1925.)

— Estatues femenines i fragments escultòrics diversos de la Necròpolis de Tarragona (Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1921-1926).

— El poblament prehistòric de Catalunya. (Enciclopèdia Catalunya, XV.) — Barcelona, 1930.

SERRA VILARÓ, J.: Estación ibérica, termas romanas y taller de «terra sigillata» en Solsona. (Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, n.° 63.) — Madrid, 1924.

— Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona. (Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, n.° 93.) Madrid, 1928.

— Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona. (Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, n,° 104.) — Madrid, 1929.

— Excavaciones en Tarragona. (Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, núm. 116.) — Madrid, 1932.

— Les ciutats de fang romanes del Nord de l'Africa. — Tarragona, 1933.

SERRALLACH, Leandro: Monumentos romanos de Tarragona. Apuntes histórico-críticos de algunos de dichos monumentos. — Barcelona, 1886.

SILI: Punicorum libri XVII.

SIRET, Enrique y Luis: Las primeras Edades del metal en el sudeste de España.— Barcelona, 1890.

SOGLIANO, A.: Villa romana in contrada detta Giuliana. (Atti della R. Academia dei Lincei, anno 294, 1897, Roma, 1898, serie V: Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, vol. V, Notizie degli scavi, pàgs. 391-412.)

STREET, G. E.: Some occount of Gothic Architecture in Spain (editat per Georgiana Goddard King).—Londres, Toronto, 1912.

SUETONI: Claudius.

TÀCIT, P. Corneli: De vita et moribus Julii Agricolæ.

— Annalium libri XVI.

TORRES Y TORRENS, Manuel: Memorias o apuntes sobre la torre del Breny y castillo de Balsareny. (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, III, Barcelona, 1880, pàgs. 241-263.)

TULLA, José, BELTRÁN, Pío, OLIVA, Cosme: Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona. (Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, número 88.) — Madrid, 1927.

VAISSETE, J.: V. DEVIC.

VALCÁRCEL PÍO DE SABOYA, Antonio: Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia. (Memorias de la Real Academia de la Historia, VIII, Madrid, 1852.)

VARRÓ: De re rustica libri III.

VENTURI, Adolfo: Storia dell'arte italiana, vol. I. — Milano, 1902.
VIDAL, Pierre: Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales. — Perpignan, 1899.
VILA CINCA, Joan: Memòria dels treballs realitzats en les excavacions dels voltants del Santuari de Nostra Senyora de la Salut de Sabadell. — Sabadell, 1913.
VILAPLANA, Joaquín: Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbins (Lérida), (Revista de la Asociación artístico-Arqueológica Barcelonesa, III, 1901-1902, Barcelona, 1902, pàgs. 42-47.)
VILLANUEVA: Viaje literario a las iglesias de España (vols. V a XX). — Madrid, 1806-1851.
VITRUBI: De Architectura. (Edició d'August Choisy.) — Paris, 1909.
WIEGAND, Th.: Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898 von Theodor WIEGAND und Hans SCHRADER unter mitwirkung von G. HUMMER, W. WILBERG, H. WINNEN feld, R. ZAHN. — Berlin, 1904.
ZEILLER, J.: V. HÉBRARD.

ÍNDEX GEOGRÀFIC

Adam-Klissi, trofeu, 184.
Ador, hipocauste, 254, fig. 318.
Ager *(Agger)*, 60; muralles, 75, fig. 59; sarcòfag, 157, fig. 198.
Agrigento, tomba de Theron, 137.
Aigüesvives, sepulcre, 140, fig. 160.
Alacant *(Lucentium)*, 9; constructor de la muralla, 78; temple, 112.
Albano, tomba en la via Appia, 137.
Albenga, *Il pilone*. monument sepulcral, 137, fig. 152.
Alcàzar do Sal (*Colonia Scalabitana*), 111.
Alcover, sepulcre, 135, figs. 147-148.
Alcúdia, teatre, 190, 203.
Alexandria, 42; cultes egipcis, 91.
Alfar, poblat ibèric, 31.
Almazar, estela al Museu Arqueològic de Madrid, fig, 509.
Almenara, temple, 111,
Almeria, cultura, 8, 9, 30.
Altafulla, pedrera, 272; voltes d'àmfores, 276, 294.
Amélie-les-Bains, termes, 223, 230, 232, figura 288.
Ametlla del Vallès, tapa de sarcòfag, 157, fig. 199.
Amrith, sepulcres, 136.
Antioquia, 42; mausoleu, 136.
Aquæ Flavianæ: V. El Hammam,
Aquæ Voconiæ o *Aquis Voconis,* V. Caldes de Malavella.
Aquileia, 42; sepulcre, 143, fig. 172.
Arles *(Arelate, Theline)*, 42, 43, 284, 289; altars, 147; amfiteatre, 205, 206, 284, figura 265; art, 391; cultes egipcis, 91; museu, V, 391; teatre, 189, 202, 203, 304, 326, figs. 360-362; via romana, 265.
Arles del Tech: V. Amélie-les-Bains.
Assís, temple, 313.
Aspendos, teatre, 194, 195.
Atenes, 42, 152; acròpolis, capitells arcaics, 305; dipylon, 28; stoa, 234, 235.
Badalona *(Bætulo)*, 60; arcs, 113, 114; casa romana, 252, fig. 314; estela ibèrica, 33, 34, 36, fig. 37; mosaics, 345, 356, 368, figs. 444, 446, 460-462, 479; sòl de petits maons, fig. 440; sòl de marbre, fig. 441; termes, 232.
Bætulo, V. Badalona.
Barà, arc, 109, 175, 179, 297, 324, figures 232, 407, 324.
Barcelona *(Barcino)*, IV, VI, XII: aqüeducte, 262; altars funeraris, 146, figures 165, 180, 181; capitells, 316, 320, 322, 326, 334, figs. 388, 389, 437; carreus numerats, 272, fig. 333; citada pels autors llatins, 6, 40, 48; clau d'arc, fig. 420; columnes del carrer d'Avinyó, 325, 327, figs. 412-419, 422; cornisa, fig. 402; estàtues, 172, 185, 186. figures 241, 242; estela ibèrica, 33, 36, 388, fig. 36; fragments d'entaulament dòric, 304, figs. 258, 259; fris del temple, 321, 328, fig. 245; inscripcions, 62,

figures 243, 244, fig. de la pàg. 188; làpides commemorant personatges, 48, 58, 78, 186, 220; làpides especificant un llegat, 45, 56; maons de secció afuada, 275; mil·liar, 268, fig. 332; mosaic representant un circ, 215, 216, 220, fig. 275; mosaic de Sant Miquel, 232, 271, 356, fig. 465; mosaic de les Tres Gràcies, 358, fig. 466; mosaic descobert per Rogent, 365, fig. 481; mosaic policrom, 364, fig. 475; muralles, 77, 78, 80, 297, figs. 72, 74; museus, V, XXVI, 391; pedreres de Montjuïc, 272; pintures murals, 335; pla de la ciutat, 61, 62, fig. 49; portal de la plaça Nova, 77, fig. 54; pòrtic del carrer de Viladecols, fig. 257; relleu, d'un sacrificador, fig. 118; sarcòfags, 143, 147, 153, 154, 165, 172, figs. 167-171, 182, 189-194, 207, 208, 212, fig. de la pàgina 174; teatre, 202, 203, 297, 326. figures 256-259, fig. de la pàg. 210; temple, VIII, IX, 82, 94-99, 116, 283, 310-313, 318, 322, 329, figs. 92-100, 385-391; termes, 223, 231, 232; trapezòphor, figura 319; urnes cineràries, 174, figs. 228-230; via romana 266; poblat ibèric al Guinardó, 37.

Barcino, V. Barcelona.

Bausen, urna funerària, 384, fig. 529.

Bellagarde (Castell de), trofeu, 184.

Beziers, sarcòfag a Sainte-Aphrodise, 155, figura 196.

Bilbilis, V. Calatayud.

Bizanci, V. Constantinoble.

Boades, sepulcre, 136, fig. 149-151; vil·la, 291, 247. fig. 306. V. Torre del Breny.

Bolonya, amfiteatre, 52.

Bordeus, 40, 42.

Boscoreale, vil·la, 240, 241, 243, fig. 296.

Bosra, teatre, 194.

Bovillæ, circ, 211, fig. 269.

Breny, V. Torre del Breny.

Briteiros (Portugal), pedres de la *citania*, figura 530.

Burriac, muntanya, 60, poblat ibèric, 14, 31, 32, 71.

Cabanes *(Ildum)*, arc de triomf, 175, 182, figures 238, 239.

Cabeza de Griego, antefixa, 375.

Cabrera de Mataró, necròpolis ibèrica, 32; enterrament d'àmfores, 173.

Calaceit, estela ibèrica, fig. 39; Tossal Redó, poblat ibèric, 12, 36, fig. 12, 34.

Calaceit (Sant Antoni), cambra inferior d'una casa, fig. 43.

Calafell, pla de la vil·la, 240, 254, figura 297; via romana, 266.

Calatayud *(Bílbilis)*, 48.

Caldes de Malavella, banys, 222, 225, figures 280-285; sepultures, 173.

Caldes de Montbui, cultes egipcis, 91; inscripció, 186; pont, 267, fig. 330; termes, 223, 227-229, figs. 286, 287.

Cal·lipolis, V. Tarragona.

Camprodon, monestir, descrit per Caveda, XV.

Càpua, 42.

Cartago, 40, 42, 43; dipòsit fet d'àmfores, 260; mosaic, 216, 366.

Casseres, poblat ibèric de La Gessera, figures 7, 13.

Castell Rosselló *(Ruscino)*, via romana, 265.

Castell Ruf, poblat ibèric, 71.

Castellnou d'Ossor, torre romana, 72, figures 60-63.

Castelló, 182; poblada per ibers, 9.

Castrum Octavianum, V. Sant Cugat del Vallès.

Catània, 42.

Cazailh, urnes cineràries, 384.

Cazaux, urnes cineràries, 384.

Cellecs, poblat ibèric, 71.

Celsa, via romana, 266.

Centcelles, vil·la, 244, 245, figs. 295, 301-303.

Cerro de los Santos (Montealegre), estàtues votives, 32, 37, 375.

Cæsar Augusta, V. Saragossa.

Civitas Consonarum, V. Coserans.

Clauses, V. La Clusa.

Claustra Pyrenei, V. La Clusa.

Clausulas o *Clausuras*, V. La Clusa.

Clusa, La, V. La Clusa.
Colonia Fabentia Iulia Augusta Pia Barcino. V. Barcelona.
Colonia Scalabitana, V. Alcazar do Sal (Portugal).
Coll de Torre, vil·la romana, V. Boades.
Comminges *(Lugdunum Convenarum),* 379.
Constantinoble, XXX, 42.
Corbins, sepulcre, 126,272, figs. 128, 129; obra de maó i de reble, 293.
Còrdova, mesquita, 331, 332, 334, fig. 435; pont, 267.
Corsà, mosaics, 367; figs. 492, 493.
Coserans *(Civitas Consonarum)*, 379.
Cremona, 52.
Cretes, estela del Tossal de les Forques, fig. 38; mur d'«els castellans», 32, figura 35.
Dàcia, esteles, figs. 518-520.
Dayemus, sepulcre, 134; figs. 139-142.
Delos, capitells arcaics, 305.
Dènia, aqüeducte, 263.
Dertosa, V. Tortosa.
Djèmila, basílica, 64; *macellum,* 237; fàbrica de carreus petits amb grans pedres, 290, fig. 352.
Ebusus, V. Eivissa.
Efès, temple, 103, capitells arcaics, 305.
Egara, V. Terrassa.
Egina, altar, 87.
Eivissa, *(Ebusus),* 47, làpida referent a un aqüeducte, 47, 263; estàtua de Juno, 116.
El Far, poblat ibèric, 71.
El Hammam *(Aquæ Flavianæ),* banys, 224, fig. 279.
El Mèdol, pedrera romana, 272, fig. 334.
Eleusis, temple, misteris, 152.
Ellici o *Illici,* V. Elx.
Elna *(Illiberis),* via romana, 265.
Elx *(Ellici* o *Illici)* límit geogràfic d'aquest estudi, XIX; inscripció relativa al constructor d'un arc, 182; estàtua d'August, 116; temple de Juno, 112; via romana, 266.
Emeso *(Sampsiceramus),* mausoleu, 136.
Emporion, V. Empúries.
Empúries *(Emporion),* IX, 2, 6, 13; antefixa, fig. 336; capitells, 300, 301, figures 363-366, 368; carrer porticat, 329, figura 369; casa «Villanueva», figs. 451, 452; cases ciutadanes, 239; centre de comerç exterior, 9; cisternes, 257, figura 322; clavegueres, 263; cobertes de terra, 294; colònia de Marsella, 3; construcció de formigó, 291; — de maó cru, 273; — de maó cuit, 274; — de tàpia, 283; desembarc de Scipió, 38; forns de ceràmica, 280; fortificacions, 31; fris, 46; habitacions, 248-252, figs. 309-313; llí, 4; llosa ibèrica al museu de Girona, 37. 376, fig. 44; mosaics de la casa «Villanueva» figs. 456, 458, 459; — dels peixos, 352; — perdut, 356, fig. 464; — del sacrifici d'Ifigènia, 352, figs. 115, 450; muralles, 76, 284, 291, figs. 68-71; *opus signinum,* 343, 345, 346, fig. 442; parets d'una casa romana en *opus reticulatum,* fig. 349; paviments dels edículs, figs. 448, 449; pintures murals, 338; pla de la ciutat, 65-68, 22-30, figures 29-33, 48, 53; *puteales,* fig. 367; sarcòfag, fig. 226. sepulcre, 142, figura 164; *stoa;* 233-235, figs. 289, 290; temples, 82-94, figs. 76-89; testa d'actor tràgic, fig. de la pàg. 204; turó de les Corts (necròpolis), 33; via romana, 266.
Erix, 40.
Fabara, sepulcre, 120-125, figs. 119-124; fàbrica de pedra picada, 283, 284; sustentacles i entaulament d'ordre divers, 297; ordre dòric decadent, 302-304, figures 373, 374; entaulament jònic de sepulcre, 308.
Fano, basílica, 110.
Far, El, V. El Far.
Field-Castor, forns de ceràmica, 276.
Figueres, via romana, 266.
Focea, 22.
Fontscaldes, forn de ceràmica, 280.
Francfort del Main, forns de ceràmica, 276.

Frejus, amfiteatre, 205.
Gandhara, escultura de Buda, 161.
Garin, urnes cineràries, 384.
Gausach, urna cinerària, 384, fig. 528.
Gerunda, V. Girona.
Gessera, La, V. Casseres.
Girona *(Gerunda),* antefixa al Museu, procedent d'Empúries, fig. 336; capitells grecs d'Empúries al Museu, 300, 301; ciutat ibèrica, 15; estela funerària al Museu, 148, fig. 186; fortificacions, 60; inscripcions d'un fris d'Empúries al Museu, 46; mil·liar, 268; mosaic, representant un circ, 215, 218, 220, 358, figures 276, 277; muralles, 15, 31, 38, figures 21, 67; Museu episcopal, IV; Museu provincial, IV, 391; obra de maons circulars, 274; pintures murals, 335; pla de la ciutat, fig. 20; relleu d'Empúries al Museu, 376; sarcòfags d'àmfores, 173; sarcòfags de l'església de Sant Feliu, 150-154, 275, figs. 188, 195; sarcòfag llis al Museu, 171, figura 224; urnes cineràries al Museu, 174; via romana, 266.
Guinardó, El, vil·la ibèrica, 37.
Guissona, làpida, 391.
Hallstatt, cultura, 9.
Hammam, El, *(Aquæ Flavianæ),* V. El Hammam.
Harvard, Universitat, XXIII. XXX.
Heiligenberg, forns de ceràmica, 276.
Hemeroscopion, 22.
Henchir Abd-el-Basset, aparell de pedra picada, 290.
Herculano, 91,
Herramélluri (Logroño) ceràmica de Líbia, figura 516.
Iessona, V. Issona.
Ildum, V. Cabanes.
Illiberis, V. Elna.
Iluro, V. Mataró.
Issona *(Iessona),* làpida commemorativa de dos germans, prefectes dels *fabri,* 54; pàtria de Marc Fabi Nepos, citat en un epígraf de Badalona, 232; làpida, 391.
Itàlica, 391, amfiteatre, 206; fig. 263. mosaic representant un circ, 216.
Jàvea, diadema, 12.
Jerusalem, 40.
Jonquera, La *(Juncaria),* 4; via romana, 266.
Juncaria, V. Jonquera, La.
Kenchela, 224.
Knosos, 40.
La Clusa *(Clauses, Clausuras, Clausulas, Claustra Pyrenei),* 183; via romana, 265.
La Gessera. V. Casseres.
Legio VII gemina, V. León.
León *(Castrum legionis septimæ geminæ),* lloc d'aquarterament, 34, 62, 280; esteles, 379, figs. 508, 511, 512; via romana, 266.
Lió, V. Lyon.
Líria, altar, 145, fig. 177; mosaic dels treballs d'Hèrcul, 361, 362, fig. 470.
Lleida *(Ilerda),* capitell corinti arcaic, 320, fig. 376; fragment de columna, figura de la pàg. 330; museu arqueològic, 391; museu d'antiguitats medievals, IV; pintures murals, 338; pont, 267, 268; via romana, 266.
Lleó, V. León.
Llinars, «Torrassa del moro», 71, figures 55, 56.
Llobregat, *Castrum* del port al desguàs del riu, 80.
Lloret de Mar, obra de reble i maó, 291, figura 354; sepulcre, 141, figs. 161-163.
Lucena del Cid, els Foyos, torre ibèrica, figures 5, 6.
Londres *(Londinum),* perímetre, 62; inscripció de Thugga, 136.
Lucania, cisternes, 258.
Lucentium, V. Alacant.
Lyon, 238, mosaic representant un circ, 216, 217.
Lugdunum Convenarum, V. Saint Bertrand de Comminges.
Maçalió, les Escodines altes, poblat ibèric, fig. 4; les Escodines baixes, poblat

ibèric, fig. 3; el Piuró del barranc fondo, fig. 8; Sant Cristòfor, pilar de guix, 36, fig. 42.
Madrid, maqueta del teatre de Sagunt al Museu arqueològic, 179; esteles procedents d'Almazar i de León al Museu Arqueològic, figs. 508, 509.
Magnèsia del Meandre, 67; muralles, 89; art hel·lenístic, 91; teatre, 92.
Mahó, mercat, 238, teatre, 203; temple, 82, 111.
Mallorca, XI.
Manduest, cultes egipcis, 91.
Manises, ceràmica, XXVII.
Manresa, museu municipal, V; pont, 268.
Martorell, arcs de triomf dels caps del pont, 175, 180, 182; figs. 233, 234, 237; pont, 268, 283, 284, 287, figs. 329, 331; via romana, 266.
Mataró *(Iluro)*, ares, 113; inscripció funerària, 56, fig. 47; mosaics, 343, figura 453; museu municipal, V; restes d'una casa, 353; sarcòfags d'àmfores, 173; situació de la ciutat romana, 60.
Mèdol, El, V. El Mèdol.
Menorca, mosaic de l'illeta del Rei, 365, figura 482.
Mérida, 42, 43, 391; aqüeducte, 260; pont, 267; teatre, 194-196.
Metilene, inscripció referent al temple d'August de Tarragona, 102.
Micenes, 115.
Milà, 42; corrent artístic d'Orient, XXX.
Miralp, sepulcre, 132, 134, 327, figs. 136-138, 421.
Montealegre, V. Cerro de los Santos.
Narbona, 42, 43; làpida commemorativa de sacrificis, 96; museu Lamourgier, V; via romana, 265.
Nimes, amfiteatre, 205, 206, fig. 264; aqüeducte, 284; arenes, 284; cultes egipcis, 91; temple, 102, 315; fàbrica mixta de carreus petits i grans pedres, 289.
Ocata, capitell, 320, fig. 397; mosaic, figures 476, 477.
Olèrdola, fundada després del segle III a. de J. C., 19; murs, 30-32; naturalment fortificada, 13; pla de la ciutat, 15, 17, figures, 22-25.
Orange, fàbrica mixta de carreus petits i grans pedres, 289; teatre, 189, 191, 194, 195, figs. 246, 247.
Osca, via romana, 266.
Ostia *(Centum cellæ)*, 244.
Osuna, relleu ibèric, 37; bronzes, 192.
Ovarra, làpida romana, 391.
Palencia *(Pallantia)*, representació solar en forma d'estrella, 34; esteles, 379, figura 510.
Pallantia, V. Palencia.
Palma de Mallorca, *cippus*, 147.
Palmira, tombes, 136.
Pamplona, estela, 380, fig. 514.
Panopes, 258, 259.
París, universitat, XXVIII.
Paterna, ceràmica, XXVII.
Pèrgam, art hel·lenístic, 91; basament d'un gran altar, 92; *stoa*, 234.
Pertús *(Portus)*, via romana, 265.
Pineda, aqüeducte, 263.
Pisa, sarcòfag, 162.
Poblet, XIV.
Pompeia, basílica, 234, 237, 238; cultes egipcis, 91, fòrum, forma allargada, 67, 68; mosaic, 356; pintures del sacrifici d'Infigènia, 114; teatre, 190, 194; temples, 88, 89, 92, 93, 110, figs. 89-91; termes, 223; voltes soportades per una capa de tuf, cobrint els cindris, 292.
Pont d'Armentera, aqüeducte, 261.
Pontevedra, Museu arqueològic, estela, 380, fig. 513.
Portus, V. Pertús.
Pouaig de Moncada, mosaic al museu de València, 362, fig. 471.
Prats de Rei, làpida, 391.
Prenesta, capitells, 315; temple, 313.
Priena, art hel·lenístic, 91; àgora, 67; *stoa*, 235; temple, 236.
Princeton, universitat, XXX.
Puig Castellar, poblat ibèric, 14, 31, figura 10.
Puig de Cebolla (Sagunt), inscripció rela-

tiva a uns banys, 232; mosaics, 354, 368, figs. 454, 455, 457, 485, 491, 494, 495; vil·la, 243, fig. 300.
Puig de les Animes, V. Caldes de Malavella.
Puzzoles, cultes egipcis, 91; material de construcció, 287.
Queronea, 259.
Ravenna, corrent artístic oriental XXX; mosaics, 387; voltes d'àmfores, 276, 294.
Reims, sarcòfag semblant a un altre barceloní, 155.
Reus, forn de gerrer del Vilar, 278; figures 342, 343.
Rhodes, V. Roses.
Ribarroja, altar, fig. 114.
Riez, cultes egipcis, 91.
Ripoll, fonaments, XII; teules, 275.
Rodes, art hel·lenístic, 91.
Roma, 42, 44-51, 54-56, 97, 102, 175, 299, 377, 388, 392; aqüeductes, 261, arquitectura grega i etrusca, 300, capitell de l'arc de Septimi Sever, figura 431; capitell del Panteó, fig. 393; capitell del temple de Júpiter a Monte Albano, fig 375; capitells, 298, figures 361, 362; circ de Magenci, 291; escultors, 321; morter de calç i *puzzolana,* 287; obra de maons, 291; obra de toves i maons, 273, 274; ordre corinti, 309; pedra blanca o *palombino,* 271; pintures murals, 338; sarcòfag de la vil·la Borghese al Louvre, 155; sarcòfag del palazzo Fioli, 162, teatres, 190, 191, 194, 196; temple de Júpiter Stator, 311, fig. 384; temple de Vesta, 313; termes, 223; torres com les de Girona, 76; voltes d'àmfores, 294; voltes de maó, 292, 293.
Roses *(Rhodes),* vila grega, IX, 22; temple, 82.
Ruscino, V. Castell Rosselló.
Sabadell, vil·la, 242, 243, 280; figs. 298, 299.
Sabroso (Portugal), portal del, fig. de la pàgina 392.
Sagunt, 182, 390; aqüeducte, 262; capitells jònics, 307, 308, 376, figs. 378-380, 382, 505; *cippus,* 147; circ, 214, 215, figs. 273, 274; estela funerària, 148, fig. 184; fris, fig. 358; importància de la població, 15, 390; mosaic vermiculat, 360, fig. 469; límit de cultura, 9; muralles, 31, 78, pla de la ciutat, 15, 19, 20, 64, 65, fig. 27; plaça d'armes, fig. 52; relleu, 375, fig. 507; representacions ibèriques, 388; sepultures, 129, 142, fig. 135; teatre, 190, 196-201; figs. 253-255, 348; tema dels dofins, 308, 376, fig. 506; temple, 82, 111, fig. 112; termes, 223; via romana, 266; volta de reble, 293.
Saint-Aventin (Arboust), urnes cineràries, 384, fig. 521.
Saint-Bertrand de Comminges *(Lugdunum Convenarum),* trofeu, 184, urna cinerària, 384.
Saint-Germain-en-Laye, Musée des antiquités nationales, capitell procedent de Saint-Remy de Provença, 318.
Saint-Chamas (Provença), arc de triomf del pont, 181, 182; 268, fig. 235.
Saint-Pierre (Arboust), V. Sant Pere de l'Arboust.
Salsadella, enterraments ibèrics, 32.
Sampsiceramus, V. Emeso.
Samotracia, art hel·lenístic, 91.
Sant Antoni de Calaceit, aparell dels murs, 31, fig. 11; àrea, 14, 15; bassa per a l'aigua, fig. 14; V. Calaceit.
Sant Cugat del Vallès *(Castrum Octavianum),* XII; capitell, 334, fig. 436; ceràmica, 381, fig. 517; fortificacions romanes, 75; monografia, XIII; sarcòfag al Museu de Barcelona, 165, figures 207, 208; via romana, 266.
Sant Jaume de Frontinyà, XII.
Sant Jaume dels Domenys, aqüeducte, 263, fig. 327.
Sant Just Desvern, mosaic, fig. 480.
San Llorenç del Munt, monografia, XIII.
Sant Martí Sarroca, forn de ceràmica, 278-280, fig. 344; maons, 274.

ant Pere de l'Arboust, urnes cinerà-ries, 384, figs. 523, 524, 526.
Sant Pere Pescador, port, 25.
Sant Pol de Mar, fortificació romana. 71, fig. 57.
Sant Vicenç de Castellet, V. Boades.
Santa Maria d'Arles, V. Amélie-les-Bains.
Santa Maria de Maldà, mosaic, 359, 368, fig. 468.
Saragossa *(Cesar Augusta),* 40.
Segòvia, aqüeducte, 260.
Selinunt, capitells arcaics, 305.
Sens, 238.
Serós, torre, 72, fig. 58.
Setabis, V. Xàtiva.
Sevilla, 43.
Signia, origen del nom *opus signinum,* 342.
Siracusa, 42.
Sitges, via romana, 266.
Solsona, altar ibèric 35, figs. 40, 41; límit dels ibers, 9; museu d'antiguitats, IV; vil·la, 247.
Sommières, viaducte, 284.
Sopeira, làpida, 391.
Sos del Rey Católico, fragment d'estela ibèrica, 380, fig. 515.
Spalato (Split), palau de Dioclecià, 245.
Summum Pyreneum (Pertús), trofeu de Pompeu, 183; via romana, 265.
Tabarca, mosaic, 248, figs. 307, 308.
Tàber (Barcelona), 80.
Tarbes, altar, 382,
Tarraco. V. Tarragona.
Tarragona *(Tarraco, Cal·lípolis):* XIV, 48, 56, 324, 390; amfiteatre, 206, 209. 266-268, fig. 355; antefixa del *macellum,* fig. 337; antefixes guardades al Museu, 375, figs. 501-504; aqüeducte, 260, 261, figs. 321, 323, 324; art. XIX, 300, 321, 391; ara representada en una moneda, fig. 113; base al *macellum,* fig. 405; base àtica, 329, figures 247, 249; base coríntia, 329, figura 428; capitells, 298, 308, 327, 334, figs. 359, 360, 377, 423, 438; capitells dòrics, 298; capitell jònic, 307; capitell al *macellum,* fig. 404; capitells de la necròpolis cristiana, 325, 410, 411, 424; capitell i entaulament del temple d'August, 322, figs. 398-401; capitell del temple de Júpiter, 333, figures 432-434; castell de Pilat, V. palau d'August; centre de comerç exterior, 9; circ, 211-213, 220-222, figures 270-272; circ (volta), fig. 355; cisterna coberta amb àmfores, fig. de la pàgina 264; citada per Plini Ausoni i Aviè, 4, 40; ciutat antiquíssima, 13, 15; clavegueres, fig. 328; col·legis, càrrecs públics 50, 56; configuració, 63, 64; construccions de tàpia, 283; cornises, figures 381, 406; cultes egipcis, 91; dipòsit, 260; entaulament jònic, 308, figura 381; entaulament del temple d'August, fig. 398; estàtues, 185-187, figura 240; estela, fig. 185; font, 256, fig. de la mateixa pàgina; forns de gerrer, 277, 280, figs. 339-341; *forum,* fig. 347; frisos, figs. 46, 231; fris del temple de Júpiter al claustre de la catedral, 333, figs. 430, 432-434; fust de columna del temple d'August, figura 403; hipocaustes, 255, figs. 315-317; importància de la població, 15, 42, 43; inscripcions, 50-55, 186, 187, 376; *macellum,* 237, 238, 323, 329, figures 291-294, 337, 404-406; marques ibèriques de picapedrer, 38; monuments, 45, 187;—pàleo-cristians, XXIX; mosaics, 343, 345, 362, 366, figs. 439, 443, 472-474, 478, 483, 484, 486-490; muralles, 15-19, 30, 31, 39, 75, 284, 286, figs. 1, 2, 45, 64-66, 350; Museu Arqueològic, IV, 391; necròpolis cristiana (Museu), 158; obra de maons cuits, 274, 275; obra de toves, 273; ordre arquitectònic, 309; palau episcopal, 77; palau d'August, 302, figs. 50, 51, 370, 371; parets dobles de pedra de fil, 228, 229, 291; pedreres, 272; pintures murals, 335; pla de la ciutat, 15, 16, 63, 64, fig. 15; portals romans, figs. 65,

66; pretori d'August, 284, fig. 346; relleu d'un sacrificador, 114, fig. 117; sarcòfags, 150-153, 155, 156, 297, figures 187, 197, 225; — acanalats, 167, figures 213-219; sarcòfags estrigil·lats, 158, 159, 162, 164, 165, figs. 200, 201, 203-206, 209-211; --llisos, 170-172, figures 220, 221; --motllurats, 170, fig. 222; — d'àmfores, 173; sepulcre de *tegulæ* i *imbrices,* fig. 227; sepulcre de pla central, 143, 144, fig. 166; sepulcre en forma d'ara, figs. 174-176; taula (peu d'una), 256, fig. 320; teatre, 190-196, figures 248-252; temples, 82, 99-107, 283, figs. 101-106; temple d'August, 296, 318, 321, 322, figs. 398-401; temple de Júpiter, 333, figs. 430, 432-434; termes, 223, 230-231; urnes cineràries, 174; via romana, 266; vins, 4; voltes recolzades de reble damunt cindris, 293, figs. 355, 357; voltes d'àmfores, 276, fig. 338.

Tène, La, cultura, art geomètric, 387.

Tera, *sloa,* 234, 235.

Terol, via romana, 266.

Terrassa *(Egara);* altars, 113; església de Sant Pere, capitell, 328, fig. 425; església de Santa Maria, fris del portal, 328, fig. 426; esglésies visigòtiques, XX, XXIX.

Thubursicum, arc de triomf, 182.

Thugga, mausoleu, 136.

Timgad, àrea, 63; basílica cristiana; *forum,* 67; habitació, 249; *macellum,* 237; fàbrica mixta de carreus petits i grans pedres, 290; fig, 351; termes, 223.

Tippassa, sarcòfag, fig. 202.

Tivissa, joies, 12.

Tívoli, capitells, 315, fig. 392; temple de Vesta, 97, 310, 311, 313, 315; figures 383, 392.

Toledo, XII.

Tolosa, altar procedent de Tarbes, 382; capitells procedents de Béziers i de Narbona, 318; ciutat gran murada de maons, 42; estela, 384, fig. 522; lloada per Estrabó, 43; museu, 391; urna cinerària, fig. 525.

Torrassa del Moro (Llinars), 283.

Torre del Breny, 136; monument funerari, 127-129, figs. 130-134.

Torre dels Scipions (Tarragona), monument funerari, 137, 138, figs. 153, 154.

Tortosa, 182; associació d'atletes, 209; estela, 148, fig. 183; lli, 4; via romana, 266.

Tossa, mosaics, 268-270, 368; figs. 496-499; vil·la romana, 245.

Tossal Redó, ornaments de la casa ibèrica, 36, fig. 34.

Treves, 42.

Tunis, mosaic, 366.

Turbia, trofeu, 184.

Tusculum, tanca artificial de pedra de fil, 282.

Vaison, amfiteatre, 205.

València, altar funerari, 146, 376, figura 178; culte a Júpiter Ammon, 106; cultes egipcis, 91; entaulament dòric, 304, fig. 358; làpida, 262; làpida referent al mercat, 238; mosaic del centaure, 353; mosaic procedent de Pouaig de Moncada, 362, figura 471; relleu funerari, 137, fig. 155; reproducció del teatre de Sagunt al Museu Arqueològic de Madrid, 197; temple, 82; via romana, 266.

Vall d'Aran, urnes, 297.

Vall de Riu, aqüeducte, 291, fig. 326.

Veleia, termes, 223, fig. 278.

Vélez, antefixes, 375.

Vèlia, cisternes semblants a les d'Empúries, 258.

Verona, sistema de construcció, 292.

Vic, 60; estela 33; fàbrica de grans i petits carreus, 289; museu d'art cristià, V, 391; temple, 82, 107, 111, 272, figs. 107-111; base del temple, 329, figura 409; capitells del temple, 308, 324, fig. 408; entaulament del temple, fig. 108; via romana, 266.

Vienne *(Vienna)* del Delfinat, 55; temple d'August, 102, 310, 318, fig. 394.

Iabertran, XIV.
Vilablareix, emmotllat de formigó, 291; obra de maó i de reble, 293; sepulcre, 138, 139, 291, 293, figs. 156-159.
Vilafranca del Penedès, via romana, 266.
Vilagrassa, excavacions, 247, fig. 304; mosaic, 372, fig. 500; pla, fig. 305.
Vilajoiosa, aqüeducte, 262; sepulcre, 135, fig. 143-146.
Vilamarxant, altar funerari, fig. 179.
Vilamós, urna cinerària, 384, fig. 527.
Vilanova, museu, V; via romana, 266.
Vilar (El), V. Reus.
Vilaró d'Olius, poblat ibèric, fig. 9.
Vilarrodona, columbari, 125, 274, 294, figures 125, 127, 345.
Vilet, mosaic, 370.
Volsinium, 6.
Xàtiva *(Setabis)*, via romana, 286.
Xelva, aqüeducte, fig. 325.
Xèrica, arc commemoratiu, 182.
Yale, universitat, XXX.

TAULA DE MATÈRIES

Pròlegs

	Pàg.
Pròleg de la primera edició	III
Pròleg de la segona edició	XXIII

Llibre I

EL MEDI SOCIAL

I.—Estat del país català en el moment de la invasió romana. . 1

La geografia física de la Ibèria pre-romana: Diversitat del sòl, del clima i del conreu.

La cultura: Diversitat de cultures. — Textos de geògrafs i historiadors grecs i romans. — Orígens prehistòrics d'aquesta diversitat. — Tres estats de cultura: la pròpiament ibèrica; la neolítica i eneolítica amb la superposició celto-ibèrica. i la dels pobles on no ha penetrat la cultura ibèrica. — Cultura de les Balears. Descripció de la cultura ibèrica.

L'aspecte dels poblats ibèrics: Tipus d'urbanització: La renglera simple de cases. — Les múltiples rengleres de cases. — Les cases al voltant d'una plaça. — Els poblats de cases aillades amb murs de defensa. — Dimensions dels poblats.

Tarragona, Girona, Olèrdola, Sagunt: Tarragona, la Cal·lípolis d'Aviè. — La muralla anterior a la meitat del segle VI. — La seva construcció. — Girona; les muralles primitives. — Olèrdola; les muralles posteriors al segle III a. de J. C. — Sagunt; les muralles de grans pedres i la de reble.

Emporion: Els textos. Descripció de la ciutat grega: el port, els carrers. — El lloc dels temples. — L'Agora. — El portal i les muralles. — Situació de la vila indígena.

L'arquitectura: Sistema de construcció de les muralles: els murs de grans pedres; els de pedres petites sentades amb fang. — Manca d'edificis

Pàg.

públics. — Els enterraments; les esteles funeràries. — Les cases, la decoració; els plans. — La decoració arquitectònica. — L'escultura.

Les muralles de Tarragona amb marques de picapedrer ibèriques i les d'Empúries.

II. —L'arquitectura romana a Catalunya; art colonial. 41

Els donadors de monuments: Marcus Aurelius Vincentius, fundador de termes. — Lucius Cecilius Optatus, fundador de jocs al circ i donador d'oli a les termes per al poble. — Lucius Minicius Natalis, pare i fill, que pagaren uns banys i el seu aqüeducte. — Cornelianus, fundador d'un edifici a Empúries. — Els Cornelii, que porten aigua a Eivissa.

Els homes commemorats amb arcs triomfals i estàtues: Lucius Licinius Sura, senador romà. — Lucius Licinius Secundus el seu llibert, i *Accensus*.

III. —Organització del treball romà a Catalunya. 49

Els col·legis en el Conventus Tarraconensis: el *Collegium Centonarium* i el dels *fabri* a Tarragona.

Prefectes dels fabri: Els prefectes militars dels *fabri* a Tarragona, Barcelona, Isona i Sagunt.

Commemoració d'homes d'ofici: Un teuler i pintor, un picapedrer i un plomer a Tarragona; un daurador de Vienne mort a Tarragona.

Curator operis: Epígrafs de Tarragona d'un curador de les vies de Roma; el curador del temple i els murs de Tarragona.

Edils i càrrecs administratius de les obres.

LLIBRE II

ELS MONUMENTS

I. —Els pobles i les ciutats 59

Els petits nuclis de població: El recinte d'Ager, *Agellum* o Agell. El *Vicus*.

Gerunda: Pla de la ciutat romana.

Barcino: Restes de pla.

Tarraco: El perímetre; topografia de la ciutat.

Sagunt: Descripció de les restes de la ciutat.

Empúries: Els quatre barris de la ciutat: la Paleòpolis, la Neàpolis, la colònia romana, els barris intermitjos. — Llur disposició urbanística. — El *fòrum*. — Quatre períodes de la urbanització d'Empúries.

Pàg.

II.—Fortificacions 69

Les torres: La «Torrassa dels Moros» de Llinars. — La «Torre dels Moros» de Serós. — La «Torre» de Sant Pol de Mar. — La de Castellnou d'Ossor.

Castrum i *Castellum:* El *Castrum Octavianum.*

Les muralles de les ciutats: Tarragona, Girona, Empúries, Barcelona.

Les muralles en l'epigrafia.

III.—Els temples. 81

Els temples d'Empúries: L'edícul d'Esculapi i cel·les immediates en el nivell superior del recinte del temple. — El temple del pla inferior. — Lloc de culte a l'aire lliure. — Basament amb doble pedestal. — Bancs i grades. — El temple de Serapis. — Comparació amb el temple d'Issis i Mercuri de Pompeia.

El temple de Barcelona: Excavacions de la Junta de Comerç; situació, pla i orientació; distribució de les seves columnes; el seu caràcter arcaic.

Temples de Tarragona: Temple d'August; dades proporcionades per les monedes i làpides; el *clypeus* que decorava els seus frontons. — Temple de Júpiter; dades epigràfiques dels temples de Tarragona.

El temple de Vic: Pla; número de columnes del pòrtic, coberta, períbol.

El temple de Sagunt.

Restes de temples diversos.

Els altars: L'altar d'August a Tarragona segons les monedes. — Els altars dels temples. — Les ares aïllades. — Els sacrificis segons el mosaic d'Empúries.

Les estàtues dels déus. — Les invocacions.

IV.—Monuments funeraris 117

Sepulcres en forma de temple: Sepulcre de Lucius Emilius Lupus, de Fabara. — Columbari de Vilarodona. — Sepulcre de Corbins. — La «Torre del Breny». — Sepulcre de Sagunt. — Sepulcre de Miralp. — Sepulcre de Vilajoiosa. — Sepulcre d'Alcover.

Sepulcres en forma de torre: Torre dels Escipions. — Sepulcres de Vilablareix, Aigüesvives, Lloret de Mar, Empúries, Sagunt.

Sepulcres de pla central: Restes d'un sepulcre a Tarragona, segons Laborde.

Sepulcres en forma d'ara: Reconstrucció d'aquest tipus a base de les restes del Museu Arqueològic de Barcelona. — Restes trobades al cementiri cristià de Tarragona. — Les ares sepulcrals de sacrifici.

Cippus.

Esteles.

Pàg.

V.—Els sarcòfags i urnes cineràries 149

Sarcòfags historiats: Sarcòfags amb el rapte de Proserpina al Museu d'Arqueologia, de Barcelona, a Sant Feliu, de Girona, i al Museu de Tarragona; sarcòfags amb la representació d'una escena de caça al Museu d'Arqueologia, de Barcelona i a Sant Feliu, de Girona. Relleu de Tarragona amb la batalla de les Amazones. Sarcòfag d'Ager amb la *conca imaginaria*, rodejada de nereides i tritons.

Sarcòfags estrigil·lats: Sarcòfag dels lleons i sarcòfag del filòsof, de Tarragona. — Sarcòfags amb figura togada als cantons, de Tarragona. — Sarcòfag amb el bust del difunt, de Sant Cugat del Vallès. — Sarcòfags sense representació de figures.

Sarcòfags acanalats: Tipus sense figura.

Sarcòfags llisos: Tipus senzills.

Fragments de sarcòfags.

Sarcòfags de la població pobre: Enterrament de caixa construïda de teules. — Enterrament d'obra de reble. — Enterrament en forma de coberta a dues pendents — Enterrament d'àmfores.

Urnes cineràries. La *cupa.*

VI.—Monuments commemoratius 175

Arcs triomfals: Arc de Barà dedicat a Lucius Licinius Sura. — Arc del pont de Martorell. — Arc de Cabanes. — Arc decorat d'estàtues de què parla una inscripció trobada a la via de Tortosa a Sagunt i altra trobada a Elx.

El trofeu de Pompeu al Summum Pyreneum.

Estàtues i epígrafs commemoratius: Lloc de les estàtues. — Material.

VII.—Teatres 189

Teatre de Tarragona.

Teatre de Sagunt: Idea sobre la vela del teatre.

Teatre de Barcelona: Restes probables de l'entaulament del teatre, anàlogues al del teatre d'Arles, de Provença.

Teatres d'Alcúdia i Mahó: Dades epigràfiques.

VIII.—Amfiteatres 205

Amfiteatre de Tarragona: Les lluites en els amfiteatres segons l'epigrafia catalana.—El llegat de Lucius Caecilius Optatus per a festes de lluitadors a Barcelona i Tarragona.—La societat *Sodales Herculani* a Tortosa.

IX.—Circs 211

Circ de Tarragona.

Pàg.

Circ de Sagunt.

La spina dels Circs: Mosaic de Barcelona (Museu d'Arqueologia), representant la *spina* del Circ. — Mosaic de Girona, representant la *spina*, el *pulvinar* i les *carceres.*

Els jocs de Circ en l'epigrafia: Els aurigues de Tarragona. — Els jocs amb llànties, *Ludi cum vasis luminum* de Tarragona.

X.—Termes. 223

Termes de Caldes de Malavella: Piscina del Puig de les Animes. — Termes dels bullidors. — Departaments de les termes existents en relació al pla de les d'*Aquae Flavianae.*

Termes de Caldes de Montbui: Pla-secció. — Reconstrucció del pla-secció en relació al de les d'*Aquae Flavianae.*

Termes d'Arles.

Termes de Tarragona.

Les termes de Barcelona.

Les inscripcions i les termes.

XI.—Els Mercats 233

La «Stoa» d'Empúries: Pla. — Comparacions.

El «Macellum» de Tarragona: Pla. — Cronologia.

Els mercats en l'epigrafia.

XII.—La casa romana. 239

La vil·la: La vil·la de Calafell en comparació a la de Boscoreale. — La de Sabadell. — La de Puig de Cebolla. — Possibles restes d'una vil·la a Centcelles. — La vil·la de Tossa. — Restes de Vilagrassa, Solsona i Boades.

L'habitació a ciutat. Les cases romanes de la ciutat grega d'Empúries: Plans amb habitacions al voltant d'un atri. — Cases d'una o dues habitacions.

Les cases de la colònia romana d'Empúries.

La casa romana de Barcelona.

Els hipocaustes.

Mobiliari domèstic.

XIII.—Aqüeductes 257

Les cisternes.

Els aqüeductes: Aqüeductes de Barcelona, Tarragona, Xelva, Vilajoiosa. — Les inscripcions referents als aqüeductes. — Els aqüeductes de les *vil·lae.*

Pàg.

Les clavegueres: Les clavegueres d'Empúries; les de Tarragona.

XIV.—Les vies 265

Vies principals del Conventus Tarraconensis.

Ponts: El pont de Lleida segons els documents. — Restes diverses de ponts romans.

Els mil·liars.

Llibre III

ANÀLISI ESTRUCTURAL I ARTÍSTIC

I.—Materials 271

Les pedres i les pedreres: La pedrera romana del Mèdol prop d'Altafulla. — La numeració dels carreus. — La caixa de grípia per a l'elevació.

Les toves i els maons: Mides. — Formes diverses de cobertes.

Teules, canonades i àmfores per a la construcció de voltes.

Forns de ceràmica: Forns de Tarragona, Reus, Sant Martí Sarroca, Sabadell i Empúries. — Teuleries militars segons les inscripcions.

II.—Menes d'obra usada pels romans 281

Opus formaceum: Descripció de Plini, Varró, Titus Livi i Sant Isidor. — L'obra de tàpia a Catalunya com a les ciutats africanes. — Reforç de muntants de pedra.

Opus quadratum: Cues d'orenella d'unió dels carreus al sepulcre de Fabara. — Caixes per a espigues metàl·liques de les columnes del temple de Vic. — Obra mixta de grans i petits carreus al temple de Vic. — Amfiteatres i teatres de Tarragona i llurs analogies amb les obres romanes de Provença i amb l'aparell dels murs de Timgad a l'Alger i d'Henchir Abd-el-Rasset a Tunis.

Arcs i llindes de pedra picada.

Opus incertum.

Opus emplecton: Obra feta a capes amb compressió: Pont de Martorell. — Sepulcre d'Empúries. — Obra sense compressió: *opus spicatum*, *opus reticulatum*. — Obres de pedra acarreuada omplertes de toves: muralla de Tarragona. — Revestiment de carreus petits amb reforç de muntants i lligadors de grans pedres.

Pinyolenc o formigó: Fonaments — Formigó emmotllat en caixes de fusta. — Part superior de les muralles d'Empúries.

Obra de maó.

Voltes d'«opus cœmentitium».

Pàg.

Obra de maó i de reble i de maó de pla: Obra del sepulcre de Vilablareix. — Voltes del mateix monument. — Voltes del *conditorium* del monument funerari de Corbins. — Arcuacions de maó de pla del columbari de Vilarodona.

Les voltes d'àmfores.

Cobertes.

III.—Els ordres arquitectònics romans a Catalunya. Ordre dòric . 295

Capitells de tipus grec i etrusc: Capitells del Museu de Tarragona. —Capitells emporitans del Museu de Girona.—Capitells trobats a les excavacions d'Empúries.

Dòric vitrubià: Pilastres del palau d'August a Tarragona.

Dòric de decadència romana: Ordre del sepulcre de Fabara.

IV.—Ordre jònic. 305

Capitells jònics de Tarragona.

Capitells de Sagunt.

V.—Ordre corinti 309

Ordres amb el capitell arcaic. L'ordre corinti del temple de Barcelona: Proporció. — Entaulament. — Capitell. — Tècnica escultòrica. — Base. — Data. — Caràcter de la tècnica d'execució.

Capitells de Lleida i de Tarragona.

Ordre del temple d'August a Tarragona.

L'ordre del «Macellum» a Tarragona.

Ordres de l'Arc de Barà i del temple de Vic.

Ordre corinti de les darreries de l'Imperi.

Capitells ornats de testes animals o de testes humanes.

Bases.

VI.—Ordre compost. 331

Ordre compost del temple de Júpiter a Tarragona. — Capitell del Museu de Barcelona.

VII.—Mosaics 335

Opus signinum: Orígens i dates cronològiques. — Exemples d'Iluro, Badalona i Empúries.

Els «emblemae»: Procedència. — Area geogràfica. — *Emblema* d'Ifigènia, d'Empúries. — Altres *emblemae* de la mateixa ciutat.

L'«opus tessellatum» geomètric en blanc i en negre: Combinacions de polígons regulars; exemples d'Empúries, Iluro i Puig de Cebolla. — Gre-

Pàg.

ques i temes aïllats sobre un fons llis. — Exemples d'Empúries, Puig de Cebolla i Badalona.

El tessellatum i el vermiculatum en blanc i negre mesclats: Formes curvilínies a grans estrelles centrals. — Formes vegetals. — Representació del *plecta.* — Formes animals. — Exemples d'Empúries, Badalona i Barcelona.

Els mosaics policroms. Permanència de la idea de l'emblema: Procedència dels materials. — L'*emblema* executat pels mosaïcistes locals. — El mosaic de les Tres Gràcies, de Barcelona. — El de Belleròfon, de Girona. — Fusió de l'*emblema* i l'ornament. — Multiplicació del quadrat de l'emblema. — Mosaic d'Hèrcul, de Líria. — Mosaic de les Muses, de Pouaig de Moncada. — Mosaic de Perseu i Andròmeda, de Tarragona.

Els mosaics policroms sense emblema: Complicació de la policromia i de l'ornament. — Difusió de les representacions d'objectes i figures en l'ornament. — Desaparició del *cannevas* geomètric.

Les darreries del mosaic romà: Profusió de temes. — Temes antics novament introduïts: l'entrellaçat, la svàstica. — Varietat de temes figurant en cada polígon o cercle decoratiu; varietat de la forma dels polígons. — Exemples de Maldà i Badalona. — Persistència dels temes antics. — Exemple de Tossa.

VIII. — L'art romà rústic 373

L'art popular. Reproducció de vestits: Analogia de les antefixes trobades a Tarragona i les de Cabeza de Griego i Vélez.

Introducció a l'art romà de símbols i temes iconogràfics locals.

Esteles i urnes de comarques apartades: Esteles de León i Palència. — Esteles de Pontevedra, Pamplona i Sos del Rey Católico. — Variant amb l'arc de ferradura emmarcant la rosàcea superior. — Comparació amb les esteles de la Dàcia. — Variant amb la representació d'un pòrtic. — Esteles, *cippus,* altars de les valls pirenenques.

L'art romà rústic i l'art ibèric.

IX. — Conseqüència final 389

Índex bibliogràfic 395

Índex geogràfic 407

Taula de matèries 417

ERRADES I CORRECCIONS

Pàgina	Línia	Diu	Ha de dir
XVIII	2	*Historiae*	*Historica*
XIX	15	brillen els llunyans	brillen amb els llunyans
34	nota 1	capítol XXV	Llibre III, cap. VIII
37	26	(fig. 41)	(fig. 44)
51	2	robes	obres
52	20	*Prefectus*	*Praefectus*
62	15	el *cardo matimus,*	el *cardo maximus,*
62	18	d'ella	d'ell
64	nota 1	capítol IX	Llibre II, cap. VI
87	fig. 85	Issis	Serapis
88	fig. 86	Issis	Serapis
89	figs. 87 i 88	Issis	Serapis
93	última	*tufo*	*tuffo*
102	29	Lungdunesa	Lugdunesa
102	31	Lungdunum	Lugdunum
106	12	Maximimi	Maximià
106	14	*Valerius*	*Valens*
112	6	A Elx o a Alacant M. Valeri	M. Valeri
116	14	*Jove*	*Jovi*
148	24	Lamiares	Lumiares
156	nota 2	*sarkophag*	*Sarkophag*
158	última	*espagnoles*	*espagnols*
182	1	igualment que	com
182	2	que	per
203	11	(4)	(1)
228	13	Amélluri	Herraméllurí
229	29	*Calidæ,*	*Flavianæ,*
229	37	*Calidæ.*	*Flavianæ.*
237	30	allargades	allargats
237	30	metres	parts
243	7	*vinadia*	*vinaria*
245	nota 1	ZEILLIER	ZEILER
254	fig. 318	Adora,	Ador

Pàgina	Línia	Diu	Ha de dir
257	3	A les	Les
262	19	Palència	Palància
263	nota 3	Praten	Prat en
264	11	ha descobert clavegueres	ha descobert a Tarragona clavegueres
273	Fig. 334	Fig. 334	Fig. 335
273	nota 3	*cases*	*ciutats*
283	nota 1	pàg. 59	pàg. 69
284	32	(figs. 334 i 347)	(fig. 347)
293	20	on	que
293	31 i 32	del sepulcre de Vilablareix	dels murs
294	1	de pla romanes	romanes
313	nota 3	*Dei tristi,* leg. I, *Dei Fasti,*	*Tristia,* llib. 1, *Fasti,*
326	14	(1)	(1);
334	fig. 436	Sant Cugat del Vallès	Sant Pere de Terrassa
370	15	figua alada	figura alada
382	fig. 516	Herraméllur	Herraméllurі
384	6	(fig. 521)	(fig. 523)
391	20	*ageres*	*aggeres*
423	1	*i de maó de pla*	*i voltes de maó*

En la pàgina 171, línia 19, cal suprimir «unes figures».
» » » 173, nota 6, s'ha d'afegir després de FITA, Fidel: *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona.*
En la pàgina 257, línia 4, cal suprimir «aquestes cisternes».
» » » 293, línia 32, cal afegir: «L'obra mixta no és emprada en les voltes».
» » » 323, línia 22, cal suprimir: el capitell amida 1,10.
» » » 401, línia 1, cal suprimir: MÈLIDA, J. R.:

PUBLICACIONS DE
l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
PALAU DE LA GENERALITAT

Representants: a FRANÇA: A. Picard, 82, Rue Bonaparte, París (VI); a ALEMANYA: Otto Harrassowitz, Leipzig; a ANGLATERRA: Dulau & Co., 37, Soho Square, Londres.

Miscel·lània Prat de la Riba, recull d'escrits en homenatge al fundador de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol. I. — PERE COROMINES: La sobirania de les persones politiques. — J. PUIG I CADAFALCH: El problema de la transformació de la catedral del Nord importada a Catalunya. Contribució a l'estudi de l'arquitectura gòtica meridional. — EDUARD FONTSERÈ: Distribució altimètrica de les humitats mitjanes des del port de Barcelona a la muntanya.—AUGUST PI SUÑER: Els reflexos tròfics glucemiants.—LLUÍS NICOLAU D'OLWER: Píndar-Teòcrit. Manuscrit de la Biblioteca de Catalunya. — PERE BARNILS: Comentaris fonètics: Idees i realitats. — LLONGI NAVÀS, S. J.: Varietat nova d'Ascalaf (Neuròpter), dedicat a En Prat de la Riba.—JOAQUIM RUYRA: L'educació de la inventiva. — A. GRIERA: Català «Poll». — A. RUBIÓ I LLUCH: La Companyia Catalana sota el comandament de Teobald de Cepoy. Campanyes de Macedònia i Tessàlia (1307-1310). — LOUIS GAUCHAT: Leben und Sprache. — MIQUEL COSTA I LLOBERA, Pvre.: Himne de l'Epifania. — RAMON D'ALÒS-MONER: De la marmessoria d'Arnau de Vilanova. — FERRAN DE SAGARRA: Assassinat de D. Antoni de Fluvià i de Torrelles, i homicidis, robatoris i saqueig del castell i terme de Palautordera (episodi de l'any 1640). — J. MASSÓ TORRENTS: La cançó provençal en la literatura catalana . . . . . 20 Ptes.
Vol. II *(en premsa)*.

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: **Vint-i-cinc anys d'actuació** *(en premsa)*.

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: **Discursos inaugurals** *(en premsa)*.

MANUEL DE MONTOLIU: **Aribau i la Catalunya del seu temps** *(en premsa)*.

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans.

	Ptes.
Anuaris MCMVII-MCMXX. Vols. I a VI (VI *exhaurit*). Cada un	60
Vol. VII (MCMXXI-MCMXXVI)	50
Vol. VIII. MCMXXVII-MCMXXXI. *(En premsa.)*	

Les Pintures murals catalanes.

Fasc. I-IV	*(Exhaurits.)*
» V.—Sant Sadurní d'Ossormort, Sant Martí Ses-Corts i El Brull. *(En premsa.)*	

Les monedes catalanes, per JOAQUIM BOTET I SISÓ.

Vols. I-III	*(Exhaurits.)*

L'Arquitectura romànica a Catalunya, per JOSEP PUIG I CADAFALCH, A. DE FALGUERA i J. GODAY.

	Ptes.
Vol. I. — Precedents: L'Arquitectura romana; l'Arquitectura cristiana preromànica	*(Exhaurit.)*
Vol. II.—Des del segle IX a les darreries del segle XI	50

Ptes.

Vol. III i darrer.—Els segles XII i XIII. *(Exhaurit.)*

Documents per la Història de la Cultura catalana mig-eval, publicats per A. RUBIÓ I LLUCH.

Vol. I . . . . . *(Exhaurit.)*

» II i darrer. 25

Itinerari de Jaume I el Conqueridor, per JOAQUIM MIRET I SANS. . . . . *(Exhaurit.)*

Les Obres d'Auziàs March. Edició crítica en dos volums, en vista de tots els manuscrits i totes les edicions, per AMADEU PAGÈS. . 24

Edició de 40 exemplars en paper de fil. . 50

Repertori de l'antiga literatura catalana, per JAUME MASSÓ TORRENTS.

La Poesia. Vol. I (publicat a despeses del Sr. Francesc Cambó) 45

Diplomatari de l'Orient Català, per A. RUBIÓ I LLUCH . . . . . *(En premsa.)*

L'Arquitectura romana a Catalunya, per J. PUIG I CADAFALCH. Reedició ampliada del Vol. I, llibre I, de l'*Arquitectura romànica a Catalunya* de J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday. 50

L'Arquitectura pre-romànica a Catalunya, per J. PUIG I CADAFALCH. Reedició ampliada del vol. I, llibre II, de l'*Arquitectura romànica a Catalunya* de J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday.

(En premsa.)

Dietari de la Generalitat de Catalunya.

(En premsa.)

Cartolari de Poblet. *(En preparació.)*

ESTUDIS DE BIBLIOGRAFIA LUL·LIANA

I. — **L'Edició maguntina de Ramon Llull**, pel Dr. A. GOTTRON 5

II. — **Bibliografia de les impressions lul·lianes**, per ELIES ROGENT i ESTANISLAU DURAN . . 25

FUNDACIÓ CONCEPCIÓ RABELL CIBILS VÍDUA ROMAGUERA

Gesta comitum Barcinonensium. Textos llatí i català, per L. BARRAU-DIHIGO i J. MASSÓ I TORRENTS. 25

Ptes.

Dietari del Capellà d'Alfons el Magnànim, publicat i anotat per F. MARTORELL I TRABAL.

(En premsa.)

B. DESCLOT: **Crònica**. Editada i anotada en col·laboració amb FERRAN SOLDEVILA, per JORDI RUBIÓ. . . . . *(En premsa.)*

Libre dels Feyts de Jaume I, editat per MANUEL DE MONTOLIU, **P. Marsilii liber actuum domini regis Jacobi**, editat per XAVIER DE SALAS i ENRIC BAGUÉ. Anotació de FERRAN SOLDEVILA . . . . . *(En premsa.)*

MEMÒRIES

Vol. I (publicat a despeses de la Institució Patxot):

Fasc. I.—PERE PUJOL, **L'urna d'argent de sant Ermengol, bisbe d'Urgell** 4

Fasc. II.—A. RUBIÓ I LLUCH, **Paquimeres i Muntaner**. 2

Fasc. III.—J. MILIÀS I VALLICROSA, **Documents hebraics de Jueus catalans** 15

Fasc. IV.—J. DE C. SERRA-RÀFOLS, **Forma Conventus Tarraconensis**, I. Baetulo-Blanda. 8

Fasc. V. — **Leges Palatinae Jacobi II regis Maioricarium**. pel DR. WILLEMSEN.

(En premsa).

Vol. II (publicat a despeses de la Institució Patxot):

R. D'ABADAL I VINYALS, **Els diplomes carolingis a Catalunya** . . . . . *(En premsa.)*

Vol. III (publicat a despeses de la Institució Patxot):

J. PUIG I CADAFALCH, **La Geografia i els orígens del primer art romànic** 100

Vol. IV:

A. RUBIÓ I LLUCH, **La població de la Grècia catalana en el segle XIV** 4

Vol. V:

JOAN BERGÓS, **L'escultura a la Seu vella de Lleida** . . . . . *(En premsa.)*

Vol. VI:

MANUEL TRENS, **Ferrer Bassa i les pintures de Pedralbes** . . . . . *(En premsa.)*

Vol. VII:

FRANCESC PRAT, **Descripció i estudi d'un aqüeducte romà trobat a Pineda.** *(En preparació)*

SECCIÓ FILOLÒGICA

Ptes.

Himnes Homèrics. Traducció en vers de JOAN MARAGALL, i text grec amb la traducció literal de P. BOSCH GIMPERA. *(Exhaurit.)*

El Gènesi, versió de l'hebreu segons els textos originals, i amb anotació, de Mn. FREDERIC CLASCAR 5

Edició en paper de fil 20

Museu: Hero i Leandre. Text grec amb la versió literal en prosa de L. SEGALÀ i en hexàmetres d'AMBROSI CARRION, duent en apèndix les traduccions inèdites, en vers, de P. BERTRAN I BROS i J. M. PELLICER I PAGÈS . . . . . *(Exhaurit)*

Mireia. Poema provençal de FREDERIC MISTRAL. Traducció catalana de MARIA ANTÒNIA SALVÀ . . . . . *(Exhaurit.)*

Tercera edició. . . . . *(En premsa.)*

El Càntic dels Càntics. Versió de l'hebreu, per Mn. FREDERIC CLASCAR 3

Els IV llibres de les Geòrgiques, de Publi Virgili Maró, traducció en vers per Mn. LLORENÇ RIBER. 6

L'Èxode, versió de l'hebreu, per Mn. FREDERIC CLASCAR 8

Exposició de l'Ortografia Catalana, extret del Diccionari Ortogràfic de l'Institut d'Estudis Catalans 0,50

Butlletí de Dialectologia Catalana (publicació semestral des de 1913).

Vol. I (abril-desembre 1913)	3
» II (gener-juny 1914)	1,50
» II (juliol-desembre 1914)	2
» III (gener-juny 1915)	2,50
» III (juliol-desembre 1915). *(Exhaurit)*	
» IV (gener-juny 1916) . . *(Exhaurit)*	
» IV (juliol-desembre 1916)	3
» V (gener-desembre 1917)	4
» VI (gener-juny 1918)	2,50
» VI (juliol-desembre 1918)	2,50
» VII (gener-desembre 1919)	5
» VIII (gener-desembre 1920)	5
» IX (gener-desembre 1921)	5
» X (gener-desembre 1922)	10
Vol. XI (gener-juny 1923)	5
» XI (juliol-desembre 1923)	5
» XII (gener-desembre 1924)	10
» XIII (gener-juny 1925)	5
» XIII (juliol-desembre 1925)	5
» XIV (gener-desembre 1926)	5
» XV (gener-desembre 1927)	5
» XVI (gener-desembre 1928)	5
» XVII (gener-desembre 1929). . . .	10
» XVIII (gener-desembre 1930) . . .	20
» XIX (gener-desembre 1931)	20

BIBLIOTECA FILOLÒGICA

I.—Documents en vulgar per a l'estudi de la llengua (segles XI, XII i XIII); per Mn. PERE PUJOL. . . . . *(Exhaurit.)*

II.—Die Mundart von Alacant.—Beitrag zur Kenntnis des Valencianischen, von Dr. PERE BARNILS 4

III.—Diccionari Aguiló.

En rústica:

Fasc. I a X (III, IV i V *exhaurits*). Cada un .	4
Vols. V, VI, VII i VIII. Cada un	10

Relligats:

Vols. V, VI, VII i VIII. Cada un	15
En paper de fil. Vols. I a VIII. Cada un .	30

Bibliografia del Diccionari Aguiló. *(En premsa)*

IV.—La frontera catalano aragonesa, per ANTONI GRIERA. Fasc. I . . . . *(Exhaurit.)*

V.—Textes catalans avec leur transcription phonétique, précédes d'un aperçut sur les sons du catalan, per J. ARTEAGA PEREIRA, ordenats per P. BARNILS 4

VI.—Estudis romànics. (Llengua i Literatura), vol. I 8

VII.—Vocabulari català-alemany de l'any 1502, edició facsímil segons l'únic exemplar conegut, acompanyada de la transcripció, d'un estudi preliminar i de registres alfabètics, per P. BARNILS 12

VIII.—Diccionari de rims, de Jaume March, editat per A. GRIERA 10

Ptes.

IX.—**Estudis romànics** (Llengua i Literatura), vol. II 12

X.—**La versione catalana dell'inchiesta del San Graal**, secondo il Codice dell'Ambrosiana di Milano I. 79 sup., publicata da VINCENZO CRESCINI e VENANCIO TODESCO 10

XI.—**Diccionari ortogràfic**, redactat sota la direcció de P. FABRA, president de la Secció Filològica (tercera edició) . . *(Exhaurit.)*

XII.—**Gramàtica catalana**, per POMPEU FABRA (setena edició) 3,50

XIII.—**Bibliographie élémentaire de l'ancien provenzal**, par J ANGLADE.—**L'article majorquin et l'article roman dérivé de «ipse»**, par P. ROKSETH.—**Les vocals tòniques del rossellonès**, per P. BARNILS.—**El llenguatge com a fet estètic i com a fet lògic**, per M. de MONTOLIU 10

XIV.—**Epistolari d'En Milà i Fontanals**, correspondència recollida i anotada per LLUÍS NICOLAU D'OLWER.

Vol. I 10

Vol II 15

XV.—**La Culture des Céréales a Majorque**, par P. ROKSETH. 10

Ptes.

XVI.—**Notes lingüístiques d'argot barcelonais**, par M. L. WAGNER. 10

Atlas lingüístic de Catalunya, per A. GRIERA, vols. I a IV. Cada vol. 75

Edició en paper de fil 150

Id., vol. V. . . . . *(En premsa.)*

MEMÒRIES PUBLICADES
A DESPESES DE LA INSTITUCIÓ PATXOT

Vol. I:

Fasc. I.—POMPEU FABRA, **La coordinació i la subordinació en els documents de la Cancilleria catalana durant el segle XIV** 2

Fasc. II.—JOSEPH ANGLADE, **Les Flors del Gay Saber** 8

Fasc. III.—PAUL AEBISCHER, **Études de Toponymie Catalane.** 11

LABORATORI DE FONÈTICA

Estudis fonètics.—I. 20

En dipòsit:

Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Barcelona, 1908 5

SECCIÓ DE CIÈNCIES

Ptes.

Treballs del Servei Tècnic del Paludisme (1915-1916) . . . . . *(Exhaurits.)*

Treballs de la Societat de Biologia, publicats sota la direcció d'A. PI I SUÑER. Volums I a XIII. (Anys 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920-21, 1922, 1923-24, 1925-27, 1928-29 i 1930-31). (Vols. II i IV *exhaurits*). Cada un . 20

Vol. XIV . . . . . *(En premsa.)*

Arxius.

Any I, fasc. I *(exh.)*, II i III. Cada un 4
» II. fasc. I, II i III . . . . » 4
» III, fasc. I, II i III . . . . » 4
» IV, fasc. I a IX . . . . . » 2
» V, fasc. I a VI . . . . . » 2
» VI, fasc. I, II-V i VI-IX . . » 3

Ptes.

Any VII, fasc. únic . . . . . Cada un 4
» VIII, fasc. únic . . . . . » 4
» IX. . . *(En preparació.)*
» X, fasc. únic. . . . . » 4
» XI, fasc. únic . . . . . » 4
» XII, fasc. primer . . . . » 4

Monografia mundial de l'ordre dels Rafidiòpters (Ins.), pel P. LLONGÍ NAVÀS, S. J. . *(Exhaurida.)*

Col·lecció de cursos de Física i Matemàtica, dirigida per E. TERRADAS.

Vol. I.—E. TERRADAS, *Els elements discrets de la matèria i la radiació.* . . . 3

Vol. II.—J. REY PASTOR, *Teoria de la representació conforme.* 3

Ptes.

Vol. III. – J. HADAMARD, *Poincaré i la teoria de les equacions diferencials* . . 3

Vol. IV. – J. PALACIOS, *Propietats dels gasos ultraenrarits* 3

Vol. V.–LEVI CIVITA, *Qüestions de Mecànica clàssica i relativista* 3

Vol. VI. – F. SEVERI, *Sobre funcions de dues variables complexes* 5

Biblioteca Filosòfica, dirigida per PERE COROMINES.

Vol. I.–*Vives a Anglaterra*, per FORSTER WATSON 10

Vol. II.–*La Natura i la Història*, per P. DORADO MONTERO 6

Vol. III.–*Introducció a la Logística*, vol. I, per DAVID GARGIA 25

Anuari de la Societat Catalana de Filosofia.
Any I (1923) 20

FLORA I FAUNA DE CATALUNYA
dirigides per JOSEP M.ª BOFILL I PICHOT

Flora de Catalunya, per J. CADEVALL

Vol. I 25
» II 25
» III. 30
» IV, a despeses de la Institució Patxot 35

Malacologia, per M. CHIA

Fasc. I i II. . . . . Cada un 5
» III 1

Entomologia.

Dípters. Fasc. I, per J. ARIAS ENCOBET . 5

Coleòpters. *G. Carabus.* Fasc. I, per A. CODINA. 7

Hemípters, per A. CODINA 7

Neuròpters, pel P. LLONGÍ NAVÀS.

Fasc. I. *Monografia general de Catalunya.* 7
» II. *Mecòpters* 3
» III. *Rafidiòpters* 7

Treballs de la Institució Catalana d'Història Natural.

Vol. I a VI. (Anys 1915, 1916, 1917, 1918, 1919-20 i 1921-22). . . . . Cada un 15

Ptes.

SERVEI METEOROLÒGIC DE CATALUNYA

Notes d'estudi, dirigides per E. FONTSERÈ,
Fasc. I a LVII . . . . . Cada un 2

Treballs de l'Estació Aerològica de Barcelona, per E. FONTSERÈ.

Vol. I, 1914 4
Vol. II . . . . . *(Exhaurit)*

MEMÒRIES PUBLICADES A DESPESES DE LA INSTITUCIÓ PATXOT

Vol. I:

Fasc. I.–M. ALVAREZ CASTRILLON, **Microsismes observats a Barcelona durant els anys 1915 i 1916** 4

Fasc. II.–R. JARDÍ, **Estudis de la intensitat de la pluja a Barcelona** 3

SOCIETAT CATALANA DE CIÈNCIES FÍSIQUES, QUÍMIQUES I MATEMÀTIQUES

Memòries, Vol. I (1932-1933):

Fasc. I.–M. MASRIERA I RUBIO, **Concordància de la termodinàmica i la cinètica en la isòcora de reacció.** 4

Fasc. II.–J. BALTÀ ELIAS, **Les radiopertorbacions naturals (atmosfèrics) en meteorologia** 4

Fasc. III.–C. PI-SUÑER BAYO, **El complexe vitamínic B** 4

Fasc. IV.–DAVID GARCIA, **Assaigs moderns per a la fonamentació de les matemàtiques** 4

Fasc. V.–EDUARD FONTSERÈ, **Les estacions meteorològiques de muntanya fundades per la Generalitat amb motiu de l'Any Polar 1932-1933.** 4

Fasc. VI.–M. FAURA I SANS, **Expedició científica per la Fenoscàndia (Suècia, Noruega, Finlàndia i Rússia) i regions circumpolar nòrdiques, realitzada durant l'estiu del 1931** . . 6

Vol. II:

Fasc I.–B. BASSEGODA, **Matemàtiques i Arquitectura** 4

BIBLIOTECA DE CATALUNYA

	Ptes.
Butlletí de la Biblioteca de Catalunya.	
Any I, 1914, n.º 1 (gener-abril).	1,50
n.º 2 (maig-agost).	3
n.º 3 (setembre-desembre) .	1,50
» II, 1915, n.º 4 (gener-agost)	4
n.º 5 (setembre-desembre) .	2
» III, 1916, n.º 6 (gener-desembre) . .	5
» IV, 1917, n.º 7 (gener-desembre) . .	10
» V, 1918-1919, n.º 8.	20
» VI, 1920-1922. n.º 9.	30
» VII, 1923-1927.	30
» VIII . . . . . *(En premsa.)*	
Butlletí d'adquisicions.	
Any 1918 . . . . . *(Exhaurit.)*	
Anys 1919 a 1922. Cada un	0,50
Catàleg de la Col·lecció Cervàntica Bonsoms, per JOAN GIVANEL I MAS.	
Vol. I (1590-1800)	20
Edició de 40 exemplars numerats en paper de fil	40
Vol. II (1801-1879)	30
Edició de 40 exemplars numerats en paper de fil	50
Vol. III (1880-1915).	40
Edició de 40 exemplars numerats en paper de fil	60
Publicacions del Departament de Música de la Biblioteca de Catalunya.	
Vol. I.—**Els Madrigals i la Missa de Difunts d'En Brudieu.** Transcripció i notes històriques i crítiques per FELIP PEDRELL i Mn. HIGINI ANGLÈS, prev.	20
Vol. II.—**Catàleg dels manuscrits musicals de la Col·lecció Pedrell,** per Mn. HIGINI ANGLÈS. . . . . *(Exhaurit.)*	
Vol. III.—**Iohannis Pujol (1573-1626).** In alma Cathedrali Bacinonensi cantus **Magistri Opera Omnia** nunc primum in lucem edita cura et studio HYGINII ANGLÈS, pbri. Vol. I: In festo Beati Georgii.	20
Vol. IV.—**Musici organici Iohannis Cabanilles (1644-1712). Opera Omnia** nunc in lucem edita cura et studio HYGINII ANGLÈS, pbri. Vol. I	20
Vol. V.—**El Canto Mozárabe.** Estudio histórico-crítico de su antigüedad y estado actual, por CASIANO ROJO y GERMÁN PRADO, monjes de Silos, O. S. B.	15
Vol. VI.—**El còdex polifònic de Las Huelgas (Burgos) dels segles XIII-XIV.** Facsímil, transcripció i estudi per mossèn HIGINI ANGLÈS. 3 vols.	300
Vol. VII.—**Iohannis Pujol (1573-1626) Opera Omnia...** cura et studio HYGINII ANGLÈS, vol. II	20
Vol. VIII.—**Musici organici Iohannis Cabanilles (1644-1712). Opera Omnia** nunc lucem edita cura et studio HYGINII ANGLÈS, pbri. Vol. II.	20
Vol. IX.—**Antoni Soler (1729-1783). Sis quintets per a instruments d'arc i orgue o clave obligat.** Transcripció i revisió per ROBERT GERHARD. Introducció i estudi de Mn. HIGINI ANGLÈS, prev. .	30
Vol. X.—**La Música a Catalunya fins al segle XIII,** per HIGINI ANGLÈS, prev.	
Vol. XI.—**Celos aun del aire matan.** Ópera del siglo XVII. Texto de Calderón y música de Juan Hidalgo, por JOSÉ SUBIRÀ	10
Vol. XII.—**El «villancico» i la cantata del segle XVIII a València,** per VICENS RIPOLLÈS, pvre. . . . . *(En premsa.)*	
En dipòsit:	
Catàleg de la Biblioteca musical de la Diputació de Barcelona, per FELIP PEDRELL (2 vols.)	65

FACULTAT DE LLETRES
BIBLIOTECA

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Biblioteques
Biblioteca d'Humanitats
AB/656
1500650211